

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाभारतम् ।

सटिप्पणम् ।

शल्यपर्व ९.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्यत्रिल्यासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन दाक्षिणात्यमद्रुकोशानुसारेण

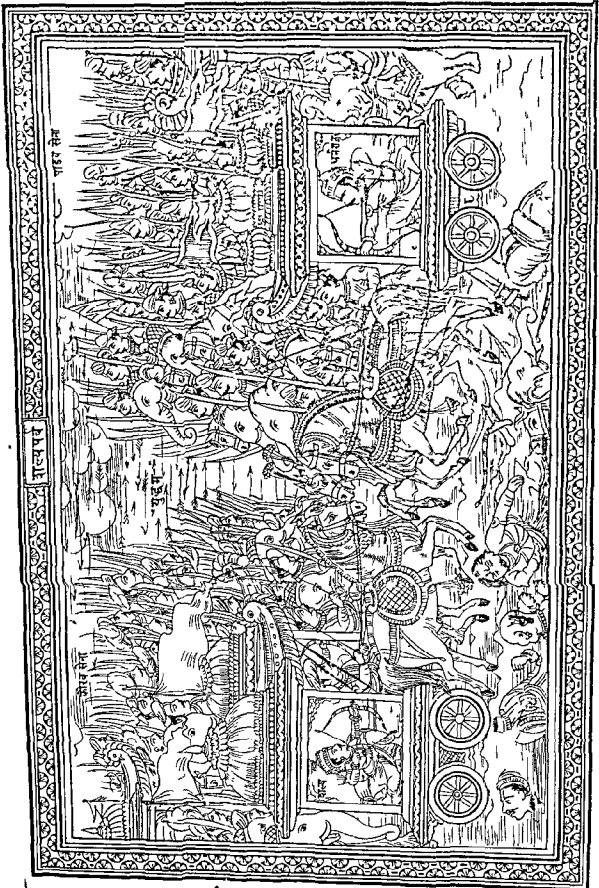
मंशोधय -

मुंबापुर्या

जानजी दादाजी इत्येतेषां निर्णयनागरानुसूचयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकरानियमस्य २५, संख्याकविभागानुसारतो लेपारुदं

- क्लास्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्त्री स्वाधीना रक्षिताः ।

शत्रुपथ

पुरुष

शत्रुपथ

शत्रुपथ

शत्रुपथ

श्रीः ।

श्रीमन्महाभारतम्

शल्यपर्व ९ ।

(अथ शल्यवधपर्व ॥ १ ॥)

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

दुर्योधनेन शल्यस्य संनापत्येऽभिपेचनपूर्वकं पुनर्युद्धाय निर्याणम् ॥ १ ॥ सञ्जयाच्छ्लेषदुर्योधनादिवधध्वजेन
किञ्चित्स्य घतराष्ट्रस्य विदुरेण समाधातवम् ॥ २ ॥

॥ श्रीविदव्यासाय नमः ॥

परायणं नमस्कृत्य नरं चैनं नरोत्तमम् ।
वीं सरस्वतीं (व्यासं) चैनं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १
नमेजय उवाच ।
यं निपातिते कर्णे समरे सव्यसाचिना ।
न्यावशिष्टाः कुरवः किमवूर्तत वै द्विज ॥ १
वेदीर्यमाणं च बलं दृष्ट्वा राजा मुषोधनः ।
ण्डवैः प्राप्तकालं च किं प्रापद्यत कौरवः ॥ २
तदिच्छाम्यहं श्रोतुं तदाचक्षु द्विजोत्तम ।
हि वृष्पामि पूर्वेषां शृण्वानथरितं महत् ॥ ३
संपापन उवाच ।
तः कर्णे हते राजन्धार्तराष्ट्रः मुषोधनः ।
शं शोकार्णवे मद्रो निराशः मर्षतोऽभवत् ॥ ४
कर्णं हाकर्ण इति शोचमानो मुहुर्मुहुः ।
नृप्रान्धशिरं प्रायाद्धतशिरं नृपः सह ॥ ५
ममाधासमानोऽपि हेतुभिः शायनिशितः ।
जन्विभूमिभिश्चाग्निः मृतपुत्रमनुमग्न ॥ ६
द्वयं पलवन्मत्सा प्रभाते विमले गति ।
हामे निभयं कृत्वा पुनर्युद्धाय निर्याणं ॥ ७
स्य मेनापानं कृत्वा विधिवद्वात्रमघमम् ।
गाय निर्याणं राजा ह्यनिशितैः सह ॥ ८

ततः सुतमुलं युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ।
वभूव भरतश्रेष्ठ देवासुररणोपमम् ॥ ९
ततः शल्यो महाराज कृत्वा कदनमाहवे ।
पाण्डुमैन्येऽथ मध्याह्ने धर्मराजेन पातितः ॥ १०
ततो दुर्योधनो राजा हतबन्धु रणाजिरात् ।
अपसृत्य इदं घोरं विवेश रिपुजाद्रयात् ॥ ११
अथापराह्ने तस्मात् परिवार्य महारथैः ।
इदादाह्य युद्धाय भीमसेनेन पातितः ॥ १२
तस्मिंस्तु निहते धीरे महेश्यामास्रयो रणे ।
कृत्वर्षो कृपो द्राणिर्जघुः पाण्डवमनिकरि ॥ १३
ततः पूर्वाह्नमभये शिरिरादेत्य सञ्जयः ।
प्रविवेश पुरीं दीनो दुःखशोकममन्वितः ॥ १४
न प्रविश्य पुरीं गृनो भुजाशुन्धिल्य दुःगितः ।
वेपमानन्ततो गतः प्रविवेश निवेशनम् ॥ १५
धावतथाप्यपश्यन्म तत्रत्वान्पुत्रपमान् ।
नष्टचित्तानिवोन्मत्ताऽशोकैः भृशदुःखितान् ॥ १६
दृष्ट्वा च नराऽग्नीषं व्याज्रहागतिदुःखितः ।
अहो वन विपन्नोऽग्नि निषनेन महान्मनः ॥ १७
अहो मुपलसान्नालो गतिथ परमा तथा ।
शुभ्रतुन्वपलाः सर्वे यथाऽन्यन् पाथिशाः ॥ १८

तं दृष्ट्वैव पुरे राजञ्जनः सर्वैः सह सञ्जयम् ।
 प्रब्रूद भयोद्विभो हा राजन्निति सुखरम् ॥ १९
 आकुमारं नरव्याघ्र तत्पुरं वै समन्ततः ।
 आर्तनादं महच्चक्रे श्रुत्वा विनिहतं नृपम् ॥ २०
 तथा स विद्वलः सूतः प्रविश्य नृपतिक्षयम् ।
 ददर्श नृपतिश्रेष्ठं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ॥ २१
 दृष्ट्वा चासीनमनघं समन्तात्परिवारितम् ।
 क्षुपाभिर्भरतश्रेष्ठ गान्धार्या विदुरेण च ।
 तथाऽन्यैश्च सुहृद्भिश्च ज्ञातिभिश्च हितैपिभिः ॥ २२
 तमेव चार्थं ध्यायन्तं कर्णस्य निघ्नं प्रति ।
 रुदन्नेवात्रवीद्वाक्यं राजानं जनमेजय ॥ २३
 नातिहृष्टमनाः सूतो वाष्पसंदिग्धया गिरा ।
 सञ्जयोऽहं नरव्याघ्र नमस्ते भरतर्षभ ॥ २४
 मद्राधिप्यो हतः शल्यः शकुनिः सौचलस्तथा ।
 उल्लूकः पुरुषव्याघ्र कैतव्यो दृढविक्रमः ॥ २५
 संशयका हताः सर्वे काम्बोजाश्च शकैः सह ।
 म्लेच्छाश्च पार्वतीयाश्च यवनाश्च निपातिताः ॥ २६
 प्राच्या हता महाराज दाक्षिणात्याश्च सर्वशः ।
 उदीच्याश्च हताः सर्वे प्रतीच्याश्च नरोत्तमाः ।
 राजानो राजपुत्राश्च सर्वे विनिहता नृप ॥ २७
 कर्णपुत्रो हतः शूरः सत्यसेनो महाबलः ॥ २८
 दुर्योधनो हतो राजा यथोक्तं पाण्डवेन ह ।
 भयसक्त्यो महाराज शेते पांसुषु रूपितः ॥ २९
 धृष्टद्युम्नो हतो राजञ्छिशण्डी चापराजितः ।
 उत्तमोजा युधामन्युस्तथा सर्वे प्रभद्रकाः ॥ ३०
 पाञ्चालश्च नरव्याघ्र चेदयश्च निपृदिताः ।
 तव पुत्रा हताः सर्वे द्रौपदेयाश्च भारत ॥ ३१
 नरा विनिहताः सर्वे गजाश्च विनिपातिताः ।
 रथिनश्च नरव्याघ्र हयाश्च निहता युधि ॥ ३२
 निःशेषं शिनिरं राजस्तावकानां कृतं प्रभो ।
 पाण्डवानां च शूराणां समासाद्य परस्परम् ॥ ३३
 प्रायः स्त्रीशेषमभवज्जगत्कालेन मोहितम् ।
 सप्त पाण्डवतः शिष्टा धार्तराष्ट्रास्तयो रथाः ॥ ३४

विलापयुकोपहत इति द. पाठ. । विलापयुक्त समहय इति घ

ते चैव भ्रातरः पञ्च वामुदेवोऽथ सात्यकिः ।
 कृपश्च कृतवर्मा च द्रौणिश्च जयतां वरः ॥ ३५
 एते शेषा महाराज रथिनो नृपसत्तम ।
 अक्षौहिणीनामष्टानां दशानां च न संशयः ॥ ३६
 एते शेषा महाराज सर्वेऽन्ये निघ्नं गताः ।
 कालेन निहतं सर्वं जगद्भ्रं भरतर्षभ ।
 दुर्योधनं वै पुरतः कृत्वा सर्वे नरा हताः ॥ ३७
 वैशंपायन उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा वचः शूरं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 निपपात स राजेन्द्रो गतसत्त्वो महीतले ॥ ३८
 तस्मिन्निपतिते वीरे विदुरोऽपि महायशः ।
 निपपात महाराज शोकव्यसनकर्शितः ॥ ३९
 गान्धारी च महाभागा सर्वाश्च कुरुषोपितः ।
 पतिताः सहसा भूमौ श्रुत्वा घोरतरं वचः ॥ ४०
 निःसंज्ञं पतितं भूमौ तदाऽऽसीद्राजमण्डलम् ।
 विलापमुक्तोपहतं चित्रं न्यस्तं पटे यथा ॥ ४१
 कृच्छ्रेण तु ततो राजा धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 शनैरलभत प्राणान्पुत्रव्यसनकर्शितः ॥ ४२
 लब्ध्वा तु स नृपः प्राणान्वेषमानः सुदुःखितः ।
 निरीक्ष्य च दिशः सर्वाः क्षत्तारं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४३
 विद्धि क्षत्तर्महाप्राज्ञ त्वं गतिर्भरतर्षभ ।
 ममानाथस्य सुसृशं पुत्रैर्हीनस्य सर्वशः ।
 एवमुक्त्वा ततो भूयो विसंज्ञो निपपात ह ॥ ४४
 तं तथा पतितं दृष्ट्वा बान्धवा येऽस्य केचन ।
 शीतैस्ते सिपिचुस्तोयैर्विव्यजुर्व्यजनैरपि ॥ ४५
 स तु दीर्घेण कालेन प्रत्याश्वस्तो नराधिपः ।
 तूष्णीमासीन्महीपालः पुत्रव्यसनकर्शितः ॥ ४६
 निःश्वसञ्जिह्वाग इव कुम्भशिक्षोऽभवन्नृपः ॥ ४७
 सञ्जयोऽप्यरुदत्तत्र दृष्ट्वा राजानमातुरम् ।
 तथा सर्वाः स्त्रियश्चैव गान्धारी च यशस्विनी ॥ ४८
 ततो दीर्घेण कालेन विदुरं वाक्यमब्रवीत् ।
 धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठ सुखमानो मुहुर्मुहुः ॥ ४९
 गच्छन्तु योपितः सर्वा गान्धारी च यशस्विनी ।

पाठ. ॥ ४९ ॥ प्रयमोऽन्वय ॥ १ ॥

तथेमे सुहृदः सर्वे मुह्यते मे मनो भृशम् ॥ ५०
 इवमुक्तस्ततः क्षत्ता ताः स्त्रियो भरतर्षभ ।
 विसर्जयामास शनैर्मुह्यमानः पुनःपुनः ॥ ५१
 निश्चक्रमुस्ततः सर्वाः स्त्रियो भरतसत्तम ।
 सुहृदश्च तथा सर्वे दृष्ट्वा राजानमातुरम् ॥ ५२
 ततो नरपतिस्तत्र लब्ध्वा संज्ञां परंतपः ।

गतिर्मे को भवेदद्य इति चिन्तासमाकुलः ।
 अपृच्छत्सज्जयं तत्र रोदमानं भृश्रातुरम् ॥ ५३
 प्राञ्जलिं सज्जयं दृष्ट्वा रोदमानं मुहुर्मुहुः ।
 ज्ञातीन्स्त्रियोऽप्य निर्याप्य प्रविश्य विदुरः पुनः ५४
 राजानं शोचमानस्तु तं शोचन्तं मुहुर्मुहुः ।
 समाश्वासयत क्षत्ता वचसा मधुरेण च ॥ ५५

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

धृतराष्ट्रेण सञ्जयस्य पुरतो दुर्योधनवचनानुसरणेन विलापः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 विस्पृष्टास्त्रय नारीषु धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 विललाप महाराज दुःसाहुःसतरं गतः ॥ १
 सधूममिव निःश्वस्य करौ धुन्वन्पुनःपुनः ।
 वदु संचिन्तयित्वा तु सज्जयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 अहो व्रत महदुःखं यदहं पाण्डवान्रणे ।
 क्षेमिणश्चाव्ययांश्चैव त्वत्तः मृतं शृणोमि वै ॥ ३
 वज्रसारमयं नूनं हृदयं मुदुहं मम ।
 यच्छ्रुत्वा निहतान्पुत्रान्दीर्यते न सहस्रधा ॥ ४
 चिन्तयित्वा वचस्तेषां बालक्रीडां च सज्जय ।
 अथ चैव हताञ्छ्रुत्वा दीर्यते मे भृशं मनः ॥ ५
 अन्यत्वापदि पुत्राणां न मे रूपनिदर्शनम् ।
 पुत्रव्येदकृत्वा प्रीतिर्नित्यमेतेषु धारिता ॥ ६
 बालभावमतिक्रम्य यौवनव्याथ वानहम् ।
 श्रियं प्राप्तांश्च ताञ्छ्रुत्वा हृष्ट जासं तदाऽनघ ॥ ७
 वानघ निहनाञ्छ्रुत्वा हर्षभ्यान्हर्ताजमः ।
 न लभेयं कचिन्जान्ति पुत्राधिभिरमिषुतः ॥ ८
 एषेहि पत्न्य राजेन्द्र ममानापत्न्य पुत्रक ।
 राषा हीनो महाबाहो पां नु मास्वाम्यहं गतिम् ९
 कर्षं नृं पृथिवीपालांस्त्वरात्वा तान् नमागतान् ।

शेषे विनिहतो भूर्मां प्राकृतः कुनृपो यथा ॥ १०
 गतिर्भूत्वा महाराज ज्ञातीनां सुहृदां तथा ।
 अन्यं वदुं च मां वीर विहाय क नु यास्यसि ॥ ११
 सा कृपा सा च ते प्रीतिः सा च राजसु मानिता ।
 कथं त्वं निहतः पार्थः संप्रुगेष्वपराजितः ॥ १२
 को नु मामुत्थितः काले वांतवातेति वक्ष्यति ।
 महाराजेति सततं लोकरनायेति चासकृत् ॥ १३
 परिष्वज्य च कं कण्ठे स्नेहेन लिन्नलोचनः ।
 अनुशास्ताऽसि कौरव्य तत्तापुषदमे वचः ॥ १४
 ननु नामाहमश्रौषं वचनं तव पुत्रक ।
 भूयसीं मम शृन्वीयं ताव पार्थस्य नो वृथा ॥ १५
 भगदत्तः कृपः दान्य आपन्त्योऽप्य जयद्रथः ।
 भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च पाण्डिकः ॥ १६
 अध्वतामा च भोजय मागधय महानलः ।
 वृद्धलथ क्रावथ शकुनिधापि मौबलः ॥ १७
 म्लेच्छाश्च द्रुतमाहयाः शक्राश्च यवनः मह ।
 सुदक्षिणश्च काम्भोजगिर्गताधिपतिवन्ध्या ॥ १८
 भीष्मः पितामहर्षण भागद्वाजोऽप्य गौतमः ।
 युनायुथायुनायुश्च शनायुधापि वीरवान् ॥ १९
 जलमन्धोऽप्यार्षेयश्चैव गंधमधान्यन्नायुषः ।
 अन्धशुभो वीर्याहूः सुपाश्रुम नदारयः ॥ २०

१. [संज्ञा] अमुकस्य नामे. २. ३. ४. वरिषयः य. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००.

१४ इति २. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

एते चान्ये च बहवो राजानो राजसत्तम ।
 मर्दर्थं प्रहरिष्यन्ति प्राणास्त्यक्त्वा धनानि च ॥२१
 तेषां मध्ये स्थितो युद्धे भ्रातृभिः परिवारितः ।
 योधयिष्याम्यहं पार्थीन्याञ्चालाश्चैव सर्वशः ॥२२
 चेदींश्च नृपशार्दूल द्रौपदेयांश्च संयुगे ।
 सात्याकिं कुन्तिभोजं च राक्षसं च घटोत्कचम् २३
 एकोऽप्येषां महाराज समर्थः संनिवारणे ।
 समरे पाण्डवेयानां संकुद्धो ह्यभिधावताम् ॥२४
 किं पुनः सहिता वीराः कृतवैराश्च पाण्डवैः ।
 अथवा सर्व एवैते पाण्डवस्त्वानुयायिभिः ॥२५
 योत्सन्ते सह राजेन्द्र हनिष्यन्ति च तान्मृधे ।
 कर्ष एको मया सार्धं निहनिष्यति पाण्डवान् ॥२६
 ते वै नृपतयो वीराः स्यास्यन्ति मम शासने ॥२७
 यश्च तेषां प्रणेता वै वासुदेवो महाबलः ।
 न स संनद्धते राजत्रिति मामत्रवीद्वचः ॥२८
 एवं च वदतः सूत बहुशो मम सन्निधौ ।
 युक्तितो ह्यनुपश्यामि निहतान्पाण्डवाग्रणे ॥२९
 तेषां मध्ये स्थिता यत्र हन्यन्ते मम पुत्रकाः ।
 व्यायच्छमानाः समरे किमन्यद्भागधेयतः ॥३०
 भीष्मश्च निहतो यत्र लोकनाथः प्रतापवान् ।
 शिरसि गण्डिनं समासाद्य मृगेन्द्र इव जम्बुकम् ॥३१
 द्रोणश्च ब्राह्मणो यत्र सर्वशस्त्रास्त्रपारगः ।
 निहतः पाण्डवैः सह्ये किमन्यद्भागधेयतः ॥३२
 कर्णश्च निहतः सह्ये दिव्यास्त्रज्ञो महाबलः ।
 भूरिश्रवा हतो यत्र सोमदत्तश्च संयुगे ।
 बाह्लिकश्च महाराज किमन्यद्भागधेयतः ॥३३
 भगदत्तो हतो यत्र गजयुद्धविशारदः ।
 जयद्रथश्च निहतः किमन्यद्भागधेयतः ॥३४
 सुदक्षिणो हतो यत्र जलसन्धश्च पौरवः ।
 श्रुतायुथाश्रुतायुश्च किमन्यद्भागधेयतः ॥३५
 महाबलस्तथा पाण्ड्यः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 निहतः पाण्डवैः सह्ये किमन्यद्भागधेयतः ॥३६
 धृष्टकेतो हतो यत्र मागधश्च महाबलः ।
 उप्रायुधश्च विक्रान्तः प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥३७

प्रतिमानं केनभूतः ॥ ३७ ॥

आवन्त्यो निहतो यत्र त्रैगर्तश्च जनाधिपः ।
 संशप्तकाश्च निहताः किमन्यद्भागधेयतः ॥३८
 अलम्बुसस्तथा राजन्राक्षसश्चाप्यलायुधः ।
 आर्ष्यशुद्धिश्च निहतः किमन्यद्भागधेयतः ॥३९
 नारायणा हता यत्र गोपाला युद्धदुर्मदाः ।
 म्लेच्छाश्च बहुसाहस्राः किमन्यद्भागधेयतः ॥४०
 शकुनिः सौबलो यत्र कैतव्यश्च महाबलः ।
 निहतः सवलो वीरः किमन्यद्भागधेयतः ॥४१
 एते चान्ये च बहवः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ।
 राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिषवाहवः ।
 निहता बहवो यत्र किमन्यद्भागधेयतः ॥४२
 यत्र शूरा महेष्वासाः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ।
 बहवो निहताः सूत महेन्द्रसमविक्रमाः ॥४३
 नानादेशसमावृत्ताः क्षत्रिया यत्र सञ्जय ।
 निहताः समरे सर्वे किमन्यद्भागधेयतः ॥४४
 पुत्राश्च मे विनिहताः पौत्राश्चैव महाबलाः ।
 वयस्या भ्रातरश्चैव किमन्यद्भागधेयतः ॥४५
 भागधेयसमायुक्तो ध्रुवमुत्पद्यते नरः ।
 यस्तु भाग्यसमायुक्तः स शुभं प्राशुयाच्चरः ॥४६
 अहं वियुक्तस्तैर्भाग्यैः पुत्रैश्चैवेह सञ्जय ।
 कथमथ भविष्यामि वृद्धः शत्रुवशं गतः ॥४७
 नान्यदत्र परं मन्ये वनवासादते प्रभो ।
 सोऽहं वनं गमिष्यामि निर्बन्धुर्जातिसंक्षये ॥४८
 न हि मेऽन्यद्भवेच्छ्रेयो वनाभ्युपगमादते ।
 इमामवस्थां प्राप्तस्य लनपक्षस्य सञ्जय ॥४९
 दुर्योधनो हतो यत्र शल्यश्च निहतो युधि ।
 दुःशासनो विविंशश्च विकर्णश्च महाबलः ॥५०
 कथं हि भीमसेनस्य श्रोष्येऽहं शब्दमुत्तमम् ।
 एकेन समरे येन हतं पुत्रशतं मम ॥५१
 असकृद्ददतस्तस्य दुर्योधनवधेन च ।
 दुःखस्योकाभिसंतप्तो न श्रोष्ये परुषा गिरः ॥५२
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं स शोकसंतप्तः पार्थिवो हतनाम्बवः ।
 सुदुर्बुद्धुर्बुद्धमानः पुत्राधिभिरभिहृतः ॥५३

त्रिलप्य सुचिरं कालं धृतराष्ट्रोऽम्बिकामृतः ।
 दीर्घमुष्णं स निःश्वस्य चिन्तयित्वा पराभवम् ॥५४
 दुःखेन महता राजंस्तप्तो भरतर्षभः ।
 पुनर्गावल्गणि मृतं पर्यपृच्छद्यथातथम् ॥ ५५
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा मृतपुत्रं च पातितम् ।
 सेनापतिं प्रणेतारं कमकुर्वत मामकाः ॥ ५६
 यं यं सेनाप्रणेतारं युधि कुर्वन्ति मामकाः ।
 अचिरेणैव कालेन तं तं निम्नन्ति पाण्डवाः ॥५७
 रणमूर्ध्नि हतौ भीष्मः पश्यतां वः किरीटिना ।
 एवमेव हतौ द्रोणः सर्वेषामेव पश्यताम् ॥ ५८
 एवमेव हतः कर्णः मृतपुत्रः प्रतापवान् ।
 सराजकानां सर्वेषां पश्यतां वः किरीटिना ॥ ५९
 पूर्वमेवाहमुक्तो वै विदुरेण महात्मना ।
 दुर्योधनापराधेन प्रजेयं विनश्यति ॥ ६०
 केचिन्न सम्यक्पश्यन्ति मूढाः सम्यक्पश्येद्य च ।
 तदिदं मम मूढस्य तथाभूतं वचः स तत् ॥ ६१
 यदश्वीत्स धर्मात्मा विदुरो दीर्घदर्शिवान् ।

तत्तथा समनुप्राप्तं वचनं सत्ववादिनः ॥ ६२
 दैवोपहतचित्तेन यन्मयाऽनुष्ठितं पुरा ।
 अनयस्य फलं तस्य ब्रूहि गावल्गणे पुनः ॥ ६३
 को वा मुखमनीकानामासीत्कर्णे निपातिते ।
 अर्जुनं वामुदेवं च को वा प्रत्युद्ययौ रथी ॥ ६४
 केऽरक्षन्दक्षिणं चक्रं मद्रराजस्य संपुगे ।
 वामं च योद्धुकामस्य के वा वीरस्य शृष्ठतः ॥ ६५
 कथं च वः समेतानां मद्रराजो महारथः ।
 निहतः पाण्डवैः सक्षेपे पुत्रो वा मम सञ्जय ॥ ६६
 ब्रूहि सर्वं यथातत्त्वं भरतानां महाक्षयम् ।
 यथा च निहतः सक्षेपे पुत्रो दुर्योधनो मम ॥६७
 पाञ्चालाश्च यथा सर्वे निहताः सपदानुगाः ।
 शृष्टयुञ्जः शिखण्डी च द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ॥
 पाण्डवाश्च यथा मुक्तास्तथोमौ माधवो युधि ।
 कृपश्च कृतवर्मा च भारद्वाजस्य चात्मजः ॥ ६९
 यद्यथा यादृशं चैव युद्धं घृत्तं च सांप्रतम् ।
 अखिलं श्रोतुमिच्छामि कुशलो हसि सञ्जया ॥७०

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्पपर्वणि शल्पवधपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

केचिन्मन्वपश्यन्ति मूढास्तु न तथा परे इति रा. पाठः । पर्यन्तीति सम्बन्धः । तथाभूतं यथार्थम् ॥ ६१ ॥
 सम्यक्पश्येद्य विभुन विमान्यापि मूढस्यामृत तद्रथः केचिन्न । द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

● एतदन्तरे ह. पाठे एकोऽध्यायोऽपिरो हस्यते ।

प्रक्षिप्तोऽध्यायः ॥

पापेन निहते कर्णे पाण्डवनयापलायमानां गेतां निवर्त्तं दुर्योधनस्य पुनर्दुर्योधनः ॥ १ ॥

[सञ्जय उवाच ।

शृणु रामप्रपक्षितो यथाभूतो महाशयः ।
 कुशलां पाण्डवानां च समासाद्य परस्परम् ॥ १
 निहते मृतपुत्रे तु पाण्डवेन महात्मना ।
 विदुरेण च सम्येणु समार्तातेषु धामशुम् ॥ २
 यिदं मनुष्यैर्दद्यान्मातां मन्वरास्ये ।
 परस्परं हते पापैः सिंहनादमयाकरोत् ॥ ३
 तदा तप्य शुभान्मात्रमापिनास्तुमहत्सवम् ॥ ४
 न शक्यानुमनीकानि न र्षयाद्य पराजयं ।
 भार्याद्विजिते कर्णे तव योष्यन्त वन्दयिषु ॥ ५
 पक्षितो नापि निप्रायामगाधे विदुषा इव ।

अपारे परमिच्छन्तो हते कर्णे किरीटिना ॥ ६
 मृतपुत्रे हते राजन्वियत्रलाः शर्मयशताः ।
 अनाया नाधमिच्छन्तो मृगाः सिंहादिता इव ॥ ७
 भद्रशूहा इव पूवा दीर्घद्विष्टा इयोऽगाः ।
 शत्रुस्रापान्ना स्यापदे निजिताः सप्यसाधिता ॥ ८
 हतर्षया विषयता निरुणा निजिताः शीतेः ।
 मृतपुत्रे हते राजन्पुत्रानि प्राद्व्यन्ततः ॥ ९
 विषयन्तकयनाः सर्वे कादिदिता विषयन्तः ।
 अन्वोऽप्यमभिनियन्तो र्षीरमाणा अयादिताः ॥ १०
 मांस्ये नूनं र्वाणानुमांस्ये च वृचोदरः ।
 अजिप्रापतिन्त मन्वताः पशुमन्नुद्ध भास्व ॥ ११

अध्वान्त्ये गजान्त्ये रथान्त्ये महारथाः ।
 धारह्य जयसंपन्नाः पादातान्त्रजमुर्मपासु ॥ १२
 कुञ्जैः स्पन्दना भग्नाः सादिनश्च महारथैः ।
 पदातिसङ्घाथाभ्यधीः पलायन्निर्भृशं एताः ॥ १३
 व्यालतस्करसंकीर्णं सार्धंहीना यथा वने ।
 तथा त्वदीया निहत्य सूतपुत्रे तवाऽभवन् ॥ १४
 हतापोहास्तथा नागादिद्वन्द्वहस्तास्तथाऽपरे ।
 सर्वे पार्थमेयं लोकमपद्यन्त्ये भयाविताः ॥ १५
 तान्प्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान्भीमसेनमयावितान् ।
 तुर्योधनोऽथ स्वं सूतं हाहाकृत्यैवमप्रवीत् ॥ १६
 नातिक्रमिष्यते पार्थो धनुष्पाणिमवस्थितम् ।
 जवने युध्यमानं मां तूर्णमध्वान्प्रचीव्य ॥ १७
 समरे युध्यमानं हि कौन्तेयो मां धनञ्जयः ।
 नोत्सहेतान्यतिक्रान्तुं वेलाभिय महाणयः ॥ १८
 अघातुं त्वं सगोविन्दं मानिनं च पृषोदरम् ।
 निहत्य शिष्टान्द्रुक्ष्य कर्णस्यानुत्पमामुयाम् ॥ १९
 तच्छ्रुत्या क्रूरराजस्य शूरायसदृशं वचः ।
 सूतो हेमपरिच्छन्नान्धनैरध्वानवोदयत् ॥ २०
 गजाभ्यरथहीनास्तु पादाताश्चैव मारिप ।
 पञ्चविंशतिसाहस्राः प्राद्वचश्शनकैरिथ ॥ २१
 तान्भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पापंतः ।
 पलेन चतुरङ्गेण परिशिष्याहनच्छरैः ॥ २२
 प्रत्ययुध्यंस्तु ते सर्वे भीमसेनं सपापंतम् ।
 पार्थपार्पंतयोश्चान्ये जग्गृह्णन्त नामनी ॥ २३
 अक्रुध्यत रणे भीमस्तेर्मृधे प्रत्यचस्थितैः ।
 सोऽवतीर्य रयाचूर्णं सदापाणिरयुध्यत ॥ २४
 न तान्प्रथस्यो भूमिष्ठान्धमोपैक्षी घृकोदरः ।
 योधयामास कौन्तेयो भुजवीर्यमुपाश्रितः ॥ २५
 जातरूपपरिच्छिन्नं प्रश्लथ महतीं गदाम् ।
 न्यवधीत्तावकान्सर्वाः दण्डपाणिरिचान्तकः ॥ २६
 पदातयो हि संरघ्वास्त्यक्तजीवितयानधवाः ।
 भीममभ्यद्रथसङ्घे पतद्वा इव पावकम् ॥ २७
 थास्ताय भीमसेनं ते संरघ्वा युद्धदुर्मदाः ।
 विनेतुः सद्गसा दृष्ट्वा भूतश्रामा इवान्तकम् ॥ २८
 द्येनवद्यन्तरद्भीमः खड्गेन गदया तथा ।
 पञ्चविंशतिसाहस्रांस्तावकानां व्यपोधयत् ॥ २९
 हत्वा तत्पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः ।
 धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य पुनस्तस्थौ महाबलः ॥ ३०
 धनञ्जयो रथानीकमन्यपद्यत धीर्यवान् ।
 माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सत्यकिश्च महाबलः ।
 जवेनाभ्यपतन्द्वा प्रन्तो दीर्योधनं बलम् ॥ ३१
 तस्याभ्यवाहान्नुवहस्तं निहत्य रितैः शरैः ।
 तमन्यधार्वंस्परितास्तत्र युद्धमवर्तत ॥ ३२

ततो धनञ्जयो राजन्धार्नीकमगाहत ।
 विश्रुतं त्रिपु लोकेषु गाण्डीयं व्याद्विषण्धनुः ॥ ३३
 शृण्वसारथिमायातं दृष्ट्वा श्वेतहयं रथम् ।
 अर्जुनं चापि योसारं त्वदीयाः प्राद्वचन्मयात् ॥ ३५
 विमहीनरथाश्वाश्च शरैश्च परिवारिताः ।
 पञ्चविंशतिसाहस्राः पार्थमाच्छंभुपदातयः ॥ ३६
 हत्वा तत्पुरुषानीकं पाञ्चालानां महारथः ।
 भीमसेनं पुरस्कृत्य न चिरात्प्रत्यदृश्यत ॥ ३७
 महाघनुर्धरैः श्रीमानमिन्द्रगणमर्दनः ।
 पुत्रः पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महायदाः ॥ ३८
 पारावतसयर्णाश्वं फोविदारत्परध्वजम् ।
 धृष्टद्युम्नं रणे दृष्ट्वा त्वदीयाः प्राद्वचन्मयात् ॥ ३९
 गान्धारराजं शीघ्रास्त्रमनुस्वत्य यशस्विनौ ।
 अचिरात्प्रत्यदृश्येतां माद्रीपुत्रौ ससात्यकी ॥ ४०
 चेकितानः शिचण्डी च द्रौपदेयाश्च मारिप ।
 हत्वा त्वदीयं सुमहत्सैन्यं शान्तानाद्यधमन् ॥ ४१
 ते सर्वे तावकाभ्येक्ष्य द्रवतो वै पराङ्मुखात् ।
 अभ्यधावन्त निम्नन्तो वृषाञ्जित्वा वृषा इव ॥ ४२
 सेनायसोर्षं तं दृष्ट्वा तव पुत्रस्य पाण्डवः ।
 अवस्थितं सव्यसाचीं सुक्रोधं यत्नवचुप ॥ ४३
 तत एनं शरै राजन्सहसा समवाकिरत् ।
 रजसा चोद्रेतेनाथ न स किंचन दृश्यते ॥ ४४
 अन्धकारीकृते लोके शरीभूते महीतले ।
 दिशः सर्वा महाराज तावकाः प्राद्वचन्मयात् ॥ ४५
 अभ्यमानेषु सर्वेषु क्रूरराजो विशांपते ।
 परेपामात्मनश्चैव सैन्ये ते समुपाद्रवत् ॥ ४६
 ततो दुर्योधनः सर्वानाजुहावाय पाण्डवान् ।
 युदाय भरतश्रेष्ठ देवानिव पुरा बलिः ॥ ४७
 त एनमभिगजन्तं सहिताः समुपाद्रवत् ।
 नानाशस्त्रस्त्रजः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ४८
 दुर्पोधनोऽप्यसंभ्रान्तस्ताननील्यधमच्छरैः ॥ ४९
 तत्राद्भुतमपद्यमानं तव पुत्रस्य पौरुषम् ।
 यदैनं पाण्डवाः सर्वे न शकुन्तिवर्धित्तुम् ॥ ५०
 नातिदूरापयातं च हतवुद्धिं पलायने ।
 दुर्योधनः स्वकं सैन्यमपद्यद्दशविक्षितम् ॥ ५१
 ततोऽवधाय्य रणेन्द्रं कृतवुद्धिस्तथात्मजः ।
 हर्षयन्निव तान्योधास्ततो वचनमप्रवीत् ॥ ५२
 न तं देशं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्वतेषु च ।
 यत्र याताव वो हन्तुः पाण्डवाः किं स्वतेन वः ॥ ५३
 स्वर्णं चैव यत्नं तेषां कृष्णौ च भूशविक्षतौ ।
 यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो ध्रुवं नो विजयो भवेत् ॥ ५४
 विप्रयतास्तु यो भिक्षान्पाण्डवाः कृतकिलिषयान् ।
 अशुस्य हनिष्यन्ति श्रेयो नः समरे वधः ॥ ५५

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

कृषेभ कर्णप्रदुःखितं दुर्योधनं प्रति स्वपरपक्षयोर्द्विविध्यप्रायल्याभिधानपूर्वकमुपायं प्रदर्शयं मेधिविधानम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 शृणु राजन्नवहितो यथावृत्तो महान्क्षयः ।
 कुरुणां पाण्डवानां च समासाद्य परस्परम् ॥ १
 निहते मृतपुत्रे च फल्युनेन महात्मना ।
 विद्वतेषु च सैन्येषु समानीतेषु वासकृत् ॥ २
 विमुखे तव पुत्रे च शोकोपहतचेतसि ।
 भृशोद्विगेषु सैन्येषु दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमम् ॥ ३
 ध्यायमानेषु योधेषु दुःखं प्राप्तेषु भारत ।
 चलानां मभ्यमानानां श्रुत्वा निन्दसुत्तमम् ॥ ४
 अभिज्ञानं नरेन्द्राणां विकृतं प्रेक्ष्य संयुगे ।
 पतितानवनीपालान्ध्वजांश्चैव महात्मनाम् ।
 रणे विनिहतान्नागान्दृष्ट्वा पर्चांश्च भारत ॥ ५
 आयोधनं महाघोरं रुद्रस्वाक्रोडसंनिभम् ।
 अपरुष्याति गतानां तु राज्ञां शवसहस्रशः ॥ ६
 कृपाविष्टः कृपो दृष्ट्वा वयःशीलसमन्वितः ।
 अद्रवीत्तत्र तेजसी सोऽभिमृश्य जनाधिपम् ।
 दुर्योधनमनुक्रोशाढाक्यं वास्यविशारदः ॥ ७
 दुर्योधन निरोधेदं यच्चां वक्ष्यामि कारव ।
 श्रुत्वा कुरु महाराज यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ८
 न युद्धधर्मान्प्रेमानै पन्था राजेन्द्र विघते ।
 यं समाश्रित्य युध्यन्ते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ९
 पुत्रो भ्राता पिता चैन स्वसीधो मातुलस्त्वथा ।
 मंत्रन्धियान्धवाथैव योद्धव्याः क्षत्रजीविनः ॥ १०

वधे चैव परो धर्मस्तथाऽधर्मः पलायने ।
 ते स घोरं समापन्ना जीविकां जीवितार्थिनः ।
 तदत्र प्रतिवक्ष्यामि किञ्चिदेव हितं वचः ॥ ११
 हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णे चैव महारथे ।
 जयद्रथे च निहते तव भ्रातृषु चानघ ।
 लक्ष्मणे तव पुत्रे च किं शेषं पृथुपासहे ॥ १२
 येषु भारं समासज्य राज्ये मतिमकुर्महि ।
 ते संत्यज्य तनूर्याताः शूरा ब्रह्मविदां गतिम् ॥ १३
 वयं त्विह विनाभूता गुणवर्द्धिर्महारथैः ।
 कृपणं वर्तयिष्यामः पातयित्वा नृपान्वहन् ॥ १४
 सर्वैरथ च जीवद्भिर्गोभित्सुरपराजितः ।
 कृष्णेन्द्रो महाबाहुर्देवरापि दुरासदः ॥ १५
 इन्द्रकार्मुकवज्राभिमिन्द्रकेतुमित्रोच्छ्रितम् ।
 धानरं केतुमासाद्य संचचाल महाचमूः ॥ १६
 सिंहनादेन भीमस्य पाञ्चजन्यस्रनेन च ।
 गाण्डीवस्य च निर्घोपात्संमुद्घन्ते मनांसि नः ॥ १७
 स्फुरन्वीच महाविद्युन्मुष्णन्ती नयनप्रभाम् ।
 जलातमिव चाविद्धं गाण्डीवं समदृश्यत ॥ १८
 जाम्बूनदविचित्रं च ध्रुयमानं महद्वनुः ।
 दृश्यते दिक्षु सर्वाष्ट विद्युदग्रपनेष्विव ॥ १९
 उग्रमानश्च कृष्णेन वायुनेन बलाहकः ।
 तावकं वदन्नं राजन्नर्तुनोऽप्रविशारदः ।
 गहनं शिथिरापाये ददाहामिखिलवणः ॥ २०

येनात्तां यदुःखमेव इति ६ पद्यः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

नेता वस्य न गया ॥ १५ ॥

सुभः साहायिको मृत्युः क्षत्रधर्मेण सुख्यताम् ।
 मृतो दुःखं न जानीते श्रेयं चानन्तरमधुने ॥ ५६
 सुखस्यु क्षत्रियाः शयं यासन्तोऽत्र समागततः ।
 क्षिप्रतो भीमसेनाय घनसिन्धुश्च विदुताः ॥ ५७
 गितान्महान्गतिं न धर्मं ह्यनुमतेषु ।
 मायव्यमोति पार्थिवः क्षत्रियस्य पानापनाम् ॥ ५८
 न सुखधर्मास्तुःशान्तिं पन्थाः स्वर्गस्य वीर्याः ।
 सुखिणां शिवातोऽवगततो मुत्तावगमधुने ॥ ५९

तस्य तद्वचनं शानः पूजयित्वा महारथ्याः ।
 पुनरेवाभ्ययचरन्त क्षत्रियाः पाण्डव्यान्प्रति ।
 पराग्रपमन्युष्यन्तः कृत्रचिन्ताश्च गिरजो ॥ ६०
 तत्रः प्रवृत्ते सुखं पुनरेव मुदागन्तुः ।
 नापचानां परेयां च देवाभ्युत्थयामन् ॥ ६१
 सुधिष्ठिरपुत्रोपांश्च मरुतैः श्रेयं पाण्डवान् ।
 क्षत्रधर्मात्समहाराज पुत्रो दुर्योधनाय ॥ ६२

गाहमानमनीकानि महेन्द्रसदृशप्रभम् ।
 विश्वोभयन्तं सेनां वै त्रासयन्तं च पार्थिवान् ।
 धनञ्जयमपश्याम नलिनीमिव कुञ्जरम् ॥ २१
 त्रासयन्तं तथा योधान्वनुर्वोषिण पाण्डवम् ।
 भूय एनमपश्याम सिंहं मृगगणानिव ॥ २२
 सर्वलोकमेहेष्वाप्तौ वृषभौ सर्वधन्विनाम् ।
 आयुक्तकवचौ कृष्णौ लोकमध्ये विरेजतुः ॥ २३
 अद्य सप्तदशाहानि वर्तमानस्य भारत ।
 सङ्ग्रामस्यातिघोरस्य युध्यतां चाभितो युधि ॥ २४
 चायुनेव विधूतानि तव सैन्यानि गच्छता ।
 शरदम्भोदजालानि विशीर्यन्ते समन्ततः ॥ २५
 तां नावमिव पर्यस्तां मज्जमानां महार्णवे ।
 तव सेनां महाराज सव्यसाची व्यकम्पयत् ॥ २६
 क्रतु ते सूतपुत्रोऽभूत्क्रतु द्रोणः सहात्मजः ।
 अहं क्व च क्व चात्मा ते हार्दिक्यश्च तथा क्रतु ॥ २७
 दुःशासनश्च ते भ्राता भ्रातृभिः सहितः क्रतु २८
 बाणगोचरसंप्राप्तं युध्यमानं जयद्रथम् ।
 संवन्धिनस्ते भ्रातृश्च सहायान्मातुलांस्तथा ।
 सर्वान्विक्रम्य मितपतो लोकमाक्रम्य मूर्धनि ॥ २९
 जयद्रथो हतो राजन्क्रतु श्रेयसुपासहे ।
 को वेह स पुमानस्ति यो विजेष्यति पाण्डवम् ॥ ३०
 तस्य चास्त्राणि दिव्यानि विदितानि महात्मनः ।
 गाण्डीवस्य च निर्घोषो धैर्याणि हरते हि नः ॥ ३१
 नष्टचन्द्रौ यथा रात्रिः सेनेयं हतनायका ।
 नागभयद्रुमा शुष्का नदीव प्रतिमाति मे ॥ ३२
 ध्वजिन्यां हतनेत्रायां यथेष्टं श्वेतवाहनः ।
 चरिष्यति महाराजः कक्षेष्वग्निरिव ज्वलन् ॥ ३३
 सात्यकेशैव यो वेगो भीमसेनस्य चोभयोः ।
 दारयेत गिरीन्सर्वाञ्जोषयेचैव सागरान् ॥ ३४
 उवाच वाक्यं यद्भीमः सभामध्ये विशांपते ।
 कृतं तत्सफलं सर्वं भूयश्चैव करिष्यति ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

प्रमुखस्थे तदा कर्णे बलं पाण्डवरक्षितम् ।
 दुरासदं तदा गुप्तं व्यूढं गाण्डीवधन्वना ॥ ३६
 युष्माभिस्तानि चीर्णानि यान्यसाधूनि साधुषु ।
 अकारणकृतान्येव तेषां वः फलमागतम् ॥ ३७
 आत्मनोऽर्थं लया लोको यत्नतः सर्व आहृतः ।
 स ते संशयितस्तात आत्मा च भरतर्षभ ॥ ३८
 रक्ष दुर्योधनात्मानमात्मा सर्वस्य भाजनम् ।
 मित्रे हि भाजने तात दिशो गच्छति तद्गतम् ॥ ३९
 हीयमानेन वै सन्धिः पर्येष्टव्यः समेन वा ।
 विप्रहो वर्धमानेन नीतिरेपा बृहस्पतेः ॥ ४०
 ते वयं पाण्डुपुत्रेभ्यो हीनाः स बलशक्तिः ।
 अत्र ते पाण्डवैः सार्धं सन्धि मन्ये क्षमं प्रभो ॥ ४१
 न जानीते हि यः श्रेयः श्रेयसश्चावमन्यते ।
 स क्षिप्रं भ्रश्यते राज्यान् च श्रेयोऽनुविन्दति ॥ ४२
 प्रणिपत्य हि राजानं राज्यं यदि लभेमहि ।
 श्रेयः स्यान्न तु मौढ्येन राजन्गन्तुं परामवम् ॥ ४३
 वैचित्रवीर्यवचनात्कृपाशीलो युधिष्ठिरः ।
 विनियुञ्जीत राज्ये तां गोविन्दवचनेन च ॥ ४४
 'अजातशत्रुः कौरव्यो गुरुशुश्रूपणे रतः ।
 धृतराष्ट्रस्य वचनं नावमंस्यति धार्मिकः ॥ ४५
 कुर्वन्ति आतरश्चास्य वचनं नात्र संशयः ॥ ४६
 यद्गुयाद्धि हर्षिकेशो राजानमपराजितम् ।
 अञ्जुनो भीमसेनश्च सर्वे कुर्युरसंशयम् ॥ ४७
 नातिकामिष्यते कृष्णो वचनं पाण्डवस्य तु ।
 धृतराष्ट्रस्य मन्येऽहं नापि कृष्णस्य पाण्डवः ॥ ४८
 एतत्क्षममहं मन्ये तव पार्थैरविग्रहम् ।
 न तां ब्रवीमि कार्पण्यान् प्राणपरिरक्षणान् ॥ ४९
 पथ्यं राजन्ब्रवीमि त्वां तत्परास्तुः स्मरिष्यसि ॥ ५०
 इति वृद्धो विलप्यैतत्कृपः शारद्वतो वचः ।
 दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य शुशोच च मुमोह च ॥ ५१

वर्तमानस्य सङ्ग्रामस्य अभितो वध्यतां वध्यमानानां च वध
 सप्तदशहानि जातानीत्यन्वयः । जातानीति शेषः ॥ २४ ॥
 अहं न भीमसेन च इति श. पाठ । अत्रशय गरावरित्तत्प-

॥ ४७ ॥ वचनं कौरवस्य तु इति श. पाठ ॥ ४८ ॥
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

दुर्धनोऽपि कृपं प्रति कारणकथनपूर्वकं सन्ध्यवह्निकरणम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तस्ततो राजा गौतमेन तपसिना ।
 निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च तूष्णीमासीद्विशंपते ॥ १
 ततो मुहूर्तं स ध्यात्वा तव पुत्रो महामनाः ।
 कृपं शारद्वतं वाक्यमित्युवाच परंतपः ॥ २
 यत्किंचित्सुहृदा वाच्यं तत्सर्वं श्रावितो ह्यहम् ।
 कृतं च भवता सर्वं प्राणान्संलग्न्य युध्यता ॥ ३
 गाहमानमनीकानि युध्यमानं महारथैः ।
 पाण्डुर्यरतितेजोमिलोकस्त्वामनुदृष्टवान् ॥ ४
 सुहृदा यदिदं वाक्यं भवता श्रावितो ह्यहम् ।
 न मां प्रीणाति तत्सर्वं सुमूर्धोरिव भेषजम् ॥ ५
 हेतुकारणसंयुक्तं हितं वचनमुत्तमम् ।
 उच्यमानं महाबाहो न मे विप्राभ्य रोचते ॥ ६
 राज्याद्विनिकृतोऽस्माभिः कथं सोऽसातु विश्वसेतु ७
 यक्षयते च नृपतिर्जितोऽस्माभिर्महाधनः ।
 स कथं मम वाक्यानि श्रद्ध्याद्भय एव तु ॥ ८
 तथा दूत्येन संप्राप्तः कृष्णः पार्थहिते रतः ।
 प्रलब्धय हृषीकेशस्तत्र कर्माविचारितम् ।
 म च मे वचनं ब्रह्मन्कथमेवाभिमन्यते ॥ ९
 पिललाप च यत्कृष्णा सभामध्ये समेषुर्षा ।
 न तन्मर्षयते कृष्णो न राज्यहरणं तथा ॥ १०
 एकप्राणानुभौ कृष्णावन्योन्यमभिमंथितौ ।
 शुरा यच्छ्रुतमेवागीदध पश्यामि तत्प्रभौ ॥ ११
 सखीयं निहतं दृष्ट्वा दुःखं न्यपिति केशवः ।
 कृवागमो वयं तस्य हितं मे म कथं चरेत् ॥ १२
 अभिमन्योर्विनाशेन न शर्म लभतेऽर्जुनः ।
 म कथं मद्विदे यत् प्रकरिष्यति याचितः ॥ १३
 मध्यमः पाण्डवमीक्ष्यो भीममेनो महाबलः ।
 प्रतिज्ञातं च तेनोद्यं मन्येतापि न संनमेत् ॥ १४
 उर्धो गौ वदनिधिंशानुभौ पावदरकद्वटौ ।

कृतचैरातुभौ वीरौ यमावपि यमोपमौ ॥ १५
 धृष्टद्युम्नः शिरण्डी च कृतचैरौ मया सह ।
 तौ कथं मद्विदे यत् कुर्यातां द्विजसत्तम ॥ १६
 दुःशासनेन यत्कृष्णा एकवज्रा रजस्रला ।
 परिहृष्टा सभामध्ये सर्षलोकस्य पश्यतः ॥ १७
 तथा विवसनां दीनां सरन्त्यद्यापि पाण्डवाः ।
 न निवारयितुं शक्याः संग्रामात्ते परंतपाः ॥ १८
 यदा च द्रौपदी लिष्टा मद्विनाशाय दुःखिता ।
 उग्रं तेषु तपः कृष्णा भर्षणामर्थसिद्धये ।
 स्थण्डिले नित्यदा श्रेते यावद्देवस्य यातनम् ॥ १९
 निक्षिप्य मानं दर्पं च वासुदेवसहोदरा ।
 कृष्णायाः प्रेष्यवद्भ्रता शुश्रूपां कुरुते सदा ॥ २०
 इति सर्वं समुन्नद्धं न निर्वाति कथंचन ।
 अभिमन्योर्विनाशेन स सन्धेयः कथं मया ॥ २१
 कथं च राजा भुक्त्वेमां पृथ्वीं सागराम्बराम् ।
 पाण्डवानां प्रसादेन मोक्ष्ये राज्यमहं कथम् ॥ २२
 उपर्युपरि राज्ञां वै ज्वलित्वा भास्करो यथा ।
 युधिष्ठिरं कथं पथादनुयास्यामि दासवत् ॥ २३
 कथं भुक्त्वा स्वयं भोगान्दत्त्वा दायांश्च पुष्कलान् ।
 कृष्णां वर्तीयेष्यामि कृष्णाः सह जीविकाम् ॥ २४
 नाभ्यमृष्यामि ते वास्यमुक्तं ग्निग्धं हितं त्वया २५
 न तु सन्धिमहं मन्ये प्राप्तकालं कथंचन ।
 गुनीतमनुपश्यामि सुपुत्रेन परंतप ॥ २६
 नायं प्रीयायितुं कालः संयोक्तुं काल एव नः ॥ २७
 इदं मे बहुभिर्पुंसैर्दत्ता रिप्रेषु दक्षिणाः ।
 प्राप्ताः कामाः श्रुता वेदाः शश्रूपां मूर्ध्नि च स्थितम्
 भृत्या मे सुभृताम्नान् दीनमान्युच्यते जनः ।
 नोत्सहेऽद्य द्विजध्रेण पाण्डवान्कुर्मैरुत्तम ॥ २९
 त्रिवानि परगग्राणि गगगृह्णन्पुनाकितम् ।
 सुक्ताप विरिषा भोगागिरिभिः मेभित्तो मया ॥ ३०

पितृणां गतमानृप्यं क्षत्रधर्मस्य चोभयोः ।
 न ध्रुवं सुखमस्तीह कुतो राष्ट्रं कुतो यशः ।
 इह कीर्तिर्विचेतव्या सा च युद्धेन नान्यथा ॥ ३१
 वृथा च यत्क्षत्रियस्य निधनं तद्विगर्हितम् ।
 अधर्मः सुमहानेप यच्छय्यामरणं गृहे ॥ ३२
 अरण्ये यो विमुच्येत संग्रामे वा तनुं नृपः ।
 ऋतूनाहृत्य महतो महिमानं स गच्छति ॥ ३३
 कृपणं विलुपन्नार्तो जरयाऽभिपरिहृतः ।
 म्रियते रुदतां मध्ये ज्ञातीनां न स पूरुषः ॥ ३४
 त्यक्त्वा तु विविधान्भोगान्प्राप्तानो परमो गतिम् ।
 अपीदानीं सुयुद्धेन गच्छेयं यत्सलोकताम् ॥ ३५
 शूराणामार्यवृत्तानां संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ।
 धीमतां सत्यसन्धानां सर्वेषां ऋतुयाजिनाम् ।
 शस्त्रावभृथपूतानां ध्रुवो वासस्त्रिविष्टपे ॥ ३६
 मुदा नूनं प्रपश्यन्ति युद्धे क्षप्सरसां गणाः ॥ ३७
 पश्यन्ति नूनं पितरः पूजितान्पुरसंसदि ।
 अप्सरोभिः परिवृतान्मोदमानांस्त्रिविष्टपे ॥ ३८
 पन्थानममरैर्यान्तं शूरैश्चैवानिवर्तिभिः ।
 अपि तत्संगतं मार्गं वयमध्यारुहेमहि ॥ ३९
 पितामहेन वृद्धेन तथाऽऽचार्येण धीमता ।
 जयद्रथेन कर्णेन तथा दुःशासनेन च ॥ ४०
 घटमाना मदर्थेऽस्मिन्हताः शूरा जनाधिपाः ।
 शरते लोहिताक्ताङ्गाः पृथिव्यां शरविक्षताः ॥ ४१
 उचमास्त्रविदः शूरा यथोक्तऋतुयाजिनः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यवधपर्वणि शल्यवधपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

दुर्योधनेन सेनापत्यविधानप्रार्थनायां अश्वत्थान्ना शल्यस्य सेनापतित्वविधानम् ॥ १ ॥ दुर्योधनेन शल्यप्रति सेनापत्य-
 स्वीकारप्रार्थना ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच ।
 अथ हिमवत प्रस्थे स्थिता युद्धाभिनन्दिनः ।
 सर्वे एव महायोधास्तत्रतत्र समागताः ॥ १

विश्वकर्माणं शरं इति क. पाठः । विष्णुमरणं शरं इति द.
 पाठः ॥ १२ ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

त्यक्त्वा प्राणान्यथान्यायमिन्द्रसन्नसु धिष्टिताः ॥
 तैः स्वयं रचितो मार्गो दुर्गमो हि पुनर्भवेत् ।
 संपतद्भिर्महावेगैरितो यास्यामि सद्गतिम् ॥ ४२
 ये मदर्थे हताः शूरास्तेषां कृतमनुस्मरन् ।
 ऋणं तत्प्रतियुञ्जानो न राज्ये मन आदधे ॥ ४४
 पातयित्वा वयस्यांश्च भ्रातृनथ पितामहान् ।
 जीवितं यदि रक्षेयं लोको मां गर्हयेद्भुवम् ॥ ४५
 कीदृशं च भवेद्वाज्यं मम हीनस्य बन्धुभिः ।
 सखिभ्यश्च विशेषेण प्रणिपत्य च पाण्डवम् ॥ ४६
 सोऽहमेतादृशं कृत्वा जगतोऽस्य परामवम् ।
 सुयुद्धेन हतः स्वर्गं प्राप्स्यामि न तदन्यथा ॥ ४७
 सञ्जय उवाच ।
 एवं दुर्योधनेनोक्ते सर्वे संपूज्य तद्वचः ।
 साधुसाध्विति राजानं क्षत्रियाः संवभापिरे ॥ ४८
 पराजयमशोचन्तः कृतचित्ताश्च विक्रमे ।
 सर्वे सुनिश्चिता योद्धुमुदग्रमनसोऽभवन् ॥ ४९
 ततो वाहान्समाश्वास्य सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ।
 ऊने द्वियोजने गत्वा प्रत्यतिष्ठन्त कौरवाः ॥ ५०
 आकाशे विद्रुमे पुण्ये प्रस्थे हिमवतः शुभे ।
 अरुणां सरस्वतीं प्राप्य पशुः सक्षुश्च तेजलम् ॥ ५१
 तव पुत्रकृतोत्साहाः पर्यवर्तन्त ते ततः ।
 पर्यवस्थाप्य चात्मानमन्योन्येन पुनस्तदा ।
 सर्वे राजकवचवर्तन्त क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ ५२

प्रथमे शरारे ॥ १ ॥

- जयत्सेनश्च राजानस्ते रात्रिमृषितास्ततः ॥ ३
रणे कर्णे हृते वीरे त्रासिता जितकाशिभिः ।
नालमञ्जरीं ते पुत्रा हिमवन्तमृते गिरिम् ॥ ४
तेऽशुवन्सहितास्तत्र राजानं शुल्यसन्निधौ ।
कृतयत्ना रणे राजन्संपूज्य विधिवत्तदा ॥ ५
कृत्वा सेनाप्रणेतारं परांस्तं योद्धुमर्हसि ।
येनाभिगुप्ताः संग्रामे जयेमासुहृदो वपम् ॥ ६
ततो दुर्योधनः स्थित्वा रथे रथवरोत्तमम् ।
सर्पयुद्धविभावजमन्तकप्रतिभं युधि ॥ ७
स्वर्गं प्रच्छन्नशिरसं कम्बुग्रीवं प्रियंवदम् ।
व्याफोचपन्नपत्राक्षं व्याघ्रास्यं मेरुगौरवम् ॥ ८
व्याणोवृषपय सद्यं स्कन्धनेनगतिस्रैः ।
पुष्टश्लिष्टायतभुजं मुनिस्तीर्णवरोत्तमम् ॥ ९
पले जवे च सद्यमरुणाजुजवातयोः ।
आदित्यस्वाचिपा तुल्यं युद्धा चोशनसा समं १०
कान्तिरूपमुद्यैश्वर्यंस्त्रिभिश्चन्द्रमसा समम् ।
काञ्चनोपलसंघातैः सद्यं श्लिष्टसन्धिकम् ॥ ११
सुशुचोरुकटीजहं सुपादं स्वहुलीनरम् ।
स्मृत्वा स्मृत्वेव तु गुणान्यात्रा यत्नाद्विनिर्मितं १२
सर्वलक्षणसंपन्नं निपुणं श्रुतिसागरम् ।
जेतारं तरसाऽरीणामजेयमरिभिर्नरान् ॥ १३
प्रयोगवलगंहारप्रायश्चित्तं सुमङ्गलम् ।
प्रयोगविजियोगी च स्मृतिं यस्तु गुणान्विदुः १४
दशार्द्रं यथनुष्पादमिप्सरसं वेद तत्पततः ।
साङ्गान्तु चतुरो वेदान्मम्यगात् यानपञ्चमान् १५
आराध्य भ्रम्यन्वकं यत्नाद्द्वैतं प्रमहातपाः ।
अयोनिजायामुत्पन्नो द्रोणेनायोनिजेन यः ॥ १६
तमप्रनिप्रकार्माणं रूपेणाप्रतिभं सुरि ।
पारगं गर्भविद्यानां गुणार्णवमनिन्दितम् ।
तमभ्येत्सामञ्जस्तुभ्यमधत्तयामानमप्रवीन् ॥ १७
- गुरुपुत्राय सर्वेषामस्माकं परमा गतिः ।
भवांस्तस्मान्नियोगात्ते कोऽस्तु सेनापतिर्मम ।
यं पुरस्कृत्य सहिता युधि जेष्याम पाण्डवान् ॥ १८
द्रौणिह्वाच ।
अयं कुलेन रूपेण तेजसा यशसा श्रिया ।
सर्वैर्गुणैः समुदितः शुल्यो नोऽस्तु चमूपतिः ॥ १९
भागिनेयान्निजांस्त्यक्त्वा कृतज्ञोऽस्मानुपागतः ।
महासेनो महाबाहुर्महासेन इवापरः ॥ २०
एनं सेनापतिं कृत्वा नृपतिं नृपसत्तम ।
शक्यः प्राप्तुं जयोऽस्माभिर्देवैः स्कन्दमिवाजितम् ॥
तथोक्ते द्रोणपुत्रेण सर्व एव नराधिपाः ।
परिवार्य स्थिताः शुल्यं जयशब्दांश्च चक्रिरे ॥ २२
युद्धाय च मतिं चक्रुरावेयं च परं ययुः ॥ २३
ततो दुर्योधनः शुल्यं भूमौ स्थित्वा रथे स्थितम् ।
उवाच प्राञ्जलिभूत्वा द्रोणमीप्ससमं रणे ॥ २४
अयं स कालः संग्रामो मित्राणां मित्रवत्सल ।
यत्र मित्रमित्रं वा परीक्षन्ते युधा जनाः ॥ २५
स भवानस्तु नः शूरः प्रणेता वाहिनीमुखे ।
रणं याते च भवति पाण्डवा मन्दचेतसः ।
भविष्यन्ति सहामात्याः पाञ्चालाश्च निरुद्यमाः ॥
दुर्योधनवचः श्रुत्वा शुल्यो मद्राधिपस्तदा ।
उवाच वाक्यं वाक्यमो राजानं राजमन्निधौ ॥ २७
यत्र मां मन्यसे राजन्पुरुषराज फतोमि वत् ।
त्वत्प्रियार्थं हि मे सर्वं प्राणा राज्यं धनानि च ॥ २८
दुर्योधन उवाच ।
सेनापत्येन परये त्वामर्हं मातुलावृत्तम् ।
नोऽन्त्यानापटि युषां धेष्टुः सन्दो देवानिगटो २९
अभिविच्यम्य राजेन्द्र देवानामिव पावकिः ।
जहि शुभ्रान्मे वीरं महेन्द्रो दानवानिव ॥ ३०

॥ १३ धीमन्महाभारते शतसर्गेनि ॥ १३ ॥ १३ ॥ १३ ॥ १३ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

दुर्योधनेन शल्यस्य सेनापत्येऽभिषेचनम् ॥ १ ॥ कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति शल्यवधविधानम् ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञो मद्रराजः प्रतापवान् ।

दुर्योधनं तदा राजन्वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १

दुर्योधन महाबाहो शृणु वाक्यविदां वर ।

यावेतौ मन्यसे कृष्णौ रथस्यौ रथिनांवरौ ।

न मे तुल्यायुभावेतौ बाहुवीर्ये कथंचन ॥ २

उद्यतां पृथिवीं सर्वीं समुरामुरमानवाम् ।

योधयेयं रणमुखे संकुद्धः किमु पाण्डवान् ॥ ३

विजेष्यामि रणे पाथान्तोमकांश्च समागतान् ।

अहं सेनाप्रणेता ते भविष्यामि न संशयः ॥ ४

तं च व्यूहं विधास्यामि न क(त)रिष्यन्ति यं परे ।

इति सत्यं ब्रवीम्येष दुर्योधन न संशयः ॥ ५

‘अथैवाहं रणे सर्वान्पाश्चालान्सह पाण्डवैः ।

निहनिष्यामि वा राजन्सर्वं यास्यामि वा हतः ॥ ६

अथ पश्यन्तु मां लोका विचरन्तममीतवत् ॥ ७

अथ पाण्डुसुताः सर्वे नासुदेवः ससात्विकिः ।

पाश्चालायेदयश्चैव द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सर्वे चापि प्रभद्रकाः ॥ ८

विक्रमं मम पश्यन्तु धनुषश्च महद्रथम् ।

लाघवं चास्त्रवीर्यं च भुञ्जयोश्च बलं युधि ॥ ९

अथ पश्यन्तु मे पार्याः सिद्धाश्च सह चारणैः ।

यादृशं मे बलं बाहोः संपदस्त्रेषु या च मे ॥ १०

अथ मे विक्रमं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथाः ।

प्रतीकारपरं भूत्वा चेष्टन्ते विविधाः क्रियाः ११

अथ सैन्यानि पाण्डूनां द्रावयिष्ये समन्ततः १२

द्रोणमीप्सावति विभो मृतपुत्रं च संयुगे ।

विचरिष्ये रणमुखे प्रियार्थं तव कारव ॥ १३

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तस्ततो राजा मद्राधिपतिमजसा ।

अभ्यपिश्यत् सेनाया मध्ये भरतसत्तम ।

विधिना शास्त्रेण क्लृप्तरूपो विशांपते ॥ १४

अभिषिक्ते ततस्तस्मिन्सिंहनादो महानभूत् ।

तव सैन्येऽभ्यवाद्यन्त वादित्राणि च भारता ॥ १५

हृष्टाश्चासंस्तथा योधा मद्रकाश्च महारथाः ।

तुष्टुवृश्चैव राजानं शल्यमाहवशोभिनम् ॥ १६

जय राजंश्चिरं जीव जहि शत्रून्समागतान् ।

तव बाहुबलं प्राप्य धार्तराष्ट्रो महाबलः ।

निखिलां पृथिवीं सर्वीं प्रशस्तु निहतद्विषम् ॥ १७

त्वं हि शक्तो रणे जेतुं समुरामुरमानवान् ।

मर्त्यधर्माण इह तु किमु सञ्जयसोमकान् ॥ १८

एवं संपूज्यमानस्तु मद्राणामधिपो बली ।

हर्षं प्राप तदा वीरो दुरापमकृतात्मभिः ॥ १९

सञ्जय उवाच ।

अभिषिक्ते तथा शल्ये तव सैन्येषु मानद ।

न कर्णव्यसनं किञ्चिन्मेनिरे तत्र भारत ॥ २०

हृष्टाः सुमनसश्चैव बभूवुस्तत्र सैनिकाः ।

मेनिरे निहतान्पार्थान्मद्रराजवशंगतान् ॥ २१

प्रहर्षं प्राप्य सेना तु तावकी भरतर्षभ ।

तां रात्रिं सुखिता मुग्धा हर्षचित्ता च साभवत् ॥ २२

सैन्यस्य तव तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।

वार्ष्णेयमन्नवीद्राक्यं सर्वस्वत्रस्य पश्यतः ॥ २३

मद्रराजः कृतः शल्यो धार्तराष्ट्रेण माधव ।

सेनापतिर्महेश्वासः सर्वसैन्येषु पूजितः ॥ २४

एतज्ज्ञात्वा यथाभूतं कुरु माधव यत्क्षमम् ।

भवाचेता च गोप्त च विप्रस्त्वयदन्तर्म् ॥ २५

तमब्रवीन्महाराज वामुदेवो जनाधिपम् ।

आर्तायनिमहं जाने यथातत्त्वेन भारत ॥ २६

वीर्यवांश्च महातेजा महात्मा च विशेषतः ।

कृती च चित्रयोधी च संयुक्तो लाघवेन च ॥ २७

यादग्मीमत्तथा द्रोणो यादकर्णश्च संयुगे ।

तादृशस्तद्विशिष्टो वा मद्रराजो मतो मम ॥ २८

युध्यमानस्य तस्याहं चिन्तयानथ भारत ।

योद्धारं नाधिगच्छामि तुल्यरूपं जनाधिप ॥ २९
 शिखण्डवर्जुनभीमानां सात्वतस्य च भारत ।
 घृष्टघ्नस्य च तथा वलेनाभ्यधिको रणे ॥ ३०
 मद्रराजो महाराजः सिंहद्विरदविक्रमः ।
 विचरिष्यत्यभीः काले कालः क्रुद्धः प्रजास्त्रिव ३१
 तस्माद्य न प्रपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे ।
 सामृते पुरुषव्याघ्र शार्दूलसमविक्रमम् ॥ ३२
 स रामेको हि लोकेऽसिन्नान्यस्त्वत्तः पुमान्भवेत् ।
 मद्रराजं रणे क्रुद्धं यो हन्यात्क्रुत्स्नन्दन ॥ ३३
 अहन्यहनि युध्यन्तं क्षोभयन्तं बलं तव ।
 तस्माज्जहि रणे शल्यं मघवानिव शम्बरम् ॥ ३४
 सांतेः पश्चादसौ वीरो धार्तराष्ट्रेण सत्कृतः ।
 त्वं व हि जयो नूनं हते मद्रेश्वरं युधि ।
 तस्मिन्हृते हतं सर्वं धार्तराष्ट्रबलं महत् ॥ ३५
 एतच्छ्रुत्वा महाराज वचनं मम सांप्रतम् ।
 प्रत्युधाहि रणे पार्थ मद्रराजं महारथम् ॥ ३६
 जहि चैनं महाबाहो वासवो नमुचिं यथा ॥ ३७

न चैवात्र दया कार्या मातुलोऽयं ममेति वै ।
 क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य जहि मद्रजनेश्वरम् ॥ ३८
 द्रोणभीष्मार्णवं तीर्त्वा कर्णपातालसंभवम् ।
 मा निमज्जस्य सगणः शल्यमासाद्य गोप्पदम् ३९
 यच्च ते तपसो वीर्यं यच्च क्षात्रं बलं तव ।
 तद्दर्शय रणे सर्वं जहि चैनं महारथम् ॥ ४०
 सञ्जय उवाच ।
 एतावदुपला वचनं केशवः परवीरहा ।
 जगाम शिविरं सायं पूज्यमानोऽथ पाण्डवैः ॥ ४१
 केशवे तु तदा याते धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 विसृज्य सर्वान्भ्रातृंश्च पाञ्चालानथ सोमकान् ।
 सुप्नाप रजनीं तां तु विशल्य इव कुञ्जरः ॥ ४२
 ते च सर्वे महेश्वासाः पाञ्चालाः पाण्डवास्तथा ।
 कर्णस्य निघने हृष्टाः सुपुपुस्तां निशां तदा ॥ ४३
 गतञ्चरं महेश्वासं तीर्णपारं महारथम् ।
 वभूव पाण्डवेयानां सैन्यं च मुदितं निशि ।
 मृतपुत्रस्य निघनाज्यं लब्ध्वा च मारिप ॥ ४४

॥ इति धीमन्महामारते शल्यपर्वणि शल्यप्रपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अभयमन्वानां ध्युद्धरपतापूर्वकं इन्द्राभूय सुदाय निर्गमनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 प्यतीतायां रजन्वां तु राजा दुयोधनस्तदा ।
 अत्रवीचायकान्सर्वान्सन्नयन्तां महारथाः ॥ १
 रामश्च मतमाज्ञाय समनतत सा चमूः ।
 अयोजयन्त्यसांस्पूर्णं पर्येषासंस्तथा परे ॥ २
 अकल्पन्त च मातङ्गाः समनारन्त पचयः ।
 इयानाम्भरणोपेतांश्चकुरन्त्ये महस्रगः ॥ ३
 पादिशानां च निनदः प्रादुरागीन्द्रिशांपते ।
 योषानां मन्त्रमुग्धानामन्त्योन्वं प्रतिगजंताम् ॥ ४
 गयो पत्नानि मघांणि हतविष्टानि भारत ।
 मन्त्रदानि स्पष्टदन्त मन्त्र्यं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ५
 मन्त्रे गेनापानं कृत्वा मद्रराजं मदारथाः ।

प्रविमज्य बलं सर्वमनीकेषु व्यवस्थिताः ॥ ६
 ततः सर्वे समागम्य पुत्रेण तव सैनिकाः ।
 कृपश्च कृतवर्मा च द्रोणिः शन्वोऽथ सांयतः ।
 अन्ये च पार्थिवाः श्रेषाः समयं चक्रुराहवाः ॥ ७
 'अपाचार्यमुतो द्रोणिर्निको युष्येत शत्रुभिः ।'
 न न एकेन योद्धव्यं कर्पनिदपि पाण्डवैः ॥ ८
 यो रोकः पाण्डवेषुष्येषो वा युष्यन्मुञ्जंत् ।
 स पञ्चभिर्भवेत्पुक्तः पातकैःशोपपातकैः ।
 अन्त्योन्वं परिरक्षन्त्रियोद्धव्यं गद्दिनेष नः ॥ ९
 एवं ते ममयं कृत्वा सर्वे तत्र मदारथाः ।
 मद्रराजं पुरमृत्वा पूर्णमन्त्रप्रचरन्तम् ॥ १०
 तर्धरं पाण्डवा गृह्णन्त्युप मन्त्रं मरारणे ।

अभ्ययुः कौरवान्युद्धे योत्स्यमानाः समन्ततः ११
 ततो बलं समभवत्क्षुब्धार्णवसमस्वनम् ।
 समुद्भूतार्णवाकारमुदीर्णरथकुञ्जरम् ॥ १२
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 द्रोणस्य चैव भीष्मस्य राधेयस्य च मे श्रुतम् ।
 पातनं शंस मे भूयः शल्यस्याथ सुतस्य मे ॥ १३
 कथं रणे हतः शल्यो धर्मराजेन सञ्जय ।
 भीमेन च महाबाहुः पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ १४
 सञ्जय उवाच ।
 क्षयं मनुष्यदेहानां तथा नागाश्चसंक्षयम् ।
 शृणु राजन्स्थिरो भूत्वा संग्रामं शंसतो मम ॥ १५
 आशा बलवती राजन्पुत्राणां तेऽभवत्तदा ॥ १६
 हते द्रोणे च भीष्मे च मृतपुत्रे च पातिते ।
 शल्यः पार्थात्रणे सर्वाग्निहनिष्यति मारिषि ॥ १७
 तामाशां हृदये कृत्वा समाश्रस्य च भारत ।
 मद्राजं च समरे समाश्रित्य महारथम् ।
 नाथवन्तं तदाऽऽत्मानममन्यत सुतस्तव ॥ १८
 यदा कर्णे हते पार्थाः सिंहनादं प्रचक्रिरे ।
 तदा राजन्धारैराष्ट्रान्प्रविवेश महद्भयम् ॥ १९
 तान्समाश्रास्य तु तदा मद्राजः प्रतापवान् ।
 व्यूहं व्यूहं महाराज सर्वतोमद्रमृद्धिमत् ॥ २०
 प्रत्युद्ययौ रणे पार्थान्मद्राजः प्रतापवान् ।
 विधुन्वन्कार्षुर्कं चित्रं भारमं वेगवत्तरम् ।
 रथप्रवरमास्थाय सन्धवाद्यं महारथः ॥ २१
 तस्य मृतो महाराज रथस्योऽशोभयद्रथम् ।
 स तेन संवृतो वीरो रथेनामित्कर्शनः ।
 तस्यां शूरो महाराज पुत्राणां ते भयप्रणत् ॥ २२
 प्रयागे मद्राजोऽभून्मुरं व्यूहस्य दंशितः ।
 मद्रकः महितो वीरः कर्णपुत्रस्य दुर्जयः ॥ २३
 सप्येऽभून्मृतवर्मा च त्रिगतैः परिवारितः ।
 गौतमो दक्षिणं पार्थं शकंथ यवनैः मह ॥ २४
 अधन्यामा शृष्टनोऽभून्काम्भोजः परिवारितः ।
 दुर्योधनोऽमपन्मध्ये रतितः शुरुपुत्रवैः ॥ २५

हयानीकेन महता सौबलश्चापि संवृतः ।
 प्रययौ सर्वसैन्येन कैतव्यश्च महारथः ॥ २६
 पाण्डवाश्च महेष्वासा व्यूहं सैन्यमरिंदमाः ।
 त्रिधाभूता महाराज तव सैन्यमुपाद्रवन् ॥ २७
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः ।
 शल्यस्य वाहिनीं हन्तुमभिदुद्भुवुराहवे ॥ २८
 ततो युधिष्ठिरो राजा खेनानीकेन संवृतः ।
 शल्यमेवामिदुद्राव जिघांसुर्भरतर्षभः ॥ २९
 हार्दिकयं च महेष्वासमर्जुनः शत्रुपूगहा ।
 संशप्तकगणांश्चैव वेगितोऽभिविदुद्भुवे ॥ ३०
 गौतमं भीमसेनो वै सोमकाश्च महारथाः ।
 अभ्यद्रवन्त राजेन्द्र जिघांसन्तः परान्युधि ॥ ३१
 माद्रीपुत्रौ तु शकुनिमुलकं च महारथम् ।
 ससैन्यौ सहसैन्यौ तादुपतस्यतुराहवे ॥ ३२
 तथैवायुतशो योधास्तावकाः पाण्डवात्रणे ।
 अभ्यवर्तन्त संक्रुद्धा विविधायुधपाणयः ॥ ३३
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 हते भीष्मे महेष्वासे द्रोणे कर्णे जयद्रथे ।
 कुरुष्वल्पावशिष्टेषु पाण्डवेषु च संयुगे ॥ ३४
 संरब्धेषु च पार्थेषु पराक्रान्तेषु सञ्जय ।
 मामकानां परेषां च किं शिष्टमभवद्बलम् ॥ ३५
 सञ्जय उवाच ।
 यथा वयं परे राजन्युद्धाय समुपस्थिताः ।
 यावद्यासीद्वलं शिष्टं सद्दामे तन्निबोध मे ॥ ३६
 एकादश सहस्राणि रथानां भरतर्षभ ।
 दश दन्तिसहस्राणि सप्त चैव शतानि च ॥ ३७
 पूर्णं शतमहस्रं द्वे हयानां तत्र भारत ।
 पत्तिकोटपत्तया विस्रो बलमेतच्चवामवत् ॥ ३८
 रथानां पद्मसहस्राणि पद्मसहस्राथ कुञ्जराः ।
 दश चाश्वसहस्राणि पत्तिकोटी च भारत ॥ ३९
 एतद्वलं पाण्डवानामभवच्छेषमाहवे ।
 एत एव समाजगृह्येद्दाय भरतर्षभ ॥ ४०
 एवं निमज्ज राजेन्द्र मद्राजमते म्यिताः ।

पाण्डवान्प्रत्युदीयाम जयगृद्धाः प्रमन्यवः ॥ ४१
 इयं पाण्डवाः शूराः समरे जितकाशिनः ।
 उपयाता नरव्याघ्राः पाञ्चालाश्च यशस्विनः ४२
 इवमेते बलीधेन परस्परवधैपिणः ।

उपयाता नरव्याघ्राः पूर्वा सन्ध्यां प्रति प्रभो ॥ ४१
 ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
 तावकानां परेषां च निम्नतामितरेतरम् ॥ ४२

॥ इति श्रीममहाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भष्टादनादिवसयुद्धारम्भः ॥ १ ॥ संकुलयुद्धम् ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरुणां भयवर्धनम् ।
 सञ्जयैः सह राजेन्द्र घोरं देवासुरोपमम् ॥ १
 नरा रथा गजाघाश्च वाजिनश्च सहस्रशः ।
 वाजिनश्च पराक्रान्ताः समाजग्मुः परस्परम् ॥ २
 गजानां भीमरूपाणां द्रवतां निःस्वने महान् ।
 अध्रुयत यथा काले जलदानां नभस्तले ॥ ३
 नागरभ्याहताः केचित्सरथा रथिनोऽपतन् ।
 यद्रवन्त रणे मीता द्राव्यमाणा मदोत्कटैः ॥ ४
 ह्याघान्पादरक्षांश्च रथिनस्तत्र शिक्षिताः ।
 शरैः संप्रेषयामासुः परलोकाय भारत ॥ ५
 मादिनः शिक्षिता राजन्परिवार्य महारथान् ।
 विचरन्तो रणेऽभ्यग्नप्रासशङ्खयुष्टिभिस्तथा ॥ ६
 धन्विनः पुरुषाः केचित्परिवार्य महारथान् ।
 एकं बहव आसाद्य प्रपयन्त्यमसादनम् ॥ ७
 नागान्धवरांथान्ये परिवार्य महारथाः ।
 मोचरा युधि निर्जगुर्द्रवमाणं महारथम् ॥ ८
 तथा च रथिनं युद्धं विकिरन्तं शगन्वहन् ।
 नागा क्षामुमहाराज परिवार्य समन्ततः ॥ ९
 नागा नागमभिद्रुत्य रथी च रथिनं रणे ।
 शक्तिगोभरनागर्चोनिजगुमन्त्र भारत ॥ १०
 पादानानयमृष्टन्तो ग्यवारणवाजिनः ।
 रणमध्ये प्यरथन्त युर्वन्तो महदाङ्गलम् ॥ ११
 ह्याप परेषापन्त चामरैरुपजोभिताः ।
 हंगा द्विभरतः प्रन्ने विपन्त इव मेदिनीम् ॥ १२
 गेषां तु वाजिनां भूमिः सुर्गभित्ता विजांश्वे ।

अशोभत यथा नारी करजैः क्षतविधता ॥ १३
 वाजिनां सुरशब्देन रथनेमिस्वनेन च ।
 पत्नीनां चापि शब्देन नागानां घृष्टितेन च ॥ १४
 वादित्राणां च घोषेण शृङ्गानां निनदेन च ।
 अभवन्नादिता भूमिनिर्घातैरिव भारत ॥ १५
 घनुषां कृजमानानां शस्त्रांश्वानां च पाल्यताम् ।
 कवचानां प्रमाशिक्ष न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ १६
 बहवो बाहवदिच्छा नागराजकरोपमाः ।
 उद्वेष्टन्ते विचेष्टन्ते वेगं कुर्वन्ति दारुणम् ॥ १७
 शिरसां च महाराज पततां धरणीतले ।
 च्युतानामिव तालेभ्यः फलानां श्रूयते स्वनः ॥ १८
 शिरोभिः पतितर्भाति रुधिरार्द्रैर्वसुंधरा ।
 तपनीयनिभैः फाले नलिनैरिव भारत ॥ १९
 उद्धूचनयनंस्वैस्तु गतसत्तैः शुविधतैः ।
 न्यभ्राजत मही गजन्धुण्डरीसरिवावृता ॥ २०
 बाहुभित्तादिग्धैः सकुर्वन्महाधनैः ।
 पतितर्भाति राजेन्द्र महाशकृत्स्वैरिव ॥ २१
 ऊरुभिश्च नरेन्द्राणां विनिकृत्तमहाहवे ।
 हन्निहस्तोपमंजशं संघृष्टं तद्राणाङ्गलम् ॥ २२
 फलन्वशतमंकीर्णं छत्रचामरमङ्गलम् ।
 मेनासनं तच्छुभे चनं पुष्पागिणं यथा ॥ २३
 तत्र योषा महाराज विचरन्तो र्गर्भागवृत् ।
 रथन्ते रुधिराक्ताङ्गाः शुष्पिता इव किन्तुकाः ॥ २४
 मानङ्गाप्यरथन्त शगोमर्षादिङ्गाः ।
 पलन्तश्च गर्धभ टिन्नाभमरुता रणे ॥ २५
 गजानां च महाराज कवचानां महान्मभिः ।

व्यदीर्यत दिशः सर्वा वातनुन्ना घना इव ॥ २६
 ते गजा घनसंकाशाः पेतुरुर्वा समन्ततः ।
 वज्रनुन्ना इव बभुः पर्वता युगसंक्षये ॥ २७
 हयानां सादिभिः सार्धं पतितानां महीतले ।
 राक्षयः स प्रदृश्यन्ते गिरिमात्रास्ततस्ततः ॥ २८
 संजज्ञे रणभूमौ तु परलोकवहा नदी ।
 शोणितोदा रथावर्ता ध्वजवृक्षास्थिशर्करा ॥ २९
 भुजनक्रा घनुःस्रोता हस्तिशैला ह्योपला ।
 मेदोमज्जाकर्दमिनी छत्रहंसा गदोडुपा ॥ ३०
 कवचोष्णीपसंछन्ना पताकाराचिरद्रुमा ।
 चक्रचक्रावलीजुष्टा त्रिवेणूरगसंवृता ॥ ३१
 शूराणां हर्षजननी भीरूणां भयवर्धनी ।
 प्राचर्तत नदी रौद्रा क्रुरुक्षयसंगमे । ३२
 तां नदीं परलोकाय वहन्तीमतिभैरवाम् ।
 तेरुर्वाहननौभिस्ते शूराः परिघवाहवः ॥ ३३
 वर्तमाने तदा युद्धे निर्मर्यादे विशांपते ।
 चतुरङ्गक्षये घोरे युद्धे देवासुरोपमे ॥ ३४
 व्याक्रोशन्वान्धवानन्ये तत्र तत्र परंतप ।
 क्रोशद्भिर्देयितैरन्ये भयार्ता न निर्वतिरे ॥ ३५
 निर्मर्यादे तथा युद्धे वर्तमाने भयानके ।
 अर्जुनो भीमसेनश्च मोहयांचक्रतुः परान् ॥ ३६
 सा वध्यमाना महती सेना तव नराधिप ।

अमुह्यत्तत्र तत्रैव योपिन्मदवशादिव ॥ ३७
 मोहयित्वा च तां सेनां भीमसेनधनंजयौ ।
 दध्मतुर्वारिजौ तत्र सिंहनादांश्च चक्रतुः ॥ ३८
 श्रुत्वैव तु महाशब्दं घृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ ।
 धर्मराजं पुरस्कृत्य मद्रराजमभिद्रुतौ ॥ ३९
 तत्रार्थयमपश्याम घोररूपं महद्भयम् ।
 शल्येन संगताः शूरा यदयुध्यन्त भागशः ॥ ४०
 माद्रीपुत्रौ तु रभसौ कृतात्सौ युद्धदुर्मदौ ।
 अभ्ययातां त्वरायुक्तौ जिगीपन्तौ बलं तव ॥ ४१
 ततोऽभ्यावर्तत बलं तावकं भरतर्षभ ।
 शरैः प्रणुञ्जं बहुधा पाण्डवैर्जितकाशिभिः ॥ ४२
 वध्यमाना चमूः सा तु पुत्राणां प्रेक्षतां तव ।
 भजे दश दिशो राजनप्रणुन्ना शरवृष्टिभिः ॥ ४३
 हाहाकारो महाजज्ञे योधानां तत्र भारत ।
 तिष्ठतिष्ठेति चाप्यासीद्भावितानां महात्मनाम् ४४
 क्षत्रियाणां तथाऽन्योन्यं संयुगे जयमिच्छताम् ।
 प्राद्रवन्नेव संभ्रमाः पाण्डवैस्तव सैनिकाः ॥ ४५
 त्यक्त्वा युद्धे प्रियान्पुत्रान्भ्रातृनथ पितामहान् ।
 मातुलान्भागिनेयांश्च वयस्थानपि भारत ॥ ४६
 हयान्द्रिपांस्त्वरयन्तो योधा जग्मुः समन्ततः ।
 आत्मत्राणकृतोत्साहास्तावका भरतर्षभ ॥ ४७

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

नकुलेन कर्णपुत्राणां त्रयाणां मारणम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 तत्प्रभ्रमं बलं दृष्ट्वा मद्रराजः प्रतापवान् ।
 उवाच सारथिं तूर्णं चोदयाश्चान्महाजवान् ॥ १
 एष तिष्ठति वै राजा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 छत्रेण ध्रियमाणेन पाण्डुरेण विराजता ॥ २
 अत्र मां प्रापय क्षिप्रं पश्य मे सारथे बलम् ।
 न समर्या हि मे पार्याः स्यादुमद्य पुरो युधि ॥ ३

न निर्वतिरे न निचर्तितः ॥ ३५ ॥

एवमुक्तस्ततः प्रायान्मद्रराजस्य सारथिः ।
 यत्र राजा सत्यसन्धो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ४
 आपतन्तं च सहसा पाण्डवानां महद्बलम् ।
 दधरैको रणे शल्यो बेलौहूत्तमिवार्णवम् ॥ ५
 पाण्डवानां बलौघस्तु शल्यमासाद्य मारिप ।
 व्यतिष्ठत तदा युद्धे सिन्धोर्वेग इवाचलम् ॥ ६
 मद्रराजं तु समरे दृष्ट्वा युद्धाय धिष्ठितम् ।

धर्मोऽध्यायः १ ॥ ८ ॥

हरवः सन्न्यवर्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ७
 तेषु राजन्निवृत्तेषु व्यूढानीकेषु सर्वशः ।
 पावर्तत महारौरः सद्गामः शोणितोदकः ॥ ८
 समान्छिचित्रसेनं तु नकुलो युद्धदुर्मदः ।
 गौ परस्परमासाद्य चित्रकर्मुकधारिणां ॥ ९
 मेघाविव यथोद्भृत्ता दक्षिणोत्तरवर्षिणी ।
 शरतोयैः सिपिचतुस्तौ परस्परमाहवे ॥ १०
 नान्तरं तत्र पश्यामः पाण्डवसेतरस्य च ।
 उमां कृतास्त्रां बलिनीं रथचर्याविशारदां ।
 परस्परवधे यत्नां छिद्रान्नेपणतत्परां ॥ ११
 चित्रसेनस्तु भङ्गेन पीतेन निशितेन च ।
 नकुलस्य महाराज मुष्टिदेशेऽच्छिन्नद्वजुः ॥ १२
 अथेनं छिन्नधन्वानं रुक्मपुङ्गुः शिलाशितैः ।
 त्रिभिः शरैरसंभ्रान्तो ललाटे वै समार्षयत् ॥ १३
 हयांश्वास शरैस्तीक्ष्णैः प्रेषयामास मृत्यवे ।
 तथा ध्वजं सारथिं च त्रिभिस्रिभिरपातयत् ॥ १४
 स शशुभुजनिर्मुक्तैर्ललाटस्थैस्त्रिभिः शरैः ।
 नकुलः शशुभे राजंस्त्रिशूद्र इव पर्वतः ॥ १५
 स छिन्नधन्वा विरथः रात्रमादाय चर्म च ।
 रथादवातरद्वीरः शलाघ्रादिव केसरी ॥ १६
 पश्यामापवतस्तस्य शरदृष्टिं समासृजत् ।
 नकुलोऽप्यग्रसत्तां वै चर्मणा लघुविक्रमः ॥ १७
 चित्रसेनरथं प्राप्य चित्रयोधी जितश्रमः ।
 आरुरोह महाबाहुः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १८
 सुकृण्डलं समुकुटं गुनसं स्थापतेक्षणम् ।
 चित्रसेनशिरः फायादपाहरत पाण्डवः ॥ १९
 गौ पपात रथात्तन्नादिवाकरमममुतिः ॥ २०
 चित्रसेनशिरस्तु दृष्ट्वा तत्र महारथाः ।
 मापुषादन्वनांभुः सिंहनादांश्च पुष्कलान् ॥ २१
 रिगुम्भं भ्रातरं दृष्ट्वा कर्णपुत्रो महारथी ।
 सुशर्मा मत्स्यमेनम मुञ्चन्तो विविपाञ्चगान् ॥ २२
 गौऽप्यन्वधावतां तूष्णीं पाण्डवं रथिनां वग्म् ।
 विपांश्वी यथा नागं प्याशां रात्रन्महावने ॥ २३
 मापन्धेत्स महाबाहू द्रावण्यदिमहागर्भं ।

शरौघान्सम्यगस्यन्तौ जीमूतौ सलिलं यथा ॥ २४
 स शरैः सर्वतो विद्धः प्रहृष्ट इव पाण्डवः ।
 अन्यत्कार्मुकमादाय रथमारुह्य वेगवान् ।
 अतिष्ठत् रणे वीरः क्रुद्धरूप इवान्तकः ॥ २५
 तस्य तौ भ्रातरौ राजशरैः सन्नतपर्वभिः ।
 रथं विशकलीकर्तुं समारब्धौ विशांपते ॥ २६
 ततः प्रहस्य नकुलश्चतुर्भिश्चतुरो रणे ।
 जघान निशितैर्बाणैः सत्यसेनस्य वाजिनः ॥ २७
 ततः सन्धाय नाराचं रुक्मपुङ्गुं शिलाशितम् ।
 धनुश्छिन्देद राजेन्द्र सत्यसेनस्य पाण्डवः ॥ २८
 अथान्यं रथमास्थाय धनुरादाय चापरम् ।
 सत्यसेनः सुशर्मा च पाण्डवं पर्यधावताम् ॥ २९
 अविध्यत्तावसंभ्रान्तौ माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
 द्वाभ्यां द्वाभ्यां महाराज शराभ्यां रणमूर्धनि ३०
 सुशर्मा तु ततः क्रुद्धः पाण्डवस्य महद्वजुः ।
 चिच्छेद प्रहसन्युद्धे धुरभ्रेण महारथः ॥ ३१
 अथान्यद्वनुरादाय नकुलः क्रोधमूर्च्छितः ।
 सुशर्माणं पञ्चभिर्विद्ध्वा ध्वजमेकेन चिच्छिन्दे ॥ ३२
 सत्यसेनस्य स धनुर्हस्तावापं च मारिष ।
 चिच्छेद तरसा युद्धे तत उच्चुकुशुर्जनाः ॥ ३३
 अथान्यद्वनुरादाय वेगघ्नं भारसाधनम् ।
 शरैः संछादयामास समन्तात्पाण्डुनन्दनम् ॥ ३४
 सन्निवार्य तु तान्वाणान्नकुलः परपीरहा ।
 सत्यमेनसुशर्माणौ द्वाभ्यां द्वाभ्यामविध्यत् ॥ ३५
 तावेनं प्रत्यविध्येतां पृथक्पृथक्पणजिदगैः ।
 सारथिं चास्य राजेन्द्र शितैर्विष्यधतुः शरैः ॥ ३६
 सत्यमेनो रथेषां तु नकुलस्य धनुस्तथा ।
 पृथक् शराभ्यां चिच्छेद कृवहस्तः प्रतापवान् ॥ ३७
 स रथेऽनिरथन्निष्टन्यर्नात्किं पराशुग्न ॥ ३८
 मन्त्रेण्दण्डामकृन्ताप्रां गैर्लघीनां मुनिमैलाम् ।
 लेटिहानामिव रिमौ नागकन्यां मरारिषाम् ॥ ३९
 मनुष्यस्य च विधेय मत्स्यमेनस्य संयुगे ॥ ४०
 ना मत्स्य हृदयं मत्ता रिभेदं जगता रूच ।
 न पनात रथादग्निं मत्स्यमेनोऽन्वरेतनः ॥ ४१

आतरं निहतं दृष्ट्वा सुशर्मा क्रोधमूर्च्छितः ।
 अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं पादातं पाण्डुनन्दनम् ॥ ४२
 चतुर्भिश्चतुरो वाहान्ध्वजं छित्त्वा च पञ्चभिः ।
 त्रिभिर्वै सारथिं हत्वा कर्णपुत्रो ननाद ह ॥ ४३
 नकुलं विरथं दृष्ट्वा द्रौपदेयो महारथम् ।
 सुतसोमोऽभिदुद्राव परीप्सन्पितरं रणे ॥ ४४
 ततोऽधिरुह्य नकुलः सुतसोमस्य तं रथम् ।
 शुशुभे भरतथेष्टो गिरिस्थ इव केसरी ॥ ४५
 अन्यत्कार्मुकमादाय सुशर्माणमयोधयत् ॥ ४६
 तत्र तौ शरवर्षाभ्यां समासाद्य परस्परम् ।
 परस्परवधे यत्नं चक्रतुः सुमहारथौ ॥ ४७
 सुशर्मा तु ततः क्रुद्धः पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः ।
 सुतसोमं तु विंशत्या वाहोरुरसि चार्पयत् ॥ ४८
 ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा ।
 शरैस्तस्य दिशः सर्वाश्छादयामास वीर्यवान् ४९
 ततो गृहीत्वा तीक्ष्णाग्रमर्धचन्द्रं सुतेजनम् ।
 आकर्णपूर्णं चिक्षेप कर्णपुत्राय संयुगे ॥ ५०
 तस्य तेन शिरः कायाञ्जहार नृपसत्तम ।
 पश्यतां सर्वसैन्यानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५१
 स हतः प्रापतद्राजन्नकुलेन महात्मना ।
 नदीवेगादिवारुणस्तीरजः पादपो महान् ॥ ५२
 कर्णपुत्रवधं दृष्ट्वा नकुलस्य च विक्रमम् ।
 प्रदुद्राव भयात्सेना तावकी भरतर्षभ ॥ ५३
 तां तु सेनां महाराज मद्रराजः प्रतापवान् ।
 अपालयद्रणे शूरः सेनापतिररिन्दमः ॥ ५४
 विभीक्ष्ण्यौ महाराज व्यवस्थाप्य च वाहिनीम् ।
 सिंहनादं भृशं कृत्वा धनुःशब्दं च दारुणम् ॥ ५५
 तावकाः समरे राजत्रक्षिता दृढधन्वना ।

प्रत्युद्ययुश्च तांस्ते तु समन्ताद्विगतव्यथाः ॥ ५६
 मद्रराजं महेष्वासं परिवार्य समन्ततः ।
 स्थिता राजन्महासेना योद्भुकामा समन्ततः ॥ ५७
 सात्यकिर्भोमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य ह्रीनिपेवमरिन्दमम् ॥ ५८
 परिवार्य रणे वीराः सिंहनादं प्रचक्रिरे ।
 बाणशङ्करवांस्तीव्रान्ध्वेलाश्च विविधा दधुः ॥ ५९
 तथैव तावकाः सर्वे मद्राधिपतिमञ्जसा ।
 परिवार्य सुसंरब्धाः पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ ६०
 ततः प्रवृत्ते युद्धं भीरूणां भयवर्धनम् ।
 तावकानां परेषां च मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ६१
 यथा देवासुरं युद्धं पूर्वमासीद्विशांपते ।
 अभीतानां तथाऽऽस्तीचद्यमराट्प्रविवर्धनम् ॥ ६२
 ततः कपिध्वजो राजन्हत्वा संशप्तकान्रणे ।
 अभ्यद्रवत तां सेनां कौरवीं पाण्डुनन्दनः ॥ ६३
 तथैव पाण्डवाः सर्वे घृष्टयुद्धपुरोगमाः ।
 अभ्यधावन्ततां सेनां विसृजन्तः शिताञ्छरान् ६४
 पाण्डवैरवकीर्णानां संमोहः समजायत ।
 न चं जञ्जुस्त्वनीकानि दिशो वा विदिशस्तथा ६५
 आपूर्यमाणा निशितैः शूरैः पाण्डवचोदितैः ।
 हतप्रवीरा विध्वस्ता वार्यमाणा समन्ततः ।
 कौरव्यवधयत चमूः पाण्डुपुत्रैर्महारथैः ॥ ६६
 तथैव पाण्डवं सैन्यं शूरैः राजन्समन्ततः ।
 रणेऽहन्यत पुत्रैस्ते शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६७
 ते सेने भृशसंतप्ते वध्यमाने परस्परम् ।
 व्याकुले समपद्येतां वर्षासु सरिताविव ॥ ६८
 आविवेश ततस्तीव्रं तावकानां महद्भयम् ।
 पाण्डवानां च राजेन्द्र तथाभूते महाहवे ॥ ६९

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

संज्ञकपुरम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 तसिन्वित्तिलिने मैन्ये वप्पमाने परस्परम् ।

द्रवमाणेषु योषेषु विद्रवत्सु च दन्तिषु ॥ १
 कृजतां स्तनतां चैव पदातीनां महाहवे ।

निहतेषु महाराज ह्येषु बहुधा तदा ॥ २
 प्रक्षये दारुणे घोरे संहारे सर्वदेहिनाम् ।
 नानाशस्त्रसमावापे व्यतिपत्करयद्रिपे ॥ ३
 हर्षणे युद्धशौण्डानां मीरुणां मयवर्धने ।
 गाहमानेषु योधेषु परस्परवधैपिषु ॥ ४
 प्राणादाने महाघोरे वर्तमाने दुरोदरे ।
 संग्रामे घोररूपे तु यमराष्ट्रविवर्धने ॥ ५
 पाण्डवास्तावकं सैन्यं व्यधमन्निशितैः शूरैः ।
 तथैव तावका योधा जघ्नुः पाण्डवसैनिकान् ॥ ६
 तस्मिन्स्थाने वर्तमाने युद्धे भीरुभयावहे ।
 पूर्वाह्ने चापि संग्रामे भास्करोदयनं प्रति ॥ ७
 लज्जलक्षाः परे राजत्रक्षितास्तु महात्मना ।
 अयोधयस्तव चलं मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ ८
 पलिभिः पाण्डवैर्मैल्लज्जलक्षैः प्रहारिभिः ।
 कौरव्यसीदत्पृतना मृगीवाग्निभयाकुला ॥ ९
 तां दृष्ट्वा सीदतीं सेनां पङ्के गामिव दुर्बलाम् ।
 उजिहीर्षुस्तदा शल्यः प्रायात्पाण्डुसुतान्प्रति ॥ १०
 मद्रराजः सुसंशुद्धो गृहीत्वा धनुरुत्तमम् ।
 अभ्यद्रवत् संग्रामे पाण्डवानाततायिनः ॥ ११
 पाण्डवा अपि भूपाल समरे जितकाशिनः ।
 मद्रराजं समासाद्य विभिर्दुर्निशितैः शूरैः ॥ १२
 उतः शरशतस्तीक्ष्णैर्मद्रराजो महारथः ।
 अर्दयामास तां सेनां धर्मराजस्य पश्यतः ॥ १३
 प्रादुरासन्निमित्तानि नानारूपाण्यनेकशः ।
 पचाल शब्दं कुर्वाणा मही चापि सपर्वता ॥ १४
 [मदण्डशूला दीप्ताग्रा दीर्घमाणाः समन्ततः ।]
 उक्त्वा भूमिं दिवः पेतुराहत्य रविमण्डलम् ॥ १५
 मृगाद्य महिषायापि पक्षिणश्च विनाशिते ।
 जपमस्यं तदा पशुः सेनांते पशुशो नृप ॥ १६
 [शृगयुनपराशुनां शशिजेन ममन्वितौ ।]
 परमं पाण्डुपुत्राणां पुष्पलात्मर्षभुजाम् ॥ १७
 गत्यामेधमवज्जान्ता नैत्रान्प्राहान्य वर्षती ।

शिरःस्वलीयन्त भृशं काकोलकाश्च केतुषु] ॥ १८
 ततस्तद्बुद्धमत्युग्रमभवत्सहचारिणाम् ।
 तथा सर्वाण्यनीकानि सन्निपत्य जनाधिप ॥ १९
 अभ्यत्रत्कौरवो राजा पाण्डवानामनीकिनीम् ।
 शल्यस्तु शरवर्षेण वर्षान्निव सहस्रदम् ॥ २०
 अभ्यवर्षत धर्मात्मा कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 भीमसेनं शरैश्चापि स्वमपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ २१
 द्रौपदेयांस्तथा सर्वान्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 घृष्टघुम्भं च शैनेयं शिखण्डिनमथापि च ॥ २२
 एकैकं दशभिर्वाणैर्विव्याध स महाबलः ।
 ततोऽष्टजह्राणवर्षं धर्मान्ते मयवानिव ॥ २३
 ततः प्रभद्रका राजन्तोमकाश्च सहस्रशः ।
 पतिताः पाल्यमानाश्च दृश्यन्ते शल्यसायकैः ॥ २४
 भ्रमराणामिव त्राताः शलभानामिव त्रजाः ।
 ह्रादिन्य इव मेधेभ्यः शल्यस्य न्यपतच्छराः ॥ २५
 द्विरदास्तुरगाश्चार्ताः पचयो रथिनस्तथा ।
 शल्यस्य चाणैरपतन्वन्नशुर्न्यन्दंस्तथा ॥ २६
 आविष्ट इव मद्रेशो मनुयुना पौरुषेण च ।
 प्राञ्छादयदरीन्सह्ये कालसृष्ट इवान्तकः ।
 विनर्दमानो मद्रेशो मेघहादो महाबलः ॥ २७
 सा बध्यमाना शल्येन पाण्डवानामनीकिनी ।
 अजातशत्रुं कान्तेयमभ्यधावयुधिष्ठिरम् ॥ २८
 तां संमर्षं शतैः सहो रुपुहस्तः शितैः धरैः ।
 चाणवर्षेण महता युधिष्ठिरमनाडयन् ॥ २९
 तमापतन्तं जात्यधैः कुद्धो राजा युधिष्ठिरः ।
 अवात्पञ्चरस्तीक्ष्णैर्महाद्रिपमिवाद्गुणैः ॥ ३०
 तस्य शून्यः शरैः घोरे सुमोचाग्नीविषोपमम् ।
 सोऽभ्यविध्यन्महात्मानं येनेनाभ्यपतष गाम् ३१
 ततो वृकोदरः कुद्धः शून्यं विव्याध ममभिः ।
 पशभिः महदेवस्तु ननुलो दग्धभिः शरैः ॥ ३२
 द्रौपदेयाद्य शत्रुणां शूमातापिनि शरैः ।
 अभ्यवर्षन्महाराज मेघा इव मदीपणम् ॥ ३३

शुक्रनिः कलम यत्कथितं ॥ १० ॥ अत्र १० श्लोकाः ।
 सर्वेऽपि युधिष्ठिरः ॥ १० ॥

द्वितीयः । सर्वेऽपि युधिष्ठिरः । सर्वेऽपि युधिष्ठिरः ।
 सर्वेऽपि युधिष्ठिरः । सर्वेऽपि युधिष्ठिरः ।
 सर्वेऽपि युधिष्ठिरः । सर्वेऽपि युधिष्ठिरः ।

ततो दृष्ट्वा वार्यमाणं शल्यं पार्थैः समन्ततः ।
 कृतवर्मा कृपश्चैव संकुद्भावभ्यधवावताम् ॥ ३४
 उल्बकश्च महावीर्यः शकुनिश्चापि सौविलः ।
 समागम्याथ शनकैरश्वत्थामा महाबलः ।
 तव पुत्राश्च कात्स्र्येन जुगुपुः शल्यमाहवे ॥ ३५
 भीमसेनं त्रिभिर्विद्ध्वा कृतवर्मा शिलीमुखैः ।
 बाणवर्षेण महता क्रुद्धरूपमवारयत् ।
 वृष्टद्युम्नं ततः क्रुद्धो बाणवर्षरपीडयत् ॥ ३६
 द्रौपदेयांश्च शकुनिर्यमौ च द्रौणिरभ्ययात् ॥ ३७
 दुर्योधनो युधांश्रेण आहवे केशवार्जुनौ ।
 समभ्ययादुग्रतेजाः शरैश्चाप्यहनद्वली ॥ ३८
 एवं दन्द्रशतान्यासंस्त्वदीयानां परैः सह ।
 घोररूपाणि चित्राणि तत्रतत्र विशांपते ॥ ३९
 ऋक्षवर्णाञ्जघानाश्चानभोजो भीमस्य संयुगे ।
 सोऽज्वतीर्य रथोपस्थाद्रुताश्चात्पाण्डुनन्दनः ।
 कालो दण्डमिवोद्यम्य गदापाणिरयुध्यत ॥ ४०
 प्रमुखे सहदेवस्य जघानाश्चान्स मद्रराट् ।
 ततः शल्यस्य तनयं सहदेवोऽसिनावधीत् ॥ ४१
 गौतमः पुनराचार्यो वृष्टद्युम्नमयोधवत् ।
 असंभ्रान्तमसंभ्रान्तो यत्नवान्यत्नवत्तरम् ॥ ४२
 द्रौपदेयांस्तथा वीरानेकैकं दशभिः शरैः ।
 अविद्धयदाचार्यसुतो नातिक्रुद्धो हसन्निव ॥ ४३
 [पुनश्च भीमसेनस्य जघानाश्चांस्तथाऽऽहवे ।
 सोऽज्वतीर्य रथाचूर्णं हताथः पाण्डुनन्दनः ॥ ४४
 कालो दण्डमिवोद्यम्य गदां क्रुद्धो महाबलः ।
 पोथयामास तुरगान्तर्यं च कृतवर्मणः ।
 कृतवर्मा त्वयमुत्स रथात्तस्मादपाक्रमत् ॥] ४५
 शन्योऽपि राजन्संकुद्धो निम्नन्तोमकपाण्डवान् ।
 पुनरेव श्रित्तैर्वार्यैर्पुधिष्टिरमपीडयत् ॥ ४६
 तस्य भीमो रणे क्रुद्धः संदश्य दशनञ्चदम् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यवधपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिव्ययुद्धे दशमोऽध्यायः ॥ २० ॥

विनाशायामिसंधाय गदामादाय वीर्यवान् ॥ ४७
 यमदण्डप्रतीकाशां कालरात्रिमिवोद्यताम् ।
 गजवाजिमनुज्याणां देहान्तकरणीमति ॥ ४८
 हेमपट्टपरिशिक्षामुल्कां प्रज्वलितामिव ।
 शैक्यां व्यालीमिवात्युग्रां वज्रकल्पामयोमयीम् ४९
 चन्दनागुरुपङ्काक्तां प्रमदामीप्सितामिव ।
 वसामेदोपदिग्धाङ्गीं जिह्वां वैवस्वतीमिव ॥ ५०
 पदुषुष्टाशतरवां वासवीमशनीमिव ।
 निर्मुक्ताशीविपाकारां पृक्तां गजमदैरपि ॥ ५१
 त्रासनीं सर्वभूतानां स्वसैन्यपरिहर्षिणीम् ।
 मनुष्यलोके विख्यातां गिरिशङ्खविदारणीम् ॥ ५२
 यया कैलासभवने महेश्वरसखं वली ।
 आढयामास कौन्तेयः संकुद्धमलकाधिपम् ॥ ५३
 यया मायामयान्दृष्टान्सुवहन्धनदालये ।
 जघान गुह्यकान्क्रुद्धो मन्दरार्थे महाबलः ।
 निवार्यमाणो बहुभिर्द्रौपद्याः प्रियमास्थितः ॥ ५४
 तां वज्रमणिरत्नौषकल्पापां वज्रगौरवाम् ।
 समुद्यम्य महाबाहुः शल्यमभ्यपतद्रणे ॥ ५५
 गदया युद्धक्रुशलस्तथा दारुणनादया ।
 पोथयामास शल्यस्य चतुरोऽश्वान्महाजवान् ॥ ५६
 ततः शल्यो रणे क्रुद्धः पीने वक्षसि तोमरम् ।
 निचखान नदन्वीरोधर्मं भिच्वा चसोभ्ययात् ५७
 वृकोदरस्त्वसंभ्रान्तस्तमेवोद्धृत्य तोमरम् ।
 यन्तारं मद्रराजस्य निर्विभेदं तदा हृदि ॥ ५८
 स भिन्नवर्मा रुधिरं वमन्वित्रस्तमानसः ।
 पपाताभिमुखो भीमं मद्रराजस्तपाक्रमत् ॥ ५९
 कृतप्रतिकृतं दृष्ट्वा शल्यो विसितमानसः ।
 गदामास्थित्य धर्मात्मा प्रत्यभिन्नमवैक्षत ॥ ६०
 ततः सुमनसः पार्था भीमसेनमपूजयन् ।
 ते दृष्ट्वा कर्म संग्रामे घोरमरुष्टिकर्मणः ॥ ६१

प्रासेन चेकितानं वै विव्याध हृदये भृशम् ॥३१
 स पपात रथोपस्थे तव पुत्रेण पातितः ।
 रुधिरौघपरिक्रिन्वः प्रविश्य विपुलं तमः ॥ ३२
 चेकितानं हतं दृष्ट्वा पाण्डवेया महारथाः ।
 असक्तमभ्यवर्षन्त शरवर्षाणि भागशः ॥ ३३
 तावकानामनीकेषु पाण्डवा जितकाशिनः ।
 व्यचरन्त महाराज प्रेक्षणीयाः समन्ततः ॥ ३४
 कृपश्च कृतवर्मा च सौबलश्च महारथः ।
 अयोधयन्धर्मराजं मद्रराजपुरस्कृताः ॥ ३५
 भारद्वाजस्य हन्तारं भूरिवीर्यपराक्रमम् ।
 दुर्योधनो महाराज वृष्टयुग्नमयोधयत् ॥ ३६
 त्रिसाहस्रास्तथा राजंस्तव पुत्रेण चोदिताः ।
 अयोधयन्त विजयं जैगर्तानां महारथाः ॥ ३७
 विजये धृतसंकल्पाः समरे त्यक्तजीविताः ।
 प्राविशंस्तावका राजन्हंसा इव महत्सरः ॥ ३८
 ततो युद्धमभूद्धोरं परस्परवधैषिणाम् ।
 अन्योन्यवधसंयुक्तमन्योन्यप्रीतिवर्धनम् ॥ ३९
 तस्मिन्प्रवृत्ते संग्रामे राजन्वीरवरक्ष्ये ।
 अनिलेनेरितं घोरमुत्तस्यौ पार्थिवं रजः ॥ ४०
 श्रवणान्नामधेयानां पार्थिवानां च कीर्तनात् ।
 परस्परं विजानीमस्तदायुध्यन्मभीतवत् ॥ ४१
 तद्रजः पुरुषव्याघ्र शोषितेन प्रशामितम् ।
 दिशश्च विमला जातास्तस्मिन्नजसि नाशिते ॥ ४२
 तथा प्रवृत्ते संग्रामे घोररूपे भयानके ।
 तावकानां परेषां च नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः ॥ ४३
 ब्रह्मलोकपरा भूत्वा प्रार्थयन्तो जयं युधि ।
 सुयुद्धेन पराक्रान्ता नराः स्वर्गमभीप्सवः ॥ ४४
 भर्तृपिण्डविमोक्षार्थं भर्तृकार्यविनिश्चिताः ।
 स्वर्गसंसक्तमनसो योधा युयुधिरे तदा ॥ ४५
 नानारूपाणि शस्त्राणि विस्त्रजन्तो महारथाः ।
 अन्योन्यमभिगर्जन्तः प्रहरन्तः परस्परम् ॥ ४६
 हत विध्यत गृहीत प्रहरध्वं निकृन्तत ।
 इति स वाचः श्रूयन्ते तव तेषां च वै बले ॥ ४७
 ततः शल्यो महाराज धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।

विव्याध निशितैर्वाणैर्हन्तुकामो महारथम् ॥ ४८
 तस्य पार्थो महाराज नाराचान्वै चतुर्दश ।
 मर्माण्युद्दिश्य मर्मज्ञो निचखान हसन्निव ॥ ४९
 आचार्य पाण्डवं वाणैर्हन्तुकामो महाबलः ।
 विव्याध समरे क्रुद्धो बहुभिः कङ्कपत्रिभिः ॥ ५०
 अथ मद्रो महाराज शरेणानतपर्वणा ।
 युधिष्ठिरं समाजग्ने सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ५१
 धर्मराजोऽपि संक्रुद्धो मद्रराजं महाबलः ।
 विव्याध निशितैर्वाणैः कङ्कचर्हिणवाजितैः ॥ ५२
 चन्द्रसेनं च सप्तत्या सूतं च नवभिः शरैः ।
 द्रुमसेनं चतुःपथ्या निजघान महारथः ॥ ५३
 चक्रश्चे हते शल्यः पाण्डवेन महात्मना ।
 निजघान ततो राजंश्चेदीन्यै पञ्चविंशतिम् ॥ ५४
 सात्यकिं पञ्चविंशत्या भीमसेनं च पञ्चभिः ।
 माद्रीपुत्रौ शतेनाजौ विव्याध निशितैः शरैः ॥ ५५
 एवं विचरतस्तस्य संग्रामे राजसत्तम ।
 संग्रैपयच्छितान्पार्थः शरानाशीविपोपमान् ॥ ५६
 ध्वजाग्रं चास्य समरे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 प्रमुखे वर्तमानस्य मध्येनापाहरद्रथात् ॥ ५७
 पाण्डुपुत्रेण वै तस्य केतुं छिन्नं महात्मना ।
 निपतन्तमपश्याम गिरिशङ्कमिवाहतम् ॥ ५८
 ध्वजं निपतितं दृष्ट्वा पाण्डवं च व्यवस्थितम् ।
 संक्रुद्धो मद्रराजोऽभूच्चरवर्षं मुमोच ह ॥ ५९
 शल्यः सायकवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
 अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभः ॥ ६०
 सात्यकिं भीमसेनं च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 एकैकं पञ्चभिविन्द्वा युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ ६१
 ततो वाणमयं जालं विततं पाण्डवोरसि ।
 अपश्याम महाराज मेघजालमिवोद्गतम् ॥ ६२
 तस्य शल्यो रणे क्रुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 दिशः संछादयामास प्रदिशश्च महारथः ॥ ६३
 ततो युधिष्ठिरो राजा वाणजालेन पीडितः ।
 बभूव हतविक्रान्तो जम्भो वृत्रहणा यथा ॥ ६४

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

शल्यपराक्रमपणनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 पीडिते धर्मे राजे तु मद्राजनेन मारिष ।
 सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 परिवार्य रथैः शल्यं पीडयामासुराहवे ॥ १
 तमेकं बहुभिर्दृष्ट्वा पीड्यमानं महारथैः ।
 साधुवादो महाजज्ञो सिद्धाश्चासन्नहर्षिताः ॥ २
 आश्चर्यमित्यभापन्त मुनयश्चापि संगताः ॥ ३
 भीमसेनो रणे शल्यं शल्यभूतं पराक्रमे ।
 एकेन विद्ध्वा बाणेन पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ ४
 सात्यकिश्च शूतेनैनं धर्मपुत्रपरीप्सया ।
 मद्रेश्वरमवाकीर्य सिंहनादमथानदत् ॥ ५
 नकुलः पञ्चमिश्रैर्न सहदेवश्च पञ्चभिः ।
 विद्ध्वा तं तु पुनस्त्वं ततो विव्याध सप्तभिः ॥ ६
 स तु शूरो रणे यत्तः पीडितस्सैर्महारथैः ।
 विकृष्य कार्मुकं घोरं भारमं वेगवचरम् ॥ ७
 सात्यकिः पञ्चविंशत्या शूल्यो विव्याध मारिष ।
 भीमसेनं तु सप्तत्या नकुलं सप्तमित्तया ॥ ८
 ततः स विशिरो चापं सहदेवस्य धन्विनः ।
 छिन्वा मलेन समरे विव्याधिनं त्रिसप्तभिः ॥ ९
 सहदेवस्तु समरे मातुलं भूरिवर्चसम् ।
 सञ्जयन्पुनः कृत्वा पञ्चभिः समवाहयत् ।
 शैराशीविषाकार्ज्वलञ्ज्वलनसन्निभैः ॥ १०
 सारथिं चास्य समरे शूरेणानतपर्यणा ।
 विव्याध मृगसंकुद्वलं वै भूपतिभिः शूरैः ॥ ११
 भीमसेनस्तु सप्तत्या सात्यकिर्नवभिः शूरैः ।
 धर्मे राजसूया पृथा गात्रे शूल्यं समार्षयत् ॥ १२
 ततः शूल्यो महाराज निविदस्सैर्महारथैः ।
 सुसाय रुधिरं गार्ग्यैरिक्तं पर्यवो यया ॥ १३
 तथैव सर्वान्महेष्पानान्पञ्चभिः पञ्चभिः शूरैः ।
 विव्याध वरुणा राजसूयद्वुत्तमिनामवत् ॥ १४
 यथोत्प्रेष्य मलेन धर्मपुत्रस्य मारिष ।

धनुश्चिच्छेद समरे सञ्जयं स सुमहारथः ॥ १५
 अथान्यद्दनुरादाय धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 साश्वमूतध्वजययं शल्यं प्राच्छादयच्छरैः ॥ १६
 स न्यायमानः समरे धर्मपुत्रस्य सायकैः ।
 युधिष्ठिरमयाविव्यहृशभेनिशितैः शूरैः ॥ १७
 सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो धर्मपुत्रे शरार्दिते ।
 मद्राणामधिपं शूरं शूरैर्विव्याध पञ्चभिः ॥ १८
 स सात्यकैः प्रचिच्छेद क्षुरप्रेण महद्वनुः ।
 भीमसेनमुखांस्तांश्च त्रिभिस्त्रिभिरवाहयत् ॥ १९
 तस्य क्रुद्धो महाराज सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 तोमरं प्रेषयामास स्वर्णदण्डं महारणे ॥ २०
 भीमसेनोऽप्य नाराचं ज्वलन्तमिष पन्नगम् ।
 नकुलः समरे शक्तिं सहदेवो गदां शुभाम् ।
 धर्मे राजः शतर्षां च जिघांसुः शल्यमाहवे ॥ २१
 तानापतवत् एवाशु पञ्चानां वै सुजच्युवान् ।
 वारयामास समरे शयसहस्रं स मद्राद ॥ २२
 सात्यकिप्रहितं शूल्यो मङ्गिश्चिच्छेद तोमरम् ।
 प्रहितं भीमसेनेन शूरं फलकभूषणम् ॥ २३
 द्विधा चिच्छेद समरे कृतदहस्रः प्रतापवान् ।
 नकुलप्रेषितां शक्तिं हेमदण्डां मयापहाम् ॥ २४
 गदां च सहदेवेन शूरीयैः समवारयत् ।
 शराम्णां च शतर्षां तां रागाश्चिच्छेद भारत ॥ २५
 पश्यतां पाण्डुपुत्राणां सिंहनादं ननाद य ।
 नामृष्यस्य शूनयः शूरोविजयमाहवे ॥ २६
 अथान्यद्दनुरादाय सात्यकिः शोषमूर्च्छितः ।
 द्राम्णां मद्रेश्वरं विद्ध्वा मारिषं च त्रिभिः शूरैः ॥ २७
 ततः शूल्यो रणे राजसूयस्यान्द्रशभिः शूरैः ।
 विव्याध मृगसंकुद्वन्मोश्रिग्विष्य महादिपान् ॥ २८
 तं वाप्यमानाः समरे मद्रगणा महारथाः ।
 न शुकैः मङ्गुरैः स्यात्तु गन्धुनिवृद्धनाः ॥ २९
 तयो द्यौषधिनो राजा दृष्ट्वा शून्यस्य विक्रमम् ।

निहतान्पाण्डवान्मेने पाश्चालानथ सृञ्जयान् ३०
 'तथाविधं महाराज मद्रराजस्य विक्रमम् ।
 असह्यं मानवैर्युद्धे तद्रभूव नरर्षभ ॥' ३१
 ततो राजन्महाबाहुर्भूमिसेनः प्रतापवान् ।
 संत्यज्य मनसा प्राणान्मद्राधिपमयोधयत् ॥ ३२
 नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
 परिवार्य तदा शल्यं समन्ताद्वाकिञ्चरैः ॥ ३३
 स चतुर्भिर्महेष्वासैः पाण्डवानां महारथः ।
 वृत्स्तान्योधयामास मद्रराजः प्रतापवान् ॥ ३४
 तस्य धर्मसुतो राजन्क्षुरप्रेण महाहवे ।
 चक्ररक्षं जघानाशु मद्रराजस्य पार्थिवः ॥ ३५
 तस्मिंस्तु निहते शूरे चक्ररक्षे महारथे ।
 मद्रराजोऽपि बलवान्सैनिकानावृणोच्छरैः ॥ ३६
 समावृतांस्ततस्तांस्तु राजन्वीक्ष्य स्वसैनिकान् ।
 चिन्तयामास समरे धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३७
 कथं नु न भवेत्सत्यं तन्माधववचो महत् ।
 अपि क्रुद्धो रणे राजन्क्षपयेत् बलं मम ॥ ३८
 'अहं मद्रातरथैव सात्यकिश्च महारथः ।
 पाञ्चालाः सृञ्जयाश्चैव न शक्तास हि मद्रपम् ३९
 निहनिष्यति चैवाद्य मातुलोऽस्मान्महाबलः ।
 गोविन्दवचनं सत्यं कथं भवति किन्त्विदम् ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथोद्देशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

संकलयुद्धम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 अर्जुनो द्रौणिना विद्धो युद्धे बहुभिरायसैः ।
 तस्य चानुचरैः शूरैस्त्रिगर्तानां महारथैः ॥ १
 द्रौणिं विन्याध समरे त्रिभिरेव शिलीमुखैः ।
 तथेतान्महेष्वासान्द्वाभ्यां द्वाभ्यां धनञ्जयः ।
 भूयथैव महाराज शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २
 शरकण्टकितास्ते तु तावका भरतर्षभ ।

पश्य समरे शरम्—अग्निं कुद्धो रणे इति श्रुत्वा पाठः ॥ ३८ ॥

ततः सरथनागाश्चा पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
 मद्रराजं समासेदुः पीडयन्तः समन्ततः ॥ ४१
 नानाशस्त्रौघवहुलां शस्त्रवृष्टिं समुद्यताम् ।
 व्यधमत्समरे राजा महाभाणीव मारुतः ॥ ४२
 ततः कनकपुह्वां तां शल्यक्षिप्तां वियद्गताम् ।
 शरवृष्टिमपश्याम शलभानामिवायतिम् ॥ ४३
 ते शरा मद्रराजेन प्रेषिता रणमूर्धनि ।
 संपतन्तः स दृश्यन्ते शलभानां व्रजा इव ॥ ४४
 मद्रराजधनुर्मुक्तैः शरैः कनकभूषणैः ।
 निरन्तरमिवाकाशं संवभूव जनाधिप ॥ ४५
 न पाण्डवानां नास्माकं तत्र किञ्चिद्दृश्यत ।
 वाणान्धकारे महति कृते तत्र महाहवे ॥ ४६
 मद्रराजेन बलिना लाघवाच्छरवृष्टिभिः ।
 चाल्यमानं तु तं दृष्ट्वा पाण्डवानां बलार्णवम् ।
 विसर्पं परमं जग्मुर्देवगन्धर्वदानवाः ॥ ४७
 स तु तान्सर्वतो यत्ताञ्छरैः संछाद्य मारिष ।
 धर्मराजमवच्छाद्य सिंहवद्व्यनदन्मुहुः ॥ ४८
 ते च्छन्नाः समरे तेन पाण्डवानां महारथाः ।
 नाशकुर्वन्तदा युद्धे प्रत्युद्यातुं महारथम् ॥ ४९
 धर्मराजपुरोगास्तु भीमसेनमुखा रथाः ।
 निजमुः समरे शूरं शल्यमाहवशोभिनम् ॥ ५०

न जहुः पार्थमासाद्य ताव्यमानाः शितैः शरैः ॥ ३
 अर्जुनं रथवंशेन द्रोणपुत्रपुरोगमाः ।
 परिवार्य मुदा युक्ता योधयन्तश्चकाशिरैः ॥ ४
 तैस्तु क्षिप्ताः शरा राजन्कार्तस्वरविभूषिताः ।
 अर्जुनस्य रथोपस्यं पूरयामासुरञ्जसा ॥ ५
 तथा कृष्णो महेष्वासो वृषभो सर्वधन्विनाम् ।
 विन्ययुध शरैर्घोरैः प्रहृष्टा युद्धदुर्मदाः ॥ ६
 द्वादशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

कूबरं रथचक्राणि ईषा योक्राणि वा विभो ।	तयोर्धुद्वं महाराज चिरं सममिवाभवत् ।
युगं चैवानुकर्षं च शरभूतमभूत्तदा ॥	७ शस्त्राणां संगमथैव घोरस्तत्रामवत्पुनः ॥ २४
नेतादृशं दृष्टपूर्वं राजन्नेव च नः श्रुतम् ।	ततोऽर्जुनं द्वादशभी रुक्मपुङ्गवः सुतेजनैः ।
यादृशं तत्र पार्थस्य तावकाः संप्रचक्रिरे ॥	८ वामुदेवं च दशभिर्द्रौणिर्विव्याध भारत ॥ २५
स रथः सर्वतो माति चित्रपुङ्गवः शितैः शरैः ।	ततः प्रहस्य वीभत्सुर्व्याक्षिपद्गाण्डिवं धनुः ।
उल्काशतैः संप्रदीप्तं विमानमिव भूतले ॥	९ मानयित्वा मुहूर्तं तु गुरुपुत्रं महाहवे ॥ २६
ततोऽर्जुनो महाराज शरैः सन्नतपर्वभिः ।	व्यश्वमूतरथं चक्रे सव्यसाची परंतपः ।
अवाकिरत्तां घृतनां मेघो वृष्येव पर्वतम् ॥	१० मृदुपूर्वं ततश्चैनं पुनःपुनरताडयत् ॥ २७
ते वध्यमानाः समरे पार्यनामाङ्कितैः शरैः ।	हतास्त्रे तु रथे तिष्ठन्द्रौणपुत्रस्त्वयस्सयम् ।
पार्यभूतममन्यन्त प्रेक्षमाणास्तथाविधम् ॥	११ सुसलं पाण्डुपुत्राय चिक्षेप परिघोपमम् ॥ २८
क्रोपोद्धूतशरज्वालो धनुःशब्दानिलो महान् ।	तमापतन्तं सहसा हेमपट्टविभूषितम् ।
सैन्येन्धनं ददाहाशु तावकं पार्यपावकः ॥	१२ चिच्छेद सप्तधा वीरः पार्थः शत्रुनिवर्हणः ॥ २९
चक्राणां पततां चापि युगानां च धरातले ।	स च्छिन्नं सुसलं दृष्ट्वा द्रौणिः परमकोपनः ।
तूणीराणां पताकानां ध्वजानां च रथैः सह ॥	१३ आददे परिघं घोरं नगेन्द्रशिखरोपमम् ।
ईषाणामनुकर्षाणां त्रिविधूनां च भारत ।	चिक्षेप चैव पार्थाय द्रौणियुद्धविशारदः ॥ ३०
अक्षाणामथ योक्राणां प्रतोदानां च राशयः ॥	१४ तमन्तकमिव क्रुद्धं परिघं प्रेक्ष्य पाण्डवः ।
शिरसां पततां चापि कुण्डलोष्णीपधारिणाम् ।	अर्जुनस्त्वरितो जम्भे पञ्चभिः सायकोत्तमैः ॥ ३१
ध्वजानां च महाभाग स्कन्धानां च समन्ततः ॥	१५ स च्छिन्नः पतितो भूर्मा पार्यघाणैर्महाहवे ।
छत्राणां व्यजनैः सार्धं मकुटानां च राशयः ।	दारयन्पृथिवीन्द्राणां मनः शब्देन भारत ॥ ३२
समदृश्यन्त पार्थस्य रथमार्गेषु भारत ॥	१६ ततोऽपरंस्त्रिभिर्मैत्रिद्रौणिं विव्याध पाण्डवः ॥ ३३
अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ।	सोऽतिविद्धो बलवता पार्थेन शुमहात्मना ।
मीरूणां त्रासजननी शूराणां हर्षवधिनी ।	नाकम्पत तदा द्रौणिः पारुषेषु व्यवस्थितः ॥ ३४
यभूव मरतश्रेष्ठ रुद्रस्वाक्रीडनं यथा ॥	१७ घुरथं च ततो राजन्मारद्वाजो महारथम् ।
इत्वा तु समरे पार्थः सहस्रे द्वे परंतपः ।	अवाकिरच्छरघातैः सर्वैश्चरस्य पश्यतः ॥ ३५
रथानां सवरूथानां विभ्रूमोऽभिरिव ज्वलन् ॥	१८ ततस्तु गुरयोऽप्याजो पाशालानां महारथः ।
यथा हि भगवानभिर्जगद्गन्धा चराचरम् ।	रथेन मेघपोषेण द्रौणिमेवाभ्यघावत ॥ ३६
विभ्रूमो दृश्यते राजंस्तथा पार्यो धनञ्जयः ॥	१९ विकर्षन्तं धनुःश्रेष्ठं सर्वमारमहं दृष्टम् ।
द्रौणिस्तु समरे दृष्ट्वा पाण्डवस्य पराक्रमम् ।	ज्वलनाग्नीविपनिभैः शरैर्धनमवाकिरत् ॥ ३७
रथेनातिपताकेन पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥	२० गुरथं तं ततः क्रुद्धमापतन्तं महारथम् ।
वापुभौ घुरयव्याघ्रां धेताशौ धन्विनां चरौ ।	२१ युक्त्रोप समरे द्रौणिर्दण्डाढव इषोरगः ॥ ३८
समीपतनुद्वान्ज्जोन्वं परस्परवर्षेपिणौ ॥	२२ त्रिशिनां मृदुर्दीं कृत्वा मृत्पिपी परिम्लिहत् ।
नयोर्गामीन्महाराज पाणवर्षं गुदारुणम् ।	उद्रीक्ष्य गुग्धं गेनादनुम्पानिरभृश्व च ।
वीमृतवर्षेया वृष्टिन्पान्ते भरतर्षभ ॥	२३ सुमोच तीक्ष्णं नागनं यमदण्डोपमपुतिम् ॥ ३९
ज्जोन्वंरुषेपिणौ नौ मृ शरैः मद्भ्रतपर्वभिः ।	२४ न नम्य इदयं भिक्षा प्रसिरेज्जात्रिसोमितः ।
कथंमृद्वान्ज्जोन्वं शशाभ्यां शृपमाविष ॥	२५ नराननिरिषोन्मृद्यो रिदापे धर्मानतन्म् ॥ ४०

ततः स पतितो भूमौ नाराचेन समाहतः ।
 वज्रेण च यथा शृङ्गं पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ ४१
 तस्मिन्निहितो वीरं द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
 आहरोह रथं तूर्णं तमेव रथिनां वरः ॥ ४२
 ततः सज्जो महाराज द्रौणिराहवदुर्मदः ।
 अर्जुनं योधयामास संशप्तकवृत्तो रणे ॥ ४३

तत्र युद्धं महचासीदर्जुनस्य परैः सह ।
 मध्यंदिनगते सूर्ये यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ४४
 तत्रार्थयमपश्याम दृष्ट्वा तेषां पराक्रमम् ।
 यदेको युगपद्दीरान्समयोधयदर्जुनः ॥ ४५
 विमर्दः सुमहानासीदर्जुनस्य परैः सह ।
 शतक्रतोर्विथापूर्वं महत्या दैत्यसेनया ॥ ४६

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

सकुलयुद्धम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 दुर्योधनो महाराज शृष्टयुद्धं पापैतः ।
 चक्रतुः सुमहद्युद्धं शरशक्तिसमाकुलम् ॥ १
 ततो राजन्समापेतुः शरधाराः सहस्रशः ।
 अम्बुदानां यथा काले जलधाराः समन्ततः ॥२
 राजा च पापैतं विद्ध्वा शरैः पञ्चभिराशुभैः ।
 द्रोणहन्तारश्रेष्ठं पुनर्विन्ध्याध सप्तभिः ॥ ३
 शृष्टयुद्धस्तु समरे चलवान्दृढविक्रमः ।
 सप्तत्या विशिखानां वै दुर्योधनमपीडयत् ॥ ४
 पीडितं वीक्ष्य राजानं सोदर्या भरतर्षभ ।
 महत्या सेनया सार्धं परिवृत्तुः स पापैतम् ॥ ५
 स तैः परिवृत्तः शरः सर्वतोऽतिरथैर्भृशम् ।
 व्यचरत्समरे राजन्दश्येन्नखलाघवम् ॥ ६
 शिखण्डी कृतवर्माणं गौतमं च महारथम् ॥
 प्रभद्रकैः समायुक्तो योधयामास धन्विनां ॥ ७
 तत्रापि सुमहद्युद्धं घोररूपं विशपते ।
 प्राणान्संत्यजतां युद्धे प्राणयूताभिदेवने ॥ ८
 शल्यः सायकवर्षाणि विमुञ्चन्सर्वतोदिशम् ।
 पाण्डवान्पीडयामास ससात्विकिवृकोदरान् ॥ ९
 तथा तौ तु यमौ युद्धे यमतुल्यपराक्रमौ ।
 योधयामास राजेन्द्र वीर्येणास्त्रवलेन च ॥ १०
 शल्यसायकनुन्नानां पाण्डवानां महामृषे ।
 ज्ञातारं नाध्यगच्छन्त केचित्तत्र महारथाः ॥ ११
 ततस्तु नकुलः शस्रो धर्मराजे प्रपीडिते ।

अभिदुद्राव वेगेन मातुलं माद्रिनन्दनः ॥ १२
 संछाद्य समरे वीरं नकुलः परवीरहा ।
 विन्ध्याध चैनं दशभिः स्यमानः स्तनान्तरे ॥ १३
 सर्वपारसवैर्वाणैः कर्मारपरिमाजितैः ।
 स्वर्णपुङ्खैः शिलाधौतैर्धनुर्धनुर्धनुर्धनुर्धनुः ॥ १४
 शल्यस्तु पीडितस्तेन स्वस्त्रीयेण हि मातुलः ।
 नकुलं पीडयामास पत्रिभिर्नतपर्वभिः ॥ १५
 ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनोऽथ सात्यकिः ।
 सहदेवश्च माद्रेयो मद्रराजमुपाद्रवन् ॥ १६
 तानापतत एवाशु पूरयाणान्प्रयस्रैः ।
 दिशश्च विदिशश्चैव कम्पयानांश्च मेदिनीम् ।
 प्रतिजग्राह समरे सेनापतिरभिन्नजित् ॥ १७
 युधिष्ठिरं त्रिभिर्विद्ध्वा भीमसेनं च पञ्चभिः ।
 सात्यकिं च शतेनाजौ सहदेवं त्रिभिः शरैः ॥ १८
 ततस्तु सशरं चापं नकुलस्य महात्मनः ।
 मद्देश्वरः क्षुरप्रेण मध्ये चिच्छेद मारिप ॥ १९
 तदपास्य धनुश्छिन्नं ततः शल्यस्य सायकैः ।
 अथान्यद्दुरादाय माद्रीपुत्रो महारथः ।
 मद्रराजस्थं तूर्णं पूरयामास पत्रिभिः ॥ २०
 युधिष्ठिरस्तु मद्देशं सहदेवश्च मारिप ।
 दशभिर्दशभिर्वाणैरुरस्येनमविध्यताम् ॥ २१
 भीमसेनस्तु तं पथ्या सात्यकिर्दशभिः शरैः ।
 मद्रराजमभिदुल्य जगत्तुः कद्रुपत्रिभिः ॥ २२
 मद्रराजस्ततः क्रुद्धः सात्यकिं नवभिः शरैः ।

विष्याद्य भूयः सप्तत्या शराणां नतपर्वणाम् २३
 अध्यास सशरं चापं मुष्टौ चिच्छेद मारिष ।
 ह्याथ चतुरः सहो प्रेषयामास मृत्ववे ॥ २४
 विरथं साल्यकिं कृत्वा मद्रराजो महारथः ।
 विशिखानां शतेनैनमाजधान समन्ततः ॥ २५
 माद्रीपुत्रं च संरन्धो भीमसेनं च पाण्डवम् ।
 शुधिष्ठिरं च कारव्य विष्याद्य दशभिः शरैः ॥ २६
 तत्राद्भुतमपश्याम मद्रराजस्य पौरुषम् ।
 यदेनं सहिताः पार्था नाभ्यवर्तन्त संयुगे ॥ २७
 अधान्यं रथमास्थाय साल्यकिः सत्यविक्रमः ।
 पीडितान्पाण्डवान्द्रा मद्रराजवशं गतान् ।
 अभिदुद्राव वेगेन मद्राणामधिपं बलात् ॥ २८
 आपतन्तं रथं तस्य शल्यः समितिशोभनः ।
 प्रत्युद्ययां रथेनैव मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ २९
 स सन्निपातस्तुमुलो बभूवाद्भुतदर्शनः ।
 साल्यकेशैव शूरस्य मद्राणामधिपस्य च ।
 यादशो वै पुरा वृत्तः शम्बरामरराजयोः ॥ ३०
 साल्यकिः प्रेक्ष्य समरे मद्रराजमनस्वितम् ।
 विष्याद्य दशभिर्बाणैस्त्रिष्टुतिष्टिति चाब्रवीत् ॥ ३१
 मद्रराजस्तु सुमृशं निद्रस्तेन महात्मना ।

साल्यकिं प्रतिविष्याद्य चित्रपुष्टैः शितैः शरैः ३२
 ततः पार्था महेश्वासाः साक्षताऽभिसृष्टं वृषम् ।
 अभ्यवर्तन्त्यैस्तूर्णं मातुलं वयकाङ्गया ॥ ३३
 तत आसीत्परामर्दस्तुमुलः शोणितोदकः ।
 शराणां युध्यमानानां सिंहानामिव नर्दताम् ३४
 तेषामासीन्महाराज व्यधिक्लेषः परस्परम् ।
 सिंहानामामिषेष्णूनां कृजतामिव संयुगे ॥ ३५
 तेषां बाणसहस्रांशैराकीर्णा वसुधाऽभवत् ।
 अन्तरिक्षं च सहसा बाणभूतमभूत्तदा ॥ ३६
 शरान्धकारं सहसा कृतं तेन समन्ततः ।
 अभ्रच्छायेव संजने शरैर्मुक्तैर्महात्मभिः ॥ ३७
 तत्र राजशरैर्मुक्तैर्निर्मुक्तैरिव पद्मैः ।
 स्वर्णपुष्टैः प्रकाशद्विचर्यरोचन्त दिशस्तदा ॥ ३८
 तत्राद्भुतं परं चक्रे शल्यः शशुनिर्दहनः ।
 यदेकः समरे शूरो योधयामास वै बहून् ॥ ३९
 मद्रराजभुजोत्सृष्टैः कद्दुर्दहणराजितैः ।
 संपतद्भिः शरैर्षौरैरवाकीर्यतं मेदिनी ॥ ४०
 तत्र शल्यरथं राजन्विकरन्तं महाहवे ।
 अपदयाम यथापूर्वं शकस्यागुरसंशये ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

शल्यपुष्टिस्तपोयुद्धम् ॥ १ ॥

मञ्जय उवाच ।
 ततः मेना तव विभो मद्रराजपुरस्कृता ।
 पुनरभ्यद्रवत्पार्थान्वेगेन महता गणे ॥
 पीडितात्मानकाः सर्वे मघायन्तो रणोत्कटाः ।
 धनेन सैन्यं पार्थान्ते बहुत्वात्गमलोटपत् ॥
 वे बध्यमानाः समरे पाण्डवा नारतस्मिरे ।
 धनेनैव महाराज पश्यतोः कृष्णपार्थयोः ॥
 गतो धनञ्जयः बुद्धः कृपं मद् पदानुगैः ।
 प्रसावित्शरैरेव कृत्स्नमोणमेव च ॥
 प्रकुर्वि महदेश्नु महर्गन्धमराग्निम् ।

नतुलः पार्थतः न्यित्वा मद्रराजमयोधयत् ॥ ५
 श्रोत्रेदेया नरेन्द्राय भूषिष्ठान्ममारयत् ।
 श्रोत्रपुत्रं च पाञ्चान्यः शिखन्दी ममराग्यत् ॥ ६
 भीमसेनन्तु राजानं गदापाणिगयाग्यत् ।
 शन्यं तु मद् मन्थेन कुन्तीपुत्रो शुधिष्ठिरः ॥ ७
 ततः मममरपुष्टं मंगकं नयनप्र द ।
 नावसानां परेषां च मंग्रामेप्यनिर्जानाम् ॥ ८
 तत्र पश्यान्ते कर्म शन्यगताग्निमहत्तपं ।
 यदेवः मरुमेप्यनि पाण्डुरानामयोधयत् ॥ ९
 प्यतःचत तदा शन्यो शुधिष्ठिममोपनतः ।

क्रूरश्चन्द्रमसोऽभ्याशे शनैश्चर इव ग्रहः ॥ १०
 पीडयित्वा तु राजानं शरैराशीविधोपमैः ।
 अभ्यधावत्पुनर्भीमं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ११
 तस्य तल्लाघवं दृष्ट्वा तथैव च कृतास्रताम् ।
 अपूजयन्ननीकानि परेषां तावकानि च ॥ १२
 पीड्यमानास्तु शल्येन पाण्डवा भृशविक्षताः ।
 ग्राद्रवन्त रणे हित्वा क्रोशमाने युधिष्ठिरे ॥ १३
 वध्यमानेष्वनीकेषु मद्रराजेन पाण्डवः ।
 अमर्षवशमापन्नो धर्मराजो युधिष्ठिरे ॥ १४
 ततः पौरुषमास्थाय मद्रराजमताडयत् ।
 जयो वाऽस्तु वधो वेति कृतबुद्धिर्महारथः ॥ १५
 समाहूयान्नवीत्सर्वान्भ्रातृन्कृष्णं च पाण्डवः ॥ १६
 भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च ये चान्ये पृथिवीक्षितः ।
 कौरुवार्थे पराक्रान्ताः संग्रामे निघ्नं गताः ।
 यथाभागं यथोत्साहं भवन्तः कृतपौरुषाः ॥ १७
 भागोऽवशिष्ट एकोऽयं मम शल्यो महारथः ।
 सोऽहमद्य युधा जेतुमाशंसे मद्रकाधिपम् ॥ १८
 तत्र यन्मानसं मद्यं तत्सर्वं निगदामि वः ।
 चक्ररक्षाविमौ वीरौ मम माद्रवतीसुतौ ॥ १९
 अजेयौ वासवेनापि समरे शरसंततौ ।
 साध्विमौ मातुलं युद्धे क्षत्रधर्मपुरस्कृतौ ॥ २०
 मदर्थे प्रतियुध्येतां मानार्हौ सत्यसंगरौ ।
 मां वा शल्यो रणे हन्ता तं वाऽहं भद्रमस्तु वः ।
 इति सत्यामिमं वाणीं लोकवीरा निबोधत ॥ २१
 योत्स्वेऽहं मातुलेनाद्य क्षात्रधर्मेण पार्थिवाः ।
 स्वमंशमभिसंधाय विजयायेतराय वा ॥ २२
 तस्य मेऽप्यधिकं शस्त्रं सर्वोपकरणानि च ।
 संयुज्यन्तां रथे क्षिप्रं शास्त्रवद्रथयोजकैः ॥ २३
 सैनियो दक्षिणं चक्रं शृष्ट्युन्नतथोत्तरम् ।
 पृष्ठगोपो भवत्वद्य मम पार्थो धनञ्जयः ॥ २४
 पुरःसरो ममाद्यास्तु भीमः शल्यमृतां वरः ।
 एवमभ्यधिकः शल्याद्भविष्यामि महामृधे ॥ २५
 एवमुक्त्वास्तथा चक्रुस्तदा राज्ञः प्रियैपिणः ॥ २६
 ततः प्रहर्षः सैन्यानां पुनरासीचदा मृधे ।
 पाञ्चालानां सोमकानां मात्स्यानां च विशेषतः ॥

प्रतिज्ञातं च संग्रामे धर्मराजस्य पूजयन् ।
 ततः शस्त्रांश्च भेरीश्च शतशश्चैव पुष्करान् ।
 अवादन्यन्त पाञ्चालाः सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ २८
 तेऽभ्यधावन्त संरब्धा मद्रराजं तरस्किनम् ।
 महता हर्षजेनाथ नादेन कुरुपुङ्गवाः ॥ २९
 हृदिने गजघण्टानां शस्त्रानां निनदेन च ।
 तृष्यशब्देन महता नादन्यन्तश्च मेदिनीम् ॥ ३०
 तान्प्रत्यगृह्णात्पुत्रस्ते मद्रराजश्च वीर्यवान् ।
 महामेषानिव बहुशैलावस्तोदयायुभौ ॥ ३१
 शल्यस्तु समरश्लाघी धर्मराजमरिदमम् ।
 ववर्ष शरवर्षेण शम्बरं मघवा इव ॥ ३२
 तथैव कुरुराजोऽपि प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
 द्रोणोपदेक्षान्विषाण्डर्शयानो महामनाः ।
 ववर्ष शरवर्षाणि चित्रं लघु च सुष्ठु च ॥ ३३
 न चास्य विवरं कश्चिद्दर्शय चरतो रणे ॥ ३४
 तावुभौ विविधैर्वाणैस्ततक्षते परस्परम् ।
 शार्दूलावामिप्रेप्सु पराक्रान्ताविवाहवे ॥ ३५
 भीमस्तु तव पुत्रेण युद्धशौण्डेन सङ्गतः ॥ ३६
 पाञ्चाल्यः सात्यकिश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 शकुनिप्रमुखान्वीरान्प्रत्यगृह्णन्समन्ततः ॥ ३७
 तदासीत्तुमुलं युद्धं पुनरेव जयैपिणाम् ।
 तावकानां परेषां च राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ३८
 दुर्योधनस्तु भीमस्य शरैरानतपर्वणा ।
 चिच्छेदादिशय सङ्गामे ध्वजं हेमपरिष्कृतम् ॥ ३९
 स किङ्किणीकजालेन महता चारुदर्शनः ।
 पपात रुचिरः सिंहो भीमसेनस्य पश्यतः ॥ ४०
 पुनश्चास्य धनुश्चित्रं गजराजकरोपमम् ।
 क्षुरेण शितधारेण प्रचकर्त नराधिपः ॥ ४१
 स च्छिन्नघन्वा तेजस्वी रथशक्त्या सुतं तव ।
 विभेदोरसि विक्रम्य स रथोपस्य आविशत् ॥ ४२
 तस्मिन्मोहमनुभासे पुनरेव द्युकोदरः ।
 यन्तुरेव शिरः कायात्क्षुरप्रेणाहरत्तदा ॥ ४३
 हतमृता हयास्तस्य रथमादाय भारत ।

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

युधिष्ठिरेण शल्यशल्यानुजयोर्वधः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

तं भीमसेनश्च शिनेश्च नम्रा
 माद्याश्च युञ्जी पुरुषप्रवीरौ ।
 समागतं भीमबलेन राज्ञा
 पर्यापुरन्योन्यमथाहवन्त ॥ १

ततस्तु शूराः समरे नरेन्द्र
 नरेश्वरं प्राप्य युष्मां चरिष्ठम् ।
 आचार्यं चैनं समरे नृवीरा
 जघ्नुः शितैः पत्रिमिरुग्रवेगैः ॥ २

संरक्षितो भीमसेनेन राजा
 माद्रीसुताभ्यामथ साधवेन ।
 मद्राधिपं पत्रिमिरुग्रवेगैः
 स्तनान्तरे धर्मसुतो निजग्रे ॥ ३

ततो रणे तावकानां श्यौघाः
 समीक्ष्य मद्राधिपतिं शरार्तम् ।
 पर्यावदुः प्रवराः सर्वयोधा
 दुर्योधनस्यानुयते पुरस्तात् ॥ ४

ततो द्रुतं मद्रजनाधिपो रणे
 युधिष्ठिरं सप्तभिरभ्यविद्धत् ।
 तं चापि पार्थो नवभिः पृपत्कै-
 विन्वाध राजंस्तुमुले महात्मा ॥ ५

आकर्णपूर्णायतसंप्रयुक्तैः
 शरैस्तादा संयति तैलघौतैः ।
 अन्योन्यमाच्छादयतां महारथौ
 मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरश्च ॥ ६

ततस्तु तूर्णं समरे महारथौ
 परस्परस्थान्तरमीक्षमाणौ ।
 शरैर्भृशं विव्यधतुर्नृपोत्तमौ
 महबलौ शत्रुभिरप्रभृष्यौ ॥ ७

तयोर्धनुर्ज्वातलनिःस्वनो महा-
 न्महेन्द्रवज्राशनितुल्यनिःस्वनः ।

परस्परं घाणगणैर्महात्मनोः
 प्रवर्षतोर्मद्रपपाण्डुवीरयोः ॥ ८

तौ चेरतुर्व्याघ्रिशिशुप्रकाशौ
 महाबनेष्वाभिमपृद्धिनाविव ।
 विपाणिनौ नागवराविवोभी
 ततक्षतः संयति जातदर्पां ॥ ९

ततस्तु मद्राधिपतिर्महात्मा
 युधिष्ठिरं भीमबलं प्रसह्य ।
 विव्याध वीरं हृदयेऽतिवेगं
 शरेण सूर्याग्निसमप्रभेण ॥ १०

ततोऽतिविद्वोऽथ युधिष्ठिरोऽपि
 सुसंप्रयुक्तेन शरेण राजन् ।
 जघान मद्राधिपतिं महात्मा
 युदं च लेभे वृषभः कुरूणाम् ॥ ११

ततो मुहूर्त्वादिच पार्थिवेन्द्रो
 लब्ध्वा संज्ञां क्रोधसंरक्तनेत्रः ।
 शरेण पार्थं वरितो जघान
 सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावः ॥ १२

खरंस्ततो धर्मसुतो महात्मा
 शल्यस्य कोपान्नवभिः पृपत्कैः ।
 भिक्ष्वा हुरस्तपनीयं च धर्म
 जघान पङ्क्तिस्तपरैः पृपत्कैः ॥ १३

ततस्तु मद्राधिपतिः प्रकृष्टं
 धनुर्विक्रुष्य व्यसृजत्पृपत्कान् ।
 द्वाभ्यां शराभ्यां च तथैव राज्ञ-
 शिच्छेद चापं कुरुपुङ्गवस्य ॥

नवं ततोऽन्यत्समरे प्रगृह्य
 राजा धनुर्धोरतरं महात्मा ।
 शल्यं तु विव्याध शरैः समन्ता-
 यथा महेन्द्रो नमुचिं शिताग्रैः ॥

ततस्तु शल्यो नवभिः पृपत्कै-
 र्भीमस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ।

निकृत्व रौक्मे पटुवर्मणी तयो-
 विंदारयामास भुजौ महात्मा ॥ १६
 ततोऽपरेण ज्वलनार्कतेजसा
 क्षुरेण राज्ञो धनुस्सन्माय ।
 कृपथ तस्यैव जघान स्रुतं
 पङ्क्तिः शरैः सोऽभिमुखः पपात ॥ १७
 मद्राधिपश्चापि युधिष्ठिरस्य
 शरैश्चतुर्भिर्निजघान बाह्वान् ।
 बाह्रांश्च हत्वा व्यकरोन्महात्मा
 योषक्षयं धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ १८
 'यदद्भुतं कर्म न शक्यमन्यैः
 सुदुःसहं तत्कृतवन्तमेकम् ।
 शल्यो नरेन्द्रः सविपण्णभावा-
 द्विचिन्तयामास मृदङ्गकेतुः ॥ १९
 किमेतदिन्द्रावरजस्य वाक्यं
 मोघं भवत्यद्य विधेर्षलेन ।
 जहीति शल्यं हवदत्तदाऽऽर्जो
 न लोकनाथस्य वचोऽन्यथा स्यात् ॥ २०
 तथा कृते राजनि भीममेनो
 मद्राधिपस्त्वाथ ततो महात्मा ।
 छिन्वा धनुर्वेगवता शरेण
 द्वाभ्यामविध्यत्सुभृशं नरेन्द्रम् ॥ २१
 तथापरेणास्य जहार यन्तुः
 कायाच्छिरः संहननीयमध्यात् ।
 जघान चाभ्यांश्चतुरः सुशीघ्रं
 तथा भृशं कुपितो भीममेनः ॥ २२
 तमप्रणीः सर्वेषुधराणा-
 मेकं चरन्तं समरेऽतिवेगम् ।
 भीमः श्वेतेन व्यकिरञ्चराणां
 माद्रीपुत्रः सहदेवस्तर्ष्य ॥ २३
 तैः मायकर्मोदितं वीक्ष्य शन्यं
 भीमः शरैरस्य चकृतं धर्म ।
 स भीममेनेन निहृष्यर्मा
 मद्राधिपधर्म महम्भारम् ॥ २४

प्रगृह्य खड्गं च रथान्महात्मा
 प्रस्कन्ध कुन्तीसुतमभ्यधावत् ।
 छिन्वा रथेषां नकुलस्य सोऽथ
 युधिष्ठिरं भीमचलोऽभ्यधावत् ॥ २५
 तं चापि राजानमथोत्पतन्तं
 क्रुद्धं यथैवान्तकमापतन्तम् ।
 घृष्टद्युम्नो द्रौपदेयाः शिरण्डी
 शिनेथ नत्ता सहसा परीयुः ॥ २६
 अथास्य चर्माप्रतिमं न्यकृन्त-
 द्नीमो महात्मा नवभिः श्रुत्कैः ।
 खड्गं च भङ्गैर्निचकर्तं सुष्टं
 नदन्प्रहृष्टस्तव सैन्यमध्ये ॥ २७
 तत्कर्म भीमस्य समीक्ष्य हृष्टा-
 स्ते पाण्डवानां प्रवरा रथोपाः ।
 नादं च चक्रुर्भृशमुत्सवन्तः
 शह्रांश्च दध्मुः शशिसन्निकाशान् ॥ २८
 तेनाथ शब्देन निर्भीषणेन
 तयाऽभितप्तं बलमप्रशृष्यम् ।
 स्वेदाभिभूतं रुधिरोक्षितार्द्रं
 विसंजकल्पं च तदा विपण्णम् ॥ २९
 स मद्रराजः महमा विफीणो
 भीमाग्रैः पाण्डवयोषमुन्धैः ।
 युधिष्ठिरस्याभिमुखं जवेन
 सिंहो यथा मृगहेतोः प्रपातः ॥ ३०
 स धर्मराजो निहताथमृतः
 श्रोथेन दीप्तो ज्वलनमकाशः ।
 दृष्ट्वा च मद्राधिपतिं न तूर्णं
 गमन्मपाउषमरिं पलेन ॥ ३१
 गोविन्दवाक्यं त्वरितं विचिन्त्य
 दुधे मतिं शन्ययिनाशनाय ।
 स धर्मराजो निहताथमृतो
 रथे विहृष्टगिमपावन्कर्तुः ॥ ३२
 तथापि शन्यन् निहाम्य धर्म
 तमान्मनो नापनपावशिष्टम् ।

कृत्वा मनः शल्यवधे महात्मा यथोक्तमिन्द्रावरजस्य चक्रे ॥	३३	धलप्रयत्नादनिरोधवेगां मन्त्रैश्च धौरैरपि पूरयित्वा ।	
स धर्मराजो मणिहेमदण्डां जग्राह शक्तिं कनकप्रकाशाम् ।		ससर्ज मार्गेण च तां खगानां वधाय मद्राधिपतेस्तदानीम् ॥	४२
नेत्रे च दीप्ते सहसा विवृत्य मद्राधिपं क्रुद्धमना निरैक्षत् ॥	३४	हतो ह्यसावित्यभिगर्जमानो रुद्रोऽन्धकायान्तकरं यथेषुम् ।	
निरीक्षितो धर्मसुतेन राज्ञा पूतात्मना निर्हृतकल्मषेण ।		प्रसार्य बाहुं सुदृढं सुपाणिं क्रोधेन नृत्यन्निव धर्मराजः ॥	४३
आसीन्न यन्द्रससान्मद्रराज- स्तदद्भुतं मे प्रतिभाति राजम् ॥	३५	'स्फुरत्प्रभामण्डलिनोऽशुजालै- र्धर्मात्मनो मद्रविनाशकाले ।	
ततस्तु शक्तिं रुचिरोग्रदण्डां मणिप्रवेकोऽञ्जलितां प्रदीप्ताम् ।		पुरत्रयप्रोत्सरणे पुरस्ता- न्माहेश्वरं रूपमभूत्तदानीम् ॥	४४
चिक्षेप वेगात्सुभृशं महात्मा मद्राधिपाय प्रवरः कुरुणाम् ॥	३६	आवर्तनाकुञ्चितबाहुदण्डः सन्ध्याविहारी तनुवृत्तमध्यः ।	
दीप्तामथैनां प्रहितां घलेन सविस्फुलिङ्गां सहसापतन्तीम् ।		विशालवक्षा भगवान्हरो यथा सुदुर्निरीक्ष्योऽभवदर्जुनाग्रजः ॥'	४५
प्रैक्षन्त सर्वे कुरुवः समेता दिवो युगान्ते महतीमिवोल्काम् ॥	३७	तां सर्वशक्त्या प्रहितां सुशक्तिं युधिष्ठिरेणाप्रतिवार्यवीर्याम् ।	
तां कालरात्रीमिव पाशहस्तां यमस्य धात्रीमिव चोग्ररूपाम् ।		प्रतिग्रहायाभिननन्द शल्यः सम्यग्पुतामधिरिवाज्यधाराम् ॥	४६
स ब्रह्मदण्डप्रतिमाममोधां ससर्ज यत्तो युधि धर्मराजः ॥	३८	सा तस्य वर्माभिविदार्य शुभ्र- मुरो विशालं च तथैव भिक्ष्वा ।	
गन्धस्रगम्यासनपानभोजनै- रभ्यर्चितां पाण्डुसुतैः प्रयत्नात् ।		विवेश गां तोयमिवाप्रसक्ता यशो विशालं नृपतेर्हन्ती ॥	४७
सांवर्तिकाग्निप्रतिमां ज्वलन्तीं कृत्यामथर्वाद्भिरसीमिवोग्राम् ॥	३९	नासाक्षिकर्णास्यविनिःसृतेन प्रसन्दता च व्रणसंभवेन ।	
ईशानहेतोः प्रतिनिर्मितां तां त्वष्ट्रा रिपूणामसुदेहमक्ष्याम् ।		संसिक्तगात्रो रुधिरेण सोऽभू- त्क्रौञ्चो यथा स्कन्दहतो महाद्रिः ॥ ४८	
भूम्यन्तरिक्षयुजलाश्रयाणि प्रसय भूतानि निहन्तुमीशाम् ॥	४०	प्रसार्य बाहू च रथाद्गतो गां संछिन्नवर्मां कुरुनन्दनेन ।	
षण्ढापताकां मणिवज्रभूपां चैर्दयैचित्रां तपनीयदण्डाम् ।		महेन्द्रवाहप्रतिमो महात्मा वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥	४९
सप्रा प्रयत्नाच्चियमेन दृष्टां प्रद्वद्रिपामन्तकरीममोयाम् ॥	४१	ततो निपतितः सोऽभूदिन्द्रध्वज इवोच्छ्रितः । बाहू प्रसार्याभिमुरो धर्मराजस्य मद्रराट् ।	

त तथा भिन्नसर्वाङ्गो रुधिरण समुक्षितः ॥ ५०
 प्रत्युद्गत इव प्रेम्णा भूम्या स नरपुङ्गवः ।
 प्रियया कान्तया कान्तः पतमान इवोरसि ॥ ५१
 चिरं भुक्त्वा चमुमतीं प्रियां कान्तामिव प्रभुः ।
 सर्वैरङ्गैः समाश्लिष्य प्रसुप्त इव चाभवत् ॥ ५२
 धर्म्यं धर्मात्मना युद्धे निहतो धर्ममूलुना ।
 सम्यक्स्फीत इवोत्सृष्टः प्रशान्तोऽग्निरिवाध्वरे ५३
 शक्त्या विभिन्नहृदयं विप्रविद्धायुधध्वजम् ।
 संशान्तमपि मद्रेशं लक्ष्मीर्नैव विमुञ्चति ॥ ५४
 ततो युधिष्ठिरश्चापमादायेन्द्रधनुष्प्रभम् ।
 व्यधमद्विपतः सङ्ग्रे खगराटिव पन्नगान् ।
 देहान्मुनिशित्तर्भङ्गै र्निष्णां नाशयन्सणात् ॥ ५५
 ततः पार्थस्य चाणोर्वैरावृताः सैनिकास्तव ।
 निमीलिताक्षाः क्षिप्वन्ति भृशमन्योन्यकार्षिताः ।
 धरन्तो रुधिरं देहैर्विशस्त्रायुधजीविताः ॥ ५६
 ततः शल्ये निपतिते मद्रराजानुजो युवा ।
 भ्रातृस्तुल्यो गुणैः सर्वै रयी पाण्डवमभ्ययात् ५७
 विव्याध च नरश्रेष्ठो नाराचैर्बहुभिस्त्वरन् ।
 हतस्यापचितिं भ्रातृशिकीपुयुद्धदुर्मदः ॥ ५८
 तं विव्याधाशुभैः पद्भिर्धर्मराजस्त्वरन्निव ।
 कार्युकं चास्य चिच्छेद् दुराभ्यां ध्वजमेव च ॥ ५९
 ततोऽस्य दीप्यमानेन मुहृदेन शितेन च ।
 प्रसूते वर्तमानस्य महेनापाहरञ्चिरः ॥ ६०
 मङ्गुलं तद्दृश्ये पतमानं शिरो रयात् ।
 शुभ्यक्षयमनुभ्राण्य पतन्वर्गादिव प्युतः ॥ ६१
 गह्वापहृत्तशीर्षं तु शरीरं पतितं रयात् ।
 रुधिरपायमिक्कार्णं दृष्ट्वा सैन्यमभ्यपत ॥ ६२
 शिचिप्रकवचे तमिन्हृत मद्रनृपानुजे ।
 हाहाकारं प्रदुराणाः सुरवोऽभिप्रदुद्भुवुः ॥ ६३
 गुन्यानुजं हतं दृष्ट्वा वायकास्त्यक्तजीविताः ।
 शिष्येणुः पाण्डवमयान्प्रविभ्रस्तान्मदा भृशम् ॥ ६४
 गान्धा मग्यमानान् कुं वान्भ्रतपंभ ।
 शिनेनेनाऽपिरन्पार्णस्यपवते मात्यकिः ॥ ६५
 गनापानं भेदध्यामं दृप्प्रगतं दुरामदम् ।

हार्दिक्यस्त्वरितो राजन्प्रत्यगृह्णादमीतवत् ॥ ६६
 तौ समेतौ महात्मानौ वार्ण्यौ वरवाजिनौ ।
 हार्दिक्यः सात्यकिश्चैव सिंहाविव पलोत्कटौ ॥ ६७
 इषुभिर्विमलाभासंश्छादयन्तौ परस्परम् ।
 अर्चिर्भिरिव सूर्यस्य दिवाकरसमप्रभौ ॥ ६८
 चापमार्गवलोलूतान्मार्गणान्दृष्ट्वासिंहयोः ।
 आकाशगानपश्याम पतद्गानिव शीघ्रगान् ॥ ६९
 सात्यकिं दशभिर्विद्ध्वा हयांश्चास्य त्रिभिः शरैः ।
 चापमेकेन चिच्छेद हार्दिक्यो नतपर्वणा ॥ ७०
 तन्निरुक्तं धनुःश्रेष्ठमपास्य शिनिपुङ्गवः ।
 अन्यदादत्त वेगेन धनुर्जलदनिःस्रनम् ॥ ७१
 तदादाय धनुःश्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विनाम् ।
 हार्दिक्यं दशभिर्वाणैः प्रत्यविध्यत्स्रनान्तरे ॥ ७२
 ततो युगं रथेषां च च्छित्त्वा भङ्गैः मुसंपतैः ।
 अश्यांस्तस्यावधीर्चूर्णमुर्मां च पाष्णिसारथी ॥ ७३
 हार्दिक्यं चिरथं दृष्ट्वा कृपः शारद्वतः प्रभो ।
 अपोवाह ततः क्षिप्रं रथमारोप्य वीर्यवान् ॥ ७४
 मद्रराजे हते राजन्विरथे कृतवर्मणि ।
 दुर्योधनवलं सर्वं पुनरासीत्परासुराम् ॥ ७५
 स्ये परे नान्वपुष्यन्त सैन्येन रजसा श्रुते ।
 बलं तु हतभूयिष्ठं प्रस्तमासीत्परासुराम् ॥ ७६
 ततो मूर्ध्वात्तेऽपश्यन्तजो मांमे समुत्थितम् ।
 विविधैः शोणितस्रावैः प्रशान्तं पुरुपर्षम ॥ ७७
 ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भद्रं न्यलमन्तिकार्त्तम् ।
 जनेनापततः पार्थानेकः सर्वानवारयत् ॥ ७८
 पाण्डवान्तरयान्दृष्ट्वा भृष्टघुम्भं च पार्षितम् ।
 आनतं च दुरापर्षं शिन्वार्णवारयत् ॥ ७९
 तं परं नाम्भवन्त मत्सां मृन्मुमियागतम् ।
 अयान्यं रथमाप्ताय हार्दिक्योऽपि न्यवर्तेत् ॥ ८०
 ततो युधिष्ठिरो गत्रा त्वरमाणो महारथः ।
 पशुमिनिजपानाधान्प्रशिमिः कृतवर्मनः ।
 विव्याध गौतमं पार्थि पद्भिर्मतैः सुगोचरैः ॥ ८१
 अश्वयामा गतो राज्ञा इत्थार्थं शिर्षाकृतम् ।
 गमपवार हार्दिक्यं रथेन युधिष्ठिगात् ॥ ८२

ततः शारद्वतः पद्भिः प्रत्यविध्यद्युधिष्ठिरम् ।
 विव्याध चाश्वानिशितैस्तस्याष्टाभिः शिलीमुखैः ॥
 एवमेतन्महाराज युद्धशेषमवर्तत ।
 तव दुर्मन्त्रिते राजन्सहपुत्रस्य भारत ॥ ८४
 तस्मिन्महेष्वासधरे विशस्ते
 सङ्ग्राममध्ये कुरुपुङ्गवेन ।

पार्थाः समेताः परमप्रहृष्टाः
 शङ्खान्मदध्मुहंतमीक्ष्य शल्यम् ॥ ८५
 युधिष्ठिरं च प्रशंससुराजौ
 पुरा सुरा वृत्रवधे यथेन्द्रम् ।
 चक्रुश्च नानाविधवाद्यशब्दा-
 निनादयन्तो वसुधां समन्तात् ॥ ८६

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवससुद्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

ससदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

संकुलपुद्गम् ॥ १ ॥

सङ्ग्रय उवाच ।
 शल्येऽथ निहते राजन्मद्राजपदानुगाः ।
 रथाः सप्तशता वीरा दुद्रुर्मुहतो बलात् ॥ १
 दुर्योधनस्तु द्विरदमाख्याचलसन्निभम् ।
 छत्रेण ध्रियमाणेन वीज्यमानश्च चामरैः ।
 न गन्तव्यं न गन्तव्यमिति मद्रानवारयत् ॥ २
 दुर्योधनेन ते वीरा वार्यमाणाः पुनः पुनः ।
 युधिष्ठिरं जिघांसन्तः पाण्डूनां प्राविशन्वल्गम् ॥ ३
 ते तु शूरा महाराज कृतचित्ताश्च योधने ।
 धनुःशब्दं महत्कृत्वा सहायुध्यन्त पाण्डवैः ॥ ४
 श्रुत्वा च निहतं शल्यं धर्मपुत्रं च पीडितम् ।
 मद्रराजप्रिये युक्तैर्मद्रकाणां महारथैः ॥ ५
 आजगाम ततः पार्थो गाण्डीवं विक्षिपन्धनुः ।
 पूरयन्धयोपेण दिशः सर्वो महारथः ॥ ६
 ततोऽर्जुनश्च भीमश्च माद्रीपुत्रो च पाण्डवौ ।
 सात्यकिश्च नरव्याघ्रो द्रौपदेयाश्च सर्वशः ॥ ७
 धृष्टद्युम्नः शिरण्डी च पाशालाः सह सोमकैः ।
 युधिष्ठिरं परीप्सन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ८
 ते समन्तात्परिवृताः पाण्डवैः पुरुपर्षभैः ।
 क्षोभयन्ति स तां सेनां मकराः सागरं यथा ।
 बुधानिव महावाताः कम्पयन्ति स तावकाः ॥ ९
 पुरोवातेन गद्गेव क्षोभ्यमाणा महानदी ।
 असोभ्यत तदा राजन्पाण्डूनां ध्वजिनी ततः ॥ १०

प्रस्कन्ध सेनां महतीं महात्मानो महारथाः ।
 बहवश्चुकुशुस्तत्र क स राजा युधिष्ठिरः ।
 भ्रातरो वाऽस्य ते शूरा दृश्यन्ते नेह केचन ॥ ११
 धृष्टद्युम्नोऽथ शैनेयो द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
 पाशालाश्च महावीर्याः शिरण्डी च महारथः ॥ १२
 एवं तान्वादिनः शूरान्द्रौपदेया महारथाः ।
 अभ्यघ्नन्युयुधानश्च मद्रराजपदानुगान् ॥ १३
 चक्रौविमथितैः केचित्केचिच्छिद्रैर्महाध्वजैः ।
 संप्रदृश्यन्त समरे तावका निहताः परैः ॥ १४
 आलोक्य पाण्डवान्पुद्गे योधा राजन्समन्ततः ।
 वार्यमाणा ययुर्वेगात्पुत्रेण तव भारत ॥ १५
 दुर्योधनश्च तान्वीरान्मारयामास सान्त्वयन् ।
 न चास्य शासनं केचिच्चत्र चक्रुर्महारथाः ॥ १६
 ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् ।
 दुर्योधनं महाराज वचनं वचनक्षमम् ॥ १७
 किं नः संप्रेक्षमाणानां मद्राणां हन्यते बलम् ।
 न युक्तमेतत्समरे त्वयि तिष्ठति भारत ॥ १८
 सहितैर्नाम योद्धव्यमित्येष समयः कृतः ।
 अथ कस्मात्सरन्नेव व्रतो मर्षयसे नृप ॥ १९
 दुर्योधन उवाच ।
 वार्यमाणा मया पूर्वं नैते चक्रुर्वचो मम ।
 एते विनिहताः सर्वे प्रस्कन्नाः पाण्डुवाहिनीम् २०

प्रस्कन्ताः प्रपन्नाः ॥ २० ॥ ससदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

शकृन्निस्वाच ।
 न भर्तुः शासनं वीरा रणे कुर्वन्त्यमर्षिताः ।
 अलं क्रौद्धमर्थतेषां नार्यं काल उपेक्षितम् ॥ २१
 यामः सर्वेऽत्र संभूय सवाजिरथकृजराः ।
 परिव्रातुं महेष्वामान्मद्रराजपदानुगान् ॥ २२
 अन्योन्यं परिरक्षामो यत्नेन महता नृप ।
 एवं सर्वेऽनुसंचिन्त्य प्रययुर्वथ सैनिकाः ॥ २३
 सञ्जय उवाच ।
 एवमुक्तस्तदा राजा बलेन महता वृतः ।
 प्रययां सिंहनादेन कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ २४
 हत विभ्यत गृह्णीत प्रहरध्वं निरुन्तत ।
 ह्यस्तीक्ष्णुमूलः शब्दस्तव सैन्यस्य भारत ॥ २५
 पाण्डवास्तु रणे दृष्ट्वा मद्रराजपदानुगाच्च ।
 सहितानभ्यवर्तन्त शुल्भमास्थाय मध्यमम् ॥ २६
 ते मुहूर्ताद्रेणे वीरा हस्ताहस्ति विशांपते ।
 निहताः प्रत्यदृश्यन्त मद्रराजपदानुगाः ॥ २७
 ततो नः संप्रयातानां हता मद्रास्तरक्षिनः ।
 दृष्ट्वाः किलकिलाशब्दमकुर्वन्सहिताः परे ॥ २८
 अयोत्थितानि रुण्डानि समदृश्यन्त सर्वथाः ।
 पपाव महती चोल्का मध्येनादित्यमण्डलम् ॥ २९
 ॥ इति श्रीमन्नदामावते शतसर्पनि शतसर्पपरनि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

रथैर्भययुगाक्षैश्च निहतैश्च महारथैः ।
 अर्थेनिपातितैश्च संछन्नाऽभृद्वृधरा ॥ ३०
 वातायमानैस्तुरगैर्गुगासकैस्ततस्ततः ।
 अकृप्यन्त महाराज चोधास्तत्र रणाजिरे ॥ ३१
 भयचक्रान्धान्कैचिदहरंस्तुरगा रणे ।
 रथार्थं केचिदादाय दिशो दश विवभ्रमुः ।
 तत्रतत्र व्यदृश्यन्त धोक्तः श्लिष्टाः स वाजिनः ३२
 रथिनः पतमानाश्च दृश्यन्ते स नरोत्तमाः ।
 गगनात्प्रच्युताः सिद्धाः पुण्यानामिव संक्षये ॥ ३३
 निहतेषु च शूरेषु मद्रराजानुगेषु वै ।
 अस्मानापततथापि दृष्ट्वा पार्था महारथाः ॥ ३४
 अभ्यवर्तन्त वेगेन जयगृह्णाः प्रहारिणः ।
 बाणशब्दरवान्कृत्वा विमिश्राञ्चहनिःस्यन्तः ॥ ३५
 अस्मांस्तु पुनरासाद्य लब्धलक्षाः प्रहारिणः ।
 शरासनानि धुन्वानाः सिंहनादान्प्रचुकुशुः ॥ ३६
 ततो हतमभिप्रेक्ष्य मद्रराजबलं महत् ।
 मद्रराजं च समरे दृष्ट्वा शूरं निपातितम् ।
 दुर्योधनबलं सर्वं पुनरानीत्परात्पुत्रम् ॥ ३७
 वध्यमानं महाराज पाण्डवैर्जितकायिभिः ।
 दिशो भेजेऽथ संग्रान्तं प्राप्तं दृष्टयन्निभिः ३८

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

संभ्रमपुत्रम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 पाण्डवो युधि दुर्धर्षं मद्रराजे महारथे ।
 नारकान्त्य पुत्राश्च प्रापशो विमुखाऽभवत् ॥ १
 पण्डितो नापि मित्रायां यथागाथे महानरे ।
 नगारे पारमिच्छन्तो ह्ये शूरे महान्मनि ॥ २
 मद्रराजे महागत्र विप्रन्ताः शरविध्वताः ।
 अनाया नापमिच्छन्तो युगाः निहादित्वा इव ॥ ३
 ह्यथा यथा मद्रराजः शीघ्रं दन्ता यथा यथाः ।
 मध्यमे प्रत्यपायानि निर्विकलाऽपानुपुता ॥ ४
 न संभ्रमपुत्रोऽपि न च राजन्परायमे ।

आभीहृदिहते शतये तव पोषस्य कस्यचित् ॥ ५
 भीष्मे द्रोणे च निहते मनुष्ये च पाण्डवे ।
 यदुःखं तव बोधानां भयं पार्थाऽभिर्नापने ॥ ६
 वक्ष्यं न च नः शोषो भूय एवाभ्यवर्तते ।
 निराशाश्च जये राजन्हे शन्ये महारथे ॥ ७
 हतप्रवीण विप्रन्ता निहृषाम दिग्गैः शूरैः ।
 मद्रराजे ह्ये राजन्परायाने मद्रराजपत्न्याम् ॥ ८
 अमानन्थे गजानन्थे रथानन्थे महारथाः ।
 अरथ्य चरन्पक्षाः पादागाः प्राश्रयन्त्या ॥ ९
 दिगादगाथ माग्रा दिगिन्त्याः प्रहातिः ।

संप्राद्रवन्हते शल्ये अङ्कुशाङ्कुष्ठनोदिताः ॥ १०
 ते रणाद्भरतश्रेष्ठ तावकाः प्राद्रवन्दिशः ।
 धावतश्चाप्यपश्याम श्वसमानाञ्छराहतान् ॥ ११
 तान्प्रभग्नान्हतान्दृष्ट्वा हतोत्साहान्पराजितान् ।
 अभ्यवर्तन्त पाञ्चालाः पाण्डवाश्च जयैषिणः ॥ १२
 वाणशब्दरवाश्चापि सिंहनादाश्च पुष्कलाः ।
 शङ्खशब्दश्च शूराणां दारुणः समपद्यत ॥ १३
 दृष्ट्वा तु कौरव सैन्यं भयत्रस्तं प्रविद्धुतम् ।
 अन्योन्यं समभापन्त पाञ्चालाः पाण्डवैः सह १४
 अद्य राजा सत्यवृतिर्हताभिरो युधिष्ठिरः ।
 अद्य दुर्योधनो हीनो दीप्तया नृपतिश्रिया ॥ १५
 अद्य श्रुत्वा हतं पुत्रं घृतराष्ट्रो जनधरः ।
 निःसंज्ञः पतितो भूमौ किल्बिषं प्रतिपत्स्यते ॥ १६
 अद्य जानाति वीभत्सुं समर्थं सर्वधन्विनाम् ।
 अद्यात्मानं च दुर्मेधा गर्हयिष्यति पापकृत् ॥ १७
 अद्य क्षत्रुर्वचः सत्यं स्मरतां व्रुवतो हितम् ।
 अद्यप्रभृति पार्थं च प्रेष्यभूत इवाचरन् ।
 विजानातु नृपो दुःखै यत्प्राप्तं पाण्डुनन्दनैः ॥ १८
 अद्य कृष्णस्य माहात्म्यं विजानातु महीपतिः ।
 अद्यार्जुनधनुर्घोषं घोरं जानातु संयुगे ॥ १९
 अस्त्राणां च बलं सर्वं बाहोश्च बलमाहवे ।
 'पुत्राणां च बधं घोरं भीमेन श्रोष्यते नृपः ॥' २०
 अद्य ज्ञास्यति भीमस्य बलं घोरं महात्मनः ।
 हते दुर्योधने युद्धे शक्रेणैव तु शम्भरे ॥ २१
 यत्कृतं भीमसेनेन दुःशासनवधे तदा ।
 कोऽन्यः कर्ताऽस्ति तल्लोके ऋते भीमान्महाबलात्
 अद्य ज्येष्ठस्य जानीतां पाण्डवस्य पराक्रमम् ।
 मद्रराजं हतं थुला देवैरपि सुदुःसहम् ॥ २३
 अद्य ज्ञास्यति सद्गामे माद्रीपुत्रौ सुदुःसहौ ।
 निहते सौधले वीरे गान्धारेषु च सर्वशः ॥ २४
 कथं जयो न तेषां स्याद्येषां योद्धा धनञ्जयः ।
 सात्यकिभीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २५
 द्रौपद्यास्तनयाः पञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 शिखण्डी च महेषासो राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ २६

न मातिक्रमते पार्थः इति इ. पाठः । न मानमस्यते इति

येषां च जगतो नाथो नाथः कृष्णो जनार्दनः ।
 कथं तेषां जयो न स्याद्येषां धर्मो व्यपाश्रयः ॥ २७
 'लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः ।
 येषां नाथो हृषीकेशः सर्वलोकविशुद्धरिः ॥' २८
 भीष्मं द्रोणं च कर्णं च मद्रराजानमेव च ।
 तथाऽन्यान्पुत्रीन्वीरान्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २९
 कोऽन्यः शक्तो रणे जेतुमृते पार्थाद्युधिष्ठिरात् ।
 यस्य नाथो हृषीकेशः सदा सत्ययज्ञोनिधिः ॥ ३०
 इत्येवं वदमानास्ते हर्षेण महता युताः ।
 प्रभयांस्तावकान्योधान्संहृष्टाः पृष्टतोऽन्वयुः ॥ ३१
 धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्तत वीर्यवान् ।
 माद्रीपुत्रौ च शङ्कुनिं सात्यकिश्च महारथः ॥ ३२
 तान्प्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान्भीमसेनभयादितान् ।
 दुर्योधनस्तदा मृतमवधौद्विसयन्निव ॥ ३३
 मामतिक्रमते पार्थो धनुष्पाणिमवस्थितम् ।
 जघने सर्वसैन्यानां शनैरश्वान्प्रचोदय ॥ ३४
 जघने युध्यमानं हि कौन्तेयो मां न संशयः ।
 नोत्साहेदभ्यतिक्रान्तुं वेलामिव महोदधिः ॥ ३५
 पश्य सैन्यं महत्सूत पाण्डवैः समभिद्धुतम् ।
 सैन्येरेणुं समुद्भूतं पश्य चैनं समन्ततः ॥ ३६
 सिंहनादांश्च बहुशः शृणु घोरान्मयावहान् ।
 तस्माद्याहि शनैः सूत जघनं परिपालय ॥ ३७
 मयि स्थिते च समरे निरुद्धेषु च पाण्डुषु ।
 पुनरावर्तते तूर्णं मामकं बलमोजसा ॥ ३८
 तच्छ्रुत्वा तव पुत्रस्य शूरस्य सदृशं वचः ।
 सारथिर्हेमसंछन्नाञ्शनैरश्वान्चोदयत् ॥ ३९
 गजाश्वरथिभिर्हिनास्त्वक्तात्मानः पदातयः ।
 एकविंशतिसाहस्राः संयुगायावतस्थिरे ॥ ४०
 नानादेशसमुद्भूता नानारञ्जितवाससः ।
 अवस्थितास्तदा योधाः प्रार्थयन्तो महद्यशः ॥ ४१
 तेषामापततां तत्र संहृष्टानां परस्परम् ।
 संमर्दः सुमहाञ्जज्ञे घोररूपो भयानकः ॥ ४२
 भीमसेनं तदा राजन्यृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ।
 बलेन चतुरङ्गेण नानादेव्यानवारयत् ॥ ४३

न. पाठः ॥ ३४ ॥ अद्यावशोऽप्यायः ॥ १८ ॥

भीममेवाभ्यवर्तन्त रणेऽन्ये तु पदात्तयः ।
 प्रक्षेप्यास्कोट्य संहृष्टा वीरलोकं वियासवः ॥ ४४
 आसाद्य भीमसेनं तु संरब्धा युद्धदुर्मदाः ।
 धार्तराष्ट्रा विनेदुर्हि नान्यामकथयन्कथाम् ।
 परिवार्ये रणे भीमं निजशुभ्रैः समन्ततः ॥ ४५
 स बध्यमानः समरे पदातिगणसंवृतः ।
 न चचाल ततः स्थानान्मेनाक इव पर्वतः ॥ ४६
 वे तु क्रुद्धा महाराज पाण्डवस्य महारथम् ।
 निग्रहीतुं प्रवृत्ता हि योधांश्चान्यानवारयन् ॥ ४७
 अक्रुध्यत रणे भीमस्तेस्तदा पर्यवस्थितः ।
 सौज्वतीर्य रथाचूर्णं पदातिः समवस्थितः ॥ ४८
 जातरूपप्रतिच्छन्नां प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
 श्रवणीचावकान्बोधान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ४९
 रथाश्चविप्रहीणांस्तु तान्भीमो गदया बली ।
 एकत्रिंशत्सिंहाहसान्पदातीन्समपोधयत् ॥ ५०
 हत्वा तत्पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः ।
 शृष्टधुस्रं पुरस्कृत्य न चिरात्प्रत्यदृश्यत ॥ ५१
 पादावा निहता भूमौ शिथिले रथिरोक्षिताः ।
 संमथा इव वातेन कर्णिकाराः सुषुप्तिताः ॥ ५२
 नानाशस्त्रसमायुक्ता नानाकण्डलधारिणः ।
 नानाजात्या हतास्त्रा नानादेशसमागताः ॥ ५३
 पत्राकाश्वजसंलभं पदातीनां महद्वलम् ।
 निरुक्तं विषमौ रात्रं घोररूपं भयावहम् ॥ ५४
 शुषिष्ठिरपुरोगाथ सहसैन्या महारथाः ।
 त्र्यम्भावनमहारमानं शुभ्रं दुर्योधनं तव ॥ ५५
 ते सर्वे रात्रकान्दृष्ट्वा महेश्वासान्पराशुत्वान् ।
 नाभ्यवर्तन्त ते शुभ्रं वेलाभिय महोभयः ॥ ५६
 वेदद्भुतमपद्व्याम तव पुनस्त पाण्डवम् ।

यदेकं सहिताः पार्था न श्रेष्ठरतिवर्तितुम् ॥ ५७
 नातिदूरापयातं तु कृतबुद्धि पलायने ।
 दुर्योधनः स्वकं सैन्यमत्रवीर्यशुभ्रैस्तुम् ॥ ५८
 न तं देशं प्रपश्यामि शुधिच्यां पर्वतेषु च ।
 यत्र यातात्र वा हन्युः पाण्डवाः किं ह्येतन वः ५९
 अल्पं च बलमेतेषां कृणौ च शृशुविश्रुता ।
 यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो ध्रुवं नो विजयो भवेत् ॥ ६०
 विप्रयातांस्तु वो भिन्नान्पाण्डवाः कृतविप्रियाः ।
 अनुयाय हनिष्यन्ति श्रेयान्नः समरे वधः ॥ ६१
 शृष्वन्तु क्षत्रियाः सर्वे यावन्तोऽत्र समागताः ।
 यदा शूरं च भीरुं च मारयत्यन्तकः सदा ॥ ६२
 को तु मूढो न पुष्येत पुरुषः क्षत्रियो ध्रुवम् ।
 श्रेयान्नो भीमसेनस्य क्रुद्धसाभिमुखे स्थितः ॥ ६३
 सुखः साह्यामिको मृत्युर्दुःखो व्याधिजरादिभिः ।
 मर्त्यानामन्यमर्त्येषुं शृष्टेष्वपि कदाचन ॥ ६४
 पुष्येतः ध्रुवधर्मण मृत्युरेप सनातनः ।
 हत्वेह सुखमाप्नोति हतः प्रेत्य महत्कलम् ॥ ६५
 न युद्धप्रमोक्षेयान्त्वं पन्थाः स्तर्गस्य कारवाः ।
 अचिरेणैव तौष्ट्रोकाह्वतो युद्धे समश्रुते ॥ ६६
 श्रुत्वा तद्वचनं तस्य पूजयित्वा च पार्थिवाः ।
 पुनरेवाभ्यवर्तन्त पाण्डवानाततापिनः ॥ ६७
 तानापतव एवाशु व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
 प्रत्युपयुस्तदा पार्था जयगृह्णाः प्रमन्यवः ॥ ६८
 धनञ्जयो रथेनाजावभ्यवर्तत धीर्यवान् ।
 विश्रुतं त्रिषु लोकेषु व्याधिपन्गान्तिव पनुः ॥ ६९
 माद्रीपुत्रां न शुकुनिं गाल्यक्रिभ महाप्रतः ।
 जवेनाभ्यपवन्दृष्टा यथा ये वाक्कं पलम् ॥ ७०

॥ इति भीमन्महाभारते दशमोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकान्विंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

पञ्चम उवाच ।

गदिहृष्टेषु शैलेषु मान्त्रो म्लेच्छगजाधिपः ।

अभ्युदयान्गुणैः पाण्डवानां महद्वलम् ॥ १

जान्ताप गुमहानागं क्षमिषं परतोपमम् ।

मुहुर्न्तर्दधाते तौ बाणवृष्ट्या परस्परम् ॥ १३
 चापवेगवलोलूतान्मार्गान्वाणान्वाणिसिंहयोः ।
 आकाशे समपश्याम पतद्भानिव शीघ्रगान् ॥ १४
 तमेकं सत्यकर्माणमासाद्य हृदिकात्मजः ।
 अविध्यन्निशितैर्बाणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ १५
 स दीर्घबाहुः संक्रुद्धस्तोत्रादित इव द्विपः ।
 अष्टभिः कृतवर्माणमविध्यत्परमेष्ठुभिः ॥ १६
 ततः पूर्णायतोत्सष्टैः कृतवर्मा शिलाशितैः ।
 सात्यकिं त्रिभिराहत्य धनुरोकेन चिच्छिदे ॥ १७
 निकृत्तं तद्वनुःश्रेष्ठमपास्य शिनिपुङ्गवः ।
 अन्यदादत्त वेगेन सैन्यैः सशरं धनुः ॥ १८
 तदादाय धनुःश्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विनाम् ।
 आरोप्य च धनुः शीघ्रं महावीर्यो महाबलः ॥ १९
 अमृष्यमाणो धनुपश्छेदनं कृतवर्माणम् ।
 कुपितोऽतिरथः शीघ्रं कृतवर्माणमभ्ययात् ॥ २०
 ततः मुनिशितैर्बाणैर्देशभिः शिनिपुङ्गवः ।
 जघान सूतं चाश्वान् ध्वजं च कृतवर्माणः ॥ २१
 ततो राजन्महेष्वासैः कृतवर्मा महारथः ।
 हताश्वसूतं संप्रेक्ष्य रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ २२
 रोयेण महताऽऽविष्टः शूलमुद्यम्य मारिष ।
 चिक्षेप भुजवेगेन जिघांसुः शिनिपुङ्गवम् ॥ २३
 तच्छूलं सात्वतो ह्यजौ निर्भिद्य निशितैः शरैः ।
 चूर्णितं पातयामास मोहयन्निव माधवम् ।
 ततोऽपरेण भलेन हृद्येन समताडयत् ॥ २४
 सुपुद्गे युयुधानेन हताश्वो हतसारथिः ।

कृतवर्मा कृतास्त्रेण धरणीमन्वपद्यत् ॥ २
 तस्मिन्सात्यकिना घीरे द्वैरथे विरथीकृते ।
 समपद्यत् सर्वेषां सैन्यानां सुमहद्भयम् ॥ ३
 पुत्राणां तव चात्यर्थं विपादः समजायत ।
 हतसूते हताश्वे तु विरथे कृतवर्माणे ॥ ४
 हताश्वं च समालक्ष्य हतसूतमरिंदम ।
 अभ्यधावत्कृपो राजञ्जिघांसुः शिनिपुङ्गवः ।
 तमारोप्य रथोपस्थे म्रिपतां सर्वधन्विनाम् ।
 अपोवाह महाबाहुं तूर्णमायोधनादपि ॥ ५
 सैन्येऽधिष्ठिते राजन्विरथे कृतवर्माणे ।
 दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराञ्जुस्रम् ॥ ६
 तत्परे नान्वदुध्यन्त सैन्येन रजसा वृताः ।
 तावकाः प्रदुता राजन्दुर्योधनमृते नृपम् ॥ ७
 दुर्योधनस्तु संप्रेक्ष्य भयं स्वबलमन्तिक्रान् ।
 जवेनाभ्यपतन्पूर्णं सर्वार्थैको न्यवारयत् ॥ ८
 पाण्डुश्च सर्वान्संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नं च पार्पतम् ।
 शिखण्डिनं द्रौपदेयान्पाञ्चालानां च ये गणाः ॥ ९
 केकयान्सोमकांश्चैव सृञ्जयांश्चैव मारिष ।
 असंभ्रमं दुराधर्षः शिवैर्वाणैरवाकिरत् ॥ १०
 अतिष्टदाहवे यत्तः पुत्रस्तव महाबलः ।
 यथा यज्ञे महानयिर्मन्त्रपूतः प्रकाशते ।
 तथा दुर्योधनो राजा सङ्ग्रामे सर्वतोऽभवत् ॥ ११
 तं परे नाभ्यवर्तन्त मर्त्या मृत्युमिवाहवे ।
 अधान्यं रथमास्थाय हार्दिक्यः समपद्यत् ॥ १२

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यवधपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसपुद्गे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

संजुल्युद्धम् ॥ १ ॥

संजय उवाच ।
 पुत्रस्तु ते महाराज रथस्थो रथिनां वरः ।
 दुरुत्सहो वमौ युद्धे यथा रुद्रः प्रतापवान् ॥ १
 तस्य बाणसहस्रैस्तु श्रच्छन्ना ह्यभवन्मही ।
 पांशुश्च सिपिचे वाणैर्वरिभिरिव पर्वतान् ॥ २

न च सोऽस्ति पुमान्कश्चित्पाण्डवानां बलार्णवे ।
 ह्यो गजो रथो वाऽपि यः स्याद्वाणैरविधत्तः ॥ ३
 यं यं हि समरे योधं प्रपश्यामि विश्रापते ।
 स स वाणैश्चितोऽभूद्दं युत्रेण तव भारत ॥ ४
 यथा सैन्येन रजसा समुद्धतेन वाहिनी ।

मत्यदृश्यत संछन्ना तथा वार्णैर्महात्मनः ॥ ५
 गणभूतामपश्याम पृथिवीं पृथिवीपते ।
 दुर्योधनेन प्रकृतां क्षिप्रहस्तेन धन्विना ॥ ६
 ऽपु योधसहस्रेषु तावकेषु परेषु च ।
 तास्ति दुर्योधनसमः पुमानिति मतिर्मम ॥ ७
 त्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य विक्रमम् ।
 इदेकं सहिताः पार्था नाभ्यवर्तन्त भारत ॥ ८
 युधिष्ठिरं शतेनाजौ विव्याध भरतर्षभ ।
 भीमसेनं च सप्तत्या सहदेवं च पञ्चभिः ॥ ९
 नकुलं च चतुःपथ्या धृष्टद्युम्नं च पञ्चभिः ।
 पञ्चभिर्द्रौपदेयांश्च त्रिभिर्विव्याध सात्यकिम् ॥ १०
 धनुश्छिन्दे मल्लेन सहदेवस्य मारिष ।
 तदपास्य धनुश्छिन्नं माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ॥ ११
 अभ्यद्रवत राजानं प्रगृह्णान्यन्महद्भुतः ।
 ततो दुर्योधनं सद्मे विव्याध दशभिः शूरैः ॥ १२
 नकुलस्तु ततो वीरो राजानं नवभिः शूरैः ।
 घोररूपैर्महेष्वासो विव्याध च ननाद च ॥ १३
 सात्यकिश्चैव राजानं श्रेणानतपर्वणा ।
 द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या धर्मराजश्च पञ्चभिः ।
 अशीत्या भीमसेनश्च शूरं राजानमार्षयन् ॥ १४
 ममन्तात्कीर्यमाणस्तु चाणसङ्घैर्महात्मभिः ।
 न चचाल महाराज सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १५
 लाघवात्सौष्टवाद्यापि वीर्याद्यापि महात्मनः ।
 अति सर्वाणि भूतानि ददृशुः सर्वपार्थिवः ॥ १६
 धारतराष्ट्रा हि राजेन्द्र योधास्तु स्वल्पमन्तरम् ।
 अपश्यमाना राजानं पर्यवर्तन्त दंशिताः ॥ १७
 तेषामापततां घोरन्तुमुलः समपद्यत ।
 ध्रुवस्य हि ममुद्रस्य प्राष्टकाले यथा स्वनः ॥ १८
 ममामाद्य रणे ते तु राजानमपराजितम् ।
 द्रुपुषुपुर्महेष्वासाः पाण्डवानातवापिनः ॥ १९
 भीमसेनं रणे क्रुद्धो द्रोणपुत्रो न्यरारयन् ।
 गयोर्वापिमहाराज प्रमुक्तः सर्वतोदिशम् ।
 नाज्ञायन्त रणे वीरा नदिशः प्रदिशन्मया ॥ २०
 तापुमां शूलकर्माणानुमां भारतदुःमर्ता ।
 घोररूपमप्युपेतं कृतप्रतिवृत्तपिणां ॥ २१

त्रासयन्तौ दिशः सर्वा ज्याशेषकठिनत्वचौ ।
 शकुनिस्तु रणे वीरो युधिष्ठिरमपीडयत् ॥ २२
 तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सुचलस्य सुतो विभो ।
 नादं चकार बलवत्सर्वसैन्यानि कम्पयन् ॥ २३
 एतस्मिन्नन्तरे वीरं राजानमपराजितम् ।
 अपोवाह रथेनाजौ सहदेवः प्रतापवान् ॥ २४
 अथान्यं रथमास्थाय धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 शकुनिं नवभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।
 ननाद च महानादं प्रवरः सर्वधन्विनाम् ॥ २५
 तद्युद्धमभवच्चित्रं घोररूपं च मारिष ।
 प्रेक्षतां प्रीतिजननं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २६
 उलूकस्तु महेष्वासं नकुलं युद्धदुर्मदम् ।
 अभ्यवर्षदमेयात्मा शरवर्षः समन्ततः ॥ २७
 तथैव नकुलः शूरः सौचलस्य सुतं रणे ।
 शरवर्षेण महता समन्तात्पर्यवारयत् ॥ २८
 तौ तत्र समरे वीरो कुलपुत्रौ महारथौ ।
 योधयन्तावपश्येतां कृतप्रतिकृतपिणां ॥ २९
 तथैव कृतवर्माणं शैनेयः शत्रुतोपनः ।
 योधयन्शुशुभे राजन्वलिं शक्र इवाह्वे ॥ ३०
 दुर्योधनो धनुश्छिन्त्वा धृष्टद्युम्नस्य मंयुगे ।
 अर्धेन छिन्नधन्वानं विव्याध निशितः शूरैः ॥ ३१
 धृष्टद्युम्नोऽपि समरे प्रगृह्य परमायुधम् ।
 राजानं योधयामास पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ ३२
 तयोर्षुद्धं महाघासीत्सद्दामे भरतर्षभ ।
 प्रभिन्नयोर्षया सक्तं मत्तयोर्धनहन्विनोः ॥ ३३
 गांतमस्तु ग्णं क्रुद्धो द्रौपदेयान्महापलान् ।
 विव्याध बहुभिः शूरैः शूरैः मत्ततपर्वभिः ॥ ३४
 तस्य तैरभवत्सुदमिन्द्रियैरिव देदिनः ।
 घोररूपमसंवाप्य निर्मेयोद्मरतेन ॥ ३५
 ते च मपीदृशामागुरिन्द्रियानीय चान्द्रिणम् ।
 म च तान्प्रतिमन्त्यः प्रत्ययोपपदादरे ॥ ३६
 एवं चित्रमभृषुर्दं नम्य तेः मह भाग्न ।
 टन्यायोन्पाय हि यथा देदिनामिन्द्रियैर्विभो ३७
 नगार्धं नरैः मार्गं दन्विनो दन्विभिमया ।
 ह्या हंसैः ममागता रथिनो रथिभिः मत् ॥ ३८

दृष्टमैरावतप्रख्यमभिन्नगणमर्दनम् ॥

योऽसौ महान्भद्रकुलप्रसूतः

सुपूजितो धार्तराष्ट्रेण नित्यम् ।

सुकल्पितः शास्त्रविनिश्चयज्ञैः

सर्दापवाद्यः समरेषु राजन् ॥

पैरावतं दैत्यगणान्विमृष्ट-

ञ्शक्रो यथा सञ्जनयन्भयानि ।

तमास्थितो राजवरो बभूव

यथोदयस्थः सविता क्षपान्ते ॥

स तेन नागप्रवरेण राज-

न्नभ्युद्ययौ पाण्डुसुतान्समेतान् ।

शितैः पृपत्कैर्विददात् वेगै-

महेन्द्रवज्रप्रतिभैः सुधोरैः ॥

ततः शरान्वै सृजतो महारणे

योधांश्च राजन्नयतो यमालयम् ।

नास्यान्तरं ददृशुः स्वे परे वा

यथा पुरा वज्रधरस्य दैत्याः ॥

ते पाण्डवाः सीमकाः सृजयाश्च

तमेकनागं ददृशुः समन्तात् ।

सहस्रशो वै विचरन्तमेकं

यथा महेन्द्रस्य गजं समीपे ॥

संद्राज्यमाणं तु बलं वरेषां

परेतकल्पं विवभौ समन्ततः ।

नैवापितस्थे समरे भृशं भया-

दिसृद्यमानं तु परस्परं तदा ॥

ततः प्रभया सहसा महाचमूः

सा पाण्डवी तेन नराधिपेन ।

दिशश्चतस्रः सहसा विधाविता

गजेन्द्रवेगं तमपारयन्ती ॥

दृष्ट्वा च तां वेगवता प्रभयां

सर्वे त्वदीया युधि योधमुख्याः ।

अपूलयंस्ते तु नराधिपं तं

दभ्युथ शहाञ्शशिसन्निकाशान् ॥ १०

शुत्वा निनादं त्वथ कौरवाणां

हर्षादिमुक्तं सह शहशब्दैः ।

२

सेनापतिः पाण्डवसृजयानां

पाञ्चालपुत्रो ममृपे न कोपात् ॥ ११

ततस्तु तं वै द्विरदं महात्मा

प्रत्युद्ययौ त्वरमाणो जयाय ।

जन्मो यथा शक्रसमागमे वै

नागेन्द्रमैरावणमिन्द्रवाह्यम् ॥ १२

तमापतन्तं सहसा तु दृष्ट्वा

पाञ्चालपुत्रं युधि राजसिंहः ।

तं वै द्विपं प्रेपयामास तूर्णं

वधाय राजन्द्रुपदात्मजस्य ॥ १३

स तं द्विपेन्द्रं सहसापतन्त-

मविध्यदग्निप्रतिभैः पृपत्कैः ।

कर्मारधौतैर्निशितैर्ज्वलद्भि-

र्नाराचमुख्यैस्त्रिभिश्चवेगैः ॥ १४

ततोऽपरान्पञ्चशतान्महात्मा

नाराचमुख्यान्विससर्ज कुम्भे ।

स तैस्तु विद्धः परमद्विपो रणे

तदा परावृत्य भृशं प्रदुडुवे ॥ १५

तं नागराजं सहसा प्रशुन्नं

विद्रोप्यमाणं विनिवर्त्य सात्वः ।

तोत्राद्भुशैः प्रेपयामास तूर्णं

पाञ्चालराजस्य सुतं प्रदिश्य ॥ १६

दृष्ट्वा पतन्तं सहसा तु नागं

धृष्टदुमः खरथाच्छीघ्रमेव ।

गदां प्रशुद्धीघ्रजवेन वीरो

भूमिं प्रपन्नो भयविह्वलाङ्गः ॥ १७

स तं रथं हेमविभूषिताङ्गं

साश्वं सद्युतं सहसा विमृद्य ।

उत्क्षिप्य हस्तेन नदन्महाद्विपो

विपीथयामास वसुंधरातले ॥ १८

पाञ्चालराजस्य सुतं च दृष्ट्वा

तदारदितं नागवरेण तेन ।

तमभ्यधावत्सहसा जवेन

भीमः शिसण्डी च शिनेथ नत्ता ॥ १९

शरैश्च वेगं सहसा निगृह्य
 तस्याभितो व्यापततो गजस्य ।
 स संगृहीतो रथिभिर्गजो वै
 चचाल तैर्वार्यमाणश्च सहस्रे ॥ २०
 ततः पृष्ठात्कान्प्रववर्ष राजा
 मूर्ध्नि यथा रश्मिजालं समन्तात् ।
 तैराशुर्गैर्वध्यमाना रथीवाः
 प्रदुद्भुवुः सहितास्तत्रतत्र ॥ २१
 तत्कर्म सात्वस्य समीक्ष्य सर्वे
 पाञ्चालपुत्रा नृप सृज्जयाथ ।
 हाहाकारैर्नादयन्ति स्य युद्धे
 द्विपं समन्ताद्गुरुर्नराभ्याः ॥ २२
 पाञ्चालपुत्रस्त्वरितस्तु शूरो
 गदां प्रगृह्णाचलश्द्रकल्पाम् ।
 ससंभ्रमं भारत शत्रुघाती
 जवेन वीरोऽनुससार नागम् ॥ २३

ततस्तु नागं धरणीधरामं
 मदं स्रवन्तं जलदप्रकाशम् ।
 गदां समाविध्य भृशं जघान
 पाञ्चालराजस्य सुतस्तरक्षी ॥ २४
 स भिन्नकुम्भः सहसा पिनघ
 मुख्यात्प्रभूतं क्षतजं विमुञ्चन् ।
 पपात नागो धरणीधरामः
 क्षितिप्रकम्पाञ्चलितो यथाऽद्रिः ॥ २५
 निपात्यमाने तु तदा गजेन्द्रे
 हाहाकृते तव पुत्रस्य सैन्ये ।
 स सात्वराजस्य शिनिप्रवीरो
 जहार भङ्गेन शिरः शितेन ॥ २६
 हृत्तोचमाद्गो युधि सात्वतेन
 पपात भूर्मा सह नागराजा ।
 यथाऽद्रिश्चन्द्रं सुमहत्प्रणुजं
 वज्रेण देवाधिपचोदितेन ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यनधर्पणि अष्टादशदिवसयुद्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

मानकिका श्रुतवर्मपराजयः ॥ १ ॥

जय उवाच ।
 निस्तु निहते शूरे सात्वे समितिशोभने ।
 सामग्यदलं वेगाद्गतनेच महाद्रुमः ॥ १
 त्रमप्रं बलं दृष्ट्वा कृतवर्मा महारथः ।
 पार समरे शूरः शत्रुसैन्यं महाबलः ॥ २
 त्रिदशान्मु ते शूरा दृष्ट्वा सात्वतमाहवे ।
 लोपमं न्यिरं राजन्कीर्यमाणं शूरैर्युधि ॥ ३
 तः प्रपश्ये युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह ।
 नैरुपानां महाराज शृत्युं कृत्वा निरर्तनम् ॥ ४
 प्राभर्यमभूद्युद्धं सात्वतस्य परः सह ।
 दिशो शायमानां पाण्डुमेनां दुरामदाम् ॥ ५
 शानन्योन्यगुहदां कृते कर्मणि दृक्के ।
 निनादः प्रहृष्टानां दिनिश्रुयसुमहानभूत् ॥ ६

तेन शब्देन मित्रस्तान्पाञ्चालान्मरुतर्षम ।
 शिनेर्नसा महाबाहुरन्वपद्यत मात्वकिः ॥ ७
 न समासाद्य राजानं धेमभूर्ति महाबलम् ।
 मत्प्रभिनिशिर्वैरिणरनयधमगादनम् ॥ ८
 तमायान्तं महाबाहुं प्रवपन्तं शिताञ्शरान् ।
 जरेनाभ्यपतद्दीमान्हादिन्वयः शिनिपुत्रम् ॥ ९
 तौ सिंहात्रिप नर्दन्तां धन्विनां गधिनां वरा ।
 अन्योन्यमभिधानन्तां शूरप्रवरधारिणां ॥ १०
 पाण्डवाः महपाञ्चाला योधाधान्ये नृपोत्तमाः ।
 प्रेक्षकाः ममपद्यन्त तयोः पुरुषर्मिहयोः ॥ ११
 नारायणमदन्तेषु पृष्ण्यन्धकमहारथौ ।
 अभिजगत्गुन्थोन्यं प्रहृष्टानि शृङ्गरां ॥ १२
 चरन्तीं विनिषान्नागांश्हादिन्वयशिनिपुद्गनां ।

संकुलं चाभवद्भूयो घोररूपं विशांपते ॥ ३९
 इदं चित्रमिदं घोरमिदं रौद्रमिति प्रभो ।
 युद्धान्यासन्महाराज घोराणि च बहूनि च ॥ ४०
 ते समासाद्य समरे परस्परमरिंदमाः ।
 व्यनदंश्चैव जघ्नुश्च समासाद्य महाहवे ॥ ४१
 तेषां पत्रसमुद्भूतं रजस्तीव्रमदृश्यत ।
 वातेन चोद्धतं राजन्वावद्भिश्चाश्वसादिभिः ॥ ४२
 रथनेमिसमुद्भूतं निःश्वासैथापि दन्तिनाम् ।
 रजः सन्ध्याभ्रकलिलं दिवाकरपथं ययौ ॥ ४३
 रजसा तेन संपृक्तो भास्करो निष्प्रभः कृतः ।

संछादिताऽभवद्भूमित्ते च शूरा महारथाः ॥ ४४
 सुहृतादिव संवृचं नीरजस्कं समन्ततः ।
 वीरशोणितसिक्तायां भूमौ भरतसत्तम ॥ ४५
 उपाशाम्यत्ततस्तीव्रं तद्रजो घोरदर्शनम् ॥ ४६
 ततोऽपश्यमहं भूयो द्रन्द्वायुद्धानि भारत ।
 यथाप्राणं यथाश्रेष्ठं मध्याह्ने वै सुदारुणम् ॥ ४७
 वर्मणां तत्र राजेन्द्र व्यदृश्यन्तोऽज्वलाः प्रभाः ।
 शब्दश्च तुमुलः सङ्घे शरणां पततामभूत् ।
 महावेणुवनस्येव दह्यमानस्य पर्वते ॥ ४८

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

संकुलयुद्धम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 वर्तमाने तदा युद्धे घोररूपे भयानके ।
 अभ्यज्यत बलं तत्र तव पुत्रस्य पाण्डवैः ॥ १
 तांस्तु सर्वानयत्नेन सन्निवार्य महारथाः ।
 पुत्रास्ते योधयामासुः पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २
 निवृत्ताः सहसा योधास्तव पुत्रजयैषिणः ।
 सन्निवृत्तेषु तेष्वेवं युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
 तावकानां परेषां च देवासुररणोपमम् ॥ ३
 परेषां तावकानां च नासीत्कथित्परराज्युखः ॥ ४
 अनुमानेन गुध्यन्ते संज्ञाभिश्च परस्परम् ।
 तेषां क्षयो महानासीद्युध्यतामितरेतरम् ॥ ५
 ततो युधिष्ठिरो राजा क्रोधेन महता युतः ।
 जिगीषमाणः सङ्ग्रामे धार्तराष्ट्रान्सराजकान् ॥ ६
 त्रिभिः शारद्वतं विद्ध्वा रुक्मपुङ्गवैः शिलाशितैः ।
 चतुर्भिर्निजपानाश्चान्कल्याणान्कृतवर्मणः ॥ ७
 अथकथामा तु हार्दिकमपवाह यशस्विनम् ।
 अथ शारद्वतोऽष्टाभिः प्रत्यविध्ययुधिष्ठिरम् ॥ ८
 ततो दुर्योधनो राजा स्थान्सप्तशतान्रणे ।
 प्रैपयद्यत्र राजाऽसौ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ९

पत्र वाहनम् ॥ ४२ ॥

ते रथा रथिभिर्युक्ता मनोमारुतरंहसः ।
 अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे कौन्तेयस्य रथं प्रति ॥ १०
 ते समन्तान्महाराज परिवार्य युधिष्ठिरम् ।
 अदृश्यं सायकैश्चक्रुर्मघा इव दिवाकरम् ॥ ११
 तं दृष्ट्वा धर्मराजानं कौरवेयैस्तथावृत्तम् ।
 नामृष्यन्त सुसंरब्धाः शिखण्डिप्रमुखा रथाः ॥ १२
 रथैरश्ववरैर्युक्तैः किङ्किणीजालसंवृत्तैः ।
 आजगमुरथ रक्षन्तः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १३
 ततः प्रवृत्ते रौद्रः सङ्ग्रामः शोणितोदकः ।
 पाण्डवानां कुरूणां च यमराष्ट्रविचर्चनः ॥ १४
 रथान्सप्तशतान्हत्वा कुरूणामाततायिनाम् ।
 पाण्डवाः सह पाञ्चालैः पुनरेवाभ्यवारयन् ॥ १५
 तत्र युद्धं महत्वासीच्च पुत्रस्य पाण्डवैः ।
 न च तत्तादृशं दृष्टं नैव चापि परिश्रुतम् ॥ १६
 वर्तमाने तदा युद्धे निर्मर्यादे समन्ततः ।
 वध्यमानेषु योधेषु तावकेष्वितरेषु च ॥ १७
 विनदत्सु च योधेषु शङ्खवर्षैश्च पूरितैः ।
 उत्क्रुष्टैः सिंहनादैश्च गर्जितैश्चैव धन्विनाम् ॥ १८
 अतिप्रवृत्ते युद्धे च छिद्यमानेषु मर्मसु ।

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

धावमानेषु योषेषु जयगृद्धिषु मारिष ॥ १९
 संहारे सर्वतो जाते पृथिव्यां शोकसंभवे ।
 बहीनामुत्तमस्त्रीणां सीमन्तोद्वरणे कृते ॥ २०
 निर्मर्यादे महायुद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
 प्रादुरासन्विनाशाय तदोत्पाताः सुदारुणाः ॥ २१
 चचाल शब्दं कुर्वाणा सपर्यवचना मही ।
 सद्गण्डाः सोल्लुका राजन्कीर्यमाणाः समन्ततः ॥
 उल्काः पेतुर्दिवो भूमावाहृत्य रविमण्डलम् ।
 निष्कवाताः प्रादुरासन्नीचैः शर्करवर्षिणः ॥ २३
 अश्रूणि मुमुक्षुर्नागा वेपथुं चासृशन्भृशम् ।
 एतान्योराननादृत्य समुत्पातान्सुदारुणान् ॥ २४
 पुनर्युद्धाय संयत्ताः क्षत्रियास्तस्युरव्यथाः ।
 रमणीये कुरुक्षेत्रे पुण्ये स्वर्गे यियासवः ॥ २५
 ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरप्रवीत् ।
 युध्यन्मग्नतो याचत्पृष्ठतो हन्मि पाण्डवान् ॥ २६
 ततो नः संप्रयातानां मद्रयोधास्तरखिनः ।
 हृष्टाः किलाकिलाशब्दमकुर्वत परे तथा ॥ २७
 अस्मास्तु पुनरासाद्य लब्धलक्ष्णा दुरासदाः ।
 शरासनानि धुन्वन्तः शरवर्षंरवाकिरन् ॥ २८
 ततो हतं परैस्तत्र मद्रराजबलं तदा ।
 दुर्योधनबलं दृष्ट्वा पुनरासीत्पराभ्रुत्सम् ॥ २९
 गान्धारराजस्तु पुनर्वाक्यमाह ततो बली ।
 निर्वर्तध्वमधर्मेता युध्यध्वं किं सतेन वः ॥ ३०
 अनीकं दशसाहस्रमश्वानां भरतर्षभ ।
 आसीद्गान्धारराजस्य विशालप्रासयोधिनाम् ॥ ३१
 बलेन तेन विक्रम्य वर्तमाने जनशुभे ।
 पृष्ठतः पाण्डवानीकमभ्यगमिर्गिरतः शरैः ॥ ३२
 तदभ्रमिव चावेन क्षिप्यमाणं समन्ततः ।
 अमन्वत् महाराज पाण्डूनां मुमहृदन्तम् ॥ ३३
 गतो युधिष्ठिरः प्रेक्ष्य भ्रष्टं भयलमन्तिकान् ।
 अभ्यनोदयदम्बग्रः सहदेवं महाबलम् ॥ ३४
 अगं मुपलप्युषो नो जपनें पीड्य दंतिगः ।
 मन्थानि गृहयत्येष पश्य पाण्डव दुर्मतिः ॥ ३५
 गच्छ तं द्रौपदेयश्च शकृन्नि मूर्खलं जहि ।
 रथानीकमहं पश्ये पाशात्कलितोऽनप ॥ ३६

गच्छन्तु कुञ्जराः सर्वे वाजिनश्च सह त्वया ।
 पादाताथ त्रिसाहस्राः शकुनिं तैर्धृतो जहि ॥ ३७
 ततो गजाः सप्तशताश्चापपाणिभिरास्थिताः ।
 पञ्च चाश्वसहस्राणि सहदेवश्च वीर्यवान् ॥ ३८
 पादाताथ त्रिसाहस्रा द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
 रणे लभ्यद्रवस्ते तु शकुनिं युद्धदुर्मदम् ॥ ३९
 ततस्तु सौबलो राजन्नभ्यतिक्रम्य पाण्डवान् ।
 जघान पृष्ठतः सेनां जयगृद्धः प्रतापवान् ॥ ४०
 अधारोहास्तु संरब्धाः पाण्डवानां तरखिनाम् ।
 प्राविशन्सौबलानीकमभ्यतिक्रम्य तान्थान् ४१
 ते तत्र सादिनः शूराः सौबलस्य महद्वलम् ।
 रणमध्ये व्यतिष्ठन्त शरवर्षंरवाकिरन् ॥ ४२
 तदुद्यतगदाप्रासमकापुरूपसेवितम् ।
 प्रावर्तत महद्युद्धं राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ४३
 उपारमन्त ज्याशब्दाः प्रेक्षका रथिनोऽभवन् ।
 न हि स्त्रेषां परेषां वा विशेषः प्रत्यक्षयत् ॥ ४४
 शूरपाहुविष्टानां शक्तीनां भरतर्षभ ।
 ज्योतिषामिव संपातमपश्यन्कुरुपाण्डवाः ॥ ४५
 ऋष्टिभिर्विमलाभिश्च तत्रतत्र विद्यां पते ।
 संपतन्तीभिराकाशमाशुषं बहशोभत ॥ ४६
 प्रासानां पततां राजन्रूपमासीन्गमन्ततः ।
 शलमानामिवाकाशे तदा भरतमजम् ॥ ४७
 रुधिरोक्षितसर्गाद्वा विप्रविर्द्धनिपन्त्रिभिः ।
 हयाः परिपतन्तिन्म श्वशोऽथ महस्यशः ॥ ४८
 अन्योन्यं परिपिष्टाश्च समामाद्य परस्परम् ।
 गुरिक्षिताः न्न दृश्यन्ते वमन्तो रथिरं गुरैः ॥ ४९
 ततोऽमनत्ततो पौरं मन्थेन रजगा धृतम् ।
 तानपाक्रमतोऽन्नाशं तस्मादेवादर्दिसम् ॥ ५०
 अधान्ताजन्मपुष्पांश्च रजगा मंशूते मनि ।
 भूर्नां निपतिताशान्ते वमन्तो रथिरं पट् ॥ ५१
 फेलाशेभि मन्नाश्रवा न मंशूभेर्दुर्गु नराः ।
 अन्योन्यमथपृष्टेभ्यो विरतिनो महान्ताः ॥ ५२
 मत्त इव मन्नागाव निवृष्टानिन्वाम् ।
 जपथ व्यचष्टन्त परतोऽप्य मन्नागाः ॥ ५३

भूमौ निपतिताश्चान्ये बहवो विजयैपिणः ।
 तत्रतत्र व्यदश्यन्त पुरुषाः शूरमानिनः ॥ ५४
 रक्तोक्षितैश्छिन्नभ्रुजैरवकृष्टशिरोरुहैः ।
 व्यदश्यत मही कीर्णां शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ५५
 दूरं न शक्यं तत्रासीद्गन्तुमश्वेन केनचित् ।
 साश्चरोहैर्हतैरश्वैरावृते वसुधातले ॥ ५६
 रुधिरोक्षितसन्नाहैराचशस्त्रैरुदायुधैः ।
 नानाप्रहरणैर्घोरैः परस्परवधैपिभिः ।
 सुसन्निकृष्टे सङ्ग्रामे हतभूयिष्ठसैनिके ॥ ५७
 स सुहृत् ततो युद्धा सौबलोऽथ विशांपते ।
 पद्साहस्रैर्हयैः शिष्टैरपायाच्छकुनिस्ततः ॥ ५८
 तथैव पाण्डवानीकं रुधिरेण समुक्षितम् ।
 पद्साहस्रैर्हयैः शिष्टैरपायाच्छ्रान्तवाहनम् ॥ ५९
 अश्वारोहाश्च पाण्डूनामवुवन्रुधिरोक्षिताः ।
 सुसन्निकृष्टे सङ्ग्रामे भूयिष्ठे त्यक्तजीविताः ॥ ६०
 न हि शक्यं रथैर्योद्धुं कुत एव महागजैः ।
 रथानेव रथा यान्तु कुञ्जराः कुञ्जरानपि ॥ ६१
 प्रतियातो हि शकुनिः स्वमनीकमवस्थितः ।
 न पुनः सौबलो राजा योद्धुमभ्यागमिष्यति ॥ ६२
 ततस्तु द्रौपदेयाश्च ते च मत्ता महाद्विपाः ।
 प्रययुर्षत्र पाञ्चाल्यो धृष्टद्युम्नो महारथः ॥ ६३
 सहदेवोऽपि कौरव्य रजोमेधे समुत्थिते ।
 एकाकी प्रययां तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ ६४
 ततस्तेषु प्रयातेषु शकुनिः सौबलः पुनः ।
 पार्थतोऽभ्यहनत्कुद्भो धृष्टद्युम्नस वाहिनीम् ॥ ६५
 तत्पुनस्तुमुलं युद्धं प्राणांस्त्यक्त्वाऽभ्यवर्तत ।
 तावकानां परेषां च परस्परवधैपिणाम् ॥ ६६
 ते चान्योन्यमवैधन्त तस्मिन्वीरसमागमे ।
 योधाः पर्यपवन्ताज्जशतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६७
 असिभिश्छिद्यमानानां शिरसां लोकसंक्षये ।
 प्रादुरासीन्महाश्चन्द्रस्तालानां पततामिव ॥ ६८
 विमुक्तानां शरीराणां छिन्नानां पततां भुवि ।
 सायुधानां च दाहनामूर्णानां च विशांपते ।
 आसीत्कृष्टाशब्दः सुमहाज्रोमहर्षणः ॥ ६९
 निगन्वो निशितः शस्त्रैर्धावन्पुत्रान्तरासीनपि ।

योधाः परिपतन्ति स यथाऽऽमिपकृते खगाः ७०
 अन्योन्यं प्रतिस्तरब्धाः समासाद्य परस्परम् ।
 अहंपूर्वमहंपूर्वमिति निग्नन्सहस्रशः ॥ ७१
 संयातेनासनप्रष्टैरश्वारोहैर्गतासुभिः ।
 हयाः परिपतन्ति स शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७२
 स्फुरतां प्रतिपिष्ठानामश्वानां शीघ्रगामिनाम् ।
 स्तनतां च मनुष्याणां सन्नद्धानां विशांपते ॥ ७३
 शक्त्युष्टिप्रासशब्दश्च तुमुलः समपद्यत ।
 भिन्दतां परमर्माणि राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ७४
 श्रमाभिभूताः संरब्धा श्रान्तवाहाः पिपासवः ।
 विक्षताश्च शितैः शस्त्रैरभ्यवर्तत तावकाः ॥ ७५
 मत्ता रुधिरगन्धेन बहवोऽत्र विचेतसः ।
 जघ्नुः परान्स्वकांश्चैव प्राप्तान्प्राप्ताननन्तरान् ॥ ७६
 बहवश्च गतप्राणाः क्षत्रिया जयगृद्धिनः ।
 भूमावभ्यपतन्राज्जशरवृष्टिभिरावृताः ॥ ७७
 धृक्गृध्रशृगालानां तुमुले मोदनेऽहनि ।
 आसीद्बलक्षयो धोरस्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ७८
 नराश्वकायैः संलब्धा भूमिरासीद्विशांपते ।
 रुधिरोदकचित्रा च भीरूणां भयवर्धिनी ॥ ७९
 असिभिः पट्टसैः शूलैस्तक्षमाणाः पुनःपुनः ।
 तावकाः पाण्डवेयाश्च न न्यवर्तन्त भारत ॥ ८०
 प्रहरन्तो यथाशक्ति यावत्प्राणस्य धारणम् ।
 योधाः परिपतन्ति स वमन्तो रुधिरं मुखैः ॥ ८१
 शिरो गृहीता केशेषु कनन्धः स प्रदश्यते ।
 उद्यम्य च शितं खड्गं रुधिरेण परिप्लुतम् ॥ ८२
 तथोत्थितेषु बहुषु कनन्धेषु नराधिप ।
 तथा रुधिरगन्धेन योधाः कर्मलमाविशन् ॥ ८३
 मन्दीभूते ततः शब्दे पाण्डवानां महद्बलम् ।
 अल्पावशिष्टैस्तुरगैरभ्यवर्तत सौबलः ॥ ८४
 ततोऽभ्यधावन्स्तरिताः पाण्डवा जयगृद्धिनः ।
 पदावयथ नागाश्च सादिनश्चोद्यतायुधाः ॥ ८५
 कोष्ठकीकृत्य चाप्येनं परिक्षिप्य च सर्वशः ।
 शस्त्रैर्नानाविधैर्जघ्नुर्धृष्टपारं तृतीर्षवः ॥ ८६
 त्वदीयास्तांस्तु संप्रेक्ष्य सर्वतः समभिद्रुतान् ।
 रथाभ्यपच्चिद्रिदाः पाण्डवानभिद्रुतयुः ॥ ८७

केचित्पदातयः पद्भिर्भृष्टिभिश्च परस्परम् ।
निजघ्नः ममरे शराः क्षीणशस्त्रास्ततोऽपतन् ॥८८
रथेभ्यो रथिनः पेतुर्द्विपेभ्यो हस्तिसादिनः ।
निमानेभ्यो दिवो भ्रष्टाः सिद्धाः पुण्यक्षयादिव ॥

एवमन्योन्यमायत्ता योधा जघ्नुर्महाहने ।
पितृन्भ्रातृन्वयसांश्च पुत्रानपि तथा परे ॥ ९०
एवमासीदमर्यादं युद्धं भरतसत्तम ।
प्रासासिनाणकलिलं वर्तमाने सुदारुणे ॥ ९१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यत्रयपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अनुनेन दुर्योधनगर्हणपूर्वकं तस्तेनानिवर्हणम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
अल्पावशिष्टे सैन्ये तु पाण्डवैर्निहते बले ।
अथैः सप्तसहस्रेस्तु उपावर्तत सांचलः ॥ १
स यात्वा वाहिनीं तूर्णं चोदयानः स्वकान्पुधि ।
पुष्यध्वमिति संहृष्टाः पुनःपुनररिदमाः ॥ २
अपृच्छत्क्षत्रियांस्तत्र क्व नु राजा महाबलः ।
शत्रुनेस्तद्वचः श्रुत्वा तमृचुर्भरतर्षभ ॥ ३
तस्मां विष्टतिं कार्श्यो रणमध्ये महाबलः ।
नरित्तुमहच्छत्रं पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ॥ ४
यत्र ते सतनुराणा रथास्तिष्ठन्ति दंशिताः ।
परैष तुष्टुलः शब्दः पर्जन्यनिनदोपमः ॥ ५
तत्र गच्छ द्रुतं राजंस्ततो द्रक्ष्यामि कारयम् ।
एवमुक्तस्तु तयोर्षः शत्रुनिः सांचलस्तदा ॥ ६
प्रययां तत्र यत्रास्ते पुत्रस्तव नराधिप ।
मर्यतेः संघृतो वीरैः समरे चित्रयोधिभिः ॥ ७
ततो दुर्योधनं हृष्टा रथानीके ज्वलन्वितम् ।
स रथांस्तान्कान्तसर्वान्हर्षयश्शत्रुनिन्तवः ॥ ८
दुर्योधनमिदं वारयं हृष्टरूपो विशांपते ।
श्वत्कार्पमिनाम्नानं मन्यमानोऽनवीक्षुपम् ॥ ९
अरि राजन्रथानीकमथाः सर्वे जिवा मया ।
नात्नरता जीवितं महतो शययो जेनुं युधिष्ठिरः १०
इति तस्मिन्रथानीके पाण्डवेनाभिपालिते ।
गजानेवान्दनिष्पामः पदातीर्षितरांमया ॥ ११
शुभ्या तु यत्नं गत्वा तारया जयगृदिनः ।
दोनाभ्यपान्दृष्टाः पाण्डवानामनीरिनीम् ॥ १२
वदन्निगच्छरथाम् प्रवृत्तींश्चगमनाः ।

शरासनानि धून्वानाः सिंहनादान्प्रचरिरे ॥ १३
ततो ज्यातलनिर्योषः पुनरासीद्विशांपते ।
प्रादुरासीच्छराणां च सुमुक्तानां सुदारणः ॥ १४
तान्तस्मीपगतान्दृष्ट्वा जनानुघतकार्मुकान् ।
उवाच देवकीपुत्रं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ॥ १५
चोदयाश्चानसंभ्रान्तः प्रनिर्घतद्वलार्णवम् ।
अन्तमद्य गमिष्यामि शत्रूणां निश्चितैः शरैः ॥ १६
अष्टादश दिनान्यद्य युद्धस्यास्य जनार्दन ।
वर्तमानस्य महतः समासाद्य परस्परम् ॥ १७
अनन्तकल्पा ध्वजिनी भूत्वा शेषां महात्मनाम् ।
क्षयमद्य गता युद्धे पश्य देवं यथाविधम् ॥ १८
समुद्रकल्पं च बलं धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
अस्मान्मासाद्य संजातं गोप्पदोपममन्पुत ॥ १९
हते भीष्मे धीर्ममासीञ्चमः स्थादिति माधव ।
न च तत्कृतवान्मूढो धार्तराष्ट्रः सुपालिभः ॥ २०
उक्तं भीष्मेण यद्भारयं हितं तथ्यं च माधव ।
तथापि नामां कृतवान्नीतयुधिः सुयोधनः ॥ २१
तस्मिन्तु निहते भीष्मे प्रन्पुते पृथिवीपती ।
न जाने कारणं किं तु येन युद्धममर्यते ॥ २२
मृदांस्तु मर्याया मन्ये धार्तराष्ट्रान्मुवादिमान् ।
पतिते गन्तव्योः पुंश्च यन्प्रापुः संपुंश्च पुनः ॥ २३
अनन्तं च निहते द्रोणे मज्जविदां परे ।
गंधे च निर्यते चनेच शाम्भविपंगवम् ॥ २४
भन्सारजिष्टे मन्थेऽस्मिन्प्रापुंश्च च पातिते ।
सपुंश्च वै नग्न्यामे नैव शाम्भविपंगवम् ॥ २५

श्रुतायुषि हते वीरे जलसन्धे च मागधे ।
 श्रुतायुधे च नृपतौ नैव शाम्यति वैशसम् ॥ २६
 शूरिश्रवसि शल्ये च साल्वे चैव जनार्दन ।
 आवन्त्येषु च वीरेषु नैव शाम्यति वैशसम् ॥ २७
 जयद्रथे च निहते राक्षसे चाप्यलायुधे ।
 वाहिके सोमदत्ते च नैव शाम्यति वैशसम् ॥ २८
 मगदत्ते हते शूरे काम्भोजे च सुदारुणे ।
 दुःशासने च निहते नैव शाम्यति वैशसम् ॥ २९
 दृष्ट्वा विनिहताञ्छरान्पृथग्भाण्डलिकाच्छ्रान् ।
 चलिनश्च रणे कृष्ण नैव शाम्यति वैशसम् ॥ ३०
 अशौहिणीपतीन्द्रद्व्या भीमसेननिपातितान् ।
 मोहाद्वा यदि वा लोभाच्चैव शाम्यति वैशसम् ॥ ३१
 'हतप्रवीरां विध्वस्तां दृष्ट्वा चेमां चमूं रणे ।
 अलम्बले च निहते नैव शाम्यति वैशसम् ॥ ३२
 भ्रातृन्विनिहतान्दृष्ट्वा वयस्यान्मातुलानपि ।
 पुत्रान्विनिहतान्दृष्ट्वा नैव शाम्यति वैशसम् ॥ ३३
 को नु राजकुले ज्ञतः कौरवेषु विशेषतः ।
 निरर्थकं महद्वैरं कुर्यादन्यः सुयोधनात् ॥ ३४
 गुणतोऽभ्यधिकाञ्जात्वा चलतः शौर्यतोपि वा ।
 अमूढः को नु युध्येत जानन्प्राज्ञो हिताहितम् ॥ ३५
 किन्तु तस्य मनो ह्यासीच्चयोक्तस्य हितं वचः ।
 प्रशमे पाण्डवैः सार्धं सोन्यस्य शृणुयात्कथम् ॥ ३६
 येन शान्तनवो मीष्मो द्रोणो विदुर एव च ।
 प्रत्याख्याताः शमस्यार्थं किन्तु तस्याद्य भेषजम् ॥ ३७
 मौर्ख्याद्येन पिता वृद्धः प्रत्याख्यातो जनार्दन ।
 तथा माता हितं वाक्यं भापमाणा हितैपिणी ॥ ३८
 प्रत्याख्याता दसत्कृत्य स कस्मै रोचयेद्भवः ।
 कुलान्तकरणो व्यक्तं जात एष जनार्दन ॥ ३९
 तथास्य द्रव्यते चेष्टा नीतिश्चैव विशांपते ।
 नैष दास्यति नो राज्यमिति मे मतिरच्युत ॥ ४०
 उक्तोऽहं बहुश्रुत्वात् विदुरेण महात्मना ।
 न जीवन्दास्यते भागं धर्तृराष्ट्रः सुयोधनः ॥ ४१
 यावत्प्राणा धरिष्यन्ति धर्तृराष्ट्रस्य हुर्मतेः ।

तावद्युष्मास्वपापेषु प्रचरिष्यति पापकम् ॥ ४२
 न च युक्तोऽन्यथा जेतुमृते युद्धेन माधव ।
 इत्यब्रवीत्सदा मां हि विदुरः सत्यदर्शनः ॥ ४३
 तत्सर्वमद्य जानामि व्यवसायं दुरात्मनः ।
 यदुक्तं वचनं तेन विदुरेण महात्मना ॥ ४४
 यो हि श्रुत्वा वचः पथ्यं जामदग्न्याद्यथातथम् ।
 अवामन्यत दुर्बुद्धिर्ध्रुवं नाशमुखे स्थितः ॥ ४५
 उक्तं हि बहुभिः सिद्धैर्जातमात्रे सुयोधने ।
 एनं प्राप्य दुरात्मानं क्षयं क्षयं गमिष्यति ॥ ४६
 तदिदं वचनं तेषां निरुक्तं वै जनार्दन ।
 क्षयं याता हि राजानो दुर्योधनकृते भृशम् ॥ ४७
 सोऽद्य सर्वान्गणे घोधान्निहनिष्यामि माधव ४८
 क्षत्रियेषु हतेष्व्वाशु शून्ये च शिविरे कृते ।
 वधाय चात्मनोऽस्माभिः संयुगं रोचयिष्यति ४९
 तदन्तं हि भवेद्वैरमनुमानेन माधव ।
 एवं पश्यामि वार्ष्णेय चिन्तयन्प्रज्ञया स्वया ।
 विदुरस्य च वाक्येन चेष्टया च दुरात्मनः ॥ ५०
 तस्माद्याहि चमूं वीर यावद्धन्मि शितैः शूरैः ।
 दुर्योधनं महाबाहो वाहिनीं चास्य संयुगे ॥ ५१
 क्षेममद्य करिष्यामि धर्मराजस्य माधव ।
 हस्तेतदुर्वलं सैन्यं धर्तृराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ ५२
 सञ्जय उवाच ।
 अमीशुहस्तो दाशार्हस्तथोक्तः सव्यसाचिना ।
 तद्वलौघमभिप्राणामभीतः प्राविशद्बलात् ॥ ५३
 शरासनवनं घोरं शक्तिकण्टकसंकुलम् ।
 गदापरिधपापाणं रथनागमहाड्डमम् ॥ ५४
 ह्यपतिलताकीर्णं गाहमानो महायशः ।
 व्यचरत्त्र गोविन्दो रथेनातिपताकिना ॥ ५५
 ते हयाः पाण्डुरा राजन्वहन्तोऽर्जुनमाहवे ।
 दिक्षु सर्वास्वदभ्यन्त दाशार्हेण प्रचोदिताः ॥ ५६
 ततः प्रायाद्रथेनाज्ञो सव्यसाची परंतपः ।
 कितञ्चरशतांस्तीक्ष्णान्धारिधारा घनो यय ॥ ५६
 प्रादुरासीन्महाञ्जदः शराणां नतपर्वणाम्

सुभिश्छाद्यमानानां समरे सव्यसाचिना ॥ ५८
 असज्जन्तस्त्वुत्रेषु शरैर्वाः प्रापतन्धुवि ।
 इन्द्राशनिसमस्पर्शा गाण्डीवप्रेषिताः शराः ॥ ५९
 नरान्नागान्समाहृत्य ह्यांश्चापि विशांपते ।
 अपतन्त रणे चाणाः पतद्वा इव घोषिणः ॥ ६०
 आसीत्सर्वमवच्छन्नं गाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
 न प्राज्ञायन्त समरे दिशो वा प्रदिशोपि वा ६१
 सर्वमासीजगत्पूर्णं पार्थनामाङ्कितैः शरैः ।
 रुचमपुङ्खैस्तैर्लघैतैः कर्मारपरिमाजितैः ॥ ६२
 ते दक्षमानाः पार्थेन पावकेनेव कुञ्जराः ।
 पार्थे न प्राजहुर्घोरा वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ ६३
 शरचापधरः पार्थः प्रज्वलन्निव भास्करः ।
 ददाह समरे योधान्कक्षमग्निरिव ज्वलन् ॥ ६४
 यथा वनान्ते वनपैर्विच्छृष्टः
 कक्षं दहेत्कृष्णगतिः सुषोपः ।

भूरिद्रुमं शुष्कलतावितानं
 भृशं समृद्धो ज्वलनः प्रतापी ॥ ६५
 एवं स नाराचगणप्रतापी
 शराचिरुचावचतिग्मतेजाः ।
 ददाह सर्वा तव पुत्रसेना-
 समृप्यमाणस्तरसा तरस्वी ॥ ६६
 तस्येपवः प्राणहराः सुमुक्ता
 नासज्जन्वै वर्मसु रुचमपुङ्गाः ।
 न च द्वितीयं प्रभुमोच वाणं
 नरे ह्ये वा परमद्विषे वा ॥ ६७
 अनेकरूपाकृतिभिर्हि वाणै-
 र्महारथानीकमनुप्रविश्य ।
 स एव एकस्तव पुत्रस्य सेनां
 जघान वैत्वानिव वज्रपाणिः । ६८

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशनिवसपुत्रे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पृथुप्रपराजितेन दुर्योधनेनाथारोहणेन पलायनम् ॥ १ ॥ अथारथामादिभिन्मन्वेयगम् ॥ २ ॥

तत्रय उवाच ।
 पुष्यतां यतमानानां शूराणामनिवर्तिनाम् ।
 संकल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ १
 इन्द्राशनिसमस्पर्शानविषयान्महार्जसः ।
 निरुजन्तस्वपते चाणान्पारा मुञ्चन्निराम्बुदः ॥ २
 नर्त्तन्यं भरतधेष्ट वध्यमानं किरीटिना ।
 मंसद्रुद्राव संग्रामाच्च पुत्रस्य पश्यतः ॥ ३
 पितृन्प्रातृन्परित्वज्य वयस्तानपि चापरे ॥ ४
 एषुपूर्वा रथाः केचिद्व्रतगूताम्नाथा परे ।
 आराधुगचरन्त्याः केचिद्रामन्विशांपते ॥ ५
 न्येषां मायकाः धीनान्मथाऽन्ये चाणपीटिताः ।
 अथैवा युगपत्केचिन्प्राद्रवन्मयर्षाटिताः ॥ ६
 चिन्नुप्रातृनुपादाय इवभूषिष्ठपान्धराः ।

विचुकुशुः पिवंस्तन्ये सहायानपरे पुनः ॥ ७
 यान्धवांश्च नरुष्यान्न आतृन्संबन्धिनस्तथा ।
 दुद्रुयुः केचिदुत्त्यज्य तत्रतत्र विशांपते ॥ ८
 पदयोश्च भृशं विद्धा मुद्यमाना महारथाः ।
 निःश्रमन्ति स्म दृश्यन्ते पार्येचाणहता नराः ॥ ९
 तानन्ये रथमारोष्य द्वाधास्य च सुहर्षकम् ।
 विधान्ताय चिकृष्णाथ पुनर्मुद्राय जन्मिरे ॥ १०
 तानपारत गताः केचित्पुनरेव पुष्टगवः ।
 सुवेन्तमव पुत्रस्य नाम्नं मुदुर्मदाः ॥ ११
 पानीयमपरे पीता पयोधास्य च पादनम् ।
 पर्माणि च गमागोष्य केचिन्नरुगमथम् ॥ १२
 गमाथाम्नापरे भारक्षिपिष्य गिरिरेऽपि च ।
 सुदानन्ये विरनन्ये पुनर्मुदुर्मगोपपन् ॥ १३

सज्जयिता रथान्केचिद्यथाशुल्कं विशांपते ।
 आवृत्य पाण्डवानीकं पुनर्युद्धमरोचयन् ॥ १४
 ते शूराः किङ्किणीजालैः समाच्छन्ना वभासिरे ।
 त्रैलोक्यविजये युक्ता यथा दैतेयदानवाः ॥ १५
 आगम्य सहसा केचिद्रथैः स्वर्णविभूषितैः ।
 पाण्डवानामनीकेषु धृष्टद्युम्नमयोधयन् ॥ १६
 धृष्टद्युम्नोऽपि पाञ्चाल्यः शिखण्डी च महारथः ।
 नाकुलिस्तु शतानीको रथानीकमयोधयन् ॥ १७
 पाञ्चाल्यस्तु ततः क्रुद्धः सैन्येन महता वृतः ।
 अभ्यद्रवत्संसंक्रुद्धस्तावकान्दन्तुमुद्यतः ॥ १८
 ततस्त्वापततस्तस्य तव पुत्रो जनाधिप ।
 बाणसङ्घाननेकान्वै प्रेषयामास भारत ॥ १९
 धृष्टद्युम्नस्ततो राजंस्त्व वपुत्रेण धन्विना ।
 नाराचैरर्धनाराचैर्बहुभिः क्षिप्रकारिभिः ॥ २०
 वत्सदन्तैश्च बाणैश्च कर्मारपरिमार्जितैः ।
 अश्वान्श्च चतुरो हत्वा बाहोरुरसि चार्पितः ॥ २१
 सोऽतिविद्धो महेष्वांसस्तोत्रार्दित इव द्विपः ।
 तस्याश्वान्श्चतुरो बाणैः प्रेषयामास मृत्यवे ।
 सारथेश्चास्य भङ्गेन शिरः कायादपाहरत् ॥ २२
 ततो दुर्योधनो राजा पृष्ठमारुह्य बाजिनः ।
 अपाकामद्भ्रतरथो नातिदूरमरिंदमः ॥ २३
 दृष्ट्वा तु हतविक्रान्तं स्वमनीकं महाबलः ।
 तव पुत्रो महाराज प्रययौ यत्र सौबलः ॥ २४
 ततो रथेषु भग्नेषु त्रिसाहस्रा महाद्विपाः ।
 पाण्डवान्स्थिनः सर्वान्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २५
 ते वृताः समरे पञ्च गजानीकेन भारत ।
 अशोभन्त महाराज ग्रहास्तारागणैरिव ॥ २६
 ततोऽर्जुनो महाराज लब्धलक्षो महाशुजः ।
 विनिर्ययौ रथेनैव श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ॥ २७
 तैः समन्तात्परिवृतः कुञ्जरैः पर्वतोपमैः ।
 नाराचैर्विमलैस्त्रैर्गणैर्गजानीकमयोधयत् ॥ २८
 तत्रैकराणनिहतानपश्याम महागजान् ।
 पतितान्पात्यमानान्श्च निर्भिन्नान्सव्यसाचिना २९
 भीमसेनस्तु तान्दृष्ट्वा नागान्मत्तगजोपमः ।

करेणादाय महतीं गदामभ्यपतद्गली ।
 अथामृत्य रथाचूर्णं दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ३०
 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथम् ।
 वित्रेसुस्तावकाः सैन्याः शक्रन्मूत्रं च मुच्युतुः ३१
 आविशं च बलं सर्वं गदाहस्ते वृकोदरे ॥ ३२
 गदया भीमसेनेन भिन्नकुम्भान्निपातितान् ।
 धावमानानपश्याम कुञ्जरान्पर्वतोपमान् ॥ ३३
 प्राद्रवन्कुञ्जरास्ते तु भीमसेनगदाहताः ।
 पेतुरार्वस्वरं कृत्वा छिन्नपक्षा इवाद्रयः ॥ ३४
 प्रभिन्नकुम्भास्तु वहन्द्रवमाणानितस्ततः ।
 पतमानांश्च संप्रेक्ष्य वित्रेसुस्तव सैनिकाः ॥ ३५
 युधिष्ठिरोऽपि संक्रुद्धो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 गार्ध्रपत्रैः शितैर्वीणैर्जेह्रुवं गजयोधिनः ॥ ३६
 धृष्टद्युम्नस्तु समरे पराजित्य नराधिपम् ।
 अपकान्ते तव सुते हयपृष्ठं समाश्रिते ॥ ३७
 दृष्ट्वा च पाण्डवान्सर्वान्कुञ्जरैः परिवारितान् ।
 धृष्टद्युम्नो महाराज सहसा समुपाद्रवत् ॥ ३८
 पुत्रः पाञ्चालराजस्य जिघांसुः कुञ्जरान्ययौ ।
 अदृष्ट्वा तु रथानीके दुर्योधनमरिंदमम् ॥ ३९
 अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।
 अपृच्छन्श्चत्रियास्तत्र क तु दुर्योधनो गतः ॥ ४०
 तेऽपश्यमाना राजानं वर्तमाने जनक्षये ।
 मन्वाना निहतं तत्र तव पुत्रं महारथाः ।
 विवर्णवदना भूत्वा पर्यपृच्छन्त ते सुतम् ॥ ४१
 आहुः केचिद्धते सूते प्रयातो यत्र सौबलः ।
 हिला पाञ्चालराजस्य तदनीकं दुरुस्तहम् ॥ ४२
 अपरे लघुवंस्तत्र क्षत्रिया भृशविक्षताः ।
 दुर्योधनेन किं कार्यं द्रक्ष्यन्वं यदि जीवति ।
 युध्यन्वं सहिताः सर्वे किं वो राजा करिष्यति ४३
 ते क्षत्रियाः क्षतैर्गार्ध्रैर्हतभूयिष्ठवाहनाः ।
 शरैः संपीड्यमानास्तु नातिव्यक्तमथाधुवन् ॥ ४४
 इदं सर्वं बलं हन्मो येन स परिवारिताः ।
 एते सर्वे गजान्दत्ता उपयान्ति स पाण्डवाः ४५
 श्रुत्वा तु वचनं तेषामश्वत्थामा महाबलः ।

भिन्ना पाञ्चालराजस्य तदनीकं दुरुत्सहम् ॥ ४६
 कृपश्च कृतवर्मा च प्रययौ यत्र सौवलः ।
 यानीकं परित्यज्य शूराः सुदृढधन्विनः ॥ ४७
 वतस्तेषु प्रयातेषु घृष्टद्युम्नपुरस्कृताः ।
 आययुः पाण्डवा राजन्विनिघ्नन्तः स तावकान् ॥
 दृष्ट्वा तु तानापततः संप्रहृष्टान्महारथान् ।
 परानान्तास्ततो वीरा निराशा जीविते तदा ॥ ४९
 त्रिवर्णसूत्रभूयिष्ठमभवत्तावकं बलम् ।
 परिक्षीणायुधान्दृष्ट्वा तानहं परिवारितान् ॥ ५०
 राजन्बलेन त्र्यद्रेन त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
 आत्मना पञ्चमोऽयुध्यं पाञ्चालस्य बलेन ह ॥ ५१
 तसिन्द्रेणे न्यवस्थाय यत्र शारद्वतः स्मितः ।
 संप्रहृता वयं पञ्च किरीटिशरपीडिताः ॥ ५२
 घृष्टद्युम्नं महारौरं तत्र नाभूद्रणो महान् ।
 जितास्तेन वयं सर्वे व्यपयाम रणाक्षतः ॥ ५३
 अयापश्यं सात्यकिं तद्युपायातं महारथम् ।
 श्वेतुःश्वेतवैरिो मामभ्यद्रवदाहवे ॥ ५४

घृष्टद्युम्नादहं सुक्तः कथंचिन्शान्तवाहनात् ।
 पतितो माधवानीकं दुष्कृती नरकं यथा ॥ ५५
 तत्र युद्धमभूद्रेरं सुहृत्समतिदारुणम् ॥ ५६
 सात्यकिस्तु महाबाहुर्मम हत्वा परिल्लदम् ।
 जीवग्राहमगृह्णान्मां मूर्च्छितं पतितं सुवि ॥ ५७
 ततो सुहृर्वादिषु तद्गजानीकमविध्यत ।
 गदया भीमसेनेन नाराचैरर्जुनेन च ॥ ५८
 अभिषिष्टैर्महानामैः समन्तात्पर्वतोपमैः ।
 नातिप्रसिद्धैश्च गतिः पाण्डवानामजायत ॥ ५९
 रथमार्गं ततश्चक्रे भीमसेनो महाबलः ।
 पाण्डवानां महाराज व्यपाकर्षन्महागजान् ॥ ६०
 अश्वत्यामा कृपश्च कृतवर्मा च सात्वतः ।
 अपश्यन्तो रथानीके दुर्वोधतमरिन्दमम् ।
 राजानं मृगयामासुस्तत्र पुत्रं महारथम् ॥ ६१
 परित्यज्य च पाञ्चाल्यं प्रयाता यत्र सौवलः ।
 राज्ञोऽदर्शनसंविन्ना पर्वतमाने जनहृषे ॥ ६२

॥ इति धीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यपर्वपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

भीमनाथसिंहानां दुर्वोधनाजानानां पथः ॥ १ ॥

गजस्य उवाच ।
 गजानीकं हते तस्मिन्पाण्डुपुत्रेण भारते ।
 पश्यमाने पले परं भीमसेनेन संयुगे ॥ १
 परन्तं च प्रपश्यामो भीमसेनमरिन्दमम् ।
 दृष्टदहसं यथा युद्धमन्तरं प्राणहारिणम् ॥ २
 संमत्य ममरे राजन्हतयोषाः गुणान्त्रय ।
 अत्यपमाने कौरव्ये पुत्रे दुर्वोधने तव ।
 मोदयामि गदित्वा भूत्वा भीमसेनमुपाद्रवन् ॥ ३
 धुनयामि गजवर्धय जयमेनः धुनान्तरुः ।
 दुर्विधोपनरुधेय तथा दुर्विपहो परी ॥ ४
 इमंनः गुणान्त्रय जितो भूयिष्यो रविः ।

इत्येते सहिता भूत्वा तत्र पुत्राः समन्ततः ।
 भीमसेनमभिमृत्त्य रुरुधुः सर्वतो दिग्म् ॥ ५
 ततो भीमो महाराज मरथं पुनराश्रितः ।
 सुमोच निशितान्यापान्पुत्राणां वर ममेषु ॥ ६
 वे कीर्यमाना भीमेन पुत्रान्त्रय महारणे ।
 भीमसेनमुपावेदुः प्रयागा इव इज्जाम् ॥ ७
 वनः युद्धो रणे भीमः जितो दुर्मरणम् ह ।
 धुरमेण प्रमथ्यात्तु पावसापाम भूतले ॥ ८
 यतोऽपरेण मतेन मर्षावगन्धेदिना ।
 धुनान्त्रयवर्धयभीमकार पुत्रं महारथः ॥ ९
 जयमेनं गोो सिद्धा नागपेन इमसि ।

पातयामास कौरव्यं रथोपस्थादरिंदमः ।
 स पपात रथाद्राजन्भूमौ तूर्णं ममार च ॥ १०
 श्रुतर्वा तु ततो भीमं क्रुद्धो विव्याध मारिप ।
 शतेन गृध्रवाजानां शराणां नतपर्वणाम् ॥ ११
 ततः क्रुद्धो रणे भीमो जैत्रं भूरिचलं रविम् ।
 त्रीनेतांस्त्रिभिरानर्च्छद्विपाश्रिप्रतिमैः शरैः ॥ १२
 ते हता न्यपतन्भूमौ स्यन्दनेभ्यो महारथाः ।
 वसन्ते पुष्पश्वला निरुक्ता इव किंशुकाः ॥ १३
 ततोऽपरेण भलेन तीक्ष्णेन च परंतपः ।
 दुर्विमोचनमाहृत्य प्रेययामास मृत्यवे ॥ १४
 स हतः प्रापतद्भूमौ स्वरथाद्रथिनां वरः ।
 गिरेस्तु कूटजो भग्नो मारुतेनेव पादपः ॥ १५
 दुष्प्रथमं ततश्चैव सुजातं च सुतं तव ।
 एकैकं न्यहनत्सङ्घौ द्वाभ्यांद्वाभ्यां चमृगुखे ।
 तौ शिलीमुखविद्धाङ्गौ पेतू रथसत्तमौ ॥ १६
 ततः पतन्तं समरे अभिवीक्ष्य सुतं तव ।
 भलेन पातयामास भीमो दुर्विपहं रणे ॥ १७
 स पपात हतो वाहात्पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ १८
 दृष्ट्वा तु निहतान्भ्रातृन्बहूनेकेन संयुगे ।
 अमर्षवशमापन्नः श्रुतर्वा भीममभ्ययात् ॥ १९
 विस्त्रिपन्तुमहत्त्वापं कार्तस्वरविभूषितम् ।
 विस्त्रजन्सायकांश्चैव विपाश्रिप्रतिमान्बहून् ॥ २०
 स तु राजन्धनुश्छिच्छ्वा पाण्डवस्य महामृधे ।
 अथैनं छिन्नधन्वानं विशत्या समवाकिरत् ॥ २१
 ततोऽन्यद्भनुरादाय भीमसेनो महाबलः ।
 अवाकिरच्च सुतं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २२
 महदासीचयोर्धुद्धं चित्ररूपं भयानकम् ।
 यादृशं समरे पूर्वं जम्भवासवयोर्धुधि ॥ २३
 तयोस्तत्र शितैर्भुक्तैर्यमदण्डनिभैः शरैः ।
 समाच्छन्ना धरा सर्वा खं दिशो विदिशस्तथा ॥ २४
 ततः श्रुतर्वा संक्रुद्धो धनुरादाय सायकैः ।

भीमसेनं रणे राजन्वाहोरुरसि चार्पयत् ॥ २५
 सोऽतिविद्धो महाराज तव पुत्रेण धन्विना ।
 भीमः संयुक्तेन क्रुद्धः पर्वणीव महोदधिः ॥ २६
 ततो भीमो रूपाविष्टः पुत्रस्य तव मारिप ।
 सारथिं चतुरश्वाश्चाञ्छरैर्निन्द्ये यमक्षयम् ॥ २७
 विरथं तं समालक्ष्य विशिखैर्लौभवाहिभिः ।
 अवाकिरदमेयात्मा दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ २८
 श्रुतर्वा विरथो राजन्नाददे खड्गचर्मणी ।
 अथास्याददतः खड्गं शतचन्द्रं च भानुमत् ।
 क्षुरेण शिरः कायात्पातयामास पाण्डवः ॥ २९
 छिन्नोचमाङ्गस्य ततः क्षुरेण महात्मना ।
 पपात कायः स्वरथाद्रमुधामनुनादयन् ॥ ३०
 तस्मिन्निपतिते वीरे तावका भयमोहिताः ।
 अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे भीमसेनं युयुत्सवः ॥ ३१
 तानापतत एवाशु हतशेषाद्वलार्णवात् ।
 दंशितान्प्रतिजग्राह भीमसेनः प्रतापवान् ॥ ३२
 ते तु तं वै समासाद्य परिचमूः समन्ततः ॥ ३३
 ततस्तु संवृतो भीमस्तावकान्निशितैः शरैः ।
 पीडयामास तान्सर्वान्सहस्राक्ष इवासुरान् ॥ ३४
 ततः पञ्चशतान्हत्वा सवरूथान्महारथान् ।
 जघान कुञ्जरानीकं पुनः सप्तशतं युधि ॥ ३५
 हत्वा शतसहस्राणि पचीनां परमेष्ठिभिः ।
 वाजिनां च शतान्यष्टौ पाण्डवः स विराजते ३६
 भीमसेनस्तु कौन्तेयो हत्वा युद्धे सुतांस्तव ।
 मेने कृतार्थमात्मानं सफलं जन्म च प्रभो ॥ ३७
 तं तथा युध्यमानं च विनिघ्नन्तं च तावकान् ।
 ईक्षितुं नोत्सहन्ते स तव सैन्या नराधिप ॥ ३८
 विद्राव्य च क्रूरुन्सर्वास्तांश्च हत्वा पदानुगान् ।
 दोर्भ्यां शब्दं ततश्चक्रे श्रासयानो महाद्विपान् ३९
 हतभूयिष्ठयोधा तु तव सेना विशांपते ।
 किंचिच्छेषा महाराज कृपणं समपद्यत ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसपुत्रे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

पञ्चिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

कृष्णानुनयोः संवादः ॥ १ ॥ संकुलपुत्रम् ॥ २ ॥ भीमेन सुदर्शननाम्नो दुर्योधनानुजस्य पचः ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच ।

दुर्योधनो महाराज सुदर्शश्चापि ते सुतः ।
 हतशेषो तदा सङ्घे वाजिमध्ये व्यवस्थितो ॥ १
 ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा वाजिमध्ये व्यवस्थितम् ।
 उवाच देवकीपुत्रः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् ॥ २
 शत्रवो हतभूयिष्ठा ज्ञातव्यः परिपालिताः ।
 शूहीत्वा सञ्जयं चासौ निदृष्ट्वाः क्षिणियुद्धवः ॥ ३
 परिश्रान्तश्च नकुलः सहदेवश्च भारत ।
 योधयित्वा रणे पापान्धारतराष्ट्रान्सहातुगान् ॥ ४
 दुर्योधनमतिक्रम्य त्रय एते व्यवस्थिताः ।
 कृपश्च कृतवर्मा च द्राणिश्वेय महारथः ॥ ५
 असां विष्टति पाञ्चाल्यः शिया परमथा युतः ।
 दुर्योधनवलं हत्वा सह सर्वैः श्रमद्रकः ॥ ६
 असां दुर्योधनः पार्थे वाजिमध्ये व्यवस्थितः ।
 श्रेण्ये प्रियमाणेन प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः ॥ ७
 शक्तिभूय धलं सर्वं रणमध्ये व्यवस्थितः ।
 एनं हत्वा शिर्वर्णैः कृतकृत्यो भविष्यति ॥ ८
 गजानीकं हतं दृष्ट्वा त्वां च प्राप्तमरिदम् ।
 पाचन्न विद्वन्त्येते त्रावज्जहि मुषोयनम् ॥ ९
 यातु कथितु पाञ्चाल्यं क्षिप्रमागम्यतामिति ।
 परिश्रान्तबलस्त्राव नैप मुच्येत किल्बिषी ॥ १०
 हत्वा तव धलं सर्वं संग्रामे शृतराष्ट्रजः ।
 त्रितान्पाण्डुमुतान्मत्वा रूपं धारयते महतु ॥ ११
 निहतं भयलं दृष्ट्वा पीडितं चापि पाण्डवैः ।
 भुरिमेप्यति संग्रामे वषायंवात्मनो नृपः ॥ १२
 एवमुक्तः फल्गुनस्तु कृष्णं पचनमवधीत् ।
 शृतराष्ट्रमुताः सर्वे हता भीमेन मापय ।
 परितापान्निर्वा कृष्ण तावथ नमविप्यतः ॥ १३
 ह्यो भीष्मो ह्यो द्रोणः कर्षो वैकर्तनो हतः ।
 मद्रगजो हतः शन्यो हतः कृष्ण जयद्रथः ॥ १४
 हथाः पथतताः गिष्टाः सद्गुनेः गाचरस्य च ।

रथानां तु शते शिष्टे द्वे एव तु जनार्दन ।
 दन्तिनां च शतं साग्रं त्रिसाहस्राः पदातयः ॥ १५
 अश्वत्यामा कृपश्चैव त्रिगताधिपतिस्तथा ।
 उल्कः शकुनिश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ १६
 एतद्दलमभूच्छेषं धार्तराष्ट्रस्य माधव ।
 मोक्षो न नूनं कालातु विद्यते भुवि कस्यचित् ॥ १७
 तथा त्रिजिह्वे सैन्ये प्रपद्य दुर्योधनं शिष्टम् ॥
 अथाहा हि महाराजो हतामित्रो भविष्यति ।
 न हि मे भोक्ष्यते कश्चित्परेषामिह चिन्तये ॥ १८
 ये त्वद्य समरं कृष्ण न हासन्ति मदीत्कटाः ।
 तान् सर्वान्हनिष्यामि यद्यपि स्युरमातुषाः ॥ १९
 अद्य युद्धे समुत्पन्नं दीर्घं राज्ञः प्रजागरम् ।
 अपनेष्यामि गान्धारिं घातयित्वा श्रितः शरैः २०
 निकृत्या वै दुराचारो यानि रत्नानि सौवर्गलः ।
 समायामहरद्भूते पुनस्तान्याहराम्यहम् ॥ २१
 अद्य वेत्सन्ति मञ्जुकिं सर्वा नागपुरे स्त्रियः ।
 श्रुत्वा पतींश्च पुत्रांश्च पाण्डवैर्निहतान्युधि ॥ २२
 समाप्तमद्य वै कर्म सर्वं कृष्ण भविष्यति ।
 अद्य दुर्योधनो दीप्तां श्रियं प्राणांश्च भोक्ष्यति ॥ २३
 नापयति भयात्कृष्ण संग्रामाघदि चेन्मम ।
 निहतं विद्धि वार्ष्णेय धार्तराष्ट्रं सुचालिद्यम् ॥ २४
 मम तेतदपवांशं यान्निशृन्दमरिदम् ।
 सोढुं न्चानलनिषोषं याहि पावप्रिहन्म्यहम् ॥ २५
 सञ्जय उवाच ।
 एवमुक्तन्तु दाशार्ढेः पाण्डवेन यशस्विना ।
 अचोदयदयान्नाजन्तुदुर्योधनधलं प्रति ॥ २६
 तदनीकमभिप्रेक्ष्य श्रयः गजा मदागथाः ।
 भीमनेनोऽर्जुनधैव मरुदेवम भागिण ।
 प्रययुः मिहनादेन दुर्योधनजिपांशुषा ॥ २७
 गान्धर्वस्य महिगान्धवाऽर्जुनोपवताम्बुशान् ।
 मीरुतोऽन्धद्रवपुष्टे पाण्डुरानाजवापिनः ॥ २८
 सुदर्शनस्य गुणो भीमनेन गमन्वयात् ।

सुशर्माणं शकुनिश्चैव युयुधाते किरिटीना ॥ २९
 सहदेवं तव सुतो ह्यपृष्टगतोऽभ्ययात् ॥ ३०
 ततो हि यत्नतः क्षिप्रं तव पुत्रो जनाधिप ।
 प्राप्तेन सहदेवस्य शिरसि ग्राहरद्भुशम् ॥ ३१
 सोपाविशद्रथोपस्थे तव पुत्रेण ताडितः ।
 रुधिराद्भुतसर्वाङ्ग आशीविप इव थसन् ॥ ३२
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञां सहदेवो विशांपते ।
 दुर्योधनं शरैस्तीक्ष्णैः संकुद्भः समवाकिरत् ॥ ३३
 पार्थोऽपि युधि विक्रम्य कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 शरणागमश्चपृष्टेभ्यः शिरसि निचकर्त ह ॥ ३४
 तदनीकं तदा पार्थो व्यधमद्बहुभिः शरैः ।
 पातयित्वा हयान्सर्वास्त्रिगतानां रथान्ययौ ॥ ३५
 ततस्ते सहिता भूत्वा त्रिगतानां महारथाः ।
 अर्जुनं वासुदेवं च शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ३६
 सत्यकर्माणमाक्षिप्य क्षुरप्रेण महायशाः ।
 ततोऽस्य स्यन्दनस्येषां चिच्छिदे पाण्डुनन्दनः ॥ ३७
 शिलाशितेन च विभो क्षुरप्रेण महायशाः ।
 शिरश्चिच्छेद सहसां तप्तकुण्डलभूपणम् ॥ ३८
 सत्येपुमथ चादत्त योधानां मिपतां ततः ।
 यथा सिंहो वने राजन्मृगं परि वृक्षक्षितः ॥ ३९
 तं निहत्य ततः पार्थः सुशर्माणं त्रिभिः शरैः ।
 विद्ध्वा तानहनत्सर्वात्रथान् रुक्ममिव भूपितान् ॥ ४०
 ततः प्रायाचरन्पार्थो दीर्घकालं सुसंघृतम् ।
 सुञ्चन्क्रोधविषं तीक्ष्णं प्रथलाधिपतिं प्रति ॥ ४१
 तमर्जुनः पृपत्कानां शतेन भरतर्षभ ।
 पूरयित्वा ततो ब्राह्मन्ग्राहरत्तस्य धन्विनः ॥ ४२
 ततः शरं समादाय यमदण्डोपमं तदा ।

सुशर्माणं समुद्दिश्य चिक्षेपाशु हसन्निव ॥ ४३
 स शरः प्रेषितस्तेन क्रोधदीप्तेन धन्विना ।
 सुशर्माणं समासाद्य विभेद हृदयं रणे ॥ ४४
 स गतासुर्महाराज पपात धरणीतले ।
 नन्दयन्पाण्डवान्सर्वान्व्यथयंश्चापि तावकान् ४५
 सुशर्माणं रणे हत्वा पुत्रानस्य महारथान् ।
 सप्त चाद्यौ च त्रिंशच्च सायकैरनयत्क्षयम् ॥ ४६
 ततोऽस्य निशितैर्बाणैः सर्वान्हत्वा पदानुगान् ।
 अभ्यगाद्भारतीं सेनां हतशेषां महारथः ॥ ४७
 भीमस्तु समरे क्रुद्भः पुत्रं तव जनाधिप ।
 सुदर्शनमदृश्यन्तं शरैश्चक्रे हसन्निव ॥ ४८
 ततोऽस्य प्रहसन्क्रुद्भः शिरः कायादपाहरत् ।
 क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन स हतः प्रापतद्भुवि ॥ ४९
 तस्मिंस्तु निहते वीरे ततस्तस्य पदानुगाः ।
 परिव्रू रणे भीमं किरन्तो विविधाञ्शरान् ॥ ५०
 ततस्तु निशितैर्बाणैस्तवानीकं वृकोदरः ।
 इन्द्राशनिसमस्पर्शैः समन्तात्पर्यवाकिरत् ॥ ५१
 ततः क्षणेन तद्भीमो न्यहनद्भरतर्षभ ॥ ५२
 तेषु तूत्साद्यमानेषु सेनाध्यक्षा महारथाः ।
 भीमसेनं समासाद्य ततोऽप्युध्यन्त भारत ॥ ५३
 स तान्तर्वाञ्शरैर्घोरैरवाकिरत् पाण्डवः ।
 तथैव तावका राजन्पाण्डवेयान्महारथान् ।
 शरवर्षेण महता समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ५४
 व्याकुलं तदभूत्सर्वं पाण्डवानां परैः सह ।
 तावकानां च समरे पाण्डवैर्युत्सवाम् ॥ ५५
 तत्र योधास्तदा पेतुः परस्परसमाहताः ।
 उभयोः सेनयो राजन्तंशोचन्तः स वान्धवान् ५६

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यवधपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

सहदेवेन शकुन्युलकयोर्वधः ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

तस्मिन्प्रवृत्ते सङ्गमे गजवाजिनरक्षके ।

शकुनिः सौवलो राजन्सहदेवं स्पर्शयत् ॥ १ ॥

ततोऽस्यापततस्तूर्णं सहदेवः प्रतापवान् ।

शरौघान्प्रेषयामास पतद्भानिव शीघ्रगान् ।

दृढकं च, गणे, राक्षसिन्धुमाय, द्रुपदिभिः, शरैः ॥ २ ॥

शकुनिश्च महाराज भीमं विद्वा त्रिभिः शरैः ।
 नवत्या निशितैर्वाणैः सहदेवमवाकिरत् ॥ ३
 ते शराः समरे राजन्समासाद्य परस्परम् ।
 विव्यधुनिशितैर्वाणैः कङ्कनार्हणवाजितैः ।
 स्वर्णपुद्गैः शिलाधौतैराकर्णप्रहितैः शरैः ॥ ४
 तेषां चापसुणोत्पृष्टा शरशृष्टिर्विश्रापते ।
 आञ्छादयद्दिशः सर्वा धाराभिरिव तोयदः ॥ ५
 ततः क्रुद्धो रणे भीमः सहदेवश्च मारत ।
 चेरतुः कदनं सप्तरे कुर्वन्तां सुमहाबलां ॥ ६
 ताभ्यां शरशतैश्छलं तद्वलं तव भारत ।
 सान्धकारमिवाकाशमभवच्चत्रतत्र ह ॥
 अश्वैर्विपरिधावद्भिः शरच्छन्नैर्विश्रापते ।
 तत्रतत्र कृतो मार्गो विकर्षद्भिर्हतान्वहून् ॥
 निहतानां हयानां च सहेव हयसादिभिः ।
 धर्मभिर्विनिर्कृत्तश्च प्राप्तश्छिन्नैश्च मारिषि ॥
 शक्तिभिः शक्तिभिश्चैव सासिप्रासपरश्वर्यैः ।
 शृङ्खला पृथिवी जज्ञे कुमुदैः शबला इव ॥ १०
 योधास्तत्र महाराज समासाद्य परस्परम् ।
 व्यचरन्त रणे क्रुद्धा विनिमन्तः परस्परम् ॥ ११
 उद्वृत्तानयनं रोपात्संदष्टौष्टुर्मुसैः ।
 सकुण्डलैर्मही च्छन्ना पत्रकिञ्जल्कसन्निभैः ॥ १२
 सुजिह्वलैर्महाराज नागराजकरोपमैः ।
 साद्रदः सतनुग्रथ सासिप्रासपरश्वर्यैः ॥ १३
 पञ्चन्धेरुत्थितैर्निष्ठैर्नृत्वाद्भिर्धारापरैर्युधि ।
 श्ल्यादगणमंछन्ना घोराभून्पृथिवी विभो ॥ १४
 अल्पाशिशिष्ठे सन्त्ये तु कारयेयान्महाहवे ।
 प्रहृष्टाः पाण्डवा भूता निन्यिरे यममादनम् ॥ १५
 एतन्मिन्नन्तरे शरः साँवल्लेपः प्रतापवान् ।
 प्रामेन सहदेवस्य शिगमि प्राहरत्तुभम् ॥ १६
 स विदलो महाराज रथोपग्न उपाविशत् ॥ १७
 सहदेवं तथा दृष्ट्वा भीममेनः प्रतापवान् ।
 गप्येन्यानि मंभुद्धो पारत्यामाग भारत ॥ १८
 निर्विभेदश्च नारायणः प्रजगोऽथ महपतः ।

स निर्भिद्याकरोच्चैव सिंहनादमरिंदमः ॥ १९
 तेन शब्देन वित्रस्ताः सर्वे सहयवारणाः ।
 प्राद्रवन्तहसा भीताः शकुनेश्च पदानुगाः ॥ २०
 प्रमथानथ तान्दृष्ट्वा राजा दुर्योधनोऽत्रवीत् ।
 निवर्तध्वमधर्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः ॥ २१
 इह कीर्तिं समाधाय प्रेत्य लोकान्तमश्रुते ।
 प्राणाञ्जहाति यो धीरो युद्धे शृष्टमदर्शयन् ॥ २२
 एवमुक्तास्तु ते राजा साँवल्लस्य पदानुगाः ।
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ २३
 द्रवद्भिस्त्र राजेन्द्र कृतः शब्दोऽतिदारुणः ।
 श्लुब्धसागरसंकाशः क्षुभितैः सर्वतो दिशम् ॥ २४
 तांस्तवः पुरतो दृष्ट्वा साँवल्लस्य पदानुगान् ।
 प्रत्युद्ययुर्महाराज पाण्डवा विजयोद्यताः ॥ २५
 प्रत्याश्वस्य च दुर्धर्यैः सहदेवो विश्रापते ।
 शकुनिं दशभिर्विद्वा हयांथास्य त्रिभिः शरैः ।
 धनुश्छिन्दे च शरैः साँवल्लस्य हसन्निव ॥ २६
 अथान्यद्दुरादाय शकुनिर्युद्धदुर्मदः ।
 विव्याध नकुलं पृष्ट्वा भीमसेनं च सप्तभिः ॥ २७
 उल्लकोऽपि महाराज भीमं विव्याध सप्तभिः ।
 सहदेवं च सप्तत्या परीप्सन्निपतरं रणे ॥ २८
 तं भीममेनः समरे विव्याध नवभिः शरैः ।
 शकुनिं च चतुःपृष्ट्वा पार्श्वभ्यांश्च त्रिभिरिभिः २९
 ते हन्यमाना भीमेन नाराचैर्भलपापितैः ।
 महदेवं रणे क्रुद्धाऽञ्छादयन्शरशृष्टिभिः ।
 परेतं पारिघाताभिः मरिपुत्र इषाम्मुदाः ॥ ३०
 ततोऽस्तापततः शरः महदेवः प्रतापवान् ।
 उन्मूलस्य महाराज भद्रेनापादगच्छिः ॥ ३१
 म जगाम रथाङ्गुलिं महदेवेन पात्रियः ।
 रथिगामुत्तमराज्ञो नन्दपन्तान्ठवान्पुषि ॥ ३२
 युधं तु निहतं दृष्ट्वा शकुनिमात्र माग ।
 मापुषन्तो विनिःश्रय धनुर्धारापन्नजगन्ना ॥ ३३
 विन्विना मूर्तं म पाण्डूनेच्छनः श्वगन् ।
 महदेवं ममागाद्य त्रिभिर्विव्याध मायकैः ॥ ३४
 मानसं च शरान्मन्त्रान्मन्त्रैः प्रघातवान् ।

सहदेवो महाराज धनुश्चिच्छेद संयुगे ॥ ३५
 छिन्ने धनुषि राजेन्द्र शकुनिः सौवलस्तदा ।
 प्रगृह्य विपुलं खड्गं सहदेवाय प्राहिणोत् ॥ ३६
 तमापतन्तं सहसा घोररूपं विशांपते ।
 द्विधा चिच्छेद समरे सौवलस्य हसन्निव ॥ ३७
 असिं दृष्ट्वा द्विधा च्छिन्नं प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
 प्राहिणोत्सहदेवाय सा मोघा न्यपतद्भुवि ॥ ३८
 ततः शक्तिं महाघोरां कालरात्रीमिवोद्यताम् ।
 प्रेषयामास संकुद्धः पाण्डवं प्रति सौवलः ॥ ३९
 तामापतन्तीं सहसा शरैः कनकभूपणैः ।
 त्रिधा चिच्छेद समरे सहदेवो हसन्निव ॥ ४०
 सा पपात त्रिधा च्छिन्ना भूमौ कनकभूपणा ।
 शीर्यमाणा यथा दीप्ता गगनाद्गै शतहृदा ॥ ४१
 शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा सौवलं च भयार्दितम् ।
 दुद्रुवुस्तावकाः सर्वे भये जाते ससौवलाः ॥ ४२
 अथोत्कुण्ठं महचासीत्पाण्डवैर्जितकाशिभिः ।
 धार्तराष्ट्रास्ततः सर्वे प्रायशो विमुखाऽभवन् ॥ ४३
 तान् नै विमनसो दृष्ट्वा माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
 शरैरेकसाहस्रैर्वारयामास संयुगे ॥ ४४
 ततो गान्धारकैर्गुप्तं पुष्टैश्चैजेयै धृतम् ।
 आससाद रणे थान्तं सहदेवोऽथसौवलम् ॥ ४५
 स्वमंशमवशिष्टं तं संस्मृत्य शकुनिं नृप ।
 रयेन काञ्चनाद्ग्रेन सहदेवः समभ्ययात् ॥ ४६
 अधिज्यं बलवत्कृत्वा व्याक्षिपन्सुमहद्बुधुः ।
 स सौवलमभिद्रुत्य गार्भपत्रैः शिलाशितैः ॥ ४७
 मृशमभ्यहनत्कुद्रुस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ।
 उवाच चैनं मेधावी विगृह्य स्मारयन्निव ॥ ४८
 क्षत्रधर्मं स्थिरो भूत्वा युष्यस्व पुरुषो भव ।
 यत्तदा भापसे मृदं गृह्णन्नक्षान्सभातले ।
 फलमद्य प्रपद्यस्व कर्मणस्तस्य दुर्मते ॥ ४९
 निहतास्ते दुरात्मानो येऽस्मानवहसन्पुरा ।
 दुर्योधनः कृलान्नासः शिष्टस्त्वं चास्य मातुलः ॥ ५०
 अद्य ते निहनिष्यामि क्षुरिणोन्मथितं शिरः ।

वृक्षात्फलमिवाविद्धं लगुडेन प्रमाथिना ॥ ५१
 एवमुक्त्वा महाराज सहदेवो महाबलः ।
 संकुद्धो रणशार्दूलो वेगेनाभिजगाम तम् ॥ ५२
 अभिगम्य मुदुर्धर्यैः सहदेवो युधां पतिः ।
 विकृष्य बलवचापं क्रोधेन प्रज्वलन्निव ॥ ५३
 शकुनिं दशभिर्विद्ध्वा चतुर्भिश्चास्य वाजिनः ।
 छत्रं ध्वजं धनुश्चास्य च्छिन्वा सिंह इवानदत् ॥ ५४
 छिन्नध्वजधनुश्छत्रः सहदेवेन सौवलः ।
 कृतो विद्वञ्च बहुभिः सर्वमर्मसु सायकैः ॥ ५५
 ततो भूयो महाराज सहदेवः प्रतापवान् ।
 शकुनेः प्रेषयान्मास शरवृष्टिं दुरासदाम् ॥ ५६
 ततस्तु क्रुद्धः सुवलस्य पुत्रो
 साद्रीसुतं सहदेवं विमर्दे ।
 प्रासेन जाम्बूनदभूपणेन
 जिघांसुरेकोऽभिपपात शीघ्रम् ॥ ५७
 माद्रीसुतस्तस्य समुद्यतं तं
 प्राप्तं सुवृत्तौ च भुजौ रणाग्रे ।
 भ्रष्टैस्त्रिभिर्गुपत्संचकर्त्त
 ननाद चोच्चैस्तरसाऽऽजिमध्ये ॥ ५८
 तस्याशुकारी सुसमाहितेन
 सुवर्णपुङ्गेन दृढायसेन ।
 भङ्गेन सर्वावरणातिगेन
 शिरः शरीरात्प्रममाथ भूयः ॥ ५९
 शरेण कार्तव्यरभूपितेन
 दिचाकरामेण सुसंहितेन ।
 हतोत्तमाद्रो युधि पाण्डवेन
 पपात भूमौ सुवलस्य पुत्रः ॥ ६०
 स तच्छिरो वेगवता शरेण
 सुवर्णपुङ्गेन शिलाशितेन ।
 प्राचेरयत्कुपितः पाण्डुपुत्रो
 यत्तत्कुरुगामनयस्य मूलम् ॥ ६१
 भुजौ सुवृत्तौ प्रचकर्त्त वीरः
 पथात्कवचं रुधिरावसिक्तम् ।

विस्पन्दमानं निपपात घोरं
 रथोत्तमात्पार्थिव पार्थिवस्य ॥ ६२
 हृतोत्तमाङ्गं शकुनिं समीक्ष्य
 भूमौ शयानं रुधिराद्रैगात्रम् ।
 योधास्त्वदीया भयनयसत्त्वा
 दिशः प्रजग्मुः प्रगृहीतशस्त्राः ॥ ६३
 प्रविहृताः शुष्कमुखा विसंज्ञा
 गाण्डीवघोषेण समाहताश्च ।
 मयादिता भय्रयाश्चनागाः
 पदातयश्चैव सघातैराप्राः ॥ ६४

ततो रथाञ्छकुनिं पातयित्वा
 मुदान्विता भारत पाण्डवेयाः ।
 शहान्प्रदग्मुः समरेऽतिहृष्टाः
 सकेशवाः सैनिकान्दर्शयन्तः ॥ ६५
 तं चापि सर्वे प्रतिपूजयन्तो
 दृष्ट्वा शुवाणाः सहदेवमाजौ ।
 दिष्ट्या हतो नैकृतिको महात्मा
 सहात्मजो वीर रणे लयेति ॥ ६६

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि शल्यवधपर्वणि अष्टादशदिवससुद्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ इति शल्यवधपर्व ॥

(अथ हृदप्रवेशपर्व ॥ २ ॥)

अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ इत्यष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

शुभ्रय उवाच ।

तवः क्रुद्धा महाराज सौमिलस्य पदानुगाः ।
 त्यक्त्वा जीवितमाक्रन्दे पाण्डवान्पर्यवारयन् ॥ १
 तानर्जुनः प्रत्यगृह्णात्सहदेवजपे घृतः ।
 भीममेतद्य तेजस्वी क्रुद्धाशीविपदर्शनः ॥ २
 शक्युष्टिप्रासहस्तानां सहदेवं निषांसताम् ।
 संकल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ ३
 मंगृहीतायुधान्याहृन्व्योपानामभिपावताम् ।
 मर्देविन्देद पीमत्युः शिरांसापि हयानपि ॥ ४
 ते हयाः प्रत्यपद्यन्त वयुषां विगतामवः ।
 पत्न्या लोकरीरेण प्रहताः सप्यसाविना ॥ ५
 गतो दूषोपनो राजा दृष्ट्वा श्वलमगंधपम् ।
 तत्रैषान्ममान्नीय क्रुद्धो रथगपान्बन् ॥ ६
 इत्थं राथ ह्यार्थेव पादावोद्य गमन्तवः ।
 उवाच दुःशितान्मर्षान्पानैराष्ट्र इदं वचः ॥ ७
 गमामाद्य रणे मर्षान्पाण्डवान्मगुहृद्रुपान् ।
 पाशान्पै चापि मवलं हना शीर्षे न्यारयन् ॥ ८

तस्य ते शिरसा गृह्य वचनं युद्धदुर्मदाः ।
 अभ्युद्ययु रणे पार्थोस्तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ९
 तानभ्यापततः शीघ्रं हतशेषान्महारणे ।
 शरैराशीविपाकारैः पाण्डवाः समवाकिरन् ॥ १०
 तस्मै न्यं भरतधेष्ट मुहूर्तेन महात्मभिः ।
 अवप्यत रणं प्राप्य प्रातारं नाभ्यविन्दत ॥ ११
 पलायमानं तु मयास्त्रावतिष्ठति दंशितम् ।
 अर्धेविपग्निघावद्विः सैन्येन रजमा हृत ॥ १२
 न प्राप्तायन्त ममेर दिशः मग्निदग्नाम्पा ।
 तवभ्यु पाण्डवानीकाभिः गृह्य पश्यो जनाः ॥ १३
 अभ्यांस्त्रावकान्युद्धे मृह्नादिव भाग्य ।
 तवो निःशेषममत्रण्मन्यं तव भारत ॥ १४
 अर्धोदिन्वः मनेगाम् तव युवन्त भाग्य ।
 एकादश हवा युद्धे ताः प्रमो पाण्डुयुज्यैः ॥ १५
 तेषु गजमदग्मुः गावरेण महात्मसु ।
 एको दूषोपनो गजमदग्मुः शूरी धनुः ॥ १६
 गतो पीथय दिशः गतो दृष्ट्वा सन्ध्यां च मेदिनीम् ।

विहीनः सर्वयोधैश्च पाण्डवान्वीक्ष्य संयुगे ॥ १७
 मुदितान्सर्वतः सिद्धान्नर्दमानान्समन्ततः ।
 बाणशच्छरवांश्चैव श्रुत्वा तेषां महात्मनाम् ॥ १८

दुर्योधनो महाराज कश्मलेनाभिसंवृतः ।
 अपयाने मनश्चके विहीनबलवाहनः ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

पाण्डवैर्निहतसहायस्य दुर्योधनस्य गदामादाय इदं प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ सजयसंहारायासिमुपच्छता सात्यकिना
 व्यासवचनात्तद्विभोचनम् ॥ २ ॥ हास्तिनपुरं गच्छतः सञ्जयस्य मध्येमार्गं दुर्योधनदर्शनम् ॥ ३ ॥ तेन तस्मिन्पुत्राष्टाय
 स्ववृत्तान्तनिवेदनचोदवपूर्वकं इदं प्रविश्य मायया जलसम्भनम् ॥ ४ ॥ तत्रागतैर्द्वैगिरिकृपकृतवर्मभिः सञ्जयादुर्योधनस्य
 हृदप्रवेशं विज्ञाय विलप्य पुनः शिविरगमनम् ॥ ५ ॥ ततो बृहदपरिज्वैर्भुयुत्सुना च राजदाराणां नगरप्रापणम् ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 निहते मामके सैन्ये निःशेषे शिविरे कृते ।
 पाण्डवानां बले सूत किंतु शेषमभूत्तदा ॥ १
 एतन्मे शृण्वतो शूहि कुशलो ह्यसि सञ्जय ।
 यच्च दुर्योधनो मानी कृतवांस्तनयो मम ।
 बलश्रेयं तथा दृष्ट्वा स एकः पृथिवीपतिः ॥ २
 सञ्जय उवाच ।
 स्थानां द्वे सहस्रे तु सप्त नागशतानि च ।
 पञ्च चाश्वसहस्राणि पत्नीनामयुतानि च ॥ ३
 एतच्छेषमभूद्राजन्पाण्डवानां महद्वलम् ।
 परिशुद्धं हि यद्युद्धे धृष्टद्युम्नो व्यवस्थितः ॥ ४
 एकाकी भरतश्रेष्ठ ततो दुर्योधनो नृपः ।
 नापश्यत्समरे कंचित्सहायं रथिनां वरः ॥ ५
 नर्दमानान्परान्दृष्ट्वा स्वबलस्य च संक्षयम् ।
 दृष्ट्वा भरतशार्दूलः कश्मलेनाभिसंवृतः ।
 हतं स्वहयमुत्सृज्य प्राञ्चुराः प्राद्रवन्नयात् ॥ ६
 एकादशचर्मवर्ता पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 गदामादाय तेजस्वी पदातिः प्रस्थितो इदम् ॥ ७
 नातिदूरं ततो गत्वा पद्माश्वेव नराधिपः ।
 सस्मार वचनं क्षत्रुर्धर्मशीलस्य धीमतः ॥ ८
 इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान्पुरा ।
 महद्गमनमस्माकं क्षत्रियाणां च सर्वेशः ॥ ९
 एषं विचिन्तयानस्तु प्रविधिर्दूरं नृपः ।
 दुरासंसतमहदयो दृष्ट्वा राजन्बलव्रयम् ॥ १०

‘दशैकाक्षौहिणीमर्ता तदा दुर्योधनोऽपि सन् ।
 प्राहृषवान्व्यसनं तीव्रं दैवं हि बलवत्तरम् ॥’ ११
 पाण्डवास्तु महाराज धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
 अभ्यद्रवन्त संकुद्धास्तव राजन्बलं प्रति ॥ १२
 शक्त्युष्टिप्रासहस्तानां बलानामभिगर्जताम् ।
 संकल्पमकरोन्मोक्षं गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ १३
 तान्हत्वा निशितैर्बाणैः सामत्यान्सह बन्धुभिः ॥ १४
 रथे श्वेतहये तिष्ठन्नर्जुनो बहशोभत ॥ १५
 सुबलस्य हते पुत्रे सवाजिरथकुञ्जरे ।
 महावनमिव खिन्नमभवत्तावकं बलम् ॥ १६
 अनेकशतसाहस्रे बले दुर्योधनस्य ह ।
 नान्यो महारथो राज्ञीचमानो व्यदृश्यत ॥ १७
 द्रोणपुत्राहते वीरात्तथैव कृतवर्मणः ।
 कृपाच्च गौतमाद्राजन्पार्थिवाच्च तवात्मजात् ॥ १८
 धृष्टद्युम्नस्तु मां दृष्ट्वा हसन्सात्यकिमब्रवीत् ।
 किमनेन गृहीतेन नामेनार्थोऽस्ति जीवता ॥ १९
 धृष्टद्युम्नवचः श्रुत्वा शिनेर्नृत्ता महारथः ।
 उद्यम्य निशितं सङ्गं हन्तुं मामुद्यतस्तदा ॥ २०
 तमागम्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
 मुच्यतां सञ्जयो जीवन्न हन्तव्यः कथंचन ॥ २१
 द्वैपायनवचः श्रुत्वा शिनेर्नृत्ता कृताञ्जलिः ।
 ततो मामब्रवीन्मुक्त्वा स्मस्ति सञ्जय साधव ॥ २२
 अनुज्ञातस्त्वहं वेन न्यस्तवर्मा निरायुधः ।
 प्रातिष्ठं येन नगरं सायाद्रे रुषिरोक्षितः ॥ २३

श्रोशमात्रमपक्रान्तं गदापाणिमवस्थितम् ।
 एकं दुर्योधनं राजन्नपश्यं भृशविधत्तम् ॥ २३
 स तु मामश्रुपूर्णाक्षो नाशक्रोदभिर्वीक्षितुम् ।
 उपप्रक्षत मां दृष्ट्वा तथा दीनमवस्थितम् ॥ २४
 तं चाहमपि शोचन्तं दृष्ट्वाकाकिनमाहवे ।
 मूर्हतं नाशकं वक्तुमतिदुःखपरिभृतम् ॥ २५
 यस्य मूर्धाभिपिक्तानां सहस्रमणिमौलिनाम् ।
 आहत्य च करं सर्वं स्वस्य वेद्यम समागतम् ॥ २६
 चतुःसागरपर्यन्ता पृथिवी रत्नभूषिता ।
 कर्णेनैकेन वसार्थं करमाहारिता सुरा ॥ २७
 यसाज्ञा परराष्ट्रेषु कर्णेनैव प्रसारिता ।
 नामवयस्य शस्त्रेषु रोदो राज्ञः प्रयासतः ॥ २८
 आसीनो हास्तिनपुरे क्षेमं राज्यमकण्ठकम् ।
 अन्नपालयदैश्वर्यात्कुबेरमपि नास्मरत् ॥ २९
 मननाद्भवन् राजन्नप्रयातुं पृथिवीपते ।
 देवालयप्रदेशे च यन्था यस्य हिरण्यमयः ॥ ३०
 ताहाश्रुतमूर्याशुतोरणोच्छ्रितशोभिताः ।
 पाणे पृथिवीमर्तुर्धन्यानामभयन्प्रहाः ॥ ३१
 आर्क्षरायतप्रग्रयं नाममिन्द्रममो वली ।
 भूभृत्या सुमहत्या यः प्रयाति पृथिवीपते ॥ ३२
 भृशक्षतसर्वाङ्गं पश्यामिन् धरातले ।
 वेष्टन्तमेकं दृष्ट्वा तु ममाभूत्केश उचमः ॥ ३३
 तस्य चैवंविधस्याद्य जगन्नाथस्य भूपते ।
 तापदप्रतिमनाभूद्दलीयान्विधिरेव हि ॥ ३४
 तोऽयं नदहं गर्वमुक्तान्प्रहणं तदा ।
 पायनप्रमादाद्य जीवतो मोक्षमाहवे ॥ ३५
 मूर्हतेमिन् ध्यात्वा प्रतिलभ्य च चेतनाम् ।
 आरंभं गर्वमन्यानि पर्यपृच्छन् मां ततः ॥ ३६
 इमं नदहमाच्छे मेवं प्रत्यक्षदृशिरान ।
 प्रायेण निहनान्नमर्निमन्यं च विनिपातितम् ३७
 तयः श्रित गथाः शिष्टास्तावसानां नगाधिप ।
 नि प्रग्यानहाले मां कृष्णार्द्रपापनोऽमर्ताम् ॥ ३८
 इदंमिन्नि निःशुभ्य प्रत्यरेक्ष्य पुनः पुनः ।
 अर्मां मां पाणिना मृष्ट्वा पुनमे पर्यभाषा ३९

त्वदन्यो नेह संग्रामे कश्चिज्जीवति सञ्जय ।
 द्वितीयं नेह पश्यामि सहायाश्च पाण्डवाः ॥ ४०
 श्रूयाः सञ्जय राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
 दुर्योधनस्तव मुतः प्रविष्टो हृदमित्युत ॥ ४१
 सुहृद्भिस्तादृशैर्हीनः पुत्रैर्भ्रातृभिरिव च ।
 पाण्डवैश्च हृते राज्ये को नु जीवेत मादगः ॥ ४२
 आचक्षीथाः सर्वमिदं मां च मुक्तं महाहवात् ।
 अस्मिन्स्तोयद्दे सुप्तं जीवन्तं भृशविधत्तम् ॥ ४३
 एवमुक्त्वा महाराज प्राविशत्तं महाहृदम् ।
 अस्तम्भयत तोयं च माययामनुजाधिपः ॥ ४४
 तस्मिन्द्दं प्रविष्टे तु ग्रीन्थाश्चान्तवाहनान् ।
 अपश्यं सहितानेकस्तं देशं समुपेयुषः ॥ ४५
 कृपं शारद्वतं वीरं द्रौणि च रथिनां वरम् ।
 भोजं च कृतवर्माणं सहिताञ्शरपिस्तान् ॥ ४६
 ते सर्वे मामभिप्रेक्ष्य तूर्णमश्वाननोदयन् ।
 उपयाय तु माम्मुदिष्ट्या जीवसि मञ्जय ॥ ४७
 अपृच्छंश्च मां सर्वे पुत्रं तन जनाधिपम् ।
 कश्चिदुर्योधनो राजास नो जीवति सञ्जय ॥ ४८
 आग्न्यातरानहं वेभ्यस्तदा कुशलिन् वृषम् ।
 तर्चय सर्वमाचक्षं यन्मां दुर्योधनोऽग्रवीव ॥ ४९
 इदं चैवाहमाचक्षं यं प्रविष्टो नगाधिपः ।
 अश्वत्थामा तु तत्राजन्निशम्य वचनं मम ॥ ५०
 तं इदं विपुलं प्रेक्ष्य कर्णं पर्येदयवत् ।
 अहो धिन्म न जानाति जीवतोऽन्नाद्यगधिपः ।
 पर्वाप्ता हि वपं तेन नह योधयितुं पगम् ॥ ५१
 ने नु तत्र निरं फालं विरुष्य च मदाग्थाः ।
 धात्रपन्थिनां श्रेष्ठा दृष्ट्वा पाण्डुगुणान्ते ॥ ५२
 ने तु मां श्वमारोग्ये कृपन् सुगमिच्छाम् ।
 येनानिपेक्षमाजगमुहन्तेपागयो गथाः ॥ ५३
 येन गुन्माः परिधिमाः मूर्धं पाम्मिभो मति ।
 येनं विरुदुनुः युन्ता पुत्रानां नर मंधवद ॥ ५४
 येनो वृदा नदागज सोपितां गधिनो नगाः ।
 गजशरानुपादाद्य मयचूर्णगं प्रति ॥ ५५
 येन विरोधमानानां शर्दानां च गर्वजः ।

प्रादुरासीन्महाशब्दः श्रुत्वा तद्बलसंक्षयम् ॥ ५६
 ततस्ता योपितो राजन्स्वन्दत्यो वै मुहुर्मुहुः ।
 कुर्ये इव शब्देन नादयन्त्यो महीतलम् ॥ ५७
 आजमुः करजैश्चापि पाणिभिश्च शिरांस्युत ।
 लुलुबुधुश्च तदा केशान्कोशन्त्यस्तत्रतत्र ह ॥ ५८
 हाहाकारविनादिन्यो विनिघ्नन्त्य उरांसि च ।
 शोचन्त्यस्तत्र रुरुदुः क्रन्दमाना विशांपते ॥ ५९
 ततो दुर्योधनामात्याः साश्रुकण्ठा भृशानुराः ।
 राजदारानुपामञ्च प्रययुर्नगरं प्रति ॥ ६०
 वेत्रन्यासक्तहस्ताश्च द्वाराध्यक्षा विशांपते ।
 शयनीयानि शुभ्राणि स्पर्ध्यास्तरणवन्ति च ।
 समादाय ययुस्तूर्णं नगरं दाररक्षणः ॥ ६१
 आस्थायाश्चतरीयुक्तान्सन्दनानपरे पुनः ।
 खान्खान्दारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ॥ ६२
 अदृष्टपूर्वा या नायो भास्करेणापि वेद्यम्सु ।
 ददृशुस्ता महाराज जना याताः पुरं प्रति ॥ ६३
 ताः क्षिप्रो भरतश्रेष्ठ सौकुमार्यसमन्विताः ।
 प्रययुर्नगरं तूर्णं हतस्वपतिवान्धवाः ॥ ६४
 आगोपालाविपालेभ्यो द्रवन्तो नगरं प्रति ।
 ययुर्मनुष्याः संभ्रान्ता भीमसेनभयादिताः ॥ ६५
 अपिचैषां मयं तीव्रं पार्थेभ्योऽभूत्सुदारुणम् ।
 प्रेक्षमाणान्स्तदाऽन्योन्यमाधावन्नगरं प्रति ॥ ६६
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने विद्वेषे भृशदारुणे ।
 युयुत्सुः शोकसंमूढः प्राप्तकालमचिन्तयत् ॥ ६७
 जितो दुर्योधनः सक्षेपे पाण्डवैर्भीमविक्रमैः ।
 एकादशचमूर्ता भ्रातरश्चास नूदिताः ॥ ६८
 हताश्च कुरवः सर्वे भीष्मद्रोणपुरःसराः ।
 अहमेको विद्युक्तस्तु भाग्ययोगाद्यदृच्छ्या ॥ ६९
 विद्वृतानि च सर्वाणि शिविराद्गं समन्ततः ।
 [इतस्ततः पलायन्ते हतनाथा हतौजसः ॥ ७०
 अदृष्टपूर्वा दुःसार्ता भयव्याकुललोचनाः ।
 हरिणा इव चित्रस्ता वीक्षमाणा दिशो दश] ॥ ७१
 दुर्योधनस सचिवा ये केचिदचशेषिताः ।
 राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ।

इतो दुर्योधन इति क. पाठः ॥ ६८ ॥ अहमेकोऽनघः

प्राप्तकालमहं मन्ये प्रवेशं तैः सह प्रभो ॥ ७२
 युधिष्ठिरमनुज्ञाय वासुदेवं तथैव च ।
 एतमर्थं महाबाहुर्बभूवोः संन्यवेदयत् ॥ ७३
 तस्य प्रीतोऽभवद्राजा नित्यं करुणवेदिता ।
 परिष्वज्य महाबाहुर्वैश्यापुत्रं च्यसर्जयत् ॥ ७४
 ततः स रथमास्थाय द्रुतमश्वानचोदयत् ।
 संवाहयितवांश्चापि राजदारानुपुरं प्रति ॥ ७५
 तैश्चैव सहितः क्षिप्रमस्तं गच्छति भास्करे ।
 भ्रविष्यो हास्तिनपुरं चाप्पकण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ ७६
 अपश्यत महाप्राज्ञं विदुरं साश्रुलोचनम् ।
 राज्ञः समीपान्निष्कान्तं शोकोपहतचेतसम् ॥ ७७
 तमब्रवीत्सत्यधृतिः प्रणतं त्वग्रतः स्थितम् ॥ ७८
 विदुर उवाच ।
 दिष्ट्या कुरुक्षये वृत्ते असिंस्त्वं पुत्र जीवसि ।
 विना राज्ञः प्रवेशाद्दे किमसि त्वमिहागतः ।
 एतद्वै कारणं सर्वं विस्तरेण निवेदय ॥ ७९
 युयुत्सुरुवाच ।
 निहते शकुनौ तत्र सङ्घातिसुतवान्धवे ।
 हतशेषरीवारो राजा दुर्योधनस्ततः ।
 स्वकं स हयमुत्सृज्य प्राञ्जुलः प्राद्रवद्भयात् ॥ ८०
 अपक्रान्ते तु नृपतौ स्कन्धावारनिवेशनात् ।
 भयव्याकुलितं सर्वं प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ ८१
 ततो राज्ञः कलत्राणि भ्रातृणां चास्य सर्वतः ।
 वाहनेषु समारोप्य अध्वक्षाः प्राद्रवन्भयात् ॥ ८२
 ततोऽहं समनुज्ञाप्य राजानं सहकेशवम् ।
 भ्रविष्यो हास्तिनपुरं रक्षन्लोकस्य वाच्यताम् ॥ ८३
 सञ्जय उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वैश्यापुत्रेण भाषितम् ।
 प्राप्तकालमिति ज्ञात्वा विदुरः सर्वधर्मवित् ।
 अपूजयदमेयात्मा युयुत्सुं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८४
 प्राप्तकालमिदं सर्वं ब्रुवता भरतक्षये ।
 [रक्षितः कुलधर्मश्च सानुक्रोशतया त्वया ॥ ८५
 दिष्ट्या त्वामिह संग्रामादसाद्वीरक्षयात्पुरम् ।
 समागतमपश्याम खंशुमन्तमिव प्रजाः ॥ ८६
 शक्तु इति क. पाठः ॥ ९९ ॥ एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

अन्धस्य नृपतेर्यष्टिलुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ।
 बहुशो वाच्यमानस्य दैवोपहतचेतसः ।
 त्वमेको व्यसनार्तस्य त्रियसे पुत्र सर्वथा ॥८७
 अथ त्वमिह विश्रान्तः श्वोऽभिगन्ता युधिष्ठिरम् ।
 एतावदुक्तत्वा वचनं विदुरः साश्रुलोचनः ।
 युयुत्सुं समनुज्ञाप्य प्रविशेय नृपक्षयम् ॥ ८८
 [पौरजानपददुःखाद्वाहेति भृशनादितम् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि अष्टादशदिवसयुद्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

निरानन्दं गतश्रीकं हताराममिवाश्रयम् ।
 शून्यरूपमपञ्चस्तं दुःखाहुःसतरोऽमवत् ॥ ८९
 विदुरः सर्वधर्मज्ञो बिल्वेनान्तरात्मना ।
 निवेश नगरे राजन्निशश्चास्य शनैः शनैः ॥ ९०
 युयुत्सुरपि तां रात्रिं स्वगृहे न्यसत्तदा ।
 बन्धमानः स्वकैश्चापि नाभ्यनन्दत्सुदुःखितः ।
 चिन्तयानः क्षयं तीव्रं भरतानां परस्परम् ॥९१

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एषद्वौगिहृतयमंस्तु हृदमेत्य दुर्योधनेन आपमाणेषु तत्र परस्पोपागतैर्व्याधिस्तदात्मनम् ॥ १ ॥ व्याधिनियेदेनेन सारि-
 कारं पाण्डवेहंद् प्रत्यागमनम् ॥ २ ॥ तदानीं न कृपादिभिर्दुर्योधनाभ्यनुज्ञानेन दूरस्थान्यप्रोघतमेत्य तन्मूर्च्छं उपवेशनम्
 ॥ ३ ॥ दुर्योधनेन पुनर्जल्लभ्यनेन हृदयवेशनम् ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच ।
 गृह्णीतदिव राजेन्द्र सर्वं शून्यमदृश्यत ।
 पचनारणसंगुष्ठं शिबिरं निहृते चले ॥ १
 येन शब्देन महता नान्यदुध्यन्महारथाः ।
 तत्र शब्दं न शृणुमो मनुष्यस्यापि कस्यचित् ॥ २
 श्वराष्ट्र उवाच ।
 हतेषु सर्वभैष्येषु पाण्डुपुत्रे रणानिरे ।
 मामनाश्चावगिष्टास्ते किमर्हन्ते सञ्जय ॥ ३
 कृत्नरमो कृपयैव श्रेणपुत्रश्च वीर्यवान् ।
 दुर्योधनश्च मन्दात्मा राजा किमकरोचदा ॥ ४
 सञ्जय उवाच ।
 भ्रात्रवत्सु दारेषु धृत्रियाणां महात्मनाम् ।
 निहृते शिबिरे शून्ये भृशोद्रिप्रासयो रथाः ॥ ५
 निश्चम्य पाण्डुपुत्राणां तदा वैजयिनां न्यनम् ।
 निहृते शिबिरे दृष्ट्वा सापाद्रे राजशुद्धिनः ।
 स्थानं नारोचन्मथ्य तवसे त्दमन्यपुः ॥ ६
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मान्मा आनुभिः सहितो रणे ।
 हृष्टः पश्येत्पुत्राञ्जदुर्योधनवधेष्मया ॥ ७
 माणमानान्त्सु संशुद्धाम्तरं पुत्रं वर्षतिनः ।
 पञ्चशोऽन्वेपमानान्ते नैवापःपञ्जनाभिगम् ॥ ८

यदा दुर्योधनो युद्धं त्यक्त्वा पश्चां परारुमत् ।
 तं हृदं प्राविशचापि विष्टभ्यापः स्वमायया ॥ ९
 यदा तु पाण्डवाः सर्वे सुपरिधान्तवाहनाः ।
 ततः स्वशिबिरं प्राप्य व्यतिष्ठन्त ससैनिकाः ॥ १०
 ततः कृपयश्च द्रौणिश्च कृतवर्मा च सात्वतः ।
 सन्निविष्टेषु पार्येषु प्रययुस्तं हृदं शनैः ॥ ११
 ते तं हृदं समासाद्य यत्र श्रेते जनाधिपः ।
 अभ्यभाषन्त दुर्येषं राजानं गुप्तमम्मसि ॥ १२
 राजशुचिष्टं युध्यन्व सहासाभिर्दुधिष्ठिरम् ।
 जित्वा वा शृषिर्वा भुङ्क्ते वा स्वर्गमाप्नुहि ॥ १३
 तेषामपि चर्तं सर्वं हतं दुर्योधन त्वया ।
 प्रतिविद्वाद्य भूयिष्ठं ये निष्ठाम्तरं सैनिकाः ॥ १४
 न ते वेगं निषिद्धिं शक्ताम्यर विद्यापते ।
 अन्नाभिरपि गुप्तम् वन्नादुचिष्टं मारुत ॥ १५
 दुर्योधन उवाच ।
 दिष्टा पश्यामि यो मुनानीरुद्वान्पुरुषधयात् ।
 पाण्डुराणां समं मदीं जीवमानान्मर्षमान् ॥ १६
 विज्ञेष्मामो वयं मयि विधाया विगात्रमाः ।
 मरन्त्य परिधान्या वयं च भृशविष्टाः ।
 उदीर्णं च वत्सं तेषां येन युद्धं न गोपये ॥ १७
 न त्वेत्तद्वत्सं वीर्यं वयो महदिदं मनः ।

अस्मासु च परा शक्तिर्न तु कालः पराक्रमे ॥१८
 विश्वस्यैकां निशामद्य भवद्भिः सहितो रणे ।
 प्रतियोत्स्याम्यहं शत्रून्ध्वान् न स्वाच्च श्रमो मम १९
 सञ्जय उवाच ।
 एवमुक्तोऽब्रवीद्द्रौणी राजानं युद्धदुर्मदम् ।
 उत्तिष्ठ राजन्भद्रं ते विजेण्यामो वयं परान् ॥ २०
 इष्टापूर्तेन दानेन सत्येन च जपेन च ।
 शपे राजन्यथा ह्यद्य निहनिष्यामि सोमकान् २१
 मा स यज्ञकृतां प्रीतिमाप्नुयां सज्जनोचिताम् ।
 यदीमां रजनीं व्युष्टां न हि हृन्मि परान्पणे ॥ २२
 नाहत्या सर्वपाश्चालान्विमोक्ष्ये कवचं विभो ।
 उत्तिष्ठ त्वं ब्रवीम्येतच्चन्मे शृणु जनाधिप ॥ २३
 तेषु संभावमाणेषु व्याधास्तं देशमाययुः ।
 मांसभारपरिश्रान्ताः पानीयार्थं यदृच्छया ॥ २४
 ते हि नित्यं महाराज भीमसेनस्य लुब्धकाः ।
 मांसभारानुपाजहर्भक्त्या परमया विभो ॥ २५
 ते तत्र धिष्टितास्तेषां सर्वे तद्वचनं रहः ।
 दुर्योधनवचश्चैव शृणुषुः संगता मिथः ॥ २६
 तेषु सर्वे महेष्यासा अयुद्धारिणि कौरवे ।
 निर्वन्धं परमं चक्रुस्तदा वै युद्धकाङ्क्षिणः ॥ २७
 तांस्तथा समुदीक्ष्याथ कौरवाणां महारथान् ।
 अयुद्धमनसं चैव राजानं स्थितमम्भसि ॥ २८
 तेषां श्रुत्वा च संवादं राज्ञश्च सलिले सतः ।
 व्याधा एजानन्राजेन्द्र सलिलस्यं सुयोधनम् ॥ २९
 ते पूर्वं पाण्डुपुत्रेण पृष्टा ह्यासन्मुतं तव ।
 यदृच्छोपगतास्तय राजानं परिमार्गता ॥ ३०
 तवस्ते पाण्डुपुत्रस्य स्मृत्या तद्भाषितं तदा ।
 अन्योन्यमभ्युपन्राजन्मृगव्याधाः शनैरिव ॥ ३१
 दुर्योधनं व्यापयामो धनं दास्यति पाण्डवः ।
 सुष्यक्तमिह नः स्यातो हृदे दुर्योधनो नृपः ॥ ३२
 तस्माद्भ्रूयामहे सर्वे यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 आग्न्यातुं सलिले सुप्तं दुर्योधनममर्षणम् ॥ ३३
 श्वरापराक्रमजं तस्मै भीममेनाय धीमते ।

शयानं सलिले सर्वे कथयामो धनुर्भृते ॥ ३४
 स नो दास्यति सुप्रीतो धनानि बहुलान्युत ।
 किं नो मांसेन शुष्केण परिक्रिष्टेन शोषिणा ॥ ३५
 एवमुक्त्वा तु ते व्याधाः संप्रहृष्टा धनार्थिनः ।
 मांसभारानुपादाय प्रययुः शिविरं प्रति ॥ ३६
 पाण्डवाश्च महाराज लब्धलक्षाः प्रहारिणः ।
 अपश्यमानाः समरे दुर्योधनमवस्थितम् ॥ ३७
 निकृतिज्ञस्य पापस्य तस्याभिगमनेऽसया ।
 चारान्संप्रेषयामासुः समन्तात्तद्गणाजिरे ॥ ३८
 आगम्य तु ततः सर्वे नष्टं दुर्योधनं नृपम् ।
 न्यवेदयन्त सहिता धर्मराजस्य सैनिकाः ॥ ३९
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा चाराणां भरतर्षभ ।
 चिन्तामभ्यगमतीव्रां निश्श्वाप्त च पार्थिवः ४०
 'अरिशेपे जीवति तु संदिग्धो विजयो भवेत् ।
 राज्यं लभे कथं तद्वि पूजितं विजयादिभिः ॥' ४१
 अथ स्थितानां पाण्डूनां दीनानां भरतर्षभ ।
 तस्मादेशादपक्रम्य त्वरिता लुब्धका विभो ॥ ४२
 आजग्मुः शिविरं हृष्टा हृष्टा दुर्योधनं नृपम् ।
 वार्यमाणाः प्रविष्टाश्च भीमसेनस्य पश्यतः ॥ ४३
 ते तु पाण्डवमासाद्य भीमसेनं महाबलम् ।
 तस्मै तत्सर्वमाचख्युर्यद्भुतं यच्च वै श्रुतम् ॥ ४४
 ततो वृकोदरो राजन्द्त्वा तेषां धनं बहु ।
 धर्मराजाय तत्सर्वमाचचक्षे परंतपः ॥ ४५
 असां दुर्योधनो राजन्विज्ञातो मम लुब्धकैः ।
 संस्तभ्य सलिलं श्वेते यस्वार्थे परितप्यसे ॥ ४६
 तद्वचो भीमसेनस्य प्रियं श्रुत्वा विशांपते ।
 अजातशत्रुः कान्तेयो हृष्टोऽभूत्सह सोदरैः ॥ ४७
 तं च श्रुत्वा महेष्यासं प्रविष्टं सलिलदे ।
 क्षिप्रमेव ततोऽगच्छन्पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥ ४८
 ततः किलकिलाशब्दः प्रादुरासीद्विशांपते ।
 पाण्डवानां प्रहृष्टानां पाश्चालानां च सर्वशः ४९
 सिंहनादांस्तथशुः क्ष्वेडाश्च भरतर्षभ ।
 त्वरिताः क्षत्रिया राजशुद्रकौशन्परस्परम् ॥ ५०

ज्ञातः पापो धार्तराष्ट्रो हृष्टश्चेत्यसकृद्रणे ।
 प्राक्तोऽन्वोमकास्तत्र हृष्टरूपाः समन्ततः ॥ ५१
 तेषामाद्यु प्रयातानां रथानां तत्र वेगिनाम् ।
 वभूव तुष्टुलः शब्दो दिवस्पृक् पृथिवीपते ॥ ५२
 दुर्योधनं परीप्सन्तस्तत्र तत्र युधिष्ठिरम् ।
 अन्वपुस्त्वरितास्ते वै राजानं श्रान्तवाहनाः ॥ ५३
 अर्जुनो भीमसेनश्च माद्रीपुत्रो च पाण्डवो ।
 धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी चापराजितः ॥ ५४
 उत्तमौजा युधामन्युः सात्यकिश्च महारथः ।
 पाञ्चालानां च ये शिष्टा द्रौपदेयाश्च भारत ।
 हयाश्च सर्वे नागाश्च शतशश्च पदातयः ॥ ५५
 ततः प्राप्तो महाराज धर्मराजः प्रतापवान् ।
 द्रैपायन इदं घोरं यत्र दुर्योधनोऽभवत् ॥ ५६
 गीतामलजलं हृद्यं द्वितीयमिव सागरम् ।
 मायया सलिलं स्तभ्य यत्राभूत्ते स्थितः सुतः ५७
 अत्यद्भुतेन विधिना देवयोगेन भारत ।
 मलिलान्तर्गतः शोते दुर्दर्शः कसचित्प्रभो ।
 कानुपस्य मनुष्येन्द्र गदाहस्तो जनाधिपः ॥ ५८
 शोते दुर्योधनो राजा सलिलान्तर्गतो वसन् ।
 शुभ्रे तुष्टुलं शब्दं जलदोपमनिःस्यन् ॥ ५९

युधिष्ठिरश्च राजेन्द्र तं इदं सह सोदरैः ।
 आजगाम महाराज तव पुत्रवधाय वै ॥ ६०
 महता शङ्खनादेन रथनेमिखनेन च ।
 ऊर्ध्वं धुन्वन्महोरणं कम्पयंथापि मेदिनीम् ॥ ६१
 यौधिष्ठिरस्य सैन्यस्य श्रुत्वा शब्दं महारथाः ।
 कृतवर्मा कृपो द्रौणी राजानमिदमब्रुवन् ॥ ६२
 इमे धायान्ति संहृष्टाः पाण्डवा जितकाशिनः ।
 अपयास्यामहे तावदनुजानात् नो भवान् ॥ ६३
 दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा तेषां तत्र तरस्विनाम् ।
 तयैत्युक्त्वा इदं तं वै माययाऽस्तम्भयत्प्रभो ॥ ६४
 ते त्वनुज्ञाप्य राजानं भृशं शोकपरायणाः ।
 जग्मुर्दूरे महाराज कृपप्रभृतयो रथाः ॥ ६५
 ते गत्वा दूरमध्वानं न्यग्रोधं प्रेक्ष्य मारिष ।
 न्यविशन्त भृशं श्रान्ताश्विनतयन्तो नृपं प्रति ६६
 विष्टभ्य सलिलं सुतो धार्तराष्ट्रो महाबलः ।
 पाण्डवाश्चापि संप्राप्तास्तं देशं युद्धमीप्सवः ॥ ६७
 कथं नु युद्धं भविता कथं राजा भविष्यति ।
 कथं नु पाण्डवा राजन्प्रतिपत्सन्ति कौरवम् ६८
 इत्येवं चिन्तयानास्तु रथेभ्योऽश्वान्विमृच्य ते ।
 तत्रासांचक्रिरे राजन्कृपप्रभृतयो रथाः ॥ ६९

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वनि हृदयप्रवेशनि अष्टादशपरिवसुद्धे त्रिकोऽध्यायः ॥ ३० ॥

गृकत्रिकोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

युधिष्ठिरेण हृदयं दुर्योधनं प्रति निदूरोक्तिभिः संतर्जनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरदुर्योधनयोः संवादः ॥ २ ॥

गजप उवाच ।
 तवमेष्यपयातेषु रथेषु त्रिषु पाण्डवाः ।
 नं इदं प्रत्यपघ्नन् यत्र दुर्योधनोऽभवत् ॥ १
 आगाद्य च कुक्षेत्रे तदा द्रैपायनं इदम् ।
 मम्मिनं धार्तराष्ट्रेण हृष्टा नं मलिलाशयम् ॥ २
 पायुदेपमिदं पाययममरांन्कुम्भनन्दनः ।
 एतेषां धार्तराष्ट्रेण मायामभ्यु प्रयोक्तिवाम् ॥ ३
 सिष्टभ्य मन्त्रिणं श्रेते नाम मानुषतो भयम् ।

देवीं मायामिमाम् कृत्वा सलिलान्तर्गतो ह्ययम् ॥ ४
 निहृत्वा निहृतिप्रभो न मे जीवन्निमोक्षये ।
 यद्यस्य समरे मायं कृते वत्तभृत्सयम् ।
 तयाप्येनं हतं युद्धे मोक्षा द्रक्ष्यन्ति मापव ॥ ५
 पायुदेव उवाच ।
 मानाशिन इमां मायां मायया जदि भाग्य ।
 मायावो मायया वधुः मत्सनेऽयुधिष्ठिर ॥ ६
 त्रिषान्पुनराधर्षमुमिमांशामभ्यु प्रयोच्य च ।

जहि त्वं भरतश्रेष्ठ मायात्मानं सुयोधनम् ॥ ७
 क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण निहता दैत्यदानवाः ।
 क्रियाभ्युपायैर्वलिभिर्वलिर्बद्धो महात्मना ॥ ८
 क्रियाभ्युपायपूर्वं वै हिरण्याक्षो महासुरः ।
 हिरण्यकशिपुश्चैव क्रियैव निपूदितौ ॥ ९
 वृत्रश्च निहतो राजन्क्रियैव महाचलः ।
 तथा पौलस्त्यतनयो रावणो नाम राक्षसः ।
 रामेण निहतो राजन्सानुबन्धः सहानुगः ॥ १०
 क्रियया योगमास्थाय तथा त्वमपि विक्रम ॥ ११
 क्रियाभ्युपायैर्निहतौ मया राजन्पुरातनौ ।
 तारकश्च महादैत्यो विप्रचित्तिश्च वीर्यवान् ॥ १२
 वातापिरिव्वलश्चैव त्रिशिराश्च तथा विभो ।
 सुन्दोपसुन्दावसुरौ क्रियैव निपूदितौ ॥ १३
 क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण त्रिदिवं भुज्यते विभो ।
 क्रिया चलवती राजन्नान्यत्किञ्चिद्युधिष्ठिर ॥ १४
 दैत्याश्च दानवाश्चैव राक्षसाः पार्थिवास्तथा ।
 क्रियाभ्युपायैर्निहताः क्रियां तस्मात्समाचर ॥ १५
 सञ्जय उवाच ।
 इत्युक्तो वासुदेवेन पाण्डवः संशितव्रतः ।
 जलस्यं तं महाराज तव पुत्रं महाबलम् ।
 अभ्यभापत कौन्तेयः प्रहसन्निव भारत ॥ १६
 सुयोधन किमर्थोऽयमारम्भोऽप्यु कृतस्त्वया ।
 सर्वं क्षत्रं घातयित्वा स्वकुलं च विशांपते ॥ १७
 जलाशयं प्रविष्टोऽथ वाञ्छद्भीषितमात्मनः ।
 उत्तिष्ठ राजन्युध्यस्व सहासाभिः सुयोधन ॥ १८
 स ते दर्पो नरश्रेष्ठ स च मानः क ते गतः ।
 यस्त्वं संस्तभ्य सलिलं भीतो राजन्व्यवस्थितः १९
 सर्वे त्वां शूर इत्येवं जना जल्पन्ति संसदि ।
 व्यर्थं तद्भवतो मन्ये शौर्यं सलिलशायिनः ॥ २०
 उत्तिष्ठ राजन्युध्यस्व क्षत्रियोऽसि कुलोद्भवः ।

माययेन सुयोधन इति क. पाठः ॥ ७ ॥ विक्रम विक्रम इत्यत्र
 क्रियया योगमास्थाय इत्युपायैरिन्द्रेण विक्रमा इति क. पाठः
 ॥ ११ ॥ क्रियाभ्युपायैर्वलिभिर्वलिर्बद्धो महासुरः इति क.
 पाठः ॥ १३ ॥ हे इत्येति ताधिरेपर्यवोधनम् । यथा इत्यत्र
 निमित्तभूतया । यानप्रत्ययेन वा न्यस्तप्रत्ययेन वा प्रीत्ययेन

कौरवेषु विशेषेण कुलं जन्म च संसर ॥ २१
 स कथं कौरवे वंशे प्रशंसञ्जन्म चात्मनः ।
 युद्धात्रस्ततरस्तोयं प्रविश्य प्रतितिष्ठसि ॥ २२
 अयुद्धेन व्यवस्थानं नैष धर्मः सनातनः ॥ २३
 अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं रणे राजन्पलायनम् ।
 कथं पारमगत्वा हि युद्धे त्वं वै जिजीविषुः ॥ २४
 इमान्निपतितान्दृष्ट्वा पुत्रान्भ्रातृन्पितृस्तथा ।
 संवन्धिनो वयस्यांश्च मातुलान्वान्धवांस्तथा ।
 घातयित्वा कथं तात इदे तिष्ठसि सांप्रतम् ॥ २५
 शूरमानी न शूरस्त्वं मृषा वदसि भारत ।
 शूरोऽहमिति दुर्बुद्धे सर्वलोकस्य शृण्वतः ॥ २६
 न हि शूराः पलायन्ते शूचून्दृष्ट्वा कथंचन ।
 ब्रूहि वा तं यथा वृत्त्या शूर त्यजसि संगरम् ॥ २७
 स त्वमुचिष्ठ युध्यस्व विहाय भयमात्मनः ।
 घातयित्वा सर्वसैन्यं भ्रातृश्चैव सुयोधन ॥ २८
 नेदानीं जीविते बुद्धिः कार्या धर्मचिकीर्षया ।
 क्षत्रधर्मसुपाश्रित्य त्वद्विधेन सुयोधन ॥ २९
 यच्च कर्णसुपाश्रित्य शकुनिं चापि सौबलम् ।
 दुःशासनं च मोहाच्चमात्मानं नावबुद्धवान् ॥ ३०
 तत्पापं मुमहत्कृत्वा प्रतियुध्यस्व भारत ।
 कथं हि त्वद्विधो मोहाद्रौचयेत पलायनम् ॥ ३१
 क ते तत्पौरुषं यातं क च मानः सुयोधन ।
 क च विक्रान्ततायाता क च विस्फूर्जितं महत् ॥ ३२
 क ते कृतास्त्रता याता किं नु शेषे जलाशये ।
 स त्वमुचिष्ठ युध्यस्व क्षत्रधर्मेण भारत ॥ ३३
 असांस्तु वा पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ।
 अथवा निहतोसाभिर्भूमौ स्वप्स्यसि भारत ॥ ३४
 एष ते परमो धर्मः सृष्टो धात्रा महात्मना ।
 तं कुरुष्व यथातथ्यं पौरुषे स्वे व्यवस्थितः ॥ ३५

वा त्व संगरे त्यजति तां इति ब्रूहि । न त्वं यानप्रत्योऽपि
 राज्यार्थित्वात् । नापि न्यस्तप्रत्ये गदापारित्यात् । परिशेषात्
 श्रीयोऽस्तीति सा भारत्य । युद्ध इति भावः ॥ २७ ॥
 पौरुष मन् । विरान्तता शौर्यम् । विस्फूर्जितं गर्जनम्
 ॥ ३३ ॥

सञ्जय उवाच ।

एवमुक्तो महाराज धर्मपुत्रेण धीमता ।
 पलिलम्यस्तत्र सुत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३६
 नैतच्चित्रं महाराज यद्भीः प्राणिनमापिञ्चेत् ।
 न च प्राणमवाप्नीतो व्यपपातोऽसि भारत ॥ ३७
 अरयश्चानिपद्नी च निहतः पाणिमारयिः ।
 एतन्वाप्यगणः सद्भ्यो प्रत्याश्वासमरोचयम् ॥ ३८
 न प्राणहेतोर्न भयान्न विपादाद्विद्यां पते ।
 इदमन्मः प्रविष्टोऽसि श्रमात्विदमनुष्ठितम् ॥ ३९
 त्वं चाश्वसिहि कौन्तेय ये चाप्यनुगतास्तव ।
 अहमुत्थाय वः सर्वान्मृतियोत्स्यामि संयुगे ॥ ४०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 आश्वस्ता एन सर्वे म चिरं त्वां मृगयामहे ।
 तदिदानीं समुचितं बुध्यस्वेह सुयोधन ॥ ४१
 इत्वा वा समरं पार्थान्स्फीतं राज्यमनामुहि ।
 निहतो वा रणेऽन्नाभिर्वार्लोकमवाप्स्यसि ॥ ४२
 सुयोधन उवाच ।
 इदं राज्यमिच्छामि कुरूणां कुन्तनन्दन ।
 इ मे निहताः सर्वे भ्रातरो मे जनेश्वर ॥ ४३
 शीणरक्षां च पृथिवीं हतक्षत्रियपुत्राम् ।
 इ शुन्सहाम्यहं भोक्तुं विधयामि न योषितम् ॥ ४४
 प्रथमि स्वत्सारांसे त्वं विजेतुं युधिष्ठिर ।
 मञ्चन्वा पाञ्चालपाण्डुनामुत्साहं भरतर्षभ ४५
 न निदानीमहं मन्ये कार्यं युद्धेन कर्हिचिन् ।
 श्रेणे कर्णे च मञ्चान्ते निहते च पितामहे ॥ ४६
 मन्त्रिदानीनिधं राजन्केरला पृथिवीं तव ।
 अगहापो हि को राजा राज्यमिच्छेत्प्रशामितुम् ४७
 एतस्मात्सहान्द्रया पुत्रान्भ्रातृन्पितृन्पि ।
 परान्निम ह्ये राज्ये को नु जीवित मारुतः ॥ ४८
 इदं वनं गमिष्यामि क्षत्रिनः प्रतिशामिनः ।
 गतिर्हि नास्ति मे राज्ये इतपक्ष्य माण्ड ॥ ४९
 इतपान्परभुविष्ठा इत्याथा इतुडुजाग ।
 एषा मे पृथिवी राजन्सुहृन्नां विगतग्वरः ॥ ५०

वनमेव गमिष्यामि वसानो मृगचर्मणी ।
 न हि मे निर्जनस्यास्ति जीवितञ्च स्पृहा तिमो ॥
 गच्छ त्वं सुद्ध राजेन्द्र पृथिवीं निहतेश्वराम् ।
 हतयोधां नष्टरक्षां क्षीणक्षत्रां यथासुराम् ॥ ५२
 [सञ्जय उवाच ।
 दुर्योधनं तव सुतं सलिलस्यं महायज्ञाः ।
 श्रुत्वा तु कर्णं वाग्यमभापत युधिष्ठिरः ॥ ५३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 आर्तप्रलापान्मा तात सलिलम्यः प्रभापथाः ।
 नैतन्मनसि मे राजन्वाशितं शुकुनेरिव ॥ ५४
 यदि वापि ममर्थः स्वास्त्वं दानाय सुयोधन ।
 नाहमिच्छेयमवनिं त्वया दत्तां प्रशामितुम् ॥ ५५
 अधर्मेण न गृह्णीयां त्वया दत्तां महीमिमाम् ।
 न हि धर्मः स्मृतो राजन्क्षत्रियस्य प्रतिग्रहः ॥ ५६
 त्वया दत्तां न चेच्छेयं पृथिवीमरिलामहम् ।
 त्वां तु युद्धे विनिर्जित्य भोक्ताऽस्मि वसुधामिमाम्
 अनीश्वरश्च पृथिवीं कथं त्वं दातुमिच्छमि ।
 त्वयेयं पृथिवी गजान्किं न दत्ता तदेव हि ॥ ५८
 धर्मतो वाचमानानां प्रथमार्थं शूलस नः ।
 वार्ष्णेयं प्रथमं राजन्प्रत्यागन्वाय महापलम् ॥ ५९
 किमिदानीं ददामि त्वं को हि ते चित्चित्रमः ।
 अभियुक्तस्तु को राजा दातुमिच्छेद्दि मेदिनीं ६०
 न त्वमद्य महीं दातुमीशः योग्यनन्दन ।
 आच्छेत्तु वा पलाद्राजन्म कथं दातुमिच्छमि ॥ ६१
 मां तु निजित्य मंप्रामे पातयेमां यमुपगम् ।
 गृन्वन्प्रणापि यद्भूमेरपि भिद्येत मारुत ॥ ६२
 तन्मात्रमपि तन्मद्यं न दद्यामि पुत्र मगान् ।
 स कथं पृथिवीमेतां प्रददामि विजापते ॥ ६३
 गृन्वन्ने नाल्पजः पूरं म पथं त्वजमि धिनिम् ६४
 एवमर्थयमायाद्य प्रशान्त्यं पृथिवीमिमाम् ।
 को हि मृदो व्यचरन्तं नृप्योदास्तुं यमुपगम् ॥ ६५
 न्यं तु केरलमोन्नेन विन्दुतो नापपृष्यमे ।
 पृथिवीं दातुशामोऽपि जीवितं नैव मोक्षयन् ६६

असान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ।
 अथवा निहतोऽस्माभिर्व्रज लोकाननुत्तमान् ॥ ६७
 आवयोर्जीवतो राजन्मयि च त्वयि च ध्रुवम् ।
 संशयः सर्वभूतानां विजये नो भविष्यति ॥ ६८
 जीवितं त्वयि दुष्प्रापं मयि यत्परिवर्तते ।
 जीवधेयमहं कामं न तु त्वं जीवितुं क्षमः ॥ ६९
 दहने हि कृतो यत्स्त्वयाऽस्मासु विशेषतः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि अध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

युधिष्ठिरकटुभाषणरूपेण सुयोधनेन गदयासह हृदादुत्थानम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरदुर्वोधनयोः संवादः ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 एवं संतर्ज्यमानस्तु मम पुत्रो महीपतिः ।
 प्रकृत्या मन्युमान्वीरः कथमासीत्परंतपः ॥ १
 न हि संतर्जना तेन श्रुतपूर्वा कथंचन ।
 राजभावेन मान्यश्च सर्वलोकस्य सोऽभवत् ॥ २
 [यस्यातपत्रच्छायापि स्रका भानोस्तथा प्रभा ।
 रोदायैवाभिमानित्वात्सहेत्सैवं कथं गिरः ॥] ३
 इयं च पृथिवी सर्वा सन्लेच्छादविका भृशम् ।
 प्रसादाद्भियते यस्य प्रत्यक्षं तव सञ्जय ॥ ४
 स तथा तर्ज्यमानस्तु पाण्डुपुत्रैर्विशेषतः ।
 विहीनश्च स्वकैर्भृत्यैर्निर्जने चाश्रुतो भृशम् ॥ ५
 स श्रुत्वा कटुका वाचो जययुक्ताः पुनःपुनः ।
 किमववीत्पाण्डवेयांस्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ ६
 सञ्जय उवाच ।
 तर्ज्यमानस्तदा राजपुदकम्बस्तवात्मजः ।
 युधिष्ठिरेण राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितेन ह ॥ ७
 श्रुत्वा स कटुका वाचो विपमस्यो नराधिपः ।
 दीपेष्णुषु च निःश्वस्य सलिलम्यः पुनःपुनः ॥ ८
 सलिलान्तर्गतो राजा धुन्वन्हस्तां पुनःपुनः ।
 मनमकार युद्धाय राजानं पाभ्यभाषत ॥ ९
 यूयं समुहदः पार्याः सर्वे सरयवाहनाः ।
 अहमेकः परिप्लवो निरयो हतवाहनः ॥ १०

आशीविषैर्विषैश्चापि जले चापि प्रवेशनैः ।
 त्वया विनिकृता राजन्राज्यस्य हरणेन च ॥ ७०
 अश्रियाणां च वचनैर्द्रौपद्याः कर्षणेन च ।
 एतस्मात्कारणात्पाप जीवितं ते न विद्यते ॥ ७१
 उचिष्टोचिष्ट युध्यस्य युद्धे श्रेयो भविष्यति ॥ ७२
 एवं तु विविधा वाचो जययुक्ताः पुनःपुनः ।
 कीर्तयन्ति स ते वीरास्तत्रतत्र जनाधिप ॥ ७३

आचक्षस्वै रथोपैतैर्बहुभिः परिवारितः ।
 कथमेकः पदातिः सन्नशस्त्रो योद्धुमुत्सहे ॥ ११
 एकैकशश्च मां यूयं योधयध्वं युधिष्ठिर ।
 न ह्येको बहुभिर्वीरैरन्याय्यो योधयितुं युधि ॥ १२
 विशेषतो विक्रवचः श्रान्तथापत्समाश्रितः ।
 भृशं विक्षतगात्रश्च श्रान्तवाहनसैनिकः ॥ १३
 न मे त्वत्तो भयं राजन्न च पार्थाद्विकोदरात् ।
 फल्गुनाद्वासुदेवाद्वा पाश्चात्तभ्योऽथवा पुनः ॥ १४
 यमाभ्यां युयुधानाद्वा ये चान्ये तव सैनिकाः ।
 एकः सर्वानहं कुद्धो वारयिष्ये युधि स्थितः ॥ १५
 धर्ममूला सतां कीर्तिर्मनुष्याणां जनाधिप ।
 धर्मं चवेह कीर्तिं च पालयन्प्रब्रवीम्यहम् ॥ १६
 अहमुत्थाय सर्वान्वे प्रतिप्योत्स्यामि संयुगे ।
 अन्वभ्याशं गतान्सर्वाग्निहनिष्यामि भारत ॥ १७
 अथ वः सरधान्साथानशस्त्रो विरयोऽपि सन् ।
 नक्षत्राणीव सर्वाणि सविता रात्रिसंक्षये ॥ १८
 तेजसा नाशयिष्यामि स्थिरीभवत् पाण्डवाः ।
 अधानृष्यं गमिष्यामि क्षत्रियाणां यशस्विनां ॥ १९
 चाद्रीकद्रोणमीप्समाणां कर्णस्य च महारत्नमनः ।
 जयद्रथस्य शूरस्य भगदत्तस्य चोभयोः ॥ २०
 मद्रराजस्य शून्यस्य भूरिश्रवस्य एव च ।
 पुत्राणां भरतश्रेष्ठ शकुनेः सायलस्य च ॥ २१

मित्राणां सुहृदां चैव वान्धवानां तथैव च ।
 आनृण्यमय गच्छामि हता त्वां प्रावृभिः सह २२
 सञ्जय उवाच ।
 एतावदुक्त्वा वचनं विरराम जनाधिपः ।
 'सलिलान्तर्गतः श्रीमान्पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥' २३
 युधिष्ठिर उवाच ।
 दिष्ट्या त्वमपि जानीषे ध्वजधर्मं सुयोधन ।
 दिष्ट्या ते वर्तते बुद्धिर्बुद्ध्यायैव महाभुज ॥ २४
 दिष्ट्या शूरोऽसि गान्धारे दिष्ट्या जानासि संगरम् ।
 यस्त्वमेको हि नः सर्वान्संगरे योद्धुमिच्छसि ॥ २५
 एक एकेन संगम्य वचे संमतमायुधम् ।
 तत्त्वमादाय गुह्यस्व प्रेक्षकास्ते वयं स्थिताः ॥ २६
 अपमिष्टं च ते कामं वीर भूयो ददान्महम् ।
 हन्तकं भव नो राजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ॥ २७
 दुर्योधन उवाच ।
 एकैवेद्योद्धुमाक्रन्दे वरोऽथ मम दीयताम् ।
 सुदधानामियं चापि मत्ता मे सततं गदा ॥ २८
 श्रेष्ठां भवतामेकः शक्यं मां योऽभिमन्यते ।
 पदातिर्गदया सहने स युध्यतु मया सह ॥ २९
 इत्थानि रथयुद्धानि विचित्राणि पदेपदे ।
 इदमेकं गदायुद्धं भवत्वयाद्भुतं महत् ॥ ३०
 यशानामपि पर्यायं कर्तुमिच्छन्ति मानवाः ।
 युद्धानामपि पर्यायो भवत्वनुमते तव ॥ ३१
 गदया त्वां महापाहो विजेष्यामि सदानुजम् ।
 पाशालान्छुजायांश्च ये चान्ये तव सैनिकाः ।
 न हि मे मंत्राभौ जानु शक्रादपि युधिष्ठिर ॥ ३२
 युधिष्ठिर उवाच ।
 वसिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारे मां योष्य सुयोधन ।
 पर एकेन संगम्य मंगुंम गदया वली ॥ ३३
 शूरो भव गान्धारे युष्मन् युग्ममारितः ।
 यत्ते दीपितं नास्ति यदीन्द्रोपि तथाश्रयः ॥ ३४
 सञ्जय उवाच ।
 एकस्य नरजादृतेो नागृष्यत गदात्मजः ।

सलिलान्तर्गतः श्वश्रे महानाग इव श्वसन् ॥ ३५
 तथाऽस्तौ वाक्प्रतोदेन तुघमानः पुनःपुनः ।
 वचो न ममृषे राजन्नुत्तमाश्वः कशामिव ॥ ३६
 संक्षोभ्य सलिलं वेगाद्गदामादाय वीर्यवान् ।
 अद्रिसारमर्यां गुर्वी काञ्चनाद्गदभूषणाम् ।
 अन्तर्जलत्समुत्सर्षो नागेन्द्र इव निःश्वसन् ॥ ३७
 स भित्त्वा स्तम्भितं तोयं स्कन्धे कृत्वायसीं गदाम् ।
 उदतिष्ठत पुत्रस्ते मत्पत्नश्मिवानिव ॥ ३८
 तवः शैक्यायसीं गुर्वी जातरूपपरिष्कृताम् ।
 गदां पराशुशर्द्धीमान्घातारोराष्ट्रो महाचलः ॥ ३९
 गदाहस्तं तु तं दृष्ट्वा सद्यश्चमिव पर्वतम् ।
 प्रजानामिव संकुद्धं शूलपाणिमिव स्थितम् ॥ ४०
 सैगदो भारतो भाति प्रतपन्मास्करो यथा ॥ ४१
 तमुत्तीर्णं महाबाहुं गदाहस्तमरिदमम् ।
 मेनिरे सर्वभूतानि दण्डपाणिमिवान्तकम् ॥ ४२
 वक्रहस्तं यथा शकं शूलहस्तं यथा हरम् ।
 ददशुः सर्वपाशालाः पुत्रं तव जनाधिप ॥ ४३
 तमुत्तीर्णं तु संप्रेक्ष्य समहृष्यन्त सर्वशः ।
 पाशालाः पाण्डवेयाथ तेऽन्योन्यस्व तलान्दद्दुः ॥
 अवहासं तु तं मत्वा पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 उद्धृत्य नयने कुड्डो दिग्धुरिव पाण्डवान् ॥ ४५
 त्रिभिरां शुकुटीं कृत्वा मंदष्टदशनच्छदः ।
 प्रत्युवाच तन्नाम्नि पाण्डवानसह केशवान् ॥ ४६
 दुर्योधन उवाच ।
 अस्त्रावहागस फलं प्रतिमोक्षय पाण्डवाः ।
 गमिष्यथ हताः मयः सपाशाला यमधयम् ॥ ४७
 सञ्जय उवाच ।
 उन्धितथ जन्मात्मान्पुत्रो दुर्योधनस्य ।
 त्रतिष्ठत गदापार्श्वे शशिरथ ममुधितः ॥ ४८
 तस्य गोपितदिग्धमर सन्निभेन ममुधितम् ।
 शरीरं च गदा भागि सराभिर मदीपयः ॥ ४९
 तमुपगतदं वीरं मेनिरे तत्र पाण्डवाः ।
 संवन्तानि च कुण्डं शन्तानिदिव गितम् ॥ ५०

स भेषनिनदो हर्षान्नर्दन्निव च गोघृष्टः ।
 आजुहाव ततः पार्थान्गदया युधि वीर्यवान् ॥५१
 दुर्योधन उवाच ।
 एकैकेन च मां युयमासीदत युधिष्ठिर ।
 न हेको बहुभिर्न्याय्यो वीरो योधयितुं युधि ॥५२
 न्यस्तवर्मा विशेषेण श्रान्तश्चाप्सु परिप्लुतः ।
 भृशं विक्षतगात्रश्च हतवाहनसैनिकः ॥ ५३
 [अवश्यमेव योद्धव्यं सर्वैरेव मया सह ।
 युक्तं त्वयुक्तमित्येतद्वेत्सि त्वं चैव सर्वदा ॥]५४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 मा भूदियं तव प्रज्ञा कथमेकं सुयोधन ।
 यदाऽभिमन्युं बहवो जघ्नुर्युधि महारथाः ॥ ५५
 [क्षत्रधर्मं भृशं क्रूरं निरपेक्षं मुनिर्घृणम् ।
 अन्यथा तु कथं हन्युरभिमन्युं तथागतम् ॥ ५६
 सर्वे भवन्तो धर्मज्ञाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः ।
 न्यायेन युध्यतां श्रोक्ता शकलोकगतिः परा ॥५७
 यद्येकस्तु न हन्तव्यो बहुभिर्धर्म एव तु ।
 तदाऽभिमन्युं बहवो निजघ्नुस्त्वनमते कथम् ॥५८
 सर्वो विमृशते जन्तुः कृच्छ्रस्यो धर्मदर्शनम् ।
 पदस्यः पिहितं द्वारं परलोकस्य पश्यति ॥ ५९
 आमुश्च क्वचं वीर मूर्धजान्यमयस्य च ।
 यच्चान्यदपि ते नास्ति तदप्यादत्स्य भारत ॥ ६०
 इममेकं च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहम् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

युधिष्ठिणेन दुर्योधनप्रति स्वेध्वन्यसमपराजयेनापि सख्य राज्यप्राप्तियत्नेन कृष्णेन संमति सकोपं भीमेनापि दुर्योधनपराजये स्वस्य संतापोक्तिः ॥ १ ॥ भीमेन कृष्णप्रति स्वसामर्ध्वप्रकथनपूर्वकं स्नेन दुर्योधनयघस्य सुकरारे कथिते दृष्टान्दिभिस्तप्यासतनम् ॥ २ ॥ भीमदुर्योधनयोर्वैरत्वादपूर्वकं युद्धोपमः ॥ ३ ॥

सञ्जय उवाच ।
 एवं दुर्योधने राजन्गर्जमाने मुहुर्मुहुः ।
 युधिष्ठिरस्य संक्रुद्धो वामुद्देयोऽमवीदिदम् ॥ १

शत्रुपणे भर्तापि देव. । यमोऽली पुष्पआचारे इति मेदिनी

पञ्चानां पाण्डवेयानां येन त्वं योद्धुमिच्छसि ॥६
 तं हत्वा वै भवान्राजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ।
 ऋते च जीविताद्रीर युद्धे किं कुर्म ते प्रियम् ॥६
 सञ्जय उवाच ।
 ततस्तव सुतो राजन्वर्म जग्राह काञ्चनम् ।
 विचित्रं च शिरस्त्राणं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ ६३
 सोऽवबद्धशिरस्त्राणः शुभकाञ्चनवर्मभृत् ।
 रराज राजन्पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव ॥ ६४
 सन्नद्धः सगदो राजन्सञ्जः संग्राममूर्धनि ।
 अत्रवीत्पाण्डवान्सर्वान्पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ६५
 आतृणां भवतामेको युध्यतां गदया मया ।
 सहदेवेन वा योत्से भीमेन नकुलेन वा ॥ ६६
 अथवा फल्गुनेनाद्य त्वया वा भरतर्षभ ।
 योत्सेऽहं संगरं प्राप्य विजेष्ये च रणाजिरे ॥६७
 अहमद्य गमिष्यामि वैरस्यान्तं सुदुर्गमम् ।
 गदया पुरुषव्याघ्र हेमपट्टनिबद्धया ॥ ६८
 गदायुद्धे न मे कश्चित्सदृशोऽस्तीति चिन्तये
 गदया वो हनिष्यामि सर्वानेव समागतान् ॥६९
 [न मे समर्थाः सर्वे वै योद्धुं न्यायेन केचन ।
 न युक्तमात्मना वक्तुमेवं गर्वोद्धतं वचः ।
 अथवा सफलं होतत्कारिष्ये भवतां पुरः ॥ ७०
 अस्मिन्सहर्ते सत्यं वा मिथ्या वै तद्दृष्टिष्यति]
 गृह्णातु च गदां यो वै योत्स्यतेऽद्य मया सह ॥ ७१

यदि नाम क्षयं युद्धे वरयेत्त्वां युधिष्ठिर ।
 अर्जुनं नकुलं चैव सहदेवमथापि वा ॥ २
 किमिदं साहसं राजंस्त्वया व्याहृतमीदृशम् ।

॥ ५६ ॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

इकमेव निहत्यार्जो भव राजा कुरुष्विति ॥ ३
 एतेन हि कृता योग्या वर्षाणीह त्रयोदश ।
 शौचसे पुरुषे राजन्भीमसेनजिघांसया ।
 कथं नाम भवेत्कार्यमस्माद्भिः भरतर्षभ ।
 साहसं कृतवांस्त्वं तु ह्यनुक्रोशाच्छपोत्तम ॥ ५
 नान्यमस्त्वानुपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे ।
 क्रते वृकोदरात्पार्थात्स च नातिकृतश्रमः ॥ ६
 यदिदं धृतमारब्धं पुनरेव यथा पुरा ।
 निपमं शक्युनेश्वैव तव चैव विशेषतः ॥ ७
 श्लीं भीमः समर्थश्च कृती राजा सुयोधनः ।
 पलवान्वा कृती वेति कृती राजन्विशिष्यते ॥ ८
 योऽयं राजन्स्त्वया शत्रुः समे पथि निवेशितः ।
 न्यस्तथात्मा सुविपने कृच्छ्रमापादिता वयम् ॥ ९
 कोऽनु सर्पान्निर्निर्जित्य शत्रून्नेकेन वैरिणा ।
 [कृच्छ्रप्राप्तेन च तथा हारयेद्राज्यमागतम्]
 पातितश्चैकवाणेन शोचयेदेवमाहवे ॥ १०
 हि पश्यामि तं लोके योऽथ दुर्योधनं रणे ।
 साहसं विजेतुं वै शक्तः स्यादमरोपि हि ॥ ११
 फल्गुनो वा भवान्नाथ माद्रीपुत्रावधापि वा ।
 न समर्थानहं मन्ये गदाहस्तस्य संयुगे ॥ १२
 न त्वं भीमो न नकुलः सहदेवोऽथ फल्गुनः ।
 जेतुं न्यायेन शक्तो वै कृती राजा सुयोधनः ॥ १३
 स कथं वदसे शत्रुं सुष्यस्य गदयेति हि ।
 एकं च नो निहत्यार्जो भर राजेति भारत ॥ १४
 वृकोदरं समासाद्य संशयो वै जपे हि नः ।
 न्यायतो युध्यमानानां कृती देव महाबलः ॥ १५
 [नूनं न राज्यभागेपा पाण्डोः पुन्त्याद्य संततिः ।
 अत्यन्तवनयामास्य वृषा भक्ष्यास्य वा पुनः ॥] १६
 भीमगेन उवाच ।

मयुष्टन माकार्पाविषादं यदुनन्दन ।
 मेव पारं गमिष्यामि परस्व शूद्रदुर्गमम् ॥ १७
 भरं सुयोधने मन्त्रे हनिष्यामि न संशयः ।
 रिजपो वै शूवः कृष्ण धर्मराजस्य वदपते ॥ १८

अध्यर्धेन गुणेनेयं गदा गुरुतरी मम ।
 न तथा धार्तराष्ट्रस्य माकार्पाभिर्माधव व्ययाम् ॥ १९
 अनया गदया चाहं संयुगे योद्धुमुत्सहे ।
 भवन्तः प्रेक्षकाः सर्वे मम सन्तु जनार्दन ॥ २०
 सामरानपि लोकांस्त्रीक्षानाशस्त्रधरान्युधि ।
 योधयेयं रणे कृष्ण किमुताद्य सुयोधनम् ॥ २१
 सञ्जय उवाच ।
 तथा संभापमाणं तु वामुदेवो वृकोदरम् ।
 हृष्टः संपूजयामास वचनं चेदमनवीतु ॥ २२
 त्वामाश्रित्य महाबाहो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 निहतारिः स्वकां दीप्तांश्रियं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ २३
 त्वया विनिहताः सर्वे धृतराष्ट्रमुता रणे ।
 राजानो राजपुत्राश्च नागाश्च चिनिपातिताः ॥ २४
 कलिद्रा भागधाः प्राच्या गान्धाराः कुरुवस्तवा ।
 त्वामासाद्य महायुद्धे निहताः पाण्डुनन्दन ॥ २५
 हत्वा दुर्योधनं चापि त्रयञ्छोर्वी ससागरम् ।
 धर्मराजाय कान्तेय यथा विष्णुः शचीपतेः ॥ २६
 त्वां च प्राप्य रणे पापो धार्तराष्ट्रो विनक्ष्यति ।
 त्वमस्य सखियनी मन्त्रत्वा प्रतिज्ञां पालयिष्यसि २७
 यत्नेन ह त्वया पापो योद्धव्यो धृतराष्ट्रजः ।
 कृती च चलार्थव्य युद्धशीघ्रद्वय नित्यदा ॥ २८
 तवस्तु सात्यकी राजन्पूजयामास पाण्डवम् ।
 त्रिविधाभिधं तां गग्निर्माभिमनेन जनेश्वर ॥ २९
 पाश्चालाः पाण्डवेयाद्य धर्मराजपुगेगमाः ।
 तद्रथो भीममेतस्य मयै गवाभ्यपूजयन् ॥ ३०
 ततो भीमबलो भीमो युधिष्ठिरमधामवीतु ।
 शूद्रार्थः मह विष्टन्तं तपन्तमिव मान्द्रुगम् ॥ ३१
 अहमेतेन संगम्य संयुगे योद्धुमुन्महं ।
 न हि शक्तो म्ये जेतुं मामेव पुरुषाधमः ॥ ३२
 अथ पोषं विमोक्ष्यामि निर्दिग्ं हृदये शूद्रम् ।
 सुयोधने धार्तराष्ट्रे गान्धर्वेऽग्निविषातुनः ॥ ३३
 शन्यमयोद्धरिष्यामि तव पाण्डव इच्छयम् ।
 निहते गदना पापे अथ गजन्तुगो भर ॥ ३४

३४-३५-३६-३७-३८-३९-४०-४१-४२-४३-४४-४५-४६-४७-४८-४९-५०-५१-५२-५३-५४-५५-५६-५७-५८-५९-६०-६१-६२-६३-६४-६५-६६-६७-६८-६९-७०-७१-७२-७३-७४-७५-७६-७७-७८-७९-८०-८१-८२-८३-८४-८५-८६-८७-८८-८९-९०-९१-९२-९३-९४-९५-९६-९७-९८-९९-१००

अद्य कीर्तिमयीं मालां प्रतिमोक्ष्ये तवानघ ।
 प्राणाञ्छिर्यं च राज्यं च मोक्षयतेऽद्य सुयोधनः ३५
 राजा च धृतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्रं मया हवम् ।
 स्मरिष्यत्यशुभं कर्म यत्तच्छकुनियुद्धिजम् ॥ ३६
 इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो गदासुद्युम्य वीर्यवान् ।
 उदतिष्ठत युद्धाय शक्रो वृत्रमिवाह्वयन् ॥ ३७
 [तदाहानममृष्यन्वै तव पुत्रोऽतिवीर्यवान् ।
 प्रत्युपस्थित एवाशु मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ३८
 गदाहस्तं तव सुतं युद्धाय समुपस्थितम् ।
 ददृशुः पाण्डवाः सर्वैकलासमिव शङ्किणम् ॥ ३९
 तमेकाकिनमासाद्य धार्तराष्ट्रं महाबलम् ।
 विवृथमिव मातरङ्गं समहृष्यन्त पाण्डवाः ॥ ४०
 [नसंभ्रमो न च भयं न च ग्लानिर्न च व्यथा ।
 आसीदुर्योधनस्यापि स्थितः सिंह इवाहवे ॥] ४१
 समुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शङ्किणम् ।
 भीमसेनस्तदा राजन्दुर्योधनमथाववीत् ॥ ४२
 राज्ञापि धृतराष्ट्रेण त्वया चास्मासु यत्कृतम् ।
 सर तदुक्तं कर्म यद्भूतं वारणावते ॥ ४३
 द्रौपदी च परामृष्टा सभामध्ये रजसाला ।
 घृते च वञ्चितो राजा शकुनेर्बुद्धिलाषवात् ॥ ४४
 यानि चान्यानि दुष्टात्मन्पापानि कृतवानसि ।
 अनागःशु च पार्थेषु तस्य पश्य महत्फलम् ॥ ४५
 तत्कृते निहतः शीते शरतल्पे महायशाः ।
 गाङ्गेयो भरतश्रेष्ठः सर्वेषां नः पितामहः ॥ ४६
 हतो द्रोणश्च कर्णश्च हतः शल्यः प्रतापवान् ।

वैराघ्रेरादिकर्ता च शकुनिर्निहतो रणे ॥ ४७
 आतरस्ति हताः शूराः पुत्राश्च सहसैनिकाः ।
 राजानश्च हताः शूराः समरेष्वनिवर्तिनः ॥ ४८
 एते चान्ये च निहता बहवः क्षत्रियर्षभाः ।
 प्रातिकामी तथा पापो द्रौपद्याः केशकृद्धतः ४९
 अवशिष्टस्त्वमेवैकः कुलश्लोऽधमपूरुषः ।
 त्वामप्यद्य हनिष्यामि गदया नात्र संशयः ॥ ५०
 अद्य तेऽहं रणे दर्पं सर्वं नाशयिता नृप ।
 राज्याशां विपुलां चापि पाण्डवेषु च दुष्कृतम् ५१
 दुर्योधन उवाच ।
 किं कथितेन बहुना युध्यस्वाद्य मया सह ।
 अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धश्रद्धां वृकोदर ॥ ५२
 किं न पश्यसि मां पाप गदायुद्धे व्यवस्थितम् ।
 हिमवच्छिखराकारां प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ५३
 गदिनं कोऽद्य-मां पाप हन्तुमुत्सहते रिपुः ।
 न्यायतो युध्यमानश्च देवेष्वपि पुरंदरः ॥ ५४
 मा वृथा गर्ज कौन्तेय शारदाभ्रमिवाजलम् ॥ ५५
 दर्शयस्व बलं युद्धे यावन्नास्मन्निहन्मि ते ॥ ५६
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा पाण्डवाः सहस्रजयाः ।
 सर्वे संपूजयामासुस्तद्भक्तो विजिगीषवः ॥ ५६
 उन्मत्तमिव मातरङ्गं तलशब्देन मानवाः ।
 भूयः संहर्षयामासु राजन्दुर्योधनं द्विपः ॥ ५७
 वृंहन्ति कृञ्जरास्तत्र हया हेपन्वि चासकृत् ।
 शस्त्राणि संप्रदीप्यन्ते पाण्डवानां जयैषिणाम् ५८

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदयवेशपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

गदायुद्धारम्भे बलभद्रागमनम् ॥ १ ॥ तस्मिन्पाण्डवादिभिरचितोपविष्टे पुनर्गदायुद्धारम्भः ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच ।
 तस्मिन् युद्धे महाराज सुसंघृते सुदारणे ।
 उपविष्टेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ॥ १
 तदवस्थालम्बजो रामस्तयोर्बुद्ध उपस्थिते ।
 श्रुत्वा तच्छिष्यो राजन्नाजगाम हलायुपः ॥ २

तं दृष्ट्वा परमप्रीताः पाण्डवाः सहकेशवाः ।
 उपगम्योपसंगृह्य विधिवत्प्रत्युपसृजयन् ॥ ३
 पूजयित्वा ततः पश्चादिदं वचनमब्रुवन् ।
 शिष्ययोः कौशलं युद्धे पश्य रामेति पार्थिव ॥ ४
 अत्रवीच तदा रामो दृष्ट्वा कृष्णं सपाण्डवम् ।

दुर्योधनं च कौरव्यं गदापाणिमवस्थितम् ॥ ५
 राम उवाच ।
 चत्वारिंशदहान्यथ द्वे च मे निःश्रुतस्य वै ।
 पुष्पेण संप्रयातोऽस्मि श्रवणे पुनरागतः ।
 शिष्ययोर्वै गदायुद्धं द्रष्टुकामोऽस्मि माधव ॥ ६
 ततो युधिष्ठिरो राजा परिष्वज्य हलायुधम् ।
 स्वागतं कुशलं चास्मै पर्यष्टच्छयातथम् ॥ ७
 कृष्णो चापि महेश्वासावभिवाद्य हलायुधम् ।
 सस्त्रजाते परिश्रितौ प्रीयमाणौ यशस्विनौ ॥ ८
 माद्रीपुत्रौ तथा शूरो द्रुपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
 अभिवाद्य स्थिता राजन्संहिण्येयं महाबलम् ॥ ९
 भीमसेनोऽप्य मलयान्पुत्रस्त्व जनाधिप ।
 तथैव चोद्यतगदी पूजयामासतुर्वैलम् ॥ १०
 स्वागतेन च ते तत्र प्रतिपूज्य पुनःपुनः ।
 पश्य युद्धं महाबाहो इति ते राममब्रुवन् ॥ ११
 एवमृचुर्महात्मानं रंहिण्येयं नराधिपाः ॥ १२
 परिष्वज्य तदा रामः पाण्डवानसह यज्ञयान् ।

अपृच्छत्कुशलं सर्वान्पार्थिवान्श्रामितौजसः ।
 तथैव ते समासाद्य पप्रच्छुस्तमनामयम् ॥ १३
 प्रत्यभ्यर्च्य हली सर्वान्क्षत्रियांश्च महात्मनः ।
 कृत्वा कुशलसंप्रश्नं संनिदं च यथावयः ॥ १४
 जनार्दनं साल्हाकिं च प्रेम्णा संपरिप्लव्जे ।
 भूमिं चैतावुपाध्याय कुशलं पर्यष्टन्वत ॥ १५
 तौ च तं विधिवद्वाजपूजयामासतुर्गुरुम् ।
 ब्रह्माणामिव देवेशमिन्द्रोपेन्द्रौ मुदान्विता ॥ १६
 ततोऽब्रवीद्धर्मसुतो रंहिणेयमरिदमम् ।
 इदं भ्रात्रोर्महायुद्धं पश्य रामेति भारत ॥ १७
 तेषां मध्ये महाबाहुः श्रीमान्केशवपूर्वजः ।
 न्यविशत्परमप्रीतः पूजयमानो महारथः ॥ १८
 स यमौ राजमध्यस्थो नीलवासाः सितप्रभः ।
 दिवीय नक्षत्रगर्णः परिवीतो निश्याकरः ॥ १९
 ततस्तयोः संनिपातस्तुमुलौ रोमहर्षणः ।
 आसीदन्तकरो राजन्वैरस्त्वान्तं विधित्ततोः ॥२०

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वे निहत्तप्रथमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

जनमेजयेन यदापायनं प्रति चलतामस्य तीर्थं वायानं वारप्रभः ॥ १ ॥ तत्र तं प्रति ताडयन्मुपसंग्य प्रमागतीं पेरत
 ताडयन्वापराधं देमुच्छसत् ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 पूर्वमेव यदा राममभिन्युद्ध उपस्थिते ।
 आमक्य केशवं यातो वृष्णिभिः सहितः प्रभुः ॥१
 माहायुधं धारैराष्ट्रस्य न च कर्ताऽस्मि केशव ।
 न चैव पाण्डुपुत्राणां गमिष्यामि यथागतम् ॥२
 एवमुक्त्वा तदा रामो चातः शत्रुनिर्देषः ।
 गतः पागमनं भूमौ प्रदृश्यैतितुमर्हमि ॥ ३
 आत्प्याहि मे विमलशुः कथं राम उपस्थितः ।
 कथं च तद्वान्युद्धं कुशलो धमि गणन ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 उपयान्ते निरिच्छेत् पाण्डवेषु महात्मनु ।
 मेरिगौ शूराश्रयं तस्मात् नपुपुदनः ॥ ५

शमं प्रति महाबाहो हितार्थं मर्षदेहिनाम् ॥ ६
 न गत्वा हामिनपुरं शूराश्रं समस्त च ।
 उच्छ्वान्वचनं पथ्यं दिनं यैव विद्येत्ततः ॥ ७
 न च तच्छ्वान्वाजा यथाऽप्यन्तं हि गन्तुम् ॥८
 अनयाप्य शमं तत्र कृष्णः पुण्यमसतः ।
 आगच्छत महाबाहुकपयान् जनधिप ॥ ९
 शतः प्रत्यागतः कृष्णो धारैराष्ट्रसिगतित्तः ।
 आडयाम नग्न्याश्रः पाण्डवानामनीहिनीम् ।
 यपोक्तं च यथाश्रमं गत्वा पाण्डवमब्रवीत् ॥१०
 न बुभुक्षि यपो मयं कृष्णः पाण्डवोदिताः ।
 निर्गच्छन् पाण्डवेषाः पुष्पेण गरिता मया ॥११
 तयो विमलमनसेषु बन्धेषु बन्धितौ वरः ।

प्रोवाच आतरं कृष्णं रौहिणेयो महामनाः ॥१२
 तेषामपि महाबाहो साहाय्यं मधुसूदन ।
 क्रियतामिति तत्कृष्णो नास्य चक्रे वचस्तदा ॥१३
 ततो मन्युपरीतात्मा जगाम यदुनन्दनः ।
 तीर्थयात्रां हलधरः सरस्वत्यां महायशसः ।
 मैत्रनक्षत्रयोगे स सहितः सर्वयादवैः ॥ १४
 आश्रयामास भोजस्तु दुर्योधनमरिंदमः ।
 युयुधानेन सहितो वासुदेवस्तु पाण्डवान् ॥१५
 रौहिणेये गते शूरे पुण्येण मधुसूदनः ।
 पाण्डवेयान्पुरस्कृत्य ययावमिमुखः कुरून् ॥१६
 गच्छन्नेव पथिस्थस्तु रामः प्रेष्यानुवाच ह ।
 संभारांस्तीर्थयात्रायां सर्वोपकरणानि च ॥ १७
 आनयध्वं द्वारकाया अग्नीन्वै याजकांस्तथा ।
 सुवर्णरजतं चैव धेनूर्वासांसि वाजिनः ॥ १८
 कुञ्जरांश्च रथांश्चैव खरोष्ट्रं वाहनानि च ।
 क्षिप्रमानीयतां सर्वं तीर्थहेतोः परिच्छदम् ॥१९
 प्रतिस्रोतः सरस्वत्या गच्छध्वं शीघ्रगामिनः ।
 ऋत्विजश्चानयध्वं वै शतशश्च द्विजर्षभान् ॥२०
 एवं संदिश्य तु प्रेष्यान्वलदेवो महाबलः ।
 तीर्थयात्रां ययौ राजन्कुरूणां वैशसे तदा ॥२१
 सरस्वत्याः प्रतिस्रोतः समुद्रादभिजग्मिवान् ।
 रामो यदूत्तमः श्रीमांस्तीर्थयात्रामनुसरन् ॥२२
 ऋत्विग्मिथश्च सुहृद्भिश्च तथाऽन्यैर्द्विजसत्तमैः ।
 रथैर्गजैस्तथाऽर्धैश्च प्रेष्यैश्च भरतर्षभ ।
 गोरारोष्ट्रप्रमुक्तैश्च धानैश्च बहुभिर्वृतः ॥ २३
 श्रान्तानां ह्रान्तवपुषां शिशूनां विपुलायुषाम् ।
 देशेदेशे तु देयानि दानानि विविधानि च ॥२४
 अर्चायै चार्थिनां राजन्कृष्णानि बहुशस्तथा ।
 तानि यानीह देशेषु प्रतीक्षन्ति स भारत ॥२५
 बुभुक्षितानामर्थाय हृत्तमन्नं समन्ततः ॥ २६
 योयो यत्र द्विजो भोज्यं भोक्तुं कामयते तदा ।
 तस्यतस्य तु तत्रैवमुपजहुस्तदा नृप ॥ २७

तत्रतत्र स्थिता राजनरौहिणेयस्य शासनात् ।
 भक्ष्यपेयस्य कुर्वन्ति राशौस्तत्र समन्ततः ॥ २८
 वासांसि च महार्हाणि पर्यङ्कास्तरणानि च ।
 पूजार्थं तत्र कृष्णानि विप्राणां सुखमिच्छताम् ॥२९
 यत्र यः स्वपते विप्रो यो वा जागर्ति भारत ।
 तत्रतत्रैव सर्वस्य हृत्तं सर्वमपश्यत ॥ ३०
 यथामुखं जनः सर्वो याति तिष्ठति वै तदा ।
 यातुकामस्य यानानि पानानि तृपितस्य च ॥३१
 बुभुक्षितस्य चान्नानि स्वादूनि भरतर्षभ ।
 उपजहुर्नरास्तत्र वस्त्राण्याभरणानि च ॥ ३२
 स पन्थाः प्रवभौ राजन्सर्वस्यैव सुखावहः ।
 स्वर्गोपमस्तदा वीर नराणां तत्र गच्छताम् ॥ ३२
 नित्यप्रमुदितोपेतः स्वादुभक्ष्यो जलान्वितः ।
 विपण्यापणपण्यानां नानाजनशतैर्वृतः ।
 नानाद्रुमलतोपेतो नानारत्नविभूषितः ॥ ३४
 ततो महात्मा नियतो मनस्विनां
 पुण्येषु तीर्थेषु वसूनि राजन् ।
 ददौ द्विजेभ्यः ऋतुदक्षिणाथ
 यदुग्रवीरो हलभृत्प्रतीतः ॥ ३५
 दोग्ध्रीथ धेनुश्च सहस्रशो वै
 सुवाससः काञ्चनचन्द्रशङ्कीः ।
 हयांश्च नानाविधदेशजातान्
 यानानि दासांश्च शुभान्द्विजेभ्यः ॥ ३६
 रत्नानि मुक्तामणिविद्रुमं चा-
 प्यग्र्यं सुवर्णं रजतं मुशुद्रम् ।
 अपस्यं ताग्रमयं च भाण्डं
 ददौ द्विजातिप्रवरेषु रामः ॥ ३७
 एवं स विचं प्रददौ महात्मा
 सरस्वतीतीर्थगतेषु भूरी ।
 ययौ क्रमेणाप्रतिमप्रभाव-
 स्ततः कुरुक्षेत्रमुदारघृत्तः ॥ ३८

मैत्रनक्षत्रयोगे अनुगणायाम् ॥ १४ ॥ भोजः इतवमो ॥ १५ ॥
 पुण्येन हि पाण्डवेभ्यः प्रयागं अनुगणायतीर्थयात्रार्थमिति
 विदधः ॥ १६ ॥ विपिनः पत्न्यवीविद्य ॥ आरणा हतः ।

पण्यानि विक्रेयद्रव्यानि ॥ ३४ ॥ इत्यदक्षिणाधेति क. इ.
 पाठः ॥ ३५ ॥

जनमेजय उवाच ।
 आस्वतानां तीर्थानां गुणोत्पत्तिं वदस्व मे ।
 हलं च द्विपदां श्रेष्ठ कर्म निर्दृष्टिमेव च ॥ ३९
 पथाक्रमेण भगवंस्तीर्थानामनुपूर्वशः ।
 गृहि ब्रह्मविदां श्रेष्ठ परं कौतूहलं हि मे ॥ ४०
 भृशं पायन उवाच ।
 तीर्थानां च फलं राजन्गुणोत्पत्तिं च सर्वशः ।
 मयोच्यमानं वै पुण्यं शृणु राजेन्द्र कृत्स्नशः ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदयप्रवेशपर्वणि अष्टादशदिवससुद्धे पंचविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

पद्मत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

चन्द्रे स्वभाषांस्वधिन्यादिदक्षपुत्रेषु हृत्तरोपेक्षणेन रोहिण्यामेवासकेः दक्षेण रोगाचन्द्रे यस्मिन्क्षेपः ॥ १ ॥ दैत्यैः
 प्रसादितदक्षवचनाचन्द्रेण प्रभासतीर्थनिमित्तजनेन क्षयरोगपरिहरणम् ॥ २ ॥ यत्नमद्रेण तत्तीर्थं मन्त्रनादि ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच ।
 किमर्थं भगवान्तोमो यक्ष्मणा समगृह्यत ।
 कथं च तीर्थप्रवरे तस्मिन्चन्द्रो न्यमज्जत ॥ १
 तिथिमाहृत्य तस्मिन्स्तु पुनराप्यायितः शशी ।
 त्वन्मे सर्वमाचक्ष्व वित्तरेण महामुने ॥ २
 भृशं पायन उवाच ।
 दक्षस्य तनयास्तात प्रादुरासन्विद्यांपते ।
 स सप्तविंशतिं कन्या दद्युः सोमाय वै ददां ॥ ३
 नद्यप्रयोगनिरताः सहजानार्थं च तामवन् ।
 पश्यो वै तस्य राजेन्द्र सोमस्य शुभकर्मणः ॥ ४
 वास्तु सर्वा विद्यालाक्ष्यो रूपेणाप्रतिमाऽभवन् ।
 अत्यरिच्यत तासां तु रोहिणी रूपसंपदा ॥ ५
 तवमत्सां स भगवान्प्रीतिं चक्रे निशाकरः ।
 साऽस्य हृद्या बभूवाय तस्मात्तां बुभुजे सदा ॥ ६
 तवमत्साः कुपिताः सर्वा नद्यश्राव्या महात्मनः ।
 सा गत्वा पितरं प्रादुः प्रजापतिमतन्द्रिताः ॥ ७
 सोमो पसति नास्माद्यु रोहिणीं भवते सदा ।
 सा ययं सहिताः सर्वास्त्वत्नकागे प्रवेशर ।

वत्सामो नियताहारास्तपश्चरणतत्पराः ॥ ८
 श्रुत्वा तासां तु वचनं दक्षः सोममयाव्रवीत् ।
 समं वर्तस्व सर्वासु मा त्वाऽधर्मो महान्स्पृष्टेत् ९
 तास्तु सर्वाऽव्रवीदक्षो गच्छध्वं शशिनोन्तिकम् ।
 समं वत्सति सर्वासु चन्द्रमा मम शासनात् १०
 विसृष्टास्तास्तथा जग्मुः शीवांशोर्भवनं शुभाः ।
 तथाऽपि सोमो भगवान्पुनरेव मदीपते ।
 रोहिण्या सार्धमवसत्प्रीयमाणो सुदुर्मृदुः ॥ ११
 तवस्ताः सहिताः सर्वा भूयः पितरममुवन् ॥ १२
 सोमो यसति नास्माद्यु नाकरोद्भचनं तव ।
 तव शुश्रूषणे युक्ता वत्सामो हि तवान्तिके ॥ १३
 तासां तद्भचनं शुता दद्युः सोममयाव्रवीत् ।
 समं वर्तन्त्य सर्वासु मा त्वां शप्से विरोचन ॥ १४
 अनाद्यत् त्वुद्गापयं दद्यस्व भगवान्शुशी ।
 रोहिण्या सार्धमवसत्तवमत्साः कुपिताः पुनः ॥ १५
 गत्वा च पितरं प्रादुः प्रजान्य गिरमा तदा ।
 सोमो पगति नास्माद्यु तन्नामः शरत्वं भव ॥ १६
 रोहिण्यामेव भगवान्शुदा पगति चन्द्रमाः ।

दक्षश्च दक्षोऽप्युवाच । उवाच । जनमेजय । वदस्विति ।
 त्वन्मे सर्वमाचक्ष्व । तिथिमाहृत्य । कर्मणाम् इति क. क.
 प. ॥ १५ ॥ वचनमत्रैव त्वन्मे सर्वमाचक्ष्व । अत्रैव ।
 प. ॥ १५ ॥ अत्रैव । अत्रैव । अत्रैव । अत्रैव ।

पद्मत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥
 सा सा भवतिः सा श्रुतेः ॥ १ ॥ रोहिण्येव । रोहिण्येव ।
 रोहिण्येव । सा सा सा । सा सा सा । सा सा सा ।
 सा सा सा । सा सा सा । सा सा सा ।

न त्वद्वचो गणयति नास्मासु स्नेहमिच्छति ॥ १७
 तस्मान्नह्नाहि सर्वा वै यथा नः सोम आविशेत् ।
 तच्छ्रुत्वा भगवान्क्रुद्धो यक्षमाणं पृथिवीपते ॥ १८
 ससर्ज रोपात्सोमाय स चोडुपतिमाविशत् ।
 स यक्षमणाऽभिभूतात्मा क्षीयताहरहः शशी ॥ १९
 यत्नं चाप्यकरोद्राजन्मोक्षार्थं तस्य यक्षमणः ।
 इष्टेष्टिभिर्महाराज विविधाभिर्निशाकरः ॥ २०
 न चामुच्यत शापाद्वै क्षयं चैवाधिगच्छति ।
 क्षीयमाणे ततः सोमे ओपध्यो न प्रजज्ञिरे ॥ २१
 निरास्वादरसाः सर्वा हतवीर्याश्च सर्वशः ।
 ओपधीनां क्षये जाते प्राणिनामपि संक्षयः ॥ २२
 कृशाश्चासन्प्रजाः सर्वाः क्षीयमाणे निशाकरे ।
 ततो देवाः समागम्य सोममूचुर्महीपते ॥ २३
 किमिदं भवतो रूपमीदृशं संप्रकाशते ।
 कारणं ब्रूहि नः सर्वं येनेदं ते महद्भयम् ॥ २४
 श्रुत्वा तु कारणं त्वत्तो विधास्यामस्ततो वयम् ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच सर्वास्ताञ्जशलक्षणः ॥ २५
 शापस्य कारणं चैव यक्षमाणं च तथाऽऽत्मनः ।
 देवास्तस्य वचः श्रुत्वा गत्वा दक्षमथाऽब्रुवन् ॥ २६
 प्रसीद भगवन्सोमे शापोऽयं विनिवर्त्यताम् ।
 असौ हि चन्द्रमाः क्षीणः किञ्चिच्छेषो हि लक्ष्यते ॥
 क्षयाच्चैवास्य देवेश प्रजाश्चैव गताः क्षयम् ।
 वीरुदोषधयश्चैव वीजानि विविधानि च ।
 तथा नरा लोकगुरो प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २८
 एवमुक्तस्ततो देवान्प्राह वाक्यं प्रजापतिः ।
 नेतच्छयं मम वचो व्यावर्तयितुमञ्जसा ॥ २९
 हेतुना तु महाभागा निवर्तिष्यति केनचित् ।
 समं वर्ततु सर्वासु शशी भार्यासु नित्यशः ॥ ३०
 सरस्वत्या वरे तीर्थे निमज्जञ्जशलक्षणः ।
 पुनर्वर्षिष्यते देवास्तद्वै सत्यं वचो मम ॥ ३१
 मासार्थं च क्षयं सोमो नित्यमेव गमिष्यति ।

मासार्थं तु पुनर्वर्षिष्यति सत्यमेतद्वचो मम ॥ ३२
 समुद्रं पश्चिमं गत्वा सरस्वत्याब्धिसंगमम् ।
 आराधयतु देवेशं ततः कान्तिमवाप्स्यति ॥ ३३
 सरस्वतीं ततः सोमः स जगामर्षिशासनात् ।
 प्रभासं प्रथमं तीर्थं सरस्वत्या जगाम ह ॥ ३४
 अमावास्यां महातेजास्तत्रामञ्जन्महाद्युतिः ।
 लोकान्प्रभासयामास शीतांशुत्वमवाप च ॥ ३५
 देवास्तु सर्वे राजेन्द्र प्रसादं प्राप्य पुष्कलम् ।
 सोमेन सहिता भूत्वा दक्षस्य प्रमुखेऽभवन् ॥ ३६
 ततः प्रजापतिः सर्वा विससर्जाथ देवताः ।
 सोमं च भगवान्प्रीतो भूयो वचनमब्रवीत् ॥ ३७
 मावमंस्थाः स्त्रियः पुत्र मा च विप्रान्कदाचन ।
 गच्छ युक्तः सदा भूत्वा कुरु वै शासनं मम ॥ ३८
 स विसृष्टो महाराज जगामाथ स्वमालयम् ।
 प्रजाशु मुदिता भूत्वा ईजिरे च यथा पुरा ॥ ३९
 एवं ते सर्वमारुघातं यथा शप्तो निशाकरः ।
 प्रभासं च यथा तीर्थे तीर्थानां प्रवरं महत् ॥ ४०
 अमावास्यां महाराज नित्यशः शशलक्षणः ।
 स्नात्वाह्नाप्यायते श्रीमान्प्रभासे तीर्थञ्चमे ॥ ४१
 अतश्चैतत्प्रजानन्ति प्रभासमिति भूमिप ।
 प्रभां हि परमां लेभे तस्मिन्धामज्य चन्द्रमाः ॥ ४२
 'लोकान्प्रभासयामास पुपोप च वपुस्तथा ।
 तत्र स्नात्वा हलीरामो दत्त्वा प्रीतोऽथ दक्षिणाः ॥'
 ततस्तु चमसोद्भेदमभीतस्त्वगमद्गली ।
 चमसोद्भेद इत्येवं यं जनाः कथयन्त्युत ॥ ४४
 तत्र दत्त्वा च दानानि विशिष्टानि हलायुधः ।
 उपित्वा रजनीमेकां स्नात्वा च विधिवत्तदा ॥ ४५
 उदपानमथागच्छत्तरावान्केशवाग्रजः ।
 आद्यं स्वस्त्ययनं चैव तत्रावाप्य महाबलः ॥ ४६
 क्षिग्धत्वादोपधीनां च भूमेश्च जनमेजय ।
 जानन्ति सिद्धा राजेन्द्र निगूढां तां सरस्वतीम् ४७

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्पपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि अष्टादशदिवसपुष्टे पदत्रयोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

एकद्वित्रितनामनाया विप्राणा कथा ॥ १ ॥

<p>येऽपायन उवाच । त्मानदीगतं चापि ह्युदपानं यशस्विनः । त्रितस्य च महाराज जगामाथ हलायुधः ॥ १ इत्तं दत्त्वा बहुद्रव्यं पूजयित्वा तथा द्विजान् । उपस्पृश्य च तत्रैव प्रहृष्टो मुसलायुधः ॥ २ इत्तं धर्मपरो ह्यासीत्त्रितः स मुमहातपाः । एषे च वसता तेन सोमः पीतो महात्मना ॥ ३ इत्तं चर्नं समुत्सृज्य भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् । त्रितस्तौ वै शशापाथ त्रितो ब्राह्मणसत्तमः ॥ ४ जनमेजय उवाच । उदपानं कथं ब्रह्मन्कथं च मुमहातपाः । त्रितः किं च संत्यक्तो भ्रातृभ्यां द्विजसत्तम ॥ ५ एषे कथं च हितं न भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् । तेषां च याजयामास पर्षा सोमं च वै कथम् । शशापश्च भे ब्रह्मन्श्रोतव्यं यदि मन्यमे ॥ ६ येऽपायन उवाच । शानपूर्वयुगे राजन्मुनयो भ्रातरस्ययः । एतश्च द्वितर्षव त्रितथादित्यसन्निमाः ॥ ७ तेषां प्रजापतिममाः प्रजावन्तस्तर्षव च । त्रितोऽपि त्रिताः सर्वे तपमा ब्रह्मवादिनः ॥ ८ तेषां तु तपमा प्रीतो नियमेन दमेन च । शमवद्भ्रातमो नित्यं पिता धर्मरतः सदा ॥ ९ एतु त्रीर्षेण कालेन तेषां प्रीतिमवाप्स्य च । तपाम भगवान्भयानमनुत्पमिवान्मनः ॥ १० तपान्माम् स धामन्याज्या राजन्महात्मनः । तेषां सर्वे स्वर्गते तर्षिन्त्यस्य पुत्रानपूजयन् ॥ ११ तेषां तु धर्मणा राजन्मया साध्ययनेन च । त्रिताः स धेष्टतां प्राप यर्षरान्य पिता तथा ॥ १२ तथा सर्वे महामागा मुनयः पुण्यतथागाः ।</p>	<p>अपूजयन्महाभागं यथास्य पितरं तथा ॥ १३ कदाचिद्धि ततो राजन्भ्रातरानेकतद्वितां । यज्ञार्थं चक्रुश्चिन्तां तथा त्रितार्थमेव च ॥ १४ तयोर्बुद्धिः सममत्रितं शृण्व परंतप । याज्यान्सर्वानुपादाय प्रतिशृण्व पशंस्ततः । सोमं पास्यामहे हृष्टाः प्राप्य यज्ञं महाफलम् ॥ १५ चक्रुश्चैवं तथा राजन्भ्रातरस्य एव च । यथा ते तु परिक्रम्य याज्यान्सर्वान्पशुप्रति । याजयित्वा ततो याज्यांल्लब्ध्वा तु सुपह्नपशुन् ॥ याज्येन कर्मणा तेन प्रतिशृण्व विधानतः । प्राचीं दिशं महात्मान आजग्मुस्ते महर्षयः ॥ १७ त्रितस्तेषां महाराज पुग्स्ताद्याति तृष्टयन् । एकतश्च द्वितर्षैव शृष्टतः कालपन्पशुन् ॥ १८ तयोश्चिन्ता सममत्रदेकतस्य द्वितस्य च । कथं च न्युरिमा गाव जावाभ्यां द्वि विना त्रितम् ॥ तावन्प्योन्यं समामाप्य एकतश्च द्वितश्च ह । यद्वचतुर्षिभ्यः पाषां तन्निशेष जनेभ्यः ॥ २० त्रितो यज्ञेषु बुश्रलम्बा वेष्टेषु निष्ठितः । तत्रत्रितो बहुतरं गायः समुपलप्स्यवे ॥ २१ तदायां सहितां भृन्वा गाः प्रकल्प्य प्रजासह । त्रितोऽपि गच्छतां काममावाभ्यां वै विनाशतः ॥ येऽपायन उवाच । तेषामागच्छतां गर्गा पथिमानां शृणोऽनवन् । तत्र तृपो सिद्धेऽभूमरन्त्यान्मन्त्रे महान् ॥ २३ अथ त्रितो शुकं दृष्ट्वा पथि तिष्ठन्मग्राः । तत्रयादपमर्षेण तन्निन्त्ये पयात ह । अगापे मुमहापो मर्षभूतमर्षेण ॥ २४ धितुन्मनो मदागज इत्यनो मुनिगणतमः । आर्तनादं तत्रमर्षे तां तु सुपुत्रानुदीनां ॥ २५</p>
---	---

एकद्वित्रितनामनाया विप्राणा कथा ॥ १ ॥
 त्मानदीगतं चापि ह्युदपानं यशस्विनः ।
 त्रितस्य च महाराज जगामाथ हलायुधः ॥ १
 इत्तं दत्त्वा बहुद्रव्यं पूजयित्वा तथा द्विजान् ।
 उपस्पृश्य च तत्रैव प्रहृष्टो मुसलायुधः ॥ २
 इत्तं धर्मपरो ह्यासीत्त्रितः स मुमहातपाः ।
 एषे च वसता तेन सोमः पीतो महात्मना ॥ ३
 इत्तं चर्नं समुत्सृज्य भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् ।
 त्रितस्तौ वै शशापाथ त्रितो ब्राह्मणसत्तमः ॥ ४
 जनमेजय उवाच ।
 उदपानं कथं ब्रह्मन्कथं च मुमहातपाः ।
 त्रितः किं च संत्यक्तो भ्रातृभ्यां द्विजसत्तम ॥ ५
 एषे कथं च हितं न भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् ।
 तेषां च याजयामास पर्षा सोमं च वै कथम् ।
 शशापश्च भे ब्रह्मन्श्रोतव्यं यदि मन्यमे ॥ ६
 येऽपायन उवाच ।
 शानपूर्वयुगे राजन्मुनयो भ्रातरस्ययः ।
 एतश्च द्वितर्षव त्रितथादित्यसन्निमाः ॥ ७
 तेषां प्रजापतिममाः प्रजावन्तस्तर्षव च ।
 त्रितोऽपि त्रिताः सर्वे तपमा ब्रह्मवादिनः ॥ ८
 तेषां तु तपमा प्रीतो नियमेन दमेन च ।
 शमवद्भ्रातमो नित्यं पिता धर्मरतः सदा ॥ ९
 एतु त्रीर्षेण कालेन तेषां प्रीतिमवाप्स्य च ।
 तपाम भगवान्भयानमनुत्पमिवान्मनः ॥ १०
 तपान्माम् स धामन्याज्या राजन्महात्मनः ।
 तेषां सर्वे स्वर्गते तर्षिन्त्यस्य पुत्रानपूजयन् ॥ ११
 तेषां तु धर्मणा राजन्मया साध्ययनेन च ।
 त्रिताः स धेष्टतां प्राप यर्षरान्य पिता तथा ॥ १२
 तथा सर्वे महामागा मुनयः पुण्यतथागाः ।

अपूजयन्महाभागं यथास्य पितरं तथा ॥ १३
 कदाचिद्धि ततो राजन्भ्रातरानेकतद्वितां ।
 यज्ञार्थं चक्रुश्चिन्तां तथा त्रितार्थमेव च ॥ १४
 तयोर्बुद्धिः सममत्रितं शृण्व परंतप ।
 याज्यान्सर्वानुपादाय प्रतिशृण्व पशंस्ततः ।
 सोमं पास्यामहे हृष्टाः प्राप्य यज्ञं महाफलम् ॥ १५
 चक्रुश्चैवं तथा राजन्भ्रातरस्य एव च ।
 यथा ते तु परिक्रम्य याज्यान्सर्वान्पशुप्रति ।
 याजयित्वा ततो याज्यांल्लब्ध्वा तु सुपह्नपशुन् ॥
 याज्येन कर्मणा तेन प्रतिशृण्व विधानतः ।
 प्राचीं दिशं महात्मान आजग्मुस्ते महर्षयः ॥ १७
 त्रितस्तेषां महाराज पुग्स्ताद्याति तृष्टयन् ।
 एकतश्च द्वितर्षैव शृष्टतः कालपन्पशुन् ॥ १८
 तयोश्चिन्ता सममत्रदेकतस्य द्वितस्य च ।
 कथं च न्युरिमा गाव जावाभ्यां द्वि विना त्रितम् ॥
 तावन्प्योन्यं समामाप्य एकतश्च द्वितश्च ह ।
 यद्वचतुर्षिभ्यः पाषां तन्निशेष जनेभ्यः ॥ २०
 त्रितो यज्ञेषु बुश्रलम्बा वेष्टेषु निष्ठितः ।
 तत्रत्रितो बहुतरं गायः समुपलप्स्यवे ॥ २१
 तदायां सहितां भृन्वा गाः प्रकल्प्य प्रजासह ।
 त्रितोऽपि गच्छतां काममावाभ्यां वै विनाशतः ॥
 येऽपायन उवाच ।
 तेषामागच्छतां गर्गा पथिमानां शृणोऽनवन् ।
 तत्र तृपो सिद्धेऽभूमरन्त्यान्मन्त्रे महान् ॥ २३
 अथ त्रितो शुकं दृष्ट्वा पथि तिष्ठन्मग्राः ।
 तत्रयादपमर्षेण तन्निन्त्ये पयात ह ।
 अगापे मुमहापो मर्षभूतमर्षेण ॥ २४
 धितुन्मनो मदागज इत्यनो मुनिगणतमः ।
 आर्तनादं तत्रमर्षे तां तु सुपुत्रानुदीनां ॥ २५

तं ज्ञात्वा पतितं कूपे भ्रातरावेकतद्वितौ ।
 वृकत्रासाच्च लोभाच्च समुत्सृज्य प्रजग्मतुः ॥२६
 भ्रातृभ्यां पशुलुब्धाभ्यामुत्सृष्टः स महातपाः ।
 उदपाने तदा राजन्निर्जले पांसुसंवृते ॥ २७
 त्रित आत्मानमालक्ष्य कूपे वीरुचृणावृते ।
 निमग्नं भरतश्रेष्ठ नरके दुष्कृती यथा ॥ २८
 ततो ह्यचिन्तयत्प्राज्ञो मृतभूतो ह्यसोमपः ।
 सोमः कथं तु पातव्य इहस्थेन मया भवेत् ॥२९
 स एवमभिसंचिन्त्य तस्मिन्कूपे महातपाः ।
 ददर्श वीरुषं तत्र लम्बमानां यदृच्छया ॥ ३०
 पांसुग्रस्ते ततः कूपे न्यखनत्सलिलं मुनिः ।
 अग्नीसंकल्पयामास होतृनात्मानमेव च ॥ ३१
 ततस्तां वीरुषं सोमं संकल्प्य सुमहातपाः ।
 क्रुचो यजूंषि सामानि मनसा चिन्तयन्मुनिः ३२
 प्रावाणः शर्कराः कृत्वा प्रचक्रेऽभिपयं नृप ।
 आज्यं च सलिलं चक्रे भागांश्च त्रिदिवौकसाम् ३३
 सोमस्याभिपवस्याग्रे प्रवृत्तस्तुमुलो ध्वनिः ।
 स चाविशदिवं राजन्स्वरथैव त्रितस्य वै ॥ ३४
 समवाप च तं यज्ञं यथोक्तं ब्रह्मवादिभिः ॥ ३५
 वर्तमाने महायज्ञे त्रितस्य सुमहात्मनः ।
 आविश्रं त्रिदिवं सर्वं कारणं च न युध्यते ॥३६
 ततः सुतुमुलं शब्दं शुश्रावाथ बृहस्पतिः ।
 श्रुत्वा चंवाब्रवीत्सर्वान्देवान्देवपुरोहितः ॥ ३७
 त्रितस्य वर्तते यज्ञस्तत्र गच्छामहे सुराः ।
 स हि क्रुद्धः सज्जेदन्यान्देवानपि महातपाः ॥ ३८
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सहिताः सर्वदेवताः ।
 प्रययुस्तत्र यत्रास्ते त्रितयज्ञश्च वर्तते ॥ ३९
 ते तत्र गत्वा विद्युदास्तं रूपं यत्र स त्रितः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

शरभद्रस्य सरस्वतीतीरस्थनानातीर्थेषुप्राप्रवचारवर्णनम् ॥ १ ॥ सप्ततीर्थमहिमानुदर्शनं च ॥ २ ॥

विशंपापन उवाच ।

तवो विनशनं राजन्नाजगाम हलायुधः ।

दशरोमगृहेति स. पाठः ॥४५॥ गणधिसोऽध्यायः ॥१७॥

ददृशुस्तं महात्मानं दीक्षितं यज्ञकर्मसु ॥ ४०
 दृष्ट्वा चैनं महात्मानं श्रिया परमया युतम् ।
 ऊचुश्चैनं महाभागं प्राप्तो भागार्थिनो वयम् ॥४१
 अथाब्रवीदपिर्देवान्पश्यध्वं मां दिवौकसः ।
 अस्मिन्प्रतिभये कूपे निमग्नं नष्टचेतसम् ॥ ४२
 ततस्त्रितो महाराज भागांस्तेषां यथाविधि ।
 मन्त्रयुक्तान्तमददात्तेन प्रीतास्तदाऽभवन् ॥ ४३
 ततो यथाविधि प्राप्तान्भागान्प्राप्य दिवौकसः ।
 प्रीतात्मानो ददुस्तस्मै वरान्यान्मनसेच्छति ॥ ४४
 स तु वेत्रं वरं देवांस्त्रातुमर्हथ मामितः ।
 यथाम्भोपस्पृशेत्कूपे स सोमपगतिं लभेत् ॥४५
 तत्र चोर्भिमती राजन्नुत्पपात सरस्वती ।
 तयोत्क्षिप्तस्त्रितस्तस्यौ पूजयंस्त्रिदिवौकसः ॥ ४६
 तथेति चोक्त्वा विबुधा जग्मू राजन्यथाऽऽगताः ।
 त्रितश्चाभ्यागमत्प्रीतः स्वमेव निलयं तदा ॥ ४७
 क्रुद्धस्तु स समासाद्य तावृषी भ्रातरौ तदा ।
 उवाच परुषं वाक्यं शशाप च महातपाः ॥ ४८
 पशुलुब्धौ युवां यस्मान्नामुत्सृज्य प्रधावितौ
 तस्माद्भ्रूकाकृती रौद्रौ दंष्ट्रिणावभितथरौ ॥ ४९
 भवितारौ मया शप्तां पापेनानेन कर्मणा ।
 प्रसवश्चैव युवयोर्गोलाङ्गुर्क्षवानराः ॥ ५०
 इत्युक्तेन तदा तेन क्षणादेव विश्रांपते ।
 तथाभूतावदृश्येतां वचनात्सत्यवादिनः ॥ ५१
 तत्राप्यमितविक्रान्तः स्पृष्ट्वा तोयं हलायुधः ।
 दत्त्वा च विविधान्देवान्पूजयित्वा च वै द्विजान् ५२
 उदपानं च तं वीक्ष्य प्रशस्य च पुनःपुनः ।
 नदीगतमदीनात्मा प्राप्तो विनशनं तदा ॥ ५३

सूद्राभीरान्प्रति द्वेषाद्यत्र नष्टा सरस्वती ।

तस्मात्तामृपयो नित्यं प्राहुर्दिनशनेति च ॥ १

सूद्राभीरान्प्रति द्वेषाद्यत्र नष्टा सरस्वती ।
 तस्मात्तामृपयो नित्यं प्राहुर्दिनशनेति च ॥ १ ॥

तत्राप्युपस्थय बलः सरस्वत्यां महाबलः ।
 सुभूमिकं ततोऽगच्छत्सरस्वत्यास्तटे वरे ॥ २
 तत्र चाप्सरसः शुभ्रा नित्यकालमतन्द्रिताः ।
 श्रीढाभिर्विमलाभिश्च श्रीढन्ति विमलाननाः ॥ ३
 तत्र देवाः सगन्धर्वा मासिमासि जनेश्वर ।
 अभिगच्छन्ति तत्तीर्थं पुण्यं ब्राह्मणसेवितम् ॥ ४
 तत्र तृप्तान्ति गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ।
 ममेत्य सहिता राजन्यथाप्राप्तं यथासुखम् ॥ ५
 तत्र मोदन्ति देवाश्च पितरश्च सवीरुधः ।
 पुण्यं पुण्यं सदा दिव्यैः कीर्यमाणैः पुनःपुनः ६
 आनीडभूमिः सा राजस्तासामप्सरसां शुभा ।
 सुभूमिकेति विख्याता सरस्वत्यास्तटे वरे ॥ ७
 तत्र स्नाता च दद्या च वसु विप्रेषु माधवः ।
 श्रुत्वा गीतं च तदिव्यं वादिश्राणां च निःस्वनम् ८
 शय्याश्च विपुला दृष्ट्वा देवगन्धर्वरक्षसाम् ।
 गन्धर्वाणां ततस्तीर्थेमागच्छद्गोहिणीसृतः ॥ ९
 श्रुत्वादिश्राणां च कुन्वति सुमनोरमम् ॥ १०
 तत्र दद्या हलधरो विप्रेभ्यो विविधं वसु ।
 अजायिकं गोरसरोष्ट्रं सुवर्णं रजतं तथा ॥ ११
 भोजयित्वा द्विजान्कामैः संतर्प्य च महाधनैः ।
 प्रययां सहितो विप्रैः स्तूयमानश्च माधवः ॥ १२
 तस्माद्गन्धर्वतीर्थेषु महाबाहुररिदमः ।
 गर्गमोतो महातीर्थमाजगामकफण्डली ॥ १३
 तत्र गर्गेण वृदेन तपमा भावितात्मना ।
 कालज्ञानगतिश्चैव ज्योतिषां च व्यतिक्रमः ॥ १४
 दद्याता दाग्णाधिकं शुभाश्च जनमेजय ।
 गरम्भत्याः शुभे तीर्थे विदितायै महात्मना ॥ १५
 तत्र नाम्ना च तर्पाथैर्गर्गमोत इति स्मृतम् ॥ १६
 तत्र गर्गं महाभागपुत्रयः सुप्रता नृप ।
 उपामानक्रिरे नित्यं कालज्ञानं प्रति प्रभो ॥ १७
 तत्र गन्वा महाराज बलः श्रेयानुलेचनः ।
 विधिबद्धि धनं दद्या सुनीनां भावितात्मनाम् १८

उच्चावचांस्तथा भक्ष्यान्निप्रेभ्यो विप्रदाय सः ।
 नीलवासास्तदाऽगच्छच्छुतीर्थं महायथाः ॥ १९
 तत्रापश्यन्महायज्ञं महामिरुमिवोच्छ्रितम् ।
 श्वेतपर्वतसंकाशमृपिसङ्घंनिषेवितम् ।
 सरस्वत्यास्तटे जातं नगं तालध्वजो बली ॥ २०
 यक्षा विद्याधराथैव राक्षसाश्चामितौजसः ।
 पिशाचाश्चामितवला यत्र सिद्धाः सहस्रदाः ॥ २१
 ते सर्वे ह्यशनं त्यक्त्वा फलं तस्य वनस्पतेः ।
 व्रतैश्च नियमैश्चैव कालेकाले स भुञ्जते ॥ २२
 प्राप्तैश्च नियमैस्तैर्विचरन्तः पृथक्पृथक् ।
 अदृश्यमाना मनुजैर्यैश्चरन्तुरुपपन्नम् ॥ २३
 एवं ख्यातो नरव्याघ्र लोकेऽस्मिन् वनस्पतिः ।
 तत्र तीर्थं सरस्वत्याः पावनं लोकविश्रुतम् ॥ २४
 तस्मिन् यदुशार्दलो दद्या तीर्थं पयस्विनीः ।
 ताम्रायसानि भाण्डानि वस्त्राणि विविधानि च २५
 पूजयित्वा द्विजाथैव पूजितय तपोधनैः ।
 पुण्यं नैसर्गिकं राजराजगाम हलायुधः ॥ २६
 तत्र गत्वा सुनीन्दृष्ट्वा नानापेधराण्वलः ।
 आह्वय सलिले चापि पूजयामास यं द्विजान् ॥ २७
 तथैव दद्या विप्रेभ्यः परिमोगान्मुपुष्कलान् ।
 ततः प्रायादलो राजन्दक्षिणेन सरस्वतीम् ॥ २८
 गत्वा चैवं महाबाहुर्नातिदूरे महायथाः ।
 धर्मात्मा नागयन्वानं तीर्थेमागमदच्युतः ॥ २९
 यत्र पद्मगराजस्य वासुकेः सन्निवेशनम् ।
 महायुतेर्महाराज चतुर्भिः पद्मगर्भितम् ॥ ३०
 ऋषीणां हि महत्याणि तत्र नित्यं वसुदेन ।
 यत्र देवाः समागम्य पापुर्गिकं पद्मगोचमम् ।
 गर्वपद्मगराजानमन्विषन्त्ययाविधि ॥ ३१
 पद्मगोभ्यो भयं तत्र विद्यते न म पर्यय ॥ ३२
 तथापि विधिबन्ता विप्रेभ्यो रत्नमपयान् ।
 प्रायान्प्राणीं दिनं राजन्तत्र र्गोपान्पन्नकजः ॥ ३३
 महत्प्रयत्नगद्गसानि प्रथिगानि पदपदं ।
 आदन्त्य तत्र र्गोपैश्च तपोऽं तत्र चार्तिभिः ॥ ३४

दत्त्वा वसु द्विजाभ्येभ्यो निर्जगाम महाबलः ।
 तत्रस्थानृपिसङ्घान्स्तानभिवद्य हलायुधः ॥ ३५
 ततो रामोऽगमत्तीर्थमृपिभिः सेवितं महत् ।
 यत्र भूयो निवृत्ते प्राञ्जुखा वै सरस्वती ॥ ३६
 ऋषीणां नैमिषेयाणामवेक्षार्थं महात्मनाम् ।
 निवृत्तां तां सरिच्छ्रेष्ठां तत्र दृष्ट्वा तु लाङ्गली ।
 वभूव विस्मितो राजन्बलः श्वेतातुलेपनः ॥ ३७
 जनमेजय उवाच ।
 कस्मात्सरस्वती ब्रह्मनिवृत्ता प्राञ्जुखी भवत् ।
 व्याख्यातमेतदिच्छामि सर्वमध्वर्युसत्तम ॥ ३८
 कस्मिन्निष्कारणे तत्र विस्मितो यदुनन्दनः ।
 निवृत्ता हेतुना केन कथमेव सरिद्धरा ॥ ३९
 वैशंपायन उवाच ।
 पूर्वं कृतयुगे राजन्नैमिषेयास्तपस्विनः ।
 वर्तमाने सुविपुले सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ ४०
 ऋषयो बहवो राजंस्तत्सत्रमभिषेदिरे ।
 उपित्वा च महाभागास्तस्मिन्सत्रे यथाविधि ॥ ४१
 निवृत्ते नैमिषे ये वै सत्रे द्वादशवार्षिके ।
 आजगमृर्कपयस्तत्र बहवस्तीर्थकारणात् ॥ ४२
 ऋषीणां बहुलत्वात्तु सरस्वत्या विशांपते ।
 तीर्थानि नगरायन्ते कूले वै दक्षिणोत्तरे ॥ ४३
 समन्तपञ्चकं यावत्तावत्ते द्विजसत्तमाः ।
 तीर्थलोभान्नरव्याघ्र नद्यास्तीरं समाश्रिताः ॥ ४४
 जुहतां तत्र तेषां तु मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 स्वाध्यायेनातिमहता वभूवुः पूरिता दिशः ॥ ४५
 अप्रिहोत्रस्ततस्तेषां ह्ययमानैर्महात्मनाम् ।
 अशोभत सरिच्छ्रेष्ठा दीप्यमानैः समन्ततः ॥ ४६
 वालखिल्या महाराज अश्मकुट्टाथ तापसाः ।
 दन्तोत्तरालिनथान्ये संप्रक्षालास्तथा परे ॥ ४७
 वायुमक्षा जलाहाराः पर्णभद्राथ तापसाः ।
 नानानियमयुक्ताथ तथा स्थण्डिलशायिनः ॥ ४८
 आसन्नैर् मुनयस्तत्र सरस्वत्याः समीपतः ।
 शोभयन्तः सरिच्छ्रेष्ठां गङ्गाभिज दिव्यैरुमः ॥ ४९

शतशश्च समापेतुर्ऋषयः सत्रयाजिनः ।
 तेऽवकाशं न ददृशुः सरस्वत्या महाव्रताः ।
 तेऽवकाशं च ददृशुः कुरुक्षेत्रे (त्रे) महाव्रताः ॥ ५०
 ततो यज्ञोपवीतैः स्वैस्तत्र कृत्वा सरस्वतीम् ।
 जुहुवुश्चाभिहोत्रांश्च चक्रुश्च विविधाः क्रियाः ॥ ५१
 ततस्तमृपिसंघातं निराशं चिन्तयान्वितम् ।
 दर्शयामास राजेन्द्र तेषामर्थे सरस्वती ॥ ५२
 ततः कुञ्जान्वहन्कृत्वा सन्निवृत्ता सरस्वती ।
 ऋषीणां पुण्यतपसां कारुण्याज्जनमेजय ॥ ५३
 ततो निवृत्त्य राजेन्द्र तेषामर्थे सरस्वती ।
 भूयः प्रतीच्यभिमुखी प्रमुक्ताव सरिद्धरा ॥ ५४
 असोषा गमनं कृत्वा तेषां भूयो जगाम ह ।
 अत्यद्भुतं महच्चके तदा राजन्महानदी ॥ ५५
 एवं स कुञ्जो राजन्वै नैमिषीय इति स्मृतः ।
 कुरुक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे कुरुष्व महतीं क्रियाम् ॥ ५६
 तत्र कुञ्जान्वहन्दृष्ट्वा निवृत्तां च सरस्वतीम् ।
 वभूव विसयस्तत्र रामस्याथ महात्मनः ॥ ५७
 उपस्पृश्य तु तत्रापि विधिवच्चदुनन्दनः ।
 दत्त्वा देयान्द्विजातिभ्यो भाण्डानि विविधानि च
 भक्ष्यं भोज्यं च विविधं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय च ।
 ततः प्रायाद्बलो राजन्पूज्यमानो द्विजातिभिः ५९
 सरस्वतीतीर्थवरं नानाद्विजगणायुतम् ।
 बदरेद्बुदश्यामाकाष्ठक्षायत्वविभीतकैः ॥ ६०
 कङ्कोलैश्च पलादौथ करीरैः पीलुमिस्तथा ।
 सरस्वतीतीर्थरुहैस्तस्मिन्विधिवैस्तथा ॥ ६१
 करूपकवरैश्चैव धिल्वैरात्रावकैस्तथा ।
 अतिमुक्तकण्ठैश्च पारिजातैश्च शोभितम् ॥ ६२
 कदलीवनभूयिष्ठं दृष्टिकान्तं मनोहरम् ।
 वाय्वभ्युफलपर्णादिर्दन्तोत्तरालिकैरपि ॥ ६३
 तथाऽश्मकुट्टैर्वर्तैर्युनिभिर्वहुभिर्धृतम् ।
 स्वाध्यायघोषसंपुष्टं मृगयुधशताकुलम् ॥ ६४
 अहिर्ब्रह्मैरमरमर्तुभिरत्यर्थैः संपितम् ।

वापेयापैर्मिच्छन्तमम् ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वा नि शोभन्ति देव.

॥ ३८ ॥ नरोरर्षी. चरुर्ष्यः निरान सरस्वतीप्रत्यये दत्तवर्ष.

॥ ५१ ॥ कुञ्जान् आ मनो मागलानानि विधिविद्वेषानित्यर्थः

॥ ५२ ॥ अत्यद्भुतं अत्यधः ॥ ३८ ॥

सप्तारखतं तीर्थमाजगाम हलायुधः । यत्र मङ्गणकः सिद्धस्तपस्तेपे महामुनिः ॥ ६५ ॥
 ॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

मकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

सरस्वत्याः सप्तधाविभागे कारणाभिधानम् ॥ १ ॥ सप्तभागानां कस्मिन्चित्तोषे ष्टकीभवनात्तत्तीर्थस्य सप्तसारस्वतना-
 म्नासिः ॥ २ ॥ मङ्गणमुनिचरितप्रतिपादनम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच ।
 सप्तसारखतं कस्मात्कश्च मङ्गणको मुनिः ।
 कथं सिद्धः स भगवान्कश्चास्य नियमोऽभवत् ॥ १ ॥
 कस्य वंशे समुत्पन्नः किं चाधीतं द्विजोत्तम ।
 एतन्मे सर्वमाचक्ष्व यथातत्त्वं महामुने ॥ २ ॥
 वंशोपायन उवाच ।
 सप्तमद्यः सरस्वत्यां चाभिर्ष्यात्समिदं जगत् ।
 आहूता बलवद्भिर्हि तत्रतत्र सरस्वती ॥ ३ ॥
 सुप्रभा काश्रयाक्षी च विशाला च मनोरमा ।
 सरस्वती चापवती सुरेशुर्विमलोदका ॥ ४ ॥
 पितामहस्य महतो वर्तमाने महामखे ।
 वितते यज्ञवाटे च संसिद्धेषु द्विजातिषु ॥ ५ ॥
 पुण्याहृषोर्षविर्मलवैदानां निन्दस्तथा ।
 देवेषु चैव व्यग्रेषु तस्मिन्व्यज्ञविर्षा तदा ॥ ६ ॥
 तत्र चैव महाराज दीक्षिते प्रपितामहे ।
 यज्ञतस्तस्य सत्रेण सर्वकामसमृद्धिना ॥ ७ ॥
 मनसा चिन्तिता कर्षा धर्मार्थकृष्टलस्तदा ।
 उपविष्टान्ति राजेन्द्र द्विजार्थीस्तत्रतत्र ह ॥ ८ ॥
 जगुय तत्र गन्धर्वा ननृतुधाप्सरोगणाः ।
 पादिप्राणि च दिव्यानि वाद्ययामासुरजना ॥ ९ ॥
 तस्य यज्ञस्य संपत्त्या हनुर्पुद्वैतवागणाः ।
 विनायं परमं जग्मुः किमु मानुषो नयः ॥ १० ॥
 वर्तमाने यथा यज्ञे पुष्करस्ये पितामहे ।
 भयुवशुषयो राजप्रायं यज्ञो महामुनिः ॥ ११ ॥
 न ह्यस्ये गरिच्छ्रेष्ठा यन्नादिह गरम्पर्णा ।
 यशुना भगवान्दीवः यन्नागय सरम्पर्णा ॥ १२ ॥

पितामहेन यज्ञता आहूता पुष्करेषु वै ।
 सुप्रभा नाम राजेन्द्र नाम्ना तत्र सरस्वती ॥ १३ ॥
 तां दृष्ट्वा मुनयस्तुष्टास्तरायुक्तां सरस्वतीम् ।
 पितामहं मानयन्तीं क्रतुं ते बहुमेनिरे ॥ १४ ॥
 एवमेषा सरिच्छ्रेष्ठा पुष्करेषु सरस्वती ।
 पितामहार्थं संभूता तुष्यर्थं च मनीषिणाम् ॥ १५ ॥
 नैमिषे मुनयो राजन्समागम्य समासते ।
 तत्र चित्राः कथा खासन्वेदं प्रति जनेधर ॥ १६ ॥
 यत्र ते मुनयो खासन्नान्स्वाध्यायवेदिनः ।
 ते समागम्य मुनयः सस्मरुर्वं सरस्वतीम् ॥ १७ ॥
 सा तु ध्याता महाराज मुनिभिः सत्रयाजिभिः ।
 समागतानां राजेन्द्र साहाय्यार्थं महात्मनाम् ।
 आजगाम महाभागा तत्र पुण्या सरस्वती ॥ १८ ॥
 नैमिषे काश्रयाक्षी तु मुनीनां सत्रयाजिनाम् ।
 आगता सरितां श्रेष्ठा तत्र भारत पूजिता ॥ १९ ॥
 गयस्य यज्ञमानस्य गयेष्वेव महाकतुम् ।
 आहूता सरितां श्रेष्ठा गययज्ञे सरस्वती ॥ २० ॥
 विशालां तु गयस्याहृष्टपयः संशितप्रताः ॥ २१ ॥
 मरिन्ना दिमरत्पायात्प्रमुखा श्रीप्रगामिनी ।
 आदालकेन यज्ञे यज्ञे ध्याता गरम्पर्णा ॥ २२ ॥
 मन्ते सर्वतः स्मृतिं मुनीनां मन्तले तदा ।
 उपरं कोमलाभागे पुन्ये राजन्महान्ननः ॥ २३ ॥
 आदालकेन यज्ञे पूर्व ध्याता गरम्पर्णा ।
 आजगाम मरिच्छ्रेष्ठा गं देवं मुनिकाणाम् ॥ २४ ॥
 पूज्यमाना मुनिगर्भेन्यन्नाजिनवैर्षुतः ।
 मनोहरेति विख्याता सा हि मन्तना पूजा ॥ २५ ॥

सप्तसारखतं कस्मात्कश्च मङ्गणको मुनिः कथं सिद्धः स भगवान्कश्चास्य नियमोऽभवत् ॥ १ ॥ कस्य वंशे समुत्पन्नः किं चाधीतं द्विजोत्तम । एतन्मे सर्वमाचक्ष्व यथातत्त्वं महामुने ॥ २ ॥ वंशोपायन उवाच । सप्तमद्यः सरस्वत्यां चाभिर्ष्यात्समिदं जगत् । आहूता बलवद्भिर्हि तत्रतत्र सरस्वती ॥ ३ ॥ सुप्रभा काश्रयाक्षी च विशाला च मनोरमा । सरस्वती चापवती सुरेशुर्विमलोदका ॥ ४ ॥ पितामहस्य महतो वर्तमाने महामखे । वितते यज्ञवाटे च संसिद्धेषु द्विजातिषु ॥ ५ ॥ पुण्याहृषोर्षविर्मलवैदानां निन्दस्तथा । देवेषु चैव व्यग्रेषु तस्मिन्व्यज्ञविर्षा तदा ॥ ६ ॥ तत्र चैव महाराज दीक्षिते प्रपितामहे । यज्ञतस्तस्य सत्रेण सर्वकामसमृद्धिना ॥ ७ ॥ मनसा चिन्तिता कर्षा धर्मार्थकृष्टलस्तदा । उपविष्टान्ति राजेन्द्र द्विजार्थीस्तत्रतत्र ह ॥ ८ ॥ जगुय तत्र गन्धर्वा ननृतुधाप्सरोगणाः । पादिप्राणि च दिव्यानि वाद्ययामासुरजना ॥ ९ ॥ तस्य यज्ञस्य संपत्त्या हनुर्पुद्वैतवागणाः । विनायं परमं जग्मुः किमु मानुषो नयः ॥ १० ॥ वर्तमाने यथा यज्ञे पुष्करस्ये पितामहे । भयुवशुषयो राजप्रायं यज्ञो महामुनिः ॥ ११ ॥ न ह्यस्ये गरिच्छ्रेष्ठा यन्नादिह गरम्पर्णा । यशुना भगवान्दीवः यन्नागय सरम्पर्णा ॥ १२ ॥

[सुरेणुर्नृपभे द्वीपे पुण्ये राजर्विसेविते ।]
 कुरोश्च यजमानस्य कुरुक्षेत्रे महात्मनः ।
 आजगाम महाभागा सरिच्छ्रेष्ठा सरस्वती ॥ २६
 ओषवत्वपि राजेन्द्र वसिष्ठेन महात्मना ।
 समाहृता कुरुक्षेत्रे दिव्यतोया सरस्वती ॥ २७
 दक्षेण यजता चापि गङ्गाद्वारे सरस्वती ।
 सुवेणिरिति विख्याता प्रक्षुता श्रीघ्नगामिनी २८
 विमलोदा भगवती ब्रह्मणा यजता पुनः ।
 समाहृता ययौ तत्र पुण्ये हैमवते गिरौ ॥ २९
 एकीभूतास्ततस्तास्तु तस्मिंस्तीर्थे समागताः ।
 सप्तसारस्वतं तीर्थं ततस्तु प्रथितं भुवि ॥ ३०
 इति सप्तसरस्वत्यो नामतः परिकीर्तिताः ।
 सप्तसारस्वतं चैव तीर्थं पुण्यं तथा स्मृतम् ॥ ३१
 शृणु मङ्गलकसापि कौमारब्रह्मचारिणः ।
 आपगामवगाढस्य राजन्प्रकीडितं महत् ॥ ३२
 दृष्ट्वा यदृच्छया तत्र स्त्रियमम्भसि भारत ।
 स्त्रायन्तीं रुचिरापाङ्गीं दिग्वाससमनिन्दिताम् ।
 सरस्वत्यां महाराज चस्कन्दे वीर्यमम्भसि ॥ ३३
 उद्रेतः स तु जग्राह कलयो वै महातपाः ।
 'ऋषिः परमधर्मात्मा तदा पुरुषसत्तमः' ॥ ३४
 सप्तधा प्रविभागं तु कलशस्य जगाम ह ।
 तत्रर्षयः सप्त जाता जज्ञिरे मरुतां गणाः ॥ ३५
 वायुवेगो वायुवलो वायुहा वायुमण्डलः ।
 वायुज्वालो वायुरेता वायुचक्रथ वीर्यवान् ।
 एवमेते समुत्पन्ना मरुतां जनयिष्णवः ॥ ३६
 इदमन्यथ राजेन्द्र शृण्वार्थर्यतरं भुवि ।
 महर्षेश्रितं यादृक् त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ ३७
 पुरा मङ्गलकः सिद्धः कुशाग्रणेति नः श्रुतम् ।
 क्षतः किल करे राजंस्तस्य शाकरसोऽस्रवत् ॥ ३८
 स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रनृचवान् ॥ ३९
 ततस्तस्मिन्प्रनृत्ते वै स्यावरं जद्रमं च यत् ।
 प्रनृचमुभयं धीर तेजसा तस्य मोहितम् ॥ ४०
 ब्रह्मादिभिः सुरैः राजश्रुतिभिश्च तपोधनैः ।

विज्ञप्तो वै महादेव ऋपरर्थे नराधिप ।
 नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ४१
 ततो देवो मुनिं दृष्ट्वा हर्षाविष्टमतीव ह ।
 सुराणां हितकामार्थं महादेवोऽभ्यभाषत ॥ ४२
 भोभो ब्राह्मण धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् ।
 हर्षस्थानं किमर्थं च तवेदमधिकं मुने ।
 तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ॥ ४३
 ऋषिरुवाच ।
 किं न पश्यसि मे ब्रह्मन्कराच्छाकरसं क्षुतम् ।
 यं दृष्ट्वा संप्रनृत्तो वै हर्षेण महता विभो ॥ ४४
 तं प्रहस्यान्नवीद्वेवो मुनिं रागेण मोहितम् ।
 अहं न विस्रयं विप्र गच्छामीति प्रपश्य माम् ॥ ४५
 एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं महादेवेन धीमता ।
 अङ्गुल्यग्रेण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताडितोऽभवत् ॥ ४६
 ततो भस क्षताद्राजन्निर्गतं हिमसन्निभम् ॥ ४७
 तद्दृष्ट्वा व्रीडितो राजन्स मुनिः पादयोगतः ।
 मेने देवं महादेवमिदं चोवाच विसितः ॥ ४८
 नान्यं देवादहं मन्ये रुद्रात्परतरं महत् ।
 सुरामुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलधृक् ॥ ४९
 त्वया सृष्टमिदं विश्वं वदन्तीह मनीषिणः ।
 त्वामेव सर्वं विशति पुनरेव युगक्षये ॥ ५०
 देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया ।
 त्वयि सर्वे स दृश्यन्ते भावा ये जगति स्थिताः ॥ ५१
 त्वामुपासन्त वरदं देवा ब्रह्मादयोऽनघ ।
 सर्वस्त्वमसि देवानां कर्ता कारयिता च ह ॥ ५२
 त्वत्प्रसादात्सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ।
 'त्वं प्रभुः परमेश्वर्यादधिकं भासि शंकर ॥ ५३
 त्वयि ब्रह्मा च विष्णुश्च लोकानसंधाय विष्टतः ।
 त्वन्मूलं च जगत्सर्वं भूतस्थावरजंगमम् ॥ ५४
 स्वर्गं च परमं स्थानं नृणामभ्युदयार्थिनाम् ।
 ददासि च प्रसन्नस्त्वं भक्तानां परमेश्वर ॥ ५५
 अनाद्युत्पिपदं नृणां नित्यं निश्रेयसार्थिनाम् ।
 ददासि कर्मिणां कर्म भावयन्ध्यानयोगतः ॥ ५६
 ॥ ३१ ॥ मरुतां प्राणरायानां एकीनरपाद्यताम् ॥ एतेषां सप्तग
 मरुतां दिशाम्गता इति कथयन्तस्त्रिषु लोकेषु तपसः ॥ ३६ ॥

न वृथाऽस्ति महादेव प्रसादस्ते महेश्वर ।
 यस्साच्चयोपकरणात्करोमि कमलेक्षण ॥ ५७
 प्रपद्ये शरणं शंभुं सर्वदा सर्वतः स्थितम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा तमेवाभिभजाम्यहम् ॥ ५८
 जनमेजय उवाच ।
 एवं स्तुत्वा महादेवं स ऋषिः प्रणतोऽभवत् ॥ ५९
 यदिदं चापलं देव कृतमेतत्सयाद्रिकम् ।
 ततः प्रसादयामि त्वां तपो मे न क्षरेदिति ॥ ६०

॥ इति श्रीमन्महाभारते शाल्यपर्वणि हृद्प्रवेशपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

पल्लवम्यांशनसतीर्थगमनम् ॥ १ ॥ तत्तीर्थस्य कपालमोचनतामप्राप्तित्हेतूनि ॥ २ ॥ पल्लव उवाच ॥
 ॥ ३ ॥ उदाहृतचरित्रकथनं पल्लव पृथुदकतीर्थं श्रानदानादि ॥ ४ ॥

वंशंपायन उवाच ।
 सुषित्वा तत्र रामस्तु शंभुज्याश्रमवाग्निनः ।
 यथा मङ्गलके प्रीतिं शुभां चक्रे हलायुधः ॥ १
 दत्त्वा दानं द्विजातिभ्यो रजनीं तामुपोष्य च ।
 पूजितो मुनिमहेश्च प्रातरुत्थाय लाङ्गली ॥ २
 अनुज्ञाप्य मुनीन्मर्षान्मृष्ट्वा तोषं च भारत ।
 प्रपर्षां त्वरितो रामस्तीर्थहेतोर्महाबलः ॥ ३
 ततस्त्र्यंशमगं तीर्थमाजगाम हलायुधः ।
 कपालमोचनं नाम यत्र मुक्तो महामुनिः ॥ ४
 महता शिरसा गजान्द्रमजहो महोदरः ।
 गद्यगस्य महाराज रामक्षिप्तस्य वै पुरा ॥ ५
 तत्र पूर्वं तपन्नामं फाल्पेन गुमहात्मना ।
 पश्याम्य नीतिगमिता प्रादुर्भूता महान्मनः ।
 पश्याम्यध्विन्तपामास दैत्यदानपविग्रहम् ॥ ६
 गन्ध्राप्य च पलो गजंतीर्थप्ररमुत्तमम् ।
 विधिरद्दे ददां विधं प्रादपाणां महान्मनाम् ॥ ७
 जनमेजय उवाच ।
 कथानमोचनं मन्त्रकथं यत्र महामुनिः ।
 सक्तः कथं चास्य तिरो लब्धं येन च हेतुना ॥ ८

वंशंपायन उवाच ।
 पुरा वै दण्डकारण्ये गद्यवेण महात्मना ।
 यमता राजशार्दूल राक्षसाञ्छमयिष्यता ॥ ९
 जनम्याने शिरशिङ्घ्रं राक्षसस्य दुरात्मनः ।
 क्षुरेण शितयोगेण तत्पपात महाबले ॥ १०
 महोदरस्य तल्लभं जहायां वै यद्वन्द्यया ।
 यने विचरतो राजन्मथि भित्त्वाऽस्फुरत्तदा ॥ ११
 य तेन लभेन तदा द्विजातिने शृङ्गाकृ ह ।
 अभिगन्तुं महाप्राजन्मीर्षान्वापननानि च ॥ १२
 न पूतिना निवृत्ता वेदनातो महामुनिः ।
 जगाम सर्वतीर्थानि पूषिष्यां पेमिनः युतम् ॥ १३
 य गत्वा मरितः गवांः समुद्रोद्य महागपाः ।
 फययामास तन्मयेमृषीणां भाषिगान्मनाम् ॥ १४
 आदुन्व सर्वतीर्थेषु न च मोधनवापरातः ।
 स तु शुभान विद्रेन्द्रो मुनीनां वपने महत् ॥ १५
 मग्मत्वार्मर्षिरां ग्वागमोशनमं तदा ।
 सर्वपापप्रमनं गिद्विधेयमनुत्तमम् ॥ १६
 य तु गन्ता तत्रात्र सर्वतीर्थगमनं द्विजः ॥ १७
 यत्र श्रान्तमे सर्वं तस्योत्पद्यतमदा ।

तच्छिरश्चरणं मुक्त्वा पपातान्तर्जले तदा ॥ १८
 विमुक्तस्तेन शिरसा परं सुखमवाप ह ।
 स चाप्यन्तर्जले मूर्धा जगामादर्शनं विभो ॥ १९
 ततः स विरुजो राजन्पूतात्मा धीतकल्मषः ।
 आजगामाश्रमं प्रीतः कृतकृत्यो महोदरः ॥ २०
 सोऽय गत्वाऽऽश्रमं पुण्यं विप्रमुक्तो महातपाः ।
 कथयामास तत्सर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ २१
 ते श्रुत्वा वचनं तस्य ततस्तीर्थस्य मानद ।
 कपालमोचनमिति नाम चक्रुः समागताः ॥ २२
 स चापि तीर्थप्रवरं पुनर्गत्वा महानृषिः ।
 पीत्वा पयःसुविपुलं सिद्धिमायाचदा मुनिः ॥ २३
 तत्र दत्त्वा बहून्देयान्विप्रान्संपूज्य माधवः ।
 जगाम तत्र राजेन्द्र उशङ्गोराश्रमं तदा ॥ २४
 यत्र तप्तं तपो धोरमाष्टिपेणेन भारत ।
 ब्राह्मण्यं लब्धवान्यत्र विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २५
 सर्वकामसमृद्धं च तदाश्रमपदं महत् ।
 मुनिभिर्ब्राह्मणैश्चैव सेवितं सर्वदा विभो ॥ २६
 ततो हलधरः श्रीमान्ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 जगाम तत्र राजेन्द्र उशङ्गुस्तनुमत्यजत् ॥ २७
 उशङ्गुर्ब्राह्मणो वृद्धस्तपोनित्यश्च भारत ।
 देह्न्यासे कृतमना विचिन्त्य बहुधा तदा ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

आष्टिपेणेन पृथूदकतीर्थं तपश्चर्यया कुरुक्षेत्राधिगमः ॥ १ ॥ विश्वामित्रादीनां तप्ततीर्थं तपश्चर्यया ब्राह्मण्याधिगमः
 ॥ २ ॥ यत्नमद्रस्य तत्र खानादिपूर्वकं वकाश्रमं प्रति गमनम् ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच ।
 आष्टिपेणस्तथा ब्रह्मन्विपुलं तप्तवांस्तपः ।
 सिधुद्वीपः कथं चापि ब्राह्मण्यं लब्धवांस्तदा ॥ १
 देवापिश्च कथं ब्रह्मन्विश्वामित्रश्च सत्तम ।
 तन्ममाचक्ष्व भगवन्परं कौतूहलं हि मे ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।

पुरा कृतयुगे राजन्नाष्टिपेणो द्विजोत्तमः ।
 वसन्गुरुकुले नित्यं नित्यमध्ययने रतः ॥ ३
 तस्य राजन्गुरुकुले वसतो नित्यमेव च ।
 समाप्तिं नागमद्विद्या नापि वेदा विशांपते ॥ ४
 स निर्धिषणस्ततो राजंस्तपस्तेपे महातपाः ।
 ततो वै तपसा तेन प्राप्य वेदाननुत्तमान् ॥ ५

विश्वामित्राश्रमं तदा इति क. पाठः । उशङ्गोराश्रमं तदा इति झ.
 पाठः ॥ २४ ॥ अक्षय स्वर्गमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ब्राह्मण्यं

मद्रसंपातो वेदमूढ इति यावत् । ततः स्तार्यं प्यम् । ब्राह्मणं
 मद्रसंपाते इति मैदिनी ॥ ३६ ॥ चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

स विद्वान्देद्युक्तश्च सिद्धश्चाप्युपसत्तमः ।
 तत्र तीर्थं वरान्प्रादात्रीनिव सुमहातपाः ॥ ६
 श्रिसिस्तीर्थे महानद्या अद्यप्रभृति मानवः ।
 आमुतो वाजिमेषस्य फलं प्राप्स्यति पुष्कलम् ॥ ७
 अद्यप्रभृति नैवात्र भयं व्यालाद्भविष्यति ।
 अपि चालपेन कालेन फलं प्राप्स्यति पुष्कलम् ॥ ८
 एवमुक्त्वा महातेजा जगाम त्रिदिवं मुनिः ।
 एवं सिद्धः स भगवान्नाष्टिपेणः प्रतापवान् ॥ ९
 तस्मिन्नेव तदा तीर्थे सिन्धुद्वीपः प्रतापवान् ।
 देवापिश्च महाराज ब्राह्मण्यं प्रापतुर्महत् ॥ १०
 तथाच कौशिकस्तात तपोनिव्यो जितेन्द्रियः ।
 तपसा वै सुतप्तेन ब्राह्मणत्वमवाप्तवान् ॥ ११
 गाधिर्नाम महानासीत्क्षत्रियः प्रथितो भुवि ।
 तस्य पुत्रोऽभवद्राजन्विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥ १२
 स राजा कौशिकस्तात महायोग्यमवात्किल ।
 स पुत्रमभिपिच्याय विश्वामित्रं महातपाः ॥ १३
 देहत्यासे मनश्चेक्रे तमूचुः प्रणताः प्रजाः ।
 गन्तव्यं महाप्राज्ञं त्राहि चास्मान्महाभयात् ॥ १४
 एवमुक्तः मत्पुत्रावच ततो गाधिः प्रजास्ततः ।
 विश्वस्य जगतां गोप्ता भविष्यति मुतो मम ॥ १५
 इत्युक्त्वा तु ततो गाधिविश्वामित्रं निवेश्य च ।
 जगाम त्रिदिवं राजन्विश्वामित्रोऽभवच्छुपः ॥ १६
 न स शक्नोति पृथिवीं यत्रवानपि रक्षितुम् ।
 ततः शुश्राव राजा स राजसंभ्यो महामयम् ॥ १७
 निर्ययां नगराषापि चतुरद्रबलान्वितः ।
 ग गत्वा दूरमध्वानं यमिष्टाश्रममभ्ययात् ॥ १८
 तस्य ते सैनिका राजशंभुन्ब्राह्मणान्यान्वहन् ।
 ततस्तु भगवान्निप्रो वसिष्ठो श्रममभ्ययात् ।

दृष्टोऽथ ततः सर्वं भज्यमानं महावनम् ॥ १९
 तस्य क्रुद्धो महाराज वसिष्ठो मुनिसत्तमः ।
 स्रजस्व शयरान्योरानिति स्वां गामुवाच ह ॥ २०
 तथोक्ता साऽस्रजदेजुः पुरुषान्वोरदर्शनान् ।
 ते तु तद्ब्रह्मसाद्य वमजुः सर्वतोदिशम् ॥ २१
 तच्छ्रुत्वा विद्वृतं सैन्यं विश्वामित्रस्तु गाधिजः ।
 तपः परं मन्यमानस्तपस्येव मनो दधे ॥ २२
 सोऽसिस्तीर्थवरे राजन्सरस्वत्याः समाहितः ।
 नियमैश्वरोपवासैश्च कश्यन्देहमात्मनः ॥ २३
 जलाहारो वायुमयः पर्णाहारश्च सोऽभवत् ।
 तथा स्थण्डिलशापी चये चान्येनियमाः श्रयक् ॥ २४
 असकृत्तस्य देवास्तु व्रतविधं प्रचक्रिरे ।
 न चास्य नियमाद्दुदिरपयाति महात्मनः ॥ २५
 ततः परेण यत्नेन तस्या बहुविधं तपः ।
 तेजसा भास्कराकारो गाधिजः समपद्यत ॥ २६
 तपसा तु तथायुक्तं विश्वामित्रं पितामहः ।
 अमन्यत महातेजा वरदोऽदर्शयत्तदा ॥ २७
 स तु वद्रे वरं राजन्सामहं ब्राह्मणस्त्विति ।
 तथेति चात्रपीडिता सर्वलोकपितामहः ॥ २८
 स लब्ध्वा तपसोऽग्रेण ब्राह्मणत्वं महायशाः ।
 विचचार मह्यं कृत्वा कृतकामः सुरोत्तमः ॥ २९
 त्रिसिस्तीर्थेऽग्रे रामः श्रदाय विविधं यमु ।
 पयस्विनीस्तथा धेनुर्सानानि शयनानि च ॥ ३०
 अथ वराप्पयलंकारं मत्स्यं पर्वं च शोभनम् ।
 अद्दन्मुदितो राजन्पूजयित्वा द्विजोत्तमान् ॥ ३१
 ययां राजन्ततो रामो पकस्ताश्रममन्निफान् ।
 यत्र तेषु तपनीनां दान्त्वो पक् इति मुनिः ॥ ३२

॥ इति श्रीभगवद्गीतायाम् अष्टमोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

द्विचचारिणोऽप्यायः ॥ ४२ ॥

बलदेवभावादीलीली शैलमयम् ॥ १ ॥ बलदेवविचरिणोऽप्यायम् ॥ २ ॥ बलदेवस्य तपो वसिष्ठोऽप्यायम् ॥ ३ ॥

पेशपायन उराप ।

मन्मोनिभिरार्जुनं जगाम पद्मन्दनः ।

यत्र दान्त्वो पतो राजन्वर्षे सुमहातपाः ।

पुत्राव चतुरद्रव्यं मह्यं कौशिकमन्त्रिणः ॥ १

बलदेवस्य तपो वसिष्ठोऽप्यायम् ॥ २ ॥

तपसा घोररूपेण कर्षयन्देहमात्मनः ।
 क्रोधेन महताऽऽविष्टो धर्मात्मा वै प्रतापवान् ॥ २
 पुरा हि नैमिशीयानां सत्रे द्वादशवार्षिके ।
 वृत्ते विश्वजितोऽन्ते वै पाञ्चालानृपयोऽगमन् ॥ ३
 तत्रेश्वरमयाचन्त दक्षिणार्थं मनस्विनः ।
 'तत्र ते लेभिरे राजन्याञ्चालेभ्यो महर्षयः ।'
 बलान्वितान्वत्सतरान्निर्वाधीन्सप्तविंशतिम् ॥ ४
 तानब्रवीद्भक्तो दालभ्यो विभजध्वं पशूनिति ।
 पशूनेतानहं त्यक्त्वा भिक्षिष्ये राजसत्तमम् ॥ ५
 एवमुक्त्वा वक्तो राजशृपीन्सर्वान्प्रतापवान् ।
 जगाम धृतराष्ट्रस्य भवनं ब्राह्मणोत्तमः ॥ ६
 स समीपगतो भूत्वा धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
 अयाचत पशून्दालभ्यः स चैनं रूपितोऽब्रवीत् ॥ ७
 यदृच्छया मृता दृष्ट्वा गास्तदा नृपसत्तमः ।
 एतान्पशून्मय क्षिप्रं ब्रह्मवन्द्यो यदीच्छसि ॥ ८
 ऋपिस्त्वथ वक्तुः क्रुद्धश्चिन्तयामास धर्मवित् ।
 अहो वत नृशंसं वै वाक्यमुक्तोऽस्मि संसदि ॥ ९
 चिन्तयित्वा मुहूर्तेन रोपाविष्टो द्विजोत्तमः ।
 मतिं चक्रे विनाशाय धृतराष्ट्रस्य भूपतेः ॥ १०
 स तूत्कृत्य मृतानां वै मांसानि मुनिसत्तमः ।
 जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं नरपतेः पुरा ॥ ११
 अवाकीर्णं सरस्वत्यास्तीर्थं प्रज्वाल्य पावकम् ।
 वक्तो दालभ्यो महाराज नियमं परमं स्थितः ॥ १२
 स तैरेव जुहावाद्यौ राष्ट्रं मांसैर्महातपाः ॥ १३
 तस्मिंस्तु विधिवत्सत्रे संप्रवृत्ते मुदारुणे ।
 अधीयत ततो राष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव ॥ १४
 लिखमानं यथा कान्तं वनं परशुना विभो ।
 बभूवापद्गतं तच्च व्यचकीर्णमचेतनम् ॥ १५
 दृष्ट्वा तथाऽवकीर्णं तु राष्ट्रं स मनुजाधिपः ।
 बभूव दुर्मना राजा चिन्तयामास च प्रशुः ॥ १६
 मोक्षार्थमकरोद्यत्नं ब्राह्मणैः सहितः पुरा ।
 न च श्रेयोऽप्यगच्छतु क्षीयते राष्ट्रमेव च ॥ १७
 यदा न पार्थिवः सिद्धस्ते च विप्रास्तदाऽनप ॥ १८

यदा चापि न शक्नोति राष्ट्रं मोक्षयितुं नृपः ।
 अथ विप्रादिकांस्तत्र पप्रच्छ जनमेजय ॥ १
 ततो विप्रादिकाः प्राहुः पशुविप्रकृतस्त्वया ।
 मांसैरभिजुहोतीदं तव राष्ट्रं मुनिर्वक्तुः ॥ २
 तेन ते ह्यमानस्य राष्ट्रस्यास्य क्षयो महान् ।
 तस्यैतत्तपसः कर्म येन तेऽद्य लयो महान् ॥ ३
 'यदीच्छसि महाबाहो शान्तिं राष्ट्रस्य भूमिप ।'
 अपां कुञ्जे सरस्वत्यास्तं प्रसादय पार्थिव ॥ ४
 वैशंपायन उवाच ।
 सरस्वतीं ततो गत्वा स राजा वक्तुमब्रवीत् ।
 निपत्य शिरसा भूमौ प्राञ्जलिर्भरतर्षभ ॥ ५
 प्रसादये त्वां भगवन्नपराधं क्षमस्व मे ।
 मम दीनस्य लुब्धस्य मौर्येण हतचेतसः ।
 त्वं गतिस्त्वं च मे नाथः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ६
 तं तथा विलपन्तं तु शोकोपहतचेतसम् ।
 श्रुत्वा तस्य कृपा जुञ्जे राष्ट्रं तस्य व्यमोचयत् ॥ ७
 ऋपिः भ्रशक्तस्तस्याभूत्संरम्भं च विहाय सः ।
 मोक्षार्थं तस्य राज्यस्य जुहाव पुनराहुतिम् ॥ ८
 मोक्षयित्वा ततो राष्ट्रं प्रतिगृह्य पशून्बहून् ।
 हृष्टात्मा नैमिशारण्यं जगाम पुनरेव सः ॥ ९
 धृतराष्ट्रोऽपि धर्मात्मा स्वस्यचेता महामनाः ।
 स्वमेव नगरं राजन्प्रतिपेदे महर्द्धिमत् ॥ १०
 तत्र तीर्थं महाराज बृहस्पतिरुदारधीः ।
 असुराणामभावाय भवाय च दिवोकसाम् ॥ ११
 मांसैरभिजुहावेष्टिमक्षीयन्त ततोऽमुराः ।
 दैवतैरपि संभ्रजा जितकाशिमिराहवे ॥ १२
 तत्रापि विधिवद्वा ब्राह्मणैर्भ्यो महायज्ञाः ।
 वाजिनः कुञ्जरांश्चैव रथांश्चाश्वतरीयुतान् ॥ १३
 रत्नानि च महार्हाणि धनं धान्यं च पुष्कलम् ।
 ययौ तीर्थं महाबाहुर्यायातं पृथिवीपते ॥ १४
 तत्र यज्ञे ययातेश्व महाराज सरस्वती ।
 सर्पिः पयथ गुत्साव नाहुपस्य महात्मनः ॥ १५
 भाग न दृष्टोऽनभिरुपयः ॥ १६ ॥ अपि वै प्राधिपालत्रिपि प्र-
 पट ॥ १७ ॥ त्रिज्वरिणोऽप्यात् ॥ १८ ॥

तत्रेष्टा पुल्पव्याघ्रो ययातिः पृथिवीपतिः ।
 आक्रामदूर्ध्वं मुदितो लेभे लोकांश्च पुष्कलान् ३४
 पुनस्तत्र च राज्ञस्तु ययातेर्जतः प्रभोः ।
 भ्रातार्य परमं कृत्वा भक्तिं चात्मनि शान्धतीम् ।
 ददां कामान्त्राह्णणेभ्यो यान्यान्यो मनसेच्छति ३५
 यो यत्र स्थित एवेह आहूतो यज्ञसंस्तरे ।
 तस्यतस्य सरिच्छ्रेष्ठा गृहादि शयनादिकम् ।
 पदमं भोजनं चैव दानं नानानिधं तथा ॥ ३६

ते मन्यमाना राजस्तु संप्रदानमनुत्तमम् ।
 राजानं तुष्टुः प्रीता दत्त्वा चैवाश्रियः शुभाः ॥ ३७
 तत्र देवाः सगन्धर्वाः प्रीता यज्ञस्य संपदा ।
 विसिता मानुषाश्चासन्दृष्ट्वा तां यज्ञसंपदम् ॥ ३८
 ततस्तालकेतुर्महाधर्मकेतु-
 र्महात्मा कृतात्मा महादाननित्यः ।
 वसिष्ठापवाहं महाभीमवेगं
 धृतात्मा जितात्मा समभ्याजगाम ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदयनेसपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

वसिष्ठापवाहतीर्थस्य तन्नामप्राप्तिप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
 वसिष्ठापवाहो ब्रह्मन्वं भीमवेगः कथं नु सः ।
 किमर्थं च सरिच्छ्रेष्ठा तमृषिं प्रत्यवाहयत् ॥ १
 यमस्वामभवद्वरं कारणं किं च तत्प्रभो ।
 तं पृष्टो महाप्राज्ञ न हि तृप्यामि कथ्यति ॥ २
 शृणुपायन उवाच ।
 विश्वामित्रस्य त्रिपर्वैर्वसिष्ठस्य च भारत ।
 भृशं वैरमभूद्राजंस्तपःस्पर्धाकृतं महत् ॥ ३
 आश्रमो वै वसिष्ठस्य स्याणुतीर्थेऽमत्रन्महान् ।
 श्रुतः पार्थतथामीद्विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ ४
 पत्र स्याणुर्महाराज तप्तान्परमं तपः ।
 तत्रास्य कर्म तद्वैरं प्रयदन्ति मनीषिणः ॥ ५
 पपेष्टा भगवान्याणुः पूजयित्वा गरुड्वीम् ।
 स्यापयामास तर्क्षिणं स्याणुतीर्थमिति प्रभो ॥ ६
 तत्र तीर्थे गुराः स्कन्दमभ्यपिशङ्गपिप ।
 पंनापत्वेन मरुता सुगणिविनिर्घर्षणम् ॥ ७
 गन्धिनारन्यो तीर्थे विश्वामित्रो महाभुनिः ।
 वसिष्ठं चान्पयामास तपमोमेन तप्यतु ॥ ८
 विश्वामित्रवसिष्ठौ शारदन्वहनि भाग ।
 त्र्यर्षो गतः कर्ता तीर्थां चरतुम्नां तपोधनी ॥ ९

तत्राप्यधिकसंतप्तो विश्वामित्रो महाभुनिः ।
 दृष्ट्वा तेजो वसिष्ठस्य चिन्तामभिजगाम ह ॥ १०
 तस्य बुद्धिरियं हासीद्भर्मनित्यस्य भारत ।
 इयं सरस्वती तूर्णं मत्समीपं तपोधनम् ॥ ११
 आनयिष्यति वेगेन वसिष्ठं जपतां वरम् ।
 इहागतं द्विजश्रेष्ठं हनिष्यामि न मंशयः ॥ १२
 एवं निश्चित्य भगवान्विश्वामित्रो महाभुनिः ।
 तस्मात् सर्गितां श्रेष्ठां क्रोधतंरत्तलोजनः ॥ १३
 सा ध्याता भुनिना तेन व्यावृत्तत्वं जगाम ह ।
 गता चैनं महावीर्यं महाक्रोषं च मामिनी ॥ १४
 तदा तं वैपमानाङ्गी त्रिपर्णा प्राञ्जलिशृङ्गम् ।
 उपतम्ये भुनिवरं विश्वामित्रं मरुतवी ॥ १५
 हतवीरा यथा नारी माऽभवदुःखिता भृशम् ।
 श्रुहि किं कृत्वाणीति प्रोत्राप भुनिमणमम् ॥ १६
 तामुवाच भुनिः कुद्वेो वसिष्ठं त्रिपयमानय ।
 यावदेनं निहन्म्यप तच्छृणुया स्वपिता नदी ॥ १७
 माऽस्मिं तु तपः कृत्वा इन्द्राङ्गिनिभेषणा ।
 प्राकल्प्य भृशं भीता यावुनेशदना नृणा ॥ १८
 तयात्तां तु तां दृष्ट्वा भुनिगद महानदीम् ।
 अविपातं वसिष्ठं मरुतानपत्यान्विकं मय ॥ १९

सा तस्य वचनं श्रुत्वा ज्ञात्वा पापं चिकीर्षितम् ।
 वसिष्ठस्य प्रभावं च जानन्त्यप्रतिमं भुवि ॥ २०
 साऽभिगम्य वसिष्ठं च इदमर्थमचोदयत् ।
 यदुक्ता सरितांश्रेष्ठा विश्वामित्रेण धीमता ॥ २१
 उभयोः शपयोर्भीता वेपमाना पुनःपुनः ।
 चिन्तयित्वा महाशापमृषिवित्रासिता भृशम् २२
 तां कृशां च विवर्णां च दृष्ट्वा चिन्तासमन्विताम् ।
 उवाच राजन्धर्मात्मा वसिष्ठो द्विपदां वरः ॥ २३
 पाह्यात्मानं सरिच्छ्रेष्ठे वह मां शीघ्रगामिनी ।
 विश्वामित्रः शोषेद् त्वां मा कृथास्त्वं विचारणाम् ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृपाशीलस्य सा सरित् ।
 चिन्तयामास कौरव्य किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ॥ २५
 तस्याश्चिन्ता समुत्पन्ना वसिष्ठो मय्यतीव हि ।
 कृतवान्हि दयां नित्यं तस्य कार्यं हितं मया ॥ २६
 अथ कूले स्वके राजञ्जपन्तमृषिसत्तमम् ।
 जुह्वानं कौशिकं प्रेक्ष्य सरस्वत्यभ्यचिन्तयत् ॥ २७
 इदमन्तरमित्येवं ततः सा सरितां वरा ।
 कूलापहारमकरोत्स्वेन वेगेन सा सरित् ॥ २८
 तेन कूलापहारेण मैत्रावरुणिरौहता ।
 उह्यमानः स तुष्टाव तदा राजन्सरस्वतीम् ॥ २९
 पितामहस्य सरसः प्रवृत्ताऽसि सरस्वति ।
 व्याप्तं चेदं जगत्सर्वं तवैवाम्भोभिरुत्तमैः ॥ ३०
 त्वमेवाकाशगता देवि भेषु सृजसे पयः ।

सर्वाश्चापस्त्वमेवेति यथा वचमधीमहि ॥ ३१
 पुष्टिर्द्युतिस्तथा कीर्तिः सिद्धिर्द्युद्धिरुमा तथा ।
 त्वमेव वाणी स्वाहा त्वं तवायत्तमिदं जगत् ।
 त्वमेव सर्वभूतेषु वससीह चतुर्विधा ॥ ३२
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं सरस्वती राजन्स्तूयमाना महर्षिणा ।
 वेगेनोवाह तं विप्रं विश्वामित्राश्रमं प्रति ॥ ३३
 न्यवेदयत् चाभीक्ष्णं विश्वामित्राय तं मुनिम् ३४
 तमानीतं सरस्वत्या दृष्ट्वा कोपसमन्वितः ।
 अथान्वेपत्प्रहरणं वसिष्ठान्तकरं तदा ॥ ३५
 तं तु क्रुद्धमभिप्रेक्ष्य ब्रह्मवध्या भयान्वदी ।
 अपोवाह वसिष्ठं तु प्राचीं दिशमतन्द्रिता ।
 उभयोः कुर्वती वाक्यं वञ्चयित्वा च गाधिजम् ३६
 ततोपवाहितं दृष्ट्वा वसिष्ठमृषिसत्तमम् ।
 अब्रवीच्चथ संक्रुद्धो विश्वामित्रः सरस्वतीम् ॥ ३७
 यस्मान्मां त्वं सरिच्छ्रेष्ठे वञ्चयित्वा पुनर्गता ।
 शोणितं वह कल्याणि राक्षसानां च संमतम् ॥ ३८
 ततः सरस्वती शप्ता विश्वामित्रेण धीमता ।
 अवहृच्छोणितोन्मिश्रं तोयं संवत्सरं तदा ॥ ३९
 अथर्षयश्च देवाश्च गन्धर्वाभिरसत्तदा ।
 सरस्वतीं तथा दृष्ट्वा बभ्रुवुर्भृशदुःखिताः ॥ ४०
 एवं वसिष्ठापवाहो लोके ख्यातो जनाधिप ।
 आगच्छथ पुनर्मां स्वमेव सरितां वरा ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदयप्रवेशपर्वणि निचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

विश्वामित्रशापापदुष्टिरजलायाः सरस्वत्या ऋषिभिल्लपत्ता शोधनम् ॥ १ ॥ इन्द्रेण सरस्वत्यरणासंगमे यजनादिना महहत्यापरिहरणम् ॥ २ ॥ यत्परामस्य तत्र घ्राणादिपूर्वकं शप्ताःसोमतीर्थगमनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 सा शप्ता तेन क्रुद्धेन विश्वामित्रेण धीमता ।
 तस्मिन्तीर्थवरे शुभ्रे शोणितं समुपावहत् ॥ १
 अपाजग्मुस्ततो राजन्नाक्षसास्तत्र भारत ।

तत्र ते शोणितं सर्वं पिबन्तः सुप्तमासते ॥ २
 त्साश्च शुभ्रं तेन सुखिता विगतज्वराः ।
 नृत्सन्तश्च हसन्तश्च यथा स्वर्गजित्तथा ॥ ३
 कस्यचिच्चथ कालस्य ऋषयः सुतपोधनाः ।

यत्र यत्रयः रामोऽधीमहि यंशान् । यदाभिरुताश्रमं श्रुत्वा
 त्रिषु घंनदापोरुदं यत्कीरि मत्सः ॥ १९ ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

तीर्थयात्रां समाजग्मुः सरस्वत्यां महीपते ॥ ४
 तेषु सर्वेषु तीर्थेषु स्वाहुत्य मुनिपुङ्गवाः ।
 प्राप्य प्रीतिं परां चापि तपोलुब्धा विशारदाः ५
 प्रययुर्हि ततो राजन्येन तीर्थमसृग्बहम् ।
 अथागम्य महाभागास्तकीर्थं दारुणं तदा ॥ ६
 दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्याः शोणितेन परिप्लुतम् ।
 पीयमानं च रक्षोभिर्वह्नुभिर्नृपसत्तम ॥ ७
 तान्दृष्ट्वा राक्षसान्ताजन्मुनयः संशितव्रताः ।
 परित्राणे सरस्वत्याः परं यत्तं प्रचक्षिरे ॥ ८
 ते तु सर्वे महाभागाः समागम्य महाव्रताः ।
 आहूय सरितां श्रेष्ठामिदं वचनमब्रुवन् ॥ ९
 कारणं ब्रूहि कल्याणि किमर्थं ते हृदो ह्ययम् ।
 एवमग्राह्यतां यातः श्रुत्वाऽध्यासामहे वयम् १०
 ततः सा सर्वमाचष्ट यथावृत्तं प्रवेपती ।
 दुःखितामथ तां दृष्ट्वा ऊचुस्ते वै तपोधनाः ॥ ११
 कारणं श्रुतमस्माभिः शापार्थं व श्रुतोऽनये ।
 परिप्यन्ति तु यत्प्राप्तं सर्व एव तपोधनाः ॥ १२
 विमुक्त्वा सरिच्छ्रेष्ठा मृचुस्तेऽथ परस्परम् ।
 विमोचयामहे सर्वे शापादितां सरस्वतीम् ॥ १३
 ते सर्वे ब्राह्मणा राजंस्तपोभिर्नियमस्तया ।
 उपवासंश्च विविधैर्ममैः फटप्रव्रतस्तथा ॥ १४
 आराध्य पशुमतीरं महादेवं जगत्पतिम् ।
 मोक्षयामागुस्तां देवीं सरिच्छ्रेष्ठां सरस्वतीम् १५
 तेषां तु सा प्रमात्रेण प्रकृतिव्या सरस्वती ।
 प्रसन्नसलिला जज्ञे यथा पूर्वं तथैव हि ।
 निक्षेप्ता च सरिच्छ्रेष्ठा विषमां सा यथा पुरा ॥ १६
 दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्या मुनिभिर्लल्लया कृतम् ।
 तानेव धरुणं जग्मुः राक्षसाः क्षुधितान्तया ॥ १७
 कृताञ्जलिं गतो राजन्ताडग्याः क्षुधयाऽदिताः ।
 ऊचुस्मान् वै मुनीन्मवांन्कृपायुक्तान्पुनःपुनः ॥ १८
 १९ यं च क्षुधितार्थं च ममादीनाम शापताम् ।
 न च नः कामकारोऽयं वदन्नं पापकाशिनः ॥ १९
 पुष्पाक्षः पापसादेन दुष्टगेण च कर्मना ।

पक्षोऽयं वर्धतेऽस्माकं यतः सो ब्रह्मराक्षसाः ।
 योपितां चैव पापेन योनिदोषकृतेन च ॥ २०
 एवं हि वैश्यशूद्राणां क्षत्रियाणां तथैव च ।
 ये ब्राह्मणान्द्रष्ट्विपन्ति ते भवन्तीह राक्षसाः ॥ २१
 'शक्तिमन्तोऽपि ये केचिदाश्रितानां च रक्षणम् ।
 न कुर्वन्ति मनुष्यास्ते संभवन्तीह राक्षसाः ॥ २२
 आचार्यमृत्लिजं चैव गुरुं वृद्धजनं तथा ।
 प्राणिनो येऽवमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः ॥ २३
 तत्कुरुध्वमिहासाकं तारणं द्विजसत्तमाः ।
 शक्ता भवन्तः सर्वेषां लोकानामपि तारणे ॥ २४
 तेषां तु वचनं श्रुत्वा तुष्टयुस्तां महानदीम् ।
 मोक्षार्थं रक्षसां तेषाम्भुः प्रयतमानसाः ॥ २५
 ऋषय ऊचुः ।
 क्षुतं कीटावपन्नं च यचोच्छिष्टाचितं भवेत् ।
 सकेशमवधूतं च रुदितोपहतं च यत् ॥ २६
 श्वभिः संष्टमन्नं च भागोऽस्मां रक्षसामिह ।
 तस्माज्ज्ञाता सदा विद्वानेतान्यन्ताद्विवर्जयेत् ।
 राक्षसाद्यमतीं सुद्रे यो सुद्रेः पन्नमीदृशम् ॥ २७
 शोधयित्वा ततस्तीर्थमृषयस्ते तपोधनाः ।
 मोक्षार्थं राक्षसानां च नदीं तां प्रत्यचोदयन् ॥ २८
 महर्षिणां मतं ज्ञात्वा ततः सा सरितां वरा ।
 अरुणामानयामास स्यां तनुं पुरुषर्षभ ॥ २९
 तस्मान्ते राक्षसाः ग्राता वनस्वरता दिवं गताः ।
 अरुणायां महाराज मद्रवध्यापहा हि मा ॥ ३०
 एवमर्थमभिप्राय देवराजः प्रवक्तवुः ।
 तस्मिन्तीर्थे परे ग्वात्वा निमुक्तः पाप्मना किञ्च ३१
 जनमेजय उवाच ।
 किमर्थं भगवाच्छुक्रो मद्रवध्यापवाहसान् ।
 कथमभिध तंथि वै आमुत्याकन्मतोऽभवत् ॥ ३२
 यंत्रं पापन उवाच ।
 शूण्णैश्च दूषापान्यनं यथाहं जनेश्वर ।
 यथा विभेद ममयं नमुभेरागवः पुरा ॥ ३३
 ननु विराट्पराऽपि यः शृङ्गेरिं गन्तारिषु ।
 तेनेन्द्रः शूण्णमस्मीगमयं यदमन्वरीत् ॥ ३४

न चार्द्रेण न शुष्केण न रात्रौ नापि चाहनि ।
 वधिष्णाम्यसुरश्रेष्ठ सखे सत्येन ते शपे ॥ ३५
 एवं स कृत्वा समयं दृष्ट्वा नीहारमीश्वरः ।
 चिच्छेदास्य शिरो राजन्नपां फेनेन वासवः ॥ ३६
 तच्छिरो नमुचेच्छिन्नं पृष्ठतः शक्रमन्वियात् ।
 भोभो मित्रह पापेति बुवाणं शक्रमन्तिकात् ॥ ३७
 एवं स शिरसा तेन चोद्यमानः पुनःपुनः ।
 पितामहाय संतप्त एतमर्थं न्यवेदयत् ॥ ३८
 तमब्रवील्लोकगुरुररुणायां यथाविधि ।
 इष्टोपस्पृश देवेन्द्र तीर्थे पापभयापहे ॥ ३९
 [एषा पुण्यजला शक्र कृता मुनिभिरेव तु ।
 निगूढमस्यागमनमिहासीत्पूर्वमेव तु ॥ ४०
 ततोऽभ्येत्यारुणां देवीं ग्हावयामास वारिणा ।
 सरस्वत्यारुणायाश्च पुण्योऽयं संगमो महान् ॥ ४१
 इह त्वं यज देवेन्द्र दद दानान्यनेकशः ।
 अत्रापुत्र्य सुवोराचवं पातकाद्विप्रमोक्षयसे ॥ ४२
 इत्युक्तः स सरस्वत्याः कुञ्जे वै जनमेजय ।
 इष्ट्वा यथावद्ब्रह्मभिरुणायामुपास्पृशत् ॥ ४३
 स मुक्तः पाप्मना तेन ब्रह्मवध्याकृतेन च ।
 जगाम संहृष्टमनास्त्रिदिवं त्रिदशेश्वरः ॥ ४४]

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदयप्रवेशपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

कुमारोत्पत्तिवर्णनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
 सरस्वत्याः प्रभावोऽयमुक्तस्ते द्विजसत्तम ।
 कुमारस्याभिषेकं तु ब्रह्मन्नाख्यातुमर्हसि ॥ १
 यस्मिन्देशे च काले च यथा च वदतां वर ।
 यैथाभिषिक्तो भगवान्विधिना येन च प्रभुः ॥ २
 स्कन्दो यथा च दैत्यानामकरोत्कदनं महत् ।
 तथा मे सर्वमाचक्ष्व परं कौतूहलं हि मे ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।

सदा कुमारो यत्र नक्षत्रधर्मा इति क. पाठः । यत्र नक्षत्रसामः
 इति द. पाठः ॥ ४५ ॥ अनुवृत्तारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

शिरस्तचापि नमुचेस्तत्रैवापुत्र्य भारत ।
 लोकान्कामदुष्पान्नाप्तमक्षयान्नाजसत्तम ॥ ४५
 वैशंपायन उवाच ।
 तत्राप्युपस्पृश्य बलो महात्मा
 दत्त्वा च दानानि पृथग्विधानि ।
 अवाप्य धर्मं परमार्थकर्म
 जगाम सोमस्य महत्सुतीर्थम् ॥ ४६
 यत्रापजद्राजसूयेन सोमः
 साक्षात्पुरा विधिवत्पार्थिवेन्द्र ।
 अत्रिधीमान्ब्रह्मपुत्रो बभूव
 होता यस्मिन्कतुसुत्ये महात्मा ॥ ४७
 यस्यान्तेऽभूत्सुमहदानवानां
 दैतेयानां राक्षसानां च देवैः ।
 संग्रामो वै तारकाख्यः सुतीव्रो
 यत्र स्कन्दस्तारकाख्यं जघान ॥ ४८
 सैनापत्यं लब्धवान्दैवतानां
 महासेनो यत्र दैत्यान्तकर्ता ।
 साक्षाच्चैवं न्यवसत्कार्तिकेयः
 सदा कुमारो यत्र स पुक्षराजः ॥ ४९

कुरुवंशस्य सदृशं कौतूहलमिदं तव ।
 हर्षमुत्पादयत्येव वचो मे जनमेजय ॥ ४
 हन्त ते कथयिष्यामि शृण्वानस्य नराधिप ।
 अभिषेकं कुमारस्य प्रभावं च महात्मनः ॥ ५
 तेजो माहेश्वरं स्कन्नमश्रौ प्रपतितं पुरा ।
 तत्सर्वं भगवानग्निर्नाशकद्धर्तुमक्षयम् ॥ ६
 तेन सीदति तेजस्वी दीप्तिमान्हृष्यवाहनः ।
 न चैनं धारयामास ब्रह्मणे उक्तवान्प्रभुः ॥ ७

तत्सर्वंमशो भगवामाशकद्धर्तुमक्षयमिति श. पाठः ॥ ६ ॥
 तेनासीदति तेजस्वी इति श. द. पाठः ॥ ७ ॥

म गद्ग्रायुपसंगम्य नियोगाद्भक्षणः प्रभुः ।
 गर्भमाहितवान्दिव्यं भास्क्रोपमतेजसम् ॥ ८
 अथ गद्ग्रापि तं गर्भमसहन्ती विशारणे ।
 उत्ससर्ज गिरी रम्ये हिमवत्यमराचिंते ॥ ९
 स तत्र ववृषे लोकानावृत्य ज्वलनात्मजः ।
 ददृशुर्ज्वलनाकारं तं गर्भमथ कृत्तिकाः ॥ १०
 शरत्सम्ये महात्मानमनलात्मजमीश्वरम् ।
 ममायमिति ताः सर्वाः पुत्रार्थिन्योऽमिचुकुशुः ॥
 वासां विदित्वा भावं तं भावणां भगवान्प्रभुः ।
 म्भुतार्तां पथः पद्भिर्वदनैरपिवत्तदा ॥ १२
 तं प्रभावं समालक्ष्य तस्य चालस्य कृत्तिकाः ।
 तं विस्मयमापन्ना देव्यो दिव्यवपुर्धराः ॥ १३
 त्र्योत्सृष्टश्च गर्भः स गद्ग्रा गिरिर्मूर्धनि ।
 तं शैलः काञ्चनः सर्वैः संवर्मा मेखवत्तदा ॥ १४
 पृथा चैव गर्भेण पृथिवी तेन रञ्जिता ।
 तथ सर्वे संवृत्ता गिरयः काञ्चनात्मकाः ॥ १५
 शारः सुमहावीर्यैः कातिकेय इति स्मृतः ।
 गिद्वेयः पूर्वमभवन्महाकायौ बलान्वितः ॥ १६
 उमेन तपसा चैव वीर्येण च समन्वितः ।
 त्रयेऽतीव राजेन्द्र चन्द्रवत्प्रियदर्शनः ॥ १७
 तं वसिष्ठाश्चने दिव्ये शरत्सम्ये श्रिया वृतः ।
 रूपमानः सदा श्रेते गन्धर्वैर्भुविभिस्तथा ॥ १८
 धिनमन्वन्वृत्सन्त देवकन्याः महमशः ।
 देव्यादिप्रभृत्याः स्तुवन्त्यधार्दर्यनाः ॥ १९
 मन्वयुधामयः सर्वे गद्ग्रा च सरितां वरा ।
 शार पृथिवी चैतं पित्रती रूपमुत्तमम् ॥ २०
 शतकर्मादिकाम्नस्य क्रियायाके पृहम्पतिः ।
 दर्शनं चतुर्भूतिकपवस्ये कृत्वाजलिः ॥ २१
 सुवेदयतुष्पादः मागग्रामः सतंग्रहः ।
 धिने गुमुपागिष्टत्माश्वाङ्गानी च फेला ॥ २२
 च ददर्श महात्मानं देवदेवमुभापतिः ।
 उल्लुष्या समागम्य भूतगद्ग्रायैवृतः ॥ २३
 विराया भूतगद्ग्रां परमाहुवदर्शनाः ।

विकृता विकृताकारा विकृतामरणध्वजाः ॥ २४
 व्याघ्रासिंहर्षवदना विडालमकराननाः ।
 वृषदेऽश्वसुराश्रान्ये गजोष्टवदनास्ताथा ॥ २५
 उल्लूकवदनाः केचिद्गुप्रगोमायुदर्शनाः ।
 क्रीञ्चपारावतनिर्भैर्वदनैः राक्षसैरपि ॥ २६
 श्वाविञ्जल्यकगोघानामजडकगवां तथा ।
 सदृशानि वपुंष्यन्ये तत्रतत्र व्यधारयन् ॥ २७
 केचिच्चैलास्तुदप्रल्पाश्चकालातगदायुधाः ।
 केचिदञ्जनपुञ्जामाः केचिच्चैत्राचलप्रभाः ॥ २८
 सप्तमातृगणार्थैव समाजम्भुर्विश्रापते ।
 साध्या विश्वेऽथ मरुतो यस्यः पितरस्तथा ॥ २९
 र्नादित्यास्तथा सिद्धा भुजगा दानवाः खगाः ।
 ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान्स्तपुत्रः सहविष्णुना ॥ ३०
 शक्रस्तथाऽभ्यायाद्गुं कुमारमभितप्रमम् ।
 नारदप्रपुरायापि देवगन्धर्वसत्तमाः ॥ ३१
 देवपथश्च सिद्धाश्च वृहस्पतिपुरोगमाः ।
 पितरो जगतः श्रेष्ठा देवानामपि देवताः ।
 तेऽपि तत्र समाजगुर्ध्यामा धामाथ सर्वशः ॥ ३२
 स तु बालोऽपि बलवान्महायोगबलान्वितः ।
 अभ्याजगाम देवेषां शूलहस्तं पिनाकिनम् ॥ ३३
 तमाद्यन्तमालक्ष्य त्रिपत्वासीन्मनोगतम् ।
 युगपच्छूलपुन्याथ गद्ग्रायाः पावकस्य च ॥ ३४
 कं तु पूर्वमयं बालो गौत्वादभ्युपपत्तिः ।
 अपि मामिति सर्वेषां तेषामाग्निमनोगतम् ॥ ३५
 तेषामेतमभिप्रायं चतुर्भासुपलक्ष्य सः ।
 युगपयोगमान्वाय समजं विविषाम्नन् ॥ ३६
 मतोऽमवगतुर्भूतिः शणेन भगवान्प्रभुः ।
 तस्य शान्तो त्रिशास्यप नैगमेषथ पृष्टः ॥ ३७
 एवं म कृता घातनां चतुर्भा भगवान्प्रभुः ।
 पतो रुद्रन्तः स्वर्यो जगामाद्गुदर्शनः ॥ ३८
 त्रिशास्यम् यथा देवीं मतो गिरिविशास्यताम् ।
 शान्तो यथा म भगवान्दिम्भुर्भूतिर्विशास्यम् ॥ ३९
 नैगमेषोऽममद्ग्रां कुमाः पावकजनः ॥ ४०

(विश्वकर्मा) मन्वयुधामयः मन्वयुधामयः मन्वयुधामयः मन्वयुधामयः
 मन्वयुधामयः मन्वयुधामयः मन्वयुधामयः मन्वयुधामयः

(विश्वकर्मा) मन्वयुधामयः मन्वयुधामयः मन्वयुधामयः मन्वयुधामयः
 मन्वयुधामयः मन्वयुधामयः मन्वयुधामयः मन्वयुधामयः

सर्वे भासुरदेहास्ते चत्वारः समरूपिणः ।
 तान्समभ्ययुरव्यग्रास्तद्भुतमिवाभवत् ॥ ४१
 हाहाकारो महानासीदिवदानवरक्षसाम् ।
 तद्दृष्ट्वा महदार्यमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ४२
 ततो रुद्रश्च देवी च पावकश्च पितामहम् ।
 गङ्गया सहिताः सर्वे प्रणिपेतुर्जगत्पतिम् ॥ ४३
 प्रणिपत्य ततस्ते तु विधिवद्राजपुङ्गव ।
 इदमूचुर्वचो राजन्कार्तिकेयप्रियेप्सया ॥ ४४
 अस्व बालस्य भगवन्नाधिपत्यं यथेप्सितम् ।
 अस्मत्प्रियार्थं देवेश सदृशं दातुमर्हसि ॥ ४५
 ततः स भगवान्धीमान्सर्वलोकपितामहः ।
 मनसा चिन्तयामास किमयं लभतामिति ॥ ४६
 ऐश्वर्याणि च सर्वाणि देवगन्धर्वरक्षसाम् ।

भूतयक्षविहङ्गानां पन्नगानां च सर्वशः ॥ ४७
 सर्वमेवादिदेशासौ कौरवेय महात्मनः ।
 समर्थं च तमैश्वर्यं महामतिरमन्यत ॥ ४८
 ततो मुहूर्तं स ध्यात्वा देवानां श्रेयसि स्थितः ।
 सनापत्यं ददौ तस्मै सर्वभूतेषु भारत ॥ ४९
 सर्वदेवनिकायानां ये राजानः परिश्रुताः ।
 तान्सर्वान्व्यादिदेशास्मै सर्वभूतपितामहः ॥ ५०
 ततः कुमारमादाय देवा ब्रह्मपुरोगमाः ।
 अभिपेकार्थमाजगमुः शैलेन्द्रं सहितास्ततः ॥ ५१
 पुण्यां हैमवतीं देवीं सरिच्छ्रेष्ठां सरस्वतीम् ।
 समन्तपञ्चके या च त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ ५२
 तत्र तीरे सरस्वत्याः पुण्ये सर्वगुणान्विते ।
 निपेदुर्देवगन्धर्वाः सर्वे संपूर्णमानसाः ॥ ५३

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

बृहस्पत्यादिभिः स्कन्दस्य सनापत्येऽभिपेचनम् ॥ १ ॥ ब्रह्मादिभिः स्कन्दाय स्वस्वपारिपदाना दानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततोऽभिपेकसंभारान्सर्वान्संभृत्य शास्त्रतः ।
 बृहस्पतिः समिद्धेऽग्नौ जुहावाग्निं यथाविधि ॥ १
 ततो हिमवता दत्ते मणिप्रवरशोभिते ।
 दिव्यरत्नाचिते पुण्ये निपण्णं परमासने ॥ २
 सर्वमङ्गलसंभारैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ।
 आभिपेचनिकं द्रव्यं गृहीत्वा देवतागणाः ॥ ३
 इन्द्राविष्णु महावीर्यौ सूर्योचन्द्रमसौ तथा ।
 धाता चैव विधाता च तथा चैवानिलानलौ ॥ ४
 पूणा भगेनार्यम्णा च अंशेन च विवस्वता ।
 रुद्रश्च सहितो धीमान्मित्रेण वरुणेन च ॥ ५
 रुद्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्यां च वृतः प्रभुः ।
 विश्वेदेवैर्मरुद्भिश्च साध्यैश्च पितृभिः सह ॥ ६
 गन्धर्वैरप्सरोभिश्च यक्षराक्षसपन्नगैः ।
 देवर्षिभिरसह्यतैस्तथा ब्रह्मर्षिभिस्तथा ॥ ७
 वैशानसैर्वालितिल्यैर्वाय्वाहारैर्मरीचिपैः ।

भृगुभिश्चाङ्गिरोभिश्च यतिभिश्च महात्मभिः ॥ १
 सर्वैर्विधाधरैः पुण्यैर्योगसिद्धैस्तथा वृतः ।
 पितामहः पुलस्त्यश्च पुलहश्च महातपाः ॥ २
 अङ्गिराः कश्यपोऽत्रिश्च मरीचिर्भृगुरेव च ।
 ऋतुर्हरिः प्रचेताश्च मनुर्देक्षस्तथैव च ॥ ३
 ऋतवश्च ब्रह्मशैव ज्योतींषि च विशांपते ।
 मूर्तिमत्यश्च सरितो वेदाश्चैव सनातनाः ॥ ४
 समुद्राश्च इदाश्चैव तीर्थानि विविधानि च ।
 पृथिवी घौर्दिशश्चैव पादपाश्च जनाधिप ॥ ५
 अदितिर्देवमाता च ह्रीः श्रीः स्वाहा सरस्वती
 उमा शची सिनीवाली तथैवानुमतिः कुहूः ॥ ६
 राका च धिपणा चैव पल्लयथान्या दिवोकसाम् ।
 हिमवांश्चैव विन्व्यश्च मेरुश्चानेकशृङ्गवान् ॥ ७
 ऐरावतः साजुचरः कलाः काष्ठास्तथैव च ।
 मासार्यमासा ऋतवस्तथा राज्यहनी नृप ॥ ८
 उच्चैःश्रवा हयश्रेष्ठो नागराजश्च वासुकिः ।

भट्टतमदृष्टपूरुम् ॥ ४२ ॥ पञ्चचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४५ ॥

नागराजश्च धामन इति एव पाठ ॥ १५ ॥

अरुणो गरुडश्चैव वृक्षाश्रौपधिभिः सह ॥ १६
 वर्मश्च भगवान्देवः समाजग्मुर्दि संगताः ।
 कालो यमश्च मृत्युश्च-यमस्यानुचराश्च ये ॥ १७
 मृदुलत्वाच्च नोक्ता ये विविधा देवतागणाः ।
 वे कुमारामिपेकार्थं समाजग्मुस्ततस्ततः ॥ १८
 जगृहृस्ते तदा राजन्सर्व एव दिवोकसः ।
 श्रामिपेचनिकं माण्डं मद्गलानि च सर्वशः ॥ १९
 दिव्यसंभारसंयुक्तैः कलशैः काञ्चनैरुप ।
 सारस्यताभिः पुण्याभिरन्दिस्ताभिरलङ्कृतम् ॥ २०
 श्रभ्यपिञ्चन्कुमारं वै संप्रहृष्टा दिवोकसः ।
 वनापत्ये महात्मानमसुराणां भयंकरम् ॥ २१
 पुरा यथा महाराज वरुणं वै जलेश्वरम् ।
 तथाऽभ्यपिञ्चन्नगवान्सर्वलोकपितामहः ॥ २२
 रुद्रपश्च महातेजा ये चान्ये लोककीर्तिताः ।
 उभैः ब्रह्मा ददौ प्रीतो बलिनो वातरंहसः ॥ २३
 कामवीर्यधरान्सिद्धान्महापारिपदान्प्रभुः ।
 मन्दिसेनं लोहितानं घण्टाकर्णं च संमतम् ॥ २४
 मूर्धन्यमस्यानुचरं ग्यातं कुमुदमालिनम् ।
 च म्याणुर्महातेजा महापारिपदं प्रभुः ॥ २५
 भायाश्रतघरं कामं कामवीर्यबलान्वितम् ।
 ददौ स्कन्दाय राजेन्द्र गुरारिविनिर्हरणम् ॥ २६
 न हि देवासुरे युद्धे दैत्वानां भीमकर्माणाम् ।
 जपान दोर्भ्यां संकुद्धः प्रयुतानि चतुर्दश ॥ २७
 तथा देवा ददृशान्मे गेनां नैर्कृतसंकुलाम् ।
 देवसमुधमकरीमजय्यां सिधन्विणीम् ॥ २८
 जयशब्दं तथा शकुर्देवाः सर्वे मवामवाः ।
 गन्धरां यक्षधामि ह्यनयः पितरन्तथा ॥ २९
 गवः प्रादादनुचरं यमः कालोपमाशुम् ।
 उन्माधं च प्रमाधं च महावीर्यां महापुत्रीं ॥ ३०
 सुप्राज्ञो भाम्बरमेव यो तौ ग्यांनुवापिनौ ।
 गौ गुरोः कार्तिकेयाय ददौ प्रीतः प्रनापरान् ॥ ३१
 कृत्यामनुङ्गमंकार्थो धेगमान्यानुनेपनी ।
 गोमोऽप्यनुचरं प्रादान्निनि शुमनिमेव च ॥ ३२ ॥

ज्वालाजिह्वं तथा ज्योतिरात्मजाय हुताशनः ।
 ददावनुचरौ शूरो परसन्यप्रमाथिनौ ॥ ३३
 परिधं च वटं चैव भीमं च सुमहाबलम् ।
 ददति दहनं चैव प्रचण्डौ वीर्यसंततो ॥ ३४
 अंशोऽप्यनुचरान्पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते ।
 उत्क्रोशं सत्करं चैव यन्नदण्डधराशुम् ॥ ३५
 ददावनलपुत्राय वासवः परवीरहा ।
 तौ हि शयून्महेन्द्रस्य जगत्तुः समरे बहून् ॥ ३६
 चक्रं विक्रमकं चैव संक्रमं च महाबलम् ।
 स्कन्दाय श्रीननुचरान्ददौ विष्णुर्महायशः ॥ ३७
 वर्धनं नन्दनं चैव सर्वविद्याविशारदौ ।
 स्कन्दाय ददतुः प्रीतावधिर्ना भिपजां वरौ ॥ ३८
 कुन्दं च कुसुमं चैव कुमुदं च महायशः ।
 उम्बराडम्बरो चैव ददौ धाता महात्मने ॥ ३९
 यक्रानुवक्रौ बलिनौ मेघवक्रौ बलोत्कटौ ।
 ददौ त्वष्टा महामायो स्कन्दायानुचराशुम् ॥ ४०
 सुव्रतं सत्यसन्धं च ददौ मित्रो महात्मने ।
 कुमाराय महात्मानो तपोविद्याधरो प्रभुः ॥ ४१
 सुदर्शनीयो वरदो शिषु लोकेषु विद्युतो ।
 सुव्रतं च महात्मानं शुभकर्माणमेव च ॥ ४२
 कार्तिकेयाय मंप्रादाद्विधाता लोकविद्युतो ।
 पाणीतकं कालिकं च महाभायायिनाशुम् ॥ ४३
 पूषा च पार्षदी प्रादात्कार्तिकेयाय माग्य ।
 बलं चातिबलं चैव महायक्रौ महापर्ला ॥ ४४
 प्रददौ कार्तिकेयाय वायुर्भोग्यमपम ।
 यमं चानियमं चैव निमिक्कौ महापर्ला ॥ ४५
 प्रददौ कार्तिकेयाय वरुणः मन्थमंगरः ।
 सुवसेमं महात्मानं गर्भराप्पगिबर्भेणम् ॥ ४६
 हिमरान्प्रददौ राजन्तूनाशनमुलाय वै ।
 काशनं च महात्मानं मेघमानिनमेव च ॥ ४७
 ददावनुचरं मेगंशिशुत्राय माग्य ।
 निरं चातिनिभं वैव मेगंशार्यो ददौ ॥ ४८
 महान्मा न्विशुद्राय महासन्ततारयो ।

उच्छृङ्खं चातिशृङ्खं च महापापाणयोधिनौ ॥ ४९	गोत्रजः कनकापीडो महापारिपदेश्वरः ॥ ६६
प्रददावग्निपुत्राय विन्ध्यः पारिपदाबुभौ ।	गायनो हसनश्चैव बाणः खड्गश्च वीर्यवान् ।
संग्रहं विग्रहं चैव समुद्रोऽपि गदाधरो ॥ ५०	चैताली गतिताली च तथा कथक्वातिकौ ॥ ६५
प्रददावग्निपुत्राय महापारिपदाबुभौ ।	हंसजः पङ्कदिग्धाङ्गः समुद्रोन्मादनश्च ह ।
उन्मार्दं शङ्कुकर्णं च पुष्पदन्तं तथैव च ॥ ५१	रणोत्कटः प्रहासश्च श्वेतसिद्धश्च नन्दनः ॥ ६८
प्रददावग्निपुत्राय पार्वती शुभदर्शना ।	कालकण्ठः प्रभासश्च तथा कुम्भाण्डकोदरः ।
जयं महाजयं चैव गङ्गा ज्वलनसूनुवे ॥ ५२	कालकक्षः सितश्चैव भूतानां मथनस्तथा ॥ ६९
प्रददौ पुरुषव्याघ्र वासुकिः पन्नगेश्वरः ।	यज्ञवाहः सुवाहश्च देवयाजी च सोमपः ।
एवं साध्याश्च रुद्राश्च वसवः पितरस्तथा ॥ ५३	मञ्जानश्च महातेजाः क्रथक्राथौ च भारत ॥ ७०
सागराः सारितश्चैव गिरयश्च महाबलाः ।	तुहरश्च तुहारश्च चित्रदेवश्च वीर्यवान् ।
ददुः सेनागणाध्यक्षाञ्छलपट्टसधारिणः ॥ ५४	मधुरः सुप्रसादश्च किरीटी च महाबलः ॥ ७१
दिव्यप्रहरणीपेतान्नानावेपविभूपितान् ।	वत्सलो मधुवर्णश्च कलशोदर एव च ।
शृणु नामानि चाप्येपायेऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः ॥	धर्मदो मन्मथकरः सूचीवक्रश्च वीर्यवान् ॥ ७२
विविधायुधसंपन्नाश्चित्राभरणभूषिताः ।	श्वेतवक्रः सुवक्रश्च चारुवक्रश्च पाण्डुरः ।
शङ्कुकर्णो निकुम्भश्च पद्मः कुमुद एव च ॥ ५६	दण्डवाहुः सुवाहुश्च रजः कोकिलकस्तथा ॥ ७३
अनन्तो द्वादशभुजस्तथा कृष्णोपकृष्णकौ ।	अचलः कनकाक्षश्च बालानामपि यः प्रभुः ।
घ्राणश्रवाः कपिस्कन्धः काञ्चनाक्षो जलधमः ५७	संचारकः कोकनदो गृध्रपत्रश्च जम्बुकः ॥ ७४
अश्वः संतर्जनो राजन्कुनदीकस्तमोन्तकृत ।	लोहाजवक्रो जवनः कुम्भवक्रश्च कुम्भकः ।
एकाक्षो द्वादशाक्षश्च तथैवैकजटः प्रभुः ॥ ५८	खर्णग्रीवश्च कृष्णौजा हंसवक्रश्च चन्द्रभः ॥ ७५
सहस्रबाहुर्विकटो व्याघ्राक्षः शितिकम्पनः ।	पाणिकूर्चाश्च शम्भूकः पञ्चवक्रश्च शिक्षकः ।
पुण्यनामा सुनामा च सुचक्रः प्रियदर्शनः ॥ ५९	चापवक्रश्च जम्बूकः शाकवक्रश्च कुञ्जलः ॥ ७६
परिश्रुतः कोकनदः प्रिपमाल्पालुलेपनः ।	योगयोगेक्तां महास्मानः सततं ब्राह्मणप्रियाः ।
अजोदरो गजशिराः स्कन्धाक्षः शतलोचनः ६०	पैतामहा महात्मानो महापारिपदाश्च ये ॥ ७७
ज्वालाजिह्वः करालाक्षः शितिकेशो जटी हरिः ।	यौवनस्थाश्च बालाश्च बृद्धाश्च जनमेजय ।
परिश्रुतः कोकनदः कृष्णकेशो जटाधरः ॥ ६१	सहस्रशः पारिपदाः कुमारमुपतस्थिरे ॥ ७८
चतुर्दश्रोऽष्टजिह्वश्च मेघनादः पृथुश्रवाः ।	वक्रैर्नानाविधैर्यै तु शृणु ताञ्जनमेजय ।
विद्युताक्षो धनुर्वक्रो जाठरो मास्ताशनः ॥ ६२	कूर्मकुट्टवक्रश्च शशोलूकगुस्तास्तथा ॥ ७९
उदाराक्षो रथाक्षश्च वक्रनाभो वसुप्रभः ।	खरोऽप्यवदनाथान्ये वराहवदनास्तथा ।
समुद्रवेगो राजेन्द्र शैलकम्पी तथैव च ॥ ६३	माजरीशशवक्रश्च दीर्घवक्रश्च भारत ॥ ८०
शृपो मेघः प्रवाहश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ।	नकुलोन्दकवक्रश्च काकवक्रास्तथा परे ।
धूम्रः श्वेतः कलिद्रश्च सिद्धार्थौ वरदस्तथा ॥ ६४	आसुवधुकवक्रश्च मयूरवदनास्तथा ॥ ८१
प्रियकथैव नन्दश्च गोतन्दश्च प्रतापवान् ।	मत्स्यमेपाननाथान्ये अजात्रिमहिपाननाः ।
आनन्दश्च प्रमोदश्च स्यात्तिको ध्रुवकस्तथा ॥ ६५	शशशार्दूलवक्रश्च द्वीपिसिंहाननास्तथा ॥ ८२
धेमयाहः सुवाहश्च सिद्धपात्रश्च भारत ।	भीमा गजाननाथैव तथा नक्रमुस्ताश्च ये ।

गण्डाननाः कङ्कुमुखा वृककाकमुखास्तथा ॥ ८३
 गौखरोप्रमुखाथान्ये वृषदंशमुखास्तथा ।
 राजतरपादाद्वास्तारकाक्षाश्च भारत ॥ ८४
 गारावतमुखाथान्ये तथा वृषमुखाः परे ।
 भोकिलामाननाथान्ये ज्येनतिचिरिकाननाः ८५
 कृकलासमुखाथैव विरजोम्बरधारिणः ।
 ब्यालवक्राः शूलमुखाश्चण्डवक्राः शुभाननाः ८६
 प्राचीविपात्रीरथरा गौनासावदनास्तथा ।
 स्थूलोदराः कुशाद्वाथ स्थूलाद्वाथ कुर्योदराः ८७
 इक्षुग्रीवा महाकर्णा नानाव्यालविभूषणाः ।
 गजेन्द्रचर्मवसनास्तथा कृष्णाजिनाम्बराः ॥ ८८
 स्कन्धेमुखा महाराज तथाप्युदरतोमुखाः ।
 शृष्टमुखा हनुमुखास्तथा जङ्घामुखा अपि ॥ ८९
 पार्श्वाननाथ बहवो नानादेशमुखास्तथा ।
 तथा कीटपतङ्गानां सदृशासा गणेश्वराः ॥ ९०
 नानाव्यालमुखाथान्ये बहुबाहुशिरोधराः ।
 नानावृक्षमुखाः केचित्कटिशीर्षास्तथा परे ॥ ९१
 शोभोगवदना नानागुल्मनिवासिनः ।
 संवृतगाम्राथ नानाकनकवाससः ॥ ९२
 अनिविषधराथैव नानामाल्यानुलेपनाः ।
 नानावस्त्रधराथैव चर्मवासस एव च ॥ ९३
 उष्णोपिणो मुकुटिनः सुग्रीवाश्च सुवर्चसः ।
 कीर्तिनिः पञ्चशिखास्तथा काञ्चनमूर्धजाः ॥ ९४
 मिश्रिता द्विशिखाथैव तथा सप्तशिखाः परे ।
 शिखण्डिनो मुकुटिनो मुण्डाश्च जटिलास्तथा ॥ ९५
 शिखमालाधराः केचित्केचिन्नेमाननास्तथा ।
 विप्रदंशरता नित्यमज्ञेयाः सुरसर्चमः ॥ ९६
 कृष्णा निर्मासवक्राथ दीर्घशृष्णान्नूदराः ।
 स्थूलशृष्णा रज्यशृष्णाः प्रलम्पोदरमेहनाः ॥ ९७
 महासृष्णा रज्यसृष्णा रज्यगाम्राथ यामनाः ।
 कृष्णाथ रज्यजङ्घाम् हम्बिकर्णशिरोधराः ॥ ९८
 शिखिनामाः चर्मनामा वृकनामान्पथा परे ।
 दीर्घोष्णाम्ना दीर्घजहा विकान्ता दपोनुगाः ९९

महादंष्ट्रा इक्षुदंष्ट्राश्चतुर्दंष्ट्रास्तथा परे ।
 वारणेन्द्रनिमाथान्ये भीमा राजन्सहस्रशः १००
 सुविभक्तशरीराश्च दीप्तिमन्तः स्वलङ्कृताः ।
 पिङ्गाक्षाः शङ्कुकर्णाश्च रक्तनासाश्च भारत ॥ १०१
 पृथुदंष्ट्रा महादंष्ट्राः स्थूलौष्ठा हरिमूर्धजाः ।
 नानापादौष्ठदंष्ट्राश्च नानाहस्तशिरोधराः ॥ १०२
 नानाचर्मभिराच्छन्ना नानाभाषाश्च भारत ।
 कुशला देशभाषासु जल्पन्तोऽन्योन्यनीधराः ॥
 हृष्टाः परिपतन्ति स महापारिपदास्तथा ।
 दीर्घग्रीवा दीर्घनखा दीर्घपादशिरोमुजाः ॥ १०४
 पिङ्गाक्षा नीलकण्ठाश्च लम्बकर्णाश्च भारत ।
 वृकोदरनिभाश्चैव केचिदञ्जनसन्निभाः ॥ १०५
 श्वेताक्षा लोहितग्रीवाः पिङ्गाक्षाश्च तथा परे ।
 कल्माषा बहवो राजंशिवर्णाश्च भारत ॥ १०६
 चामरापीठकनिमाः श्वेतलोहितराजयः ।
 नानावर्णाः स्रवर्णाश्च मयूरसदृशप्रभाः ॥ १०७
 पुनः प्रहरणान्येषां कील्यमानानि मे शृणु ।
 शेषैः कृतः पारिपदराशुधानां परिग्रहः ॥ १०८
 पाशोद्यतकराः केचिद्वादितासाः सराननाः ।
 शृष्णाक्षा नीलकण्ठाश्च तथा परिषवाद्यः ॥ १०९
 श्वत्वाचकहस्ताश्च तथा मूसलपाणयः ।
 असिसुहरहस्ताश्च दण्डहस्ताश्च भारत ॥ ११०
 गदामुशुण्डिहस्ताश्च तथा नीमरपाणयः ।
 आयुर्धैर्यविक्रिधैर्योर्महात्मानो महाजयाः ॥ १११
 महाबला महावेगा महापारिपदान्मथा ।
 अभिपेकः कुमारस्त इष्टा हृष्टा रणधियाः ॥ ११२
 घण्टाजालपिनदाद्वा नन्नुन्ने मर्दाजगः ।
 एते चान्ये च बहवो महापाणिदा वृष ॥ ११३
 उपनन्धुर्महान्मानं कारिकेयं पञ्चशिनम् ।
 दिव्याभाषान्निगिधाय पार्थिवामानिनोत्तमाः ॥
 गारुजानां गदामाणि प्रसूतान्घण्टानि च ।
 अभिविदिकं महागर्मानं परिषाचोपजनिम् ॥ ११५

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

कुमारमातृगणल नामकीर्तनम् ॥ १ ॥ कुमारेण तारकापुरवधः क्रौञ्चपवंतभेदनं च ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

शृणु मातृगणान्जन्तुकुमारालुचरानिमान् ।
कीर्त्यमानान्मया वीर सप्तगणसूदनान् ॥ १
यशस्विनीनां मातृणां शृणु नामानि भारत ।
यामिर्व्याप्तास्त्रयो लोकाः कल्याणीभिश्च भागशः ॥
प्रभावती विशालाक्षी पालिता गोस्तनी तथा ।
श्रीमती बहुला चैव तथैव बहुपुत्रिका ॥ ३
अप्युजाता च गोपाली बृहदम्बालिका तथा ।
जयावती मालतिका ध्रुवरत्ना भयंकरी ॥ ४
वसुदामा च दामा च विशोका नन्दिनी तथा ।
एकचूडा महाचूडा चक्रनेमिश्च भारत ॥ ५
उत्तेजनी जयत्सेना कमलाक्षय शोभना ।
शत्रुंजया तथा चैव क्रोधना शलभी खरी ॥ ६
माधवी शुभवक्रा च तीर्थसेनिश्च भारत ।
गीतप्रिया च कल्याणी रुद्ररोमाऽमिताक्षना ॥ ७
मेघस्थना भोगवती सुभ्रू च कनकावती ।
अलाताक्षी वीर्यवती विद्युजिह्वा च भारत ॥ ८
पद्मावती सुनक्षत्रा कन्दरा बहुयोजना ।
संतानिका च कौरव्य कमला च महाबला ॥ ९
सुदामा बहुदामा च सुप्रभा च यशस्विनी ।
वृत्ताप्रिय च राजेन्द्र शतौल्लसलमेखला ॥ १०
शतघण्टा शतानन्दा भगनन्दा च भाविनी ।
वपुष्मती चन्द्रशीता भद्रकाली च भारत ॥ ११
ऋधाम्बिका निष्कटिका वामा चत्वरथासिनी ।
सुमङ्गला स्वस्तिमती बुद्धिकामा जयप्रिया ॥ १२
धनदा सुप्रसादा च भवदा च जलेश्वरी ।
एडी भेडी समेडी च वेतालजननी तथा ॥ १३
कण्ठविः कालिका चैव देवमित्रा च भारत ।
चतुर्थीः कोटरा चैव चित्रसेना तथाऽचला ॥ १४
कुण्डलिका शङ्खलिका तथा शकुनिका नृप ।
कुण्डारिका कौकुलिका कुम्भिकाऽथ शतोदरी ॥ १५
उत्तमाधिनी जलेला च महावेगा च कङ्कणा ।

मनोजवा कण्टकिनी श्रवसा पूतना तथा ॥ १६
केशवत्री तुटिर्वामा क्रोशनाऽथ तडित्प्रभा ।
मन्दोदरी च मुण्डी च कोटरा मेघवाहिनी ॥ १७
सुभगा लम्बिनी लम्बा ताम्रचूडा विक्राशिनी ।
ऊर्ध्ववेणीधरा चैव पिङ्गाक्षी लोहमेखला ॥ १८
पृथुवस्त्रा मधुलिका मधुकुम्भा तथैव च ।
पक्षालिका मत्कुलिका जरायुर्जजरानना ॥ १९
ख्याता दहदहा चैव तथा धमधमा नृप ।
खण्डखण्डा च राजेन्द्र पूषणा मणिकुटिका ॥ २०
अमोघा चैव कौरव्य तथा लम्बपयोधरा ।
वेणुवीणाधरा चैव पिङ्गाक्षी लोहमेखला ॥ २१
शशोलूकमुखी कृष्णा खरजङ्घा महाजवा ।
शिशुमारमुखी श्वेता लोहिताक्षी विभीषणा ॥ २२
जटालिका कामचरी दीर्घजिह्वा बलोत्कटा ।
कालेहिका वामिका मुकुटा चैव भारत ॥ २३
लोहिताक्षी सुकृत्या हरिपिण्डाऽथ भूमिप ।
एकत्वचा मुकुटुमा कृष्णकर्णी च भारत ॥ २४
धुरकर्णी चतुर्कर्णी कर्णमाचूणा तथा ।
चतुष्पथनिभेता च गोकर्ण महिपानना ॥ २५
खरकर्णी महाकर्णी भेरीसिंहास्त्रना ।
शङ्खकुम्भा श्रवाश्रय भगदा महाबला ॥ २६
गणा च शत्रुविरोधुगणा चैव तभीत्यथ कामदा ।
चतुष्पथरत्नार्थान्यनोचरी ॥ २७
पशुदा विभीषेण चैव सुसदा च महायशाः ।
पयोदा शोमहिफत्ता सविशाला च भारत ॥ २८
प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा च रोचमाना घुरोचना ।
नाकर्णी शूरकर्णी च विशिरा मन्थिनी तथा ॥ २९
एकचन्द्रा मेघकर्णा मेघमाला विरोचना ।
एताश्चान्याश्च बहवो मातरो भरतर्षभ ॥ ३०
कार्तिकेयानुयायिन्यो नानारूपाः सहस्रशः ।
दीर्घनख्यो दीर्घदन्त्यो दीर्घतुण्डश्च भारत ॥ ३१
सवला मथुराश्रय यांघनन्याः स्वलङ्कृताः ।

माहात्म्येन च संयुक्ताः कामरूपधरास्तथा ॥३२
निर्मासिगान्धः श्वेताश्व तथा काञ्चनसन्निभाः ।
कृष्णमेघनिभाश्चान्या धूम्राश्च भरतर्षभ ॥ ३३
अरुणाभा महाभोगा दीर्घकेश्यः सिताम्बराः ।
ऊर्ध्ववैणीधराश्च पिङ्गाक्ष्यो लम्बमेखलाः ॥३४
लम्बोदर्यो लम्बकर्णास्तथा लम्बपयोधराः ।
ताम्राक्ष्यस्ताम्रवर्णाश्च हर्यक्ष्यश्च तथाऽपराः ॥ ३५
वरदाः कामचारिण्यो नित्यं प्रमुदितास्तथा ।
बान्ध्यारीद्रास्तथा सौम्याः कौबेर्योऽथ महाबलाः ॥
बारुण्योऽथ च माहेन्द्र्यस्तथाऽऽप्येव्यः परंतप ।
वायव्यश्चाथ कौमार्यो ब्राह्म्यश्च भरतर्षभ ॥ ३७
वैष्णव्यश्च तथा सौर्यो वाराहश्च महाबलाः ।
रूपेणाप्सरतां हुल्या मनोहार्यो मनोरमाः ॥ ३८
परशुशेपमा चाक्ये तथेन्द्रो धनदोपमाः ।
शरुवीर्योपमा युद्धे दीप्त्या बहिसमास्तथा ॥ ३९
ऋष्णां विग्रहे नित्यं भयदास्ता भवन्त्युत ।
कामरूपधराश्चैव जवे वायुसमास्तथा ॥ ४०
चिन्त्यबलवीर्योश्च तथाऽचिन्त्यपराक्रमाः ।
अचत्वरयासिन्यथशुभ्रपथनिकेतनाः ॥ ४१
शुहात्मशानवासिन्यः शैलप्रसवपालयाः ।
नानामरणधारिण्यो नानामाल्याम्बरास्तथा ॥४२
नानाविचित्रवेपाथ नानामापास्तर्षे च ।
एते चान्ये च मातृणां गणाः शुभ्रुमर्षकराः ॥ ४३
अनुजगुर्मेहात्मानं यिदशेन्द्रस्य संमते ।
गतः शक्यस्यमददन्नगवान्याकनाशनः ॥ ४४
शुदाय राजशार्दूल विनाशाय सुरद्रिषाम् ।
महास्वनां महापण्डो घोटमानां सितप्रमाम् ॥४५
भरणादित्यर्षां च पताकां भरतर्षभ ।
दर्दां पशुपतिभ्यश्च सर्वभूतमहाचमूम् ॥ ४६
उमां नानामहर्षणां तपोवीर्यवन्तान्विताम् ।
अत्रेयो स्वर्गोपुक्तां नासा सेनां धनजायाम् ॥४७
अत्रेण्यपत्तयेक्तां योषानाममुनिगिभिः ।
न गा रिजानानि स्थान्तदाधिद्रिनिवर्तितुम् ४८
विष्णुर्देदी पञ्चमन्त्रीं मान्दीं पत्नविषधिनीम् ।
उमा दर्दां सिरज्जनीं वागमीं हरिमगभे ॥ ४९

गङ्गा कमण्डलुं दिव्यममृतोद्भवमुत्तमम् ।
दर्दां प्रीत्या कुमाराय दण्डं चैव वृहस्पतिः ॥ ५०
गरुडो दक्षितं पुत्रं मयूरं चित्रवर्हिणम् ।
अरुणस्ताम्रचूडं च प्रदर्दां चरणायुधम् ॥ ५१
छागं तु वरुणो राजा बलवीर्यसमन्वितम् ।
कृष्णाजिनं ततो ब्रह्मा ब्रह्मण्याय दर्दां प्रभुः ।
समेरेषु जयं चैव प्रदर्दां लोकभावनः ॥ ५२
सेनापत्यमनुप्राप्य स्कन्दो देवगणस्य ह ।
शुभ्रे ज्वलितोऽचिन्मान्द्वितीय इव पावकः ॥५३
ततः पारिपदैश्वं मातृभिश्च समन्वितः ।
यस्यै देवविनाशाय ह्यादयन्पुरपुङ्गवान् ॥ ५४
सा सेना नैर्ऋती भीमा सघण्टोच्छ्रितकेतना ।
समेरोशङ्गमुरजा सापुधा सपताकिनी ॥ ५५
शारदीं घोरिवाभाति ज्योतिर्भिरिव शोभिता ५६
ततो देवनिकापास्ते नानाभूतगणास्तथा ।
वादायामासुरव्यग्रा मेरीः शशांश्च पुष्कलान् ॥५७
पटहान्शङ्कराश्चैव क्रकृचान्गोविषाणिकान् ।
आडम्बरान्गोमुखांश्च डिण्डिमांश्च महास्वनान् ५८
तुष्टुवृत्ते कुमारे तु सर्वं देवाः सपास्तवाः ।
जगुश्च देवगन्धर्वा ननुत्थाप्सरोगणाः ॥ ५९
ततः प्रीतो महासेनसिद्धेशेषो परं दर्दां ।
रिपून्हन्ताऽग्निं समरे ये यो यधचिकीर्षवः ॥ ६०
प्रतिगृह्य परं देवात्मन्नाद्रिपुसत्तमात् ।
प्रीतात्मानो महात्मानो मेनिरे निहतान्तिपून् ६१
सर्वेषां भूतमहानां हर्षान्नादः समुत्थितः ।
अपूरयत् लोकांस्तीव्रं दर्दो महात्मनां ॥ ६२
स निर्ययो महात्मनो मदत्या गेनया हृतः ।
पथाय पुषि देवत्वानां रक्षार्थं षट्शिकणाम् ॥ ६३
प्यवगापो जयो धर्मः सिद्धिर्देवार्थिभिः सृष्टिः ।
महामनस्य गन्धानामंत्रं जन्मदेवधिष ॥ ६४
स तथा भीमया देवः शङ्खमुहुरहमया ।
ज्वलितालागधार्मिन्या विनामन्त्रवर्षया ॥ ६५
मदामुमन्तनाश्च शक्तिगोमरहमया ।
एतामिदंनिनादिन्या विनय भवयो मरः ॥ ६६
सं रज्जा मरेर्देव्या गधमा दानराज्या ॥

व्यद्रवन्त दिशः सर्वा भयोद्विधाः समन्ततः ॥ ६७
 अभ्यद्रवन्त देवास्तान्विविधायुधपाणयः ।
 दृष्ट्वा च स ततः क्रुद्धः स्कन्दस्तेजोबलान्वितः ६८
 शक्त्यस्त्रं भगवान्भीमं पुनःपुनरवाकिरत् ।
 आदधच्चत्मानस्तेजो हविषेद्ध इवानलः ॥ ६९
 अभ्यस्यमाने शक्त्यस्त्रे स्कन्देनामिततेजसा ।
 उल्काज्वाला महाराज पपात वसुधातले ॥ ७०
 संह्रादयन्तश्च तथा निर्घाताश्चापतन्क्षितौ ।
 यथान्तकालसमये सुधोराः स्युस्तथा नृप ॥ ७१
 क्षिप्त्वा ह्येका यदा शक्तिः सुधोराऽनलमूनुना ।
 ततः कोट्यो विनिष्पेतुः शक्तीनां भरतर्षभ ॥ ७२
 ततः प्रीतो महासेनो जघान भगवान्प्रभुः ।
 दैत्येन्द्रं तारकं नाम महाबलपराक्रमम् ॥ ७३
 घृतं दैत्यायुतैर्वारैर्बलिभिर्दशभिरूप ।
 महिषं चाष्टभिः पत्रैर्घृतं सङ्घे निजघ्निवान् ॥ ७४
 त्रिपादं चायुतशतैर्जघान दशभिर्युतम् ।
 ह्रदोदरं निखर्वैश्च घृतं दशभिराश्वरः ॥ ७५
 जघानानुचरैः सार्धं विविधायुधपाणिभिः ।
 तथाऽकुर्वन्त विपुलं नादं बध्यत्सु शत्रुषु ॥ ७६
 कुमारानुचरा राजन्पूरयन्तो दिशो दश ।
 ननुतश्च बबल्युश्च जहसुश्च मुदान्विताः ॥ ७७
 शक्त्यस्त्रस्य तु राजेन्द्र ततोऽर्चिर्भिः समन्ततः ।
 त्रैलोक्यं त्रासितं सर्वं जूममाणाभिरेव च ॥ ७८
 दग्धाः सहस्रशो दैत्या नादैः स्कन्दस्य चापरे ।
 पताकयावधूताश्च हताः केचित्सुरद्विपः ॥ ७९
 केचिद्धृष्टारवत्रस्ता निपेदुर्वसुधातले ।
 केचित्प्रहरणैश्छिन्ना विनिष्पेतुर्गतायुषः ॥ ८०
 एवं सुरद्विपोऽनेकान्बलवानाततायिनः ।
 जघान समरे वीरः कार्तिकेयो महाबलः ॥ ८१
 घाणो नामाथ दैतेयो बलेः पुत्रो महाबलः ।
 क्रीडं पर्वतमाश्रित्य देवसङ्घानवाधत ॥ ८२
 तमभ्ययान्महासेनः सुरशत्रुमुदारधीः ।
 स कार्तिकेयस्य भयात्क्रीडं शरणमीयिवान् ॥ ८३
 ततः क्रीडं महामन्युः क्रीडनादनिनादितम् ।
 शक्या विभेद भगवान्कार्तिकेयोऽग्निदत्तया ॥ ८४

ससालस्कन्धशवलं त्रस्तवानरवारणम् ।
 प्रोड्डीनोद्धान्तविहगं विनिष्पतितपन्नगम् ॥ ८५
 गोलार्कलक्षसङ्घैश्च द्रवद्भिरनुनादितम् ।
 कुरङ्गमविनिर्घोपनिनादितवनान्तरम् ॥ ८६
 विनिष्पतद्भिः शरभैः सिंहैश्च सहसा द्रुतैः ।
 शोच्यामपि दशां प्राप्तो रराजेव सपर्वतः ॥ ८७
 विद्याधराः समुत्पेतुस्तस्य शङ्गनिवासिनः ।
 किन्नराश्च समुद्विधाः शक्तिपातरवोद्धताः ॥ ८८
 ततो दैत्या विनिष्पेतुः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 प्रदीप्तात्पर्वतश्रेष्ठाद्विचित्राभरणस्रजः ॥ ८९
 तान्निजघ्नुरतिक्रम्य कुमारानुचरा मृधे ।
 स चैव भगवान्क्रुद्धो दैत्येन्द्रस्य सुतं तदा ॥ ९०
 सहानुजं जघानाशु वृत्रं देवपतिर्यथा ।
 विभेद क्रीडं शक्या च पावकिः परवीरहा ९१
 बहुधा चैकधा चैव कृत्वाऽऽत्मानं महाबलः ।
 शक्तिः क्षिप्त्वा रणे तस्य पाणिमेति पुनःपुनः ९२
 एवंप्रभावो भगवांस्ततो भूयश्च पावकिः ।
 शौर्याद्दिगुणयोगेन तेजसा यशसा श्रिया ॥ ९३
 क्रीडंस्तेन विनिर्भेन्नो दैत्याश्च शतशो हताः ॥ ९४
 ततः स भगवान्देवो निहत्य विबुधद्विपः ।
 सभाज्यमानो विबुधैः परं हर्षमवाप ह ॥ ९५
 ततो दुन्दुभयो राजबेदुः शङ्खश्च भारत ।
 मुमुक्षुर्देवयोपाथ पुष्पवर्षमनुत्तमम् ।
 योगिनामीश्वरं देवं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ९६
 दिव्यगन्धमुपादाय ववौ पुण्यथ मारुतः ।
 गन्धर्वास्तुष्टुयैर्नं यज्वानश्च महर्षयः ॥ ९७
 केचिदेनं व्यवसन्ति पितामहसुतं प्रभुम् ।
 सन्त्कुमारं सर्वेषां ब्रह्मयोनिं तमग्रजम् ॥ ९८
 केचिन्महेश्वरसुतं केचित्पुत्रं विभावसोः ।
 उमायाः कृत्तिकानां च गङ्गायाश्च वदन्त्युत ॥ ९९
 एकधा च द्विधा चैव चतुर्धा च महाबलम् ।
 योगिनामीश्वरं देवं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १००
 एतत्ते कथितं राजन्कार्तिकेयाभिपचनम् ।
 शृणु धैव सरस्वत्यामीश्वरं शस्य पुण्यताम् ॥ १०१

बभूव तीर्थप्रवरं हतेषु सुरशत्रुषु ।
 कुमारेण महाराज त्रिविष्टपमिषापरम् ॥ १०२
 शैश्याणि च तत्रस्थो ददावीशः पृथक्पृथक् ।
 देदां नर्कृतमुख्येभ्यस्त्रैलोक्यं पावकात्मजः ॥ १०३
 एवं स भगवांस्तसिस्तीर्थे दैत्यकुलान्तकः ।
 अभिषिक्तो महाराज देवसेनापतिः सुरैः ॥ १०४
 आश्रानं नाम तत्तीर्थं यत्र पूर्वमपांपतिः ।
 अभिषिक्तः सुरगणैर्वरुणो भरतर्षभ ॥ १०५

असिस्तीर्थेवरे स्नात्वा स्कन्दं चाभ्यर्च्य लादली ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददां स्वकं वासांस्त्राभरणानि च ॥ १०६
 उपित्वा रजनीं तत्र माधवः परवीरहा ।
 पूज्यतीर्थवरं तत्र स्पृष्ट्वा तोयं च लादली ॥ १०७
 हृष्टः प्रीतमनाथैव ह्यभयनामाधवोत्तमः ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १०८
 यथाऽभिषिक्तो भगवान्स्कन्दो देवैः समागतैः ।
 सेनानीश्च कृतो राजन्नाल एव महाबलः ॥ १०९

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदयैवशपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

दैवैर्वरुणस्य जलाधिपत्येऽभिषेचनम् ॥ १ ॥ बलमद्रस्यमितीर्थेकांशेरतीर्थेगमनं सन्महिमानुवर्णनं च ॥ २ ॥

जनमेजय उवाच ।
 अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मञ्छ्रुतवानसि तन्वतः ।
 अभिषेकं कुमारस्य विस्तरेण यथाविधि ॥ १
 स्पृष्ट्वा पूतमात्मानं विजानामि तपोधन ।
 श्रेष्ठानि च रोमाणि प्रसन्नं च मनो मम ॥ २
 अभिषेकं कुमारस्य दैत्यानां च यथं तथा ।
 श्रुत्वा मे परमा प्रीतिर्भूयः कौतूहलं हि मे ॥ ३
 अपांपतिः कथं तस्मिन्नभिषिक्तः पुरा सुरैः ।
 तन्मे श्रुद्दि महामन्नं कुशलो तसि सत्तम ॥ ४
 पैतृपापन उवाच ।
 शशु राजश्रिदं चित्रं पूर्वकाले यथाऽभवत् ॥ ५
 आदौ कृतपुण्ये राजन्वर्तमाने यथाविधि ।
 परुणं देयताः सर्वाः समत्वेदमथाशुयन् ॥ ६
 यथाऽस्मान्पुरराट् शक्रो भयेभ्यः पानि सर्वदा ।
 तथा त्वमपि सर्वोसां गरितां वै पतिर्भव ॥ ७
 पागध ते सदा देव सागरे मकरालये ।
 मनुश्रेष्ठस्य तव पश्ये भविष्यति नदीपतिः ॥ ८
 शोभनं मार्षं च तत्र हानिशूदो भविष्यतः ।
 स्वपत्निरपि तान्देवान्परुणो पाश्यमप्रवीत् ॥ ९
 ममागम्य ततः सर्वं परुणं मागरालयम् ।
 अर्चयति प्रथकुर्दि विधिरष्टेन कर्मना ॥ १०
 अभिषिच्य ततो देवा परुणं पादमांपतिम् ।

जग्मुः स्वान्येव स्थानानि पूजयित्वा जलेश्वरम् ॥ ११
 अभिषिक्तस्ततो देवैर्वरुणोऽपि महायशः ।
 सरितः सागरांश्च नदांश्चापि सरांसि च ।
 पालयामास विधिना यथा देवाञ्छतक्रतुः ॥ १२
 ततस्तत्राप्युपस्पृश्य दत्त्वा च विविधं वसु ।
 अमितीर्थे महाप्राज्ञो जगामाद्य प्रलम्बहा ।
 नष्टो न दृश्यते यत्र शमीगर्भे हुताशनः ॥ १३
 लोकालोकविनाशे च प्रादुर्भूते तदाऽनप ।
 उपतस्थुः सुरा यत्र सर्वलोकपितामहम् ॥ १४
 अग्निः प्रनष्टो भगवान्कारणं च न विषदे ।
 सर्वभूतक्षयो राजन्संपादय विमोऽनलम् ॥ १५
 जनमेजय उवाच ।
 किमर्थं भगवानग्निः प्रनष्टो लोकाभावनः ।
 विज्ञानम कथं दैवमन्ममाचक्ष्व तत्पतः ॥ १६
 पैतृपापन उवाच ।
 शृणोः ज्ञापान्नुयं मीणो जातपेदाः प्रयासरान् ।
 शमीगर्भमथानाप ननाज भगवांस्तव ॥ १७
 प्रनष्टे तु तदा यदो देवाः सर्वे भवागमराः ।
 अन्वपन्नं तदा नष्टं यत्तन्नं शृणुद्गणिनाः ॥ १८
 ततोऽग्निर्गर्भमागाद्य शमीगमस्यमेव हि ।
 दृष्टशुश्रेन्नं तत्र वृगमानं यथाविधि ॥ १९
 देवाः सर्वे नारप्यन्त दृष्टशुश्रेन्नोऽगमाः ।

ज्वलनं तं समासाद्य ग्रीताऽभून्सवासवाः ॥ २०
 पुनर्यथागतं जग्मुः सर्वभक्षश्च सोऽभवत् ।
 भृगोः शापान्महाभाग यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ २१
 तत्राप्याप्तुत्य मतिमान्ब्रह्मशापान्मुमोच ह ॥ २२
 तत्राप्युत्थ ततो ब्रह्मा सह देवैः प्रभुः पुरा ।
 ससर्ज चान्नानि तथा देवतानां यथाविधि ॥ २३
 तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वसूनि विविधानि च ।
 कौबेरं प्रययौ तीर्थं यत्र तप्त्वा महत्तपः ॥ २४
 धनाधिपत्यं संग्रामो राजनैलविलः प्रभुः ॥ २५
 तत्रस्थमेव तं राजन्धनानि निधयस्तथा ।
 उपतस्थुर्नरेश्चैतत्तीर्थं लाङ्गली चलः ॥ २६
 गत्वा स्नात्वा च विधिवद्ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ ।
 ददृशे तत्र तत्स्थानं कौबेरं काननोत्तमे ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

बलरामस्य वदरपाचनतीर्थगमनम् ॥ १ ॥ श्रुतावलरुधलोमहिमानुवर्णनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तीर्थवरं रामो ययौ वदरपाचनम् ।
 तपस्त्रिसिद्धचरितं यत्र कन्या धृतव्रता ॥ १
 भरद्वाजस्य दुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
 श्रुतावती नाम विभो कुमारी ब्रह्मचारिणी ॥ २
 तपश्चचार सात्सुग्रं नियमैर्यद्भुविर्भूता ।
 भर्ता मे देवराजः स्यादिति निश्चित्य भामिनी ॥ ३
 समास्रसा व्यतिक्रान्ता वहयंः कुरुकुलोद्ब्रह् ।
 चरन्त्या नियमांस्तांस्तान्नीभिस्तीव्रान्सुदृशरान् ॥ ४
 तस्यास्तु तेन वृत्तेन तपसा च विशांपते ।
 भक्त्या च भगवान्ग्रीतः परया पाकशासनः ॥ ५
 आजगामाश्रमं तस्यास्त्रिदशधिपतिः प्रभुः ।
 आम्नाय रूपं विप्रपैर्वैसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ६
 सा तं दृष्ट्वाप्रतपसं यसिष्ठं तपतां वरम् ।
 आचारंमुनिभिर्दृष्टैः पूजयामास भारत ॥ ७

एकविंश. कुबेरः ॥ २५ ॥

उवाच नियमज्ञा च कल्याणी सा प्रियंवदा ।
 भगवन्मुनिशार्दूल किमाज्ञापयसि प्रभो ॥ ८
 सर्वमन्न-यथाशक्ति तव दास्यामि सुव्रत ।
 शक्रभक्त्या च ते पाणिं न दास्यामि कथंचन ॥ ९
 त्रैतैश्च नियमैश्चैव तपसा च तपोधन ।
 शक्रस्तोपयितव्यो वै मया त्रिभुवनेश्वरः ॥ १०
 इत्पुक्तो भगवान्देवः सद्यश्चिन्न निरीक्ष्य ताम् ।
 उवाच नियमं ज्ञात्वा सांत्वयन्निव भारत ॥ ११
 उग्रं तपश्चरसि वै विदिता मेऽसि सुव्रते ।
 यदर्थमयमारम्भस्तव कल्याणि हृदतः ॥ १२
 तद्य सर्वं यथाभूतं भविष्यति वरानने ।
 तपसा लभ्यते सर्वं यथाभूतं भविष्यति ॥ १३
 यथा ग्यानानि दिव्यानि विद्युधानां शुभानने ।
 तपसा तानि प्राप्याणि तपोमूलं महत्सुखम् ॥ १४
 इति कृत्वा तपो धोरं देहं संन्यस्य मानवाः ।

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

नत्वं यान्ति कल्याणि शृणुष्वैकं वचो मम ॥ १५
 चैतानि सुमगे वदराणि शुभव्रते ।
 वृत्त्युक्त्वा तु भगवाञ्जगाम बलमूदनः ॥ १६
 श्रामञ्च तां तु कल्याणीं ततो जप्यं जजाप सः ।
 अविदुरे ततस्तसादाश्रमात्तीर्थमुत्तमम् ॥ १७
 तत्र तीर्थं महाराज यत्र जप्यं जजाप सः ।
 एन्द्रतीर्थेतिविल्यातं त्रिषु लोकेषु मानद ॥ १८
 तस्य जिज्ञासनार्थं स भगवान्पाकशासनः ।
 वदराणामपचनं चकार विबुधाधिपः ॥ १९
 ततः प्रवृत्ता सा राजन्वाग्यता विगतलुभा ।
 उत्परा शुचिसंवीता पावके समधिश्रयत् ।
 अपचद्राजशार्दूल वदराणि महाव्रता ॥ २०
 तस्याः पचन्त्याः शुभहान्कालोऽगात्पुरुषर्षभ ।
 न च स्र तान्यपच्यन्त दिनं च क्षयमभ्यगात् ॥ २१
 वृताशनेन दग्धश्च यस्तस्याः काष्ठसंचयः ।
 अकाष्ठमग्निं सा दृष्ट्वा स्वशरीरमथादहत् ॥ २२
 प्रदीं प्रधिष्य सा पूर्वं पावके चारुदर्शना ।
 तेषां दग्धां पुनः पादावुपावर्तयतानथ ॥ २३
 परणे दक्षमाने च नाचिन्तयदनिन्दिता ।
 दूःखं कमलपत्राक्षी महर्षिप्रियकाम्यया ॥ २४
 न परमनसं तस्यास्तु गुरुभेदोऽथवाऽभवत् ।
 शरीरमग्निना दीप्य जलमध्ये यथा स्थिता ॥ २५
 तषास्ताः पचने यत्नं न न्यवर्तत भारत ।
 सर्वया वदराण्येव पक्तव्यानीति कन्यका ॥ २६
 मा तन्मनसि कृत्यैव महर्षिवचनं शुभा ।
 अपचद्रदगण्येव न पापच्यन्त भारत ॥ २७
 वरास्तु चरणां वद्विर्ददाह भगवान्भयम् ।
 न च तस्या मनोदूःखं स्वन्वमप्यभवत्तदा ॥ २८
 अथ तन्कर्म दृष्ट्वाऽस्ताः प्रीतिविसुवनेधरः ।
 ततः शंभुदर्शयामाग कन्यायै रूपमान्मनः ॥ २९
 एतस्य च सुखेष्टमां कन्यां गुरुद्वप्रताम् ।
 प्रीतोऽस्मि ते शुभे भगवता तपसा नियमेन च ॥ ३०

तसाद्योऽभिमतः कामः स ते संपत्सते शुभे ।
 देहं त्यक्त्वा महाभागे त्रिदिवे मयि वत्स्यसि ३१
 इदं च ते तीर्थवरं स्थिरं लोके भविष्यति ।
 सर्वपापापहं सुभु नाज्ञा वदरपाचनम् ।
 विल्यातं त्रिषु लोकेषु ब्रह्मर्षिभिरभिप्लुतम् ॥ ३२
 असिन्वलु महाभागे शुभे तीर्थवरोऽनघे ।
 त्यक्त्वा सप्तर्षयो जगुर्हिमवन्तमरुन्वतीम् ॥ ३३
 ततस्ते वै महाभागा गत्वा तत्र सुसंशिताः ।
 वृच्यर्थं फलमूलानि समाहर्तुं ययुः किल ॥ ३४
 तेषां वृच्यर्थिनां तत्र वसतां हिमवदने ।
 अनाष्टष्टिरनुप्राप्ता तदा द्वादशवार्षिकी ॥ ३५
 ते कृत्वा चाश्रमं तत्र न्यवसन्त तपस्विनः ।
 अरुन्धत्यपि कल्याणी तपोनित्याऽभवत्तदा ३६
 अरुन्धतीं ततो दृष्ट्वा तीव्रं नियममास्थिताम् ।
 अथागमभ्रिनयनः सुप्रीतो वरदस्तदा ॥ ३७
 ब्राह्मं रूपं ततः कृत्वा महादेवो महायज्ञाः ।
 तामभ्येत्याब्रवीद्देवो भिक्षामिच्छाम्यहं शुभे ॥ ३८
 प्रत्युवाच ततः सा तं ब्राह्मणं चारुदर्शना ।
 क्षीणोऽन्नसंचयो विप्र वदराणीह भक्षय ॥ ३९
 ततोऽब्रवीन्महादेवः पचन्वृतानि सुव्रते ।
 इत्युक्त्वा साऽपचत्तानि ब्राह्मणप्रियकाम्यया ।
 अधिधित्व समिद्धेऽग्नीं वदराणि यथाग्निनी ॥ ४०
 दिव्या मनोरमाः पुण्याः कथाः शुभाव मा तदा ।
 अनीता सा त्वनाष्टष्टिपौरा द्वादशवार्षिकी ॥ ४१
 अनभन्त्याः पचन्त्याश्च गुरुन्त्याश्च कथाः शुभाः ।
 दिनोपमः स तन्माप कालोऽनीतः शुदारुणः ४२
 गुरुस्तु ह्यनयः प्राप्ताः फलान्यादाय परंताम् ।
 ततः स भगवान्प्रीतः प्रोवापात्तुर्षीं ततः ॥ ४३
 उपमर्षम् धमेते वषापूर्वमिमावृषीन् ।
 प्रीतोऽस्मि तत्र धमेते तपसा नियमेन च ॥ ४४
 ततः शंभुदर्शयामाग इत्थं भगवान्दरः ।
 ततोऽब्रवीत्पुत्रा मेन्यमन्त्याय वरिणं मतम् ॥ ४५

एतत्पर्व ४९ श्लोक १५-३० ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

१५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

भवद्भिर्हिमवत्पृष्ठे यत्तपः समुपाजितम् ।
 अस्याश्च यत्तपो विप्रा न समं तन्मतं मम ॥ ४६
 अनया हि तपस्विन्या तपस्तप्तं सुदुश्चरम् ।
 अनश्नन्त्या पचन्त्या च समा द्वादश पारिताः ४७
 ततः प्रोवाच भगवांस्तामेवारुन्धतीं पुनः ।
 वरं वृणीष्व कल्याणि यत्तेऽभिलषितं हृदि ॥ ४८
 साऽत्रवीत्पृथुताप्राक्षी देवं सप्तर्षिसंसदि ।
 भगवान्यदि मे प्रीतस्तीर्थं स्यादिदमद्भुतम् ॥ ४९
 सिद्धदेवर्षिदयितं नाम्ना बदरपाचनम् ।
 तथाऽस्मिन्देवदेवेश त्रिरात्रमुपितः शुचिः ॥ ५०
 प्राभुयादुपवासेन फलं द्वादशवार्षिकम् ।
 एवमस्त्विति तां देवः प्रत्युवाच तपस्विनीम् ॥ ५१
 सप्तर्षिभिः स्तुतो देवस्ततो लोकं ययौ तदा ।
 ऋषयो विस्वयं जग्मुस्तां दृष्ट्वा चाप्यरुन्धतीम् ।
 अश्रान्तां चाविवर्णां च धृत्पिपासाऽसमायुताम् ॥
 एवं सिद्धिः परा प्राप्ता अरुन्धत्या विशुद्धया ।
 यथा त्वया महाभागे मदर्थं संशितव्रते ॥ ५३
 विशेषो हि त्वया भद्रे व्रते ह्यस्मिन्समर्पितः ।
 तथा चेदं ददाम्यद्य नियमेन मुतोपितः ।
 विशेषं तव कल्याणि प्रयच्छामि वरं वरे ॥ ५४
 अरुन्धत्या वरस्तस्या यो दत्तो वै महात्मना ।
 तस्य चाहं प्रभावेन तव कल्याणि तेजसा ।
 प्रवक्ष्यामि परं भूयो वरमत्र यथाविधि ॥ ५५
 यस्त्वेकां रजनीं तीर्थं चत्स्यते सुसमाहितः ।
 स स्नात्वा प्राप्स्यते लोकान्देहन्त्यासात्सुदुर्लभान् ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

शल्यभद्रवैश्वदेवार्थीपादिगमनम् ॥ १ ॥ शल्यतीर्थं महात्पुरुषकथनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 इन्द्रतीर्थं व्रतो गत्वा यदूर्नां प्रवरो बली ।
 विप्रभ्यो धनरत्नानि ददौ स्नात्वा यथाविधि ॥ १
 तत्र धमराजो वै ईजे प्रतुष्टोऽनेन ह ।
 पृहस्पतेय देवेशः प्रददौ विपुलं धनम् ॥ २

इत्युक्त्वा भगवान्देवः सहस्राक्षः प्रतापवान् ।
 श्रुतावतीं ततः पुण्यां जगाम त्रिदिवं पुनः ॥ ५५
 गते वज्रधरे राजंस्तत्र वर्षं पपात ह ।
 पुण्याणां भरतश्रेष्ठ दिव्यानां पुण्यगन्धिनाम् ॥ ५६
 देवदुन्दुभयश्चापि नेदुस्तत्र महास्वनाः ।
 मारुतश्च बवौ पुण्यः पुण्यगन्धो विशांपते ॥ ५७
 उत्सृज्य तु शुभा देहं जगामास च भार्यताम्
 तपसोऽग्रेण तं लब्ध्वा तेन रेमे सहाच्युत ॥ ६०
 जनमेजय उवाच ।
 का तस्या भगवन्माता क संवृद्धा च शोभना ।
 श्रोतुमिच्छाम्यहं विप्र परं कौतूहलं हि मे ॥ ६१
 वैशंपायन उवाच ।
 भरद्वाजस्य विप्रर्षेः स्कन्नं रेतो महात्मनः ।
 दृष्ट्वाऽप्सरसमायान्तीं घृताचीं पृथलोचनाम् ॥ ६२
 स तु जग्राह तद्रेतः करेण जपतां वरं ।
 तदाऽप्यतल्पर्णपुटे तत्र सा संभवत्सुता ॥
 तस्यास्तु जातकर्मादि कृत्वा सर्वं तपोधनः
 नाम चासाः स कृतवानभरद्वाजो महाद्युनिः ॥ ६४
 श्रुतावतीति धर्मात्मा देवर्षिगणसंसदि ।
 स्वे च तामाश्रमे न्यस्य जगाम हिमवद्वनम् ॥ ६५

तत्राप्युपस्पृश्य महानुभावो

वसूनि दत्त्वा च महाद्विजेभ्यः ।

जगाम तीर्थं सुसमाहितात्मा

शकस्य वृष्णिप्रवरस्तदानीम् ॥ ६६

अनर्गलान्तजारुभ्यान्सर्वान्विधिषदधिणान् ।
 आजहार क्रतुंस्तत्र यथोक्तं वेदपारगैः ॥
 तान्कृत्यभरतश्रेष्ठ शतकृत्यो महाद्युतिः
 पूर्यामास विधिषत्ततः स्यातः शतनिवाः ।
 तस्य नाम्ना तु तर्तीर्थं शिवं पुण्यं सः

इन्द्रतीर्थमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ५	जायते सुमहाधोरः संलयः धत्रियान्प्रति ॥ १४
उपस्पृश्य च तत्रापि विधिवन्मुसलायुधः ।	हलायुधस्तदा रामस्तस्मिन्तीर्थेनरे शुभे ।
पक्षिणापूजयित्वा च पानाच्छादनमोजनेः ॥ ६	तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च द्विजेभ्यो वमु माधवः ॥ १५
शुभं तीर्थवरं तस्माद्रामतीर्थं जगाम ह ।	वनमाली ततो हृष्टः स्तूयमानो द्विजातिभिः ।
यत्र रामो महाभागो भार्गवः सुमहावपाः ॥ ७	तस्मादादित्यतीर्थं च जगाम कमलेक्षणः ॥ १६
असकृत्पृथिवीं कृत्वा हतधत्रियपुद्गवाम् ।	यत्रेष्ट्वा भगवाञ्ज्योतिर्भास्करो राजसत्तम ।
उपाध्यायं पुरस्कृत्य काश्यपं मुनिसत्तमम् ॥ ८	ज्योतिषामाधिपत्यं च प्रभावं चाभ्यपद्यत ॥ १७
अयजद्वाजपेयेन सोऽथमेघशतेन च ।	तस्या नद्यास्तु तीरे वै सर्वे देवाः सवासवाः ।
प्रददौ दक्षिणार्थं च पृथिवीं सागराम्बराम् ॥ ९	विधेदेवाः समस्तो गन्धर्वाप्सरसश्च ह ॥ १८
रामो दत्त्वा धनं तत्र द्विजेभ्यो जनमेजय ।	द्वैपायनः शुकश्चैव कृष्णश्च मधुगृदनः ।
उपस्पृश्य यथान्यायं पूजयित्वा तथा द्विजान् १०	यथाश्च राक्षसाश्चैव पिशाचाश्च विशांपते ॥ १९
पुण्यतीर्थे शुभे देशे वसु दत्त्वा हलायुधः ।	एते चान्ये च बहवो योगमिद्धाः सहस्रयः ।
सुनार्थैवाभिवाद्याथ यमुनातीर्थमागमत् ।	तस्मिन्तीर्थे सरस्वत्याः शिबिरे पुण्ये परतप ॥ २०
यत्रानयामास तदा राजभूयमपांपतिः ॥ ११	तत्र हत्वा पुरा विष्णुरसुरीं मधुकर्तमा ।
दितेः सुतान्महाभागो वरुणो वै सितप्रभः ।	आहुत्य मरतश्रेष्ठ तीर्थेप्रवर उचामे ॥ २१
यत्र निर्जित्य सद्गामे मातुषान्दानवांस्तथा ।	द्वैपायनश्च धर्मात्मा त्रैवामुत्स भारत ।
गन्धर्वात्राक्षसांश्चैव वरुणः परवीरहा ॥ १२	संप्राप्तः परमं योगं सिद्धिं च परमां गतः ॥ २२
भूमिन्नुत्तुवरे पृथे सद्गामः सप्तजायत ।	असितो देवलश्चैव तस्मिन्नेन महावपाः ।
देवानां दानवानां च त्रैलोक्यस्य भयावहः ॥ १३	परमं योगमाभ्याय श्रुपिर्योगमवाप्तवान् ॥ २३
राजस्यै क्रतुश्रेष्ठे निष्टिते जनमेजय ।	

॥ इति भीममहाभाते शल्पपर्वेणि हृदयनेमरांनि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

शुकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

देवर्षिर्जगत्परो भविष्यतीति ॥ १ ॥ अथमत्र न्यादित्यतीर्षांयोगोत्तमं तमम् ॥ १ ॥

द्वैपायन उवाच ।	देवानपूजयित्वा मन्त्रिर्धाम द्विजैः सह ।
तस्मिन्नेन तु धर्मात्मा वसनि च तपोधनः ।	मन्त्रपर्यवतो नित्यं गदा परमपरायणः ॥ ४
गार्हस्थ्यं धर्ममाभ्याप क्षमिती देवलः पुरा ॥ १	ततोऽभ्येत्य महाभाग योगमाभ्याप मित्तुकः ।
धर्मनित्यः शुचिदान्यो यत्तर्हीतो महावपाः ।	जैर्गीपत्प्यो मुनिर्धामांस्त्रिंशार्थं गमादितः ॥ ५
समसा मनसा याचा गमः सर्वेषु जन्तुषु ॥ २	देवलस्याथमे राजरूपयग्य महापुत्रिः ।
समो धनो महाराज तुभ्यनिन्दान्मर्माम्बुनिः ।	योगनिन्वो महाराज निर्दिं प्रामो महाराजाः ॥ ६
विषात्रिये तुभ्यशुचिर्धर्मयग्यमद्वेजिनः ॥ ३	गं गत्र यममानं तु जैर्गीपत्प्यं महापुनिम् ।
निर्जिते सौष्टके र्षेय गमददौ महावपाः ।	देवतो दधेपत्तरे नैरावुत्तय परमैः ॥ ७

॥ इति भीममहाभाते शल्पपर्वेणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

॥ इति भीममहाभाते शल्पपर्वेणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

एवं तयोर्महाराज दीर्घकालो व्यतिक्रमत् ॥ ८
 जैगीपव्यो मुनिस्तं तु ददर्शार्थं स केवलम् ।
 आहारकाले मतिमान्परित्राड् जनमेजय ॥ ९
 उपातिष्ठत् धर्मज्ञो भैक्षकाले स देवलम् ।
 स दृष्ट्वा भिक्षुरूपेण प्राप्तं तत्र महामुनिम् ।
 गौरवं परमं चक्रे प्रीतिं च विपुलां तथा ॥ १०
 देवलस्तु यथाशक्ति पूजयामास भारत ।
 ऋषिदृष्टेन विधिना समा बहीः समाहितः ॥ ११
 कदाचित्तस्य नृपते देवलस्य महात्मनः ।
 चिन्ता सुमहती जाता मुनिं दृष्ट्वा महाद्युतिम् ॥ १२
 समास्तु समतिक्रान्ता बह्वचः पूजयतो मम ।
 न चायमलसो भिक्षुरभ्यभापत् किञ्चन ॥ १३
 एवं विगणयन्नेव स जगाम महोदधिम् ।
 अन्तरिक्षचरः श्रीमान्कलशं गृह्य देवलः ॥ १४
 गच्छन्नेव स धर्मात्मा समुद्रे सरितां पतिम् ।
 जैगीपव्यं ततोऽपश्यद्गतं प्रागेव भारत ॥ १५
 ततः सविस्मयचिन्तां जगामाथामितप्रमः ।
 कथं भिक्षुरयं प्राप्तः समुद्रे स्नात् एव च ॥ १६
 इत्येवं चिन्तयामास महर्षिरसितस्तदा ।
 स्नात्वा समुद्रे विधिवच्छुचिर्जप्यं जजाप सः ॥ १७
 कृतजप्यान्तिकः श्रीमानाश्रमं च जगाम ह ।
 फलशं जलपूर्णं वै शृहीत्वा जनमेजय ॥ १८
 ततः स प्रविशन्नेव स्वमाश्रमपदं मुनिः ।
 आसीनमाश्रमे तत्र जैगीपव्यमपश्यत् ॥ १९
 न व्याहरति चैवैनं जैगीपव्यः कथञ्चन ।
 फाण्डभूतोऽऽश्रमपदे वसति स्म महातपाः ॥ २०
 तं दृष्ट्वा चास्रुतं तोये सागरे सागरोपमम् ।
 प्रविष्टमाश्रमं चापि पूर्वमेव ददर्श सः ॥ २१
 असितो देवलो राजञ्चिन्तयामास बुद्धिमान् ।
 दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगीपव्यस्य योगजम् ॥ २२
 चिन्तयामास राजेन्द्र तदा स मुनिसत्तमः ।
 मया दृष्टः समुद्रे च आश्रमे च कथंन्वयम् ॥ २३
 एवं विगणयन्नेव स मुनिर्मन्त्रपारगः ।

उत्पपाताश्रमात्तस्मादन्तरिक्षं विशांपते ।
 जिज्ञासार्थं तदा भिक्षोर्जैगीपव्यस्य देवलः ॥ १२
 सोऽन्तरिक्षचरान्सिद्धान्समपश्यत्समाहितार्थं ।
 जैगीपव्यं च तैः सिद्धैः पूज्यमानमपश्यत् ॥ १३
 ततोऽसितः सुसंरब्धो व्यवसायी दृढव्रतः ।
 अपश्यद्वै दिवं यातं जैगीपव्यं स देवलः ॥ १४
 तस्माच्च पितृलोकं तं व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत् ।
 पितृलोकाच्च तं यातं याम्यं लोकमपश्यत् ॥ १५
 'तस्मादादित्यलोकं च व्रजन्तं सोऽन्वपश्यत् ।
 तस्मादपि समुत्पत्य सोमलोकमभिप्लुतम् ।
 व्रजन्तमन्वपश्यत्स जैगीपव्यं स देवलः ॥ १६
 लोकान्समुत्पतन्तं तु शुभानेकान्तयाजिनाम् ।
 ततोऽग्निहोत्रिणां लोकास्ततश्चाप्युत्पपात ह ॥ १७
 दर्शं च पौर्णमासं च ये यजन्ति तपोधनाः ।
 तेभ्यः स ददृशे धीमाँल्लोकेभ्यः पशुयाजिनाम्
 व्रजन्तं लोकमलमपश्यदेवपूजितम् ॥ १८
 चातुर्मासैर्बहुविधैर्यजन्ते ये तपोधनाः ।
 तेषां स्थानं ततो यातं तथाऽग्निष्टोमयाजिनाम्
 अग्निष्टुतेन च तथा ये यजन्ति तपोधनाः ।
 तत्स्थानमनुसंप्राप्तमन्वपश्यत् देवलः ॥ १९
 वाजपेयं ऋतुवरं तथा बहुसुवर्णकम् ।
 आहरन्ति महाप्राज्ञास्तेषां लोकैःश्वपश्यत् ॥ २०
 यजन्ते राजसूयेन पुण्डरीकेण चैव ये ।
 तेषां लोकैःश्वपश्यत् जैगीपव्यं स देवलः ॥ २१
 अश्वमेधं ऋतुवरं नरमेधं तथैव च ।
 आहरन्ति नरश्रेष्ठास्तेषां लोकैःश्वपश्यत् ॥ २२
 सर्वमेधं च दुष्प्रापं तथा सौत्रामणिं च ये ।
 तेषां लोकैःश्वपश्यत् जैगीपव्यं स देवलः ॥ २३
 द्वादशहृदयं सत्रैश्च यजन्ते त्रिविधैर्नृप ।
 तेषां लोकैःश्वपश्यत् जैगीपव्यं स देवलः ॥ २४
 मैत्रावरुणयोर्लोकानादित्यानां तथैव च ।
 सलोकतामनुप्राप्तमपश्यत् ततोऽसितः ॥ २५
 दृष्ट्वाणां च वयूनां च न्याने यच्च पृथस्पतेः ।

तानि सर्वाण्यतीतं च समपश्यत्ततोऽसितः ॥३९
 ॥ इत्यथ च गवां लोकं प्रयान्तं ब्रह्मसत्रिणाम् ।
 ॥ श्रीकानपश्यद्ब्रह्मन्तं जैगीपव्यं ततोऽसितः ॥४०
 ॥ श्रीह्यौकान्प्रवरान्विप्रमुत्पतन्तं स्वतेजसा ।
 पतिव्रतानां लोकांश्च ब्रजन्तं सोऽन्वपश्यत् ॥४१
 ततो मुनिवरं भूयो जैगीपव्यमथासितः ।
 नान्प्रपश्यत् लोकस्थमन्तर्हितमरिदम ॥ ४२
 सोऽचिन्तयन्महाभागो जैगीपव्यस्य देवलः ।
 प्रमारं सुव्रतत्वं च सिद्धिं योगस्य चातुलाम् ॥ ४३
 असितोऽपृच्छत् तदा सिद्धौल्लोकेषु सत्तमान् ।
 प्रपत्तः प्राञ्जलिर्भूत्वा धीरस्तान्ब्रह्मचारिणः ॥ ४४
 जैगीपव्यं न पश्यामि तं शंसन्तु तपोधनाः ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ४५
 निद्रा ऊचुः ।
 शृणु देवल भूतार्थं शंसतां नो दृढव्रत ।
 जैगीपव्यो गतो लोकं शाश्वतं ब्रह्मणोऽध्यायम् ॥४६
 ॥ श्रीपायन उवाच ।
 ॥ श्रुत्वा वचनं तेषां सिद्धानां ब्रह्मचारिणाम् ।
 असितो देवलस्त्पूर्णसुत्वपात पपात च ॥ ४७
 ततः सिद्धास्त ऊचुर्हि देवलं पुनरेव ह ।
 न देवलगतस्तत्र तव गन्तुं तपोधन ।
 ब्रह्मणः सद्दने विप्र जैगीपव्यो यदाप्तवान् ॥ ४८
 ॥ श्रीपायन उवाच ।
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सिद्धानां देवलः पुनः ।
 आनुपूर्व्येण लोकांस्तान्सर्वानवततार ह ॥ ४९
 समाश्रमपदं पुण्यमात्रगाम पतद्भवत् ।
 त्रिविप्रश्रेय चापश्यजैगीपव्यं स देवलः ॥ ५०
 गतो पुद्गला प्यगनपदेवलो धर्मसुक्तावा ।
 दृष्ट्वा प्रमारं तपसो जैगीपव्यस्य योगव्रम् ॥ ५१
 ततोऽप्रतिनिहान्माने जैगीपव्यं ग देवलः ।

विनयावनतो राजसुपसर्ष्य महामुनिम् ।
 मौक्षधर्मं समास्यातुमिच्छेयं भगवन्नहम् ॥ ५२
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा उपदेशं चकार सः ।
 विधिं योगस्य परमं कार्याकार्यस्य शास्त्रतः ॥ ५३
 संन्यासे कृतयुद्धिं तं ततो दृष्ट्वा महातपाः ।
 सर्वाध्यास्य क्रियाशक्रे विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५४
 संन्यासे कृतयुद्धिं तं भूतानि पितृभिः सह ।
 ततो दृष्ट्वा प्ररुद्दुः कोऽस्मान्संविमजिप्स्यति ॥ ५५
 देवलस्तु वचः श्रुत्वा भूतानां करुणं तथा ।
 दिशो दश व्याहरतां मोक्षं त्यक्तुं मनो दधे ॥ ५६
 ततस्तु फलमूलानि पवित्राणि च भारत ।
 पुष्पाण्योपघयर्थेव रोस्यन्ते सहस्रशः ॥ ५७
 पुनर्नो देवलः क्षुद्रो नूनं छेत्स्यति दुर्मतिः ।
 अभयं सर्वभूतेभ्यो यो दत्त्वा नावकुध्यते ॥ ५८
 ततो भूयो व्यगणयत्सयुद्ध्या मुनिसत्तमः ।
 मोक्षे गार्हस्थ्यधर्मे वा किन्तु श्रेयस्करं भवेत् ॥ ५९
 इति निश्चित्य मनसा देवलो राजसत्तम ।
 त्यक्त्वा गार्हस्थ्यधर्मस मोक्षधर्ममरोचयत् ॥ ६०
 पृथमादीनि संचिन्त्य देवलो निश्चयान्वितः ।
 प्राप्तवानपरमां सिद्धिं परं योगं च भारत ॥ ६१
 ततो देवाः समागम्य धृढस्पतिपुरोगमाः ।
 जैगीपव्यं तपधास्य प्रशंसन्ति तपस्विनः ॥ ६२
 अधात्रवीरपियरो देवान्यं नारदमया ।
 जैगीपव्यं तपो नाम्नि रिप्सापयतिषोऽपिणम् ६३
 तमेवंवादिनं धीरं प्रत्युचुम्ब दिर्षाकमः ।
 नैवमित्येव शंसन्तो जैगीपव्यं महामुनिम् ॥ ६४
 नातः परतरं किंचिद्युन्ममनि प्रमापतः ।
 मेजगम्यपगधाम् योगस्य च महान्मनः ॥ ६५
 एवं प्रमापो धर्मान्मा जैगीपव्यमथाऽपिणः ।
 तपोदिं ग्यातवर्ं र्थीं परं महान्मनोः ॥ ६६

पुनर्नो देवलः ॥ ५७ ॥ पुनरेव ह ॥ ५८ ॥ पुनरेव ह ॥ ५९ ॥ पुनरेव ह ॥ ६० ॥ पुनरेव ह ॥ ६१ ॥ पुनरेव ह ॥ ६२ ॥ पुनरेव ह ॥ ६३ ॥ पुनरेव ह ॥ ६४ ॥ पुनरेव ह ॥ ६५ ॥ पुनरेव ह ॥ ६६ ॥

पुनरेव ह ॥ ५७ ॥ पुनरेव ह ॥ ५८ ॥ पुनरेव ह ॥ ५९ ॥ पुनरेव ह ॥ ६० ॥ पुनरेव ह ॥ ६१ ॥ पुनरेव ह ॥ ६२ ॥ पुनरेव ह ॥ ६३ ॥ पुनरेव ह ॥ ६४ ॥ पुनरेव ह ॥ ६५ ॥ पुनरेव ह ॥ ६६ ॥

तत्राप्युपस्पृश्य ततो महात्मा
दत्त्वा च वितं हलभृद्विजेभ्यः ।

अवाप्य धर्म परमार्थकर्मा
जगाम सोमस्य महत्सुतीर्थम् ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि एक्यत्राशक्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

दधीचिसारस्वतयोश्चरितवर्णनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
यत्रेजिवानुडुपती राजसूयेन भारत ।
यस्मिन्वृत्ते महानासीत्संग्रामस्तारकामयः ॥ १
तत्राप्युपस्पृश्य बलो दत्त्वा दानानि चात्मवान् ।
सारस्वतस्य धर्मात्मा मुनेस्तीर्थं जगाम ह ॥ २
यत्र द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजोत्तमान् ।
वेदानध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ॥ ३
जनमेजय उवाच ।
कथं द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजोत्तमान् ।
वेदानध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
आसीत्पूर्वं महाराज मुनिर्धोमान्महातपाः ।
दधीचिरिति विख्यातो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ५
तस्यातितपसः शक्रो विभेति सततं विभो ।
न स लोभयितुं शक्यः फलैर्बहुविधैरपि ॥ ६
प्रलोभनार्थं तस्याथ प्राहिणोत्पाकशासनः ।
दिव्यामप्सरसं पुण्यां दर्शनीयामलम्बुसाम् ॥ ७
तस्य तर्पयतो देवान्सरस्वत्यां महात्मनः ।
समीपतो महाराज सोपातिष्ठत भाभिनी ॥ ८
तां दिव्यवपुषं दृष्ट्वा तस्पर्षोर्भावितात्मनः ।
रेतः स्कन्धं सरस्वत्यां तत्सा जग्राह निम्नगा ॥ ९
कुक्षौ चाप्यदधद्दृष्ट्वा तत्रेतः पुरुषर्षभ ।
सा दधार च तं गर्भं पुत्रहेतोर्महात्मनः ॥ १०
मुपुवे चापि समये पुत्रं सारस्वतं वरम् ।
जगाम पुत्रमादाय तमृषिं प्रति च प्रभो ॥ ११
ऋषिसंसदि तं दृष्ट्वा सा नदी मुनिसत्तमम् ।

ततः प्रोवाच राजेन्द्र ददती पुत्रमस्य तम् ।
ब्रह्मर्षे तव पुत्रोऽयं त्वद्भक्त्या धारितो मया ॥ १२
दृष्ट्वा तेऽप्सरसं रेतो यत्स्कन्धं प्रागलम्बुसाम् ।
तत्कुक्षिणाऽहं ब्रह्मर्षे त्वद्भक्त्या घृतवत्यहम् ॥ १३
न विनायमिदं गच्छेच्च तेज इति निश्चयात् ।
प्रतिगृहीष्व पुत्रं स्वं मया दत्तमनिन्दितम् ॥ १४
इत्युक्तः प्रतिजग्राह प्रीतिं चावाप पुष्कलात् ।
पितृवचोपजिघ्रत्तं मूर्ध्नि प्रेम्णा द्विजोत्तमः ॥ १५
परिष्वज्य चिरं कालं तदा भरतसत्तम ।
सरस्वत्यै वरं प्रादात्प्रीयमाणो महाशुनिः ॥ १६
विश्वेदेवाः सपितरो गन्धर्वाःप्सरसां गणाः ।
तस्मिं यास्यन्ति सुभगे तर्प्यमाणास्तवाम्भसा ॥ १७
इत्युक्त्वा स तु तुष्टाव वचोर्भिवं महानदीम् ।
प्रीतः परमहृष्टात्मा यथावच्छृणु पार्थिव ॥ १८
दधीचिरुवाच ।
प्रस्रुताऽसि महाभागे सरसो ब्रह्मणः पुरा ।
जानन्ति त्वां सरिच्छ्रेष्ठे मुनयः संशितव्रताः ॥ १९
मम प्रियकरी चापि सततं प्रियदर्शने ।
तस्मात्सारस्वतं पुत्रमदधा वरवर्णिनि ॥ २०
तवैव नाम्ना प्रथितः पुत्रस्ते लोकभावनः ।
सारस्वत इति ख्यातो भविष्यति महातपाः ॥ २१
एष द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजर्षभान् ।
सारस्वतो महाभागे वेदानध्यापयिष्यति ॥ २२
पुण्याभ्यश्च सरिञ्चस्त्वं सदा पुण्यतमा शुभे ।
भविष्यसि महाभागे मत्प्रसादात्सरस्वति ॥ २३
एवं सा संस्तुता तेन वरं लब्ध्वा महानदी ।

पुत्रमादाय मुदिता जगाम भरतर्षभ ॥ २४
 तसिन्नेव काले तु विरोधे देवदानवैः ।
 क्रुः प्रहरणान्पेपी लोकांस्त्रीन्विचचार ह ॥ २५
 न चोपलेमे भगवान्शक्रः प्रहरणं तदा ।
 यद्वं तेषां भवेद्योग्यं वधाय विद्युधद्विषाम् ॥ २६
 ततोऽब्रवीत्सुरान्शक्रो न मे शक्याः सुरारयः ।
 क्रुतेऽस्थिभिर्दधीचस्य निहन्तुं त्रिदशद्विषः ॥ २७
 तस्माद्यज्ञादपिश्रेष्ठो याच्यतां कार्यसिद्धये ।
 दधीचास्थीनि देहीति तैर्वधिष्यामहे रिपून् ॥ २८
 स च तैर्व्याचिन्नोऽस्तीति यज्ञादपिवरस्तदा ।
 साहाय्यं नः कुरुष्वेति चकारैवाविचारयन् ॥ २९
 स लोकानक्षयान्प्राप्तो देवप्रियकरस्तदा ।
 तस्यास्थिभिरथो शक्रः संप्रहृष्टमनास्तदा ॥ ३०
 कारयामास दिव्यानि नानाप्रहरणान्युत ।
 गदा वज्राणि चक्राणि गुरुन्दण्डांश्च पुष्कलान् ॥ ३१
 स हि त्रीन्नेण तपसा संभृतः परमर्षिणा ।
 प्रजापतिसुतेनाथ भृगुणा लोकभावनः ॥ ३२
 त्रिकायः स तेजस्वी लोकसारो विनिर्मितः ।
 त्रैलोक्यगुरुः प्रांशुर्महिम्ना प्रथितः प्रभुः ॥ ३३
 नित्यमुद्विजते चास्य तेजसः पाकशामनः ॥ ३४
 तेन वक्षेण भगवान्मन्त्रयुक्तेन भारत ।
 भृगुं क्रोधविमृष्टेन ब्रह्मतेजोऽन्वेन च ।
 दैत्यदानववीराणां जघान नवतीर्नव ॥ ३५
 अथ काले न्यतिक्रान्ते महत्त्वविभयंकरी ।
 अनाशृष्टिरनुप्राप्ता राजन्द्वादशवर्षिणी ॥ ३६
 तस्यां द्वादशवर्षिकयामनाशृष्टां महर्षयः ।
 शक्यं प्राद्रवन्ताजन्तुपार्ताः सर्वतोदिशम् ॥ ३७
 दिग्बन्धान्प्रदुतान्त्प्रा मुनिः मारुततमदा ।
 गमनाय मर्ति चक्रे तं प्रोवाच मग्मती ॥ ३८
 न गन्त्यन्मिनः पुत्र तराहारमहं सदा ।
 क्षामामि मन्सप्रवरानुष्यतामिह भारत ॥ ३९

इत्युक्तर्षयामास स पितृन्देवतास्तथा ।
 आहारमकरोन्नित्यं प्राणान्वेदांश्च धारयन् ॥ ४०
 अथ तस्यामनावृष्ट्यामतीतायां महर्षयः ।
 अन्योन्यं परिपच्युः पुनः स्वाध्यायकारणात् ४१
 तेषां क्षुधापरीतानां नष्टा वेदा विधावताम् ।
 सर्वेषामेव राजेन्द्र न किञ्चित्प्रतिमाति ह ॥ ४२
 अथ कश्चिदपित्तेषां सारस्वतमुपेषिवान् ।
 कुर्वाणं संशितात्तमानं स्वाध्यायमृषिसत्तमम् ॥ ४३
 स गत्वाऽचष्ट तेभ्यश्च सारस्वतमृषिं प्रभुम् ।
 स्वर्गात्पुत्रप्रसन्नं कुर्याणं विज्जने क्ले ॥ ४४
 ततः सर्वे समाजगमुस्तत्र राजन्महर्षयः ।
 सारस्वतं मुनिश्रेष्ठमिदमृचुः समागताः ॥ ४५
 अस्मानध्यापयस्विति तानुवाच ततो मुनिः ।
 शिष्यत्वमुपगच्छध्वं विधिना च ममेत्युत ॥ ४६
 तत्राब्रुवन्मुनिगणा बालस्त्वमसि पुत्रक ।
 स तानाह न मे धर्मो नश्येदिति पुनर्मुनीन् ॥ ४७
 यो ह्यधर्मेण वै ब्रूवाहृक्षीयापोऽप्यधर्मतः ।
 त्रियेषां वायुमौ क्षिप्रं स्यातां या वैरिणायुमौ ॥ ४८
 न हायर्नर्न पलितर्न वित्तेन न यन्धुभिः ।
 क्रुपयश्चक्रिरे धर्मं योऽनुत्तानः स नो महान् ॥ ४९
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मुनयस्ते रिषानतः ।
 तस्माद्दानमुप्राप्य पुनर्धर्मं प्रचक्रिरे ॥ ५०
 पृष्टिमुनिमहस्ताणि शिष्यत्वं प्रतिपदिरे ।
 मारुततस्य विप्रपर्वेदस्वाध्यायकारणान् ॥ ५१
 मुष्टिं मुष्टिं ततः सर्वे दर्माणां तेषु ह्युपाहरन् ।
 तस्यामनार्थं विप्रपर्वोत्सापि यज्ञे स्थिताः ॥ ५२
 तत्रापि दत्त्वा यद्यु रौहिणेयो
 महाबलः केनवपूर्वजोऽथ ।
 जगाम तर्षभ मुदितः क्रमेण
 तं शूद्रवन्वाधममेव वीरः ॥ ५३

॥ इति श्रीमद्महाभारते द्रुपदपर्वे द्वादशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

॥ इति श्रीमद्महाभारते द्रुपदपर्वे द्वादशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥
 ॥ इति श्रीमद्महाभारते द्रुपदपर्वे द्वादशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

वृद्धकन्याचरित्रकथनम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
 कथं कुमारी भगवंस्तपोयुक्ता ह्यभूत्पुरा ।
 किमर्थं च तपस्तेपे को वाऽस्या नियमोऽभवत् ॥ १
 सुदुष्करमिदं ब्रह्मंस्त्वत्तः श्रुतमनुचमम् ।
 आख्याहि तत्त्वमखिलं यथा तपसि सा स्थिता ॥२
 वैशंपायन उवाच ।
 ऋषिरासीन्महावीर्यः कुणिर्गार्ग्यो महायशः ।
 स तप्त्वा विपुलं राजंस्तपो वै तपतां वरः ।
 तपसाऽथ सुतां सुभ्रूं समुत्पादितवान्विभुः ॥ ३
 तां च दृष्ट्वा मुनिः प्रीतः कुणिर्गार्ग्यो महायशः ।
 जगाम त्रिदिवं राजन्संत्यज्येह कलेवरम् ॥ ४
 सुभ्रुः सा ह्यथ कल्याणी पुण्डरीकनिभेक्षणा ।
 महता तपसोग्रेण कृत्वाश्रममनिन्दिता ॥ ५
 उपवासैः पूजयन्ती पितृदेवांश्च सा पुरा ।
 तस्यास्तु तपसोग्रेण महान्कालोऽस्यगाञ्चप ॥ ६
 सा पित्रा दीयमानापि पतिं नैच्छदनिन्दिता ।
 आत्मनः सदृशं सा तु भर्तारं नान्वपश्यत् ॥ ७
 ततः सा तपसोग्रेण पीडयित्वाऽऽत्मनस्तनुम् ।
 पितृदेवार्चनरता बभूव विजने वने ॥ ८
 साऽऽत्मानं मन्थमाना तु कृतकृत्यं श्रमान्विता ।
 'जगाम वृद्धभावं तु कौमारब्रह्मचारिणी ॥' ९
 वार्धकेन च राजेन्द्र तपसा चैव कशिता ।
 सा नाशकघटा गन्तुं पदात्पदमपि स्वयम् ॥ १०
 चकार गमने बुद्धिं परलोकाय वै तदा ।
 मोक्तुकामां तु तां दृष्ट्वा शरीरं नारदोऽब्रवीत् ॥ ११
 असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानधे ।
 एवं तु श्रुतमस्माभिर्देवल्लोके महाप्रते ॥ १२
 तपः परमकं प्राप्तं न तु लोकास्तवया जिताः ।
 तन्नारदवचः श्रुत्वा साऽब्रवीदपिसंसदि ॥ १३

तपसोऽर्थं प्रयच्छामि पाणिग्राहस्य सत्तमाः ।
 इत्युक्तेऽस्यास्तु जग्राह पाणिं गालवसंभवः ॥ १४
 ऋषिः प्राक् शृङ्गवान्नाम समयं चेममब्रवीत् ।
 समयेन तवाद्याहं पाणिं स्पृश्यामि शोभने ॥ १५
 यद्येकरात्रं वस्तव्यं त्वया सह मयेति ह ।
 तथेति सा प्रतिश्रुत्य तस्मै पाणिं ददौ तदा ॥ १६
 यथादृष्टेन विधिना हुत्वा चाग्निं विधानतः ।
 चक्रे च पाणिग्रहणं तस्योद्गाहं च गालविः ॥ १७
 सा रात्रावभवद्वाजंस्तरुणी वरवर्णिनी ।
 दिव्याभरणवस्त्रा च दिव्यगन्धानुलेपना ॥ १८
 तां दृष्ट्वा गालविः प्रीतो दीपयन्तीमिव श्रिया ।
 उवास च क्षपामेकां प्रभाते साऽब्रवीच्च तम् ॥ १९
 यस्तवया समयो विप्र कृतो मे तपतां वर ।
 तेनोपिताऽस्मि भद्रं ते स्वस्ति तेऽस्तु ब्रजाम्यहम् ॥
 सा तु ध्यात्वाऽब्रवीद्भूयो योऽस्मिंस्तीर्थे समाहितः ॥
 वसते रजनीमेकां तर्पयित्वा दिवोकसः ॥ २०
 चत्वारिंशत्तमष्टौ च द्वौ चाष्टौ सम्यगाचरेत् ॥
 यो ब्रह्मचर्यं वर्षाणि फलं तस्य लभेत सः ॥ २२
 एवमुक्त्वा ततः साध्वी देहं त्यक्त्वा दिवं गता ।
 ऋषिरप्यभवद्दीनस्तस्या रूपं विचिन्तयन् ॥ २३
 समयेन तपोऽर्थं च कृच्छ्रात्प्रतिगृहीतवान् ।
 साधयित्वा तदाऽऽत्मानं तस्याः स गतिमाप्तवान् ॥
 दुःखितो भरतश्रेष्ठ तस्या रूपवलात्कृतः ॥ २४
 एतत्ते वृद्धकन्याया व्याख्यातं चरितं महत् ।
 तथैव ब्रह्मचर्यं च स्वर्गस्य च गतिः शुभा ॥ २५
 तत्रस्वश्चापि शुश्राव हतं शल्यं हलायुधः ॥ २६
 तत्रापि दत्त्वा दानानि द्विजातिभ्यः परंतपः ।
 शुश्रोच शल्यं संग्रामे निहतं पाण्डवैस्तदा ॥ २७

तपसा संयुता सुभ्रुः समुत्पन्ना महात्मनः इति छ. पाठः
 ॥ ३ ॥ चत्वारिंशत्तमष्टौ चेति । प्रतिवेद द्वादशवर्षाणीति वेद-
 चतुष्टयाभ्ययनायाद्यत्तत्वारिंशद्वर्षाणि । ततो द्वौ वत्सरां षातकेन

गुरोराग्न्यायै सेवा कार्या । ततोऽष्टवर्षिणीं कन्या परिणीय तस्या
 शीतनाभश्चतुर्वर्षीण्यष्टवर्षाशुद्धाणि ब्रह्मचर्यं सर्वलोत्थम् ॥ २२ ॥
 संगतिमन्विष्यात् इति छ. पाठः ॥ २४ ॥ त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

समन्तपञ्चकद्वारात्ततो निष्क्रम्य माधवः ।

प्रप्रच्छर्षिगणान्नामः कुरुक्षेत्रस्य यत्फलम् ॥ २८

ते पृष्टा यदुत्सिंहेन कुरुक्षेत्रफलं विभो ।

समाचक्षुर्महात्मानस्तस्य सर्वं यथातथम् ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महाभारते शुक्यपर्वणि हृदप्रवेशपर्वणि त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

बलभद्राय महर्षिभिः कुरुक्षेत्रमहिमानुवर्णनम् ॥ १ ॥

ऋषय ऊचुः ।

प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते

सनातनं राम समन्तपञ्चकम् ।

समीजिरे यत्र पुरा दिवाँकमो

वरेण सत्रेण महावरप्रदाः ॥ १

पुरा च राजर्षिवरेण धीमता

बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा ।

प्रहृष्टमेतत्कुरुणा महात्मना

ततः कुरुक्षेत्रमितीह पप्रथे ॥ २

राम उवाच ।

किमर्थं कुरुणा कृष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः ॥ ३

ऋषय ऊचुः ।

पुरा किल कुरुं राम कर्षन्तं सततोत्थितम् ।

अभ्येत्य शक्रस्त्रिदिवात्पर्यपृच्छत कारणम् ॥ ४

इन्द्र उवाच ।

किमिदं वर्तते कर्म प्रयत्नेन परेण च ।

राजर्षे किमभिप्रेत्य येनेयं कृष्यते धितिः ॥ ५

पुरुराच ।

इह ये पुरुषाः क्षेत्रे जनिष्यन्ति शतत्रतो ।

ते गमिष्यन्ति सुकृतां लोकान्पापविश्रितान् ॥ ६

अपहाम्य तु तं शक्रो जगाम त्रिदिवं पुनः ।

राजर्षिष्यन्तिर्षिण्यः कर्षन्ते यत्संप्रथम् ॥ ७

भागम्यागम्य रीरुं भूयोभूयोऽपहाम्य च ।

शक्रस्तुर्गनिर्षिन्तं पृष्ट्वाश्चा जगाम ह ॥ ८

यदा तु तपसोग्रेण चर्क्य चमुधां नृपः ।

ततः शक्रोऽज्रवीद्देवान्नाजर्षयश्चिकीर्षितम् ॥ ९

एतच्छ्रुत्वाऽश्रुवन्देवाः सहस्राधमिदं वचः ।

वरेण च्यन्दतां शक्र राजर्षियदि शक्यते ॥ १०

यदि ह्यत्र प्रमृता वै स्वर्गं गच्छन्ति मानसाः ।

अस्माननिष्ठा ऋतुभिर्भागो नो न भविष्यति ॥ ११

आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिमत्ररीम् ।

अलं खेदेन भवतः क्रियतां वचनं मम ॥ १२

मानवा ये निराहारा देहं त्यक्ष्यन्त्यतन्द्रिताः ।

युधि वा निहताः सम्पगपि तिर्यग्गता नृप ॥ १३

ते स्वर्गमाजो राजेन्द्र भवन्त्यह हतास्तु ये ।

तथास्त्विति ततो राजा कुरुः शक्रमुवाच ह ॥ १४

ततस्तमभ्यनुज्ञाप्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।

जगाम त्रिदिवं भूयः क्षिप्रं पलनिपूदनः ॥ १५

एषमेतद्यदुद्धेष्टं कृष्टं राजर्षिणा पुरा ।

श्रेण्ये चाभ्यनुज्ञातः पुष्ये प्राणान्मुमोच ह ॥ १६

[श्रेण्ये चाभ्यनुज्ञातं ब्रह्माद्यं सुग्मया ।

नातः परतरं पुष्यं भूमेः स्थानं भविष्यति ॥ १७

इह नृष्यन्ति ये वैपिपपः परमकं नराः ।

देहत्यागेन मे नरे माग्न्ति ब्रह्मणः धयम् ॥ १८

ये पुनः पुष्यमाजो ये दानं दान्ति मानसाः ।

मेवां मदस्मगुनिनं भविष्यत्यपिमेव वै ॥ १९

ये चेद नित्यं मनुजा मित्यन्ति शुभेभ्यः ।

मन्त्र विषयं मे तु न दृश्यन्ति यदायन ॥ २०

यश्चानि ये च यत्किमिदं हि मे नुपरेधराः ।

मेवां विदित्वेन पापो पारज्जन्तिर्भविष्यति ॥ २१

अपि चात्र स्वयं शक्रो जगौ गाथां सुराधिपः ।
 कुरुक्षेत्रनिबद्धां वै तां शृणुष्व हलायुध ॥ २२
 पांसवोऽपि कुरुक्षेत्राद्वायुना समुदीरिताः ।
 अपि दुष्कृतकर्माणं नयन्ति परमां गतिम् ॥ २३
 'कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
 इत्येवं निश्चितो भूत्वा तेन स्वर्गं गमिष्यति ॥ २४
 कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहम् ।
 तथा स्थानं च मौनं च वीरासनमुपासहे ॥ २५
 एवं प्रलपमानोऽपि चिन्तयंश्च मुहुर्मुहुः ।
 दूरस्थो यदि वा तिष्ठेत्सर्वं सुनिश्चितम् ॥ २६
 सुरर्षिमा ब्राह्मणसत्तमाश्च
 तथा नृगाद्या नरदेवमुख्याः ।

इष्ट्वा महाहैः ऋतुभिर्भृशं
 संत्यज्य देहान्सुगतिं प्रपन्नाः ॥ २७
 तन्तुकारन्तुकयोर्दन्तरं
 रामहदानां च मचक्रुकस्य च ।
 एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं
 प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ॥ २८
 शिवं महापुण्यमिदं दिवोकसां
 सुसंमतं स्वर्गगुणैः समन्वितम् ।
 अतथ सर्वे निहता नृपा रणे
 चास्यन्ति पुण्यां गतिमक्षयां सदा ॥ २९
 [इत्युवाच स्वयं शक्रः सह ब्रह्मादिभिस्तदा ।
 तच्चातुमोदितं सर्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ॥] ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदयवेशपर्वणि चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

मित्रावरणाश्रमे नारदाजीमदुचोऽधनयोगेदायुद्धोपक्रमश्रायिणा यत्नराभेण तदिदृक्षया कुरुक्षेत्रं प्रत्यागमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 कुरुक्षेत्रं ततो दृष्ट्वा दत्त्वा देयांश्च सात्वतः ।
 आश्रमं सुमहत्पुण्यमगमज्जनमेजय ॥ १
 मधुकाश्रवणोपेतं प्लङ्गन्प्रोषसंकुलम् ।
 चिरविल्वयुतं पुण्यं पनसार्जुनसंकुलम् ॥ २
 तं दृष्ट्वा यादवश्रेष्ठः प्रवरं पुण्यलक्षणम् ।
 पप्रच्छ तानृपीन्सर्वान्कस्याश्रमवरस्त्वयम् ॥ ३
 ते तु सर्वे महात्मानमूचुः राजन्हलायुधम् ।
 शृणु विस्तरशो राम यस्यायं पूर्वमाश्रमः ॥ ४
 अत्र विष्णुः पुरा देवस्तप्तवांस्तप उत्तमम् ।
 अत्रास्य विधिवद्यज्ञाः सर्वे वृत्ताः सनातनाः ॥ ५
 अत्रैव ब्राह्मणी वृद्धा कौमारब्रह्मचारिणी ।
 योगयुक्ता दिवं याता तपोयुक्ता विशांपते ॥ ६
 बभूव श्रीमती राजञ्चाण्डिल्यस्य महात्मनः ।

सुता धृतव्रता साध्वी नियता ब्रह्मचारिणी ॥
 साऽपि प्राप्य परं योगं गता स्वर्गमनुत्तमम् ॥
 भुक्त्वाऽश्रमेऽश्वमेधस्य फलं फलवतः शुभम् ॥
 गता स्वर्गं महात्मानं पूजिता च महात्मभिः ।
 अभिगम्याश्रमं पुण्यं स दृष्ट्वा यदुनन्दनः ॥
 ऋषींस्तानभिवाद्याथ पार्श्वे हिमवतोऽच्युतः ।
 सन्ध्याकार्याणि सर्वाणि निर्वर्त्यारुरुहेऽचलम् ॥
 नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली ।
 पुण्ये तीर्थवरे स्नात्वा विसर्गं परमं गतः ॥ ११
 प्रभवं च सरस्वत्याः पुष्करस्रवणं बलः ।
 संप्राप्तः कारपचनं तीर्थप्रवरमुत्तमम् ॥ १२
 हलायुधस्तु तत्रापि दत्त्वा दानं महाबलः ।
 आयुतः सलिले पुण्ये सुशीते विमले शुचौ ।
 संतर्पयामास पितृन्देवांश्च रणदुर्मदः ॥ १३

आयुतः कारुण्ड्ययोर्दन्तरं रामहदानां च समन्तुकस्य इति क.
 पाठः । परमन्तुः स्येति इ. छ. पाठः ॥ २८ ॥ चतुःपञ्चाशत्-
 तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

दृक्न्धावाराणि सर्वाणीति क. व. छ. पाठः ॥ १० ॥ ११
 प्रसवणं निलमिति क. पाठः ॥ १२ ॥

तत्रोप्यैकां तु रजनीं यतिभिर्ब्राह्मणैः सह ।
 मित्रावरुणयोः पुण्यं जगामाश्रममच्युतः ॥ १४
 द्रोत्रोऽग्निरथमा चैव यत्र प्राक् प्रीतिमाप्नुवन् ।
 तं देशं कारपचनात्स तस्मादाजगामह ॥ १५
 स्नात्वा तत्र च धर्मात्मा परां प्रीतिमवाप्य च ।
 ऋषिभिश्चैव सिद्धैश्च सहितो वै महाबलः ।
 उपविष्टः कथाः शुभ्राः शुश्राव यदुपूह्वयः ॥ १६
 तथा तु विष्टतां तेषां नारदो भगवानृषिः ।
 आजगामाथ तं देशं यत्र रामो व्यवस्थितः ॥ १७
 जटामण्डलसंवीतः कुशचीरी महातपाः ।
 हेमदण्डधरो राजन्कमण्डलुघरस्तथा ॥ १८
 महतीं सुसशस्त्रां तां शृष्ट वीणां मनोरमाम् ।
 नृत्ये गीते च कुशलो देवब्राह्मणपूजितः ॥ १९
 प्रभवः कलहानां च नित्यं च कलहप्रियः ।
 तं देशमगमद्यत्र श्रीमात्रामो व्यवस्थितः ॥ २०
 प्रत्युत्थाय च तं रामः पूजयित्वा यत्रव्रतम् ।
 देवर्षिं पर्यपृच्छत्स यथावृष्टं कुरुन्प्रति ॥ २१
 यदाऽस्याकथयद्राजन्वारदः सर्ववेदधिवृ ।
 सर्वमेतद्यथावृत्तमतीतं कुरुसंक्षयम् ॥ २२
 एतोऽत्रवीट्राहिणेयो नारदं दीनया गिरा ।
 सिमवस्यं तु तत्क्षयं ये तु तत्रामवष्टुपाः ॥ २३
 शुतमेतन्मया पूर्वं सर्वमेव उपोषण ।
 विस्तरध्वणे जातं कौतूहलमतीव मे ॥ २४
 नारद उवाच ।
 पूर्वमेव हतो भीष्मो द्रोणः मिन्युपतिनया ।
 हतो पैकलेनः कर्णः पुत्राधास्य महारथाः ॥ २५
 भृत्थिया राहिणेय मद्रगजय वीर्यवान् ।
 एते धान्ये वा सहयो हनान्त्रय महापलाः ॥ २६
 विषान्प्राणान्पण्डित्स्वयं विषार्थं कौम्यस्य वै ।
 राजानो राजपुत्राम गमोऽप्यनिरर्षिनः ॥ २७

अहतांस्तु महाबाहो शृणु मे तत्र माधव ॥ २८
 धार्तराष्ट्रबले शेषास्त्रयः समितिमर्दनाः ।
 कृपथ कृतवर्मा च द्रोणपुत्रय वीर्यवान् ।
 वेऽपि वै विद्रुता राम दिशो दग्ध मयात्तदा ॥ २९
 दुर्योधनो हते सैन्ये विद्रुतेषु पदातिषु ।
 ह्रदं डैपायनं नाम विवेश भृशदुःखितः ॥ ३०
 शयानं धार्तराष्ट्रं तु सलिले स्तम्भिते वदा ।
 पाण्डवाः सह कृणेन वाग्भिरग्राभिरार्दयन् ॥ ३१
 स तुद्यमानो बलवान्वाग्मी राम समन्ततः ।
 उत्थितः स ह्रदाङ्गीरः प्रगृह्य महतीं गदाम् ॥ ३२
 स चाप्युपगतो योद्धुं भीमेन सह साम्प्रतम् ।
 भविष्यति तयोरद्य युद्धं राम गुदारुणम् ॥ ३३
 यदि कौतूहलं वेऽस्ति ब्रज माधव मा चिरम् ।
 पश्य युद्धं महाघोरं शिष्ययोर्धदि मन्यसे ॥ ३४
 वंशपायन उवाच ।
 नारदस्य वचः श्रुत्वा तानभ्यर्च्य द्विजर्षिभान् ।
 सर्वान्निःसर्जयामास ये तेनाभ्यागताः सह ।
 गम्यतां द्वारकां चेति सोऽन्वशादनुयायिनः ॥ ३५
 सोऽवतीर्षाचलधेष्टान्प्रश्रयप्रसवपान्छुमान् ।
 ततः प्रीतमना रामः शुना वीर्यफलं महत् ।
 विप्राणां सक्षिपौ शोकमगापदिममच्युतः ॥ ३६
 सरस्वतीवासममा शूनो रविः
 सरस्वतीवासममाः शूनो गुणाः ।
 सरस्वतीं प्राप्य दिवं गता जनाः
 गदा स्मरिष्यन्ति नदीं सरस्वतीम् ॥ ३७
 सरस्वतीं गान्दीपु पुत्र्या
 सरस्वतीं लोकानुवासा गदा ।
 सरस्वतीं प्राप्य जनाः सुदुर्घटं
 गदा न सोऽप्यन्ति परत्र भेद च ॥ ३८
 गतो मुद्गुद्गुः प्रीत्या प्रेषनातः सरस्वतीम् ।

१०७
 १०८
 १०९

१०७
 १०८
 १०९

हर्षैर्युक्तं रथं शुभ्रमाकरोह परंतपः ॥	३९	यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽत्रवीदिदम् ४१
स श्रीघ्नगामिना तेन रथेन यदुपुद्भवः ।		धृतेराष्ट्र उवाच ।
दिदक्षुरभिसंप्राप्तः शिष्ययुद्धमुपस्थितम् ॥	४०	रामं संनिहितं श्रुत्वा गदायुद्ध उपस्थिते ।
एवं तदभवद्युद्धं तुमुलं जनमेजय ।		मम पुत्रः कथं भीमं प्रत्ययुध्यत सज्जय ॥ ४२

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि हृदयप्रवेशपर्वणि पचापभासात्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

समाप्तं हृदयप्रवेशपर्वं ॥ २ ॥

(अथ गदायुद्धपर्व ॥ ३ ॥)

पट्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

उदाय संनद्धयोर्भीमदुर्योधनवोर्वर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 रामसान्निध्यमागम्य पुत्रो दुर्योधनस्तत्र ।
 योद्धुकामो महाबाहुः समहृष्यत वीर्यवान् ॥ १
 दृष्ट्वा लाद्गलिनं राजा प्रत्युत्थाय च भारत ।
 श्रीत्या परमया युक्तो युधिष्ठिरमथात्रवीत् ॥ २
 दुर्योधन उवाच ।
 समन्तपञ्चकं पुण्यमितो याम विशांपते ।
 प्रथितोचरवेदी सा देवलोके प्रजापतेः ॥ ३
 तस्मिन्महापुण्यतमे त्रैलोक्यस्य सनातने ।
 सद्गमे निधने प्राप्य ध्रुवं स्वर्गं गमिष्यसि ॥ ४
 तपेत्युपत्वा महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 समन्तपञ्चकं वीरः प्रागादभिमुखाः श्रुतः ॥ ५
 तस्यो दुर्योधनो राजा प्रश्रुत्य महतीं गदाम् ।
 पश्यामस्यो धुतिमानगच्छत्पाण्डवैः सह ॥ ६
 तथा यान्तं गदाहस्तं वर्मणा चापि दंशितम् ।
 अन्तरिक्षचरा देवाः साधुसाध्वित्वपूजयन् ॥ ७
 पादस्तश्च नरामत्र दृष्ट्वा ते हर्षमागताः ॥ ८
 ग पाण्डवैः परिश्रुतः कुन्राजस्तवात्मजः ।
 मयासेव गजेन्द्रस्य गतिमान्माय सौऽप्रजन् ॥ ९
 गतः शङ्गनिनादर्थ मेरीणां च महाध्वनः ।
 गिहनादर्थ शृगणां दिशः सर्वाः प्रपृग्मिताः ॥ १०
 गतमे तु वृक्षधेयं प्राप्ता नरवगेषामाः ।
 प्रवीच्यभिमुखां देशं यथोत्तिष्ठं तुमेन ते ।

दक्षिणेन सरस्वत्याः स्वयनं तीर्थमुत्तमम् ॥ ११ ।
 तस्मिन्देये तनिरिणे ते तु युद्धमरोचयन् ॥ १२
 ततो भीमो महाकोटिं गदां शृत्वाय वर्मभृत् ।
 विप्रद्रुपं महाराज सदृशं हि गरुत्मतः ॥ १३
 अवचददशिरसाणः शुद्धकाञ्चनवर्मभृत् ।
 राज राजन्पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव ॥ १४
 तौ तथा संगतो वीरौ भीमदुर्योधनावुर्मा ।
 संयुगे संप्रकाशते संतब्धाविव कुञ्जरा ॥ १५
 रथमण्डलमध्यस्थौ भ्रातरौ तौ नरपौमा ।
 अशोभतां महाराज चन्द्रसूर्योविवोदितौ ॥ १६
 तावन्न्योन्यं निरीक्षतां कुन्दाविव महोरगा ।
 दहन्तौ लोचनं राजन्परस्परवर्षणिनां ॥ १७
 संप्रहृष्टमना राजन्गदामादाय कौरवः ।
 शक्तिणी मंलिहन्राजन्कोपतेक्ष्णः श्वसन् ॥ १८
 ततो दुर्योधनो राजन्गदामादाय वीर्यवान् ।
 भीममेनमभिप्रक्ष्य गजो गजमिवाहयन् ॥ १९
 अत्रिसारमर्षी भीमन्मथेवादाय वीर्यवान् ।
 आहवामास नृपतिं निहः गिहं यथा यने ॥ २०
 तावद्युतगदापाणी दुर्योधनवृक्षोदरी ।
 संयुगे संप्रकाशतां गिरिं गग्निगगविव ॥ २१
 तारुमां ममनिबुद्धातुमां भीमपरापमां ।
 उर्मां शिष्यां गदायुदे रौद्रिण्यस्य भीमनः ॥ २२
 उर्मां सत्पञ्चकर्माणां परन्मम महावर्णां ।

वर्षिणः कौरवः । मे शुद्धिः ॥ १३ ॥ तत्र वीरः वीरः
 गदायुद्धे ते कौरवः वीरः । कौरवः शिष्टवर्षिणा इत्यर्थः

१. दुर्योधनस्य वीर्ये ॥ १३ ॥ दुर्योधने अयोध्यायां वीर्ये ॥ १३ ॥
 २. दुर्योधनस्य वीर्ये ॥ १३ ॥ दुर्योधने अयोध्यायां वीर्ये ॥ १३ ॥
 ३. दुर्योधनस्य वीर्ये ॥ १३ ॥ दुर्योधने अयोध्यायां वीर्ये ॥ १३ ॥
 ४. दुर्योधनस्य वीर्ये ॥ १३ ॥ दुर्योधने अयोध्यायां वीर्ये ॥ १३ ॥
 ५. दुर्योधनस्य वीर्ये ॥ १३ ॥ दुर्योधने अयोध्यायां वीर्ये ॥ १३ ॥

१०८ ॥ गदायुद्धे ॥ १३ ॥ दुर्योधने अयोध्यायां वीर्ये ॥ १३ ॥

१. दुर्योधनस्य वीर्ये ॥ १३ ॥ दुर्योधने अयोध्यायां वीर्ये ॥ १३ ॥
 २. दुर्योधनस्य वीर्ये ॥ १३ ॥ दुर्योधने अयोध्यायां वीर्ये ॥ १३ ॥
 ३. दुर्योधनस्य वीर्ये ॥ १३ ॥ दुर्योधने अयोध्यायां वीर्ये ॥ १३ ॥
 ४. दुर्योधनस्य वीर्ये ॥ १३ ॥ दुर्योधने अयोध्यायां वीर्ये ॥ १३ ॥
 ५. दुर्योधनस्य वीर्ये ॥ १३ ॥ दुर्योधने अयोध्यायां वीर्ये ॥ १३ ॥

वासुदेवस्य रामस्य तथा वैश्रवणस्य च ॥ २३
 सदृशौ तौ महाराज मधुकैटभयोरपि ।
 उभौ सदृशकर्माणौ तथा सुन्दोपसुन्दयोः ॥ २४
 [रामरावणयोश्चैव वालिसुग्रीवयोस्तथा ।]
 तथैव कालस्य समौ मृत्योश्चैव परंतपौ ॥ २५
 अन्योन्यमभिधावन्तौ मत्ताविव महाद्विपौ ।
 वासितासंगमे दृष्टौ शरदीव मदोत्कटौ ॥ २६
 उभौ क्रोधविपं दीप्तं वमन्ताबुरगाविव ।
 अन्योन्यमभिसंरब्धौ प्रेक्षमाणावरिंदमौ ॥ २७
 उभौ भरतशार्दूलौ विक्रमेण समन्वितौ ।
 सिंहाविव दुराधपौ गदायुद्धविशारदौ ॥ २८
 नखदंष्ट्रायुधौ वीरौ व्याघ्राविव दुरुत्सहौ ।
 प्रजासंहरणे क्षुब्धौ समुद्राविव दुस्तरौ ॥ २९
 लोहिताङ्गाविव क्रुद्धौ प्रतपन्तौ महारथौ ।
 [पूर्वपश्चिमजौ मेघौ प्रेक्षमाणावरिंदमौ ॥ ३०
 गर्जमानौ सुविपमं क्षरन्तौ प्रावृषीव हि ।
 रश्मियुक्तौ महात्मानौ दीप्तिमन्तौ महाबलौ ३१
 ददृशाते कुरुश्रेष्ठौ कालस्यार्थाविवोदितौ ।
 व्याघ्राविव सुसंरब्धौ गर्जन्ताविवतोयदौ ॥ ३२
 जहृपाते महायाहू सिंहकेसरिणाविव ।
 गजाविव सुसंरब्धौ ज्वलिताविव पावकौ ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि पदपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

भीमदुर्योधनयोर्वीरवादः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो वाग्बुद्धमभवत्तुलं जनमेजय ।
 यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽन्नवीदिदम् ॥ १
 धिगस्तु खलु मानुष्यं यस्य निष्ठेयमीदृशी ।
 एकादशचमूर्ध्नी यत्र पुत्रो ममानय ॥ २
 आङ्गाप्य सर्वाञ्चुपतीन्धृक्त्वा चेमां वसुंधराम् ।
 गदामादाय चैकाकी पदातिः प्रस्थितो रणम् ॥ ३

वासितासंगमे एककीर्णोसंगमाय दृष्टौ मोहितौ ॥ २६ ॥ लो-
 हितामी द्वौ वृजावियेत्यभूतोपमा ॥ ३० ॥ जहृपाते हर्षे

भूत्वा हि जगतो नाथो ह्यनाथ इव मे सुतः ।
 गदामुद्यम्य यो याति किमन्यद्भागधेयतः ॥ ४
 अहो दुःखं महत्प्राप्तं पुत्रेण मम सञ्जय ।
 एवमुक्त्वा स दुःखार्तो विरराम जनाधिपः ॥ ५
 सञ्जय उवाच ।
 स मेघनिनदो हर्षान्निदन्निव गोवृषः ।
 आजुहाव तदा पार्थ युद्धाय युधि वीर्यवान् ॥ ६

प्रापत्तुः ॥ ३३ ॥ पदपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

भीममाह्वयमाने तु कुरुराजे महात्मनि ।
 श्रादुरासन्मुधोराणि रूपाणि विविधान्युत ॥ ७
 वैश्रवाताः सतिर्वाताः पांशुवर्षं पपात च ।
 पभृशुश्च दिशः सर्वास्तिमिरेण समावृताः ॥ ८
 महास्त्रनाः मुनिर्वातास्तुमूला रोमहर्षणाः ।
 पेतुस्तथोल्काः शतशः स्फोटयन्त्यो नमस्तलात् ९
 राहुश्चाप्रसदादित्यमपर्वणि विशांपते ।
 चक्रम्ये च महाकम्पं पृथिवीं सवनद्भुमा ॥ १०
 रुशश्च वाताः प्रवयुर्नीचैः शर्करकर्षिणः ।
 गिरीणां शिखराण्येव न्यपतन्त महीतले ॥ ११
 मृगा बहुविधाकाराः संपतन्ति दिशो दश ।
 दीप्ताः शिवाश्चाप्यनन्दधोररूपाः सुदारुणाः १२
 निर्वाताश्च महाघोरा बभूवु रोमहर्षणाः ।
 दीप्तायां दिशि राजेन्द्र मृगाश्चाशुभवादिनः ॥१३
 उदपानगताश्चापो व्यवर्धन्त समन्ततः ।
 अशरीरा महानादाः श्रयन्ते स भयानकाः ॥ १४
 एवमादीनि दृष्ट्वा स निमिच्चिन्ति शुकोदरः ।
 ज्ञानं भ्रातरं ज्येष्ठं धर्मराजं शुधिष्ठिरम् ॥ १५
 एष शक्यो मया जेतुं मन्दात्मा च मुयोधनः १६
 अथ श्रोषं विमोक्ष्यामि निगूढं हृदयेऽयम् ।
 सुयोधने फारवेन्द्रे राष्ट्रवेऽग्निमिवाहुनः ॥ १७
 शन्यमघोद्धरिष्यामि तव पाण्डव हन्ययम् ।
 निहत्स्व गदया पापमिमं कुरुकुलान्तरुम् ॥ १८
 अथ कीर्षिमयीं मालां प्रतिमोक्ष्याम्यहं त्वयि ।
 हस्तेन पापकर्माणि गदया रजमूर्धनि ॥ १९
 अघोरगदया राजन्नेच्छाऽसि समरेऽनया ।
 नापं प्रवेशं नगरं पुनर्वात्स्यमादायम् ॥ २०
 पापोंर्मर्षस्य शपने विपदानस्य भोजने ।
 प्रमानकौट्रां पानस्य श्वाहस्य जतुरेभनि ॥ २१
 ममापायवहामस्य मरुन्महरजस्य च ।
 पानस्यपानस्य पनपामस्य पानस्य ॥ २२
 अघोरवेधनां दुःशान्तां गन्ताऽहं भगवर्षम ।
 एतदाशुनिहन्तेमं भरिष्याम्यान्ननोऽशुनः २३

अद्याद्युर्धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेरकृतात्मनः ।
 समाप्तं भरतश्रेष्ठ मातापित्रोश्च दर्शनम् ॥ २४
 अथ सौर्यं तु राजेन्द्र कुरुराजस्य दुर्मतेः ।
 समाप्तं च महाराज नारीणां दर्शनं पुनः ॥ २५
 अद्यायं कुरुराजस्य शन्तनोः कुलपांसनः ।
 प्राणाञ्छ्रियं च राज्यं च त्यक्त्वा श्रेयसि भूतले ॥
 राजा च धृतराष्ट्रोऽद्य धृत्वा शुभ्रं निपातितम् ।
 सरिष्यत्यशुभं कर्म यच्चञ्चकृनिशुद्धिजम् ॥ २७
 इत्युपत्वा राजशार्दूल गदामादाय वीर्यवान् ।
 अभ्यविष्टत युद्धाय शक्यो धृत्रमिवादायम् ॥ २८
 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शद्विणम् ।
 भीमसेनः पुनः क्रुद्धो दुर्योधनमुवाच ह ॥ २९
 राजस्य धृतराष्ट्रस्य तथा त्वमपि चात्मनः ।
 सर तदुपकृतं कर्म यदुत्तं चास्मापते ॥ ३०
 द्रौपदी च परिल्लिष्टा समामध्ये रजस्रला ।
 धृते च यश्चितो राजा यत्त्वया सौपलेन च ॥ ३१
 वने दुःखं च यत्प्राप्तमस्माभिस्तत्कृतं महत् ।
 चिरादनगरे चैव योन्यन्तरंगवैरिव ।
 तत्सर्वं पातयाम्यद्य दिष्टा दृष्टोऽसि दुर्मते ॥३२
 त्वत्कृतेऽस्मां हनः श्रेते शरान्त्ये पितामहः ।
 गात्रयो रथिनां श्रेष्ठो रथिना याज्ञमेतिना ॥ ३३
 हतो द्रोणस्य कर्णस्य तथा शन्यः प्रहापवान् ।
 पराशरैरदिकर्णानां शकुनिः गोपलो हतः ॥ ३४
 प्रातिकर्मा तथा पापो द्रौपद्याः मेघदहनः ।
 आतरन्ते हताः सर्वे शूरा विजानन्सोधिनाः ॥३५
 एते पान्ये च बहवो निहताम्यन्कृते नृपाः ।
 रामस्य निहनिष्यामि गदया नात्र मंगशः ॥ ३६
 इत्येवमुक्ते राजानं मापमानं शुकोदरम् ।
 उवाच परमं राजन्पुपयो मत्सविधमः ॥ ३७
 किं कथ्यतेन यदुना पुपयोऽहं शुकोदर ।
 अथ तेऽहं निहनिष्यामि वृद्धपदां इत्यायम् ॥३८
 इति दूषिणोऽशुभस्या शुकुपलेन ९ ।
 शक्यदत्तायपि नृपाणां न पान्यः प्रहृष्टो मया ३९

चिरकालेऽपि तं दिष्ट्वा हृदयस्थमिदं मम ।
 सया सह गदायुद्धं त्रिदशैरुपपादितम् ॥ ४०
 किं वाचा बहुनोक्तेन कथितेन च दुर्मते ।
 वाणी संकोच्यतामेपा कर्मणा मा चिरं कृथाः ॥ ४१
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे एवाभ्यपूजयन् ।
 राजानः सोमकाश्रैव ये तत्रासन्समागताः ॥ ४२
 ततः संपूजितः सर्वैः संप्रहृष्टतनूरुहः ।

भूयो धीरां मतिं चक्रे युद्धाय कुरुनन्दनः ॥ ४३
 तं मत्तमिव मातङ्गं तलशब्दैर्नराधिपाः ।
 भूयः संहर्षयांचक्रुर्दुर्योधनममर्षणम् ॥ ४४
 तं महात्मा महात्मानं गदामुद्यम्य पाण्डवः ।
 अभिदुद्राव वेगेन धार्तराष्ट्रं वृकोदरः ॥ ४५
 वृंहन्ति कुञ्जरास्तत्र हया ह्येपन्ति चासकृत् ।
 शस्त्राणि चाप्यदीप्यन्त पाण्डवानां जयैषिणां ॥ ४६

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि तप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

भीमदुर्योधनयोर्गदायुद्धवर्णनम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।

ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भीमसेनं तथाऽऽगतम् ।
 प्रत्युद्ययावदीनात्मा वेगेन महता नदन् ॥ १
 समापेततुरन्योन्यं शृङ्गिणौ वृषभाविष ।
 महानिर्घातघोषश्च प्रहाराणामजायत ॥ २
 अभवच्च तथोर्ध्वं तुमुलं रोमहर्षणम् ।
 जिघृक्षतोर्यथाऽन्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ ३
 रुधिरोक्षितसर्वाङ्गौ गदाहस्तौ मनस्विनौ ।
 ददृशाते महात्मानौ पुष्पिताविष किंशुकौ ॥ ४
 तथा तस्मिन्महायुद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
 खद्योतसङ्घैरिव खं दर्शनीयं व्यरोचत ॥ ५
 तथा तस्मिन्वर्तमाने संकुले तुमुले भृशम् ।
 उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावरिदमौ ॥ ६
 तौ शुहूर्तं समाश्वस्य पुनरेव परंतपौ ।
 संप्रहारयतां चित्रे संप्रगृह्य गदे शुभ्रे ॥ ७
 तौ तु दृष्ट्वा महावीर्यौ समाश्वस्तौ नरर्षभौ ।
 बलिनौ वारणौ यद्बद्धासितार्थे मदोत्कटौ ॥ ८
 समानवीर्यौ संप्रेक्ष्य प्रगृहीतगदावुभौ ।
 प्रहर्षं परमं जग्मुर्देवगन्धर्वदानवाः ॥ ९
 प्रगृहीतगदौ दृष्ट्वा दुर्योधनवृकोदरौ ।
 संशयः सर्वभूतानां विजये समपद्यत ॥ १०

समागम्य ततो भूयो भ्रातरौ बलिनां वरौ ।
 अन्योन्यस्थान्तरप्रेक्षु प्रचक्रातेऽन्तरं प्रति ॥ ११
 यमदण्डोपमां सुवींमिन्द्राशनिमिवोद्यताम् ।
 ददृशुः प्रेक्षका राजनौर्द्रौ विशसनीं गदाम् ॥ १२
 आविद्धयतो गदां तस्य भीमसेनस्य संयुगे ।
 शब्दः सुतुमुलो घोरो सुहूर्तं समपद्यत ॥ १३
 आविद्धयन्तमरिं प्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रोऽप्यपाण्डवम् ।
 गदामतुल्यवेगां तां विस्मितः संवभूव ह ॥ १४
 चरंश्च विविधान्मार्गान्मण्डलानि च भ्रजत ।
 अश्रोमत तदा वीरो भूय एव वृकोदरः ॥ १५
 तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्न्योन्यसूदने ।
 मार्जाराविव भक्षार्थं ततश्चाते मुहुर्मुहुः ॥ १६
 अचरञ्जीमसेनस्तु मार्गान्बहुविधास्तथा ।
 मण्डलानि त्रिचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥ १७
 गोमूत्रिकाणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च ।
 परिमोक्षं प्रहाराणां वर्जने परिधावनम् ॥ १८
 अभिद्रवणमाधेपमवस्थानं सविग्रहम् ।
 मत्स्योद्धृत्तं सौरवृत्तमवभुत्तमुपभुत्तम् ॥ १९
 उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ ।
 एवं तौ विचरन्तौ तु न्यभ्रतां वै परस्परम् ॥ २०
 वञ्चयानौ पुनश्चैव चेरतुः कुरुसत्तमौ ।

वाणी संव्ययतामिति श. पाठः ॥ ४१ ॥ सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ५७

जिगीषतेत्येति श. पाठः ॥ ३ ॥

स तु तेन प्रहारेण मातङ्ग इव रोपितः ।
 हस्तिवद्धस्तिसंकाशमभिदुद्राव ते सुतम् ॥ ५३
 ततस्तु तरसा भीमो गदया तनयं तव ।
 अभिदुद्राव वेगेन सिंहो वनगजं यथा ॥ ५४
 उपसृत्य तु राजानं गदामोक्षविशारदः ।
 आविध्यत गदां राजन्समुद्दिश्य सुतं तव ॥ ५५
 अताडयञ्जीमसेनः पार्थे दुर्योधनं तदा ।
 स विह्वलः प्रहारेण जानुभ्यामगमन्महीम् ॥ ५६
 तस्मिन्कुरुकुलश्रेष्ठे जानुभ्यामवनीं गते ।
 उदतिष्ठत्ततो नादः सृञ्जयानां जगत्पते ॥ ५७
 तेषां तु निनदं श्रुत्वा सृञ्जयानां नरर्षभः ।
 अमर्षाद्भरतश्रेष्ठ पुत्रस्ते समकुण्पयत ॥ ५८
 उत्थाय तु महाबाहुर्महानाग इव श्वसन् ।
 दिधक्षन्निव नेत्राभ्यां भीमसेनमवैक्षत ॥ ५९
 ततः स भरतश्रेष्ठो गदापाणिरभिद्रवन् ।
 प्रमथिष्यन्निव क्षिरो भीमसेनस्य संयुगे ॥ ६०
 स महात्मा महात्मानं भीमं भीमपराक्रमः ।
 अताडयञ्छ्वेददेशे न चचालाचलोपमः ॥ ६१
 स भूयः शुशुभे पार्थस्ताडितो गदया रणे ।
 उद्भिन्नरुधिरौ राजन्प्रभिन्न इव कुञ्जरः ॥ ६२
 ततो गदां वीरहणीमयोमयीं
 प्रगृह्य वज्राशनितुल्यनिःस्वनाम् ।
 अताडयञ्छुममित्रकर्शणो
 बलेन विक्रम्य धनञ्जयाग्रजः ॥ ६३
 स भीमसेनाभिहतस्तवात्मजः
 पपात संकम्पितदेहचन्धनः ।
 सुपुष्पितो मारुतवेगताडितो
 वने महासाल इवावधूर्णितः ॥ ६४
 ततः प्रणेदुर्जहूषुश्च पाण्डवाः
 समीक्ष्य पुत्रं पतितं क्षितौ तव ।

ततः सुतस्ते प्रतिलभ्य चेतनां
 समुत्पपात द्विरदो यथा हृदात् ॥ ६५
 स पार्थिवो नित्यममर्षितस्तदा
 महारथः शिक्षितवत्परिभ्रमन् ।
 अताडयत्पाण्डवमग्रतः स्थितं
 स विह्वलाङ्गो जगतीमुपास्पृशत् ॥ ६६
 स सिंहनादं विननाद कौरवो
 निपात्य भूमौ युधि भीममोजसा ।
 विभेद चैवाशानितुल्यमोजसा
 गदानिपातेन शरीररक्षणम् ॥ ६७
 ततोऽन्तरिक्षे निनदो महानभू-
 द्वियौकसामप्सरसां च नेदुपाम् ।
 पपात चोच्चैरमरप्रचेरितं
 विचित्रपुष्पोत्करवर्षमुत्तमम् ॥ ६८
 ततः परानाविशदुत्तमं भयं
 समीक्ष्य भूमौ पतितं नरोत्तमम् ।
 अहीयमानं च बलेन कौरवं
 निशाम्य भेदं सुदृढस्यं वर्मणः ॥ ६९
 ततो सुहर्तादुपलभ्य चेतनां
 प्रमूज्य वक्रं रुधिराक्तमात्मनः ।
 धृतिं समालम्ब्य विवृत्य लोचने
 बलेन संस्तभ्य वृक्रोदरः स्थितः ॥ ७०
 'ततो यमौ यमसदृशौ पराक्रमे
 सपार्षतः शिनितनयश्च वीर्यवान् ।
 समाह्वयन्नहमहमित्यभित्वरं-
 स्तवात्मजं समभिययुर्वैधैपिणः ॥ ७१
 निवर्त्य तान्पुनरपि पाण्डवो बली
 तवात्मजं स्वयमभिगम्य कालवत् ।
 चचार चाप्यपगतखेदवेषुः
 सुरेश्वरो नमुच्चिमिवोत्तमं रणे ॥ ७२

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

एकोनपष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

भीमसेनेन दुर्योधनस्योत्सवम् ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच ।
 समुदीर्णं ततो दृष्ट्वा सङ्ग्रामं कुरुमुख्ययोः ।
 अमवीदरुजन्सस्त्रं वामुदेवं यशस्विनम् ॥ १ ।
 अनयोर्वीरयोर्बुद्धे कौ ज्यायानेत्वती मतः ।
 कस्य वा कौ शुणो ज्यायानेतद्वद जनार्दन ॥ २ ।
 वामुदेव उवाच ।
 उपदेशोऽनयोस्तुल्यो भीमस्तु बलवत्तरः ।
 कृती यत्रपरस्त्वेष धार्तराष्ट्रो वृकोदरात् ॥ ३ ।
 भीमसेनस्तु धर्मेण युध्यमानो न जेष्यति ।
 अन्यायेन तु युध्यन्वै हन्यादेव मुयोधनम् ॥ ४ ।
 मायया निजिता देवैरमुरा इति नः श्रुतम् ।
 विरोचनस्तु शक्रेण मायया निजितः स वै ॥ ५ ।
 मायया चाधिपतेजो वृत्रस्य बलमुदनः ।
 तस्मान्मायामयं वीर आतिष्ठतु वृकोदरः ॥ ६ ।
 प्रतिज्ञातं च भीमेन घृतकाले धनञ्जय ।
 ऊरु भेत्स्यामि ते सङ्गे गदयेति मुयोधनम् ॥ ७ ।
 गोऽयं प्रतिज्ञां तां चापि वारयत्वरिकर्षणः ।
 मायाविनं तु राजानं माययेव निहन्तु ॥ ८ ।
 यद्येष बलमास्पाय न्यायेन प्रहरिष्यति ।
 विषमव्यमत्तो राजा भविष्यति युधिष्ठिरः ॥ ९ ।
 शुनैश्च नृ बक्ष्यामि पाण्डवेय निशेष मे ।
 धर्मराजापराधेन भयं नः पुनरागतम् ॥ १० ।
 कृन्वा हि सुमहत्कर्म हन्या भीष्ममुगान्तरुम् ।
 जयः प्राप्तो ययः प्राप्यं वैरं च प्रतिपावितम् ।
 गदये विजयः प्राप्तः पुनः संग्रविगः वृगः ॥ ११ ।
 भवुद्विवा मरुती धर्मगतस्य पाण्डव ।
 पदेऽविजये वीर बलिनां वृगर्मात्तनम् ॥ १२ ।
 मुयोधनः कृती वीर एकायनगतमथा ॥ १३ ।
 नवि शोचनया वीरः भुवनेऽयं युगलनः ।
 श्रीकृष्णपार्थमद्विजमानो निगदतः शूः ॥ १४ ।
 पुनरावर्षमानानां भवानां जीविगदितस्य ।

भेतव्यमरिष्टोपाणामेकायनगता हि ते ॥ १५ ।
 [साहसोत्पतितानां च निराशानां च जीविते ।
 न शनयमग्रतः स्यातुं शक्रेणापि धनञ्जय ॥] १६ ।
 मुयोधनमिमं भयं हतसैन्यं इदं गतम् ।
 पराजितं वनश्रेष्ठं निराशं राज्यलम्बने ।
 कोऽन्विष्य संयुगे प्रात्रः पुनर्द्वन्द्वे समाह्वये ॥ १७ ।
 अपि नो निजितं राज्यं न हरेत् मुयोधनः ।
 यत्प्रयोदशवर्षाणि गदया कृविनश्रमः ।
 चरत्युर्ध्वं च तिर्यक् भीमसेनजिषामया ॥ १८ ।
 एनं चेन्न महाबाहुरन्यायेन हनिष्यति ।
 एष वः कौरवो राजा धार्तराष्ट्रो भविष्यति ॥ १९ ।
 सञ्जय उवाच ।
 धनञ्जयस्तु श्रुत्वैतत्केशवस्य महात्मनः ।
 प्रेषतो भीमसेनस्य मन्थमूकमताटयत् ॥ २० ।
 गृह्य संग्रं ततो भीमो गदया प्यनरद्रेण ।
 मण्डलानि विचित्रानि यमकान्तितराणि च ॥ २१ ।
 दक्षिणं मण्डलं तप्यं गोमृषिकमथापि च ।
 प्यनरद्रेणैव राजस्यैर्गं गोहयदिन ॥ २२ ।
 तथैव तप पुष्टोऽपि गदामार्गविशारदः ।
 प्यनरद्रेषु विद्यं च भीमसेनजिषामया ॥ २३ ।
 आपुन्यन्तो गद्रे पौरं चन्दनागकल्पिते ।
 वग्मन्तं पश्यान्तो रणे कुद्वागिवाग्मन्तकौ ॥ २४ ।
 अन्योन्यं तां जिषामन्तो प्रथमं पुनर्गर्भौ ।
 युयुधाने गरुमन्तो यथा नामाभिषेदिता ॥ २५ ।
 मण्डलानि विचित्रानि पागोऽपि भीमयोः ।
 गदामंवाजसाम्य प्रतप्यः पावर्षाधिपः ॥ २६ ।
 गमं प्रहरगोम्य गम्योऽन्विनीर्भुषे ।
 धुष्यवोऽपुना गजन्दपोऽपि गमुदपोः ॥ २७ ।
 गयोः प्ररगोऽपुन्यं मण्डलजगोऽपि ।
 गदामिषोऽपि गदः प्ररगोऽपि गदया ॥ २८ ।
 गमित्वा गदामं गदामं गदामं गदामं ॥

उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावरिंदमौ ॥ २९
 तौ मुहूर्तं समाश्रय्य पुनरेव परंतप ।
 अभ्यहारयतां कुड्मौ प्रगृह्य महतीं गदे ॥ ३०
 तयोः समभवद्युद्धं घोररूपमसंघृतम् ।
 गदानिपातौ राजेन्द्र तक्षतौवै परस्परम् ॥ ३१
 समरे प्रहृतौ तौ तु दृष्टमाशौ तराखिनौ ।
 अन्योन्यं जप्रतुर्वीरौ पङ्क्त्या महिपाविव ॥ ३२
 जर्झरीकृतसर्वाङ्गौ रुधिरैणामिसंघृतौ ।
 दृशते हिमवति पुष्पितावित्र किंशुकौ ॥ ३३
 दुर्योधनस्तु पार्थेन विचरे संप्रदाक्षितं ।
 ईषद्वत्सयमानस्तु सहसा प्रससार ह ॥ ३४
 तमभ्याशगतं प्राज्ञः क्षणे प्रेक्ष्य दृकोदरः ।
 अवाक्षिपद्गदां तस्मिन्वेगेन महता वली ॥ ३५
 अवक्षेपं तु तं दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशांपते ।
 अपासर्पचतः स्वानात्सा मोघा न्यपतद्भुवि ॥ ३६
 मोक्षयित्वा प्रहारं तं सुतस्तव सुसंभ्रमात् ।
 भीमसेनं च गदया प्राहरत्कुरुसत्तम ॥ ३७
 तस्य विस्वन्दमानेन रुधिरैणामितौजसः ।
 प्रहारगुरुपाताच्च मूर्च्छेव समजायत ॥ ३८
 तन्नावुध्यत पुत्रस्ते पीडितं पाण्डवं रणे ।
 धारयामास भीमोऽपि शरीरमतिपीडितम् ॥ ३९
 अमन्यत स्थितं ह्येनं प्रहरिष्यन्तमाहवे ।
 अतो न प्राहरत्तस्मै पुनरेव तथात्मजः ॥ ४०
 ततो मुहूर्तमाश्रय्य दुर्योधनमुपस्थितम् ।
 वेगेनाभ्यपतद्वाज्म्यदात्मादाय पाण्डवः ॥ ४१
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संरब्धममितौजसम् ।
 मोघमस्य प्रहारं तं चिकीर्षुर्भरतर्षभ ॥ ४२
 अवस्थाने मतिं कृत्वा पुत्रस्तव महामनः ।
 ईषयोत्पतितुं राजञ्जलविष्यन्तृकोदरम् ॥ ४३
 अयुध्यद्भीमसेनस्तु राशस्तस्य चिकीर्षितम् ।
 अथास्य समभिहत्य समुत्पत्य च सिंहवत् ॥ ४४
 गत्वा वञ्चयतो राजन्पुनरेवोत्पतिय्यतः ।

ऊरुभ्यां प्राहिणोद्राज्मगदां वेगेन पाण्डवः ४५
 सा वज्रनिष्पेपसमा प्रहिता भीमकर्मणा ।
 ऊरु दुर्योधनस्याथ वमज्ज प्रियदर्शनी ॥ ४६
 स पपात नरव्याघ्रो वसुधामनुनादयन् ।
 भद्रोरुर्भीमसेनेन पुत्रस्तव महीपते ॥ ४७
 वयुर्वाताः सनिर्घाताः पांसुवर्षं पपात च ।
 चचाल पृथिवी चापि सबुधक्षुपपर्वता ॥ ४८
 तस्मिन्निपतिते वीरे पत्यौ सर्वमहीक्षिताम् ।
 महास्वना पुनर्दीप्ता सनिर्घाता भयंकरी ।
 पपात चोल्का महती पतिते पृथिवीपतौ ॥ ४९
 तथा शोणितवर्षं च पांसुवर्षं च भारत ।
 वर्षं मघर्वास्त्रं तव पुत्रे निपातिते ॥ ५०
 यक्षाणां राक्षसानां च पिशाचानां तथैव च ।
 अन्तरिक्षे महान्नादस्त्रं भारत शुश्रुवे ॥ ५१
 तेन शब्देन घोरेण मृगाणामथ पक्षिणाम् ।
 जज्ञे घोरतरः शब्दे बहूनां सर्वतोदिशम् ॥ ५२
 ये तत्र वृश्निनः शेषा गजाश्च मनुजैः सह ।
 सुमुत्सुल्लं महानादं तव पुत्रे निपातिते ॥ ५३
 भेरीशङ्खमुदङ्गनामभवच्च स्वनी महान् ।
 अन्तर्भूमिगतश्चैव तव पुत्रे निपातिते ॥ ५४
 [बहुपादैर्बहुभुजैः कचन्धैर्घोरदर्शनैः ।
 नृत्याद्भिर्भयदैर्व्यासा दिशस्तत्राभवन्पृथु ॥ ५५
 ध्वजवन्तोऽस्त्रवन्तश्च शस्त्रवन्तस्तथैव च ।
 प्राकम्पन्त ततो राजंस्तव पुत्रे निपातिते ॥ ५६
 इदाः कृपाश्च रुधिरमुद्रेमुनृपसत्तम ।
 नद्यश्च सुमहावेगाः प्रतिक्षीतोवहाऽभवन् ॥ ५७
 पुल्लिङ्गा इव नार्यस्तु स्त्रीलिङ्गाः पुरुषाऽभवन् ।
 दुर्योधने तदा राजन्पतिते तनये तव ॥ ५८
 दृष्ट्वा तानहुतोत्पातन्पाश्चालाः पाण्डवैः सह ।
 आविग्रमनसः सर्वे बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ५९
 गयुर्देवा यथाकामं गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 कथयन्तोऽद्भुतं युद्धं सुतयोस्तव भारत ॥ ६०

तथैव मिद्धा राजेन्द्र तथा वातिकचारणाः । नरसिंहो प्रयांसन्तौ विप्रजग्मुर्यथागतम् ॥ ६१ ॥
 ॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

भीमसेनेन दुर्योधनापनयानुसारणपूर्वकं वामपादेन तच्छिरस्त्राद्गनम् ॥ १ ॥ पुषिष्ठेण दुर्योधनसमाश्रासनम् ॥ २ ॥

सञ्जय उवाच ।
 तं पातितं ततो दृष्ट्वा महासालमिवोद्धतम् ।
 प्रहृष्टमनसः सर्वे बभूवुस्तत्र पाण्डवाः ॥ १ ॥
 उन्मत्तमिव मातङ्गं सिंहेन विनिपातितम् ।
 ददृशुर्हृष्टरोमाणः सर्वे ते चापि सोमकाः ॥ २ ॥
 ततो दुर्योधनं हत्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।
 पातितं कौरवेन्द्रं तमुपगम्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 गौर्गौरिति पुरा मन्दं द्रौपदीमेकवाससम् ।
 यत्प्रभायां हसन्नस्नांस्तदा वदसि दुर्मते ।
 तस्यावहासस्य फलमद्य त्वं समवाप्नुहि ॥ ४ ॥
 एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिमुपास्पृशत् ।
 शिग्र्व राजसिंहस्य पादेन समलोडयत् ॥ ५ ॥
 तथैव क्रोधसंरक्तो भीमः परबलार्दनः ।
 पुनरेवाव्रवीद्वाक्यं यत्तच्छृणु नराधिप ॥ ६ ॥
 येऽस्मान्पुग प्रनृत्यन्ति मृदा गौरिति गौरिति ।
 गान्धर्वं प्रतिनृत्यामः पुनर्गौरिति गौरिति ॥ ७ ॥
 नाम्नाकं निहृतिर्वदन्तिनाधायुत्तं न पथना ।
 स्यादुपलमाश्रित्य प्रपापामो वयं रिपून् ॥ ८ ॥

ते नो हताः सगणाः सानुगन्धाः
 कामं स्वर्गं नरकं वा ब्रजामः ॥ ११ ॥
 पुनश्च राज्ञः पतितस्य भूर्मा
 स तां गदां स्कन्धगतां प्रगृह्य ।
 वामेन पादेन शिरः प्रमृद्य
 दुर्योधनं नैकृतिकेत्यवोचत् ॥ १२ ॥
 हृष्टेन राजन्कुरुपार्थिवस्य
 क्षुद्रात्मना भीमसेनेन पादम् ।
 दृष्ट्वा कृतं मूर्धनि नाभ्यनन्दन्
 धर्मात्मानः सोमकानां प्रचर्हाः ॥ १३ ॥
 तव पुत्रं तथा हत्वा कन्यमानं शृकोदरम् ।
 नृत्यमानं च बहूशो धर्मराजोऽब्रवीद्विदम् ॥ १४ ॥
 गतोऽग्निं वैरस्वानृष्यं प्रतिष्ठां पूरितां त्वया ।
 शुमेनाथाशुमेनेन कर्मणा विरमापुना ॥ १५ ॥
 मा शिरोऽस्य पदाऽमर्दामीं धर्मन्नेऽग्निगो भवेत् ।
 राजा ज्ञातिर्हन्तव्यं नैतद्व्याप्यं त्वयानप ॥ १६ ॥
 एकादशकर्मनाथं कुरुणामधिपं तथा ।
 माम्प्राधीर्भीम पादेन राजानं ज्ञातिमेव च ॥ १७ ॥

धात्रोपदिष्टं विपमं नूनं फलमसंस्कृतम् ।
 यद्वयं त्वां जिघांतामस्त्वं चास्मान्कुरुसत्तमा ॥ २३
 आत्मनो ह्यपराधेन महद्ब्रह्मसनीदृशम् ।
 प्राप्तवानसि यद्योभान्मदाद्बाल्याच्च भारत ॥ २४
 घातयित्वा वयस्थांश्च भ्रातृनथ पिदंस्तथा ।
 पुत्रान्पौत्रांस्तथा चान्यांस्ततोसि निधनं गतः २५
 तवापराधादस्माभिर्भ्रातरस्ते निपातिताः ।
 निहता ज्ञातयश्चापि दिष्टं मन्ये दुरत्ययम् ॥ २६
 [आत्मा न शोचनीयस्ते श्लाघ्यो मृत्युस्तवानध ।
 वयमेवाधुना शोच्याः सर्वावस्थासु कौरव ॥ २७]

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि पठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

एकपठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

भीमे भयनयुद्धञ्च कुक्षेन बलरामेण लाङ्गलमुद्यम्य तंप्राप्यभिगमनम् ॥ १ ॥ कृष्णेन तस्मान्बन्धनं ततो बलस्य
 द्वारकागमनम् ॥ २ ॥ युधिष्ठिरस्य कृष्णेन भीमेन च संलापः ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 अधर्मेण हतं दृष्ट्वा राजानं माधवोत्तमः ।
 किमब्रवीच्छदा सूत बलदेवो महाबलः ॥ १
 गदायुद्धविशेषज्ञो गदायुद्धविशारदः ।
 कृतवान्नौहिण्यो यत्तन्ममाचक्ष्व सञ्जय ॥ २
 सञ्जय उवाच ।
 शिरस्यभिहतं दृष्ट्वा भीमसेनेन ते सुतम् ।
 रामः प्रहरतां श्रेष्ठश्चक्रोध बलवद्बली ॥ ३
 ततो मध्ये नरेन्द्राणामूर्ध्वबाहुर्हलायुधः ।
 कुर्वन्नातस्वरं घोरं धिगिधग्भीमेत्युवाच ह ॥ ४
 अहो धिग्यदधो नाभेः प्रहृतं धर्मविग्रहे ।
 नैतद्दुष्टं गदायुद्धे कृतवान्यद्दुकोदरः ॥ ५
 अधो नाभ्या न हन्तव्यमिति शास्त्रस्य निश्चयः ।
 अयं तु शास्त्रमुत्सृज्य स्वच्छन्दात्संप्रवर्तते ॥ ६
 तस्य तत्तद्दृवाणस्य रोपः समभवनमहान् ।
 [ततो राजानमालोक्य रोपसंरक्तलोचनः ।

बलदेवो महाराज ततो वचनमब्रवीत् ॥ १
 न चैव पतितः कृष्ण केवलं मत्समोऽसमः ।
 आश्रितस्य तु दौर्बल्यादाश्रयः परिभर्त्स्यते ॥ २
 ततो लाङ्गलमुद्यम्य भीममभ्यद्रवद्बली ॥ ३
 तस्योर्ध्वबाहोः सदृशं रूपमासीन्महात्मनः ।
 बहुधातुविचित्रस्य श्वेतसेव महागिरेः ॥ ४
 'भ्रातृभिः सहितो वीरैः सार्जुनैरस्त्रकोविदैः ।
 न विव्यथे महाराज दृष्ट्वा हलधरं बली ॥ ५
 अथ रामं निजग्राह केशवो विनयान्वितः ।
 बाहुभ्यां पीनवृत्ताभ्यां प्रयत्नाद्बलवद्बली ॥ ६
 सितासितौ यदुवरो शुशुभातेऽधिकं तदा ।
 'संगताविव राजेन्द्र कैलासाञ्जनपर्वतौ ।
 नभोगतौ यथा राजञ्चन्द्रसूर्यां दिनक्षये ॥ ७
 उवाच चैनं संरब्धं शमयन्निव केशवः ॥ ८
 आत्मवृद्धिमित्रवृद्धिमित्रमित्रोदयस्तथा ।
 विपरीतं द्विपत्स्वेतपद्भिधा वृद्धिरात्मनः ॥ ९
 आत्मन्यपि च मित्रे च विपरीतं यदा भवेत् ।

तदा विद्यान्मनोग्लानिमाशु शान्तिकरो भवेत् ॥
 प्रमाकं सहजं मित्रं पाण्डवाः शुद्धपौरुषाः ।
 स्वकाः पितृपुत्रसुः पुत्रास्ते परं निंकृता भृशम् ॥ १७
 प्रतिज्जापालनं धर्मः क्षत्रियस्येति वेत्थ तत् ॥ १८
 सुयोधनस्य गदया भक्ताऽस्म्यूरु महाहवे ।
 इति पूर्वं प्रतिज्जातं भीमेन हि सभातले ॥ १९
 मंत्रेयेणाभिज्ञस्य पूर्वमेव महर्षिणा ।
 ऊरु ते भेत्स्यते भीमो गदयेति परंतप ।
 अतो दोषं न पश्यामि मा कुप्यस्व प्रलम्बहन् २०
 यानः स्वः सुरहादंश्च संबन्धः सह पाण्डवैः ।
 तेषां वृद्धा हि वृद्धिर्नो मा कुघः पुरुषर्षम ॥ २१
 वायुदेवचः श्रुत्वा सीरभृत्प्राह धर्मवित् ॥ २२
 धर्मश्च धारितः मद्भिः स च द्वाभ्यां नियञ्चति ।
 अर्थश्चाप्यतिलुन्धस्य कामश्चातिप्रसङ्गिणः ॥ २३
 धर्मार्थां धर्मकामां च कामार्थां चाप्यपीडयन् ।
 धर्मार्थकामान्योऽप्येति सोत्यन्तं सुरमश्रुतो ॥ २४
 तद्विदं व्याकुलं सर्वं कृतं धर्मस्य पीडनात् ।
 भीमसेनेन गोविन्द कामं त्वं तु यथाऽऽस्थ माम् ॥
 कृपा उवाच ।
 श्रोतव्यो हि धर्मात्मा सततं धर्मवत्सलः ।
 भवान्प्रग्यायते लोके तन्मात्संश्राम्य मा कुघः ॥
 ग्रामं कलिपुत्रं विद्धि प्रतिज्ञां पाण्डवस्य च ।
 आनृष्यं यातुं वरस्य प्रतिज्ञायाश्च पाण्डवः ।
 'वतः पुरुषशार्दूलो हन्ता नैष्ठिकं रणे ॥ २७
 निष्ठत्वा निष्ठतिप्रज्ञं यो हन्याद्रक्षिणं रणे ।
 अपमो विघने नात्र यस्मीमो हतवान्निपुम् ॥ २८
 पुष्यमानं रणे वीरं कुम्भश्लिष्यशस्त्रम् ।
 अनेन कर्तः मंदिरः पृष्टो घनुगन्धिन् ॥ २९
 तवः मंदिप्रभन्वानं विरथं परुषे भित्तम् ।
 म्पापुर्षीहत्वा पदवः गोमद्रमपलापिनम् ॥ ३०

जन्मप्रभृति लुन्धश्च पापात्मा चैव दुर्मतिः ।
 निहतो भीमसेनेन दुर्बुद्धिः कुलपांसनः ॥ ३१
 प्रतिज्ञां भीमसेनेन त्रयोदशसमाजिताम् ।
 किमर्थं नाभिजानाति युध्यमानो हि शत्रुभिः ३२
 ऊर्ध्वमाक्रम्य वेगेन जिघांसन्तं वृकोदरः ।
 विमेद गदया चोरु न स्याने न च मण्डले ॥ ३३
 सञ्जय उवाच ।
 धर्मञ्चलमिमं श्रुत्वा केशवात्स विज्ञापते ।
 नैव प्रीतमना रामो वचनं प्राह संसदि ॥ ३४
 हत्वाऽधर्मेण राजानं धर्मात्मानं सुयोधनम् ।
 जित्तयोधीति लोकेऽभिन्वत्याति यास्यति पाण्डवः
 दुर्योधनोऽपि धर्मात्मा गतिं यास्यति शश्वतीम् ।
 ऋतुयोधी हतो राजा धर्मराष्ट्रो नराधिपः ॥ ३६
 युद्धदीक्षां प्रतिज्जाज्ञां रणयज्ञं वितत्य च ।
 हत्वाऽऽत्मानमभिज्जाप्तं प्राप चावभृथं यज्ञः ।
 'स्वर्गं गन्ता महाराजः समुद्गजातिवान्यनः ॥ ३७
 इत्युक्त्वा रथमाम्नाय रोहिणेयः प्रतापवान् ।
 श्वेताश्रितराकारः प्रययां द्वारकां प्रति ॥ ३८
 पाशालाश मनापर्ष्याः पाण्डवाश्च विज्ञापते ।
 रामे द्वारवर्ती याने नातिप्रमनमोऽमरन् ॥ ३९
 ततो युधिष्ठिरं दीनं गिन्तापरमधोमुग्धम् ।
 शोकोपहतमंकर्णं वायुदेवोऽमवीदिदम् ॥ ४०
 वायुदेव उवाच ।
 धर्मराज किमर्थं नमधर्ममनुमन्यसे ।
 हतबन्धोर्षदेतस्य पतिगस्य विनेतसः ॥ ४१
 दुर्योधनस्य भीमेन मृषमानं शिरः पदा ।
 उपभ्रंशमि कन्तारं धर्मज्ञः मद्भगपिथ ॥ ४२
 युधिष्ठिर उवाच ।
 न मर्मगत्रियं कृपा यद्राजानं वृकोदरः ।
 पदा मृष्येऽपृशन्तोपास्य च हस्ये वृन्दधरे ॥ ४३

११६ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

निकृत्या निकृता नित्यं धृतराष्ट्रमुतैर्वयम् ।
 बहूनि परुषाण्युक्त्वा वनं प्रस्थापिता वयम् ॥४४
 भीमसेनस्य तद्दुःखमतीव हृदि वर्तते ।
 इति संचिन्त्य वाष्ण्येय मयैतत्समुपेक्षितम् ॥४५
 तस्माद्भ्रूताऽकृतप्रज्ञं लुब्धं कामवशानुगम् ।
 लभतां पाण्डवः कामं धर्मोऽधर्मोऽथवाकृतः ॥४६
 सञ्जय उवाच ।
 इत्युक्तवति कौन्तेये धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 वासुदेवो महाबाहुर्युधिष्ठिरमभाषत ।
 काममस्त्वेतदिति वै कृच्छ्राद्यदुकुलोद्बहः ॥ ४७
 इत्युक्त्वा वासुदेवोऽपि वायुपुत्रप्रियेप्सया ।
 अन्वमोदत तत्सर्वं यद्भीमेन कृतं युधि ॥ ४८
 'अर्जुनोऽपि महाबाहुरप्रीतेनान्तरात्मना ।
 नोवाच किञ्चिद्वचनं भ्रातरं साध्वसाधु वा ॥' ४९
 भीमसेनोऽपि हस्ताऽऽजौ तव पुत्रममर्षणः ।
 अभिवाद्याग्रतः स्थिता संप्रहृष्टः कृताञ्जलिः ॥ ५०

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि एकपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

द्विपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

पाञ्चालादिभिर्भोगस्तुतिः ॥ १ ॥ कृष्णदुर्योधनयोः परस्परगहेणम् ॥ २ ॥ दुर्योधनेनामस्तुतौ तन्मूर्ध्नि गन्धर्वैः पुष्प-
 वर्षणम् ॥ ३ ॥ भीष्मादिभरणेन दुःखितानां पाण्डवानां कृष्णेन समाश्रासवम् ॥ ४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ।
 पाण्डवाः सञ्जयाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १
 सञ्जय उवाच ।
 हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे ।
 सिंहेनैव महाराज मत्तं वनगजं यथा ॥ २
 प्रहृष्टमनसस्तत्र कृष्णेन सह पाण्डवाः ।
 पाञ्चालाः सञ्जयाश्चैव निहते कुरुनन्दने ।
 आविच्यध्रुत्तरीयाणि सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ ३
 नैतान्दूर्ध्वसमाविष्टानियं सेहे वसुंधरा ॥ ४
 धन्व्येके व्याक्षिपन्त ज्याश्चाप्यन्ये तथाऽक्षिपन् ।
 दध्नुरन्ये महाश्वहानन्ये जघ्नुश्च दुन्दुभीन् ॥ ५

धर्मोऽप्येव च वा कृते इति श. पाठ. ॥ ४६ ॥

प्रोवाच सुमहातेजा धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 हर्षाद्भुत्कुल्लनयनो जितकाशी विशांपते ॥ ५१
 तवाद्य पृथिवी सर्वा क्षेमा निहतकण्टका ।
 तां प्रशाधि महाराज स्वधर्ममनुपालय ॥ ५२
 यस्तु कर्ताऽस्य वैरस्य निकृत्या निकृतिप्रियः ।
 सोऽयं विनिहतः शेते पृथिव्यां पृथिवीपते ॥५३
 दुःशासनप्रभृतयः सर्वे ते चोग्रवादिनः ।
 राधेयः शकुनिश्चैव हताश्च तव शत्रवः ॥ ५४
 सेयं रत्नसमाकीर्णा मही सवनपर्वता ।
 उपावृत्ता महाराज तामद्य निहतद्विपम् ॥ ५५
 युधिष्ठिर उवाच ।
 गतो वैरस्य निघनं हतो राजा सुयोधनः ।
 कृष्णस्य मतमास्थाय विजितेयं वसुंधरा ॥ ५६
 दिष्ट्या गतस्त्वमानृष्यं मातुः क्रोपस्य चोभयोः ।
 दिष्ट्या जयसि दुर्धर्प दिष्ट्या शत्रुनिपातितः ॥ ५७

चिक्रीडुश्च तथैवान्ये जहसुश्च तवाहिताः ।
 अनुवंश्रासकृद्भीरा भीमसेनमिदं वचः ॥ ६
 दुष्करं भवता कर्म रणेऽद्य सुमहत्कृतम् ।
 कौरवेयं रणे हत्वा गदयाऽतिकृतश्रमम् ॥ ७
 इन्द्रेणैव हि वृत्रस्य वधं परमसंयुगे ।
 तया कृतममन्यन्त शत्रोर्वधमिमं जनाः ॥ ८
 चरन्तं विविधान्मार्गान्मण्डलानि च सर्वशः ।
 दुर्योधनमिमं शूरं कोऽन्यो हन्याद्दुकोदरात् ॥ ९
 वैरस्य च गतः पारं लमिहान्यैः सुदुर्गमम् ।
 अशक्यमेतदन्वेन संपादयितुमीदृशम् ॥ १०
 कुञ्जरेणैव मत्तेन वीरसंग्राममूर्धनि ।
 दुर्योधनशिरो दिष्ट्या पादेन मृदितं तया ॥ ११

एकपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

सिंहेन महिषस्येव कृत्वा संगरमुत्तमम् ।
 दुःशासनस्य रुधिरं दिष्ट्या पीतं त्वयाऽनघ ॥१२
 ये विप्रकुर्वन्नाजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
 मूर्ध्नि तेषां कृतः पादो दिष्ट्या ते स्त्रेन कर्मणा ॥१३
 अमित्राणामधिष्ठानाद्बघादुर्योधनस्य च ।
 भीम दिष्ट्या पृथिव्यां ते प्रथितं सुमहद्यशः ॥१४
 एवं नूनं हते वृष्टे शक्रं नन्दन्ति वन्दिनः ।
 तथा त्वां निहतामित्रं वयं नन्दाम भारत ॥१५
 दुर्योधनवधे यानि रोमाणि हृषितानि नः ।
 अधापि न विकृष्यन्ते तानि तद्विद्धि भारत ।
 इत्युवन्मीमसेनं वातिकास्तत्र संगताः ॥ १६
 तान्दृष्ट्वात्पुरुषव्याघ्रान्पाञ्चालान्पाण्डवैः सह ।
 सुवतोऽसद्यश्च तत्र प्रोवाच मधुसूदनः ॥ १७
 न न्याय्यं निहतं शत्रुं भूयो हन्तुं नराधिपाः ।
 असकृद्वाग्मिरुप्राभिनिहतो गोप मन्दधीः ॥ १८
 तदर्थेव हतः पापो यदेव निरपत्रयः ।
 रुष्यैः पापसहायश्च सुहृदां शमनातिगः ॥ १९
 पशुभ्यो विदुरद्रोणकृपगात्रेयश्छात्र्यैः ।
 पाण्डुभ्यः प्रार्थ्यमानोऽपि पित्र्यमंशं न दत्तवान् ॥
 नैव तेभ्योऽद्य मित्रं वा शत्रुर्ना पुरुषाधमः ।
 किमेतेन वितुषेन चाग्निः कण्ठमपमर्षणा ॥ २१
 रथेष्वाग्रेहत क्षिप्रं गन्धामो वसुधाधिपाः ।
 दिष्ट्या हतोऽयं पापात्मा मामात्यजाविषानघवः ॥
 इति धुन्या त्वग्निधेयं कृष्णादुर्योधनो नृपः ।
 अमपरशमापन्न उदतिदृष्टिर्नापते ॥ २३
 गिर्यन्द्रेणोपविष्टः स दोर्भ्यां विष्टभ्य मेदिनीम् ।
 रथि भूमकटां कृन्वा पाण्डुदेवं न्यपालयन् ॥ २४
 अपोऽपन्नशरीरम् रूपमार्मासुपन्न तु ।
 इदमानीरिपस्त्रेव स्थित्वापुन्यन्म भोगिनः ॥ २५
 सापान्नावर्णिनीं शोभं वेदनामप्यपिन्त्रपत्न ।
 रथोपनो पाण्डुदेवं पाग्निप्रप्राभिर्गादपत्न ॥ २६
 ईशदागन्त दायाद न ते लज्जाऽभ्यन्तेन ये ।

अधर्मेण गदायुद्धे यदहं विनिपातितः ।
 ऊरुभिन्वीति भीमस्य स्मृतिं मिथ्याप्रयच्छता २७
 किं न विज्ञातमेतन्मे यदर्जुनमवोचयाः ।
 घातयित्वा महीपालान्जुपुद्गान्सहस्रशः ।
 जिह्वैरुपायैर्वह्नुभिर्न ते लज्जा न ते घृणा ॥ २८
 अहन्यहनि शूराणां कुर्वाणः कदनं महत् ।
 शिरसिण्डिनं पुरस्कृत्य घातितस्ते पितामहः ॥ २९
 अश्वत्याग्नः सनामानं हत्वा नागं गुदुमते ।
 आचार्यो न्यासितः शक्यं किं तन्न विदितं मया ३०
 स चानेन नृशंसेन पृष्टद्युमेन वीर्यवान् ।
 पाल्यमानस्तथा दृष्टो न चैनं तमवारयः ॥ ३१
 यथार्थं पाण्डुपुत्रस्य याचितां शक्तिमेव च ।
 घटोत्कचे व्यंसयतः कस्तवचः पापकृत्तमः ॥ ३२
 छिन्नहस्तः प्रायगतस्तथा भूरिभ्रया घर्ली ।
 त्वयाऽभिष्टेन हतः शंसेनैव दुरात्मना ॥ ३३
 कुर्वाणश्चोत्तमं कर्म कर्णः पार्थजिगीषया ।
 व्यंसनेनाधमेनस्य पन्नगेन्द्रस्य ये पुनः ॥ ३४
 पुनश्च पतिते चक्रे व्यमनार्थैः पराजितः ।
 पातितः समरे कर्णश्चरुष्यग्नोऽग्रणीर्नृणाम् ॥ ३५
 यदि मां चापि कर्णं च मीप्सुद्रोर्णां च मंपुगे ।
 क्रतुना प्रतियुष्येद्या न ते श्याद्विजयो धुरम् ॥ ३६
 त्वया पुनरगार्येण जिप्तमार्गेण पार्थिवाः ।
 मधर्ममनुनिष्टुतो वयं पान्ये च पातिनाः ॥ ३७
 'न्या मायाविना कृष्ण मायां मरुत्प्रमोदिनीम् ।
 कृन्वा हतः गिन्धुपतिः किं तन्न विदितं ममा' ३८
 पाण्डुदेव उवाच ।
 इत्यन्वमग्निं पान्धारं गभ्भारुगुलवान्धरः ।
 मगलः मगुहृगैव पापं मार्गमनुदितः ॥ ३९
 गर्भं दुष्टवर्षीं भीष्मद्रोर्णां निपातिनीं ।
 कर्णेन निहतः महते मत्र शोभानुरासकः ॥ ४०
 पाप्मनानं मया हतः विष्टभ्यै न दिग्गभिः ।
 पाण्डुदेव्यः स्वगत्यं च दोषात्कृत्स्ननिमपत्तु ॥

विपं ते भीमसेनाय दत्तं सर्वं च पाण्डवाः ।
 प्रदीपिता जतुगृहे मात्रा सह सुदुर्मते ॥ ४२
 सभायां याज्ञसेनी च कृष्णा धृते रजस्रला ।
 तदैव तावदुष्टात्मन्वध्यस्त्वं निरपत्रप ॥ ४३
 अनक्षज्ञं च धर्मज्ञं सौवलेनाक्षवेदिना ।
 निकृत्वा यत्पराजैपीस्तस्मादसि हतो रणे ॥ ४४
 जयद्रथेन पापेन यत्कृष्णा केशिता बने ।
 यातेषु मृगयां चैव तृणाविन्दोरथाश्रमम् ॥ ४५
 अभिमन्युश्च यद्बाल एको बहुभिराहवे ।
 त्वहोर्षैर्निहतः पाप तस्मादसि हतो रणे ॥ ४६
 'कुर्वाणं कर्म समरे पाण्डवानर्थकाङ्क्षिणम् ।
 यच्छिखण्डवधोद्गीर्णं मित्रार्थं न व्यतिक्रमः ४७
 स्वधर्मं पृष्ठतः कृत्वा आचार्यस्त्वत्प्रियेपत्या ।
 पार्षतेन हतः सङ्क्षेपे वर्तमानोऽसतां पथि ॥ ४८
 प्रतिज्ञामात्मनः सत्यां चिकीर्षन्समरे रिपुम् ।
 हतवानसात्वतो विद्वान्सौमदत्तिं महारथम् ॥ ४९
 अर्जुनः समरे राजन्युध्यमानः कदाचन ।
 निन्दितं पुरुषव्याघ्रः करोति न कथंचन ॥ ५०
 लब्ध्वाऽपि बहुधा छिद्रं वीरवृत्तमनुसरन् ।
 निजघान रणे कर्णं मैवं वोचः सुदुर्मते ॥ ५१
 देवानां मतमाज्ञाय तेषां प्रियहितेऽपत्या ।
 अर्जुनस्य महानागं मया व्यंसितमल्लजम् ॥ ५२
 त्वं च भीष्मश्च कर्णश्च द्रोणो द्रौणायनिस्तथा ।
 विराटनगरे तस्य हानृशंसेन जीविताः ॥ ५३
 सर पार्थस्य विक्रान्तं गन्धर्वेषु कृतं तथा ।
 अधर्मं नात्र गान्धारे पाण्डवैर्यत्कृतं त्वयि ॥ ५४
 स्ववाहुबलमास्थाय स्वधर्मेण परंतपाः ।
 जितवन्तो रणे वीराः पापोसि निधनं गतः ॥ ५५
 [यान्यकार्याणि चास्माकं कृतानीति प्रभाषसे ।
 वैगुण्येन तवात्यर्थं सर्वं हि तदनुष्ठितम् ॥ ५६
 वृहस्पतेरुशनसो नोपदेशः श्रुतस्त्वया ।
 वृद्धा नोपासिताश्चैव हितं वाक्यं न ते श्रुतम् ॥ ५७
 लोभेनातिबलेन त्वं तृणया च वशीकृतः ।
 कृतवानस्यकार्याणि विपाकस्तस्य शुज्यताम् ॥ ५८

दुर्योधन उवाच ।
 अधीतं विधिवद्दत्तं भूः प्रभुक्ता ससागरा ।
 मूर्ध्नि स्थितममित्राणां को नु खन्ततरो मया ५१
 यदिष्टं क्षत्रघन्धूनां स्वधर्ममनुपश्यताम् ।
 तदिदं निधनं प्राप्तं को नु खन्ततरो मया ॥ ६०
 देवार्हा मानुषा भोगाः प्राप्ता असुलभा नृपैः ।
 ऐश्वर्यं चोत्तमं प्राप्तं को नु खन्ततरो मया ॥ ६१
 समुहस्तानुबन्धश्च स्वर्गं गन्ताऽहमच्युत ।
 यूयं गर्हितसंकल्पाः शोचन्तो वर्तयिष्यथ ॥ ६२
 'न मे विपादो भीमेन पादेन शिर आहतम् ।
 काका वा कङ्कध्रा वा निधास्यन्ति पदं क्षणात् ॥'
 सङ्गय उवाच ।

अस्य वाक्यस्य निधने कुरुराजस्य धीमतः ।
 अपतत्सुमहद्वर्षं पुष्पाणां पुण्यगन्धिनाम् ॥ ६४
 अवादयन्त गन्धर्वा वादित्रं सुमनोहरम् ॥ ६५
 जगुश्चाप्सरसो राज्ञो यशःसंबद्धमेव च ।
 सिद्धाश्च मुमुक्षुर्वाचः साधुसाध्विति पार्थिव ॥ ६६
 ववौ च सुरभिर्वायुः पुण्यगन्धो मृदुः सुरसः ।
 व्यराजंश्च दिशः सर्वा नभो वैदूर्यसन्निभम् ॥ ६७
 अत्यद्भुतानि ते दृष्ट्वा वासुदेवपुरोगमाः ।
 दुर्योधिनस्य पूजां तु दृष्ट्वा व्रीडासुपागमन् ॥ ६८
 हतांश्चाधर्मतः श्रुत्वा शोकार्ताः शुशुचुर्हि ते ।
 भीष्मं द्रोणं तथा कर्णं शूरिश्रवसमेव च ॥ ६९
 तांस्तु चिन्तापरान्दृष्ट्वा पाण्डवान्दीनचेतसः ।
 श्रोवाचेदं वचः कृष्णो मेघदुन्दुभिनिस्नः ॥ ७०
 नैप शक्योऽतिशीघ्रास्त्रस्ते च सर्वे महारथाः ।
 ऋजुयुद्धेन विक्रान्ता हन्तुं युष्माभिराहवे ॥ ७१
 उपायान्निहता ह्येते मया तस्मान्नराधिपाः ।
 अन्यथा पाण्डवेयानां नाभविष्यज्जयः कचित् ७२
 ते हि सर्वे महैष्वासाश्चत्वारोऽतिरथा भुवि ।
 अशक्या धर्मतो हन्तुं लोकपालेरपि स्वयम् ७३
 तथैवायं गदापाणिर्धार्तराष्ट्रो गतश्रमः ।
 अशक्यो धर्मतो हन्तुं कालेनापि हि दग्धिना ॥ ७४

नैतन्मनसि कर्तव्यं यदयं निहतो नृपः ।
 मिथ्याचर्याच्छलोपायैर्वहवः शत्रवो हताः ॥ ७५
 पूर्वैरनुगतो मार्गो देवैरसुरघातिभिः ।
 सद्भिश्चानुगतः पन्थाः सर्वैरनुगमिष्यते ॥ ७६
 'एवं विधात्रा विहितं स्वयमेपां महात्मनाम् ।
 देवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ ७७
 भूतं मव्यं भविष्यन्न निमेपाद्यो हनिष्यति ।
 कृतान्तमन्यथा कर्तुं नेच्छेत्तोऽयं धनञ्जय ॥ ७८
 कृतकृत्याः स सायाद्दे निवासं रोचयामहे ।
 माधनागरथाः सर्वे विश्राम्यन्तु नराधिपाः ॥ ७९
 वासुदेववचः श्रुत्वा तदानीं पाण्डवैः सह ।
 पाञ्चाला भृशसंहृष्टा विनेदुः सिंहसहवत् ॥ ८०

ततः प्राध्मापयच्छं पाञ्चजन्यं जनार्दनः ।
 'देवदत्तं प्रहृष्टात्मा शङ्खप्रवरमर्जुनः ॥ ८१
 अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 पोण्ड्रं दर्भमा महाशङ्खं भीमकर्मा शुक्रीदरः ॥ ८२
 नकुलः सहदेवश्च सुषोपमणिपुष्पकौ ।
 शृष्टयुग्लस्तथा जैत्रं साल्यकिर्नेन्द्रवर्धनम् ॥ ८३
 तेषां नादेन महता शङ्खानां भरतर्षभ ।
 आपुपूरे नमः सर्वे पृथिवी च चचाल ह ॥ ८४
 ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुग्गाः ।
 पाण्डुसैन्येष्ववाद्यन्त सद्यन्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ८५
 अस्तुवन्पाण्डवान्ये निर्भीशं स्तुतिमद्रैः ।
 हृष्टा दुर्योधनं दृष्ट्वा निहतं पुरुपर्षभाः ॥ ८६

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि द्विपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

त्रिपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

पाञ्चालादिषु स्वस्वनिधिराण्युपगतेषु पाण्डुर्दुर्योधननिधिरनेव स्वस्वस्थेष्वेव्यत्तरणम् ॥ १ ॥ हृष्ये रथाग्रपथं
 पाथम्यथायं पश्चात्स्वयमपवर्गानि भगिना तद्भ्रम्य भगीकरणम् ॥ २ ॥ हृष्येनार्तुंमन्त्रि रथदाहन् कारणकथनम् ॥ ३ ॥
 हृष्येनोदतया पाण्डुर्वैरोधयतीतीरे रात्री निषगनम् ॥ ४ ॥ हृष्येन युधिष्ठिरयोदतया गान्धार्वाधायनाय हागिभतु
 रगमनम् ॥ ५ ॥

यज्ञय उवाच ।
 तगन्धे प्रययुः सर्वे निवासाय मर्दाक्षितः ।
 शङ्खान्प्रध्मापयन्तो वै हृष्टाः परिषयाहवः ॥ १
 पाण्डवान्गच्छन्तथापि शिबिरं नो विनापते ।
 महेश्यामोऽङ्गमान्यथापुपुत्सुः साल्यकिन्मथा ॥ २
 शृष्टयुग्लः गिरगण्टी च द्रौपदेवाथ गर्वणः ।
 सर्वे पान्ये महेश्यामा ययुः मन्त्रिभिरानुपुत ॥ ३
 गण्डे प्राशिन्यापायी हतगिरदकं हतेश्वरम् ।
 दुर्योधनस्य शिबिरं रक्षरभिःश्ले जने ॥ ४
 गण्डेनार्तं युगमिह हतनागमिह इदम् ।
 गीरवैरभूदिष्टं वृद्धामालीरपिष्टिगम् ॥ ५
 गर्वितान्पुत्राणिदुर्घोषनदुर्गःगराः ।

कृताङ्गलिपुत्रं रत्नकारासयमनिनम्बराः ॥ ६
 शिबिरं गमनुप्राप्य शुकुराजस्य पाण्डवाः ।
 अकनकमहाराज रथेभ्यो रथगणमाः ॥ ७
 ततो गान्डीरधन्वानमभ्यभाषण केन्द्रवः ।
 म्बितः प्रियहिते नित्यमनीष भरतर्षभ ॥ ८
 अररोपय गान्डीरनधयो च महेश्यामी ।
 अथाहमररोस्यामि पमान्गगणम ॥ ९
 सर्वे पेशारगेह स्वभेदत्रयमवानय ॥ १०
 तथासरोधया शीरः पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः ॥ १०
 अथ पमाशयः हृष्यो गर्भीनुगण्यय पाशिनान् ।
 अररोहत् मेधारी रथाङ्गान्डीरधन्वनः ॥ ११
 अथावर्गानि धृश्यामीधरो गुनरागमनि ।

कपिरप्याश्रपाक्रामत्सहदेवैर्ध्वजालयैः ॥ १२
 स दग्धो द्रोणकर्णाभ्यां दिव्यैरस्त्रैर्महारथः ।
 अथ दीप्तोऽग्निना ह्याशु प्रजज्वाल महीपते ॥ १३
 सोपासङ्गः सरत्रिमश्च साश्वः सयुगवन्धनः ।
 भस्मीभूतोऽपतद्भूमौ रथो गाण्डीवधन्वनः ॥ १४
 तं तथा भस्मभूतं तु दृष्ट्वा पाण्डुसुताः प्रभो ।
 अभवन्विस्मिता राजन्नर्जुनश्चेदमब्रवीत् ॥ १५
 कृताञ्जलिः सप्रणयं प्रणिपत्याभिवाद्य ह ।
 गोविन्द कस्मान्नगवन्थो दग्धोऽयमग्निना ॥ १६
 किमेतन्महदार्यमभवद्यदुनन्दन ।
 तन्मे ब्रूहि महाबाहो श्रोतव्यं यदि मन्यसे ॥ १७
 वासुदेव उवाच ।
 द्रोणकर्णास्त्रनिर्दग्धः पूर्वमेवायमर्जुन ।
 मदाश्रितत्वात्समेरे न विशीर्णः परंतप ॥ १८
 इदानीं तु विशीर्णोऽयं दग्धो ब्रह्मास्त्रतेजसा ।
 मया विमुक्तः कौन्तेय त्वय्यद्य कृतकर्मणि ॥ १९
 सञ्जय उवाच ।
 ईषदुत्सयमानस्तु भगवान्केशवोऽरिहा ।
 परिष्वज्य च राजानं युधिष्ठिरमभापत ॥ २०
 दिष्ट्वा जयसि कौन्तेय दिष्ट्वा ते शत्रवो जिताः ।
 दिष्ट्वा गाण्डीवधन्वा च भीमसेनश्च पाण्डवः ॥ २१
 त्वं चापि कुशली राजन्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 मुक्ता वीरक्षयादस्मात्संग्रामान्निहतद्विपः ।
 क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्याणि भारत ॥ २२
 उपायात्सुप्रपञ्च्यं सह गाण्डीवधन्वना ।
 आनीय मधुपर्कं मां यत्पुरा त्वमवोचथाः ॥ २३
 एष भ्राता सखा चैव तव कृष्ण धनञ्जयः ।
 रक्षितव्यो महाबाहो सर्वास्वापत्स्विति प्रभो ॥ २४
 तव चैव शुवाणस्य तथेत्येवाहमद्युवम् ॥ २५
 स सन्पसाची गुप्तस्ते विजयी च जनेश्वर ।
 आतृभिः सह राजेन्द्र शूरः सत्यपराक्रमः ।

युक्तो वीरक्षयादस्मात्संग्रामाद्रोमहर्षणात् ॥ २६
 एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 हृष्टरोमा महाराज प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ २७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 प्रमुक्तं द्रोणकर्णाभ्यां ब्रह्मास्त्रमरिमर्दन ।
 कस्तदन्यः सहेत्साक्षादपि वज्री पुरंदरः ॥ २८
 भवतस्तु प्रसादेन संग्रामे बहवो हताः ।
 महारणगतः पार्थो यच्च नासीत्पराञ्जुखः ॥ २९
 तथा तव महाबाहो पर्यायैर्बहुभिर्मया ।
 कर्मणामनुसंधानात्तेजस्वी जगति श्रुता ॥ ३०
 उपप्लाव्ये महर्षिर्मे कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
 यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ ३१
 'एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ।
 अक्षौहिण्यो दशाष्टौ च तव तेषां च भारत ।
 न तुल्याश्चार्जुनस्येह वलेन कुरुनन्दन ॥ ३२
 स एष सर्वाण्यस्त्राणि दिव्यानि प्राप्य शङ्करात् ।
 मत्समो वा विशिष्टो वा रणे त्वमिति पाण्डवः ।
 अनुज्ञातः पाण्डुसुतः पुनः प्रत्यागमन्महीम् ॥ ३३
 भूतं भव्यं भविष्यच्च अनुज्ञातस्त्वया विभो ।
 निमेषार्थान्नरव्याघ्रो नयेदिति मतिर्मम ॥ ३४
 द्रोणं भीष्मं कृपं कर्णं द्रोणपुत्रं जयद्रथम् ।
 निहन्तुं शुकुयात्कुद्भो निमेषार्थान्द्वनञ्जयः ॥ ३५
 सदेवासुरगन्धर्वान्सयक्षोरगराक्षसान् ।
 त्रीन्वा लोकांनिजेतुं स शक्तः किमिह मानुषान् ।
 विधिना विहितं चासौ मया संचोदितोऽपि सत् ।
 न चकार मतिं हन्तुं ततस्ते बलवत्तराः ॥ ३७
 अत्र गीता मया सुष्टु गिरः सत्या महीपते ।
 दर्शितं मयि सर्वं च तेनासौ जितवान्निपून् ॥ ३८
 अर्जुनोऽपि महाबाहुर्मया तुल्यो महीपते ।
 स महेश्वरलब्धास्त्रः किं न कुर्याद्विदुः प्रभो ॥ ३९
 इत्येवमुक्ते ते वीराः शिविरं तव भारत ।

प्रविश्य प्रत्यपद्यन्त कौशरत्नार्थिसंचयान् ॥ ४०
 रजतं जातरूपं च मणीनय च मौक्तिकान् ।
 भूषणान्यथ मुख्यानि कम्बलान्यजिनानि च ४१
 'गजानश्चात्रयांश्चैव महान्ति शयनानि च' ।
 दासीदासमसंख्येयं राज्योपकरणानि च ॥ ४२
 तं प्राप्य धनमक्षयं त्वदीयं भरतर्षभ ।
 उदकौशन्महाभागा नरेन्द्र विजितारयः ॥ ४३
 ते तु वीराः समाश्वस्य बाहनान्यवमुच्य च ।
 अतिष्ठन्त मुहुः सर्वे पाण्डवा विगतज्वराः ॥ ४४
 अथात्रवीन्महाराज वामुदेवो महायशः ।
 अस्माभिर्मद्गलार्थीय वस्तव्यं शिबिराद्गृह्णहिः ॥ ४५
 तथेत्युपला हि ते सर्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा ।
 वामुदेवेन सहिता मद्गलार्थं बहिर्षयुः ॥ ४६
 ते समासाद्य सरितं पुण्यामोघवर्ता नृप ।

न्यवसन्नथ तां रात्रिं पाण्डवा हतशत्रवः ॥ ४७
 युधिष्ठिरस्ततो राजा प्राप्तकालमचिन्तयत् ॥ ४८
 तत्र ते गमनं प्राप्तं रोचते तव माधव ।
 गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः प्रशमार्थमरिंदम ॥ ४९
 हेतुकारणयुक्तैश्च वाक्यैः कालसमीरितैः ।
 क्षिप्रमेव महाभाग गान्धारीं प्रशमिष्यसि ।
 पितामहश्च भगवान्ध्यासस्तत्र भविष्यति ॥ ५०
 ततः संप्रपयामासुर्यादवं नागसाढयम् ॥ ५१
 स च प्रायाञ्ज्वेनाशु वामुदेवः प्रतापवान् ।
 दारुकं रथमारोप्य येन राजाऽम्बिकासुतः ॥ ५२
 तमूचुः संप्रयास्यन्तं ग्रैन्यमुग्रीववाहनम् ।
 प्रत्याश्वासय गान्धारीं हतपुत्रां यशस्विनीम् ॥ ५३
 स प्रायात्पाण्डवैर्हृक्तस्तत्पुरं सात्वतां वरः ।
 आससाद् ततः क्षिप्रं गान्धारीं निहतात्मजाम् ५४

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि गदापुरुद्वर्षणि विषष्टिनमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टिनमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

वनमेत्रवेन गान्धार्यांश्चायनकारणमथे यशसपत्नेन ताडयन्म् ॥ १ ॥ हृष्टोऽन गान्धारीपुत्रादौ समाश्वस्य पुनः
 पाण्डवपत्नीप्रागमन्म् ॥ २ ॥

वनमेत्रय उवाच ।
 विमर्षे द्विजगार्दले धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 गान्धार्याः प्रेययामास वामुदेवं परंतपम् ॥ १
 यदा पूर्वं गतः कृष्णः शमार्थं कौरवान्प्रति ।
 न य मं लज्जयान्कामं ततो मुदमभूदिदम् ॥ २
 निदनेषु तु योषेषु हते दुर्योधने गदा ।
 पृथिव्यां पाण्डवेण्य निःशपते कृते युधि ॥ ३
 रिदुगे त्रिचिरे शून्ये प्राप्ते यशसि चोद्यमे ।
 किं नु मन्कार्यं मज्जयेन कृष्णो गतः पुनः ॥ ४
 न शतकारणं मज्जन्तं प्रियविभावि मे ।
 यथागमद्मेपायमा शरमेर जनादेनः ॥ ५
 तत्रलो ये समाश्वस्य सर्वेऽप्यर्षुमगम ।
 यदाय क्षारणं मज्जन्तार्यगात्त विनिधये ॥ ६

यशसपापन उवाच ।
 त्वपुक्तोऽयमनुप्रभो यन्मां पृच्छति पार्थिव ।
 ततोऽहं मंप्रशस्यामि यथापन्नगतर्षभ ॥ ७
 हतं दुर्योधने दद्या भीममेनेन मंगुणे ।
 प्युक्तम्य ममयं गजन्धानेगष्टं महाप्रनम् ॥ ८
 अन्वायेन हतं दद्या गदापुदेन भारत ।
 युधिष्ठिरे महागज मद्गजपमपारिभन् ॥ ९
 मोऽपिन्त्यन्महाभागो गान्धारीं शरमान्निनाम् ।
 योगेन शरणा मुक्तां शिमोरुपमवि मा ददन् ॥ १०
 तत्र शिन्त्यममानग वृद्धिः गममकरुदा ।
 गान्धार्याः चोपदीप्तायाः पूर्वं प्रशमनं भवेत् ॥ ११
 मा हि पुत्रवर्षं भुरा इत्यमन्तामिरीरुहम् ।
 मानमेनादिना वृद्धा मन्मयायः वृत्तिपति ॥ १२

कथं दुःखमिदं तीर्थं गान्धारी संप्रशक्षयति ।
 श्रुत्वा विनिहतं पुत्रं छलेनाजिह्वयोधिनम् ॥ १३
 एवं विचिन्त्य बहुधा भयशोकसमन्वितः ।
 वासुदेवमिदं वाक्यं धर्मराजोऽभ्यभापत ॥ १४
 तत्र प्रसादाद्भोविन्द राज्यं निहतकण्टकम् ।
 अप्राप्यं मनसाऽपीदं प्राप्तमस्माभिरच्युत ॥ १५
 प्रत्यक्षं मे महाबाहो संग्रामे रोमहर्षणे ।
 विमर्दः सुमहान्प्राप्तस्तवया यादवनन्दन ॥ १६
 त्वया देवासुरे युद्धे वधार्थममरद्विपाम् ।
 यथा साहं पुरा दत्तं हताश्च विबुधद्विपः ॥ १७
 साहं तथा महाबाहो दत्तमस्माकमच्युत ।
 सारथ्येन च वाष्पेय भवता हि धृता वयम् ॥ १८
 यदि न त्वं भवेन्नाथः फल्गुनस्य महारणे ।
 कथं शक्यो रणे जेतुं भवेदेव बलार्णवः ॥ १९
 गदाप्रहारा विपुलाः परिघैश्चापि ताडनम् ।
 शक्तिभिर्भिण्डिपालैश्च तोमैरैः सपरश्वथैः ॥ २०
 अस्मत्कृते त्वया कृष्ण वाचः सुपरुषाः श्रुताः ।
 शस्त्राणां च निपाता वै वज्रस्पर्शोपमा रणे ॥ २१
 ते च ते सफला जाता हते दुर्योधनेऽच्युत ।
 तत्सर्वं न यथा नश्येत्पुनः कृष्ण तथा कुरु ॥ २२
 संदेहडोलां प्राप्तं नश्वेतः कृष्ण जये सति ।
 गान्धार्या हि महाबाहो क्रोधं शमय माधव ॥ २३
 सा हि नित्यं महाभागा तपसोग्रेण कर्षिता ।
 पुत्रपौत्रवधं श्रुत्वा ध्रुवं नः संप्रशक्षयति ।
 तस्याः प्रसादनं वीर प्राप्तकालं मतं मम ॥ २४
 कथं तां क्रोधसंदीप्तां पुत्रव्यसनकर्षिताम् ।
 वीक्षितुं पुरुषः शक्तस्लामृते पुरुषोत्तम ॥ २५
 तत्र मे गमनं प्राप्तं रोचते तव माधव ।
 गान्धार्याः क्रोधदीप्तायाः प्रशमार्थमरिंदम ॥ २६
 त्वं हि कर्ता विकर्ता च लोकानां प्रभवान्वयः ।
 हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैः कालसमीरितैः ॥ २७
 क्षिप्रमेव महाबाहो गान्धारीं शमयिष्यसि ।

पितामहश्च भगवान्कृष्णस्तत्र भविष्यति ॥ २८
 सर्वथा ते महाबाहो गान्धार्याः क्रोधनाशनम् ॥
 कर्तव्यं सात्वतां श्रेष्ठ पाण्डवानां हितार्थिना ॥ २९
 धर्मराजस्य वचनं श्रुत्वा यदुकुलोद्भवः ।
 आमन्त्र्य दारुकं प्राह रथः सज्जो विधीयताम् ॥ ३०
 केशवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणोऽथ दारुकः ।
 न्यवेदयद्रथं सज्जं केशवाय महात्मने ॥ ३१
 तं रथं यादवश्रेष्ठः समारूढ परंतपः ।
 जगाम हास्तिनपुरं त्वरितः केशवो विश्वः ॥ ३२
 ततः प्रायान्महाराज माधवो भगवान्थी ।
 नागसाहयमासाद्य प्रविवेश च वीर्यवान् ॥ ३३
 प्रविश्य नगरं वीरो रथघोषेण नादयन् ।
 विदितो धृतराष्ट्रस्य सोऽवतीर्य रथोत्तमात् ।
 अभ्यगच्छद्दीनात्मा धृतराष्ट्रनिवेशनम् ॥ ३४
 पूर्वं चाभिगतं तत्र सोऽपश्यदृषिसत्तमम् ॥ ३५
 पादौ प्रपीड्य कृष्णस्य राज्ञश्चापि जनार्दनः ।
 अभ्यवादयदव्यग्रो गान्धारीं चापि केशवः ॥ ३६
 ततस्तु यादवश्रेष्ठो धृतराष्ट्रमघोक्षजः ।
 पाणिमालम्ब्य राजेन्द्र सुखं प्ररुरोद-ह ॥ ३७
 स मुहूर्तादिवोत्सृज्य धाप्यं शोकसमुद्भवम् ।
 प्रक्षाल्य वारिणा नेत्रे ह्याचम्य च यथाविधि ।
 उवाच प्रथितं वाक्यं धृतराष्ट्रमरिंदमः ॥ ३८
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्भूतं भव्यं च भारत ।
 कालस्य च यथावृत्तं तत्ते सुविदितं प्रभो ॥ ३९
 यदिदं पाण्डवैः सर्वैस्तव चित्तानुरोधिभिः ।
 कथं कुलक्षयो न स्वात्तथा क्षत्रस्य भारत ॥ ४०
 भ्रातृभिः समयं कृत्वा क्षान्तवान्धर्मवत्सलः ।
 द्यूतच्छलजितैः शुद्धैर्वनवासो ह्युपागतः ॥ ४१
 अज्ञातवासचर्या च नानावेषसमावृतैः ।
 अन्ये च बहवः केशस्त्वशक्तैरिव सर्वदा ॥ ४२
 मया च स्वयमागम्य युद्धकाल उपस्थिते ।
 सर्वलोकस्य सान्निध्ये ग्रामास्त्वं पञ्च याचितः ॥ ४३

हेतुकारणसंयुक्तं, हेतवो दृष्टा अपराधाः । कारणानि अह-
 दान्यवदयमानानि विबुधानि तैः ॥ २७ ॥ भावाद्गच्छत

॥ ३३ ॥ विदितं धृतराष्ट्रेति श. पाठः ॥ ३४ ॥ कृष्णस्य
 व्यासस्य ॥ ३६ ॥

त्वया कालोपसृष्टेन लोभतो नापवर्जिताः ।
 यथापराधानृपते सर्वे धत्रं ध्यं गतम् ॥ ४४
 भीष्मेण सोमदत्तेन बाह्लीकेन कृपेण च ।
 द्रोणेन च सपुत्रेण विदुरेण च धीमता ।
 याचितस्त्वं शमं नित्यं न च तत्कृतवानसि ॥ ४५
 कालोपहतचित्ता हि सर्वे मुह्यन्ति भारत ।
 यथा मूढो भवान्पूर्वमसिन्नर्थे समुद्यते ॥ ४६
 किमन्यत्कालयोगाद्धि द्विष्टमेव परायणम् ।
 मा च दोषान्महाप्राज्ञ पाण्डवेषु निवेशय ॥ ४७
 अल्पोप्यतिक्रमो नास्ति पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 धर्मतो न्यायतथैव स्नेहतथ परंतप ॥ ४८
 एतत्सर्वं तु विज्ञाय ह्यात्मदोषकृतं फलम् ।
 तन्मन्युं पाण्डुपुत्रेषु न भवान्कर्तुमर्हति ॥ ४९
 कुलं वंशश्च पिण्डाश्च यच्च पुत्रकृतं फलम् ।
 गान्धार्यान्त्वयं वै नाथ पाण्डवेषु प्रतिष्ठितम् ॥ ५०
 त्वं चैनं कुशार्दूलं गान्धारीं च यशस्विनी ।
 माशुभो नरशार्दूल पाण्डवानप्रतिकल्पिष्यम् ॥ ५१
 एतन्मर्मनुध्याय आत्मनश्च व्यतिक्रमम् ।
 शिनेन पाण्डवान्व्याहि नमस्ते भरतर्षभ ॥ ५२
 जानामि च महाबाहो धर्मराजस्य या त्वयि ।
 भक्तिर्मरतशार्दूलं ग्रेहश्यापि म्यमावतः ॥ ५३
 एतच्च फटनं कृत्वा शूय्यामपकारिणाम् ।
 दग्धं मे दिवागम्यौ न च शर्माधिगच्छति ॥ ५४
 तां चैव नरशार्दूलं गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
 ग शोषय्यशार्दूलः शान्तिं नैवाधिगच्छति ॥ ५५
 त्रिषा च पर्याऽविष्टो भयन्तं नाधिगच्छति ।
 पुत्रशोकामिर्गतसं बुद्धिव्याहृतितेन्द्रियम् ॥ ५६
 एतच्चरन्त्या महाराज धृतराष्ट्रं यद्वचनम् ।
 उवाच परमं वाचयं गान्धारीं शोकवर्जिताम् ॥ ५७
 मां पश्येयि निबोध न्वं यथां वक्ष्यामि मुमुक्षे ।
 रम्यमा नामि शोकेऽनिसद्य मीमन्विनीं शुभे ॥
 जानामि च यथा राज्ञि गमायां मन मन्निषी ।
 धर्माधिगतिं वाचयन्मयोः पश्यतीति ॥ ५९

उक्तवत्यसि कल्याणि न च ते तनयः कृतम् ।
 दुर्योधनस्त्वया चोक्तो जयार्थी परुषं वचः ॥ ६०
 शृणु मूढ वचो महं यतो धर्मस्ततो जयः ।
 तदिदं समनुप्राप्तं तव वाचयं नृपात्मजे ॥ ६१
 एवं विदित्वा कल्याणि मा म्म शोके मनः कृयाः ।
 पाण्डवानां विनाशाय मा ते बुद्धिः कदाचना ॥ ६२
 शक्ता चासि महाभागे पृथिवीं सचराचराम् ।
 चक्षुषा क्रोधदीप्तेन निर्दग्धुं तपसो बलात् ॥ ६३
 वासुदेववचः श्रुत्वा गान्धारी वाचयमब्रवीत् ।
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि केशव ॥ ६४
 आधिभिर्दयमानाया मतिः संचलिता मम ।
 सा मे व्यवस्थिता श्रुत्वा तव वाचयं जनार्दन ॥ ६५
 राजस्त्वन्धस्य वृद्धस्य हतपुत्रस्य केशव ।
 त्वं गतिः सहितैर्वीरैः पाण्डवैर्द्विपदां वर ॥ ६६
 एतावदुक्त्वा वचनं मुपै प्रञ्चाद्य वाममा ।
 पुत्रशोकामिसंतप्ता गान्धारी प्ररुोद ह ॥ ६७
 उत एनां महाबाहुः केशवः शोकवर्जिताम् ।
 हेतुकारणसंपुक्तैर्वीरैराध्यामयन्प्रभुः ॥ ६८
 गमाश्वास च गान्धारीं शृतराष्ट्रं च मापरः ।
 त्रिगिर्गन्कल्पितं भावमन्वबुध्यत केशवः ॥ ६९
 उतस्त्वगित उन्थाप पादौ मूर्त्तौ प्रपम्य च ।
 द्वैपायनस्य राजेन्द्र मृतः फाग्वममर्षीत् ॥ ७०
 आपृच्छे त्रां शुकश्रेष्ठ मा च शोके मनः कृषाः ।
 त्रिपैः पापोन्मयमिप्रायस्तेनाग्नि महमोन्धितः ॥
 पाण्डवानां वधे गर्भो बुद्धिमेन प्रदर्शिता ॥ ७२
 एतच्चृत्वा तु वचनं गान्धारी गतिगोऽमर्षीत् ।
 शृतराष्ट्रो महाबाहुः केशवं वेदिगृहदन्म् ॥ ७३
 शीघ्रं गच्छ महाबाहो पाण्डवान्गणिसान्द्र ।
 भूषन्वया मन्मेष्यामि धिर्मन्वय जनार्दन ॥ ७४
 शपाकृत्यु गतिो दाम्केण महापुत्रः ॥ ७५
 वासुदेवं गते राजन्धृतराष्ट्रं उनेधम् ।
 प्राश्यामयदनेषाना वचाशो शोकवर्जिताम् ॥ ७६

वासुदेवोऽपि धर्मात्मा कृतकृत्यो जगाम ह ।

शिविरं हास्तिनपुरादिदृक्षुः पाण्डवाद्युप ॥ ७७

आगम्य शिविरं रात्रौ सोऽभ्यगच्छत पाण्डवान् ॥

तद्य तेभ्यः समाख्याय सहितस्तैः समाहितः ॥ ७८

॥ इति श्रीमन्महाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि त्रतुःपठितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

पञ्चपठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

सञ्जयेन पृतराष्ट्रं प्रति दुर्योधनविलापप्रकारकथनम् ॥ १ ॥ धादिकैरश्वत्थादि दुर्योधनपातननिवेदनम् ॥ २ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

अधिष्ठितः पदा मूर्ध्नि भग्नसक्थो महीं गतः ।

शौटीर्यमानी पुत्रो मे किमभापत सञ्जय ॥ १

अत्यर्थं कोपनो राजा जातवैरश्च पाण्डुपु ।

व्यसनं परमं प्राप्तः किमाह परमाहवे ॥ २

सञ्जय उवाच ।

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि यथावृत्तं नराधिप ।

राज्ञा यदुक्तं भग्नेन तस्मिन्व्यसनसागरे ॥ ३

भग्नसक्थो नृपो राजन्यांसुना सोऽवकुण्ठितः ।

यमयन्मूर्धजांस्तत्र वीक्ष्य चैव दिशो दश ॥ ४

केशान्नियम्य यत्नेन निःश्वसन्नुरगो यथा ।

संरम्भाश्रुपरीताभ्यां नेत्राभ्यामभिवीक्ष्य माम् ५

वाहू धरण्यां निष्पिप्य सुदुर्मत्त इव द्विपः ।

प्रकीर्णान्मूर्धजान्धुन्वन्दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ।

गर्हयन्पाण्डवं ज्येष्ठं निःश्वसेदमथावधीत् ॥ ६

भीष्मे शान्तवने नाथे कर्णे शस्त्रभृतां वरे ।

गौतमे शकुनौ चापि द्रोणे चास्त्रभृतां वरे ॥ ७

अश्वत्थाग्नि तथा शल्ये शूरे च कृतवर्मणि ।

अन्येष्वपि च शूरेषु न्यस्तभारो महात्मसु ।

इमामवस्थां प्राप्तोऽस्मि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ८

एकादशचमूर्भतां सोऽहमेतां दशां गतः ।

कालं प्राप्य महाबाहो न कश्चिदतिवर्तते ॥ ९

आख्यातव्यं भदीयानां येऽस्मिञ्जीवन्ति संयुगे ।

यथाऽहं भीमसेनेन व्युत्क्रम्य समयं हतः ॥ १०

वहूनि सुनृशंसानि कृतानि खलु पाण्डवैः ।

भूरिश्रवसि कर्णे च भीष्मे द्रोणे च धीमति ॥ ११

इदं च गर्हितं कर्म नृशंसैः पाण्डवैः कृतम् ।

येन ते वाच्यतां सत्सु गमिष्यन्तीति मे मतिः ॥ १२

का प्रीतिः सत्वयुक्तस्य कृत्वोपाधिकृतं जयम् ।

को वा समयभेत्तारं बुधः संमन्तुमर्हति ॥ १३

अधर्मेण जयं लब्ध्वा को नु हृष्येत पण्डितः ।

यथा संहृष्यते पापः पाण्डुपुत्रो वृकोदरः ॥ १४

किंनु चित्रमितस्त्वद्य भग्नसक्थस्य यन्मम ।

क्रुद्धेन भीमसेनेन पादेन मृदितं शिरः ॥ १५

प्रतपन्तं श्रिया लुप्तं वर्तमानं च बन्धुपु ।

एवं कुर्यान्नरो यो हि स वै संजय पूरुपः ॥ १६

अभिज्ञौ युद्धधर्मस्य मम माता पिता च यौ ।

तौ हि सञ्जय दुःखार्तौ विज्ञाप्यौ वचनाद्वि मे ॥ १७

इष्टं भृत्या भृताः सम्यग्भूः प्रशास्ता ससागरा ।

मूर्ध्नि स्थितममित्राणां जीवतामेव सञ्जय ॥ १८

दत्ता दाया यथाशक्ति मित्राणां च प्रियं कृतम् ।

अमित्रा बाधिताः सर्वे को नु स्वन्तरो मया ॥ १९

मानिता वान्धवाः सर्वे मान्यः संपूजितो जनः ।

त्रितयं सेवितं सर्वं को नु स्वन्तरो मया ॥ २०

आज्ञप्तं नृपमुख्येषु मानः प्राप्तः सुदुर्लभः ।

आजानेयैस्तथा यातं को नु स्वन्तरो मया ॥ २१

यातानि परराष्ट्राणि नृपा भुक्ताश्च दासवत् ।

प्रियेभ्यः प्रकृतं साधु को नु स्वन्तरो मया ॥ २२

अधीतं विधिवद्दत्तं प्राप्तमायुर्निरामयम् ।
स्वधर्मेण जिता लोकाः को नु स्वन्ततरो मया २३
दिष्टया नाहं जितः सप्तो परान्प्रेष्यवदाश्रितः ।
दिष्टया मे विपुला लक्ष्मीर्भूते त्वन्यगता विभो २४
यदिष्टं क्षत्रवन्धूनां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।
निधनं तन्मया प्राप्तं को नु स्वन्ततरो मया ॥२५
दिष्टया नाहं परावृत्तो वैरातप्राकृतवज्रितः ।
दिष्टया न विमतिं कांचिद्भजित्वा तु पराजितः २६
सुभं वाऽथ प्रमत्तं वा यथा हन्याद्विपेण वा ।
एवं व्युत्क्रान्तधर्मेण व्युत्क्रम्य समयं हतः ॥२७
अधत्यामा महाभागः कृतवर्मा च सात्वतः ।
कृपः शारद्वतश्चैव वक्तव्या वचनान्मम ॥ २८
अधर्मेण प्रवृत्तानां पाण्डवानामनेकशः ।
विश्वासं समयज्ञानां न यूयं गन्तुमर्हथ ॥ २९
पातिकांश्चाग्नीद्राजा पुत्रान्ते सत्यविक्रमः ।
अधर्माद्भीमसेनेन निहतोऽहं यथा रणे ॥ ३०
सोऽहं द्रोणं म्यर्गगतं कर्णशून्यानुभो तथा ।
वृषसेनं महावीर्यं शुकुनिं चापि सांघलम् ॥ ३१
जलमन्धं महावीर्यं भगदत्तं च पार्थिवम् ।
सोमदत्तं महेष्वामं सैन्यवं च जयद्रथम् ॥ ३२
दुःशासनपुत्रो गान्ध आनुनात्मसमांस्तथा ।
दोःशामनिं च विप्रान्तं लक्ष्मणं चान्मजातुर्भो ॥

॥ इति श्रीमत्सहामारणे शल्पपर्वे नि गद्यानुवर्तने पद्यपद्यमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

षष्ठपद्यिनामोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

श्लोकानि चतस्रिणीयानि ॥ १ ॥ अथ नृपयवामो गच्छति ॥ २ ॥ इति नावमोऽध्यायः ॥ ३ ॥ अथ नृपयवामो गच्छति ॥ ४ ॥ अथ नृपयवामो गच्छति ॥ ५ ॥

गत्रय उवाच ।
पादिकानां गक्रान्ताणु भुङ्क्ता दुषोपने हतम् ।
हवितिहान्ता महावराभ्यानां महाभयाः ॥ १
विनिमिष्टाः द्विगुणैर्भूतान्माहात्म्यनिभिः ।

अध्यायाणां नृपयवामो गच्छति ॥
नृपयवामो गच्छति ॥
नृपयवामो गच्छति ॥
नृपयवामो गच्छति ॥

श्लोकानि चतस्रिणीयानि ॥ १ ॥ अथ नृपयवामो गच्छति ॥ २ ॥ इति नावमोऽध्यायः ॥ ३ ॥ अथ नृपयवामो गच्छति ॥ ४ ॥ अथ नृपयवामो गच्छति ॥ ५ ॥

भूमौ विवेष्टमानं तं रुधिरं समुक्षितम् ।
 महागजमिवारण्ये व्याधेन विनिपातितम् ॥ ४
 विवर्तमानं बहुशो रुधिरौघपरिप्लुतम् ।
 चदच्छया निपातितं चन्द्रमादित्यगोचरात् ॥ ५
 युगान्तरमाहतेनेव शोषितं मकरालयम् ।
 पूर्णचन्द्रमिव व्योम्नि तुपारावृतमण्डलम् ॥ ६
 रेणुध्वस्तं दीर्घस्रजं मातङ्गमिव विक्रमे ।
 वृतं भूतगणैर्घोरैः क्रव्यादैश्च समन्ततः ॥ ७
 यथा धनं लिप्तमानैर्धूलैर्नृपतिसत्तमम् ।
 भुकुटीकृतवक्रान्तं क्रोधादुद्धूतचक्षुषम् ।
 सामर्प्यं तं नरव्याघ्रं मौमं निपातितं तथा ॥ ८
 ते तं दृष्ट्वा महेष्वासं भूतले पतितं नृपम् ।
 मोहमभ्यागमन्सर्वे कृपप्रभृतयो रथाः ॥ ९
 अवतीर्य रथेभ्यश्च प्राद्रवन्राजसन्निधौ ।
 दुर्योधनं च संग्राप्य सर्वे भूमावुपाविशन् ॥ १०
 ततो द्रौणिर्महाराज वाप्पपूर्णक्षणः श्वसन् ।
 उवाच भरतश्रेष्ठं सर्वलोकेश्वरेश्वरम् ॥ ११
 न नूनं विद्यते पुण्यं मानुषे किञ्चिदेव हि ।
 यत्र त्वं पुरुषव्याघ्र शेषे पांसुषु रूपितः ॥ १२
 सूत्वा हि नृपतिः पूर्वं समाज्ञाप्य च मेदिनीम् ।
 कथमेकोऽथ राजेन्द्र तिष्ठसे निर्जने वने ॥ १३
 दुःशासनं न पश्यामि नापि कर्णं महारथम् ।
 नापि वानसुहृदः सर्वान्किमिदं भरतर्षभ ॥ १४
 दुःखं नूनं कृतान्तस्य गतिं ज्ञातुं कथंचन ।
 लोकनाथो भवान्यत्र शेषे पांसुषु रूपितः ॥ १५
 एष मूर्धोभिपिकानामग्रे गत्वा परंतपः ।
 सतृणं ग्रसते पांसुं पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १६
 क्व ते तदमलं छत्रं व्यजनं क्व च पार्थिव ।
 सा च ते महती सेना क्व गता पार्थिवोत्तम १७
 दुर्बिज्ञेया गतिर्नूनं कार्पोणां कारणान्तरे ।
 यो वै लोकगुरुर्नाथो भवानेतां दशां गतः ॥ १८

आदित्यगोचरात्प्रगतात् । चक्रमादित्यगोचरमिति श. वाट
 तत्र चक्रमादित्यगोचरे सूर्यमण्डलमिषेति उक्तोपमा ॥ ५ ॥

अधुवा सर्वमर्त्येषु ध्रुवैव श्रीर्विचिन्त्यते ।
 भवतो व्यसनं दृष्ट्वा शक्रविस्पर्धिनो भृशम् ॥ १
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दुःखितस्य विशेषतः ।
 उवाच राजन्पुत्रस्ते प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २०
 विमृज्य नेत्रे पाणिभ्यां शोकजं वाप्पमुत्सृजन् ।
 कृपादीन्स तदा वीरानसर्वानेव नराधिपः ॥ २१
 ईदृशो लोकधर्मोऽयं धात्रा निर्दिष्ट उच्यते ।
 विनाशः सर्वभूतानां कालपर्यायकारितः ॥ २२
 सोऽयं मां समनुप्राप्तः प्रत्यक्षो भवतां हि यः ।
 पृथिवीं पालयित्वाऽहमेतां निष्ठासुपागतः ॥ २३
 दिष्ट्या नाहं परावृत्तो युद्धे कस्यांचिदापदि ।
 दिष्ट्याऽहं निहतः पापेच्छलेनैव विशेषतः ॥ २४
 उत्साहश्च कृतो नित्यं मया दिष्ट्या युयुत्सवा ।
 दिष्ट्या चास्मिन्हतो युद्धे निहतज्ञातिवान्धवः २५
 दिष्ट्या च वोऽहं पश्यामि युक्तानसाजनध्यातु ।
 स्वस्तियुक्तांश्च कल्याणास्तन्मे श्रियमनुत्तमम् २६
 मा भवन्तोऽत्र तप्यन्तां सौहृदान्निधनेन मे ।
 यदि वेदाः प्रमाणं वो जिता लोका मयाऽक्षयाः ॥
 जानमानः प्रभावं च कृष्णस्यामितवेजसः ।
 तेन न च्यावितश्चाहं क्षत्रधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ २८
 स मया समनुप्राप्तो नास्मि शोच्यः कथंचन ।
 कृतं भवद्भिः सदृशमनुरूपमिवात्मनः ।
 यतितं विजये शक्त्या देवं तु दुरतिक्रमम् ॥ २९
 एतावदुक्त्वाव वचनं वाप्पव्याकुललोचनः ।
 तूर्णान्वभूव राजेन्द्र रजाऽसौ विह्वलो भृशम् ३०
 तथा दृष्ट्वा तु राजानं वाप्पशोकसमन्वितम् ।
 द्रौणिः क्रोधेन जज्वाल यथा वह्निर्जगत्स्थे ३१
 स च क्रोधसमाविष्टः पाणौ पाणिं निपीड्य च ।
 वाप्पविह्वलया वाचा राजानमिदमब्रवीत् ॥ ३२
 पिता मे निहतः क्षुद्रैः सुनुशंसेन कर्मणा ।
 न तथा तेन तप्यामि यथा राजंस्त्वयाऽद्य वै ॥ ३३

कारणान्तरे अदृष्टरूपे गति । तेन दृष्टसामग्रीवियर्भ्यं जायत
 इति भावः ॥ १० ॥ पदपठितमोऽप्यायः ॥ ६६ ॥

शृणु चेदं वचो मतं मत्येन वदतः प्रभो ।
 श्वापूर्तेन दानेन धर्मेण सुकृतेन च ॥ ३४
 गौहं सर्वपाश्र्वालान्यासुदेवश्च पश्यतः ।
 धैर्यात् महाराज निहनिष्यामि पाण्डवान् ॥ ३५
 असुतां तु महाराज भवान्मे दातुमर्हति ॥ ३६
 वच्छ्रुत्वा वचनं द्रौणेश्वरराष्ट्र वचात्मजः ।
 मनसः प्रीतिजननं कृपं वचनमब्रवीत् ।
 दुर्योधन उवाच ।
 आचार्य शीघ्रं क्लृप्तं जलपूर्णं ममानय ॥ ३७
 न तद्वचनमाजाय राज्ञो ब्राह्मणमत्तमः ।
 फलशं पूर्णमाढाय राज्ञोऽन्तिकमुपागमन् ॥ ३८
 तमब्रवीन्महाराज पुत्रस्तव विशांपते ।

ममाजया द्विजश्रेष्ठ द्रोणपुत्रोऽभिपिन्वताम् ।
 सैनापत्येन भद्रं ते मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ३९
 राज्ञो नियोगाद्योद्ध्व्यं ब्राह्मणेन विशेषतः ।
 वर्तता क्षत्रधर्मेण तेन धर्मविदो विदुः ॥ ४०
 राजस्तु वचनं श्रुत्वा कृपः शारद्वतस्ततः ।
 द्रौणिं राज्ञो नियोगेन सैनापत्येऽभ्यपेचयत् ४१
 सोऽभिपिक्तो महाराज परिपश्य नृपोत्तमम् ।
 प्रयया सिंहनादेन दिशः सर्वा विनादयन् ॥ ४२
 दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र शोणितेन परिभुतः ।
 तां निशां प्रतिपेदेऽथ सर्वभूतभयावहाम् ॥ ४३
 अपन्नम्य तु ते तूर्णं तस्मादायोधनादृप ।
 शोकमंविप्रमनसश्चिन्तामापेद्विरे भृशम् ॥ ४४

॥ इति धीमन्महाभारते शतसाहसिकायां महितायां वैयाकृत्यां शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि पद्मपट्टिनोऽध्याय ॥ ६६ ॥

॥ समाप्तं गदायुद्धपर्वं शल्यपर्वं च ॥ ९ ॥

आः परं सांमिरुं परं भरिष्यति ।
 तन्वायमायः श्लोकः ।
 गजय उवाच ।

तनस्ते महिताः सर्वे प्रयाजा दधिनामुगाः ।
 उपान्तमयवेलायां शिविराभ्याशमागताः ॥ १

इदं शांतिपर्वं कृतमयोऽस्मिन् टी। भा। हस्तसामयें टी। भा। व्यासापापें च मुद्रणं
 त्रिभुवनगणरगुद्रापत्रे मुद्राङ्कितम् । शकाब्दे १८२९. सम १९०७.

SRIMANMAHABHARATAM

A NEW EDITION

MAINLY BASED ON

THE SOUTH INDIAN TEXTS,

With footnotes and Readings.

SAUPTIKAPARVA X.

EDITED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

Proprietors, Madhya Vilas Book Depot, Kumbakonam.

PRINTED AT THE

Jayaji Dadaji's "Nitya-sagar" Press,

BOMBAY.

1907.

(Registered according to the Act XXV of 1867.

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाभारतम् ।

सटिप्पणम् ।

सौत्तिकपर्व १०.

एतच्च

कुम्भयोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां गाढाभ्येन दाक्षिणात्यप्रमुक्तोद्गातारैरेण

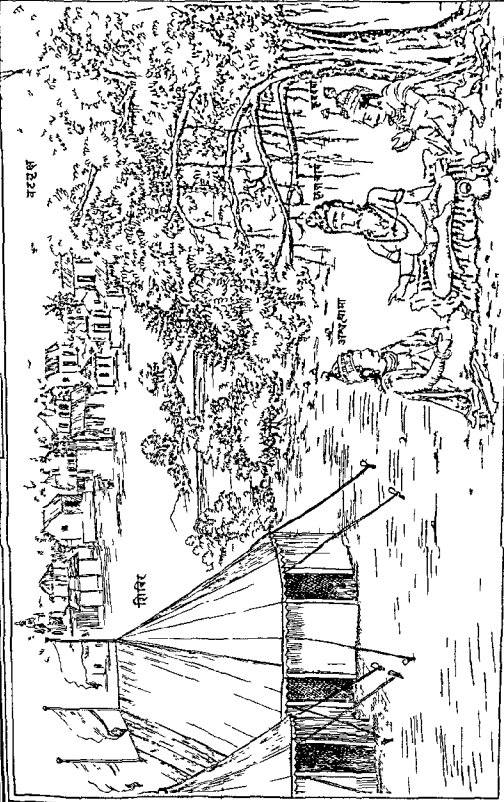
संग्रोष्य

मुंबापुर्या

पारसी दादाजी हस्तेना निर्लेपात्ममुद्रकस्थे मुद्रकिना प्रकाशितम् ।

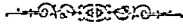
इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकराजनियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखासुदं
कुलास्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्त्रा स्वाधीना रक्षिताः ।

सौरिक पर्व

श्रीः ।

श्रीमन्महाभारतम् ।

सौप्तिकपर्व १० ।

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

मथपराशरयोः संलापः ॥ १ ॥ श्रौतितृपकृत्यार्थभिवेकमध्यमेय श्यप्रोषलायन्तादुपवेदानम् ॥ २ ॥ तत्र रात्रौ वृत्तेन षट्काण्डपद्यतीना श्रौतिना चद्वस्वेनावि पाण्डववचमिषोरणम् ॥ ३ ॥ ततः वृषहृत्प्रवर्तनां तमुद्रोष्य हवर्कण्यकथम- माथेना ॥ ४ ॥

श्रीविद्व्यासाय नमः ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
 देवीं सारस्वतीं ज्यामं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १

मन्त्र उवाच ।
 तन्मे सहिताः सर्वे प्रपाता दक्षिणामुखाः ।
 उपान्मयवेलायां त्रिविराभ्यामप्रमागताः ॥ १

विमुच्य वाह्यस्वरिता भीताः ममनुबोधनात् ।
 गहनं दंशमामाष प्रच्छन्ना न्यविशन्त ते ॥ २

मेनानिवेगमभितो नातिद्रुमसम्पिताः ।
 [निष्ठुषा निशितैः शर्वैः समन्तान्तरविशन्तः ।]
 दीपिमुष्णं च निःशस्य पाण्डवानन्वचिन्तायन ॥ ३

मुत्था च निनद्रं पौरं पाण्डवानां जयपिणाम् ।
 अनुसारभयाङ्गीताः प्राप्सुगाः प्राद्रवन्पुनः ॥ ४

मे सुहृतापानो गन्वा धान्वावाहा विपामिताः ।
 नाप्यन्व मह्यमासाः श्रोषामर्षवर्षांगताः ॥ ५

गात्रो षण्णे गंगमा सुहृत् ममसम्पिताः ॥ ६

धृगगष्ट उवाच ।
 चर्षद्वेपमिदं कर्म कृतं मीमेन मञ्जय ।

यत्स नागायुतप्राणः पुत्रो मम निपातितः ॥ ७

अवश्व्यः सर्वभूतानां यत्रमंहननो युवा ।
 पाण्डवैः समरे पुत्रो निहतो मम मञ्जय ॥ ८

न दिष्टमभ्यतिप्रान्तुं शस्यं गावन्गणे नरैः ।
 यन्ममेत्य रणे पार्थः पुत्रो मम निपातितः ॥ ९

अद्रिगारमयं नूनं हृदयं मम मञ्जय ।
 हतं पुत्रशतं धुत्वा यद्य दीर्घं महद्यथा ॥ १०

कथं हि शृद्धमिधुनं हतपुत्रं भविष्यति ।
 न शकं पाण्डुपुत्रस्य विषये यन्मुमुग्धते ॥ ११

कथं राघः पिता भूत्वा मयं राजा च मञ्जय ।
 प्रेष्यभूतः प्ररतेषं पाण्डवस्य शागनात् ॥ १२

प्रसृज्य पृथिवीं सर्वां सिन्धु मूर्धनि मञ्जय ।
 कथमप्य भविष्यामि प्रेष्यभूतो दृग्न्तृच ॥ १३

कथं मीगस्य शरसानि धोतुं शक्यामि मञ्जय ।
 येन पुत्रशतं पुनमेकेन निहतं मम ॥ १४

कृतं मत्वं पश्यन्मम विदुरग्न मत्तमनः ।
 अहूर्वा चपन्मम मम पुत्रेण मञ्जय ॥ १५

अथमेतं हते गात्र दूरे दूषोपने मम ।
 एतवतो वृषो श्रौतिः विष्वहृण मञ्जय ॥ १६

एव दूषोपने १ इत्येतेषु पाठेषु मन्त्रोः श्रौतितृपकृत्यार्थभिवेकमध्यमेय श्यप्रोषलायन्तादुपवेदानम् ॥ २ ॥ तत्र रात्रौ वृत्तेन षट्काण्डपद्यतीना श्रौतिना चद्वस्वेनावि पाण्डववचमिषोरणम् ॥ ३ ॥ ततः वृषहृत्प्रवर्तनां तमुद्रोष्य हवर्कण्यकथम- माथेना ॥ ४ ॥

इतरेषु पाठेषु मन्त्रोः श्रौतितृपकृत्यार्थभिवेकमध्यमेय श्यप्रोषलायन्तादुपवेदानम् ॥ २ ॥ तत्र रात्रौ वृत्तेन षट्काण्डपद्यतीना श्रौतिना चद्वस्वेनावि पाण्डववचमिषोरणम् ॥ ३ ॥ ततः वृषहृत्प्रवर्तनां तमुद्रोष्य हवर्कण्यकथम- माथेना ॥ ४ ॥

सञ्जय उवाच ।

गत्वा तु तावका राजन्नातिदूरं मनस्विनः ।
 अपश्यन्त वनं घोरं नानाद्रुमलतावृतम् ॥ १७
 ते मुहूर्तं तु विश्रम्य लब्धतोयैर्हयोत्तमैः ।
 सूर्यास्तमयवेलायां कौरवेयस्य शासनात् ॥ १८
 नानामृगगणैर्लुष्टं नानापक्षिभिराकुलम् ।
 नानाद्रुमलताच्छन्नं नानाव्यालनिपेक्षितम् ॥ १९
 नानातोयसमाकीर्णैस्तटाकैरुपशोभितम् ।
 पत्रिनीशतसंछन्नं नीलोत्पलसमायुतम् ॥ २०
 प्रविश्य तद्वनं घोरं वीक्षमाणाः समन्ततः ।
 शाखासहस्रसंछन्नं न्यग्रोधं ददृशुस्ततः ॥ २१
 उपेत्य तु तदा राजव्यग्रोधं ते महारथाः ।
 ददृशुर्द्विपदां श्रेष्ठाः श्रेष्ठं तं वै वनस्पतिम् ॥ २२
 तेऽवतीर्थं रथेभ्यश्च विप्रमुच्य च वाजिनः ।
 उपस्पृश्य यथान्वायं सन्ध्यामन्वासत प्रभो ॥ २३
 ततोऽस्तं पर्वतश्रेष्ठमनुप्राप्तं दिवाकरे ।
 सर्वस्य जगतो धात्री शर्वरी प्रत्यपद्यत ॥ २४
 ग्रहनक्षत्रताराभिः प्रकीर्णाभिरलंकृतम् ।
 नमोऽंशुकमिवाभाति प्रेक्षणीयं समन्ततः ॥ २५
 इच्छथा ते प्रवल्गन्ति ये सत्त्वा रात्रिचारिणः ।
 दिवाचराश्च ये सत्त्वास्ते निद्रावशमागताः ॥ २६
 रात्रिचरणां सत्त्वानां तिनानादोऽभूत्सुदरुणः ।
 ऋव्यादाश्च प्रमुदिता घोरा प्राप्ता च शर्वरी ॥ २७
 तस्मिन्नात्रिमूले घोरैः दुःखशोकसमन्विताः ।
 कृतवर्मा कृपो द्रौणिरूपोपविशुः समम् ॥ २८
 उपोपविष्टाः शोचन्तो न्यग्रोधस्य समीपतः ।
 तमेवार्थमतिक्रान्तं कुरुराण्डवयोः क्षयम् ॥ २९
 निद्रया च परीताद्वा निपेदुर्धरणीतले ।
 श्रमेण सुदृढं युक्ता विक्षता विविधैः शरैः ॥ ३०
 ततो निद्रावशं प्राप्तौ कुरुभोजौ महाबलौ ।
 सुखोचितानङ्गुःखाहौ निपण्णौ धरणीतले ॥ ३१
 तौ तु सुप्तौ महाराज तस्मिन्देसे महारथौ ।
 [महाहृदयनोपेतौ भूमावेव ह्यनाथवत् ॥] ३२

नानापुष्पोपशोभितमिति झ. पाठ. ॥ २० ॥ अन्वासात् उपावित-
 वन्तः ॥ २३ ॥ अंशुक दक्षम् ॥ २५ ॥ शयनोपेतौ प्रागिति

क्रोधामर्षवशं प्राप्तौ द्रोणपुत्रस्तु भारत ।
 न वै स स जगामाथ निद्रां सर्प इव शसन् ॥ ३३
 न लेभे स तु निद्रां वै दक्षमानोऽतिमन्युना ।
 वीक्षांचक्रे महाबाहुस्तद्वनं घोरदर्शनम् ॥ ३४
 वीक्षमाणो वनोद्देशं नानासत्त्वंनिपेक्षितम् ।
 अपश्यत महाबाहुर्न्यग्रोधं वायसावृतम् ॥ ३५
 तत्र काकसहस्राणि तां निद्रां पर्यणामयन् ।
 सुखं स्वपन्तः कौरव्य पृथक्पृथग्गुपाश्रयाः ॥ ३६
 सुप्तेषु तेषु काकेषु विस्रब्धेषु समन्ततः ।
 सोऽपश्यत्सहसा यान्तमुल्लङ्कं घोरदर्शनम् ॥ ३७
 महास्वनं महाकायं हर्यक्षं बभ्रुपिङ्गलम् ।
 सुतीक्ष्णघोषानखरं सुपर्णमिव वेगितम् ॥ ३८
 सोऽथ शब्दं मृदुं कृत्वा लीयमान इवाण्डजः ।
 न्यग्रोधस्य ततः शाखां पातयामास भारत ॥ ३९
 संनिपत्य तु शाखायां न्यग्रोधस्य विहंगमः ।
 सुप्ताज्जघान विस्रब्धान्वापसान्वायसान्तकः ॥ ४०
 केषांचिदच्छिन्नतपक्षाञ्छिरांसि च चकर्त ह ।
 चरणांश्चैव केषांचिद्भ्रमज्ज चरणायुधः ॥ ४१
 क्षणेनाग्नस्त बलवान्येऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः ॥ ४२
 तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विशांपते ।
 न्यग्रोधमण्डलं सर्वं संछन्नं पर्वतोपमम् ॥ ४३
 तांस्तु हत्वा ततः काकान्कौशिको मुदितोऽभवत् ।
 प्रतिकृत्य यथाकामं शृण्वां शत्रुसुदनः ॥ ४४
 तद्दृष्ट्वा तादृशं कर्म कौशिकेन कृतं निशि ।
 तद्वाच्यं कृतसंकल्पो द्रौणिरकोऽन्वचिन्तयत् ॥ ४५
 उपदेशः कृतोऽनेन पक्षिणा मम संयुगे ।
 शृण्वां क्षपणं युक्तं प्राप्तः कालश्च मे मतः ॥ ४६
 नाद्य शक्यं मया हन्तुं पाण्डवा जितकाशिनः ।
 बलवन्तः कृतोत्साहा लब्धलक्षाः प्रहारिणः ॥ ४७
 राज्ञः सकाशे तेषां च प्रतिज्ञातो वधो मया ।
 पतद्वाग्निसमां वृत्तिमास्थाय्यात्मविनाशिनीम् ॥ ४८
 न्यायतो युध्यमानस्य प्राणत्यागो न संशयः ।
 छत्रना तु भवेत्सिद्धिः शृण्वां च क्षयो महान् ॥ ४९
 शेषः ॥ ३२ ॥ पर्यणामयन् परिणीतवन्त आसन् ॥ ३३ ॥ हर्यक्ष
 हरिन्मणिभलोचनम् । घोषा नासा ॥ ३८ ॥ प्रथमोऽप्याय. ॥ ३९ ॥

नत्र संशयितादार्थोऽर्थो निःसंशयो भवेत् ।
 नैजना बहुमन्यन्ते येष्यशास्त्रविद्यारदाः ॥ ५०
 आप्यत्र भवेत्कार्यं गहितं लोकनिन्दितम् ।
 कर्तव्यं तन्मनुष्येण क्षत्रधर्मेण वर्तता ॥ ५१
 निन्दितानि च कर्माणि कुत्सितानि पदेपदे ।
 गोपधानि कृतान्येव पाण्डुरेकृतात्मभिः ॥ ५२
 अम्बिन्नर्थं पुग गीताः श्रूयन्ते धर्मवित्तमैः ।
 श्लोका न्यायमवेक्षद्विस्तृत्वार्यास्तत्त्वदर्शिभिः ५३
 परिश्रान्ते विदीर्णं वा भुञ्जाने वाऽपि शत्रुभिः ।
 प्रस्थाने वा प्रवेद्ये वा प्रहर्तव्यं रिपोर्वलम् ॥ ५४
 निद्रार्तमर्धगत्रं च तथा नष्टप्रणायकम् ।
 मित्रयोधं चलं यत्र द्विधा युक्तं च यद्भवेत् ॥ ५५
 इत्येवं नियमं चक्रे गुप्तानां निद्रि मारणे ।
 पाण्डूनां मष्ट पाञ्चालैर्द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ॥ ५६
 ग कृगं मतिमास्थाय विनिश्चित्य सुहृद्गुह्युः ।
 गुप्तो प्रायोधयत्तौ तु मातुलं भोजमेव च ॥ ५७
 नो प्रपुद्गो महात्मानो कृपमूर्तो महाबलः ।
 नोत्तरं प्रतिपद्यतां तत्र युक्तं त्रिया श्रुतां ॥ ५८
 न गृह्णतिव ध्यान्वा तागुप्तो वाययममर्षीन् ॥ ५९
 हनो दुर्योधनो गजा एवकीर्णो महाबलः ।
 यन्मार्थं वरमस्माभिर्गमक्तं पाण्डवैः मह ॥ ६०

एकाकी बहुभिः क्षुद्रैराह्वे शुद्धविक्रमः ।
 पातितो भीमसेनेन एकादशचमूपतिः ॥ ६१
 पृकोदरेण क्षुद्रेण सुनृगंसमिदं कृतम् ।
 मूर्धाभिषिक्तस्य त्रिरः पादेन परिमृष्टता ॥ ६२
 विनर्दन्ति च पाञ्चालाः श्वेलन्ति च हमन्ति च ।
 घमन्ति शङ्खाञ्जतशो हृष्टा भान्ति च दुन्दुभीन् ६३
 वादित्रघोपस्तुमुलो विमिश्रः शङ्खनिःस्रवः ।
 अनिलेनेरितो पारो दिशः पूर्यतीव ह ॥ ६४
 अश्वानां हेपमाणानां गजानां चैव घृंहताम् ।
 निहनादथ शूराणां श्रूयन्ते सुमहानयम् ॥ ६५
 दिशं प्राचीं ममाश्रित्य हृष्टानां गच्छतां शृगम् ।
 रथनेमिन्यनार्थं श्रूयन्ते रोमहर्षणाः ॥ ६६
 पाण्डवैर्घातैराप्राणां यदिदं कर्दनं कृतम् ।
 वयमेव प्रयः शिष्टा अम्बिन्महति वेशमे ॥ ६७
 केचिन्नागशतप्राणाः केचित्कर्वायसोविदाः ।
 निहताः पाण्डवैर्मन्बिन्मन्ये कालस्य पर्ययम् ॥ ६८
 एवमेतेन भाव्यं हि नूनं कार्येण तन्नतः ।
 यथा वसुदेवो निष्ठा कृते यमेऽपि दुष्करे ॥ ६९
 भवतोन्तु यदि प्रज्ञा न मोहादपचीयते ।
 ज्यगन्नेऽम्बिन्महत्यर्थं यद्यः श्रेयसादृश्यताम् ॥ ७०

॥ इति श्रीमद्महाभारते सौप्तिकपर्वे नि मयमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तिर्ताप्योऽध्यायः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्महाभारते सौप्तिकपर्वे नि मयमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति उवाच ।
 शृणु मे वचनं सर्व हेतुपूर्नः मया विभो ।
 ममारि तु वनः किञ्चिद्वृष्ट्याद्य महासुत ॥ १
 प्रापदा मातुलाः सर्वे निषदाः कर्मलोड्योः ।
 देरे वृष्टकारे च परं ताभ्यां न विद्यते ॥ २
 न हि देरेण विज्यन्ति पापांसेरेण मगन ।
 न शारि कर्मलोडन शान्त्यां विद्विन्नु योऽन्यः ॥ ३

३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥

ताभ्यामुमाभ्यां सर्वायां निषदा अपमोणनाः ।
 प्रवृष्टाभ्यं एष्यन्ते निष्ठाभ्यं सर्वैः ॥ ४
 एतेभ्यः परेते वपस्त्रिषु मापपते कृतम् ।
 वृष्ट धेरे तथा परात्रिके न मापपते कृतम् ॥ ५
 उन्धानं शारि देवस्य कनुगधानं च देवस्य ।
 स्वर्धं मरति मरेय दूरंमय रिनिधयः ॥ ६
 गुरुरे च तथा देरे मयस्य धेरे च वरिणि ।

३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥

वीजं महागुणं भूयात्तथा सिद्धिर्हि मानुषी ॥ ७
 तयोर्देवं तु दुश्चिन्त्यं स्वदशेनैव वर्तते ।
 प्राज्ञाः पुरुषकारे तु वर्तन्ते दैवमास्थिताः ॥ ८
 ताभ्यां सर्वे हि कार्यार्था मनुष्याणां नरपथम् ।
 विचेष्टन्तः स दृश्यन्ते निवृत्तास्तु तथैव च ॥ ९
 कृतः पुरुषकारश्च सोऽपि दैवेन सिध्यति ।
 तथास्य कर्मणः कर्तुरभिनिर्वर्तते फलम् ॥ १०
 उत्थानं च मनुष्याणां दक्षणां दैववर्जितम् ।
 अफलं दृश्यते लोके सम्यगप्युपपादितम् ॥ ११
 तत्रालसा मनुष्याणां ये भवन्त्यमनसिनः ।
 उत्थानं ते विगर्हन्ति प्राज्ञानां तन्न रोचते ॥ १२
 प्राप्यशो हि कृतं कर्म नाफलं दृश्यते भुवि ।
 अकृत्वा च पुनर्दुःखं कर्म पश्येन्महाफलम् ॥ १३
 चेष्टामकुर्वन्नभते यदि किञ्चिद्यच्छया ।
 यो वा न लभते कृत्वा दुर्दशौ तापुभावपि ॥ १४
 शक्नोति जीवितुं दक्षो नालसः सुखमेधते ।
 दृश्यन्ते जीवलोकेऽसिन्दक्षाः प्रायो हितैषिणः ॥ १५
 यदि दक्षः समारम्भात्कर्मणो नाश्रुते फलम् ।
 नास्य वाच्यं भवेत्किञ्चिच्छब्दव्यं चाऽधिगच्छति ॥ १६
 नाकृत्वा कर्म लोके हि फलं विन्दति कर्हिचित् ।
 स तु वक्तव्यतां घाति द्वेष्यो भवति भूयशः ॥ १७
 एवमेतदनादृत्य वर्तते यस्त्वतोऽन्यथा ।
 स करोत्यात्मनोऽनर्थानेप बुद्धिमतां नयः ॥ १८
 हीनं पुरुषकारेण यदि दैवेन वा पुनः ।
 कारणाभ्यामथैताभ्यामुत्थानमफलं भवेत् ॥ १९
 हीनं पुरुषकारेण कर्म त्विह न सिध्यति ॥ २०
 दैवतेभ्यो नमस्कृत्य यस्त्वर्थान्सम्यगीहते ।
 दक्षो दाक्षिण्यसंपन्नो न स मोघैर्विहन्यते ॥ २१

सम्यगीहा पुनरियं यो वृद्धानुपसेवते ।
 आपृच्छति च यच्छ्रेयः करोति च हितं वचः ॥ २२
 उत्थापोत्थाय हि सदा प्रष्टव्या वृद्धसंमताः ।
 ते स योगे परं मूलं तन्मूला सिद्धिरुच्यते ॥ २३
 वृद्धानां वचनं श्रुत्वा योऽभ्युत्थानं प्रयोजयेत् ।
 उत्थानस्य फलं सम्यक्त्वदा स लभतेऽचिरात् ॥ २४
 रागात्क्रोधाद्भयाद्भोमाघोऽर्थ्यानीहेत मानवः ।
 अनीशश्चावमानी च स शीघ्रं भ्रश्यते श्रियः ॥ २५
 सोयं दुर्योधनेनायो लुब्धेनादीर्घदर्शिना ।
 असमर्थः समारब्धो मूढत्वादविचिन्तितः ॥ २६
 हितवृद्धीननादृत्य संमथ्यासाधुभिः सह ।
 वार्यमाणोऽकरोद्द्वैरे पाण्डवैर्गुणवचरैः ॥ २७
 पूर्वमप्यतिदुःशीलो न धैर्यं कर्तुमर्हति ।
 तपत्यर्थे विपन्ने हि मित्राणां न कृतं वचः ॥ २८
 अनुवर्तामहे यत्तु तं वयं पापपूरुषम् ।
 असानप्यनयस्तसात्प्राप्तोऽयं दारुणो महान् ॥ २९
 अनेन तु ममाद्यापि व्यसनेनोपतापिता ।
 बुद्धिश्चिन्तयते किञ्चित्सं श्रेयो नावबुध्यते ॥ ३०
 मुह्यता तु मनुष्येण प्रष्टव्याः सुहृदो जनाः ।
 तत्रास्य बुद्धिर्विनयस्तत्र श्रेयश्च पश्यति ॥ ३१
 ततोऽस्य मूलं कार्याणां बुद्ध्या निश्चित्य वै बुधाः ।
 तेऽत्र पृष्टा यथा ब्रूयुस्तत्कर्तव्यं तथा भवेत् ॥ ३२
 ते वयं धृतराष्ट्रं च गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
 उपृच्छामहे गत्वा विदुरं च महामतिम् ॥ ३३
 ते पृष्टास्तु वदेयुर्बुद्धेयो नः समनन्तरम् ।
 तदस्माभिः पुनः कार्यमिति मे नैष्टिकी मतिः ॥ ३४
 अनारम्भाच्च कार्याणां नार्थः संपद्यते क्वचित् ॥ ३५

दैवमपि व्यर्थमिति पक्षद्वय सर्वत्र व्यवस्यति तत्र पूर्वेषु पक्ष
 श्रेयानितार्थं ॥ ६ ॥ विचेष्टन्त प्रवृत्ता दृश्यन्ते लोकदृष्टे-
 लर्थं ॥ ९ ॥ कर्मोक्तत्वा तु य पश्येदित्यपि प्रायशोऽस्ति ॥ १३ ॥
 दुर्दशौ दुर्लभौ ॥ १४ ॥ एतौ चास्याधिगच्छतीति छ पाठ । तत्र
 अत्य कर्मण स्पष्टं लोकस्य स्वल्प चाधिगच्छति लोकप्रिय
 साहित्यार्थं ॥ १६ ॥ अकृत्वा कर्म यो लोके फल वि-

न्यति किञ्चित् इति छ पाठ । तत्र अदक्षस्तु परप्रयत्नादितेन
 जीवन्पि भोक्तृमेवाय समर्थो नाऽर्थित्युक्तिरिति निन्धन इति भावः ॥
 १७ ॥ एतत् दैवदाक्षयो साहित्यम् । अन्यथा तयोर्भ्य-
 तरालम्बनेन ॥ १८ ॥ योगे अलम्बलाभे ॥ २३ ॥ अनीश
 अजितचित्त । अवमानी परमजवान् ॥ २५ ॥ द्वितीयोऽ-
 ध्यायः ॥ २ ॥

छते पुरूपकारे तु येषां कार्यं न सिञ्च्यति । | दैवेनोपहृतास्ते तु नाम्ना कार्या विचारणा ॥ ३६
|| इति श्रीमन्महाभारते सौत्तिकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमिना वृषभचक्रनाटय वृषहृत्वमंगो पुच्छे निशि प्रसुप्तपाण्डुपाम्नाहृताप्रतिपानम् ॥ १ ॥

<p>सञ्जय उवाच । कृपस्य वचनं श्रुत्वा धर्मार्थमहितं शुभम् । अश्वत्थामा महाराज दुःश्शयोऽममन्वितः ॥ १ दृशमानस्तु शौकेन प्रदीप्तनाभिना यथा । क्रूरं मनमत्तः कृत्वा तात्रुर्मा प्रत्यभाषत ॥ २ पुरूपेपुरूपे बुद्धिर्याथा भवति शोभना । तुष्यन्ति च पृथग्भवे प्रजया ते स्वयाम्बया ॥ ३ मर्षां हि मन्यते लोक आत्मानं बुद्धिमत्तम् । मर्षस्यान्मा वदुमतः सर्वान्मानं प्रशंसति ॥ ४ मर्षस्य हि स्वका प्रजा माधुवादे प्रतिष्ठिता । परबुद्धि च निन्दन्ति स्या प्रशंसन्ति चामहन् ॥ ५ क्षाणान्तरव्योगेन येषा मंयदने मतिः । तेऽन्योन्येन च तुष्यन्ति वदुमन्यन्ति चामहन् ॥ ६ तस्मै तु मनुष्यस्य मामा बुद्धिस्तदात्ता । फालयोगे विषयान् प्राप्यान्योन्यं विषयां ॥ ७ अनित्यराशु विषयानां मनुष्याणां विशेषतः । विषयैश्च्यमामाद्य मामा बुद्धिः प्रजापते ॥ ८ कथा हि येषः कृतान्ते शान्ता स्याधि यथाविधि । भयस्य कृत्ते योमान्प्रशमार्थमिति प्रभो ॥ ९ ण्य कावेग्य योगार्थं बुद्धिं कुर्यान् मानसाः । प्रमथा च मया कृता ता च कृतानि ये पृथाः १० नयथा मारते कान्ते बुद्ध्या भवति मोक्षिताः । मयेऽप्यथा जगत्तां तु मोक्षतां मारयां मतिम् ११ पश्यन्तं वा मारापो मर्षादि पापि मादधीम् ।</p>	<p>अत्राप्य पुरूपो भोज कुरते बुद्धिर्वहृतम् ॥ १० एकस्मिन्नेव पुरूपे सामा बुद्धिस्तदात्ता । भवत्यनित्या प्रजा हि सा तस्मैव न रोचते ॥ ११ निश्चित्य तु यथाप्रानं यां मति माधु पश्यति । तथा प्रकुरते भावं सा तस्योद्योगकाङ्क्षा ॥ १४ सर्वो हि पुरूपो भोज माभेनदिति निश्चितः । वर्तुमागभते प्रीति मग्नादिषु फर्मसु ॥ १५ सर्वे हि युक्तां विज्ञाय प्रजां वापि स्वका नराः । चेष्टन्ते विविधा चेष्टां हितमित्येव जानते ॥ १६ उपजाता ज्यमनजा येयमद्य मतिर्मम । युवयोस्तां प्ररक्ष्यामि सर्वेषां शोषनादिनीम् १७ प्रजापतिः प्रजाः कृष्ट्वा फर्म तासु विधाय च । येषैर्वर्षे ममाधना दैकेनं गुणवचसम् ॥ १८ मादक्षणे वेदमभ्यं तु धर्मिये तेन उपासम् । दाक्ष्यं वेभ्ये च नृते च मयैरणांशुतात्ताम् ॥ १९ अदान्ते मादक्षणेऽप्याभुनिमेजाः धर्मिये मृतः । अदक्षो निष्पते वेभ्यः कृष्ट्वा प्रशिक्षताम् ॥ २० मोक्षति वातः बुद्धे धेष्टे मादक्षणेऽभिभूति । मन्दमान्प्रजाऽभ्येनं धर्ममममनुष्टिताः ॥ २१ धर्मममं सिद्धिवाऽर्थं यदि मादक्षणाभिधाः । प्रशंसिष्ये महारमं न मे मग्नात्कृतनम ॥ २२ पापविना मनुर्दिव्य दिव्याऽग्निनि पादवे । निरं निरां ददां निरु मयाति ममदि ॥ २३ मोक्षमद्य यथासामं धर्ममममाराय च ।</p>
--	--

१० पुरूपे पुरूपे बुद्धिः यथा ११ सर्वे हि युक्तां विज्ञाय प्रजां वापि स्वका नराः १२ चेष्टन्ते विविधा चेष्टां हितमित्येव जानते १३ उपजाता ज्यमनजा येयमद्य मतिर्मम १४ युवयोस्तां प्ररक्ष्यामि सर्वेषां शोषनादिनीम् १५ प्रजापतिः प्रजाः कृष्ट्वा फर्म तासु विधाय च १६ येषैर्वर्षे ममाधना दैकेनं गुणवचसम् १७ मादक्षणे वेदमभ्यं तु धर्मिये तेन उपासम् १८ दाक्ष्यं वेभ्ये च नृते च मयैरणांशुतात्ताम् १९ अदान्ते मादक्षणेऽप्याभुनिमेजाः धर्मिये मृतः २० अदक्षो निष्पते वेभ्यः कृष्ट्वा प्रशिक्षताम् २१ मोक्षति वातः बुद्धे धेष्टे मादक्षणेऽभिभूति २२ मन्दमान्प्रजाऽभ्येनं धर्ममममनुष्टिताः २३ पापविना मनुर्दिव्य दिव्याऽग्निनि पादवे २४ निरं निरां ददां निरु मयाति ममदि २५ मोक्षमद्य यथासामं धर्ममममाराय च

गन्ताऽसि पदवीं राज्ञः पितुश्चापि महात्मनः २४
 अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला विश्वस्ता जितकाशिनः ।
 विमुक्तयुग्यकवचा हर्षेण च समन्विताः ।
 वयं जिता मताश्चैषां श्रान्ता व्यायामकशिताः २५
 तेषां निशि प्रसुप्तानां सुस्थानां शिविरे स्वके ।
 अवस्कन्दं करिष्यामि शिविरस्याद्य दुष्करम् ॥ २६
 तानवस्कन्द्य शिविरे प्रेतभूतानचेतसः ।
 सूदयिष्यामि विक्रम्य मघवानिव दानवान् ॥ २७
 अद्य तान्सहितान्सर्वान्शृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
 सूदयिष्यामि विक्रम्य कर्षं दीप्त इवानलः ॥ २८
 निहत्य चैव पाञ्चालाञ्छान्तिं लब्धाऽसि सत्तम ॥
 पाञ्चालेषु चरिष्यामि सूदयन्नद्य संयुगे ।
 पिनाकपाणिः संक्रुद्धः स्वयं रुद्रः पशुष्विव ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते सौप्तिकपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

द्रौणिकृपयोः संवादः ॥ १ ॥

कृप उवाच ।
 दिष्ट्वा ते प्रतिकर्तव्ये मतिर्जातेयमच्युत ।
 न त्वां वारयितुं शक्नो वज्रपाणिरपि स्वयम् ॥ १
 अनुयास्यावहे त्वां तु प्रभाते सहितानुभौ ।
 अद्य रात्रौ विश्रमस्य विमुक्तकवचध्वजः ॥ २
 अहं त्वामनुयास्यामि कृतवर्मा च सात्वतः ।
 परानभिमुखं यान्तं रथावास्थाय दंशितौ ॥ ३
 आवाभ्यां सहितः शत्रून्शो निहन्ता समागमे ।
 विक्रम्य रथिनां श्रेष्ठ पाञ्चालान्सपदानुगान् ॥ ४
 शक्तस्त्वमसि विक्रम्य विश्रमस्य निशामिमाम् ।
 चिरं ते जाग्रतस्तात स्वप तावन्निशामिमाम् ॥ ५
 विश्रान्तश्च विनिद्रश्च स्वस्थचिचश्च मानद ।
 समेत्य समरे शत्रून्वधिष्यसि न संशयः ॥ ६
 न हि त्वां रथिनां श्रेष्ठं प्रग्रहीतवरायुधम् ।
 जेतुमुत्सहते कश्चिदपि देवेषु पापकिः ॥ ७

गन्तामि गमिष्यामि । पदवीं आरुष्यम् ॥ २४ ॥ गमिष्यामि पाञ्चालान्पदवीमद्य दुर्गमामिति इ. पाठः ॥ ३१ ॥

अद्याहं सर्वपाञ्चालान्निकृत्या च निकृप्य च ।
 अर्दयिष्यामि संहृत्यो रणे पाण्डुसुतांस्तथा ।
 'सूदयिष्यामि संक्रुद्धः पशुनिव पिनाकधृत् ॥'
 अद्याहं सर्वपाञ्चालैः कृत्वा भूमिं शरीरिणीम् ।
 प्रहृत्यैकेन शस्त्रेण भविष्याम्यनुषः पितुः ॥ ३२
 दुर्योधनस्य कर्णस्य भीष्मसैन्धवयोरपि ।
 गमिष्यामि निशावेलां पदवीमद्य दुर्गमाम् ॥ ३३
 अद्य पाञ्चालराजस्य शृष्टद्युम्नस्य वै निशि ।
 विरात्रे प्रमथिष्यामि पशोरिव शिरो बलात् ॥ ३४
 अद्य पाञ्चालपाण्डूनां शयितानां शिरो निशि ।
 खड्गेन निशितेनाजौ प्रमथिष्यामि गौतम ॥ ३५
 अद्य पाञ्चालसेनां तां निहत्य निशि सौप्तिके ।
 कृतकृत्यः सुखी चैव भविष्यामि महामते ॥ ३६

कृपेण सहितं यान्तं गुप्तं च कृतवर्मणा ।
 को द्रौणि युधि संरब्धं योधयेदपि देवराट् ॥ ८
 ते वयं निशि विश्रान्ता विनिद्रा विगतज्वराः ।
 प्रभातायां रजन्यां वै निहनिष्याम शत्रवान् ॥ ९
 तव ह्यस्त्राणि दिव्यानि मम चैव न संशयः ।
 सात्वतोपि महेष्वासो नित्यं युद्धेषु कोविदः ॥ १०
 ते वयं सहितास्तात सर्वाञ्छत्रयून्समागताम् ।
 प्रसह्य समरे हत्वा प्रीतिं प्राप्स्याम पुष्कलाम् ॥ ११
 विश्रमस्य त्वमव्यग्रः स्वप चेमां निशां सुखम् ।
 अहं च कृतवर्मा च प्रभाते त्वां नरोत्तमम् ॥ १२
 अनुयास्याव सहितौ भन्विना परतापनौ ।
 रथिनं त्वरथा यान्तं रथमास्थाय दंशितौ ॥ १३
 स गत्वा शिविरं तेषां नाम विश्राव्य चाहवे ।
 वतः कर्ताऽसि शत्रूणां युध्यतां कदनं महत् ॥ १४
 कृत्वा च कदनं तेषां प्रभाते विमलेऽहनि ।

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

निहन्ता निहनिष्यति ॥ ४ ॥

विहरत्य यथा शुकः मृदूयित्वा महासुरात् ॥ १५ ॥
 न हि शक्तो रणे जेतुं पाञ्चालानां वरुथिनीम् ।
 त्रेनामिव कुद्धः सर्वदानवमृदनः ॥ १६ ॥
 .ना त्वां सहितं सहये गुप्तं च कृतवर्षणा ।
 न सहेत विभुः सावाढन्नपाणिरपि स्वयम् ॥ १७ ॥
 न चाहं समरे तात कृतवर्मा न चैव हि ।
 अनिजित्य रणे पाण्डूनपयास्यामि कर्हिचिद् ॥ १८ ॥
 हत्वा च समरे धुद्रान्पाञ्चालान्पाण्डुभिः सह ।
 नियतिंस्यामहे सर्वे हता चा स्वर्गगा वयम् ॥ १९ ॥
 सर्वोपायैः सहायास्ते प्रभाते वयमाहवे ।
 मत्समेतन्महाबाहो प्रघर्षामि तवानप ॥ २० ॥
 मयमुक्कलतो द्रोणिर्मातुलेन हितं वचः ।
 अमर्षान्मातुलं राजन्क्रोधाद्बहुद्वृत्य लोचने ॥ २१ ॥
 आतुरस्य कुतो निद्रा नरस्यामपितस्य च ।
 अर्थाधिन्तायतथापि कामयानस्य वा पुनः ॥ २२ ॥
 तदिदं ममनुप्राप्तं पश्य मेऽथ चतुष्टयम् ।
 यस्य भागधतुर्यो मे स्वयमदाय नाशयेत् ॥ २३ ॥
 किं नाम दुःशं लोकैऽग्निपितृवर्षमनुस्मरन् ।
 इदयं निर्दहन्मेऽथ गन्धहानि न शाम्यति ॥ २४ ॥
 यथा च निहतः पार्षः पिता मम विशोपतः ।
 प्रत्यक्षमपि मे सर्वं तन्मे मर्माणि कृन्तति ॥ २५ ॥

कथं हि माद्यो लोके मृहूर्तमपि जीवति ।
 द्रोणहन्तेति यद्वाचः पाञ्चालानां शृणोम्यहम् २६
 शृष्टद्युन्नमहत्वा तु नाहं जीवितुमुत्सहे ।
 स मे पितुर्वधाद्यः पाञ्चाला ये च संगताः २७
 विलापो भयसवथस्य यस्तु राजो मया श्रुतः ।
 स पुनर्हृदयं कस्य ब्रूगस्यापि न निर्दहेत् ॥ २८ ॥
 कस्य एकलणस्यापि नेत्राभ्यामशु नाग्रज्ज्व ।
 नृपतेर्भयसवथस्य श्रुत्वा तादृग्वचः पुनः ॥ २९ ॥
 यथायं मित्रपथो मे मयि जीवति निजितः ।
 शोकं मे वर्षयत्येव वारिवेग इवार्णवम् ॥ ३० ॥
 एकाग्रमनसो मेऽथ कुतो निद्रा कुतः सुरम् ॥ ३१ ॥
 वासुदेवाशुनाभ्यां च तानहं परिगञ्जितान् ।
 अविपरातमान्मन्ये महन्द्नेषापि मत्तम ॥ ३२ ॥
 न चापि शक्तः संयन्तुमन्तात्कार्यान्कर्षयन् ।
 तं न पश्यामि लोकैऽग्निन्वो मां कोपान्निवर्तयेत् ॥ ३३ ॥
 इति मे निधिता सुद्विग्धा माभुमता मम ॥ ३४ ॥
 वादिकैः कथ्यमानन्तु मित्राणां मे परामवः ।
 पाण्डवानां च विजयो हृदयं दहतीव मे ॥ ३५ ॥
 अहं तु कर्द्वं कृत्वा नृपूणामप्य गोमिद्रे ।
 ततो विथमिता र्षेय मया च विगतस्वरः ॥ ३६ ॥

॥ इति श्रीमद्रामायणे श्रीकृष्णवर्षेण अष्टमोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

एतेन प्रसूतमात्सल्याध्यायिद्वयस्यैवमेव प्रतिपद्यतेऽपि निरुपधामिन्ना श्रीजिता जितानया (विदुःशिशुद्रागणवत् ॥ ४ ॥
 इत्युक्तमपि वाचते गोहासोऽननुमममम् ॥ ५ ॥

एव उवाच ।
 तुभ्यं गवि दुर्मेषाः पूर्योऽनिसनेन्द्रियः ।
 नाहं वेदयितुं कृन्वो धर्माधीरिति मे मतिः ॥ १ ॥
 एतेन गान्धेधार्वा विनयं यो न जिघ्रसे ।
 तेऽपि किंपत्र जानाति मोक्षविधर्माधिपयम् ॥ २ ॥

[विरेण गवि जटः मयः पन्टिनं पशुं चम् ६ ।
 न म धर्मान्विजानाति दृवीं गुरग्यानिव ॥ ३ ॥
 मृहूर्तमपि नं प्रातः पन्टिनं पशुं चम् ६ ।
 धिपे धर्मान्विजानाति जिदा गुरग्यानिव ॥ ४ ॥
 तुभ्यं गवेषे मेधार्वा पूर्योऽनिसनेन्द्रियः ।

अथैव अष्टमोऽध्यायः अथैव अष्टमोऽध्यायः अथैव अष्टमोऽध्यायः
 अथैव अष्टमोऽध्यायः अथैव अष्टमोऽध्यायः अथैव अष्टमोऽध्यायः
 अथैव अष्टमोऽध्यायः अथैव अष्टमोऽध्यायः अथैव अष्टमोऽध्यायः

जानीयादागमान्सर्वान्प्राहं च न विरोधयेत् ॥ ५
 अनयस्त्ववमानी यो दुरात्मा पापपूरुषः ।
 दिष्टमुत्सृज्य कल्याणं करोति बहुपातकम् ॥ ६
 नाथवन्तं तु सुहृदः प्रतिपेधन्ति पातकात् ।
 निवर्तते तु लक्ष्मीवान्नालक्ष्मीवान्निवर्तते ॥ ७
 यथाऋचावचैर्वाक्यैः क्षिप्तचित्तो नियम्यते ।
 तथैव सुहृदा शक्यो नशक्यस्त्ववसीदति ॥ ८
 तथैव सुहृदोऽप्राज्ञान्कुर्वाणान्कर्म पापकम् ।
 प्राज्ञाः संप्रतिपेधन्ति यथाशक्ति पुनःपुनः ॥ ९
 स कल्याणे मनः कृत्वा नियम्यात्मानमात्मना ।
 कुरु मे वचनं तात येन पश्चान्न तपस्यसे ॥ १०
 न वधः पूज्यते लोके सुप्तानामिह धर्मतः ।
 तथैव न्यस्तशस्त्राणां विमुक्तस्थवाजिनाम् ॥ ११
 ये च ब्रूयुस्तवासीति ये च स्युः शरणागताः ।
 विमुक्तमूर्धजा ये च ये चापि हतवाहनाः ॥ १२
 अद्य स्वप्स्यन्ति पाञ्चाला विमुक्तकवचा विभो ।
 विश्वस्ता रजनीं सर्वे प्रेता इव विचेतसः ॥ १३
 यस्तेषां तदवस्थानां द्रुक्षेत पुरुषोऽनुजुः ।
 व्यक्तं स नरके मजेदगाधे विपुलेऽश्रुवे ॥ १४
 सर्वास्त्रविदुषां लोके श्रेष्ठस्त्वमसि विश्रुतः ।
 न च ते जातु लोकेऽसिन्सुमुखैश्चमपि किल्बिषम् ॥ १५
 त्वं पुनः सूर्यसंकाशः श्वोभूत उदिते रवौ ।
 प्रकाशे सर्वभूतानां विजेता युधि शात्रवान् ॥ १६
 अक्षभावितरूपं हि त्वयि कर्म विगर्हितम् ।
 शुके रक्तमिव न्यस्तं भवेदिति मतिर्मम ॥ १७
 अधत्यामोवाच ।
 एवमेव यथाऽऽस्य त्वमनुशाससि मातुल ।
 तंस्तु पूर्वमयं सेतुः समन्ताद्दिहलीकृतः ॥ १८
 प्रत्यक्षं भूमिपालानां भयतां चापि सन्निर्यां ।
 न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ॥ १९
 कर्मण्यपि पत्निने चक्रे उत्वासाद्यधिनां परः ।
 उच्यते प्यग्ने ममो हतो गाण्डीवधन्वना ॥ २०

तथा शान्तनवो भीष्मो न्यस्तशस्त्रो निरायुधः ।
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य हतो गाण्डीवधन्वना ॥ २१
 भूरिश्रवा महेष्वासस्तथा प्रायगतो रणे ।
 क्रौशतां भूमिपालानां युयुधानेन पातितः ॥ २२
 दुर्योधनश्च भीमेन समेत्य गदया मृधे ।
 पश्यतां भूमिपालानामधर्मेण निपातितः ॥ २३
 एकाकी बहुभिस्तत्र परिवार्य महारथैः ।
 अधर्मेण नरन्यायो भीमसेनेन पातितः ॥ २४
 विलापो भग्नसकथस्य यो मे राज्ञः परिश्रुतः ।
 वादिकानां कथयतां स मे मर्माणि कृन्तति ॥ २५
 एवं चाधार्मिकाः पापाः पाञ्चाला भिन्नसेतवः ।
 तानेवं भिन्नमर्यादान्किं भवान्न विगर्हति ॥ २६
 पितृहन्तुर्न हं हत्वा पाञ्चालान्निशि सौप्तिके ।
 कामं कीटः पतद्भो वा जन्म प्राप्य भवामि वै ॥ २७
 त्वरे चाहमनेनाद्य यदिदं मे चिकीर्षितम् ।
 तस्य मे त्वरमाणस्य कुतो निद्रा कुतः सुखम् ॥ २८
 न स जातः पुमांल्लोके कश्चिन्न स भविष्यति ॥
 यो मे व्यावर्तयेदेतां नये तेषां कृतां मतिम् ॥ २९
 सञ्जय उवाच ।
 सर्वयुक्त्वा महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
 एकान्ते योजयित्वाऽश्वान्प्रायादाभिमुखः परान् ॥ ३०
 तमवृतां महात्मानां भोजशारद्वतावुभौ ।
 किमयं सन्दनो युक्तः किं च कार्यं चिकीर्षितम् ॥ ३१
 एकसाथप्रयातौ स्वस्त्वया सह नरर्षभ ।
 समदुःखसुखौ चापि तस्मान्छंसितुर्महसि ॥ ३२
 अधत्यामा तु संशुद्धः पितृवधमनुसरन् ।
 ताभ्यां तथ्यं तथाऽऽचरत्यौ यदस्मात्किचिकीर्षितम् ॥
 हत्वा शतसहस्राणि योधानां निशितः शरैः ।
 न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ॥ ३४
 तं तथैव यधिष्यामि न्यस्तवर्माणमद्य वै ।
 पुत्रं पाञ्चालराजस्य पापं पापेन कर्मणा ॥ ३५
 तथा विनिहतः पापः पाञ्चाल्यः पशुवन्मया ।

श्रद्धेण विजिताँडोकात्रामुयादिति मे मतिः ३६
 शिप्रं सन्नद्धकवचो सखद्वावात्तकार्मुकौ ।
 मामेवाद्य प्रतीयेतां रथवयीं परंतपो ॥ ३७
 इत्युक्त्वा रथमास्थाय प्राचादभिमुखः परान् ।
 तमन्वगात्कृपो राजन्कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३८

ते प्रयाता व्यरोचन्त परानभिमुखास्त्रयः ।
 ह्यमाना यथा यजे समिद्धा ह्यववाहनाः ॥ ३९
 ययुश्च शिविरं तेषां संप्रमुत्सृजन् विभो ।
 द्वाग्देशमनुप्राप्य द्रोणिस्तस्थौ महारथः ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते सौत्तिकपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अध्यायः शिविरद्वारम्यमहाभूतदर्शनम् ॥ १ ॥ भूतजिगीयसा द्रोणिविगृहणामावसथ्यानां भूतेन प्रयत्नम् ॥ २ ॥
 सत्प्रथितानाम्ब्य द्रोणिसंहारदिवोपागनाध्ययमायः ॥ ३ ॥

धृताष्ट उवाच ।
 द्वाग्देशे ततो द्रोणिमवस्थितमवेक्ष्य तौ ।
 अर्ह्येतां भोजकृपां किं मञ्जय वदस्व मे ॥ १
 मञ्जय उवाच ।
 कृतवर्माणामामभ्य कृपं च म महारथः ।
 द्रोणिर्मन्युपरीतात्मा शिविरद्वारमागदत् ॥ २
 तत्र भूतं महाकायं चन्द्रार्कमटशयुतिम् ।
 गोऽपश्यद्द्वारमाश्रित्य तिष्ठन्तं रोमहर्षणम् ॥ ३
 यमानं चर्म येषांश्च यमाग्धिरविम्वम् ।
 कृष्णाजिनोत्तरामद्रं नागयज्ञोपवीतनिम् ॥ ४
 पादुभिः स्यायैर्भोर्मिर्नानाप्रहरणोद्यतैः ।
 पद्मद्वन्द्वमहागर्पं ज्यालामालाकुलाननम् ॥ ५
 दंष्ट्रास्रगलरदनं ज्यादितासं भयानकम् ।
 नयनानां महर्षध विचित्रगभिभूषितम् ॥ ६
 नैर तस्य ययुः शरयं प्ररक्तुः येष स्य च ।
 गयेषा तु तदात्स्य स्फुटेषुगपि परेताः ॥ ७
 गन्ताम्पनामिहाभ्यां च धरणाभ्यां च मरुतः ।
 तेभ्यमाधिगतरोभ्यः प्रादुगमन्नहार्तिषः ॥ ८
 तथा तेजोमयीभ्यः शङ्खचक्रमदाभयः ।
 प्रादुगमन्दार्तिविलाः शतशोऽथ महत्प्रभः ॥ ९
 इत्यनुमानोक्त्वा भूते लोचमयं वरम् ।

द्रोणिरव्यथितो दिव्यैरस्त्रैर्वर्षैरवाकिरत् ॥ १०
 द्रोणिमुक्तान्दरांलांस्तु तद्भूतं महदप्रगम् ।
 उदधेरिव चायोषान्वावको घटयामुराः ॥ ११
 अथत्वामा तु मंप्रेक्ष्य शर्गाष्माक्षिरथकान् ।
 रथशक्तिं मुमोचाम्ब्य दीप्तामग्निशिरामिम् ॥ १२
 सा तमाहृत्य दीप्ताग्रा रथशक्तिरदीयत ।
 युगान्ते गुर्यमाहृत्य महोन्केर दिवभ्युता ॥ १३
 अथ हेमन्मगं दिव्यं गद्गमाकाशयत्नगम् ।
 फोडाग्ममुद्रवहाशु विलारिामिभोगमम् ॥ १४
 ततः रथपरे धीमान्भूताय प्राहिणोत्तदा ।
 म तदामाय भूतं यं त्रिदयं नृनृनृषयो ॥ १५
 ततः स कृषितो द्रोणिगिन्द्रैर्युनिभां गदाम् ।
 नृनृनीं प्राहिणोत्तस्य भूतं तामपि पाप्रगम् ॥ १६
 ततः स्वर्गोत्थामानि वीधमान्मननननः ।
 अपश्यन्कृतमाफाशमनाकाशं जनार्दनः ॥ १७
 तद्भूतानमं दृष्ट्वा द्रोणयुधो निगयुधः ।
 अचिन्तयन्मुग्धप्रभः स्वमोक्षयः सगम् ॥ १८
 सुरनामद्विषं कथं सुरदी न सृजोति सः ।
 म शोषन्वाचष्टं प्राप्य कषाश्रमचमस्य गौ ॥ १९
 प्रागृह्णान्निदान्यः सन्तर्क्य विपोगति ।
 म ययुः प्रपृथो भय्यान्दृश्ये प्रविशन्त्ये ॥ २०

एतन्महाभारतस्य पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ इति सौत्तिकपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 एतन्महाभारतस्य षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ इति सौत्तिकपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

गोत्राहाणनृपस्त्रीषु सख्युर्मातुर्गुरोस्तथा ।		तदिदं दुष्प्रणीतेन भयं मां समुपस्थितम् ।	
वृद्धवालजडान्धेषु सुप्तभीतोत्थितेषु च ॥ २१	२१	न हि द्रोणसुतः सङ्घे निवर्तते कथंचन ॥ २४	२४
मत्तोन्मत्तप्रमत्तेषु न शस्त्राणि च पातयेत् ।		इदं च सुमहद्भूतं दैवदण्डमिवोद्यतम् ।	
इत्येवं गुरुभिः पूर्वमुपादिष्टं नृणां सदा ॥ २२	२२	न चैतदभिजानामि चिन्तयन्नपि सर्वथा ॥ २९	२९
सोऽहमुत्क्रम्य पन्थानं शास्त्रदृष्टं सनातनम् ।		ध्रुवं येयमधर्मेण ग्रहिता कल्पता मतिः ।	
अमार्गेणैवमारभ्य घोरामापदमागतः ॥ २३	२३	तस्याः फलमिदं घोरं प्रतिघाताय कल्पते ॥ ३०	३०
तां चापदं घोरतरां प्रवदन्ति मनीषिणः ।		तदिदं दैवविहितं मम सङ्घे निवर्तनम् ।	
यदुद्यम्य महत्कृत्यं भयादपि निवर्तते ॥ २४	२४	नान्यत्र देवादुघन्तुमिह शक्यं कथंचन ॥ ३१	३१
अशक्यं चैव कः कर्तुं शक्तः शक्तिबलादिह ।		सोऽहमद्य महादेवं प्रपद्ये शरणं विभुम् ।	
न हि देवाद्गुरीयो वै मानुष्यं किञ्चिदिप्सते ॥ २५	२५	दैवदण्डमिमं घोरं स हि मे नाज्ञापिष्यति ॥ ३२	३२
मानुष्यं कुर्वतः कर्म यदि देवान् सिध्यति ।		कपर्दिनं प्रपद्येऽहं देवदेवमुमापतिम् ।	
स पथः प्रच्युतो धर्म्याद्विपदं प्रतिपद्यते ॥ २६	२६	कपालमालिनं रुद्रं भगनेत्रहरं हरम् ॥ ३३	३३
प्रतिज्ञानं ह्यविज्ञानं प्रवदन्ति मनीषिणः ।		स हि देवोऽत्यगाद्देवांस्तपसा विक्रमेण च ।	
यदारभ्य क्रियां काञ्चिद्भयादिह निवर्तते ॥ २७	२७	तसाञ्चरणमभ्येष्ये गिरिशं शूलपाणिनम् ॥ ३४	३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते सौप्तिकपर्वणि पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

द्रोणिना शिवस्तुतिः ॥ १ ॥ द्रोणेः पुरतः काञ्चनवेद्यामप्युत्तमः ॥ २ ॥ द्रोणेः समीपे नानाविधभीषणभूतगणना-
मागमनम् ॥ ३ ॥ शिवेन आरमनो हविष्कल्पनपूर्वकमग्नौ प्रविष्टाय द्रोणये सङ्घदानपूर्वकं तच्छरीरप्रवेशः ॥ ४ ॥ ३३-
रश्म्यधाराः सितविरगमनम् ॥ ५ ॥

सङ्घय उवाच ।		स्तुतं स्तुत्यं स्तयमानममोघं कृत्तिवाससम् ।	
एवं संचिन्तयित्वा तु द्रोणपुत्रो विशांपते ।		विलोहितं नीलकण्ठमसह्यं दुर्निवारणम् ॥ ६	६
अवतीर्य रथोपस्थाद्दध्यां स प्रयतः स्थितः ॥ १	१	शुकं विश्वरुजं बल ब्रह्मचारिणमेव च ।	
द्रोणिरुवाच ।		प्रतयन्तं तपोनिष्ठमनन्तं तपतां गतिम् ॥ ७	७
उग्रं म्याणुं शिवं रुद्रं शर्वमीशानमीश्वरम् ।		बहुरूपं गणाध्यक्षं त्र्यक्षं पारिपदप्रियम् ।	
गिरिशं वग्दं देवं भवभावनमव्ययम् ॥ २	२	धनाध्यक्षप्रियसरां गौरीहृदयचन्द्रमम् ॥ ८	८
श्रितिकण्ठमजं रुद्रं दक्षक्रतुहरं हरम् ।		कुमारपितरं पित्रं गोष्ठपोत्तमवाहनम् ।	
विश्वरूपं विरूपाक्षं बहुरूपमुमापतिम् ॥ ३	३	कृत्तिवाससमत्युग्रमुमातोषणतत्परम् ॥ ९	९
श्मशानवाग्मिनं दध्ने महागणपतिं विभुम् ।		परं परेभ्यः परमं परं गम्यान्न विद्यते ।	
रादुद्रधारिणं गुण्डं जटिलं ब्रह्मचारिणम् ॥ ४	४	इष्यन्नोत्तमगर्तारं दिगन्तं देशरक्षिणम् ॥ १०	१०
मनगा धनुचिन्त्येनं दुष्करेणाल्पचेतसा ।		हिरण्यकवचं देवं चन्द्रमौलिबिभूषणम् ।	
अथ भूतोपहागं यस्य त्रिपुरपातिनम् ॥ ५	५	प्रपद्ये शरणं देवं परमेण समाधिना ॥ ११	११

रथोपस्थात्पथो म प्रयतः स्थितः ३१ क. पाठः ॥ १ ॥
शोऽहमात्मारहादेर्देवो हा. पाठः ॥ ५ ॥ उगाभूयन्तारमिति

ग. पाठः ॥ ५ ॥ शिवपदच्छेषं पारशीतिविभूषणमिति
क. पाठः ॥ ११ ॥

इमां चेदापदं घोरां तराम्यद्य सुदुस्तराम् ।
 प्रभूतोपहारेण यक्ष्येऽहं शुचिना शुचिम् ॥१२
 इति तस्य व्यवसितं ज्ञात्वा योगात्सुकर्मणः ।
 पुरस्तात्काञ्चना वेदी प्रादुरासीन्महात्मनः ॥१३
 तस्यां घेषां तदा राज्ञिथ्रमाजुरजायत ।
 स दिशो विदिशः सं च ज्वालाभिरिव पूरयन् ॥१४
 दीप्तास्त्रयनाथाश्च नैकपादशिरोधराः ।
 [रुचित्राद्भद्रधराः समुद्यतकरास्तथा ॥] १५
 द्विपाः शूलप्रतीकाशाः प्रादुरासन्महागणाः ।
 श्वराष्टोरूपथाश्च ह्यगोमायुगोमुखाः ॥ १६
 क्रक्षमाजौरिवदना व्याघ्रदीपिमुखान्मथा ।
 काकवक्राः पुवमुखाः शुक्लवक्रास्तथैव च ॥ १७
 महाजगरवक्राश्च हंसवक्राः श्विनप्रभाः ।
 दावर्षाटमुखान्मथापि चापवक्राश्च भारत ॥ १८
 श्मभनप्रमुखान्मथा शिशुमारमुखान्मथा ।
 महाकरवक्राश्च तिमिरवक्रास्तथैव च ॥ १९
 हृत्विभ्राः क्रोक्षमुखाः कपोताभमुखान्मथा ।
 पगायतमुखान्मथा महुवक्रान्मथैव च ॥ २०
 पाणिकर्णाः महसाधान्मथैव च महोदगाः ।
 निर्भामाः काकवक्राश्च श्वेनवक्राश्च भारत ॥ २१
 तथैवाशिर्यां राजशुक्लवक्राश्च भीषणाः ।
 प्रदीप्तप्रजिहाश्च ज्वालावर्णान्मथैव च ॥ २२
 पालाकेनाश्च राजेन्द्र ज्वलद्रोमचतुर्भुजाः ।
 मेघवक्रान्मथैवान्ये तथा छागमुखा नृप ॥ २३
 शृङ्गामाः शृङ्गवक्राश्च शृङ्गवर्णान्मथैव च ।
 शृङ्गान्मापणिकराः शृङ्गधनिममग्नाः ॥ २४
 जटाधराः पशुनिगान्मथा मुन्टाः कुजोदगाः ।
 चतुर्भुजाश्चतुर्दिशाः शृङ्गारणाः किरीटिनः ॥ २५
 मोक्षीपराश्च राजेन्द्र तथा बुधितनूर्भुजाः ।
 उष्णीषिनः कुन्दलिनभारवराः शूलधराः ॥२६
 चतुर्भुजाश्चतुर्भुजाश्च मुकुटधारिणः ।
 मालावर्णैश्च संयुजाः जतनीश्च महर्षयः ॥२७
 शार्ङ्गधरैश्च तथा मृगवन्तवराः ।

शुशुण्डीपाण्डुहस्ताश्च दण्डहस्ताश्च भारत ॥ २८
 पृष्ठेषु चद्वेषुध्वजिथ्रवाणोत्कटान्मथा ।
 सध्वजाः सपताकाश्च सपण्टाः सपरधयाः ॥ २९
 महापाशोद्यतकरास्तथा लघुहृत्पाणयः ।
 स्यूणाहस्ताः खड्गहस्ताः सर्पोच्छ्रितकिरीटिनः ॥३०
 महासर्पाद्भद्रधराश्चिथ्रामरणधारिणः ।
 रजोध्वजाः पद्मदिग्धाः सर्वे चित्राम्बरसूत्रजः ।
 नीलाद्वाः पिङ्गलाद्वाश्च मुण्टवक्रान्मथैव च ॥ ३१
 भेरीशङ्खसूदनाश्च क्षत्रानकगोमुखान् ।
 अबादयन्पारिषदाः प्रहृष्टाः कनकप्रभाः ॥ ३२
 गायमानान्मथैवान्ये संहृष्टाः पुरुषर्षभाः ।
 लघ्वन्तः पुवन्तश्च वल्गन्तश्च महारथाः ॥ ३३
 धावन्तो जघनाश्चण्टाः पावकोद्भूतमूर्धजाः ।
 मत्ता इव महानागा विनदन्तो महुर्मुहुः ॥ ३४
 गुभीमा घोररूपाश्च शूलपट्टमपाणयः ।
 नानाधिगवसनाश्चिथ्रमान्यानुलेपनाः ॥ ३५
 रत्नचित्रान्मथैव गमुद्यतकरान्मथा ।
 हन्तारो द्विपां शूराः प्रयागवधविक्रमाः ॥ ३६
 पातागोऽग्रपणाश्चानां मानाश्चरुगभोजनाः ।
 चूटानाः कणिकाराश्च प्रहृष्टाः पिटगोदराः ॥ ३७
 अतिश्यातिदीपाश्च प्रलम्बाधागिभरवाः ।
 विकटाः काललंबोष्ठा वृहन्त्येकान्दिपिन्दिकाः ॥३८
 महाहृन्तानाविकटा मुन्टाश्च जटिनाः परे ।
 गार्भेन्दुप्रदन्धरां चां कृष्णे महाकिले ॥ ३९
 उग्रहेन्दु ये हन्तुं भूतप्रामं चतुर्विधम् ।
 ये च भीममया निर्ये ह्यग्र भृशुर्दीपराः ॥ ४०
 कानककारका निर्ये प्रलोत्सर्गधरवराः ।
 निर्यान्तप्रसूतिना पार्थीवा भीमकर्मणाः ॥४१
 प्राप्ताष्टगुणमर्थं ये न मायन्ति वे मप्यम् ।
 तेषां रिक्तवते निर्ये भगवान्कर्मभिर्यः ॥ ४२
 मनोवाचमैभिर्दुर्निर्येचनगाधियथ मेः ।
 मनोवाचमैभिर्देवान्मतास्ति पुरानिर्वाणान् ॥४३
 रिक्तवतोऽग्रपणाधरान्ते कृत्वा मत्तद्विषां मया ।

अथ चतुर्भुजाः १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

चतुर्विधात्मकं सोमं ये पिबन्ति च सर्वदा ॥ ४४	भवद्भक्त्या महादेव परमेण समाधिना ।
श्रुतेन ब्रह्मचर्येण तपसा च दमेन च ।	अस्यामापदि विश्वात्मनुपाकुर्मिं तवाग्रतः ॥ ५
ये समाराध्य शूलाङ्गं भवसायुज्यमागताः ॥ ४५	त्वयि सर्वाणि भूतानि सर्वभूतेषु चासि वै ।
यैरात्मभूतैर्भगवान्पार्वत्या च महेश्वरः ।	गुणानां हि प्रधानानां कैवल्यं त्वयि तिष्ठति ॥५७
महाभूतगणैर्भुङ्क्ते भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ ४६	सर्वभूताश्रय विभो हविर्भूतमवस्थितम् ।
नानावादित्रहसितक्ष्वडितोत्कृष्टगर्जितैः ।	प्रतिगृहाण मां देव यद्यशक्त्वाः परे मया ॥ ५८
संत्रासयन्तस्ते विश्वमश्वत्थामानमभ्ययुः ॥ ४७	इत्युक्त्वा द्रौणिरास्थाय तां वेदीं दीप्तपावकाम् ।
संस्तुवन्तो महादेवं भाः कुर्वाणाः सुवर्चसः ।	संत्यज्यात्मानमारुह्य कृष्णवर्त्मन्युपाविशत् ॥५९
विवर्धयिषवो द्रौणेर्मेहिमानं महात्मनः ॥ ४८	तमूर्ध्वबाहुं निश्चेष्टं दृष्ट्वा हविरुपस्थितम् ।
जिज्ञासमानास्तचेजः सौप्तिकं च दिदृक्षवः ।	अत्रवीद्भगवान्साक्षान्महादेवो हसन्निव ॥ ६०
भीमोग्रपरिघालातशूलपट्टसपाणयः ।	सत्यशौचार्जवत्यागैस्तपसा नियमेन च ।
घोररूपाः समाजगमुर्भूतसङ्घाः सहस्रशः ॥ ४९	क्षान्त्या भक्त्या च धृत्या च कर्मणा मनसा गिरा ॥
जनयेयुर्भयं ये स्म त्रैलोक्यस्यापि दर्शनात् ।	यथावदहमाराद्धः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ।
न च तान्प्रेक्षमाणोऽपि व्यथास्रुपजगाम ह ॥५०	तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्यते ॥ ६२
अथ द्रौणिर्धनुष्पाणिर्वद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।	कुर्वता तात संमानं त्वां च जिज्ञासता मया ।
स्वयमेवात्मनात्मानमुपहारमुपाहरत् ॥ ५१	पाञ्चालाः सर्वदा गुप्ता मायाश्च बहुशः कृताः ॥६३
धनुंषि समिधस्तत्र पवित्राणि सिताः शराः ।	कृतस्तस्यैव संमानः पाञ्चालान्क्षता मया ।
हविरात्मवतश्चात्मा तस्मिन्भारत कर्मणि ॥ ५२	

स तस्य भवनाद्राजत्रिष्कम्भानादयन्दिशः ।
 रथेन शिविरं प्रायाञ्जिघांसुद्विपतो वली ॥ ३४
 अपक्रान्ते ततस्तस्मिन्द्रोणपुत्रे महारथे ।
 सहितं रक्षिभिः सर्वैः प्राणेदुर्योपितस्तदा ॥ ३५
 राजानं निहतं दृष्ट्वा भृशं शोकपरायणाः ।
 व्याक्रीडन्क्षत्रियाः सर्वे धृष्टद्युम्नस्य भारत ॥ ३६
 तासां तु तेन शब्देन समीपे क्षत्रियर्षभाः ।
 संश्रान्ताः समनद्यन्त किमेतदिति चाशुवन् ॥ ३७
 स्त्रियस्तु राजन्विप्रस्ता भारद्वाजं निरीक्ष्य ताः ।
 अनुवन्दनीकण्ठेन क्षिप्रमाद्रवतेति वै ॥ ३८
 राक्षसो वा मनुष्यो वा नैनं जानीम कोन्वयम् ।
 हत्वा पाञ्चालराजानं रथमारुह्य तिष्ठति ॥ ३९
 ततस्ते योधमुल्ब्यास्तं सहसा पर्यवारयन् ।
 स तानापततः सर्वान्द्राक्षेण व्यपोधयत् ॥ ४०
 धृष्टद्युम्नं च हत्वा स तांश्चैवास्य पदाशुगान् ।
 अपव्यच्छ्येने सुप्तमुत्तमौजसमन्तिके ॥ ४१
 तम्प्याक्रम्य पादेन कण्ठे चोरसि तेजसा ।
 तथैव मारयामास विनर्दन्तमरिदमम् ॥ ४२
 युधामन्युश्च विक्रान्तो मत्वा तं राक्षसं स सः ।
 गदाशुद्युम्य वेगेन हृदि द्रौणिगमताडयत् ॥ ४३
 'गदाप्रहाराभिहतो नाचलद्रौणिशाहवे ।
 तमभिद्रुत्य वेगेन क्षितौ चैनमपातयत् ॥ ४४
 विस्फुरन्तं च पशुवत्तथैवैनममारयत् ।
 तथा स वीरो हत्वा तं ततोऽन्यान्समुपाद्रवत् ॥ ४५
 संसृष्टानेव राजेन्द्र तत्र तत्र महारथान् ।
 पाञ्चालवीरानाक्रम्य क्रुद्धो न्यहनदन्तिके ।
 स्फुरतो वेपमानांश्च शमितेव पशुमखरे ॥ ४६
 ततो निस्त्रिंशमादाय जघानान्यान्पृथक्पृथक् ।
 भागशो विचरन्मार्गानसियुद्धविशारदः ॥ ४७
 तथैव गुल्मे संश्लेष्य शयानान्मध्यगौलिमकान् ।
 श्रान्तान्पश्यायुधान्सर्वानसिनेव व्यपोधयत् ॥ ४८
 योधानश्चान्दिपाथैव प्राञ्जितस्त वरासिन्ना ।
 रुधिरोक्षितसर्वाङ्गः कालस्यैव इवान्तकः ॥ ४९

विस्फुरन्दिश्व तैर्द्रौणिनिस्त्रिंशस्योद्यमेन च ।
 अवक्षेपेण चैवासेक्षिधा रक्तोक्षितोऽभवत् ॥ ५१
 तस्य लोहितरक्तस्य दीप्तवज्रस्य युध्यतः ।
 अमानुष इवाकारो वभौ परमभीषणः ॥ ५२
 ये त्वजाग्रन्त कौरव्य तेऽपि शब्देन मोहिताः ।
 वीक्षमाणास्तु ते तत्र द्रौणिं दृष्ट्वा प्रविच्ययुः ॥ ५२
 तद्रूपं तस्य ते दृष्ट्वा क्षत्रियाः शयुर्कशनम् ।
 राक्षसं मन्यमानास्तं नयनानि न्यमीलयन् ॥ ५३
 स घोररूपो व्यचरत्कालवञ्चिचिरे तदा ।
 अपश्यद्रौपदीपुत्रानवशिष्टांश्च सोमकान् ॥ ५४
 तेन शब्देन विप्रस्ता धनुर्हस्ता महारथाः ।
 धृष्टद्युम्नं हतं श्रुत्वा द्रौपदेया विशांपते ।
 अवाकिरञ्चरत्रातैर्भौरद्वाजमभीतवत् ॥ ५५
 ततस्तेन निनादेन संप्रयुद्धाः प्रभद्रकाः ।
 शिलीमुसैः शिखण्डी च द्रोणपुत्रं समादरयन् ॥ ५६
 भारद्वाजः स तान्दृष्ट्वा शरवर्षाणि वर्षतः ।
 ननाद बलवन्नादं जिघांसुस्तान्महारथान् ॥ ५७
 ततः परमसंक्रुद्धः पितृवैधमनुस्मरन् ।
 अवरुह्य रथोपस्थाच्चरमाणोऽभिद्रुदुवे ॥ ५८
 सहस्रचन्द्रविमलं गृहीत्वा चर्म संयुगे ।
 खड्गं च विमलं दिव्यं जातरूपपरिष्कृतम् ।
 द्रौपदेयानभिद्रुत्य खड्गेन व्यधमद्रली ॥ ५९
 ततः स नरशार्दूलः प्रतिविन्ध्यै महाहवे ।
 कुक्षिदेशेऽध्वधीद्राजन्त हतो न्यपतद्भुवि ॥ ६०
 प्रासेन विद्ध्वा द्रौणिं तु सुतसोमः प्रतापवान् ।
 पुनश्चासिं समुद्यम्य द्रोणपुत्रमुपाद्रवत् ॥ ६१
 सुतसोमस्य सासिं तं बाहुं छिन्त्वा नरर्षभ ।
 पुनरप्याहनत्पार्श्वं स भिन्नहृदयोऽपतत् ॥ ६२
 नाङ्गलिस्तु शतानीको रथचक्रेण वीर्यवान् ।
 दोर्भ्यामुत्क्षिप्य वेगेन वक्षसेनमताडयत् ॥ ६३
 अताडयच्छतानीकं मुक्तचक्रं द्विजस्तु सः ।
 स विह्वलो ययौ भूमिं ततोऽप्यापाहरच्छिरः ॥ ६४
 श्रुतकर्मो तु परिरं घोरं गृह्य दुरासदम् ।

तदिष्टप्रयामैर्विस्फुरन्दिशो वरासिं राहुयज्जरी रफपिन्दुमिदि-

लभः ॥ ५० ॥

१. नाडयत्प्रमुद्यम्य वेगेन द्रोणिमुत्स्यन् ॥ ६५
 २. तं तु तं श्रुतकर्माणमास्ये जगो वरामिना ।
 ३. ग हतो न्यपतद्रमो निमूर्धा विरुताननः ॥ ६६
 ४. तेन शब्देन वीर्यस्तु श्रुतकीर्तिगुण्धयत ।
 ५. अश्वत्थामानमामाद्य शरपरंवाकिरत् ॥ ६७
 ६. 'शरगच्छादितमेन द्रोणपुत्रो महारथः ।
 ७. अटयत महाराज श्वायिच्छललतो यथा ॥'
 ८. तस्यापि शरवर्षणि चर्मणा प्रतिवार्य सः ।
 ९. गृष्टलं शिरः कायाद्वाजमानमपाहरत् ॥ ६९
 १०. ततो भीष्मनिहन्तारं गह मयंः प्रमदरुः ।
 ११. आहनत्परितो वीरं नानाप्रहरणैर्बलात् ॥ ७०
 १२. शिलीमुखेन चाप्येनं भ्रुवोर्मध्ये ममार्षयत् ॥ ७१
 १३. ग तु क्रोधगमाविष्टो द्रोणपुत्रो महाबलः ।
 १४. शिरगण्डिनं ममामाद्य द्विधा चिच्छेद गोमिना ७२
 १५. शिरगण्डिनं ततो हन्वा क्रोधाविष्टः परंतपः ।
 १६. प्रमदरुगणान्तर्जनिगिदुद्रान् वेगवान् ॥ ७३
 १७. यथा शिष्टं विगटस्य बलं तु भृशमाट्टयत् ।
 १८. दुषदस्य च पुत्राणां पात्राणां मुहृदामपि ।
 १९. परार वदनं पौरं दृष्ट्वा तत्र महाबलः ॥ ७४
 २०. अन्यानन्यांश्च पुरपानमिगत्यामिगत्य च ।
 २१. न्यकृन्तदग्निना द्रोणिगमिमार्गविशारदः ॥ ७५
 २२. तान्तीं रचाग्रनयनां रक्तमान्यानुलेपनाम् ।
 २३. रनाग्रगर्भं पोगं पादाह्लां वृष्टुम्विनीम् ॥ ७६
 २४. ददशुः पादाग्रिं ते मयमानामिदं शिराम् ।
 २५. नगभृत्तुगन्पार्श्वेच्छा पौरंः प्रान्धुर्षाम् ॥ ७७
 २६. परन्तीं शिरिधान्प्रान्वाशब्दान्निमूर्धजान् ।
 २७. कथं च मदा गजज्वलनशरान्महाशरान् ॥ ७८
 २८. मयं मुनाशरन्तीं तां रात्रिपन्थायु भारिष ।
 २९. ददशुः पादुगन्पार्श्वे हन्ते द्रोणि च निन्ददा ॥ ७९
 ३०. यथाः प्रभृति मंश्रामः कुर्यात्प्राग्मेनवाः ।
 ३१. यथाः प्रभृति तां कन्यामवश्यन्तीनिमेव च ॥ ८०
 ३२. गणु देवदत्तायुर्व पभाद्रानिष्पन्नावचत् ।
 ३३. पादपार्श्वे भूतानि विनन्दन्महाशरान् चान् ॥ ८१

१. तदनुस्यूत्य ते वीरा दृशिनं पूर्वकालिकम् ।
 २. इदं तदित्यमन्यन्त देवेनोपनिपीडिताः ॥ ८२
 ३. ततलेन निनादन प्रत्युभ्यन्त धन्विनः ।
 ४. शिरिरे पाण्डवेयानां शतशोऽप्य सहस्रशः ॥ ८३
 ५. सोऽच्छिनत्कस्यचिन्पदां जघनं चैव कम्पचित् ।
 ६. कांश्चिद्विभेदपार्श्वेषु कालसृष्ट इयान्तरुः ॥ ८४
 ७. अत्युग्रप्रतिपिष्टं नदद्विधं भृशोत्कटैः ।
 ८. गजाश्वमथितंथान्मर्मही क्रीणांश्मभरत्प्रभो ॥ ८५
 ९. क्रोशतां किमिदं कोऽयं कः शब्दः किनु किं वृत्तम् ।
 १०. पाशालानां तथा द्रोणिगन्तरुः गमपयन् ॥ ८६
 ११. अपेतशस्त्रमन्नाहान्मन्त्रद्वान्पाण्डुसृष्टयान् ।
 १२. प्राहिणोन्मृत्युलोकाय द्रोणिः प्रहर्ता वरः ॥ ८७
 १३. ततमन्त्रयतिप्रस्ता भयादभ्यपतन्नगः ।
 १४. निद्रान्धा नष्टमंशाद्य तत्रतत्र निपेतिरे ॥ ८८
 १५. ऊरुलम्भगृहीताश्च कश्मलाभिर्हतांजसः ।
 १६. विनदन्तो भृशं श्रमा निरक्षन्त परम्परम् ॥ ८९
 १७. ततो रथं पुनर्द्रोणिगाम्भिनो भीमदर्शनः ।
 १८. धनुष्पाणिः शरगन्वात्रैर्यथैव यमक्षयम् ॥ ९०
 १९. धूनकल्पनतथापि दूरादपि नरोपमान ।
 २०. शूरान्पततमान्वाञ्छान्वात्सर्ग्ये न्यवेदयत् ॥ ९१
 २१. तथैव सन्तनाप्रेण प्रमथन्म प्यगेचत् ।
 २२. शरवर्षंश्च शिरिगर्भेच्छाप्रदानवः ॥ ९२
 २३. पुनथ शिरिचिदेन शरगन्त्रेष चर्मणा ।
 २४. तेन पादाग्रवर्षेन कथाचरत् गोऽग्निना ॥ ९३
 २५. तथा ग शिरिं मेवां द्रोणिगदददुर्भेदः ।
 २६. प्यसोमया गजेन्द्र महाश्रुदमिर द्विषः ॥ ९४
 २७. उन्वेतुमेन शब्देन योधा गजनिर्षेणः ।
 २८. निद्राशोभ भयाशोभ प्यभारत्त गमशः ॥ ९५
 २९. शिरं कुरुगुधान्ये बहवसे कथाश्रवन् ।
 ३०. न च स प्रन्दययन्त शरानि वगनानि च ॥ ९६
 ३१. विमुक्तैश्चाथाप्यन्वे नाश्वतानन्गणगम् ।
 ३२. उन्वाञ्छन्तान्वाञ्छन्तः वैशिश्वतानन्गणगम् ।
 ३३. दुरीचमयन्तैरिषिर्षिन्मैः कुरुगुः ॥ ९७

बन्धनानि च राजेन्द्र संछिद्य तुरगा द्विपाः ।
 समं पर्यपतंश्चान्ये कुर्यन्तो महदाकुलम् ॥ ९८
 तत्र केचिन्नरा भीता व्यलीयन्त महीतले ।
 तथैव तान्निपतितानपिपन्नाजवाजिनः ॥ ९९
 तस्मिंस्तथा वर्तमाने रक्षांसि पुरुपर्यभम् ।
 हृष्टानि व्यनदन्तुचैर्मुदा युक्तानि सचम ॥ १००
 स शब्दः प्रेरितो राजन्भूतसङ्घैर्मुदा युतैः ।
 अपूरयद्दिशः सर्वा दिवं चातिमहान्खनः ॥ १०१
 तेषामार्तरथं श्रुत्वा वित्रस्ता गजवाजिनः ।
 मुक्ताः पर्यपतन्राजन्मृदन्तः शिविरे जनम् ॥ १०२
 तैस्तत्र परिधावन्दिश्वरणोदीरितं रजः ।
 अकरोच्छिविरे तेषां रजन्यां द्विगुणं तमः ॥ १०३
 तस्मिंस्तमसि संजति प्रमूढाः सर्वतो जनाः ।
 नाजानन्पितरः पुत्रान्भ्रातृन्भ्रातर एव च ॥ १०४
 गजो गजानतिक्रम्य निर्मरुप्या हया हयान् ।
 अताडयंस्तथाऽभजंस्तथाऽमृदंश्च भारत ॥ १०५
 ते भग्नाः प्रपतन्ति स मृदन्तश्च परस्परम् ।
 न्यपातयंस्तथा चान्यान्पातयित्वा तदाऽपिपन् ॥
 विचेतसः सनिद्राश्च तमसा चाद्युता नराः ।
 जघ्नः स्वानेव तत्राथ कालेनैव प्रचोदिताः ॥ १०७
 त्यक्त्वाद्वााराणि च द्वास्थास्तथागुल्मानिगौलिमकाः
 श्राद्रवन्त यथाशक्ति कांदिशीका विचेतसः ॥ १०८
 विप्रनष्टाश्च तेऽन्योन्यं नाजानन्तस्तथा विभो ।
 क्रोशन्तस्तात पुत्रेति दैवोपहतचेतसः ॥ १०९
 पलायतां दिशस्तेषां स्वानप्युत्सृज्य बान्धवान् ।
 गोत्रनामभिरन्योन्यमाक्रन्दन्त ततो जनाः ॥ ११०
 हाहाकारं च कुर्वाणाः पृथिव्यां श्रेते परे ।
 तान्बुद्ध्वा रणमध्येऽसौ द्रोणपुत्रो व्यपोषयत् १११
 तत्रापरे षष्ठ्यमाना मुहुर्महुरचेतसः ।
 शिविरान्निपतन्ति स क्षत्रिया भयपीडिताः ११२
 तांस्तु निप्यतित्वांस्तत्राञ्छिविराजीवितैपिणः ।
 कृतवर्मां कृपश्चैव द्वारदेशे निजप्रतुः ॥ ११३
 विस्सत्यत्रयत्रचान्मुक्तकेशान्कृताञ्जलीन् ।

वेपमानान्क्षितौ भीतान्त्रैव कांश्चिदमुच्यताम् ११४
 नामुच्यत तयोः कथिन्निष्क्रान्तः शिविराद्दहिः ११५
 कृपश्चैव महाराज हार्दिकयथैव दुर्मतिः ।
 भूयश्चैव चिकीर्षन्तौ द्रोणपुत्रस्य तौ प्रियम् ।
 त्रिषु देशेषु ददतुः शिविरस्य हुताशनम् ॥ ११६
 ततः प्रकाशे शिविरे खड्गेन पितृनन्दनः ।
 अश्वत्थामा महाराज व्यचरत्कृतहस्तयत् ॥ ११७
 कांश्चिदापततो वीरानपरार्थैव धावतः ।
 व्ययोजयत खड्गेन प्रार्णोद्विजवरोत्तमः ॥ ११८
 कांश्चिद्योधान्त खड्गेन मध्ये संछिद्य वीरवान् ।
 अशातयद्रोणपुत्रः संरब्धस्तिलकाण्डवत् ॥ ११९
 निनदद्भिर्भृश्यायस्तैर्नराश्चद्विरदोचमैः ।
 पतितैर्भवत्कीर्णा मेदिनी भरतर्षभ ॥ १२०
 मानुषाणां सहस्रेषु हतेषु पतितेषु च ।
 उदतिष्ठन्कवन्धानि बहून्युत्थाय चापतन् ॥ १२१
 सायुधान्साङ्गदान्बाहून्विचकर्त शिरांसि च ।
 हस्तिहस्तोपमानूरून्हस्तान्पादांश्च भारत ॥ १२२
 पृष्ठच्छिन्नान्पार्श्वच्छिन्नाञ्छिरांश्चिन्नांस्तथापरान् ।
 स महात्माकरोद्भ्रौणः कांश्चिचापि पराङ्मुखान् ॥
 मध्यदेशे नरानन्याश्चिच्छेदान्यांश्च कर्णतः ।
 अंसदेशे निहत्यान्यान्काये प्रावेशयच्छिरः ॥ १२४
 एवं हि बहुभिः शस्त्रैर्भृतोऽपि बलवत्तरान् ।
 तमसा रजनी घोरा बभौ दारुणदर्शना ॥ १२५
 किञ्चित्प्राणैश्च पुरुषैर्हतैथान्यैः सहस्रशः ।
 बहुना च गजाश्चैव भूरभ्रूजीमदर्शना ॥ १२६
 यक्षरक्षःसमाकीर्णं रथाद्यद्विपदारुणे ।
 कुडेन द्रोणपुत्रेण संछिन्नाः प्रापतन्मुवि ।
 भ्रातृनन्ये पितृनन्ये पुत्रानन्ये त्रिजुक्तुशः ॥ १२७
 केचिद्बुर्न तत्कुदैर्धार्तराष्ट्रैः कृतं रणे ।
 यत्कृतं नः प्रमुत्तानां रक्षोभिः क्रूरकर्मभिः ।
 असान्निध्याद्धि पार्थानामिदं वः कदनं कृतम् १२८
 न चासुरैर्न गन्धर्वैर्न यक्षैर्न च राक्षसैः ।
 शक्यो विजेतुं कान्तयो नेता यस्य जनादिनः ।

ब्रह्मण्यः मत्स्यवाग्दान्तः सर्वभूतानुकम्पकः ॥१२९
 न च मुमुं प्रमत्तं वा न्यस्तशृङ्गं कृताञ्जलिम् ।
 धावेन्तं शुक्तकेशं वा हन्ति पार्थो धनञ्जयः ॥१३०
 तदिदं नः कृतं घोरं रक्षोभिः क्रूरकर्मभिः ।
 इति लालप्यमानाः स्म श्रेते बहवो जनाः ॥१३१
 स्मनतां च मनुष्याणामपेयां च कृजताम् ।
 ततो ब्रह्मर्षी शशाङ्गोऽस्मिन् शब्दस्तुमुलो महान् ॥१३२
 शोणितव्यतिपिक्तायां वसुधायां च भूमिषु ।
 तद्रजस्तुमुलं घोरं क्षणेनान्तरधीयत ॥ १३३
 य चेष्टमानानुद्धिभ्रात्रिण्ण्णाहान्महस्वशः ।
 न्यपातयन्नगन्दुद्धः पशून्पशुपतिर्यथा ॥ १३४
 अन्योन्यं मंपरिष्वज्य शयानाञ्जीवतोऽपगन् ।
 मूर्त्तीनान्युध्वयमानांश्च मर्वान्द्रौणिरपोधयत् ॥१३५
 दक्षमाना ह्युत्तरेण वध्यमानाश्च तेन ते ।
 परस्परं तदा योषाननयद्यममादनम् ॥ १३६
 तस्या रजन्वाम्बधेन पाण्डवानां महद्वलम् ।
 गमयामास गजेन्द्र द्रौणिर्षमनिवेशनम् ॥ १३७
 निशाचरणां मन्यानां गत्रिः सा हर्षवर्धिनी ।
 आगीश्रग्गजाधानां रौद्री धयरुगी भृशम् ॥१३८
 तत्रादप्यन्व रक्षामि पिशाचाथ श्यग्रिषाः ।
 गादनो नगमांमानि पिपन्तः शोणितानि च ॥१३९
 कन्त्याः पिक्ता रौद्राः शैलदन्ता रजम्बलाः ।
 जटिला भीमरक्ताश्च पञ्चपादा महोदराः ॥१४०
 पश्चाद्भृगुयो रुधा विरूपा भैरव्यनाः ।
 गजाननाथ त्रयाथ नीलवर्णा विर्माणवाः ॥ १४१
 मयूषदागाः सुक्लाः सुदुर्दशाः सुनिर्घ्नाः ।
 रिशानि च रूपानि तत्रादप्यन्व रक्षयाम् ॥१४२
 सान्ता च शोणितं हृष्टाः प्राचूत्स्नलशोण्ये ।
 इदं परमिदं मेधमिदं गात्रिणि पाशुरन् ॥ १४३
 इदोभजाशिरानां मांगानां च भृशाशिराः ।
 सौ मांगानि गादन्ताः क्रव्यादा मांगरीतिनः ॥१४४
 एकाधराधरो र्षाः च पक्षपात्रिर्बृषिराः ।
 नानारक्ताश्च रौद्राः कन्त्याः रिशिशानताः ॥

अयुतानि च तत्रासन्नप्रयुतान्यर्षुदानि च ।
 रक्षसां घोररूपाणां महतां क्रूरकर्मणाम् ॥ १४६
 मुदितानां वितृप्तानां तस्मिन्महति वेश्मे ।
 समेतानि बहून्यामन्भूतानि च जनाधिप ॥१४७
 एवंविधा हि सा गत्रिः सोमकानां जनक्षये ।
 प्रयुप्तानां प्रमचानामामीत्युभृशदारुणा ॥ १४८
 अमंशयं हि कालस्य पर्यायो दुरतिक्रमः ।
 तादृशनिहता यत्र कृत्वाऽस्माकं जनक्षयम् ॥१४९
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 प्रागेर मुमहत्कर्म द्रौणिरेतन्महारथः ।
 नाकरोदीदृशं कम्बान्मत्पुत्रविजये धृतः ॥ १५०
 अथ कम्बाद्धते धत्रे कर्मदे कृतवानमी ।
 द्रोणपुत्रो महान्मा स तन्मे शंसितुमर्हमि ॥१५१
 मञ्जय उवाच ।
 तेषां नूनं भयात्रायां कृतवान्कृष्णन्दन ।
 अमाश्रिष्यादि पार्थानां केशवस्य च धीमतः ।
 मात्स्यकेशापि कर्मदे द्रोणपुत्रेण माधितम् ॥ १५२
 को हि तेषां ममशं तान्दहन्यादपि मरुत्पतिः ।
 एतदीदृशकं घृगं गजन्मुत्तरे निमो ॥ १५३
 ततो जनक्षयं कृत्वा पाण्डवानां महात्वयम् ।
 प्रन्पुषकाले श्रियिगन्प्रतिगन्तुमिष्य मः ॥ १५४
 नृशोणितापमिक्तस्य द्रौणिगमीदगिन्मरुः ।
 पाणिना महं मंशिरष्ट एकीभूत इव प्रभो ॥ १५५
 य निःशेषानगिन्कृत्वा विरगाम निशाक्षये ।
 युगान्ते गरेभूतानि मन्म कृष्येर पावकः ॥१५६
 यथाप्रतिशं नन्कर्म कृत्वा द्रौणापनिः प्रभो ।
 दुर्मतां पद्रीं गन्धन्पितुगमीद्वत्तमरुः ॥ १५७
 यथैव गंगुमजने निशिं प्रारिगश्रिनि ।
 मथैव हन्ता निःशब्दो निधक्ताम नर्षमः ॥ १५८
 निश्रम्य श्रियिगन्नागान्नां गंगम्य र्षीयेषान् ।
 आचरन्वां यमं गन्धर्व हृष्टः मंशेपदन्विभो ॥ १५९
 गाक्यान्वगन्धन्मन्म प्रियं प्रियकर्ता तदा ।
 पाशात्पान्युत्तर्धिर रिनिहयान्महदगुः ॥१६०

प्रीत्या चोच्चैरुदक्रोशंस्तथैवास्फोटयंस्तलान् ।
दिष्ट्यादिष्वेति चान्योन्यं समेत्योचुर्महारथाः १६१
पर्यप्यजत्ततो द्रौणिस्ताभ्यां संप्रतिनन्दितः ।
इदं हर्षात्तु सुमहदाददे वाक्यमुत्तमम् ॥ १६२

॥ इति श्रीमन्महाभारते सौप्तिकपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

द्रौणिकृपकृतवर्मभिर्दुर्योधनमेत्य शोचनम् ॥ १ ॥ दुर्योधनंप्रति द्रौणिणा सुतजनवधकथनम् ॥ २ ॥ दुर्योधनेन प्राण-
सायाः ॥ ३ ॥ द्रौण्यादीनां नगरगमनम् ॥ ४ ॥ सञ्जयस्य व्यासानुग्रहप्राप्तदिव्यज्ञाननाशः ॥ ५ ॥

सञ्जय उवाच ।

ते हत्वा सर्वपाञ्चालान्द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
आगच्छन्सहितास्तत्र यत्र दुर्योधनो हतः ॥ १
गत्वा चैनमपश्यन्त किञ्चित्प्राणं जनाधिपम् ।
ततो रथेभ्यः प्रस्कन्द्य परिववृस्तवात्मजम् ॥ २
तं भयसकथं राजेन्द्र कृच्छ्रप्राणमचेतसम् ।
वमन्तं रुधिरं वक्रादपश्यन्वसुधातले ॥ ३
वृतं समन्ताद्बहुभिः श्वापदैर्वैरदर्शनेन ।
सालावृकगणैश्चैव भक्षयिष्यद्भिरन्तिकात् ॥ ४
निवारयन्तं कृच्छ्राचाञ्छ्वापदांश्च चिखादिपून् ।
विवेष्टमानमूरुभ्यां सुभृशं गाढवेदनम् ॥ ५
तं शयानं तथा दृष्ट्वा भूमौ सुरधरोक्षितम् ।
हतशिष्टास्त्रयो वीराः शोकार्ताः पर्यदेवयन् ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ६
तैस्त्रिभिः शोणितादिग्धैर्निःश्वसद्भिरमहारथैः ।
शुशुभे स वृत्तो राजा वेदी त्रिभिरिवाग्निभिः ॥ ७
ते तं शयानं संप्रेक्ष्य राजानम्रतथोचितम् ।
अविपद्येन दुःखेन ततस्ते रुरुदुस्त्रयः ॥ ८
ततस्तु रुधिरं हस्तैर्मुखाग्निर्मृज्य तस्य हि ।
रणे राज्ञः शयानस्य कृपः संपर्यदेवयत् ॥ ९
कृप उवाच ।
न देवस्यातिभारोऽस्ति यदयं रुधरोक्षितः ।
एकादशचमूर्तार्ता शेते दुर्योधनो हतः ॥ १०
पश्य चामीकराभस्य चामीकरविभूषिताम् ।

गदां गदाप्रियस्येमां समीपे पतितां युधि ॥ ११
इयमेनं गदा शूरं न जहाति रणेरणे ।
स्वर्गायापि व्रजन्तं हि न जहाति यशस्विनम् ॥ १२
पश्येमां सह वीरेण जाम्बूनदविभूषिताम् ।
शयानां शयने हर्म्ये भार्या प्रीतिमतीमिव ॥ १३
योऽयं मूर्धाभिपिक्तानामग्रे याति परंतपः ।
स हतो अस्ते पांसून्पश्य कालस्य पर्यधम् ॥ १४
येनाजौ निहता भूमौ शेरते क्षत्रियर्षभाः ।
स भूमौ निहतः शेते कुरुराजः परैरयम् ॥ १५
भयाजमन्ति राजानो यस्य स शतसङ्घशः ।
स वीरशयने शेते क्रव्याद्भिः परिवारितः ॥ १६
यमुपासन्नृपाः पूर्वमर्थहेतोर्महीपतिम् ।
उपासते च तं हाद्य क्रव्यादा मांसगृद्धिनः ॥ १७
सञ्जय उवाच ।
तं शयानं कुरुश्रेष्ठं ततो भरतसत्तमम् ।
अश्वत्थामा समालिङ्ग्य करुणं पर्यदेवयत् ॥ १८
आहुस्त्वां राजशार्दूल मुख्यं सर्वधनुमत्ताम् ।
घनाध्यक्षोपमं युद्धे शिष्यं संकर्षणस्य च ॥ १९
कथं विवरमद्राक्षीर्जीमसेनस्तवानघ ।
वलिनं कृतिनो नित्यं मूढः पापात्मवानृप ॥ २०
कालो नूनं महाराज लोकेऽसिन्वलवचरः ।
पश्यामो निहतं त्वां च भीमसेनेन संयुगे ॥ २१
कथं त्वां सर्वधर्मज्ञं क्षुद्रः पापो बृकोदरः ।

उपासत द्विजाः पूर्वमर्थहेतोर्महीभरमिति श. पाठः ॥ १७ ॥

निकृत्वा हृतवान्मन्द्रो नूनं कालो दुरत्ययः ॥ २२
 इन्द्रयुद्धे क्षधर्मेण समाहूयोजसा मृधे ।
 गदया भीमसेनेन निर्भये सक्थिनी तव ॥ २३
 अधर्मेण हतस्पाजो मृधमानं पदा क्षिरः ।
 य उपेक्षितवान्क्षुद्रं धिन्तमस्तु पुथिष्ठिरम् ॥ २४
 युद्धेष्वपवदिष्यन्ति योधा नूनं वृकोदरम् ।
 यावन्स्यास्यन्ति भूतानि निकृत्वा क्षसि पातितः ॥
 ननु गमोऽब्रवीद्राजंस्त्वां सदा यदुनन्दनः ।
 दुर्योधनममो नास्ति गदायामिति वीर्यवान् ॥ २६
 श्लाघते त्वां हि बाष्पेयो राजन्संमन्सु भारत ।
 स क्षिप्तो मम कौरव्यो गदायुद्ध इति प्रभो ॥ २७
 यां गतिं क्षत्रियस्वाहुः प्रगल्भां परमर्षयः ।
 हतस्वामिमुग्रस्पाजो प्राशस्त्वमसि तां गतिम् ॥ २८
 दुर्योधन न शोचामि त्वामहं पुरुर्षभ ।
 हतपुत्रो तु शोचामि गान्धारीं पितरं च ते ॥ २९
 श्वनार्थो कृतो वीर त्वया नाथेन वधितो ।
 मिथुको विचरिष्येत शोचन्तो पुथिवीमिमाम् ॥ ३०
 धिगस्तु कृष्णं बाष्पेयमर्जुनं चापि दुर्मतिम् ।
 धर्मज्ञमानिर्मां यो त्वां बध्यमानमुपेक्षताम् ॥ ३१
 पाण्डवाधापि ते सर्वे किं वक्ष्यन्ति नराधिप ।
 कथं दुर्योधनोऽस्माभिर्हत इत्यनपत्रपाः ॥ ३२
 धन्यस्त्वमग्नि गान्धारे यस्त्वमस्योधने हतः ।
 प्रयातोऽभिमुग्गः शशून्धर्मेण पुरुर्षभ ॥ ३३
 हतपुत्रा हि गान्धारीं निहतशान्तिवान्धवा ।
 प्रजाचक्षुषु दुर्योधः कां दशां प्रतिपश्यते ॥ ३४
 धिगस्तु कृतरमापं मां कृपं च महाग्भम् ।
 ये वपं न गताः मरणं त्वां पुण्यहृत्य पार्थिवम् ॥ ३५
 क्षान्तां मरुक्षामानां गधितारं प्रजाहितम् ।
 पश्यं नानुगन्त्याम त्वां धिगन्त्यास्मगधमान् ॥ ३६
 हृत्स्य नर वीरिण मम धीर वितुष मे ।
 गभून्वानां नग्न्यात्वा स्मरन्ति पृथानि च ॥ ३७
 नर प्रजादास्त्वामिः ममिदं मह पान्तरं ।
 भवान्ताः हतरो मृग्या वरुषो भृष्टाधिनाः ॥ ३८

कुतश्चापीदृशं पापाः प्रवर्तिष्यामहे वयम् ।
 यादृशेन पुरस्कृत्य त्वं गतः सर्वपार्थिवान् ॥ ३९
 वयमेव त्रयो राजगच्छन्तं परमां गतिम् ।
 यद्वै त्वां नानुगच्छामलेन तप्स्यामहे वयम् ॥ ४०
 तत्स्वर्गहीना हीनार्थाः स्मरन्तः सुकृतस्य ते ।
 किं नाम तद्भवेत्कर्म येन त्वां न व्रजाम वै ॥ ४१
 दुःखं नूनं कुरुश्रेष्ठ चरिष्याम महीमिमाम् ।
 हीनानां नस्त्वया राजन्कृतः शान्तिः कुतः सुखं ४२
 गर्त्वं तु महाराज ममेव च महारथान् ।
 यथाज्येष्ठं यथाश्रेष्ठं पूजयेव च नानमम् ॥ ४३
 आचार्यं पूजयित्वा च केतुं सर्वधनुष्मताम् ।
 हतं मयाऽद्य शंसिथा पृष्टयुञ्जं नराधिप ॥ ४४
 परिष्वजेथा राजानं वाहिकं गुमहारधम् ।
 मन्धवं सोमदत्तं च भूरिश्रवममेव च ॥ ४५
 तथा पूर्वगतानन्यान्वर्गं पार्थिवमत्तमान् ।
 अस्मदावयात्परिष्वज्य संपृच्छेन्म्वमनामयम् ॥ ४६
 मज्जय उवाच ।
 इत्येवमुक्त्वा राजानं भद्रगतधमचेतमम् ।
 अश्वन्धामा लघुप्राणं पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ ४७
 दुर्योधन जीवगि चेद्वार्यं श्रोत्रगुरं श्रु ।
 मम पाण्डवतः क्षिष्टा धार्तराष्ट्राग्रयो वयम् ॥ ४८
 ते चैव श्रुतरः पशु वागुदेवोऽथ गात्यकिः ।
 अहं च कृत्वर्मां च कृपः श्राद्धनस्मथा ॥ ४९
 द्रौपद्या हताः सर्वे पृष्टपुत्रस्य पाप्मजाः ।
 पशान्ता निहताः सर्वे मन्त्रश्रेष्ठं च मान् ॥ ५०
 कृते प्रतिहृतं पश्य हतपुत्रा हि पाण्डवाः ।
 गीमिकेः क्षिप्रं तेषां हतं मन्त्रयाहनम् ॥ ५१
 मया च पापकर्मोऽर्जा पृष्टपुत्रो मदीयते ।
 प्रविश्य क्षिप्रं गर्भो वसुमांसं माग्निः ॥ ५२
 दुर्योधनस्तु मां शप्यं निगम्य मनसः प्रियाम् ।
 प्रनिवृत्त्य पुनर्धत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५३
 न मेऽन्योऽपद्राहं सो न पत्नो न च मे क्षिता ।
 वरुणा कृपमोऽज्ञानो गतिरेनाद्य मे हृतम् ॥ ५४

स च सेनापतिः क्षुद्रो हतः सार्धं शिखण्डिना ।
 तेन मन्ये मघवता सममात्मानमद्य वै ॥ ५५
 स्वस्ति प्राप्नुत भद्रं वः स्वर्गे नः संगमः पुनः ।
 इत्येवमुक्त्वा पुत्रस्ते कुरुराजो महामनाः ॥ ५६
 प्राणानुपास्यजङ्घीरः सहृदां दुःखमादधत् ।
 अपाक्रामदिवं पुण्यां शरीरं क्षितिमाविशत् ॥ ५७
 एवं ते निधनं यातः पुत्रो दुर्योधनो नृप ।
 अग्रे यात्वा रणे शूरः पश्चाद्विनिहतः परैः ॥ ५८
 तथैव ते परिष्वक्ताः परिष्वज्य च ते नृपम् ।
 पुनः पुनः प्रेक्षमाणाः स्वकानारुरुहू रथान् ॥ ५९

इत्येवं द्रोणपुत्रस्य निशम्य करुणां गिरम् ।
 प्रत्यूषकाले शोकार्ताः प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ ६०
 एवमेव क्षयो वृत्तः कुरुपाण्डवसेनयोः ।
 घोरो विशसनो रौद्रो राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ६१
 तव पुत्रे गते स्वर्गं शोकार्तस्य ममानय ।
 ऋषिदत्तं प्रनष्टं तद्विष्यदक्षित्वमद्य वै ॥ ६२
 वैशंपायन उवाच ।
 इति श्रुत्वा स नृपतिर्ज्ञातिपुत्रवधं तदा ।
 निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च ततथिन्तापरोऽभवत् ॥ ६३

॥ इति श्रीमन्महाभारते सौप्तिकपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

समाप्तं सौप्तिकपर्व १ ।

(अथैपीकपर्व ॥ २ ॥)

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

द्वैबाहुर्बरितेन धृष्टद्युम्नसारथिना युधिष्ठिराय रात्रौ वृत्तशिविरवृत्तान्तविनेदनम् ॥ १ ॥ तच्छ्रवणेन द्रौपद्यानयनत्प
 नकुलमादिश्य शिविरभुवमुपागतवता युधिष्ठिरेण मृतनिजजनान्यलोकमेन परिदेवनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां धृष्टद्युम्नस्य सारथिः ।
 गत्वा शशंस पाण्डुभ्यः सौप्तिके कदनं कृतम् ॥ १ ॥
 सूत उवाच ।
 द्रौपदेया हता राजन्दुपदस्यात्मजैः सह ।
 प्रमत्ता निशि विश्वस्ताः स्वपन्तः शिविरे स्वके ॥ २ ॥
 गौतमेन नृशंसेन भोजेन कृतवर्मणा ।
 अश्वत्थाम्ना च पापेन हतं वः शिविरं निशि ॥ ३ ॥
 एतैर्नरगजाश्वानां प्रासशक्तिपरश्वथैः ।
 सहस्राणि निकृन्तद्विनिःशेषं शिविरं कृतम् ॥ ४ ॥
 'विक्रुष्टनानाविहगफलभारनतस्य ह ।'
 छिद्यमानस्य महतो वनस्यैव परश्वथैः ।
 शुशुभे सुमहाशब्दो बलस्य तव भारत ॥ ५ ॥
 महमेकोऽवशिष्टस्तु तस्मात्सैन्यान्महीपते ।

मुक्तः कथंचिद्धर्मात्मन्यग्राच कृतवर्मणः ॥ ६ ॥
 तच्छ्रुत्वा वाक्यमशिवं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 पपात मह्यं धर्मात्मा पुत्रशोकसमन्वितः ॥ ७ ॥
 पतन्तं तमतिक्रम्य परिजग्राह सात्यकिः ।
 भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ८ ॥
 लब्धचेतास्तु कौन्तेयः शोकविह्वलया गिरा ।
 जित्वा शत्रुञ्जितः पश्चात्पर्यदेवयदार्तवत् ॥ ९ ॥
 'अगम्या गतिरर्थानां कमेणामीश्वरस्य च ।'
 दुर्विदा गतिरर्थानामपि ये दिव्यचक्षुषः ।
 जीयमाना जयन्त्यन्ये जयमाना वयं जिताः ॥ १० ॥
 हत्वा आदृत्ययसांश्च पितृन्पुत्रान्सुहृद्गणान् ।
 वन्द्यूनमात्यान्पौत्रांश्च जित्वा सर्वोज्जिता वयम् ॥ ११ ॥
 अनर्था ह्यर्थसंकाशस्तथाऽनर्थोऽर्थदर्शनः ।
 जयोऽयमजयाकारो जयस्तस्मात्पराजयः ॥ १२ ॥

अतिक्रम्य धैर्यमर्थाद्वा स्वस्त्वा पतन्तम् ॥ ८ ॥ अन्ये

शत्रवः । जयमानाः जयन्तः । जितानां जयो जयतां पराजय

यजिन्या तप्यते पश्चादापन्न इव दुर्मतिः ।
 इधं मन्येत विजयं ततो जिततरः परं ॥ १३
 येषामर्थाय पापं स्वाद्विजयस्य सुहृद्भयं ।
 निजितं प्रमत्तैर्हि विजिता जितकाशिनः ॥ १४
 कर्णिनालीरुदंष्ट्रस्य स्रद्धजिह्वस्य संयुगे ।
 चापव्याचास्यगदस्य ज्यातलस्यननादिनः ॥ १५
 कुन्द्रस्य नगमिहस्य मंग्रामेष्वपलायिनः ।
 ये व्यमुञ्चन्त कर्णस्य प्रमादात्त इमे हताः ॥ १६
 रथदं शरवर्षोर्मिमन्तं
 रत्नाचितं बाहनयोधवृन्दम् ।
 शक्तवृष्टिमीनध्वजनागनक्रं
 शरागमनापतेमहेषुकनम् ॥ १७
 मंग्रामचन्द्रोदयरेगवलं
 द्रोणार्णवं ज्यातलनेमियोषम् ।
 ये तेरुगघातचशरघ्नोभि-
 स्ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ॥ १८
 न हि प्रमादान्परमन्ति कधि-
 द्रयो नराणामिह जीविलोके ।
 प्रमत्तमर्था हि नरं समन्ता-
 स्यजन्त्यनयोश्च ममाविशन्ति ॥ १९
 ध्वजोत्तमार्धोच्छ्रितधूमरेतुं
 शराचिपं दीप्तमहापताकम् ।
 महाधनुर्ग्यातलनेमियोषं
 तनुप्रनानानिधिशरदोमम् ॥ २०
 महागघ्राधदयाभिपक्षं
 महाहये भीष्ममहादयामिम् ।
 ये तेरुगघातचशरघ्नोभि-
 स्ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ॥ २१
 न हि प्रमत्तेन नरेण शरव-
 मानुं षणु धीर्विपुनं पशो वा ।
 पश्चात्प्रमादेन निहत्य शर-
 न्महाभ्यन्तं मुग्धमात्मानम् ॥ २२

इन्द्रोपमान्यार्धिवपुत्रपांशु-
 न्यध्याविशेषेण हतान्प्रमादात् ।
 तीर्त्वा ममुद्रं वणिजः ममुद्रा
 मप्राः कुनघामिव मीदमानाः ॥ २३
 अर्मापितैर्यै निहता नरेन्द्रा
 निःमंशयं ते त्रिदिवं प्रपचाः ।
 कृष्णां तु शोचामि कथं नु माध्वी
 शोकार्णवं मा निपहिष्यतीति ॥ २४
 भादंश्च पुत्रांश्च हतान्निग्रम्य
 पाश्चालगजं पितरं च वृद्धम् ।
 धुरं निर्मंशा पतिता शृथिव्यां
 मा शोष्यते शोककृशाद्रयष्टिः ॥ २५
 तच्छोकजं दुःखमपारयन्ती
 कथं भविष्यन्पुत्रिता मुग्धानाम् ।
 रोम्यते शातिरधाभितप्ता
 प्रदयमानेन हुताशनेन ॥ २६
 इत्येवमार्तः पग्निदेवपत्न्य
 राजा कृष्णां नरुलं चभाषं ।
 गजाननयनामिह मन्दमाग्यां
 ममावृषधामिति राजपुत्र्याम् ॥ २७
 माद्रीमुत्तमन्पग्निशृष्य वासयं
 धर्मण धर्मप्रथमस्य गत्रः ।
 ययो स्थेनानयमाशु देव्याः
 पाश्चान्नराजस्य च यत्र दागः ॥ २८
 प्रमथाप्य माद्रीमुत्तमाजमोदः
 शोशादित्तमैः गतिः मुहुरित्तिः ।
 रोम्यमानः प्रययो गुणाना-
 मापोषनं भूयगत्तासुर्वनिम् ॥ २९
 ग न चरिष्यामिगन्धर्वस्यं
 ददतं पुत्रान्मुदः गर्गांध ।
 भूमौ प्रचानान्परिगद्रीमाया
 न्निनिस्तरंत्वरगोपमादान् ॥ ३०

पश्चात्प्रमादेन निहत्य शरान्महाभ्यन्तं मुग्धमात्मानम् ॥ २२

इत्येवमार्तः पग्निदेवपत्न्य ॥ २६

स तांस्तु दृष्ट्वा भृशमार्तरूपो
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।

उच्चैः प्रसुक्रोश च कौरवाभ्यः
पापात् चोर्व्यां सगणो विसङ्गः ॥ ३१

॥ इति श्रीमन्महाभारते सौप्तिकपर्वणि ऐपीकपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

नकुलेन युधिष्ठिरसमीपं प्रति द्रौपद्यानयनम् ॥ १ ॥ द्रौपद्या द्रौणिमस्तकमणिहरणचोदितेन भीमेन नकुलसाराधिना रथेन द्रौणिवधाय प्रस्थानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

स दृष्ट्वा निहतान्सङ्घे पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ।
महादुःखपरीतात्मा बभूव जनमेजय ॥ १
ततस्तस्य महाञ्जोकः प्रादुरासीन्महात्मनः ।
सरतः पुत्रपौत्रांस्तान्भ्रातृन्सुहृद् एव च ॥ २
तमश्रुपरिपूर्णाक्षं वेपमानमचेतसम् ।
सुहृदो भृशसंविद्याः सांत्वयांचक्रिरे तदा ॥ ३
'कृत्वा तु विधिवत्तेषां पुत्राणाममितौजसाम् ।
प्रेतकार्याणि सर्वेषां बभूव भृशदुःखितः ॥' ४
तस्मिन्सुहृते जवनैर्वाजिभिर्हेममालिभिः ।
नकुलः कृष्णया सार्धमुपायात्परमार्तया ॥ ५
उपप्लव्यं गता सा तु श्रुत्वा सुमहदमियम् ।
तदा विनाशं सर्वेषां पुत्राणां व्यथितेन्द्रिया ॥ ६
कम्पमानेव कदली वातेनाभिसमीरिता ।
कृष्णा राजानमासाद्य शोकार्ता न्यपतद्भुवि ॥ ७
न बभौ वदनं तस्या रुदन्त्याः शोककशितम् ।
फुल्लपत्रपलाशाक्ष्या मेघावृत इवोदुरात् ॥ ८
ततस्तां पतितान् दृष्ट्वा संरम्भी सत्यविक्रमः ।
बाहुभ्यां परिजग्राह सप्लुत्पत्य द्युकोदरः ॥ ९
सा समाश्रासिता तेन भीमसेनेन भाभिनी ।
रुदती पाण्डवज्येष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १०
दिष्ट्या राजन्ववाप्येमामखिलां भोक्ष्यसे महीम् ।
आत्मजान्क्षत्रधर्मेण संप्रदाय यमाय वै ॥ ११
दिष्ट्या सर्वास्त्रकुशलं मत्तमातङ्गगामिनम् ।
अवाप्य पृथिवीं कृत्स्नां सौभद्रं न सरिष्यसि ॥ १२
आत्मजान्क्षत्रधर्मेण श्रुत्वा शूरात्रिपातितान् ।

स्थितो राज्ये मया सार्धं विहरन्न सरिष्यसि ॥ १३
प्रसुप्तानां वधं श्रुत्वा द्रौणिना पापकर्मणा ।
शोको मां दहते गाढो हुताशन इवाश्रयम् ॥ १४
तस्य पापकृतो द्रौणेर्न चेदद्य दुरात्मनः ।
द्वियते सानुबन्धस्य युधि विक्रम्य जीवितम् ॥ १५
इहैव प्रायमासिष्ये तन्निबोधत पाण्डवाः ।
न चेत्फलमवाप्नोति द्रौणिः पापस्य कर्मणः ॥ १६
एवमुक्त्वा ततः कृष्णा पाण्डवं प्रत्युपाविशत् ।
युधिष्ठिरं याज्ञसेनी धर्मराजं यशस्विनी ॥ १७
दृष्ट्वापविष्टां राजा तु पाण्डवो महिषीं प्रियाम् ।
प्रत्युवाच स धर्मात्मा द्रौपदीं चारुदर्शनाम् ॥ १८
क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञे प्राप्तास्ते निधनं शुभे ।
पुत्रास्ते भ्रातरश्चैव तान्न शोचितुमर्हसि ॥ १९
स कल्याणि वनं दुर्गं दूरं द्रौणिरितो गतः ।
तस्य त्वं पातनं सङ्घे कथं ज्ञास्यसि शोभनं ॥ २०
द्रौपद्युवाच ।
द्रोणपुत्रस्य सहजो मणिः शिरसि मे श्रुतः ।
निहत्य सङ्घे तं पापं पश्येयं मणिमाहृतम् ।
द्रौणेः शिरस उत्कृत्य जीवियमिति मे मतिः ॥ २१
इत्युक्त्वा पाण्डवं कृष्णा राजानं चारुदर्शना ।
भीमसेनकरे स्पृष्ट्वा क्लृप्ता वाक्यमब्रवीत् ॥ २२
त्रातुमर्हसि मां भीम क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ।
जहि तं पापकर्माणं शम्बरं मघवानिव ॥ २३
न हि ते विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ।
श्रुतं तत्सर्वलोकेषु परमव्यसने तथा ॥ २४
द्वीपोऽभूस्त्वं हि पार्थानां नगरे वारणावते ।
विशेषः ॥ ११ ॥

तद्गृहाण विनाऽख्येण यन्मे दातुमभीप्ससि ॥ १९	समानव्रतचारिण्यां रुक्मिण्यां योऽन्वजायत ।
स सुनाभं सहस्रारं वज्रनाभमयस्त्रयम् ।	सनत्कुमारस्तेजस्वी प्रद्युम्नो नाम मे सुतः ॥ २१
वज्रे चक्रं महाभागो मत्तः स्पर्धन्मया सह ॥ २०	तेनाप्येतन्महद्विष्यं चक्रमप्रतिमं रणे ।
गृहाण चक्रमित्युक्तो मया तु तदनन्तरम् ।	न प्रार्थितमभून्मूढ तदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ २२
जयाहोत्पत्य सहसा चक्रं सव्येन पाणिना ॥ २१	रामेणातिबलेनैतन्नोक्तपूर्वं कदाचन ।
न चैनमशक्तस्थानात्संचालयितुमश्रुत ।	न गदेन न साम्नेन यदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ २३
अथैनं दक्षिणेनापि ग्रहीतुमुपचक्रमे ॥ २२	द्वारकावासिभिश्चान्यैर्वृष्ण्यन्धकमहारथैः ।
सर्वयत्नेन तेनापि गृह्येन्नमकम्पयत् ॥ २३	नोक्तपूर्वमिदं क्षुद्रं तदिदं प्रार्थितं त्वया ॥ २४
ततः सर्वबलेनापि यदेनं न शशाक ह ।	भारताचार्यपुत्रस्त्वं मानितः सर्वयादवैः ।
उद्यन्तुं वा चालयितुं द्रौणिः परमदुर्मनाः ।	चक्रेण रथिनां श्रेष्ठं कं तु तात युयुत्ससे ॥ २५
कृत्वा यत्नं परिश्रान्तः स न्यवर्तत भारत ॥ २४	एवमुक्तो मया द्रौणिर्माभिदं प्रत्युवाच ह ।
निवृत्तमनसं तस्मादभिप्रायाद्विचेतसम् ।	प्रयुज्य भवते पूजां योत्स्ये कृष्ण त्वया सह ॥ २६
अहमामुष्य संविद्यमश्चत्थामानमद्युचम् ॥ २५	प्रार्थितं ते मया चक्रं देवदानवपूजितम् ।
यः स देवमनुष्येषु प्रमाणं परमं गतः ।	अजेयः स्वामिति विभो सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ २७
गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वः कपिप्रवरकेतनः ॥ २६	सोऽहं तद्दुर्लभं चक्रमनवाप्यैव केशव ।
यः साक्षाद्देवदेशं शितिकण्ठमुमापत्सिम् ।	प्रतियास्यामि गोविन्द शिवेनाभिवदस्व माम् ॥ २८
द्रन्द्दुयुद्धे पुरा जिष्णुस्तोपयामास शंकरम् ॥ २७	एतत्सुनाभं भोजानामृपभेण त्वया धृतम् ।
यस्मात्प्रियतरो नास्ति ममान्यः पुरुषो भुवि ।	चक्रमप्रतिचक्रेण भुवि नान्योऽभिपद्यते ॥ २९
नादेयं यस्य मे किञ्चिदपि प्राणान्महात्मनः ॥ २८	एतावदुक्त्वा द्रौणिर्मा युग्यानश्चान्धनानि च ।
तेनापि सुहृदा ब्रह्मन्पार्थेनाह्लिष्टकर्मणा ।	आदायोपययौ काले रत्नानि विविधानि च ॥ ३०
नोक्तपूर्वमिदं वाक्यं यस्त्वं मामभिभाषसे ॥ २९	स संरम्भी दुरात्मा च चपलः क्रूर एव च ।
ब्रह्मचर्यं महद्वोरं तीर्त्वा द्वादशवार्षिकम् ।	वेदं चास्त्रं ब्रह्मशिरस्तस्माद्रह्यो वृकोदरः ॥ ३१
हिमवत्पार्थमास्थाय यो मया तपसाऽऽजितः ॥ ३०	

॥ इति श्रीमन्महाभारते सौतिकपर्वणि ऐपीकपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

कृष्णादिभिर्भोगीरथीतीरे व्याससमीपसमासीनद्रौणिदर्शनम् ॥ १ ॥ तद्दर्शना द्रौणिना अपाण्डवहेतोर्ब्रह्मशिरो-
प्रयोगः ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।	दक्षिणे ह्यवहच्छैन्यः सुग्रीवः सव्यतो धुरम् ।
एवमुक्त्वा क्रुश्रेष्ठं सर्वयादवनन्दनः ।	पाष्णिवाहो तु तस्मास्तां भेषपुप्पबलाहकौ ॥ ३
सर्वायुधवरोपेतमारुरोह रथोत्तमम् ॥ १	विश्वकर्मकृता दिव्या रत्नधातुविभूषिता ।
युक्तं परमकाम्भोजैस्तुरगैर्हेममालिभिः ।	उच्छ्रिता च रथे तस्मिन्वज्रयष्टिरदृश्यत ॥ ४
उदितादित्यसंकाशं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ २	वैनतेयः स्थितस्तस्यां प्रभामण्डलरश्मिवान् ।

मे मत्त दातुमिच्छति तेन विनापि गृह्णाण । त्वदीयेऽस्त्रे ममे-

च्छा नास्तीति भावः ॥ १९ ॥ द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१ अथ सत्ववतः केतुर्भुजगारिरद्वयत ॥ ५
 श्वशरोहृद्दृषीकेशः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।
 अर्जुनः स च धर्मात्मा कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ६
 अशोभतां महात्मानां दाशार्हमभितः त्रितो ।
 रथस्थं शार्ङ्गधन्वानमथिनाविष धामवम् ॥ ७
 उमावागेष्य दाशार्हः सन्दनं लोकपूजितम् ।
 प्रतोद्रेन जघोपेतान्परमाशानचोदयत् ॥ ८
 ते हयाः महमोत्पेतुर्गृहीन्वा सन्दनोत्तमम् ।
 आथितं पाण्डवेयाभ्यां यदूनामृपमेण च ॥ ९
 यहां शार्ङ्गधन्वानमशानां शीघ्रगामिनाम् ।
 प्रादुर्गासीन्महान्शरद्वः पक्षिणां पततामिव ॥ १०
 ते ममर्था महाबाहुं धणेन भरतर्षभ ।
 भीममेनं भद्रेषाममनुमेषुः सुवेगिनाः ॥ ११
 प्रोषदीप्तं तु कौन्तेयं द्विपदस्यं ममुद्यतम् ।
 नाशुमुच्यन्वारवितुं ममेत्यापि महाग्थाः ॥ १२
 स तेषामग्रतः शरः श्रीमतां दृढधन्विनाम् ।
 पयो भार्गीरधीतीरं हरिभिर्भृशवैर्गिनैः ।
 यय स धूमन्तं श्रेणिः पुत्रहन्ता दुरान्मवान् ॥ १३

स ददर्श महात्मानमुदकान्ते यशस्विनम् ।
 कृष्णद्वैपायनं व्यासमासीनमृषिभिः सह ॥ १४
 तं चैव शूरकर्माणं घृताक्तं कुशवीरिणम् ।
 गजमा ध्वन्ममासीनं ददर्श श्रेणिमन्तिके ॥ १५
 तमभ्यधावन्कान्तेयः प्रगृह्य गच्छं घटुः ।
 भीममेनो महाबाहुन्निष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १६
 तं दृष्ट्वा भीमकर्माणं प्रगृहीतशरामनम् ।
 भ्रातरं शृष्टतथास्र जनार्दनग्धे स्थिता ।
 व्यथितात्माऽभवद्ग्राणिः प्राप्तं चेदममन्यत ॥ १७
 स तद्विष्वमदीनात्मा परमाश्रमचिन्तयत् ।
 जग्राह च शरपीकां श्रेणिः मध्येन पाणिना ॥ १८
 स तामापदमासाद्य दिव्यमयमुद्दृग्यत् ।
 अमृष्यमाणस्ताञ्छगान्दिव्यामृषधगन्धितान् ।
 अपाण्डवायति स्या वाचमुन्मृज्य दाग्णम् ॥ १९
 इत्युक्त्वा गजशार्ङ्गं श्रेणपुत्रः प्रतापवान् ।
 सर्वलोकप्रमोहाद्यं तदस्यं प्रमृशोच ह ॥ २०
 ततस्तस्यामिर्षीकायां पात्रकः समजायत ।
 मधुक्षयिन्त लोकांस्तीक्ष्णान्कान्कल्पमोषमः ॥ २१

॥ इति भीमन्महाभारते श्रेणिकपर्वे श्रेणिकपर्वे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अर्जुनं वृष्णतया श्रेणिकपर्वेऽध्यायः ॥ १४ ॥

१ श्रेणिसापन उवाच ।
 शिष्टिनेन दाशार्हस्मरामिनायमादिनः ।
 श्रेणिसुखा महाशरद्वर्जुनं मन्वभापन ॥ १
 अर्जुनायुन सत्स्विसमं मे हृदि परिते ।
 श्रेणोपदिष्टं मन्वायं कान्तः संदति पाण्डव ॥ २
 भार्गवामात्मनर्धर परिश्रानाय भाग्य ।
 शिष्टिनेनमन्वात्रायमननिसापनम् ॥ ३
 कर्तव्येनैवमुक्तं पाण्डवः परवीर्य ।
 अकारुण्यभास्तेन कृत्यं मन्वं धनुः ॥ ४

पूर्वमानायपुत्राय ततोऽनन्तरमात्मने ।
 शत्रुभ्यधरं सर्वेभ्यः मन्वीर्युक्त्वा परीतवः ॥ ५
 श्रेणोवाचो नमस्कृत्य शुक्रभ्यधरं सर्वशः ।
 उन्मगते गिरं ध्यायन्परमर्षेण नाम्पनाम् ॥ ६
 मन्मदस्यं महत्या हृष्टं शार्ङ्गीरधन्वना ।
 प्रजग्राह महाधिष्यद्युमानान्कर्मभिन्मव ॥ ७
 मधेर श्रेणपुत्रस्य हृष्टं शिष्टोत्तमः ।
 प्रजग्राह महाशरानं गेयोनिद्वन्द्वमं हृतम् ॥ ८
 निरपेता बहवश्चापान्तुङ्गवन्तः महामनाः ।

महद्भयं च भूतानां सर्वेषां समजायत ॥ ९
 सशब्दमभवद्ब्रह्मोम ज्वालामालाकुलं भृशम् ।
 चचाल च मही कृत्स्ना सपर्वतवनद्रुमा ॥ १०
 तावन्नतेजसा लोकांस्त्रासयन्तौ ततः स्थितौ ।
 महर्षौ सहितौ तत्र दर्शयामासतुस्तदा ॥ ११
 नारदः सर्वधर्मात्मा भरतानां पितामहः ।
 उभौ शमयितुं वीरौ भारद्वाजधनञ्जयौ ॥ १२
 तौ मुनी सर्वधर्मज्ञौ सर्वभूतहितैषिणौ ।
 दीप्तयोरस्त्रयोर्मध्ये स्थितौ परमतेजसौ ॥ १३

तदन्तरमनाधृप्यावुपगम्य यशस्विनौ ।
 आस्तामृपिवरौ तत्र ज्वलिताग्निय पावकौ ॥ १४
 प्राणभृद्भिरनाधृप्यौ देवदानवसंमतौ ।
 अस्त्रतेजः शमयितुं लोकानां हितकाम्यया ॥ १५
 ऋषी ऊचतुः ।
 महास्त्रविदुषः पूर्वं येऽप्यतीता महारथाः ।
 नैतदस्त्रं मनुष्येषु तैः प्रयुक्तं कथंचन ।
 किमिदं साहमं वीरौ कृतवन्तौ महात्ययम् ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते सौप्तिकपर्वणि ऐषीकपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अनुनेन व्यासनारदभावानुरोधेन स्वप्रयुक्तब्रह्मशिरोस्त्रप्रतिसंहारः ॥ १ ॥ कृष्णेनाश्वत्थामानं प्रति उत्तरागमें ऐषीका-
 स्त्रपातेऽपि मृतविभो स्त्रेन समुजीवनप्रतिज्ञा ॥ २ ॥ महाचर्याभावाद्ब्रह्मप्रतिरोहारावमथेन द्रौणिना व्यासकृष्णावना-
 दस्य पाण्डवगर्भेऽप्यैषीकास्त्रोत्सर्जनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 दृष्ट्वैव मुनिशार्दूलौ तावधिसमतेजसौ ।
 'गाण्डीवधन्वा संचिन्त्य प्राप्तकालं महारथः ।'
 संजहार शरं दिव्यं त्वरमाणो धनञ्जयः ॥ १
 उवाच वचनं श्रेष्ठस्तावृषी प्राञ्जलिस्तदा ।
 प्रमुक्तमस्त्रमन्त्रेण शाम्यतामिति वै मया ॥ २
 संहृते परमास्त्रेऽग्निन्सर्वान्स्नानशेषतः ।
 पापकर्मा ध्रुवं द्रौणिः प्रधक्ष्यत्यस्त्रतेजसा ॥ ३
 यदत्र हितमस्माकं लोकानां चैव सर्वथा ।
 भवन्तौ देवसंकाशौ तथा संमन्तुमर्हतः ॥ ४
 इत्युक्त्वा संजहारास्त्रं पुनरेव धनञ्जयः ।
 संहारो दुष्करस्तस्य देवैरपि हि संयुगे ॥ ५
 विसृष्टस्य रणे तस्य परमास्त्रस्य संग्रहे ।
 अशक्तः पाण्डवादन्यः साक्षादपि शतक्रतुः ॥ ६
 ब्रह्मतेजोद्भवं तद्वि विसृष्टमकृतात्मना ।
 न शक्यमावर्तयितुं ब्रह्मचर्यव्रतादृते ॥ ७
 अचीर्णब्रह्मचर्यो यः सृष्ट्वाऽऽवर्तयते पुनः ।

तदस्त्रं सानुवन्धस्य मूर्धानं तस्य कृन्तति ॥ १
 ब्रह्मचारी व्रती चापि दुरवापमवाप्य तत् ।
 परमव्यसनातौऽपि नार्जुनोऽस्त्रं व्यमुञ्चत ॥ ९
 सत्यव्रतधरः शूरो ब्रह्मचारी च पाण्डवः ।
 गुरुवतीं च तेनास्त्रं संजहाराजुनः पुनः ॥ १०
 द्रौणिरप्यथ संप्रक्ष्य सोऽन्तरा तावृषी स्थितौ ।
 न शशाक पुनर्धोरमस्त्रं संहर्तुमोजसा ॥ ११
 अशक्तः प्रतिसंहारे परमास्त्रस्य संयुगे ।
 द्रौणिर्दीनमना राजन्दैपायनमभापत ॥ १२
 उत्तमव्यसनातेन प्राणत्राणमभीप्सुना ।
 मयैतदस्त्रमुत्सृष्टं भीमसेनभयान्मुने ॥ १३
 अधर्मश्च कृतोऽग्नेन धार्तराष्ट्रे जिघांसता ।
 मिथ्याचारेण भगवन्भीमसेनेन संयुगे ॥ १४
 अतः सृष्टमिदं ब्रह्मन्मयाऽस्त्रमकृतात्मना ।
 तस्य भूयोऽपि संहारं कर्तुं नाहमिहोत्सहे ॥ १५
 निसृष्टं हि मया दिव्यमेतदस्त्रं दुरासदम् ।
 अपाण्डवायेति मुने वदितेजोऽनुमन्य वै ॥ १६
 तदिदं पाण्डवेयानामन्तार्यवाभिर्महितम् ।

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

कृष्णेन स्ववचनोत्तङ्गेनेनाप्यप्रयोक्तुरश्वत्थासः श्रापदानं व्यासेन तदनुमोदनं च ॥ १ ॥ भीमेन द्रौणिमस्तकमणिदा-
नेन द्रौपदीसमाधासनम् ॥ २ ॥ युधिष्ठिरेण द्रौपदीवचनारस्वमस्तके तन्मगिचारणम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तदाज्ञाय हृषीकेशो विकृष्टं पापकर्मणा ।
हृष्यमाण इदं वाक्यं द्रौणिं प्रत्यब्रवीत्तदा ॥ १
विराटस्य सुतां पूर्वं स्तुपां गाण्डीवधन्वनः ।
उपप्लान्व्यगतां दृष्ट्वा क्रतवान्ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ २
परिक्षीणेषु कुरुषु पुत्रस्तव भविष्यति ।
एतदस्य परिक्षित्तं गर्भस्थस्य भविष्यति ॥ ३
तस्य तद्वचनं साधोः सत्यमेतद्भविष्यति ।
परिक्षिद्भविता ह्येषां पुनर्वैशकरः सुतः ॥ ४
त्वां तु कापुरुषं पापं विदुः सर्वे मनीषिणः ।
असकृत्पापकर्मणं बालजीवितघातकम् ॥ ५
तस्माच्चमस्य पापस्य कर्मणः फलमाप्नुहि ।
श्रीणि वर्षसहस्राणि चरिष्यसि महीनिमाम् ॥ ६
अप्राप्नुवन्कचित्काचित्संविदं जातु केनचित् ।
निर्जनानसहायस्त्वं देशान्प्रविचरिष्यसि ॥ ७
भवित्री न हि ते क्षुद्र जनमध्येषु संस्थितिः ।
पूयशोणितगन्धी च दुर्गकान्तारसंश्रयः ।
विचरिष्यसि पापात्मंश्चिरेमेको वसुंधराम् ॥ ८
वयः प्राप्य परिक्षित्तु देवव्रतमवाप्य च ।
कृपाञ्जारद्वतान्द्वरः सर्वास्त्रान्युपपत्स्वते ॥ ९
विदित्वा परमास्त्राणि क्षत्रधर्मव्रते स्थितः ।
पटिं वर्षाणि धर्मात्मा वसुधां पालयिष्यति ॥ १०
इतथोर्ध्वं महाबाहुः कुरुगजो भविष्यति ।
परिक्षिन्नाम नृपतिमिषतले सुदुर्मते ॥ ११
[अहं तं जीनयिष्यामि दन्धं शस्त्राभितेजमा ।]
पश्य मे तपसो वीर्यं मत्स्यस्य च नराधम ॥ १२

व्यास उवाच ।

यस्मादनादृत्य कृतं त्वयाऽस्नानकर्म दारुणम् ।
ब्राह्मणस्य सतश्चेदं वृत्तमन्यायवर्तिनः ॥ १३
तस्माद्यद्देवकीपुत्र उक्तवानुत्तमं वचः ।
आलोकात्तव तद्भावि क्षुद्रकर्मन्व्रजेति ह ॥ १४
अश्वत्थामोवाच ।
सहैव भवता ब्रह्मन्स्थास्यामि पुरुषेष्विह ।
सत्यवागस्तु भगवानयं च पुरुषोत्तमः ॥ १५
वैशंपायन उवाच ।
प्रदायाथ मणिं द्रौणिः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
जगाम विमनास्तेषां सर्वेषां पश्यतां वनम् ॥ १६
पाण्डवाश्च सदाशार्हास्तानृपीनभिवाच च ।
कृष्णद्वैपायनं चैव नारदं चैव पर्वतम् ॥ १७
द्रौणपुत्रस्य सहजं मणिमादाय सत्पराः ।
द्रौपदीमभ्यधावन्त प्रायोपेतां मनस्विनीम् ॥ १८
वैशंपायन उवाच ।
ततस्ते पुरुषव्याघ्राः सदधैरनिलोपमैः ।
अभ्ययुः सहदाशार्हाः शिविरं पुनरेव हि ॥ १९
अवतीर्य रथेभ्यस्तु त्वरमाणा महारथाः ।
दृष्ट्वाद्रौपदीं हृष्टामार्तामार्तवराः स्वयम् ॥ २०
तामुपेत्य निरानन्दं दुःशयशोकमन्विताम् ।
परिवार्य व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः सहकेशवाः ॥ २१
ततो राज्ञोऽभ्यनुज्ञातो भीममेनो महाबलः ।
प्रददां तं मणिं दिव्यं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २२
अयं भद्रे तव मणिः पुत्रहन्ता जितथ ते ।
उत्तिष्ठ शोकमुन्मृज्य धात्रधर्ममनुभ्र ॥ २३

प्रयाणे वामुदेवस्य शमार्थममितेक्षणे ।
 र्थन्युक्तानि त्वया भीरु नाम्यानि मधुघातिनि २४
 नैव मे पतयः मन्ति न पुत्रा भ्रातरो न च ।
 न वै त्वमिति गोविन्द शममिच्छति राजनि ॥ २५
 उक्तान्वयमि तीव्राणि वाम्यानि पुरपोत्तमम् ।
 क्षत्रधर्मानुरूपाणि तानि संस्मर्तुमर्हसि ॥ २६
 इतो दुर्योधनः पापो राज्यस्य परिपन्थिकः ।
 दुःशामनस्य रुधिरं पीतं निस्सुरतो मया ॥ २७
 रम्य गतमानुष्यं न स्म वान्या निवक्षताम् ।
 जिन्या मुक्तो द्रोणपुत्रो त्रावण्यार्द्रारवेण च ॥ २८
 यशोऽस्य पतितं देवि शरीरं त्वयशेषितम् ।

वियोजितश्च मणिना शंशितश्चायुधं क्षुरि ॥ २९
 द्रौपद्युवाच ।
 केवलानुष्यमात्ताऽम्बि गुरुपुत्रो गुर्गर्म ।
 शिरसेतं मणिं गजा ब्रह्मिहतमनयोऽर्हति ॥ ३०
 तं शृहीत्वा ततो राजा शिरसेनाङ्गरोचदा ।
 गुणैरुच्छेपमित्येव द्रौपद्या वचनादपि ॥ ३१
 ततो दिव्यं मणिवरं शिख्या धारयन्प्रभुः ।
 शुशुभे स तदा राजा सचन्द्र इव पर्यतः ॥ ३२
 उत्तर्थां पुत्रशोकात्ता ततः कृष्णा मनमिनी ।
 कृष्णं चापि महाबाहुः परिप्रच्छ धर्मराट् ॥ ३३

॥ इति भीमनमहामारते सौत्तिकपर्वणि षष्ठीतमोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

गुणितेन प्रोक्तैरेकैश्च बहुभारणतानिप्रभे कृष्णेन दद्रमसादादायुषाया दद्रमहिमकथनम् ॥ १ ॥

पेशोपायन उवाच ।
 हतेषु सर्वैरन्येषु गतिं कं तं र्थैरिभिः ।
 शोचन्पुषिष्ठिगे गजा दाशार्हमिदममर्षीव ॥ १
 वधं तु कृष्ण पापेन क्षुद्रेण शठपृथ्विना ।
 द्रोणिना निहताः सर्वे मम पुत्रा महाग्धाः ॥ २
 तथा कृताग्रविक्रान्ताः संप्रापेप्यपलायिनः ।
 द्रुपदस्या मजार्णव द्रोणपुत्रेण पातिताः ॥ ३
 यत्र द्रोणो महोपायो न प्रादादादये सुगम् ।
 निताम गयिना धेनुं शृष्टपुत्रं वधं तु गः ॥ ४
 किन्तु मेन हृत्तं वधे तथापुनं नर्षभ ।
 पेशः समरे मयानवर्षाद्रो गुणैः सुतः ॥ ५
 धीमगसानुरात ।
 यत्र स देवदेवानामाधरेष्वगमन्वचम् ।
 जगाम क्षयं श्रान्तिं कर्मेनावर्षादहन् ॥ ६
 प्रमत्तो हि मत्तोऽथो दयादमगपानरि ।

वीर्यं च गिरिशो दयापेनेन्द्रमपि श्रातयेत् ॥ ७
 वेदाहं हि महादेवं गन्धेन भरतर्षभ ।
 यानि चाम्य पुगपानि कर्माणि विविधानि च ॥ ८
 आदिष्ये हि भूतानां मध्यमन्तप्र भाग्न ।
 विचेष्टते जगशेदे सर्वमस्यै कर्मणा ॥ ९
 एवं निरुधुर्भूतानि ददन् प्रथमं विशुः ।
 पितामहोऽप्रवर्षिनं भूतानि गज मापिगम् ॥ १०
 हस्तिजगमधेयुत्रा र्हापेदर्शा गदा प्रभुः ।
 र्हापेरानं तपस्सेपे मयोऽग्निगि महागयाः ॥ ११
 सुमहानं गतः वारं प्रवर्षादेने विनामरः ।
 महारं सर्वभूतानां मगजे मनगाऽपम् ॥ १२
 मोऽप्रवर्षादायं दद्रा गिरिशं सुतमग्निगि ।
 यति मेनादशोऽन्यन्यमायः यथाचार्यं प्रजाः ॥ १३
 मममर्षीपत्या नासि ग्वदन्पः सुप्तोऽयजः ।
 मन्तुमेव जने मयो विमग्धः कुरु वै प्रजाः ॥ १४

भूतान्यन्वसृजत्सप्त दक्षः क्षिप्रं प्रजापतिः ।
 यैरिमं व्यकरोत्सर्वं भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ १५
 ताः सृष्टमात्राः क्षुधिताः प्रजाः सर्वाः प्रजापतिम् ।
 विमक्षयिषवो राजन्सहसा प्राद्रवंस्तदा ॥ १६
 स भक्ष्यमाणस्त्राणार्थी पितामहमुपाद्रवत् ।
 आभ्यो मां भगवांस्त्रातु वृत्तिरासां विधीयताम् १७
 ततस्ताभ्यो ददावन्नमोपधीः स्वावराणि च ।
 जङ्गमानि च भूतानि दुर्बलानि बलीयसाम् ॥ १८
 विहितान्नाः प्रजास्तास्तु जग्मुस्तथा यथागतम् ।
 ततो ववृधेरे राजन्प्रीतिमत्यः स्वयोनियु ॥ १९
 भूतग्रामे विवृद्धे तु सृष्टे देवासुरे तदा ।
 उदतिष्ठजलाब्धेष्टः प्रजाश्रेमा ददर्श सः ॥ २०

बहुरूपाः प्रजाः सृष्टा विवृद्धाश्च स्वतेजसा ।
 चुक्रोध बलवद्बुद्धा लिङ्गं स्वं चाप्यविध्यत ॥ १५
 तत्प्रविद्धं तथा भूमौ तथैव प्रत्यतिष्ठत ।
 तमुवाचाच्ययो ब्रह्मा वचोभिः शमयन्निव ॥ २२
 किं कृतं सलिले शर्वं चिरकालस्थितेन ते ।
 किमर्थं चेदमुत्पाद्य लिङ्गं भूमौ प्रवेशितम् ॥ २३
 सोऽब्रवीज्जातसंरम्भस्तथा लोकगुर्गुल्म् ।
 प्रजाः सृष्टाः परेणेमाः किं करिष्याम्यनेन वै ॥ २४
 तपसाऽधिगतं चान्नं प्रजायर्थं मे पितामह ।
 ओपध्यः परिवर्तेरन्वथैवं सततं प्रजाः ॥ २५
 एवमुक्त्वा स सक्रोधो जगाम विमना भवः ।
 गिरिर्भ्रुञ्जवतः पादं तपस्तप्तुं महातपाः ॥ २६

॥ इति श्रीमन्महाभारते सौप्तिकपर्वणि ऐषीकपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति रुद्रस्य कोपमसादाभ्यां देवानां यज्ञनाशतत्प्रवृत्तिकथनपूर्वकं तत एवाश्वत्थामद्वासा संभवकथनम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।
 ततो देवयुगेऽतीते देवा वै समकल्पयन् ।
 सृजन्वेदप्रमाणेन विधिबधुष्टमीप्सवः ॥ १
 कल्पयामासुरथ ते साधनानि हवींषि च ।
 भागार्हा देवताश्चैव यज्ञियं द्रव्यमेव च ॥ २
 ता वै रुद्रमजानन्त्यो याथातथ्येन देवताः ।
 नाकल्पयन्त देवस्य स्थाणोर्भागं नराधिप ॥ ३
 सोऽकल्प्यमाने भागे तु कृत्विवासा मखेऽमरैः ।
 तपसा यज्ञमन्विच्छन्धनुरादौ ससर्ज ह ॥ ४
 लोकयज्ञः क्रियायज्ञो गृह्ययज्ञः सनातनः ।
 पञ्चभूतत्रयश्च जज्ञे सर्वमिदं जगत् ॥ ५
 लोकयज्ञमृष्ययज्ञं फपदीं विदधे धनुः ।

धनुः सृष्टमभूतस्य पृथिकिष्कुप्रमाणतः ॥ ६
 वेपदकारोऽभवञ्ज्या तु धनुपस्तस्य भारत ।
 यज्ञाद्भानि च चत्वारि तस्य संनहनेऽभवत् ॥ ७
 ततः क्रुद्धो महादेवस्तदुपादाय कार्ष्णिकम् ।
 आजगामाथ तत्रैव यत्र देवाः समीजिरे ॥ ८
 तमाचकार्ष्णिकं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमव्ययम् ।
 विव्यथे पृथिवी देवी पर्वताश्च चक्रम्पिरे ॥ ९
 न वचो पयनश्चैव नाग्निर्ज्ज्वाल वैधितः ।
 व्यभ्रमच्चापि संविभ्रं दिवि नक्षत्रमण्डलम् ॥ १०
 न वमो भास्वरश्चापि सोमः श्रीयुक्तमण्डलः ।
 तिमिरेणाकुलं सर्वमाकाशं चाभवद्दृत्तम् ॥ ११
 अभिभूतान्तवो देवा विपयात्त मज्जिरे ।

श्रीकृष्णेन लोकेषु नानां मां सायुषेण जानादिति वाप-
 नाभ्यः । क्रियायज्ञः गार्गाशनादिर्देवधारभ्यः । गृह्ययज्ञः पत्नी-
 गात्पादिशोभारिः । पञ्चभूतयज्ञः पञ्चभूतानां युषेः साध्यादि-
 निवर्गं भुक्तं प्रीतिनाभ्यः । विषयत्रं मुसमित्यर्थः । एतेरेव

एतुर्निर्देशः सर्वे जगत्पृथम् ॥ ५ ॥ तत्र मध्यमयोः साश्व-
 योदेवयोर्नांसां प्रथमपरमदशाभ्यामभिभवे धनुः इत्यर्थः ।
 विष्णुर्दृष्टः ॥ ६ ॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

प्र. प्रत्यमाद्य यज्ञः स देवतास्त्रिमिरे तथा ॥ १२	ततो विघ्नपुं देवा देवश्रेष्ठमुपागमन् ।
अर्धः स यज्ञं विव्याद्य रौद्रेण हृदि पत्रिणा ।	शरणं सह यज्ञेन प्रमादं चाकरोत्प्रभुः ॥ २०
अपक्रान्तस्ततो यज्ञो मृगो भूत्वा सपावकः ॥ १३	ततः प्रमत्तो भगवान्प्रासन्कोपं जलाशये ।
स तु तेनैव रूपेण दिविस्थो वै व्यराजत ।	स जलं पावको भूत्वा शोषयत्यनिशं प्रभो ॥ २१
अन्वीयमानो रुद्रेण युधिष्ठिरं नभस्ले ॥ १४	भगस्य नयने चैव बाहू च मवितुस्तथा ।
अपक्रान्ते ततो यज्ञे मंजा न प्रत्यमात्सुगन् ।	प्रादात्पूष्णश्च दशनान्पुनर्यज्ञांश्च पाण्डव ॥ २२
नष्टमंजेषु देवेषु न प्राद्यायत किंचन ॥ १५	ततः मुष्यमिदं सर्वं बभूव पुनरेव हि ।
व्यस्यकः मवितुर्बाहू भगस्य नयने तथा ।	सर्वाणि च हवींष्यस्य देवा भागमकल्पयन् ॥ २३
पूष्णश्च दशनान्क्रुद्धो धनुष्कोट्या व्यशातयन् ॥ १६	तस्मिन्क्रुद्धेऽभवत्सर्वममुष्यं भुवनं प्रभो ।
प्राद्वन्त ततो देवा यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ।	प्रमत्ते च पुनः सुष्यं जगद्भवति भागत ॥ २४
केचिन्नायं घूर्णन्तो गतामव इवामवन् ॥ १७	ततस्ते निहताः सर्वे तत्र पुत्रा महाग्याः ।
स तु विद्राव्य तन्मर्चं श्रितिकण्ठोऽब्रहस्य च ।	अन्ये च बहवः शूराः पाञ्चालस्य पदानुगाः ॥ २५
अवष्टभ्य धनुष्कोटिं स्नेघ विवृधांस्ततः ॥ १८	न तन्मनसि कर्तव्यं न च तद्राणिना कृतम् ।
ततो धागमैरुक्ता ज्यां तस्य धनुषोऽञ्जिनत् ।	महादेवममादः स कुरु कार्पमनन्तम् ॥ २६
अथ तन्ग्रहमा राजंश्छिन्नप्रयं विष्कुरुद्वन्दुः ॥ १९	
॥ इति धीमन्महाभारते शतमाहमिकायां गीहितायां वैषामिस्यां मौक्तिकपर्वणि ऐषीकपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥	

समाप्तं ऐषीकपर्व ॥ २ ॥ मौक्तिकपर्व च समाप्तम् ॥ १० ॥

अस्मानन्तरं ग्रीपर्वं भविष्यति
तस्यापमाद्यः श्लोकः ।
जनमेजय उवाच ।

हने दूयंभिने चैव हने मन्थे च सर्वशः ।
भूतगर्भो महागज भुवरा किमहरोन्मूने ॥ १

इदं मौक्तिकपर्वं कुम्भपोलभेन टी. भार. कृष्णासायणेन टी. भार. इत्याद्यासायणेन च संस्कार्यं
निर्देश्यमागममुद्रायाम्भ्ये मुद्रायाम् । साकार्याः १८२० मन् १९०३.

SRIMANMAHABHARATAM

A NEW EDITION

MAINLY BASED ON

THE SOUTH INDIAN TEXTS,

With footnotes and Readings.

STRIPARVA XI.

EDITED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

Proprietors, Madhya Vilas Book Depot, Kumbakonam

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाभारतम् ।

सटिप्पणम् ।

स्त्रीपर्व ११.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मन्त्रविलामपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां गाहाय्येन दाधिनात्सपट्टसोपायुषां

संप्रोक्त्य

सुंसायुषां

जापनी द्वादशीं इत्येतत् (संस्कृतमनुसूत्रस्यै सुटिपि म प्रकाशितम्) ११ ।

इदं पुस्तकं १८६७ सत्याकराजनियमस्य २५ सत्याकविभागानुसारतो लेखारूढ
वृत्तास्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्त्रोः स्वाधीना रक्षिताः ।

श्रीः ।

श्रीमन्महाभारतम् ।

स्त्रीपर्व ११ ।

(अथ जलप्रदानिकपर्व ॥ १ ॥)

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

मत्तपेन पुत्रादीन्मणि क्षीपन्तो धृतराष्ट्रस्य समाधातनम् ॥ १ ॥

श्रीविद्व्यामाय नमः ।

नागापणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
 देवीं मरुत्नीं च्यामं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥
 जनमेजय उवाच ।
 ह्ये द्यौषधने चैव ह्ये मैन्यं च गर्वयः ।
 धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ॥ १ ॥
 गर्धरं फाग्यो गजा धर्मपुत्रो महात्मनाः ।
 कृपमभूतयथैव किमुद्वेषत ते प्रयः ॥ २ ॥
 प्रथग्भासः कृतं कमे शापधान्योन्यकारितः ।
 दृषान्मुनानं प्रुष्टि यदभाषत गजयः ॥ ३ ॥
 पंचांशपायन उवाच ।
 ह्ये पुत्रयणे दीनं तिष्ठन्नागमिव द्रुमम् ।
 पुत्रयोःकाविर्यंनमं धृतराष्ट्रं मदीपतिम् ॥ ४ ॥
 ध्यानमुकुरन्मापन्नं चित्तव्यागमभिरुतम् ।
 गजयो जपनां भेष्ट गजानं पारस्यममर्षात् ॥ ५ ॥
 किं शोषणि महाराज नानि शोः महायथा ।
 प्रधीद्विजो ह्यनाभासो दत्त चैव विनापिते ।
 निर्दिशेत्तं वसुमती श्रुत्वा स्नास्यति केवलम् ॥ ६ ॥

नानादिग्भ्यः समागम्य नानाजात्या नगाधिपाः ।
 महितात्मव पुत्रेण सर्वे वै निधनं गताः ॥ ७ ॥
 विष्णां पुत्रपौत्राणां शातीनां गृहदां तथा ।
 गुरूणां चानुपूर्व्येण ये चान्वेज्जुनगा हताः ।
 मेतकार्याणि सर्वाणि काश्यप्य नगाधिप ॥ ८ ॥
 पंचांशपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा करुणं वारुणं पुत्रपौत्रकथादितः ।
 पपान भुवि दुर्धरो यागाहन इव द्रुमः ॥ ९ ॥
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 ह्यपुत्रो ह्यामात्यो ह्यमरेमुदजनः ।
 दुःखं नूनं गमिष्यामि त्रिचान्दृषिर्षामिमाम् ॥ १० ॥
 किन्तु वन्दुरिहीनस्य जीवितेन ममाप वै ।
 न्नवधम इव मे पंचनेपथ्यं गजय ॥ ११ ॥
 ह्यगम्यो ह्यगृहदत्तपुत्रश्च वै मया ।
 न शोचिष्ये मदायात्र धीनरभिर्षिर्षानुमान् ॥ १२ ॥
 न ह्यनं गृहदां वारुणं जामदाग्न्यं जन्मनः ।
 नाग्दन्तं च देवसेः कृष्णदेवायनस्य च ॥ १३ ॥
 मनामापे तु कृष्णेन पर्याप्तोर्भविदितं मम ।

मत्तपेन पुत्रादीन्मणि क्षीपन्तो धृतराष्ट्रस्य समाधातनम् ॥ १ ॥
 नागापणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
 देवीं मरुत्नीं च्यामं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥
 जनमेजय उवाच ।
 ह्ये द्यौषधने चैव ह्ये मैन्यं च गर्वयः ।
 धृतराष्ट्रो महाराज श्रुत्वा किमकरोन्मुने ॥ १ ॥
 गर्धरं फाग्यो गजा धर्मपुत्रो महात्मनाः ।
 कृपमभूतयथैव किमुद्वेषत ते प्रयः ॥ २ ॥
 प्रथग्भासः कृतं कमे शापधान्योन्यकारितः ।
 दृषान्मुनानं प्रुष्टि यदभाषत गजयः ॥ ३ ॥
 पंचांशपायन उवाच ।
 ह्ये पुत्रयणे दीनं तिष्ठन्नागमिव द्रुमम् ।
 पुत्रयोःकाविर्यंनमं धृतराष्ट्रं मदीपतिम् ॥ ४ ॥
 ध्यानमुकुरन्मापन्नं चित्तव्यागमभिरुतम् ।
 गजयो जपनां भेष्ट गजानं पारस्यममर्षात् ॥ ५ ॥
 किं शोषणि महाराज नानि शोः महायथा ।
 प्रधीद्विजो ह्यनाभासो दत्त चैव विनापिते ।
 निर्दिशेत्तं वसुमती श्रुत्वा स्नास्यति केवलम् ॥ ६ ॥

नानादिग्भ्यः समागम्य नानाजात्या नगाधिपाः ।
 महितात्मव पुत्रेण सर्वे वै निधनं गताः ॥ ७ ॥
 विष्णां पुत्रपौत्राणां शातीनां गृहदां तथा ।
 गुरूणां चानुपूर्व्येण ये चान्वेज्जुनगा हताः ।
 मेतकार्याणि सर्वाणि काश्यप्य नगाधिप ॥ ८ ॥
 पंचांशपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा करुणं वारुणं पुत्रपौत्रकथादितः ।
 पपान भुवि दुर्धरो यागाहन इव द्रुमः ॥ ९ ॥
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 ह्यपुत्रो ह्यामात्यो ह्यमरेमुदजनः ।
 दुःखं नूनं गमिष्यामि त्रिचान्दृषिर्षामिमाम् ॥ १० ॥
 किन्तु वन्दुरिहीनस्य जीवितेन ममाप वै ।
 न्नवधम इव मे पंचनेपथ्यं गजय ॥ ११ ॥
 ह्यगम्यो ह्यगृहदत्तपुत्रश्च वै मया ।
 न शोचिष्ये मदायात्र धीनरभिर्षिर्षानुमान् ॥ १२ ॥
 न ह्यनं गृहदां वारुणं जामदाग्न्यं जन्मनः ।
 नाग्दन्तं च देवसेः कृष्णदेवायनस्य च ॥ १३ ॥
 मनामापे तु कृष्णेन पर्याप्तोर्भविदितं मम ।

अलं वैरेण ते राजन्पुत्रः संगृह्यतामिति ।
 तच्च वाक्यमकृत्वाऽहं भृशं तप्यामि दुर्मतिः ॥ १४
 न हि श्रोताऽसि भीष्मस्य शर्मयुक्तं प्रभाषितम् १५
 दुर्योधनस्य च तथा वृषभसेव नर्दतः ।
 दुःशासनवधं श्रुत्वा कर्णस्य च विपर्ययम् ।
 द्रोणमूर्योपरागं च हृदयं मे विदीर्यते ॥ १६
 न सराम्यात्मनः किञ्चित्पुरा सञ्जय दुष्कृतम् ।
 यस्येदं फलमद्येह मया मूढेन भुज्यते ॥ १७
 नूनं व्यपकृतं किञ्चिन्मया पूर्वेषु जन्मसु ।
 येन मां दुःखभागेषु धाता कर्मसु युक्तवान् ॥ १८
 परिणामश्च वयसः सर्वत्रन्धुक्षयश्च मे ।
 सुहृन्मित्रविनाशश्च दैवयोगादुपागतः ॥ १९
 कोन्वस्ति दुःखिततरो मत्तोऽन्यो हि पुमान्भुवि २०
 तन्मामद्यैव पश्यन्तु पाण्डवाः संशितव्रताः ।
 विवृतं ब्रह्मलोकस्य दीर्घमध्वानमास्थितम् ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 तस्य लालप्यमानस्य बहु शोकं विचिन्वतः ।
 शोकापहं नरेन्द्रस्य संजयो वाक्यमब्रवीत् ॥ २२
 शोकं राजन्व्यपनुद श्रुतास्ते वेदनिश्चयाः ।
 शास्त्रागमाश्च विविधा वृद्धेभ्यो नृपसत्तम ॥ २३
 सृज्ये पुत्रशोकार्ते मद्गुरुर्भुनयः पुरा ।
 यथा यावन्नजं दर्पमास्थिते ते सुते नृप ॥ २४
 न त्वया सुहृदां वान्यं भुवतामवधारितम् ।
 स्वार्थं न कृतः कश्चिदुन्धेन फलगृह्णिना ॥ २५
 अग्निर्नयंकधारेण स्वबुद्ध्या तु विचोष्टितम् ।
 प्रायशोऽशुत्तमंपन्नाः मततं पर्युषामिताः ॥ २६
 यस्य दुःशामनो मर्त्या राधेयश्च दुरात्मवान् ।
 शकुनिश्च दुरात्मा चित्रमेतश्च दुर्मतिः ॥ २७

अनल्पं येन वै सर्वं शल्यभूतं कृतं जगत् ।
 कुरुवृद्धस्य भीष्मस्य गान्धार्या विदुरस्य च ॥ २८
 द्रोणस्य च महाराज कृपस्य च शरद्वतः ।
 कृष्णस्य च महाबाहो नारदस्य च धीमतः ॥ २९
 ऋषीणां च तथाऽन्येषां व्यासस्यामिततेजसः ।
 न कृतं तेन वचनं त्वं पुत्रेण भारत ।
 क्षपिताः क्षत्रियाः सर्वे शत्रूणां वधितं यशः ॥ ३०
 अधर्मसंयुतं किञ्चिन्वित्यं युद्धमिति भुवन् ।
 मध्यस्थो हि त्वमप्यासीत् क्षमं किञ्चिदुक्तवान् ३१
 धूर्धरेण त्वया भारस्तुलया न समं धृतः ॥ ३२
 आदावेव मनुष्येण वतितन्व्यं यथाक्रमम् ।
 यथा नातीतमर्थं वै पश्चात्तापेन युज्यते ॥ ३३
 पुत्रगृह्णया त्वया राजन्प्रियं तस्य चिकीर्षितम् ।
 पश्चात्तापमिमं प्राप्तो न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३४
 मधु यः केवलं दृष्ट्वा प्रपातं नानुपश्यति ।
 स भ्रष्टो मधुलोभेन शोचत्येव यथा भवान् ॥ ३५
 अर्थान् शोचन्प्राप्नोति न शोचन्विन्दते सुखम् ।
 न शोचन्निश्चयमाप्नोति न शोचन्विन्दते जयम् ३६
 स्वयमुत्पादयित्वाऽग्निं परीतस्तेन योऽग्निना ।
 दत्तमानः पुनस्तापं भजते न स पण्डितः ॥ ३७
 त्वयैव समुतेनायं वाक्यवायुसमीरितः ।
 लोभाज्येन च संमित्तो ज्वलितः पार्थपावकः ॥ ३८
 तम्बिसमिद्धे पतिताः शलमा इव ते मुताः ।
 तान्केशवाग्निनिर्दग्धाश्च त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३९
 यथाश्रुपातकलिलं वदनं वहमे नृप ।
 अशास्त्रदृष्टमेतद्धि न प्रजामन्ति पण्डिताः ॥ ४०
 निस्फुलिङ्गा इव तेतान्दहन्ति किल मानवान् ।

शोकाग्निं भुज्यमानम् ॥ १५ ॥ विरवेवं विनाशम् ॥ १६ ॥
 कर्णमिति । अथैव प्राणस्ताप इति शार्ङ्गार्थः ॥ १७ ॥ शोकं
 विरक्तं इति श. पाठः । तत्र विनयतः विरक्तयत् इत्यर्थः
 ॥ १८ ॥ भार्तेति स्पष्टः ॥ १९ ॥ कल्पय येन वै गर्भं इति
 श. पाठः । तत्र कल्पय मन्त्रेति पूर्वोक्तवत् ॥ २० ॥ न
 पदः श. इति । अथानुद्विगदिति । अथानुद्विगदिति

निल युद्धमिति भुवन् । मृतो दुर्मतेनो नियतमनुद्विगदिति शार्ङ्गार्थः ।
 भुज्यमानम् मेधार्थं गतवधिय निरुदा । म सुकृष्णरिणाः
 गन्तो बुद्धिमन्तो भवन्त्याः । न पदोः गृह्यतः इति श. पाठः । अथ
 बुद्धिं मारिय । इति श. पाठः । अथ मूढत्वं दुर्योधन इति
 इति श. पाठः ॥ ३१ ॥ दुर्धरेणेति श. ट. पाठः ॥ ३२ ॥ अथानुद्विगदिति
 माह्वानम् ॥ ३५ ॥

जरीहि मनुं बुद्ध्या वै धारयात्मानमात्मना ॥ ४१ ॥ एवमाश्चामितं तेन सञ्जयेन महात्मना ।
 वैशंपायन उवाच । विदुरो भूय एवाह बुद्धिपूर्व परंतप ॥ ४२ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते श्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विदुरेण शाक्याधेकयनेन एतराष्टम्य शोकायनोदन्म् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततोऽमृतमैत्रीसर्वहार्दयन्पुरुषर्षभम् ।
 वैचित्रवीर्यं विदुरो वदुवाच निरोध तत् ॥ १ ॥
 विदुर उवाच ।
 उत्तिष्ठ राजन्कि श्रेपे धारयात्मानमात्मना ।
 एषा वै सर्वमन्वानां लोकेश्वर पग गतिः ॥ २ ॥
 सर्वं धयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुद्रयाः ।
 संयोगा मिश्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ॥ ३ ॥
 यदा शरं च भीमं च यमः कर्षति भारत ।
 गर्जनं च योन्सन्ति हि ते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ ४ ॥
 जपुष्यमानो म्रियते युध्यमानश्च जीरति ।
 कालं प्राप्य महाराज न क्षत्रितिरतने ॥ ५ ॥
 अमारार्थानि भूतानि भावमध्यानि भाग्य ।
 अमारनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ ६ ॥
 न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन्निव्रयते नरः ।
 एवं गांनिदिके लोके किमर्थमनुशोचति ॥ ७ ॥
 कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत ।
 न कालन्त्र प्रियः क्षत्रियं श्रेष्ठ्यः कुरुक्षेत्रम् ॥ ८ ॥
 यथा वायुमृषाप्रानि मन्वतेपति सर्वेणः ।
 यथा कालवशं यान्ति भूतानि मरणंभम् ॥ ९ ॥
 एषगाधेप्रयाजानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् ।
 परम कालः स यान्तिश्च यथा परिदेवना ॥ १० ॥
 न पापेभ्योऽन्तर्गन्तुं देववन्द्योऽपि तुमर्हसि ।

प्रमाणं यदि शास्त्राणि गतानि परमां गतिम् ॥ ११ ॥
 सर्वं स्वाध्यायवन्तो हि सर्वं च चरितप्रताः ।
 सर्वं चाभिमुग्धाः क्षीणान्त्र का परिदेवना ॥ १२ ॥
 अदर्शनादापतिताः पुनथादर्शनं गताः ।
 नते तत्र न तेषां न्यं तत्र वा परिदेवना ॥ १३ ॥
 हतो हि लभते स्वर्गं जिन्या च लभते यमः ।
 उभयं नो बहुशुणं नाम्नि निष्फलता रणे ॥ १४ ॥
 तेषां कामदुर्घाट्टोक्तानिन्द्रः संकल्पविष्यति ।
 इन्द्रस्यातिथयो वृते भवन्ति भरतर्षभ ॥ १५ ॥
 न यत्तदक्षिणावर्जिनं तपोभिर्न विषया ।
 स्वर्गं यान्ति तथा मर्त्या यथा शूरा रणे हताः ॥ १६ ॥
 शरीरमिषु शूराणां जुहुरन्ते शराश्रुताः ।
 ह्यमानाश्चरगर्धरं मेरुभोजमिनो मिथः ॥ १७ ॥
 एवं राज्ञस्त्राचक्षे स्वर्ग्यं पश्यानमुषमम् ।
 न युदादाधिपः किञ्चिद्विषयमेव विद्यते ॥ १८ ॥
 क्षत्रियान्मे महान्मानः शूराः गमितिशोभनाः ।
 आग्निपः परमाः माना न शोच्याः सर्व एव हि ॥ १९ ॥
 आन्मानमात्मनाऽऽधार मा शुचः पूरुषर्षभ ।
 नाथ शौराभिभूतस्वर्गं वायमु ग्यशुमर्हसि ॥ २० ॥
 मातापितृमहत्याणि दुष्टदायकानि च ।
 संयाप्यनुभूतानि स्वर्गं मे स्वर्गं वा वदम् ॥ २१ ॥
 शोकश्चानमरहत्याणि मन्वन्तानजानि च ।
 विषयोऽन्ये मे मृतमारिभान्ति न कश्चिदपि ॥ २२ ॥

१. ततोऽमृतमैत्रीसर्वहार्दयन्पुरुषर्षभम् । २. वैचित्रवीर्यं विदुरो वदुवाच निरोध तत् । ३. उत्तिष्ठ राजन्कि श्रेपे धारयात्मानमात्मना । ४. एषा वै सर्वमन्वानां लोकेश्वर पग गतिः । ५. सर्वं धयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुद्रयाः । ६. संयोगा मिश्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् । ७. यदा शरं च भीमं च यमः कर्षति भारत । ८. गर्जनं च योन्सन्ति हि ते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ । ९. जपुष्यमानो म्रियते युध्यमानश्च जीरति । १०. कालं प्राप्य महाराज न क्षत्रितिरतने । ११. अमारार्थानि भूतानि भावमध्यानि भाग्य । १२. अमारनिधनान्येव तत्र का परिदेवना । १३. न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन्निव्रयते नरः । १४. एवं गांनिदिके लोके किमर्थमनुशोचति । १५. कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत । १६. न कालन्त्र प्रियः क्षत्रियं श्रेष्ठ्यः कुरुक्षेत्रम् । १७. यथा वायुमृषाप्रानि मन्वतेपति सर्वेणः । १८. यथा कालवशं यान्ति भूतानि मरणंभम् । १९. एषगाधेप्रयाजानां सर्वेषां तत्र गामिनाम् । २०. परम कालः स यान्तिश्च यथा परिदेवना । २१. न पापेभ्योऽन्तर्गन्तुं देववन्द्योऽपि तुमर्हसि ।

न कालस्य मियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ।
 न मध्यस्यः कचित्कालः सर्वे कालः प्रकर्षति ॥२३
 कालः पचति भूतानि कालः संहर्ते प्रजाः ।
 कालः सुप्तेषु जागति कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २४
 अनिलं यौवनं रूपं जीवितं द्रव्यसंचयः ।
 आरोग्यं प्रियसंवासो गृह्येदेपु न पण्डितः ॥२५
 न जानपदिकं दुःस्वमेकः शोचितुमर्हसि ।
 अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निर्वर्तेते ॥ २६
 अशोचन्प्रतिकुर्वीत यदि पश्येत्पराक्रमम् ।
 भैषज्यमेतद्दुःस्वस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ॥ २७
 चिन्त्यमानं हि न ज्येति भूयश्चापि प्रवर्धते ॥ २८
 अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
 मानुषा मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते येऽल्पबुद्धयः ॥ २९
 नार्थो न धर्मो न सुखं यदेतदनुशोचति ।
 तच्च नामोति कार्पाथं त्रिवर्गाच्चैव भ्रश्यते ॥ ३०
 अन्योन्यवाधनावस्थां प्राप्य वैपयिकीं नराः ।

असंतुष्टाः प्रमुह्यन्ति संतोषं यान्ति पण्डिताः ॥ ३१
 प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरसौषधैः । ३२
 एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न चालैः समतामियात् ॥
 शयानं चानुशेते हि तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति ।
 अनुधावति धावन्तं कर्म पूर्वकृतं नरम् ॥ ३३
 यस्यांयस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् ।
 तस्यांतस्यामवस्थायां तत्तत्फलमवाप्नुते ॥ ३४
 [येनयेन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।
 तेनतेन शरीरेण तत्फलं समुपाधुते ॥ ३५
 आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।
 आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी कृतस्वापकृतस्य च ॥ ३६
 शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ।
 कृतं भवति सर्वत्र नाकृतं विद्यते क्वचित् ॥ ३७
 न हि ज्ञानविरुद्धेषु बह्मपायेषु कर्मसु ।
 मूलयातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥]३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकर्षवैणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

विदुरेण धृतराष्ट्रशोकापनोदनाय शास्त्रार्थकथनम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

सुभाषितं महाप्राज्ञ शोकोऽयं विगतो मम ।
 भूय एव तु वाक्यानि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १
 अनिष्टानां च संसर्गादिष्टानां च निवर्तनात् ।
 कथं हि मानसं दुःखं विप्रयुज्यन्ति पण्डिताः ॥ २
 विदुर उवाच ।
 यतोयतो मनो दुःखाल्खलाद्वा विप्रमुच्यते ।
 तत्सकतः शमं लब्ध्वा मुगतिं विन्दते सुधः ॥ ३
 अशाश्वतमिदं सर्वं चिन्त्यमानं नरर्षभ ।

कदलीसन्निभो लोकः सारो ह्यस्य न विद्यते ॥ ४
 [यदा ब्राह्मणश्च मूढाश्च धनवन्तोऽथ निर्धनाः ।
 सर्वे पितृव्रतं प्राप्य स्वप्नन्ति विगतज्वराः ॥ ५
 निर्मांसरस्थिभूयिष्ठैर्मात्रैः स्नायुनिबन्धिभिः ।
 किं विशेषं प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः ॥ ६
 येन प्रत्यवगच्छेपुः कुलरूपविशेषणम् ।
 कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति विप्रलब्धधियो नराः ॥]७
 गृहाण्येव हि मर्त्यानामाहुर्देहानि पण्डिताः ।
 कालेन विनिज्युज्यन्ते सत्वमेकं तु शोभनम् ॥ ८

जानपदिकं तर्षेधापारणम् । कर्मादेन मरणेन । तस्य दुःखं च ॥ २६ ॥ नच नर्षति कार्याणां त्रिवर्षाधिषु दीयते इति श. पाठः । तस्य कार्याणां त्रिवर्षाधिषु त्रिवर्षेऽप्येवम् ॥ ३० ॥ अन्योन्योऽपि धनावरुणां प्राप्य वैतोऽपि नराः । इति श. पाठः ॥ १ ॥ अथवाशो यौवनारिक्त्वायाम् ॥ ३४ ॥ येनेति ।

रघुदेव देवेन श्रुते सतेनेन भुज्यते । मयःश्रुते चोतेनेन भुज्यते स्माराः ॥ २५ ॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ सुभाषितेरिति श. पाठः ॥ १ ॥ विदुरेण श्रुतम् ॥ ५ ॥ सत्वमेकं तु साधनमिति श. पाठः । तस्य सर्वं त्रिवर्षीयम् । साधनं मोक्षपर्यन्तं व्यापित्वाऽऽप्तम् ॥ ८ ॥

यथा जीर्णमजीर्णं वा वस्त्रं त्यक्त्वा तु पूर्यः ।
 शृङ्गुद्रोचयते वस्त्रमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ९
 प्रीयं मत्सं हि दुःखं वा यदि वा सुखम् ।
 ननुयन्तीह भूतानि स्वकृतेनैव कर्मणा ॥ १०
 कर्मणा प्राप्यते व्यगैः सुखं दुःखं च भाग्ये ।
 ततो यदति तं भाग्यमवशः स्वयशोऽपि वा ॥ ११
 यथा च मृन्मयं भाण्डं चक्रारुदं विपद्यते ।
 किञ्चिन्नक्रियमाणं वा कृतमात्रमथापि वा ॥ १२
 हीनं वाऽप्यसौख्यं वा अवतीर्णमथापि वा ।
 आर्द्रं वाऽप्यथवा शुष्कं पञ्चमानमथापि वा ॥ १३
 अथवाप्यन्नमापाकाद्भूतं चापि भाग्ये ।
 अथवा परिभुजन्ममेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ १४

गर्भस्यो वा प्रमृतो वाऽप्यथवा दशरात्रिकः ।
 अर्धमासगतो वाऽपि मासमात्रगतोऽपि वा ॥ १५
 संवत्सरगतो वापि द्विसंवत्सर एव वा ।
 यौवनस्योऽथ मध्यस्यो वृद्धो वापि विपद्यते ॥ १६
 प्राक्कर्मभिन्तु भूतानि भवन्ति नभयन्ति च ।
 एवं गंवर्धिते लोके किमर्थमनुतप्यते ॥ १७
 यथा तु मलिलं राजन्क्रीडार्थमनुमंचरन् ।
 उन्मज्जेय निमज्जेय चेष्टते च नराधिप ॥ १८
 एवं मंसाग्राहने उन्मज्जननिमज्जने ।
 कर्मयोगेन पथ्यन्ते त्रिप्यन्ते चान्पयुद्धयः ॥ १९
 ये तु प्राजाः श्रिता मध्ये गंगागन्तगर्तपिपाः ।
 ममागमत्वा भूतानां ते यान्ति परमां गतिम् ॥ २०

॥ इति धीमन्गहामारते गीर्वाणि जउप्रदानिकपरिनि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

विदुरेण एताराष्ट्रंमिति जीवस्य गर्भोपासनाकारकपत्रम् ॥ ३ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 कथं गंगाग्राहनें विज्ञेयं यदतां पर ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्रमात्रव्याहि शृणुतः ॥ १
 विदुर उवाच ।
 जन्मप्रभृति भूतानां क्रियाः सर्वास्तु लक्षणम् ।
 पूर्वमेव कलिते वसते किञ्चिदन्तरम् ॥ २
 ततः स पश्चमेऽतीते मासे मासमन्तरपत्रम् ।
 ततः सर्वाङ्गपूर्णां गर्भां मासे तु ज्ञायते ॥ ३
 भवेत्पयस्ये वसति मासोऽनित्येऽपने ।
 तस्मिन् पारुषेणेन ऊर्ध्वपादे कपोलुगः ॥ ४
 सोनिद्राग्मप्रागप्य वृत्तेऽन्ममृच्छति ।
 सोनिर्गोपादनादिर् पूर्वकर्मनिर्गन्तः ॥ ५
 गन्तान्मुक्तः स गंगाग्राहन्नान्वयवृत्तवान् ।

ग्रहान्मनुगच्छन्ति मार्गंया इवामिपम् ॥ ६
 ततः कालान्तरं प्राप्ते व्यापयथापि तं तथा ।
 उपमर्षन्ति जीवन्तं मध्यमानं गुरुमिभिः ॥ ७
 पदमिन्द्रियपार्श्वं सद्रासामुक्तानुगम् ।
 प्यगनान्पनुरागने विविधानि नराधिप ॥ ८
 वाप्यमानस गर्भस्ये नैव बुद्धिर्भवेति सः ।
 [नद्रा नापि पत्रासं प्ररुन्माभ्रगापु वा ॥ ९
 तर्पनें परिपश्यन्ति ये ध्यानपरिनिद्रिपाः ।
 अथ न पृथक्ते गारयमनोकादिद्रागमे ॥ १०
 पनदृतीरिच्छंभ मृगुं कालेन मण्डलि ।
 वाप्यनिरप्य स वा मारा इष्टानिच्छयाऽप्ये ॥ ११
 भूय एसागमनाऽन्मानं पश्यमानसुर्वा गः ॥ १२
 अतो विनिर्हो संको सोनिन स वर्जाहयः ।

यथा जीर्णमजीर्णं वा वस्त्रं त्यक्त्वा तु पूर्यः ।
 शृङ्गुद्रोचयते वस्त्रमेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ ९
 प्रीयं मत्सं हि दुःखं वा यदि वा सुखम् ।
 ननुयन्तीह भूतानि स्वकृतेनैव कर्मणा ॥ १०
 कर्मणा प्राप्यते व्यगैः सुखं दुःखं च भाग्ये ।
 ततो यदति तं भाग्यमवशः स्वयशोऽपि वा ॥ ११
 यथा च मृन्मयं भाण्डं चक्रारुदं विपद्यते ।
 किञ्चिन्नक्रियमाणं वा कृतमात्रमथापि वा ॥ १२
 हीनं वाऽप्यसौख्यं वा अवतीर्णमथापि वा ।
 आर्द्रं वाऽप्यथवा शुष्कं पञ्चमानमथापि वा ॥ १३
 अथवाप्यन्नमापाकाद्भूतं चापि भाग्ये ।
 अथवा परिभुजन्ममेवं देहाः शरीरिणाम् ॥ १४

गर्भस्यो वा प्रमृतो वाऽप्यथवा दशरात्रिकः ।
 अर्धमासगतो वाऽपि मासमात्रगतोऽपि वा ॥ १५
 संवत्सरगतो वापि द्विसंवत्सर एव वा ।
 यौवनस्योऽथ मध्यस्यो वृद्धो वापि विपद्यते ॥ १६
 प्राक्कर्मभिन्तु भूतानि भवन्ति नभयन्ति च ।
 एवं गंवर्धिते लोके किमर्थमनुतप्यते ॥ १७
 यथा तु मलिलं राजन्क्रीडार्थमनुमंचरन् ।
 उन्मज्जेय निमज्जेय चेष्टते च नराधिप ॥ १८
 एवं मंसाग्राहने उन्मज्जननिमज्जने ।
 कर्मयोगेन पथ्यन्ते त्रिप्यन्ते चान्पयुद्धयः ॥ १९
 ये तु प्राजाः श्रिता मध्ये गंगागन्तगर्तपिपाः ।
 ममागमत्वा भूतानां ते यान्ति परमां गतिम् ॥ २०

लोभक्रोधमदोन्मत्तो नात्मानमवबुध्यते ॥ १२
 कुलीनत्वे च रमते दुष्कुलीनान्विकुत्सयन् ।
 धनदपेण दस्रश्च दरिद्रान्परिकुत्सयन् ॥ १३
 मूर्खानिति परानाह नात्मानं समवेक्षते ।
 दौषान्क्षिपति चान्येषां नात्मानं शास्तुमिच्छति ॥
 यदा प्राज्ञाश्च मूर्खाश्च धनवन्तश्च निर्धनाः ।
 कुलीनाथाकुलीनाश्च मानिनोऽथाप्यमानिनः ॥ १५
 सर्वे पितृवनं प्राप्ताः स्वपन्ति विगतत्वचः ।
 निर्मांसैरस्थिभूयिष्ठैर्गात्रैः स्नायुनिबन्धनैः ॥ १६

किं विशेषं प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः ।
 येन प्रत्यवगच्छेयुः कुलरूपविशेषणम् ॥ १४
 यदा सर्वे समं न्यस्ताः स्वपन्ति धरणीतले ।
 कस्मादन्योन्यमिच्छन्ति विमलब्धुमिहावुधाः ॥ १८
 प्रत्यक्षं च परोक्षं च यो निशम्य श्रुतिं त्विमाम् ।
 [अधुवे जीवलीकेऽस्मिन्यो धर्ममनुपालयन्]
 जन्मभृति वर्तते प्रामुयात्परमां गतिम् ॥ १९
 एवं सर्वे विदित्वा वै यस्तत्त्वमनुवर्तते ।
 स प्रमोक्षयते चैव पन्थानं मनुजेश्वर ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते श्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

विदुरेण धृतराष्ट्रं प्रति उत्तराध्याये यक्ष्यमाणसंसारदीनां कान्तारादिनेन रूपणम् ॥ १ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।
 यदिदं धर्मगहनं बुद्ध्या समनुबुध्यते ।
 एतद्विस्तरतः सर्वं बुद्धिमार्गं प्रशंस मे ॥ १
 विदुर उवाच ।
 अत्र ते वर्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंशुभे ।
 यथा संसारगहनं वदन्ति परमर्षयः ॥ २
 कश्चिन्महति कान्तारे वर्तमानो द्विजः किल ॥
 महदुर्गमनुमाप्तो वनं क्रम्यादसंकुलम् ॥ ३
 सिंहव्याघ्रगजधौर्धरतिघोरमहास्वनेन ।
 पिशितादरतिभयैर्महोयाकृतिभिस्तथा ॥ ४
 ममन्तात्मंपरिक्षिप्तं यस्माद्द्रुमहृद्भयम् ।
 तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुद्वेगमगमत्परम् ॥ ५
 अभ्युच्छ्रयन्ति गेमाणि विक्रियाश्च परंतप ।
 म तद्नेन व्यनुमरन्संप्रधावन्नितन्ततः ॥ ६
 वीक्ष्यमाणो दिशः सर्वाः शरणं क भवेदिति ।
 म तेषां नाशमन्विच्छन्द्रुतो मयपीडितः ।
 न च निर्याति वै दूरे न वा त्विप्रबुध्यते ॥ ७
 अधोपश्यन्नं गृष्टं ममन्ताद्रागुगृह्यतम् ।
 बाहूभ्यां मंपरिप्यक्तः क्रिया परमयोग्या ॥ ८
 पञ्चमीर्षिर्षर्गाणः धैर्यविव समुन्नतैः ।

नमःस्पृशैर्माहावृक्षैः परिक्षिप्तं महावनम् ॥ ९
 वनमध्ये च तत्राभूदुदपानः समावृतः ।
 वल्लीभिस्त्वृणनद्वाभिर्गुडाभिरभिसंबृतः ॥ ७
 पपात स द्विजस्तत्र निगूढे सलिलाशये ।
 विलग्नश्चाभवत्सिंहतासंतानसंकुले ॥ ११
 पनसस्य यथा जातं घृन्तवद्धं महाफलम् ।
 स तथा लम्बते तत्र ह्यूर्ध्वपादो ह्यधःशिराः ॥ १२
 अथ तत्रापि चान्योऽस्य भूयो जात उपद्रवः ।
 रूपमध्ये महानागमपश्यत महावलम् ॥ १३
 रूपपीनाहवेलायामपश्यत महागजम् ॥ १४
 पङ्कजं कृष्णशबलं द्विपट्टपदचारिणम् ।
 क्रमेण परिसर्पन्तं वल्लीपुत्रसमावृतम् ॥ १५
 तस्य शाखाप्रशाखासु वृक्षशाखावलम्बिनः ।
 नानारूपा मधुकरा घोररूपा भयावहाः ॥ १६
 आमते मधु मंष्टृत्य पूर्वमेव निकेतजाः ।
 भूयोभूयः ममीहन्ते मधुनि भगर्षम ॥ १७
 स्यादनीयानि भूतानां येषालो न चितृष्यते ।
 तेषां मधुनां बहुधा धाग प्रभवते तदा ॥ १८
 आलम्बमानः म पुमान्धारणं पियति गर्भदा ।
 न चास्य वृष्णा सिग्ता पिरमानस्य मंरुते ॥ १९

अमीप्यति च तां नित्यमत्स्रः स पुनःपुनः ।
 २ चास्य जीविते राजत्रिंशदः समजायत ॥ २०
 तत्र च मनुष्यस्य जीविताशा प्रतिष्ठिता ।
 कृष्णाः श्रेताश्च तं वृद्धं निकृन्तन्ति स मृषिकाः २१
 व्यालश्च तद्वनं दुर्गं श्रिया च परमोप्रया ।

कृपाधन्नाद्य नागेन पीनाहे कुञ्जणे च ॥ २२
 वृक्षप्रपाताच्च भयं मृषिकेभ्यश्च पक्षमम् ।
 मधुलोभान्मधुकरैः पट्टमाहुर्महद्भयम् ॥ २३
 एवं स वसते तत्र क्षिप्तः संसारमागरे ।
 न चैव जीविताशायां निर्दम्युषमच्छति ॥ २४

॥ इति श्रीमन्नहामारते श्रीपरमि जन्मप्रदानिकथार्थेणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

गुणोपायं कान्तारं महास्येन रुचितायां समारादीनां स्वस्वतर्दः प्रतिपादयन् ॥ १ ॥

धृताग्र उवाच ।
 अहो रज्जु महद्दुःखं कृन्तव्यामं वगत्वर्गा ।
 कथं तस्य गतिस्तत्र तुष्टिर्ना घदतां चर ॥ १
 स देवः कतु यत्रागो वसते धर्मसंकटे ।
 कथं वा स विमुच्येत नरन्तम्भान्महाभयात् ॥ २
 एतन्मे परमाचक्ष्व माधु चेष्टामहे तदा ।
 तृपा मे महती जाता नम्याभ्युद्वग्णेन हि ॥ ३
 तद्ग उवाच ।
 उपाग्न्यानामिदं गजन्मोक्षविज्ञिरदाहृतम् ।
 गुणानि विन्दते येन परलोकेषु मानवः ॥ ४
 उच्यते येषु कान्तारं महासंसार एव सः ।
 यनें दुर्गं हि यथैतन्संसारगहनं हि तत्र ॥ ५
 ये च ते कथिता व्याज्जा व्याधयन्ते प्रतीतिताः ॥ ६
 या सा नारी पृहन्वाया अप्यनिष्टुन तत्र वै ।
 गामाहुन्तु जगं प्राप्ता रूपरजिनिनाशिनीम् ॥ ७

स यस्तु कृपा नृपते स तु देहः शरीरिणाम् ।
 यन्मत्र वसतेऽधम्भान्महाहिः काल एव सः ।
 अन्तकः सर्वभूतानां देहिनां प्राणहारिणी ॥ ८
 कृपमध्ये च या जाता बद्धी यत्र स मानवः
 प्रोतो ययाऽभरद्गो जीविताशा शरीरिणाम् ॥ ९
 स यस्तु तृपपीनाहे तं वृद्धं परिमपति ।
 पदकः कुञ्जगे गजन्म तु संवत्सरः स्मृतः ॥ १०
 मुग्धानि क्रतवो मायाः पादा द्वादश परिनिताः ।
 ये तु वृद्धं निकृन्तन्ति मृषिकाः पद्मगाम्भवा ॥ ११
 गन्धहानि तु गान्याद्भूतानां परिगिन्ताः ।
 ये ते मधुरगन्धप्र फामान्ते परिगिन्ताः ॥ १२
 यान्तु ता बहुशां पागः शरन्ति मधुनिमरम् ।
 तांस्तु पामगान्निष्पापत्र शरन्ति मानवाः ॥ १३
 एवं संसारचक्रत्र परिगृहिं निर्दुष्पाः ।
 येन संसारचक्रत्र पाज्जादिद्वन्द्वनि सर्वथा ॥ १४

॥ इति श्रीमन्नहामारते श्रीपरमि जन्मप्रदानिकथार्थेणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विदुषो वपान्दंनि तत्रप्रवचन् ॥ १ ॥

धृताग्र उवाच ।
 अहोऽर्जुनसिमाश्रयानं भरता गण्डर्जिना ।
 पूव एव तु मे हरेः शत्रुं वागमूयं कर ॥ १

विदु उवाच ।
 वपु भूयः प्रवचानि साहसैवैव विदुषु ।
 पशुगुणा विन्दुष्वने संसारार्थे विषयताः ॥ २

यथा तु पुरुषो राजन्दीर्घमध्वानमास्थितः ।
 कचित्कचिच्छमस्थानं कुरुते वासमेव वा ॥ ३
 एवं संसारपर्याये गर्भवासेषु भारत ।
 कुर्वन्ति दुर्बुधा वासं मुच्यन्ते तत्र पण्डिताः ॥ ४
 तस्मादध्वानमेवैतमाहुः शास्त्रविदो जनाः ।
 यत्तत्संसारगहनं वनमाहुर्मनीषिणः ॥ ५
 सोयं लोकसमावर्तो मर्त्यानां भरतर्षभ ।
 चराणां स्थावराणां च न गृध्यन्तत्र पण्डितः ॥ ६
 शरीरा मानसाश्चैव मर्त्यानां व्याधयश्च ये ।
 प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च ते व्यालाः कथिता बुधैः ॥ ७
 क्षिश्यमानाश्च तैर्नित्यं मार्यमाणाश्च भारत ।
 स्वकर्मभिर्महाव्यालैर्नोद्विजन्त्यल्पबुद्धयः ॥ ८
 अधापि तैर्विमुच्येत व्याधिभिः पुरुषो नृप ।
 आवृणोत्येव तं पश्चाज्जरा रूपविनाशिनी ॥ ९
 शब्दरूपरसस्पर्शगन्धैश्च विविधैरपि ।
 मज्जमानं महापङ्के निरालम्बे समन्ततः ॥ १०
 संवत्सरतैवो मासाः पश्चाद्द्वारात्रसंधयः ।
 क्रमेणास्य प्रवृज्जन्ति रूपमायुस्तथैव च ॥ ११
 एते कालस्य विधयो नेताज्जानन्ति दुर्बुधाः ।
 धात्राऽभिलिखितान्याहुः सर्वभूतानि कर्मणा १२
 रथः शरीरं भूतानां सत्वमाहुस्तु सारथिम् ।
 इन्द्रियाणि हयानाहुः कर्मबुद्धिस्तु रश्मयः ॥ १३
 तेषां हयानां यो वेगं धावतामनु धावति ।
 सतु संसारचक्रेऽसिंश्चक्रवत्परिवर्तते ॥ १४
 यस्तान्संयमते बुद्ध्या संयतो न निर्वर्तते ।
 यस्तु संसारचक्रेऽसिंश्चक्रवत्परिवर्तते ॥ १५
 [भ्रममाणा न मुञ्चन्ति संसारे न भ्रमन्ति ते ।
 संसारे भ्रमतां राजन्दुःखमेतद्वि जायते ॥ १६
 तस्मादस्य निवृत्त्यर्थं यत्नमेवाचरेद्बुधः ।

उपेक्षा नात्र कर्तव्या शतशास्त्रः प्रवर्धते ॥ ३
 यतेन्द्रियो नरो राजन्क्रोधलोभनिराकृतः ।
 संतुष्टः सत्यवादी यः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ४
 याम्यमाहु रथं ह्येनं मुखन्ते येन दुर्बुधाः ।
 स चैतत्प्राप्तुयाद्वाजन्त्यचं प्राप्तो नराधिप ॥ ५
 अनुतर्पुलमेवैतदुःखं भवति मारिप ।
 राज्यनाशः सुहृन्नाशः सुतनाशश्च भारत ।
 साधुः परमदुःखानां दुःखमैपज्यभारमेत् ॥ ६
 ज्ञानौषधमवाप्येह दूरपारं महौषधम् ।
 छिन्द्याहुःस्वमहाव्याधिं नरः संयतमानसः ॥ ७
 न विक्रमो न चाप्यर्थो न मित्रं न सुहृज्जनः ।
 तस्मान्मोचयते दुःखाद्यथात्मा स्थिरनिश्चयः ॥ ८
 तस्मान्मैत्रं समास्थाय शीलभाषादि भारत ।
 दमस्त्यागोऽप्यमादश्च ते त्रयो ब्रह्मणो हयाः ॥ ९
 शीलरश्मिसमायुक्ते स्थितो यो मानसे रथे ।
 त्यक्त्वा मृत्युभयं राजन्ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥ १०
 अभयं सर्वभूतेभ्यो यो ददाति महीपते ।
 स गच्छति परं स्थानं विष्णोः पदसनामवम् ॥ ११
 न तत्कृतसहस्रेण नोपवासैश्च नित्यशः ।
 अभयस्य च दानेन यत्फलं प्राप्नुयान्नरः ॥ १२
 न ह्यात्मनः प्रियतरं किञ्चिद्भूतेषु निश्चितम् ।
 अनिष्टं सर्वभूतानां मरणं नाम भारत ॥ १३
 तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दया कार्या विपथिता ॥ १४
 नानायोगसमायुक्ता बुद्धिजालेन संवृताः ।
 अमुश्मदृष्टयो मन्दा भ्राम्यन्ते तत्रतत्र ह ।
 मुमुक्षुश्मदृष्टयो राजन्प्रजन्ति ब्रह्मसाम्यताम् ॥ १५
 एवं ज्ञात्वा महाप्राज्ञ स तेषामार्ध्वदैहिकम् ।
 फलमर्हति तेनैव फलं प्राप्स्यति वै भवान् ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भवाम्यन्त इति श. पाठः ॥ ३ ॥ धार्यमाणाश्च भारतेति
 श. पाठः ॥ ८ ॥ अधापि तैर्विमुच्येतिति क. पाठः ॥ ९ ॥
 मज्जमानं महापङ्के इति श. पाठः ॥ १० ॥ ये तु संसारचक्रेऽ-
 सिंश्चक्रिणि श. पाठः ॥ १५ ॥ सततान्तः संसारचक्रः ॥ १० ॥
 कौपयोर्भा निराहृताः येन सः ॥ १८ ॥ याम्य समलोका-

पके संसारगहनम् ॥ १५ ॥ अनुतर्पुलं पूर्णप्राप्तौ संसृष्टिः ।
 अनुकर्षणमेवैतदुःखं भवति भारतेति क. उ. पाठः ॥ २० ॥
 दूरपारं ब्रह्मलोकम् ॥ २१ ॥ प्रपन्नः प्रपन्नलोकात् प्राप्तः इति
 शेषः ॥ २१ ॥ सततमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

प्र५

३/ न्यायेन पाराशरस्य शोकापनोदनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 विदुरस्य तु तद्वार्यं निशम्य दुरमत्तमः ।
 पुनश्चोकाभिमंततः पपात भुवि मूर्छितः ॥ १
 तं तथा पतितं भूर्मा निःसंज्ञं प्रेक्ष्य चान्वयाः ।
 कृष्णदंपायनश्चैव धत्ता च विदुरस्तथा ॥ २
 मञ्जयः सुहृदश्चान्ये द्वाभ्या ये चास्य संमताः ।
 जलेन सुगन्धितेन तालवृन्तैश्च भारत ॥ ३
 पस्पशुश्च वरुणां वीजमानाश्च यवतः ।
 अन्वामत चिरं कालं धृतराष्ट्रं तथाविधम् ॥ ४
 त्रय दीर्घस्य कालस्य लन्धर्मनो महीपतिः ।
 विललाप चिरं कालं पुत्राधिभिरभिप्लुतः ॥ ५
 शिगस्तु मत्तु मानुष्यं मानुष्ये च परिग्रहम् ।
 यतोमृत्तानि दुःखानि संभवन्ति पुनःपुनः ॥ ६
 मित्रनाशेऽर्थनाशे च शातिसंबन्धिनामपि ।
 नाप्यते सुमहदुःखं शिवाधिप्रतिमं विभो ॥ ७
 येन दृष्यन्ति गात्राणि येन प्रजा सिनश्यति ।
 येनाभिभूतः पुरुषो मरणं प्रतिपद्यते ॥ ८
 नदिदं मरणं प्राप्तं मया भाग्यविपर्ययान् ।
 [गम्यान्तं नाधिगच्छामि श्रुं प्राणरिमोक्षणान्] ९
 मं सरादं परिष्यामि अथैव द्विजमत्तम ।
 इवृत्ता तु महात्मानं पितरं धृतरिचमम् ॥ १०
 धृतराष्ट्रोऽभवन्मूढः स शौरं परमं गतः ।
 अभूव नृप्यां गजाश्यां ध्यायमानो महीपतिः ११
 गम्य तद्वचनं धुत्वा कृष्णदंपायनः प्रभुः ।
 दूरभोकाभिमंतं पुत्रं पानमप्रर्षित् ॥ १२
 प्पात उवाच ।
 धृतराष्ट्र महासरो रज्जुं पश्यामि पुष्य ।
 भृशानपि मेधायां धर्मोपेक्षयाः द्रवो ॥ १३
 न तेऽन्वयविरहितं शिरिरेदित्यत्र परतर ।
 अत्रिपत्ता हि भूतानां विजानामि न मत्ततः ॥ १४
 कर्तुं शक्योरेव च मतो वा ज्ञाथो मति ।
 शक्यं च मर्यादां च कम्पाद्योपधिं पुनरु ॥ १५

प्रत्यक्षं तत्र राजेन्द्र धर्मस्यास्य ममुद्धरः ।
 पुत्रं ते कारणं कृत्वा कालयोगेन निर्मितः ॥ १६
 १/ अत्रयं भवितव्ये च कृष्णां संक्षये नृप ।
 कम्पाद्योचमि ताञ्छरान्गतात्पत्निकां गतिम् १७
 जानता च महाबाहो विदुरेण महान्मना ।
 यतितं सर्वयत्नेन शमं प्रति जनेध्व ॥ १८
 ३/ न च दैवकृतो मार्गः शरयो भूतेन रेनचिन् ।
 घटनाऽपि चिरं कालं नियन्तुमिति मे मतिः ॥ १९
 देवतानां हि यन्त्राय मया प्रत्यक्षतः धुतम् ।
 तत्तेऽहं मंप्रपश्यामि यथा र्थये भवेत्तत्र ॥ २०
 ५/ पुगऽहं परिणो यातः मभामन्त्रां चिगम्यः ।
 अपश्यं तत्र च मदा समवेतान्द्विर्वाक्यम् ॥ २१
 नाग्दप्रगुयांभापि मरान्देवर्षिगणमान ।
 तत्र चापि मया दृष्टा पृथिवी पृथिवीपो ॥ २२
 ७/ शर्याथैषुपमंपदा देवतानां ममीपतः ।
 उपगम्य तदा धारी देवानाह ममागतान् ॥ २३
 ८/ यन्त्राय मम युष्माभिमेवजः मत्तने तदा ।
 प्रतितां महाभागान्दर्शां संविधीयताम् ॥ २४
 तस्मान्मद्वचनं धुत्वा रिपुणोऽरुममगाः ।
 उवाच वाररं प्रहसन्प्रहसा देवसंसदि ॥ २५
 धृतराष्ट्र पृथानां यमु ज्येष्ठः शराम्य ये ।
 दुर्योधन इति मयाः म ते पात्रे परिष्याति ॥ २६
 तं च प्राप्य मतीपात्रं क्रावृत्तां भरिष्यामि ।
 तस्माथं पृथिवीपात्राः कुर्येयं ममागताः ॥ २७
 अन्वोन्य पातदित्यन्ति दैः शर्यः प्रशरितः ।
 गामे भरिता देवि भाग्यं पृथि नाशनम् ॥ २८
 मया शीतं मरु गतं शीतान्धपाय्य शोभने ।
 म स्य मे गुणो शरयोऽस्मदाशक्यताम् ॥ २९
 कर्णेभ्यः मनुष्येभ्यो मयाशरं प्ये मृत् ।
 प्रसता वरुणाशरः शोभने दूरवगाधनः ॥ ३०
 देवतोऽप्यतद्दत्ता शरयस्मदाशक्यताम् ।

शकुनिर्मातुलश्रैव कर्णश्च परमः सखा ॥ ३१
 समुत्पन्ना विनाशार्थं पृथिव्यां सहिता नृपाः ।
 [यादृशो जायते राजा तादृशोऽस्य जनो भवेत् ॥ ३२
 अधर्मो धर्मतां याति स्वामी चेद्दार्मिको भवेत् ।
 स्वामिनो गुणदोषाभ्यां भृत्याः स्फुर्नात्र संशयः ३३
 दुष्टं राजानमासाद्य गतास्ते तनया नृप ।]
 एतमर्थं महाबाहो नारदो वेद तच्चवित् ॥ ३४
 आत्मापराधात्पुत्रास्ते विनष्टाः पृथिवीपते ।
 सा ताञ्छोचस्व राजेन्द्र न हि शोकेऽस्ति कारणम् ॥
 न हि ते पाण्डवाः स्वल्पमपराध्यन्ति भारत ।
 पुत्रास्तव दुरात्मानो यैरियं घातिता मही ॥ ३६
 नारदेन च भद्रं ते पूर्वमेव न संशयः ।
 युधिष्ठिरस्य समितो राजभूये निवेदितम् ॥ ३७
 पाण्डवाः कौरवाः सर्वे समासाद्य परस्परम् ।
 नभविष्यन्ति कौन्तेय यत्ते कृत्यं तदाचर ॥ ३८
 नारदस्य वचः श्रुत्वा तथाऽकुर्वत पाण्डवाः ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं देवगुह्यं सनातनम् ॥ ३९
 कथं ते शोकनाशः स्यात्प्राणेषु च दया प्रभो ।
 त्वेहश्च पाण्डुपुत्रेषु ज्ञात्वा देवकृतं विधिम् ॥ ४०
 एष चार्थो महाबाहो पूर्वमेव मया श्रुतः ।
 कथितो धर्मराजस्य राजभूये कुरूत्तम ॥ ४१
 यतितं धर्मपुत्रेण मया गुह्ये निवेदिते ।
 अविग्रहे कौरवाणां देवं तु बलवत्तरम् ॥ ४२

अनतिक्रमणीयो हि विधी राजन्कथंचन ।
 कृतान्तस्य तु भूतेन स्थावरेण चरेण च ॥ ४३
 भवान्धर्मपरो यत्र बुद्धिश्रेष्ठश्च भारत ।
 मुह्यते प्राणिनां ज्ञात्वा गतिं चागतिमेव च ॥ ४४
 त्वां तु शोकेन संतप्तं मुह्यमानं मुहुर्मुहुः ।
 ज्ञात्वा युधिष्ठिरो राजा प्राणानपि परित्यजेत् ॥ ४५
 कृपालुर्नित्यशो वीरस्तिर्यग्योनितगतेष्वपि ।
 स कथं त्वयि राजेन्द्र कृपां नैव करिष्यति ॥ ४६
 मम चैव नियोगेन विधेश्चाप्यनिवर्तनात् ।
 पाण्डवानां च कारुण्यात्प्राणान्धारय भारत ॥ ४७
 एवं ते वर्तमानस्य लोके कीर्तिर्भविष्यति ।
 धर्मार्थः सुमहांस्तात् तप्तं स्वाच तपश्चिरात् ॥ ४८
 पुत्रशोकं समुत्पन्नं हुताशं ज्वलितं यथा ।
 प्रज्ञाम्भस्त महाराज निर्वापय सदा सता ॥ ४९
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा तस्य वचनं व्यासस्सामिततेजसः ।
 मुहूर्तं समनुध्यायन्धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ ५०
 महता शोकजालेन प्रणमोऽस्मि द्विजोत्तम ।
 नात्मानमवयुध्यामि मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ ५१
 इदं तु वचनं श्रुत्वा तव देवनिर्योगजम् ।
 धारयिष्याम्यहं प्राणान्यतित्ये च न शोचितुं ५२
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः सत्यवतीसुतः ।
 धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५३

• ॥ इति श्रीमन्महाभारते रीपर्वणि जलप्रदानिकर्षणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥*

नारदेन समाख्यातमिति क. छ. ठ. पाठः ॥ ३० ॥ तदा-
 ३शोचन्त पाण्डवा इति द. पाठः ॥ ३९ ॥ धर्मं धर्मराजो-

स्वात् तप्तस्य तपश्चिरादिति क. छ. ठ. पाठः ॥ ४८ ॥
 अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

* अथ हा. पाठे श्रीकृष्णसहित पर्वोऽध्यायोऽपि नो दृश्यते ।

[जनमेजय उवाच ।

गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 किमचेष्टत विप्रं तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ॥
 तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः ।
 रूपमभृतयथैव किमकुर्वत ते वयः ॥
 भयथास्यः धुने कर्म शापश्चान्योन्यकारितः ।
 गृह्यान्तमुच्चरं मृति यद्भाष्यत राज्ञयः ॥

विदोपायन उवाच ।

हृते दुर्योधने चैव हृते सैन्ये च स्वर्घदाः ।
 राज्ञयो विगतमनो धृतराष्ट्रमुपगम्यतः ॥
 सञ्जय उवाच ।
 आगम्य नानादेहोभ्यो नानाजगत्पदभ्यराः ।
 पितृलोकं गता राज्ञ्यस्यै तस्य सुतेः सप्त ॥

विगतमज्ञात्वाप्यन्ये यत् स विगतपदः ॥ ५४ ॥

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

ध्यायः गान्धारीप्रभृतिभिः स्त्रीभिः सह मृतजनान्प्लोकनाय रगाङ्गप्रति प्रयागम् ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
 एते व्यामे तु धर्मात्मा धृतगष्टो महीपतिः ।
 किमचेष्ट विप्रैर् नन्मे व्याग्व्यातुमर्हमि ॥ १
 शिंपायन उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा नरश्रेष्ठशिरं ध्यात्वा त्वचेतनः ।
 मन्त्रयं योजयेत्पुत्रत्वा विदुरं प्रत्यभाषत ॥ २
 क्षिप्रमानय गान्धारीं मर्वाश्च भरतम्वियः ।
 कुर्नीं चैव तथा क्षत्तः समानय ममाज्जितकम् ॥ ३
 एतमुत्त्वा स धर्मान्मा विदुरं धर्मविचमम् ।
 शोकमिप्रहृतज्ञानो यानमेवान्वगेहत् ॥ ४

गान्धारी पुत्रश्रीकार्ता मर्तुर्वचननोदिता ।
 सह कुन्त्वा यतो राजा सह स्त्रीभिर्गपाद्रवन् ॥ ५
 ताः ममायाद्य राजानं भृशं शोकममन्विताः ।
 आमरुष्यान्वोन्यभायन्ता भृशमुशुकुमुन्मत्तः ॥ ६
 ताः ममाश्रमपत्न्यत्वा ताभ्यथाततरः स्वयम् ।
 अशुकण्ठीः ममागेष्य ततोऽर्मा निर्यया पुत्रम् ॥ ७
 ततः प्रणादः संजये सर्वेषु कुन्धेऽमगु ।
 आकुमारं पुरं सर्वमभवन्लोककण्ठितम् ॥ ८
 अट्टपूर्वा वा नार्यः पुग देवगणैरपि ।
 समारोच्य वारुनेरिती देव ॥ ९ ॥

याच्यमानेन सततं तय पुत्रेण भाग्यत ।
 प्राणिता वृषिर्षी स्वर्षा धर्म्यान्तं विधिरमना ॥ ६
 पुत्राणांमथ पीप्राणां पितृणां च महीपते ।
 भानुपूर्णेण स्वर्षयां प्रेतकार्याणि कारय ॥ ७
 शिंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा घननं शीरे स्वश्रयन् महीपतिः ।
 गतामुत्तिय निक्षेष्टो स्वपत्न्यवृषिर्षीतले ॥ ८
 तं दायनमुपागत्य वृधिययां वृषिर्षीपतिम् ।
 विदुरः स्वर्षधर्मत इदं घननमप्रापित् ॥ ९
 उचिष्ट राजर्षिः शीरे मा दुग्धो भगवर्षेभ ।
 एता ये स्वर्षेण्यानां लोकेभ्यः परा गतिः ॥ १०
 भगवादीनि भूतानि भायमभयानि भाग्यत ।
 भगवादिपत्न्यन्धेय सन वा परिदेयता ॥ ११
 न शोभाम्भुतमंगेति न शोभमिप्रयते मरुः ।
 एवं स्वर्षिर्षिके लोके किमभेमनुनीयति ॥ १२
 भयुत्पत्नयो क्षिपते सुपमानस्तु जीवति ।
 वारुः प्राण मरुताज न वधिः इति यते ॥ १३
 वारुः कर्षेति भूतानि स्वर्षाणि विविधानि च ।
 न कामय विपः वधिश्च द्वेषः कृत्स्नमम ॥ १४

यथा वायुस्त्रुणाप्राणि संपतंयति स्वर्षतः ।
 तथा कालपदां यान्ति भूतानि भगवर्षेभ ॥ १५
 एकस्वार्धप्रयातानां स्वर्षेयं तत्र गामिनाम् ।
 यस्य कालः प्रयात्ये तत्र का परिदेयता ॥ १६
 योऽपि निहतान्पुदे राजसंयमनुशोचति ।
 न शोभ्या हि माहात्मानः स्वर्षे न विरिषं गताः ॥ १७
 न यदंशुक्षिणायज्ञिनं सपोनिमं विदया ।
 तथा स्वर्षेणुपायति यथा दूग्धानुपयजः ॥ १८
 स्वर्षे देवदिदः दूग्धाः स्वर्षे सुपत्नितताः ।
 स्वर्षे प्राणिमुग्धाः शीतान्मत्र वा परिदेयता ॥ १९
 नरिगतिषु दूग्धाः नृदृष्टमे दायदृती ।
 इयमानान्दार्शभेय संदृष्टमनुपयजः ॥ २०
 एवं स्वर्षेणुपायते स्वर्षे दूग्धानुपयजत ।
 न मुत्कारधिकः विविधविपदोऽपि विदते ॥ २१
 शरिपानं मरुतातः दूग्धाः समितिदोऽभयाः ।
 शरिपानं मरुता म शोभयाः स्वर्षे सप हि ॥ २२
 भाग्यमाऽऽभासमाभास्य मा दुग्धं कृत्स्नम् ॥
 माय शोकादिभ्युत्थय वारुणुत्पदुदरि ॥ २३

ध्यायः गान्धारीप्रभृतिभिः स्त्रीभिः सह मृतजनान्प्लोकनाय रगाङ्गप्रति प्रयागम् ॥ १ ॥
 ध्यायः गान्धारीप्रभृतिभिः स्त्रीभिः सह मृतजनान्प्लोकनाय रगाङ्गप्रति प्रयागम् ॥ १ ॥
 ध्यायः गान्धारीप्रभृतिभिः स्त्रीभिः सह मृतजनान्प्लोकनाय रगाङ्गप्रति प्रयागम् ॥ १ ॥

ध्यायः गान्धारीप्रभृतिभिः स्त्रीभिः सह मृतजनान्प्लोकनाय रगाङ्गप्रति प्रयागम् ॥ १ ॥
 ध्यायः गान्धारीप्रभृतिभिः स्त्रीभिः सह मृतजनान्प्लोकनाय रगाङ्गप्रति प्रयागम् ॥ १ ॥
 ध्यायः गान्धारीप्रभृतिभिः स्त्रीभिः सह मृतजनान्प्लोकनाय रगाङ्गप्रति प्रयागम् ॥ १ ॥

पृथग्जनेन दृश्यन्ते तास्तदा निहतेश्वराः ॥ ९
 प्रकीर्य केशान्मुशुभान्भूपणान्यवमुच्य च ।
 एकवस्त्रधरा नार्यः परिपेतुरनाथवत् ॥ १०
 श्वेतपर्वतरूपेभ्यो गृहेभ्यस्ता निराक्रमन् ।
 गुहाभ्य इव शैलानां पृथस्यो हतयूथपाः ॥ ११
 तान्युदीर्णानि नारीणां तदा वृन्दान्यनेकशः ।
 शोकार्तान्यद्रवन्राजन्किशोरीणामिवाङ्गणे ॥ १२
 प्रगृह्य बाहून्क्रोशन्त्यः पुत्रान्भ्रातृपितृवृत्तनिपि ।
 दर्शयन्ति हता हि स युगान्ते लोकसंक्षयम् ॥ १३
 विलपन्त्यो रुदन्त्यश्च धावमानास्ततस्ततः ।
 शोकेनोपहतज्ञानाः कर्तव्यं न प्रजज्ञिरे ॥ १४
 व्रीडां जग्मुः पुरा याः स सखीनामपि योषितः ।
 ता एकवस्त्रा निर्लज्जाः श्वश्रूणां पुरतोऽभवन् ॥ १५

परस्परं समुक्ष्मेपु शोकेष्वाश्वासयन्ति याः ।
 ताः शोकविह्वला राजन्नयैक्षन्त परस्परम् ॥ १६
 ताभिः परिवृतो राजा रुदतीभिः सहस्रशः ।
 निर्ययौ नगरादीनस्तूर्णमायोधनं प्रति ॥ १७
 शिल्पिनो वणिजो वैश्याः सर्वे कर्मोपजीविनः ।
 ते पार्थिवं पुरस्कृत्य निर्ययुर्नगराद्बहिः ॥ १८
 तेषां विक्रोशमानानामार्तानां कुरुसंक्षेपे ।
 प्रादुरासीन्महाञ्छब्दो व्यथयन्भुवनान्युत ॥ १९
 युगान्तकाले संप्राप्ते भूतानां दह्यतामिव ।
 अभावस्योदयः प्राप्त इति भूतानि मेनिरे ॥ २०
 भृशमुद्विग्नमनसस्ते पौराः कुरुसंक्षेपे ।
 प्राक्रोशन्त महाराज स्वनुरक्तास्तदा भृशम् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

मृतवन्धुदिकक्षाया समरभूमि गच्छतो धृतराष्ट्रस्य मध्येमार्गे कृपकृतवर्मद्वौणिभिः समागमः ॥ १ ॥ तेषां प्रयाणां धृतराष्ट्राश्वासनपूर्वकं स्वाभिमतदेशगमनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 क्रोशमात्रं ततो गत्वा दृश्यस्तान्महारथान् ।
 शारद्वतं कृपं द्रौणिं कृतवर्माणमेव च ॥ १
 ते तु दृष्ट्वैव राजानं प्रज्ञाचक्षुपमीश्वरम् ।
 अश्रुकण्ठा विनिःश्वस्य रुदन्तमिदमब्रुवन् ॥ २
 पुत्रस्त्व महाराज कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
 गतः सानुचरो राजञ्चक्रलोकं महीपते ॥ ३
 दुर्योधनवलान्मुक्ता वयमेव त्रयो रथाः ।
 सर्वमन्यत्परिक्षीणं सैन्यं ते भरतर्षभ ॥ ४
 इत्येवमुक्त्वा राजानं कृपः शारद्वतस्ततः ।
 गान्धारीं पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५
 अभीता युध्यमानास्ते हन्तः शत्रुगणान्वहन् ।
 वीरकर्मणि कुर्वाणाः पुत्रास्ते निधनं गताः ॥ ६
 ध्रुवं मंप्राप्य लोकांस्ते निर्मलाञ्जस्रनिजितान् ।
 पृथक्विभ्ररत्न्य ॥ ११ ॥ तिस्रोरीणां अभशावकीनां ।

भास्वरं देहमास्थाय विहरन्त्यमरा इव ॥ ७
 सर्वे ह्यभिमुख्सा राज्ञि युध्यमाना हता युधि ।
 न हि कश्चिद्वि श्राणां युध्यमानः पराञ्मुखः ।
 शस्त्रेण निधनं प्राप्नो न च कश्चित्कृताञ्जलिः ॥ ८
 एतां तां क्षत्रियस्साहुः पुराणाः परमां गतिम् ।
 शस्त्रेण निधनं सह्ये तान्न शोचितुमर्हसि ॥ ९
 न चापि शत्रवस्तेषां मुच्यन्ते राज्ञि पाण्डवाः ।
 शृणु यत्कृतमस्माभिरश्वत्थामपुरोगमैः ॥ १०
 अधर्मेण हतं श्रुत्वा भीममेनेन ते सुतम् ।
 सुप्तं शिधिरमासाद्य पाण्डूनां कदनं कृतम् ॥ ११
 पाञ्चाला निहताः सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
 दुपदस्यात्मजाश्चैव द्रौपदेयाश्च पातिताः ॥
 तथा विग्रसनं कृत्वा पुत्रययुगणस्य ते ।
 प्राद्रवाम रणे स्यातुं न हि शक्यामहे त्रयः ॥

अहमे नृत्पतिताभूमौ ॥ १२ ॥ नरमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

ते हि शूरा महेश्वामाः क्षिप्रमेप्यन्ति पाण्डवाः ।
 अपरपशुमापन्ना वरं प्रतिजिहीर्षवः ॥ १४
 ते हतानात्मजाश्च्युन्वा प्रमत्ताः पुरुषर्षभाः ।
 अन्विष्यन्तः पदं शूराः क्षिप्रमेप्यन्ति पाण्डवाः १५
 तेषां तु किन्विषं कृत्वा संव्यातुं नोत्सहामहे ।
 शत्रुजानीहि नो राक्षि मा च शोके मनः कृथाः १६
 गजंभ्यमनुजानीहि धैर्यमातिष्ठ चोत्तमम् ।
 दिष्टान्तं पश्य चापि त्वं क्षात्रं धर्मं च केवलम् ॥ १७
 इष्येवमुन्वा राजानं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
 हृषथ कृतवर्मा च द्रोणपुत्रथ भागत ॥ १८
 अरेक्षमाणा राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।

गद्गामनु महागज तूपमन्धानचोदयन् ॥ १९
 अपक्रम्य तु ते राजन्मर्ष एव महागथाः ।
 आमन्वान्योन्यमुद्धिग्रासिष्या ते प्रययुस्तदा ॥ २०
 जगाम हाम्निनपुरं कृपः शागड्वतन्मदा ।
 स्वमेव गच्छं हार्दिशयो द्रोणिर्व्यामाश्रमं ययां ॥ २१
 एवं ते प्रययुर्वीग वीक्षमाणाः परम्परम् ।
 भयार्ताः पाण्डुपुत्राणामागन्कृन्वा महान्मनाम् २२
 ममेत्य वीग गजानं तदा त्वनुदिते र्व्यां ।
 निमज्जमुर्महान्मानो यथेष्टकराग्दिमाः ॥ २३
 [ममामाद्याथ वै द्रोणिं पाण्डुपुत्रा महागथाः ।
 व्यजयंस्ते रणे गजन्विक्रम्य तदनन्तरम् ॥] २४

॥ इति भीमन्महामारते श्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

सुधिद्विरं कृष्णादिभिः सह एकराष्टमसीरमन्व्याभियादतम् ॥ १ ॥ एकराष्टेन सुधिद्विरं सुदुलमाप्तिस्त पश्चात्प्रायेण
 चैव पुरतः श्यावितलोद्भीमस्य दृष्टान्तिद्वयेन मज्जनम् ॥ २ ॥

निंषायन उपाय ।
 एतेषु सर्वमन्येषु धर्मगजो सुधिष्टिरः ।
 सुधुषे पितरं युद्धं निर्यान्तं गजमादयात् ॥ १
 गोऽन्वयान्पृथगोक्तान् पृथगोरुपगिरतः ।
 शोचमानो महागज भ्रातृभिः महितन्मदा ॥ २
 अर्नीयमानो वीरणे द्राशाहेण महान्मना ।
 युयुधानेन च तथा कर्षे च युयुन्सुना ॥ ३
 यमन्वयान्मुदुःखानां द्रोणपती शौरार्जिना ।
 सह पाशादयोपिन्द्रियान्प्रायन्ममागताः ॥ ४
 गद्गामनु वृन्दानि र्वीणां भगतमथम् ।
 वृग्गीणानिराणानां श्रोतृर्नानां ददती ह ॥ ५
 गाभिः पगित्वा गत्वा श्रोतृर्नानाभिः महारतः ।
 ऊ र्वराष्ट्रभिर्गामांसी न्दनीभिः विषादितैः ॥ ६
 इ नु धमेजया गतः इ नु मापाजुर्नगता ।
 पकार्षीं च नृभारन्नुपवृत्तान्तर्गानरि ॥ ७

घातयित्वा कथं द्रोणं भीष्मं चापि पितामहम् ।
 मनन्तेऽभूमहाबाहो हत्वा चापि जयद्रथम् ॥ ८
 किं नु गन्धेन मे कार्षे पितृभारानुपस्पर्शः ।
 अभिमन्युं च दूर्ध्वं द्रोणदेयांथ भागत ॥ ९
 यथांषायन उपाय ।
 अर्नीयन् वा महाबाहूः क्रोडनीनाः वृग्गीरि ।
 यन्दे पितरं स्पष्टं धर्मगजो सुधिष्टिरः ॥ १०
 ततोऽभिजाय पितरं श्रमेणाभिप्रक्षेत्रताः ।
 न्यसेदयन्त नामानि पाण्डवाभ्येऽपि सर्वतः ॥ ११
 गमान्मज्जान्करन्तं पित्रा युयुधार्जिनः ।
 अर्नीयमानः शौराणः पाण्डवं परिगच्छते ॥ १२
 धमेजयं परिगच्छन् मान्दरिचरा च भागत ।
 दृष्टान्ता मीनमन्वीर्यापिपुत्रिषु पारथः ॥ १३
 म वीरतायकमस्य शौरवामुर्मर्षिणः ।
 भीममेतन्मर्षं दावं विष्णोर्वि ददते ॥ १४

१. सुधिद्विरं कृष्णादिभिः सह एकराष्टमसीरमन्व्याभियादतम् ॥ १ ॥ एकराष्टेन सुधिद्विरं सुदुलमाप्तिस्त पश्चात्प्रायेण चैव पुरतः श्यावितलोद्भीमस्य दृष्टान्तिद्वयेन मज्जनम् ॥ २ ॥

तस्य संकल्पमाज्ञायं भीमं प्रत्यशुभं हरिः ।
 भीममाक्षिप्य पाणिभ्यां प्रददौ भीममायसम् ॥ १५
 प्रागेव तु महाबुद्धिर्वृद्धा तस्येद्वितं हरिः ।
 संविधानं महाप्राज्ञसत्र चक्रे जनार्दनः ॥ १६
 उपगृह्यैव पाणिभ्यां भीमसेनमयस्यम् ।
 बभञ्ज बलवान् राजा मन्यमानो बृकोदरम् ॥ १७
 नागायुतसमग्राणः स राजा भीममायसम् ।
 भङ्क्त्वा विमथितोरस्कः सुखाव रुधिरं मुखान् ॥
 ततः पपात भेदिन्यां तथैव रुधिरोक्षितः ।
 प्रपुष्पिताग्रशिखरः पारिजात इव द्रुमः ॥ १९
 प्रत्यगृह्णाच्च तं विद्वान्सूतो गावल्गणिस्तदा ।
 मैवमित्यब्रवीच्चैनं शमयन्सान्त्वयन्निव ॥ २०
 हतो भीम इति ज्ञात्वा गतमन्युर्महामनाः ।
 हाहाभीमेति चुक्रोश नृपः शोकसमन्वितः ॥ २१
 तं विदित्वा गतक्रोधं भीमसेनवधादितम् ।
 बासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकर्षवर्षि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

कृष्णवाक्याद्गतमन्युना धृतराष्ट्रेण भीमादीनामालिङ्गनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तत एनमुपातिष्ठुर्दार्श्याथ परिचारकाः ।
 कृतशौचं पुनश्चैनं प्रोवाच मधुसूदनः ॥ १
 राजन्नभीता वेदास्ते शास्त्राणि विविधानि च ।
 श्रुतानि च पुराणानि राजधर्माश्च केवलाः ॥ २
 एवं विद्वान्महाप्राज्ञः समर्थः सन्बलावले ।
 आत्मापराधात्कम्माच्चं कुरुषे कोपमीदृशम् ॥ ३
 उक्तवांस्त्वां तद्वाहं भीष्मद्रोणौ च भारत ।
 विदुरः मञ्जयथैव चाक्यं राजन्न तत्कृथाः ॥ ४
 न वाप्यमाणो नाम्नाकमकार्षीवचनं तदा ।
 पाण्डवानधिक्याञ्जानन्बले शौर्यं च कौरव ॥ ५

राजा हि यः स्थिरप्रज्ञः स्वयं दोषानवेक्षते ।
 देशकालविभागं च परं श्रेयः स विन्दति ॥ ६
 उच्यमानस्तु यः श्रेयो गृह्णीते नो हिताहिते ।
 आपदः समनुग्राप्य सोऽभ्येति विलयं किल ॥ ७
 ततोऽन्यवृत्तमात्मानं समवेक्षस्व भारत ।
 राजस्त्वं ह्यविधेयात्मा दुर्योधनवशे स्थितः ॥ ८
 आत्मापराधादापन्नन्तिकं भीमं जिघांससि ।
 तस्मात्संयच्छ कोपं त्वं स्वमनुस्मृत्य दुष्कृतम् ॥ ९
 यस्तु तां स्पृशेया ध्रुवः पाञ्चालीमानपत्ममाम् ।
 न हतो भीममेनेन वरं प्रतिजिहीर्षता ॥ १०
 आत्मनोऽतिक्रमं पश्य पुत्रस्य च दुरात्मनः ।

आक्षिप्य निवार्य । आयसं लोहमयम् ॥ १५ ॥ न तु कोपं तनु-
 स्युर्भवेति स. पाठः ॥ २१ ॥ पुत्रेति धर्मादवश्यमाश्रितनष्ट-
 सेन भीमकप. वरैरेव इत्यस्या ॥ २० ॥ एकादशोऽध्यायः ११

न तदृथाः तत्र इत्युक्तम् । अष्टमाव शार्पः ॥ ४ ॥
 धेनो दिगारिते उच्यमाणो न गृह्णीत इत्यन्यम् ॥ ७ ॥ ११
 प्रतिविहीर्षतेति स. पाठः ॥ १० ॥

नापराध्यति वीभत्सुर्न च पार्थो वृकोदरः ।
 नकुलः सहदेवश्च नैव राजा युधिष्ठिरः ॥ १७
 युध्यमाना हि कौरव्याः कृतमानाः परस्परम् ।
 निहताः सहिताश्चान्यैस्तत्र नास्त्यप्रियं मम ॥ १८
 किं तु कर्माकरोद्गीमो वासुदेवस्य पश्यतः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भीमगान्धारीसंवादः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भीमसेनोऽथ भीतवत् ।
 गान्धारीं प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं तदा ॥ १
 अधर्मो यदि वा धर्मस्त्रासात्तत्र मया कृतः ।
 आत्मानं त्रातुकामेन तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २
 न हि युद्धेन पुत्रस्ते धर्मेण स महाबलः ।
 दुःशक्यः केनचिद्धर्तुमतो विपममाचरम् ॥ ३
 अधर्मेण जितः पूर्वं तेन चापि युधिष्ठिरः ।
 निकृताश्च सदैव स ततो विपममाचरम् ॥ ४
 सैन्यस्यैकोऽवशिष्टोऽयं गदायुद्धे च वीर्यवान् ।
 न त्यक्ष्यति हृतं राज्यमिति वै तत्कृतं मया ॥ ५
 एकपत्नीं च पाञ्चालीमेकवस्त्रां रजस्वलाम् ।
 भवत्या विदितं सर्वमुक्तवान्यत्सुतत्त्व ॥ ६
 सुयोधनं त्वसंहृत्य न शक्या भूः ससागरा ।
 केवला भोक्तुमस्माभिरतश्चैतत्कृतं मया ॥ ७
 तच्चाप्यप्रियमस्माकं पुत्रस्ते समुपाचरत् ।
 द्रौपद्या यत्सभामध्ये सच्यमूरुमदर्शयत् ॥ ८
 तत्रैव बध्यः सोऽस्माकं दुराचारोऽम्ब ते सुतः ।
 धर्मराजाज्ञया चैव स्थिताः स समये पुरा ॥ ९
 वैरमुदीरितं रात्रिं पुत्रेण तव यन्महत् ।
 केशिताश्च वने नित्यं तत एतत्कृतं मया ॥ १०
 वैरस्सास्य गताः पारं हत्वा दुर्योधनं रणे ।
 राज्यं युधिष्ठिरे प्राप्तिं वयं च गतमन्यवः ॥ ११

दुर्योधनं समाहूय गदायुद्धे महामनाः ॥ १
 शिक्षयाऽभ्यधिकं ज्ञात्वा चरन्तं बहुधा रणे ॥ २
 अधो नाभ्याः प्रहृतवांसन्मे कोपमत्रर्धयत् ॥ २०
 कथं नु धर्मं धर्मज्ञाः समुद्दिष्टं महात्मभिः ।
 त्यजेयुराहवे शूराः प्राणहेतोः कथंचन ॥ २१

गान्धार्युवाच ।
 न तस्त्वं वधस्तात यं प्रशंससि मे सुतम् ।
 कृतवांश्चापि तत्सर्वं यदिदं भापसे मयि ॥ १२
 हताश्चे नकुले यत्तु वृषसेनेन भारत ।
 अपित्रः शोणितं सङ्घे दुःशासनशरीरजम् ॥ १३
 सन्निर्विगर्हितं घोरमनार्थजनसेवितम् ।
 क्रूरं कर्माकृथास्तस्मात्तदयुक्तं वृकोदर ॥ १४
 भीम उवाच ।
 हताश्चं नकुलं दृष्ट्वा वृषसेनेन संयुगे ।
 शत्रूणां तु प्रहृष्टानां त्रासः संजनितो मया ॥ १५
 'स प्रतिज्ञामकरवं पिबाम्यसृगरेरिति ।'
 रुधिरं नातिचक्राम दन्तोष्ठादम्ब मा शुचः ॥ १६
 [अन्यस्यापि न पातव्यं रुधिरं किंपुनः स्वकम् ।
 यथैवात्मा तथा भ्राता विशेषो नास्ति कश्चन ॥ १७]
 वैवस्वतो हि तद्वेद यथावत्कुलनन्दिनि ।
 मा कृथा हृदि तन्मातर्न तत्पीतं मयाऽनवे ॥ १८
 केशपक्षपरामर्शे द्रौपद्या द्यूतकारिते ।
 क्रोधाद्यदब्रवं चाहं तच्च मे हृदि वर्तते ॥ १९
 क्षत्रधर्माच्युतो रात्रिं भवेयं शाश्वतीः समाः ।
 प्रतिज्ञां तामनिस्तीर्य ततस्तत्कृतवानहम् ॥ २०
 अनिगृह्य पुरा पुत्रानस्मास्वनपकारिणु ।
 न ममार्हसि कल्याणि दोषेण परिशुद्धितुम् ॥ २१

कृतमानाः हताह्वाराः ॥ १८ ॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 उक्तवान् नहि ते पतयः सन्तीत्यसि । राजपुत्रीं च पापनी-

मिति इ. पाठः ॥ ६ ॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अन्वार्थुवाच ।

वैद्रेहास्य शतं पुत्रान्निभंस्त्वमपराजितः ।
कस्मान्नाशेपयः कंचिद्येनात्पमपराधितम् ॥ २२
संतानमावयोस्तात वृद्धयोर्हृतराज्ययोः ।

नाशेपयः कथं यष्टिमिकां वृद्धयुगात्स वै ॥ २३
शेषे क्षवस्थिते तात पुत्राणामल्पकेशि च ।
मन्ददुःखं भवेदय यदि त्वं धर्ममाचरेः ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते श्रीपर्वणि अष्टमदानिकपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

युधिष्ठिराद्भिर्गान्धारीपुत्रशोरमिथादनम् ॥ १ ॥ सकुन्त्या गान्धारीं द्रौपदीगमाधामनम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तमेवमुक्त्वा गान्धारी युधिष्ठिरमपृच्छत ।
इ म राजेति सुक्रोषा पुत्रपरिव्रवादिता ॥ १
तामभ्यगच्छत्कान्तेषो वेषमानः कृताञ्जलिः ।
युधिष्ठिरस्तु गान्धारीं मधुरं वास्यमब्रवीत् ॥ २
पुत्रहन्ता नृशंभोऽहं तव देवि युधिष्ठिरः ।
शापार्हः पृथिवीनाशे हेतुभूतः शपस्य माम् ॥ ३
नहि मे जीविनेनाथीं न राज्येन गुणेन वा ।
गाह्यशान्मुद्रो हत्वा प्रमृडस्य सुहृद्दुः ॥ ४
तमेववादिनं भीतं संनिकषीगतं तदा ।
नोवाच किंचिद्गान्धारी निःश्यामपरमा नृप ॥ ५
तस्मावनतदेहस्य पादयोनिंपतिष्यनः ।
युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मज्ञा दीपेर्दंशिनी ॥ ६
अद्रुन्यप्राणि दृष्टो देवी पटान्तेरण मा ।
ततः इ हन्यर्थाभूतो दग्धोर्धिसन्तो नृपः ॥ ७
मं दृष्ट्वा पातुनोऽगच्छद्वासुदेवस्य पृष्ठतः ॥ ८
परं संवेष्टमानांभानितथेनथ भाग्य ।
गान्धारी रिगतक्रोषा गांन्वामाग मावृषत् ॥ ९
ते पाण्डवा अनुज्ञाता मातरं वीतमन्त्रगः ।
अभ्यगच्छन्त महिनाः पृथां पृथुलरथगः ॥ १०
विपरा दृष्ट्वा पृथान्मा पुष्याधिभिरभिरुता ।
वाप्यनाशायदेवीं वशेनाह्वय वै मुगम् ॥ ११
ततो वाप्यं ममुग्धस्य मह पुत्रिभान्ना पृथा ।

अपश्यदेनाञ्छशर्यैर्वैद्रेहा परिधिगतान् ॥ १२
मा तानेकैकशः पुत्रान्मंस्पृशन्ती पुनःपुनः ।
अन्वयोचत दृःखार्ता द्रौपदीं निहतान्मजाम् ।
रुदन्तीमथ पाञ्चालीं ददशं पतितां भुवि ॥ १३
ऋषयुवाच ।
आयं पात्रास्तु ते मयं मांमद्रमहिता गवाः ।
न त्वां तेऽप्याभिगच्छन्ति चिरं दृष्ट्वा अनिन्दिते ।
किंतु गज्येन मे कार्यं विदीनायाः गुणैर्वैः ॥ १४
तां गमाध्यामयामाग पृथा पृथुललोचना ।
उन्वाप्यादेन मुदतीं रुदतीं शोःरजगिताम् ॥ १५
तयैव महिना चापि पुत्रैरनुगता पृथा ।
अभ्यगच्छन्त गान्धारीमातामातंग मयम् ॥ १६
वैशंपायन उवाच ।
तामुवाचाप गान्धारी मह कुन्त्या यमाग्निनीम् ।
इरेःपुत्रीति शोःरजालां प्रत्य सामपि दुःखिता ॥ १७
मन्ये तौकषिनाशोऽयं वात्सवसांपनोदितः ।
अपश्यमारीं गंभ्रातः गमापाट्रोमदपंजः ॥ १८
इदं गन्गमनुनामं विदुग्म वषो महत् ।
अगिदानुनयं कृष्णं मधुवास महाभगिः ॥ १९
गम्भिन्नरहिदायंयं स्पृशति प रिगेजः ।
मा मुगो न हि शोःप्याभ्यं गंभ्राते निपते गताः ॥
पर्यराहं गर्धरं मयं वीं वामाध्यागिप्यति ।
ममेव हन्यमथेन कुन्त्यायं विनाशितम् ॥ २०

इ इति श्रीमहाभारते श्रीपर्वणि अष्टमदानिकपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

मन्त्रान् अन्वयदानिकं परं १ ।

इति श्रीमहाभारते श्रीपर्वणि अष्टमदानिकपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

(अथ स्त्रीविलापपर्व ॥ २ ॥)

पोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

गान्धार्या व्यासप्रसादलब्धदिव्यचक्षुषा रणाद्गणदर्शनम् ॥ १ ॥ धृतराष्ट्रपुषिष्ठिरादीनां स्त्रीभिः सह रणभूमि-
वेशः ॥ २ ॥ स्त्रीणां विलापः ॥ ३ ॥ गान्धार्यां कृष्णाय विलपत्सुपादिप्रदर्शनम् ॥ ४ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु गान्धारी कुरूणामवकर्तनम् ।
अपश्यत्तत्र तिष्ठन्ती सर्वं तत्र यथास्थितम् ॥ १
पतिव्रता महाभागा समानव्रतचारिणी ।
उग्रेण तपसा युक्ता सततं सत्यवादिनी ॥ २
वरदानेन कृष्णस्य महर्षेः पुण्यकर्मणः ।
दिव्यज्ञानबलोपेता विविधं पर्यदेवयत् ॥ ३
ददर्श सा बुद्धिमती दूरादपि यथाऽन्तिके ।
रणाजिरं तद्वीराणामद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ४
अस्थिकेशवसाकीर्णं शोणितौघपरिप्लुतम् ।
शरीरैर्बहुसाहस्रैर्विनिकीर्णं समन्ततः ॥ ५
गजाश्वरथयोधानामावृतं रुधिराविलैः ।
शरीरैश्चिरस्कैश्च विदेहैश्च शिरोगणैः ॥ ६
गजाश्वनरवीराणां निःसत्वैरभिसंवृतम् ।
सृगालवलगोमायुकङ्काकनिपेधितम् ॥ ७
रक्षसां पुरुपादानां मोदनं कुरुराकुलम् ।
अशिवाभिः शिवाभिश्च नादितं गृध्रसेवितम् ॥ ८
ततो व्यासाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
पाण्डुपुत्राश्च ते सर्वे युषिष्ठिरपुरोगमाः ॥ ९
वासुदेवं पुरस्कृत्य हतबन्धुं च पार्थिवम् ।
कुसत्रियः समादाय जग्मुरायोधनं प्रति ॥ १०
समासाद्य कुरुक्षेत्रं ताः स्त्रियो निहतेश्वराः ।
अपश्यन्त हतास्तत्र पुत्रान्प्रावृण्विपतीन् ॥ ११
क्रव्यादेर्भक्ष्यमाणान्शं गोमायुबलवायसैः ।
भूतैः पिशाचै रक्षोभिर्विविधैश्च निशाचरैः ॥ १२
रुद्राक्रीडनिभं दृष्ट्वा तदा विशसनं स्त्रियः ।
कुर्ये इव शोकात्ता विक्रोशन्त्यो निपेतिरि ॥ १३
अदृष्टपूर्वं पश्यन्त्यो दुःख्वातो भरतस्त्रियः ।

शरीरेषु स्वलन्त्यश्च न्यपतंश्च परासुवत् ॥ १४
श्रान्तानां चाप्यनाथानां क्रन्दन्तीनां शृशं तदा ।
पाञ्चालकुरुर्योपाणां कृपणं तदभूमहत् ॥ १५
दुःखोपहतचित्ताभिः समन्तादनुनादितम् ।
दृष्ट्वाऽऽयोधनमत्युग्रं धर्मज्ञा सुबलात्मजा ॥ १६
ततः सा पुण्डरीकाक्षमामुच्य पुरुषोत्तमम् ।
कुरूणां वैशसं दृष्ट्वा इदं वचनमब्रवीत् ॥ १७
पश्यताः पुण्डरीकाक्ष सुपा मे निहतेश्वराः ।
प्रकीर्णकेशाः क्रोशन्तीः कुरुरीरिव माधव ॥ १८
अमूर्स्त्वभिसमागम्य सरन्त्यो भरतर्षभान् ।
पृथगेवानुपघन्ते पुत्रान्प्रावृण्विपतीन् ॥ १९
वीरसूभिर्महाबाहो हतपुत्राभिरावृतम् ।
कचिच्च वीरपत्नीभिर्हतेवीराभिरावृतम् ॥ २०
शोभितं पुरुषव्याघ्रैः कर्णभीष्माभिमन्युभिः ।
द्रोणदृपदशल्यैश्च ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ २१
काञ्चनैः कवचैर्निष्कर्मणिभिश्च महाधनैः ।
अद्भुतैर्हेस्तकेयूरैः स्रग्भिश्च समलंकृतम् ॥ २२
वीरबाहुविस्मृष्टाभिः शक्तिभिः परिवैरपि ।
खड्गैश्च विविधैस्तीक्ष्णैः सशरैश्च शरासनैः ॥ २३
क्रव्यादसहस्रैर्भुदितैस्तिष्ठद्भिः सहितैः कचित् ।
कचिदाक्रीडमानैश्च शयानैश्चापरैः कचित् ॥ २४
एतदेवंविधं वीर संपश्यायोधनं विभो ।
'त्वया तु श्रावितं कर्म पुष्कराक्ष महाद्युते ।'
पश्यमाना हि दक्षामि शोकेनाहं जनादेन ॥ २५
पाञ्चालानां कुरूणां च विनाशं मधुसूदन ।
पञ्चानामपि भूतानामहं वधमचिन्तयम् ॥ २६
तान्सुपर्णाश्च गृध्राश्च कर्षयन्त्यसृगुक्षितान् ।
विगृह्य चरणैर्गृध्रा भक्षयन्ति सहस्रशः ॥ २७

अवर्तनं युद्धस्थानम् । सर्वं दिग्भेन चक्षुषेति स्त. पाठः ॥१॥
पदानां भूतानां पृथिव्यादीनाम् । कुरुपाञ्चालवपात्करत्र पाय-

भौतिक जगत्प्रतिमिति भावः ॥ २६ ॥

ज्यद्रथस्य कर्णस्य तथैव श्रोणभीष्मयोः ।
 अभिमन्योर्विनाशं च कथिन्तपितुमर्हति ॥ २८
 अवध्यकल्पान्निहतान्गतसत्वानचेतसः ।
 शूद्रकइवलस्येनश्चसृगालसमावृतान् ॥ २९
 अमर्षवद्यमापन्नान्दुर्योधनवशे स्थितान् ।
 पश्यमान्पुरुषव्याघ्रान्मंशान्तान्पावकानिव ॥ ३०
 शयनान्युचिताः सर्वे मृद्नि विमलानि च ।
 निपन्नास्तेऽद्य वसुधां विवृतामधिशरते ॥ ३१
 बन्दिमिः सततं काले स्तुवद्भिरभिनन्दिताः ।
 शिवानामशिरा घोराः शृण्वन्ति विविधा गिरः ॥
 ये पुन शरते वीराः शयनेषु यशस्विनः ।
 धन्वनागुरदिग्धास्तेऽद्य पांसुषु शरति ॥ ३३
 तेषामाभरणान्येते शूद्रगोमायुवाचनाः ।
 आधिपन्ति शिवा घोरा विनदन्त्यः पुनः पुनः ३४
 पाणान्विनिशितान्पीतान्निश्चिंशान्विमला गदाः ।
 युद्धाभिमानिनः मर्षं जीवन्त इव विभ्रति ॥ ३५
 मुन्पराणी बहवः क्रव्यादैर्यवपटिताः ।
 ऋषभमतिरूपाश्वाः शरते च महत्प्रशः ॥ ३६
 अपरे पुनगालिना गदाः पण्डिपाहवः ।
 शरतेऽभिमुराः शूरा दयिता इव योषितः ॥ ३७
 विभ्रतः कवनान्यन्ये विमलान्यायुधानि च ।
 न धर्षयन्ति क्रव्यादा जीवन्तीनि जनादेन ॥ ३८
 क्रव्यादः कृष्यमाणानामपरेषां महात्मनाम् ।
 शतशोभ्यः सज्जधिया विप्रकीर्णाः समन्ततः ३९
 एते गोमायवो भीमा निहतानो यशस्विनाम् ।
 कन्धान्तरगतान्हागनाधिपन्ति महत्प्रशः ॥ ४०
 मर्षेणपराश्रेषु पानवन्दन्त पन्दिनः ।
 मुनिभिश्च पराश्र्याभिरपराग्धि मिथिलाः ॥ ४१
 गानव परिदपन्ति दृग्गताः परनाशनाः ।
 एतान् शोषणादृत दृग्गतासोरार्तिना भृशम् ४२
 मूर्धन्यन्वतनानीव विमानि पण्डिगानि च ।
 एतानि परमशीलां पण्डिगुरानि वेजर ॥ ४३
 एतान् शिरा देवा श्वाचन्त्यः सपश्रिमाः ।
 इवशिवोऽभिमन्यन्ति तेन तेनैव दृग्गताः ॥ ४४

एतान्यादित्यवर्णानि तपनीयनिभानि च ।
 पश्य रोदनताप्राणि वक्राणि कुन्वोपिताम् ॥ ४५
 श्यामानां वरवर्णानां गौरीणामेकरागमात् ॥
 दुर्योधनवरस्त्रीणां पश्य वृन्दानि केद्यन ॥ ४६
 आत्मानमपरिपूर्पार्थ निशम्य परिदेवितम् ।
 इतरेतरमंक्रन्दान्न विज्ञानन्ति योषितः ॥ ४७
 एता दीर्घमिवोन्मुख विदुष्य च विलप्य च ।
 विस्पन्दमाना दुःखेन वीरा जहति जीवितम् ४८
 बहवो दृष्ट्वा शरीराणि क्रोशन्ति विलपन्ति च ।
 पाणिभिधापरा म्रन्ति शिरांगि मृदुपापयः ॥ ४९
 शिरोमिः पतितैर्हस्तैः सर्वाङ्गैः स्पष्टशः कृतैः ।
 इतरेतरमंशुकैरकीर्णा भाति मेदिनी ॥ ५०
 विशिरस्कानयो कायान्दृष्ट्वा सेताननिन्दितान् ।
 मृधन्त्यनुचिता नायौ विदेहानि शिरांगि च ५१
 शिरः कायेन मंधाय प्रेक्षमाणा विचेतयः ।
 अपश्यन्त्वोऽपरं तत्र नेदमसेऽति दुःखिताः ॥ ५२
 बाहुरुचरणानन्यान्विशिरयोन्मथितान्शुभरः ।
 मन्दधत्योऽमुगाविष्टा मूर्धन्त्येताः पुनः पुनः ॥ ५३
 उन्कृच्छिरमथान्यान्विजग्धान्मृगपक्षिभिः ।
 दृष्ट्वा काधिश्च जानन्ति भव्यममृतयोषितः ॥ ५४
 पाणिभिधापरा म्रन्ति शिरांगि मधुमदन ।
 मेधेन श्वात्स्विन्दन्पुत्रान्पीथ निहतान्तरैः ॥ ५५
 पादुभिश्च मर्षद्वेष शिरांगिश्च महदुद्वेगः ।
 अगम्यकल्पा सुधिरा मांगुनीजवर्तमा ।
 पभूव मग्धेष्ट प्राणिभिर्गेतकीरिणैः ॥ ५६
 न दुःखेऽपुशिताः पूरे दुःखं शादन्त्यनिन्दिताः ।
 श्वातुभिः पतिभिः पुत्रपार्ष्णिनी वसुंधराम् ॥ ५७
 गृधानीर शिरोगीतां सुकर्षीणां समादेन ।
 गृधानां धृताग्रम् क्वर दृन्तान्वेतरशः ॥ ५८
 एते दुःखानुं शिनु वेजर परिभारि मे ।
 यदित्ताः इदं गरां स्पन्दुहावर्ष शिवः ॥ ५९
 वनमापार्तिं पारं मया दूरैषु जन्मम् ।
 सा वनानि इत्यनुदुःखानां तन्मार्गं च मातर ॥ ६०

३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६०

एवमार्ता विलपती समाभाष्य जनार्दनम् ।

गान्धारी पुत्रशोकार्ता ददर्श निहतं सुतम् ॥ ६१

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

ससदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

गान्धार्यां दुर्योधनमालिङ्गय परिदेयनम् ॥ १ ॥

वेशं पायन उवाच ।

दुर्योधनं हतं दृष्ट्वा गान्धारी शोककशिता ।

सहसा न्यपतद्भूमौ छिन्नेव कदली वने ॥ १

सा तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां विह्वल्य च विलप्य च ।

दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य शयानं रुधिरोक्षितम् ॥ २

परिष्वज्याथ गान्धारी कृपणं पर्यदेवयत् ।

हाहापुत्रेति शोकार्ता विललापाङ्गुलेन्द्रिया ॥ ३

सुगृहजत्रु विपुलं हारनिष्कविभूषितम् ।

वारिणा नेत्रजेनोरः सिञ्चन्ती शोकतापिता ॥ ४

समीपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् ।

उपस्थितेऽस्मिन्संग्रामे ज्ञातीनां संक्षेपे विभो ॥ ५

मामयं ग्राह वाष्पेयं प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः ।

अस्मिञ्ज्ञातिसमुद्धर्षं जयमन्वा ब्रवीतु मे ॥ ६

इत्युक्ते जानती सर्वमहं स्वव्यसनागमम् ।

अद्युवं पुरुषव्याघ्र यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ७

तथा तु युध्यमानस्त्वं संप्रगृह्य सुपुत्रक ।

ध्रुवं शस्त्रजितौल्लोकान्प्राप्यस्वमरवत्प्रभो ॥ ८

इत्येवमद्युवं पूर्वं नैनं शोचामि वै प्रभो ।

धृतराष्ट्रं तु शोचामि कृपणं हतवान्धवम् ॥ ९

अमर्षणं युधां श्रेष्ठं कृताह्वं युद्धदुर्मदम् ।

शयानं वीरशयने पश्य माधव मे सुतम् ॥ १०

योऽयं मूर्धावसिक्तानामग्रे याति परंतपः ।

सोऽयं पांसुपु श्येतेऽद्य पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ११

ध्रुवं दुर्योधनो वीरो गतिं न सुलभां गतः ।

तथा ह्यभिमुखः श्येते शयने वीरसेविते ॥ १२

यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति वरस्त्रियः ।

तं वीरशयने मुपुं रमयन्त्यशिवाः शिवाः ॥ १३

यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति महीक्षितः ।

महीतलस्थं निहतं गृध्रास्तं पर्युपासते ॥ १४

यं पुरा व्यजनैरभ्यैरुपवीजन्ति योषितः ।

तमद्य पक्षव्यजनैः रुपवीजन्ति पक्षिणः ॥ १५

एष श्येते महाबाहुर्वलवान्स्त्वयिक्रमः ।

सिंहेनेव द्विपः सङ्घेव भीमसेनेन पातितः ॥ १६

पश्य दुर्योधनं कृष्ण शयानं रुधिरोक्षितम् ।

निहतं भीमसेनेन गदां संभृज्य भारत ॥ १७

अर्क्षोहिणीर्महाबाहुर्दश चक्रां च केशव ।

आनयद्यः पुरा सङ्घेव सोऽनयान्निधनं गतः ॥ १८

एष दुर्योधनः श्येते महेष्वासो महाबलः ।

शार्दूल इव सिंहेन भीमसेनेन पातितः ॥ १९

विदुरं ह्यवमत्येप पितरं चैव मन्दभाक् ।

बालो बृहदावमानेन मन्दो मृत्युवशं गतः ॥ २०

निःसपत्ना मही यस्य त्रयोदशसमाः स्थिता ।

स श्येते निहतो भूमौ-पुत्रो मे पृथिवीपतिः ॥ २१

अपश्यं कृष्ण पृथिवीं धार्तराष्ट्रानुशासिताम् ।

पूर्णां हस्तिगवाथैश्च वाष्पेयं न तु तच्चिरम् ॥ २२

तामेवाद्य महाबाहो पश्याम्यन्यानुशासिताम् ।

हीनां हस्तिगवाथेन किन्तु जीवामि माधव ॥ २३

इदं कष्टतरं पश्य पुत्रस्यापि वधानमम ।

या इमाः पर्युपासन्ते हताञ्जूरान्घणे स्त्रियः ॥ २४

मकीर्णकेशां सुशोणीं दुर्योधनभुजाङ्गाम् ।

रुक्मवेदिनिभां पश्य कृष्ण लक्ष्मणमातरम् ॥ २५

नूनमेषा पुरा बाला जीवमाने महाभुजे ।

भुजावाश्रित्य रमते सुभुजस्य मनस्विनी ॥ २६

कथं तु शतधा नेदं हृदयं मम दीर्यते ।

पश्यन्त्या निहतं पुत्रं पात्रेण सहितं रणे ॥ २

पुत्रं रुधिरसंसिक्तमुपजिप्रत्यनिन्दिता ।

दुर्योधनं तु वामोरुः पाणिना परिभार्जती ॥ २

किन्तु शोचति भर्तारं हतपुत्रं मनस्विनी ।

तथा ह्यवस्थिता भाति पुत्रं चाप्यभिधीक्ष्य सा ॥ २

पुत्रेण सहित रणे इति व. पाठः ॥ २७ ॥

स्वशिरः पञ्चशाराभ्यामभिहत्यायतेक्षणा ।
 पतन्वुरमि वीरम्य कुरुराजस्य माधव ॥ ३०
 पुण्डरीकनिभा भानि पुण्डरीकान्तरम्भमा ।

मुरं प्रमृज्य पुत्रस्य भर्तुर्वैव तपस्विनी ॥ ३१
 यदि मत्यागमाः सन्ति यदि वै श्रुतपत्नया ।
 ध्रुवं लौकाननामौज्यं नृपो चाद्रुयलाजितान् ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते श्रीपर्वणि श्रीविद्यापर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

कृष्णप्रति गांधारीवचनम् ॥ १ ॥

गान्धार्युवान ।
 पश्य माधव पुत्रान्मे शतगजराजितहमान् ।
 गदया भीमगेनेन भूयिष्ठं निहतान्पणे ॥ १
 इदं दुःखतरं मेऽद्य यदिमा ह्युक्तमूर्धजाः ।
 हतपुत्रा ग्णे चालाः परिधावन्ति मे श्रुषाः ॥ २
 मामादृतलचारिण्यद्यर्गर्भेषुषणान्वितः ।
 फायेनाद्य गृध्रान्नीमां गृधिराद्रौ वसुंधराम् ॥ ३
 कृच्छ्राद्गन्तामयन्ति स्म गृध्रगोमायुषायमान् ।
 दुःगेनाती विषुर्णन्त्यो मया इव चरन्त्युत ॥ ४
 एषाभ्या न्ननरघात्री करमंमितमप्यसा ।
 योग्मायोधेनं दृष्ट्वा निपतत्वनिदुःखिना ॥ ५
 दृष्ट्वा मे पार्थिवसुनामेतां लक्ष्मणमातरम् ।
 गजपुत्रीं महापादो मनो न तुपश्राम्यति ॥ ६
 श्रावंधान्याः पितृधान्याः पुत्रांध निहतान्श्रुति ।
 दृष्ट्वा परिपतन्त्येताः प्रमूय सुमहाभुजान् ॥ ७
 मप्यमानां तु नारीणां श्रदानां पापराजिन ।
 आमन्दं हनन्धूनां दारणे पञ्चमे शृणु ॥ ८
 श्वर्नाटानि देहांध हनानां गजराजिनाम् ।
 भाशिन्य धममोक्षानां गिताः पश्य महादुःख ॥ ९
 अन्था पापहतं फाषाफारहृन्दत्यनुभवम् ।
 शम्भु पन्थोः निरः कृष्ण गृहीत्या पश्य विदुषि १०
 पूज्यासि हृणं शपं मन्थे नान्यदिवानप ।
 एतां विरिचयादिभिरथा धर्मान्तरयुक्त्वा ।
 परितं धर्मगतेन पातितं नो जनार्दन ॥ ११
 नेदि नारायणस्य शप्यं धर्मतोः सुनकारयोः १२
 पश्यद्वरपणः पश्य दशार्नापशुपान्ताः ।

कुलेषु जाता श्रीमत्यः कृष्णपक्षमाक्षिमूर्धजाः ॥ १३
 हंसगद्गदभाषिण्यो दुःखशोकप्रमोहिताः ।
 सारस इव वाशन्त्यः पतिताः पश्य माधव ॥ १४
 कुलपद्मभक्तशानि पुण्डरीकाक्ष योषिनाम् ।
 अनरवानि वक्राणि तापयत्येव गम्भिरान् ॥ १५
 मेर्ष्याणां मम पुत्राणां गामुदेवारगेधनम् ।
 मत्तमातद्दृष्टवाणां पश्यन्त्यद्य पृथग्जनाः ॥ १६
 शतचन्द्राणि चर्माणि धजंथादित्यवर्णयः ।
 गौरमाणि चैव वर्माणि निष्कानपि च काश्चनान् ॥
 शिरस्यापानि पैनानि पुत्राणां मे महीतले ।
 पश्य दीप्तानि गोविन्द पायकान्तुद्रुगानि ॥ १८
 एष दुःशासनः श्रेणे श्रेण्यामिप्रपातिना ।
 पीतशोणितमवीक्षो मुषि भीमिन पातिनः ॥ १९
 गदया भीमगेनेन पश्य माधव मे सुतम् ।
 प्लवङ्गाननुसृत्य द्रौपदीशोदिनेन च ॥ २०
 उक्ता मनेन पाशानी मन्थायां पुननिर्जिता ।
 निवं विहीयता प्रातुः कर्णं च जनादन ॥ २१
 महय महदेवेन नहृत्वेनार्तुनेन च ।
 दार्माभुनाऽपि पाशान्नि धिवं श्रिय नो श्रान् ॥
 ततोऽदममुचं कृष्ण गता द्यूषिधेनं नृपम् ।
 मृन्वुपाजपगिधिनं द्रौपदीं दूष पश्य ॥ २२
 निशोर्धेनं मुदुपुदि मातुं वन्ददविषम् ।
 धिदमेनं पत्नियस्य दूष मंगाय पाम्दरैः ॥ २४
 न पृच्छामे त्वं दूषे धर्मगेनेनममं गम् ।
 बाहुगर्भान्तुदंभीतयैमन्वादि विदुषाम् ॥ २५
 कामिं र्हाविं कृषो वासन्तवानरधमपम् ।
 उगमते निवं श्मू मयो मोदरभेतिर ॥ २६

कृष्णप्रति गांधारीवचनम् ॥ १ ॥

कृष्णप्रति गांधारीवचनम् ॥ १ ॥

एष दुःशासनः श्वेतं विक्षिप्य विपुलौ भुजा ।

निहतो भीमसेनेन सिंहेनेव महागजः ॥ २७

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अत्यर्थमकरोद्द्रांद्रं भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।

दुःशासनस्य यत्क्रुद्धोऽपिवच्चोणितमाहवे ॥ २८

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

कृष्णप्रति गान्धारीवचनम् ॥ १ ॥

गान्धार्युवाच ।

एष माधव पुत्रो मे विकर्णः प्राज्ञसंमतः ।

भूमौ विनिहतः श्वेते भीमेन शतधा कृतः ॥ १

गजमध्ये हतः श्वेते विकर्णो मधुसूदन ।

नीलमेघपरिक्षिप्तः शरदीव निशाकरः ॥ २

अस्य चापग्रहेणैव पाणिः कृतकिणो महान् ।

कर्थाचिच्छिद्यते गृध्रैरसुकामैस्तलत्रवान् ॥ ३

अस्य भार्याऽऽमिपमेप्सन्गृध्रकाकांस्तपसिनी ।

वारयत्यनिशं बाला न च शक्नोति माधव ॥ ४

युवा वृन्दारकसमो विकर्णः पुरुषर्षभ ।

सुखोपितः सुखार्हश्च श्वेते पांसुषु माधव ॥ ५

कर्णिनालीकनाराचैर्भिन्नमर्माणमाहवे ।

अद्यापि न जहात्येनं लक्ष्मीर्भरतसत्तमम् ॥ ६

एष संग्रामशूरेण प्रतिज्ञां पालयिष्यता ।

दुर्मुखोऽभिमुखः श्वेते हतोऽरिगणहा रणे ॥ ७

तस्मैतद्ददनं कृष्ण श्वापदैरर्धभक्षितम् ।

विभाल्यभ्यधिकं तात सप्तम्यामिव चन्द्रमाः ॥ ८

शूरस्य हि रणे कृष्ण पश्यान्ननमथेदृशम् ।

स कथं निहतोऽमित्रैः पांसून्प्रसति मे सुतः ॥ ९

यस्माहवमुखे सौम्य स्थाता नैवोपपद्यते ।

स कथं दुर्मुखोऽमित्रैर्हतो विबुधलोकजित् ॥ १०

चित्रसेनं हतं भूमौ शयानं मधुसूदन ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

कृष्णप्रति गान्धार्या रदन्तीनां स्त्रीणां प्रदर्शनम् ॥ १ ॥

गान्धार्युवाच ।

अध्यर्धगुणमाहुर्यं नले शौर्यं च केशव ।

अध्यर्धगुणं सार्धगुणम् ॥ १ ॥

पित्रा त्वया च दाशार्ह द्रुपं सिंहमिवोत्कटम् ॥ १

यो विभेदं चमूमेको मम पुत्रस्य दुर्मिदाम् ।

स भूत्वा मृतपुरान्येषां स्वयं मृत्युवशं गतः ॥ २

तस्योपलक्ष्ये कृष्ण काष्णैरमिततेजसः ।
 अभिमन्वोर्दहतस्वापि ममा नवोपशाम्यति ॥ ३
 एषा निराटदुहिता श्लुषा गाण्डीवधन्वनः ।
 हवं बाला पतिं वीरं दृष्ट्वा शोचत्यनिन्दिता ॥ ४
 तमेषा हि ममागम्य भार्या भर्तारमन्तिके ।
 निराटदुहिता कृष्ण पाणिना परिमार्जति ॥ ५
 तस्य वक्रशुषाघ्राय सौमद्रस्य मनम्विनी ।
 विपुदकमलाकारं कम्पुश्रुतशिरोधरम् ॥ ६
 कामरूपवती चैषा परिष्वजति भामिनी ।
 लज्जमाना पुरा चैनं माध्वीरुमदमूर्च्छिता ॥ ७
 तस्य धनजमंदिगन्धं जातरूपपरिष्कृतम् ।
 विमृश्य कञ्चं कृष्ण शरीरमभिवीक्षते ॥ ८
 अनेक्षमाणा तं बाला कृष्ण त्वामभिभाषते ।
 अयं ते पुटरीकाद्य मट्टमाधो निपातितः ॥ ९
 पले वीर्यं च मट्टश्लेजसा चैव तेऽनघ ।
 रूपेण च तथाऽत्यर्थे शेने क्षुरि निपातितः ॥ १०
 अत्यन्तं सुदुर्माग्य गद्ग्राजिनशायिनः ।
 पण्डित्य शरीरे ते भूर्मा न परितप्यते ॥ ११
 मातङ्गसुत्रयम्पापी ज्योधिपकटिनन्वरा ।
 काशनाद्रिदीनां शेने निविष्य विपुलां भुञ्जे ।
 प्यायस्य पट्टपा नूनं सुगणुमः शमादिव ॥ १२
 एतं विन्वर्तारार्या किं मां न प्रतिसारये ॥
 न न्नागम्यपरापं मे किं मां न प्रतिभाषे ॥ १३
 ननु मां न्यं पुरा दृग्दर्शिवीश्याभिभाषये ।
 न न्नागम्यपरापं मे किं मां न प्रतिभाषये ॥ १४
 आर्यामार्यं मुमद्रां न्यनिनांभ शिट्टगोपमान ।
 विरुन्तां पंच दूःकार्या विहाय इ गमिष्यसि १५
 तस्य शोणितदिग्भार्यं ज्ञानानुपमस्य पालिना ।
 उग्मोहं वचनभाषय जीवन्तानि दृश्यानि ॥ १६
 शर्यायं वायुदेवस्य पुत्रं गाण्डीवधन्वनः ।
 कथं म्यां मन्मथमं जग्मेने वरागथाः ॥ १७
 विदग्धुं दृग्दर्शनादृग्दर्शनात्स्वभात् ॥

द्रोणद्रोणापनी चोर्मा यरहं निधरा कृता ॥ १८
 रथर्षभाणां सर्वेषां कथमासीत्तदा मनः ।
 बालं त्वां परिवार्यैरुमनेकेषां च जगताम् ॥ १९
 कथं नु पाण्डवानां च पाशालानां तु पश्यताम् ।
 त्वं वीर निधनं प्राप्तो नाथयान्मन्नाधरत् ॥ २०
 दृष्ट्वा बहुभिराक्रन्दे निहतं त्वां पिता तव ।
 वीरः पुत्रपशार्दूलः कथं जीवति पाण्डवः ॥ २१
 न राज्यलामो विपुलः शश्रूषां च परामनः ।
 प्रीतिं धासति पार्थानां त्वाभूते पुष्करेक्षण ॥ २२
 तव शयजिताङ्घ्रिकान्धमेण च दमेन च ।
 क्षिप्रमन्वागमिष्यामि तत्र मां प्रतिपादय ॥ २३
 दुर्मरं पुनरप्राप्तं काले भवति केनचित् ।
 यदहं त्वां ग्ये दृष्ट्वा हनं जीवामि दुर्भगा ॥ २४
 वामिदानीं नगव्याघ्र श्वरुणया मितया गिरा ।
 विवृलोकः समेत्यान्वां मामिरामन्नपिष्यमि ॥ २५
 नूनमप्सरसां शर्मं मनांमि प्रमथिष्यमि ।
 परमेण च रूपेण गिरा च मितपूर्वसा ॥ २६
 प्राप्य पुण्यकृतोद्गोपानन्मगोमिः समेषियान् ।
 गौमद्र विदग्धन्वाणे मग्थाः सुकृतानि मे ॥ २७
 एतावानिद् गंगारामो विदितमे मया गद ।
 पन्मागान्नाममे मासि न्यं वीर निधने गतः ॥ २८
 इत्युक्तवन्नासेनान्नासन्निह दुःखितसम् ।
 उच्यते मां परं कृत्यां मन्मगजहृदयिणः ॥ २९
 उच्यते मत्पृथ्वीनामागानां गतः गतम् ।
 विगतं निहतं दृष्ट्वा शोणानि विनपति च ॥ ३०
 द्रोणागमनमहं हं शयानं शशिगंधितम् ।
 विगतं विपुलान्यो मृष्टगोमापुसापगाः ॥ ३१
 विपुलमानं विदग्धं विगतमपि विधयाः ।
 न दृष्टं विदग्धं विदग्धं विदग्धं विदग्धं ॥ ३२
 भागामाजनामानामानानं च शोचिषाम् ।
 भवेन च विदग्धं विदग्धं विदग्धं विदग्धं ॥ ३३
 उच्यते पतिमिदं न्यं च शोचोर्षं च दृग्दर्शितम् ॥

दुर्भगा इति २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३

कार्पिणाऽभिहतं पश्य लक्ष्मणं प्रियदर्शनम् । आयोधनशिरोमध्ये शयानं पश्य माधव ॥ २१ ॥
॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

कृष्णप्रति गान्धार्वा कर्णशरीरस्य विलपन्तीनां तस्त्रीणां च प्रदर्शनम् ॥ १ ॥

गान्धार्युवाच ।
एष वैकर्तनः शेते महेष्वासो महारथः ।
ज्वलितानलवत्सङ्क्षेपे संशान्तः पार्थतेजसा ॥ १
पश्य वैकर्तनं कर्णं निहत्यात्तिरथान्वहन् ।
शोणितौघपरीताङ्गं शयानं पतितं भुवि ॥ २
अमर्षां दीर्घरोपश्च महेष्वासो महारथः ।
रणे विनिहतः शेते शूरो गाण्डीवधन्वना ॥ ३
यं स पाण्डवसंत्रासान्मम पुत्रा महारथाः ।
प्रायुध्यन्त पुरस्कृत्य मातङ्गा इव यूथपम् ॥ ४
शार्दूलमिव सिंहेन समरे सच्यसाचिना ।
मातङ्गमिव भजेन मातङ्गेन निपातितम् ॥ ५
तमेताः पुरुषव्याघ्र निहतं शूरमाहवे ।
प्रकीर्णमूर्धजास्तस्य स्त्रियत्नं पर्युपासते ॥ ६
उद्भिः सततं यस्माद्दर्भराजो युधिष्ठिरः ।
त्रयोदशसमा निद्रां चिन्तयन्नाभ्यगच्छत ॥ ७
अनाश्रुष्यः पर्युद्धे शत्रुभिर्मघवानिव ।
युगान्ताग्निरिवाचिष्मान्दिग्भवानिव सुस्थिरः ॥ ८
स भूत्वा शरणं पूर्वं धार्तराष्ट्रस्य माधव ।

भूमौ विनिहतः शेते वातभग्न इव द्रुमः ॥ १
पश्य कर्णस्य पत्नीं त्वं वृषसेनस्य मातरम् ।
लालप्यमानां करुणं रुदतीं पतितां भुवि ॥ १०
आचार्यज्ञापोऽनुगतो भुवं त्वां
यदग्रसच्चक्रमियं धरित्री ।
ततः शरेणापहतं शिरस्ते
धनञ्जयेनाहवचक्रमध्ये ॥ ११
हाहा धिगेपा पतिता विसंज्ञा
समीक्ष्य जाम्बूनदवद्भक्तसम् ।
कर्णं महाबाहुमर्दानसत्त्वं
सुपेणमाता रुदती भृशार्ता ॥ १२
अल्पावशेषोऽहि कृतो महात्मा
शरीरभक्षैः परिभक्षयद्भिः ।
द्रष्टुं न संप्रीतिकरः शशीव
कृष्णस्य पक्षस्य चतुर्दशहे ॥ १३
सा वर्तमाना पतिता पृथिव्या-
मुत्थाय दीना पुनरेव चेपा ।
कर्णस्य वक्रं परिजिघ्रमाणा
रोरूयते पुत्रवधाभितप्ता ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

गान्धार्वा कृष्णप्रति बाहिकर्तृनां तथा तस्त्रीणां च प्रदर्शनम् ॥ १ ॥

गान्धार्युवाच ।
आपन्त्यं भीममेनेन भक्षयन्ति निपातितम् ।
गृध्रगोमादयः शूरां द्रवन्धुमवन्धुवत् ॥ १
तं पश्य कदन्नं कृत्वा शूराणां मयुधुद न ।
द्रायानं वीरशयने रुधिरैण समुक्षितम् ॥ २
नं यस्मान्नाथ कदाच कृष्णादाथ शृण्विधाः ।

तेनतेन विकर्षन्ति पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ३
शयानं वीरशयने शूरमाक्रन्दकारिणम् ।
आपन्त्यमभितो नाथो रुदत्यः पर्युपासते ॥ ४
प्रातिपद्यं महेष्वालं हतं भीमेन बाहिकम्-
प्रयुक्तमिव शार्दूलं पश्य कृष्णमनन्विनम् ॥
अतीव भुग्यपर्णाऽस्य निहतस्यापि शोमते ।

कृष्णप्रति दि. इ. प. क. पा. १०११ ॥ गोमघने दृग्गणकानि-

मता इति क. ड. पा. १०११ ॥ एष विंशोऽध्यायः ।

मोमस्येवाभिपूर्णास्य पूर्णिमास्यां समुद्यतः ॥ ६	दुःशलां मानयद्भिस्तु तदा मुक्तो जयद्रथः ।
पुत्रलोकाभितप्तन प्रतिज्ञां चाभिरुधता ।	कथमद्य न तां कृष्य मानयन्ति स्म ते पुनः ॥१३
पाकशामनिना मन्त्रे चार्धधत्रिनिपातितः ॥ ७	मन्धवं मे मुना बाला प्रम्वलन्तीव दुःशिता ।
एकादशचमूर्मिन्ना रक्ष्यमाणं महात्मभिः ।	प्रमापयन्ती चान्मानमाक्रोशन्तीव पाण्डवान् ॥१४
मत्वं चिकीर्षता पश्य हतमेनं जयद्रथम् ॥ ८	किन्तु दुःशतरं कृष्य परं मम भविष्यति ।
मिन्धुर्मावीरभर्तां दर्पपूर्णं मनम्विनम् ।	यन्मुता विधया बाला स्तुपाश्च निहतेधराः ॥१५
भक्षयन्ति शिवा गृध्रा जनादनं जयद्रथम् ॥ ९	हाहा धिग्दुःशलां पश्य वीतशौरुमयामिव ।
संरक्ष्यमाणं भार्याभिरनुगृह्णाभिगन्धुत् ।	मर्तुः शिर अपश्यन्तीं धारमानामितम्नतः ॥१६
भीषयन्त्यो विरुषन्ति महनं निशमन्तिरान् ॥ १०	वाग्यामाम वः गर्वान्पाण्डवान्पुत्रगृह्णिनः ।
तमेताः पर्युषामन्ते वीक्षमाणा महाभुजम् ।	न हत्वा विपुलाः मेनाः मयं मुन्युरशो गतः ॥१७
मिन्धुर्मावीरकाम्भोजगान्धारयवनशियः ॥ ११	तं मत्तमिव मातङ्गं वीरं परमदुर्जयम् ।
यदा कृष्णामुपादाय प्राद्रवन्केरुवैः सह ।	परिगारं रदन्त्येताः शिवधन्त्रोपमाननाः ॥ १८
तद्वय वध्यः पाण्डूनां जनादनं जयद्रथः ॥ १२	

॥ इति भीमन्महाभारते भीमर्षिनि श्रीविद्यारर्षिनि शारिरोष्ण्यायः ॥ २२ ॥

नरमूर्खोऽस्तमभ्येति मूर्खोऽस्तमिव केशव ॥ १७
 शरत्तल्पगतं भीष्ममूर्ध्वरेतसमच्युतम् ।
 शयानं वीरशयने पश्य शरुनियेषिते ॥ १८
 कर्णिनालीकनाराचैरास्तीर्य शयनोत्तमम् ।
 आविश्य श्वेतं भगवान्स्कन्दः शरवणं यथा ॥ १९
 अतूलपूर्णं गाद्रेयस्त्रिभिवर्णैः समन्वितम् ।
 उपधायोपधानार्थं दत्तं गाण्डीवधन्वना ॥ २०
 पालयानः पितुः शास्त्रमूर्ध्वरेता महायशः ।
 एष शान्तनवः श्वेतं माधवाग्रतिमो युधि ॥ २१
 धर्मात्मा तात सर्वज्ञः पारावर्षेण निर्णये ।
 अमर्त्य इव मर्त्यः मन्त्रेण प्राणानधारयत् ॥ २२
 नास्ति युद्धे कृती कश्चिन्न विद्वान्न पराक्रमी ।
 यत्र शान्तनवो भीष्मः श्वेतैश्च निहतः परैः ॥ २३
 स्वयमेतेन शूरेण पृच्छ्यमानेन पाण्डवैः ।
 धर्मज्ञेनाहवै मृत्युरादिष्टः सत्यवादिना ॥ २४
 मनष्टः कुरुवंशश्च पुनर्येन समुद्धृतः ।
 स गतः कुरुभिः मार्धे महायुद्धिः पराभवम् ॥ २५
 धर्मेण शूरवः केन परिद्रक्ष्यन्ति माधव ।
 हतं देवव्रते मीप्से देवकल्पे नरर्षभे ॥ २६
 अर्जुनस्य विनेतारमानार्थं गान्धर्वकन्यया ।
 तं पश्य पतितं द्रोणं कुरूणां गुरुमुत्तमम् ॥ २७
 अस्त्रं चतुर्विधं वेदं यथैव त्रिदशेश्वरः ।
 भार्गवो वा महावीर्यस्तथा द्रोणोऽपि माधव ॥ २८
 यस्य प्रमादाद्धीमन्नुः पाण्डवः कर्म दुष्करम् ।
 पकारं ग हतः श्वेतं नैनमग्राण्यपालयन् ॥ २९
 यं पुण्येणैव युग्य आह्वयन्ति स्म पाण्डवान् ।
 गोऽयं शरभृतां श्रेष्ठो द्रोणः शरशुभृतः ॥ ३०

यस्य निर्देहतः सेनां गतिरग्रेरिवाभवत् ।
 स भूमौ निहतः श्वेतं शान्ताचिरिव पावकः ॥ ३१
 धनुर्मुष्टिरशीर्णश्च हस्तावापश्च माधव ।
 द्रोणस्य निहतस्यापि दृश्यते जीवतो यथा ॥ ३२
 वेदा यस्माच्च चत्वारः सर्वाण्यस्त्राणि केशव ।
 अनपेतानि वै शूराद्यथैवादौ प्रजापतेः ॥ ३३
 चन्दनार्हाविमौ तस्य चन्दिभिर्चन्दितां शुभौ ।
 गोमासवो विकर्षन्ति पादौ शिष्यशताचितां ॥ ३४
 द्रोणं दुष्टदुष्टेण निहतं मधुमुदन ।
 कृपी कृपणमन्वास्ते दुःखोपहतचेतना ॥ ३५
 तां पश्य रुदतीभार्ता मुक्तकेशीमधोमुखीम् ।
 हतं पतिमुपासन्तीं द्रोणं शस्त्रभृतां वरम् ॥ ३६
 धार्मैर्भिक्षतनुत्राणं धृष्टद्युम्नेन केशव ।
 उपास्ते वै मृधे द्रोणं जटिला ब्रह्मचारिणी ॥ ३७
 भेतकृत्ये च यतते कृपी कृपणमातुरा ।
 हतस्य समरे भर्तुः सुकुमारी यशस्विनी ॥ ३८
 असीनाधाय विधिवच्चितां प्रज्वाल्य सर्वतः ।
 द्रोणमाधाय गायन्ति त्रीणि सामस्रपि सप्तमहाः ॥ ३९
 कर्णन्ति च चितामैतं जटिला ब्रह्मचारिणः ।
 धनुर्भिः शक्तिभिश्चैव रयनीडंश्च माधव ॥ ४०
 शस्त्रं विविधैर्यथैर्धक्ष्यन्ते भूरितिजसम् ।
 त एतं द्रोणमादाय गायन्ति च रुदन्ति च ॥ ४१
 मामभिधिभिरन्तर्ध्वरनुशंसन्ति चापरं ।
 अत्रावधिं समाधाय द्रोणं हुत्वा हुताशने ॥ ४२
 गच्छन्त्यभिमुखं गन्तं द्रोणशिष्या द्विजातयः ।
 अपमन्यां चित्तिं कृत्वा पुण्ड्रकृत्य कृपीं तथा ॥ ४३

॥ इति श्रीमन्महाभारते शीवपर्वे लीविलापपर्वे प्रथोऽध्यायः ॥ २३ ॥

धनुर्विदोऽध्यायः ॥ २४ ॥

शुद्धंति गान्धर्वो भूरिधरः प्रभुर्भिक्षादिगान्धर्वोः सत्सर्वात्मन् ॥ १ ॥

गान्धार्युषाव ।
 मोमदण्डयुनं पश्य युपुधानेन पालितम् ।

त्रितुषमानं विहगं हृदिर्मोपधानिके ॥ १
 पुत्रगोत्राभिरंगतः मोनदणो ननादेन ।

१०५ अथवा १०५ ॥ १ ॥ इति श्रीमन्महाभारते शीवपर्वे लीविलापपर्वे प्रथोऽध्यायः ॥ २३ ॥

इति श्रीमन्महाभारते शीवपर्वे लीविलापपर्वे प्रथोऽध्यायः ॥ २३ ॥

युयुधानं महेश्वामं गर्हयन्निव दृश्यते ॥
 अमां हि भूरिश्रवमो माता शोकपरिभुता ।
 आश्रामयति मतीरं सोमदत्तमनिन्दिता ॥
 दिष्ट्या नैनं महाराज दारुणं भग्नधयम् ।
 कुन्संक्रन्दनं घोरं युगान्तमनुपश्यामि ॥
 दिष्ट्या यूपध्वजं पुत्रं वीरं भूरिसहस्रदम् ।
 अनेककृतयज्वानं निहतं नानुपश्यामि ॥
 दिष्ट्या शुषाणामाक्रन्दे घोरं विलपितं बहु ।
 न शृणोषि महाराज माग्मीनामिवाणिव ॥
 एकव्याम्स्तु पथेनाः प्रकीर्णामितमूर्धजाः ।
 सुषाम्ने परिधावन्ति हतापत्वा हतेश्वराः ॥
 थापदभैक्ष्यमाणं त्वमहो दिष्ट्या न पश्यामि ।
 छिन्नबाहुं नग्न्याघ्रमजुनेन निपानितम् ॥
 शूलं विनिहतं मत्तो भूरिश्रवममेव च ।
 सुषाध विविधाः सर्वा दिष्ट्या नाघेह पश्यामि ॥९॥
 दिष्ट्या तत्काशनं छत्रं यूपकेतोर्महान्मनः ।
 विनिर्कीर्णं खोपस्ये सोमदत्तेन पश्यामि ॥ १० ॥
 अमृम्सु भूरिश्रवमो भार्याः मात्वकिना हनम् ।
 परिवारानुशोचन्ति भनार्गमगितेक्षणाः ॥ ११ ॥
 एता विलप्य कृष्णं भर्तृशोकेन कर्शिताः ।
 पतन्त्यभिमुग्धा भूमा कृष्णं पत केदार ॥ १२ ॥
 पामन्सुरनिर्वाभन्तं कर्मदमकरोन्कथम् ।
 प्रमत्तस्य यदन्वेन्मीढ्राणं शूरस्य यश्चनः ॥ १३ ॥
 गतः पापतरं कर्म कृतसानापि मान्यकिः ।
 यन्त्याप्रायोपरिष्टस्य प्रादापिन्मंजितान्मनः ॥ १४ ॥
 एषो द्रान्यां हतः शैले धप्रपदंण धार्मिकः ।
 किन्तु पश्यति वै गन्तु मोहीषु च ममागु च ॥१५॥
 भ्रवन्मयपशस्ये च कर्मदं मान्यकिः स्वयम् ।
 इति यूपध्वजसंज्ञाः शिवः शोचन्ति माधव ॥१६॥

२ भार्या यूपध्वजसंज्ञा करमंमितमध्यमा ।
 कृत्वोत्सङ्गे भुजं भर्तुः कृष्णं परिदेवति ॥ १७ ॥
 ३ अयं स हन्ता शूराणां मित्राणामभयप्रदः ।
 प्रदाता सोमहस्त्राणां धत्रिवान्तःकरः करः ॥ १८ ॥
 ४ अयं स शनोन्कर्षी पीनमननिमर्दनः ।
 नाभ्यूरुजघनस्पर्शा नीवीविमंमनः करः ॥ १९ ॥
 ५ वासुदेवस्य मान्निध्ये पार्थेनाक्रिष्टकर्मणा ।
 युध्यतः गमरेऽप्येन प्रमत्तस्य निपानितः ॥ २० ॥
 ६ किन्तु पश्यामि मंमन्सु कथासु च जनादेन ।
 अनुनेस्य महन्कर्म स्वयं वा न किरीटभृत् ॥ २१ ॥
 ७ इत्येवं गर्हयित्वा तूर्णामाने वराङ्गना ।
 नामेतामनुशोचन्ति मपस्यः म्यामित्युषाम् २२ ॥
 ८ गान्धारराजः शत्रुनिर्षलसान्त्वयिक्रमः ।
 निहतः महदेवेन भागिनेयेन मातुलः ॥ २३ ॥
 ९ यः पुत्राः केमदण्डाभ्यां व्यजनाभ्यां न वीज्यते ।
 स एव पश्चिमिः पथीः शयान उपवीज्यते ॥ २४ ॥
 १० यः स्वरूपाणि कुर्वन् शनशोभ्य महमनः ।
 तस्य मायायिनो माया दग्धाः पाण्डयतेजसा २५ ॥
 ११ मायया निहृतिप्रशो जितसान्त्वो युधिष्ठिरम् ।
 ममापां सिष्टुं गन्धं न जहा जीविनं कथम् २६ ॥
 १२ शत्रुणाः शत्रुनि कृष्ण ममन्त्यान्पुत्रागते ।
 किलयं मम पुत्राणां शिनाशापोशनिधितम् ॥२७॥
 १३ एतेनैतन्महर्षे प्रमत्तः पाण्डवः मह ।
 कथाय मम पुत्रानामागतः मगतस्य च ॥ २८ ॥
 १४ कथं मम पुत्रानां शोकाः शयतिशोः शोभो ।
 एतमगतापि दुर्पदेतोःशोः शयन्तं वै शिवाः ॥ २९ ॥
 १५ कथं च नापं शरापि पुत्रान्मे भानृभिः मह ।
 शिगेभयददृशजानन्तुमेपुष्टन ॥ ३० ॥

॥ इति श्रीमहाभारते श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्णस्य शोकः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

कृष्णमति गान्धार्वा कुरुपाण्डवसंक्षयस्य कृष्णोपेक्षणहेतुकरवकथनपूर्वकं सर्ववन्दुसंक्षयाय शापदानम् ॥ १ ॥

गान्धार्युवाच ।

काम्भोजं पश्य दुर्धर्षं काम्भोजास्तरणोचितम् ।
शयानमृपभस्क्रन्धं हतं पांसुषु माधव ॥ १
अस्य क्षतजसंदिग्धौ बाहू चन्दनरूपितौ ।
अवेक्ष्य कृपणं भार्या विलपत्यतिदुःखिता ॥ २
इमौ तौ परिघप्रख्यौ बाहू चन्दनरूपितौ ।
ययोर्विवरमापन्नां न रतिर्मा पुराऽजहात् ॥ ३
कां गतिं तु गमिष्यामि त्वया हीना जनेश्वर ।
दूरवन्दुरनाथा च वेपन्ती मधुरखरा ॥ ४
आतपे क्लाम्यमानानां विविधानामिव स्रजाम् ।
क्लान्तानामपि नारीणां जहाति श्रीर्न वै तनूः ॥ ५
शयानमभितः शूरं कालिङ्गं मधुसूदन ।
पश्य दीप्ताङ्गदयुतं प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥ ६
मागधानामधिपतिं जयत्सेनं जनार्दन ।
परिवार्य प्ररुदिता मागध्यः पश्य योपितः ॥ ७
हरिणायतनेत्राणां सुस्वराणां जनार्दन ।
मनःश्रुतिहरो नादो मनो मोहयतीव मे ॥ ८
प्रकीर्णवस्त्राभरणा रुदत्यः शोककक्षिताः ।
स्वास्तीर्णशयनोपेता मागध्यः शेरते भुवि ॥ ९
कोसलानामधिपतिं राजपुत्रं बृहद्बलम् ।
मर्तारं परिवार्येताः पृथक्प्ररुदिताः स्त्रियः ॥ १०
अस्य गात्रगतान्द्राणान्काष्णिग्बाहुबलेरितान् ।
उद्धरन्त्यसुखाविष्टा मूर्च्छमानाः पुनः पुनः ॥ ११
आसां सर्वानवद्यानामातपेन परिश्रमात् ।
प्रम्लाननललिनाभानि भान्ति वक्राणि माधव ॥ १२
द्रोणेन निहताः शूरा शेरते रुचिराङ्गदाः ।
धृष्टद्युम्नसुताः सर्वे शिशवो हेममालिनः ॥ १३
रथाभ्यगारं चापाचिं शरशक्तिगदेन्धनम् ।
द्रोणमासाद्य निर्दग्धाः शलभा इव पावकम् ॥ १४
तथैव निहताः शूराः शेरते रुचिराङ्गदाः ।
द्रोणेनाभिमुसाः सङ्घो आतरः पञ्च ककयाः ॥ १५

तप्तकाञ्चनवर्माणस्तालध्वजरथत्रजाः ।
भासयन्ति महीं भासा ज्वलिता इव पावकाः ॥ १६
द्रोणेन द्रुपदं सङ्घे पश्य माधव पातितम् ।
महाद्रिपमिवारण्ये सिंहेन महता हतम् ॥ १७
पाञ्चालराज्ञो विमलं पुण्डरीकाक्ष पाण्डुरम् ।
आतपत्रं समाभाति शरदीव निशाकरः ॥ १८
एतास्तु द्रुपदं वृद्धं क्षुपा भार्याश्च दुःखिताः ।
दग्ध्वा गच्छन्ति पाञ्चालराजानमपसव्यतः ॥ १९
धृष्टकेतुं महात्मानं चेदिपुङ्गवमङ्गनाः ।
द्रोणेन निहतं शूरं हरन्ति हतचेतसः ॥ २०
द्रोणास्त्रमभिहत्यैव विमर्दे मधुसूदन ।
महेष्वासो हतः शेते वज्राहत इव द्रुमः ॥ २१
एष चेदिपतिः शूरो धृष्टकेतुर्महारथः ।
शेते विनिहतः सङ्घे हत्वा शत्रून्सहस्रशः ॥ २२
वितुष्यमानं विहगेस्तं भार्याः पर्युपाश्रिताः ।
चेदिराजं हृषीकेश हतं सवलवान्धवम् ॥ २३
दाशार्हपुत्रजं वीरं शयानं सत्यविक्रमम् ।
आरोप्याङ्गे रुद्रन्त्येताश्चेदिराज वराङ्गनाः ॥ २४
अस्य पुत्रं हृषीकेश सुवक्रं चारुकुण्डलम् ।
द्रोणेन समरे पश्य निकृत्तं बहुधा शूरः ॥ २५
पितरं नूनमाजिष्यं युध्यमानं परैः सह ।
नाजहात्पितरं वीरमयापि मधुसूदन ॥ २६
एवं ममापि पुत्रस्य पुत्रः पितरमन्वगात् ।
दुर्योधनं महाबाहो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ २७
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पतितौ पश्य माधव ।
हिमान्ते सुप्तितां शालौ मरुता गलिताविव ॥ २८
काञ्चनाङ्गदवर्माणो वाणसङ्घधनुर्धरो ।
ऋषभप्रतिरूपाक्षो शयानो विमलस्रजो ॥ २९
अवध्याः पाण्डवाः कृष्ण सर्वे एव त्वया सह ।
ये मुक्ता द्रोणभीष्माभ्यां कर्णादिकर्तनात्कृपात् ३०
दुर्योधनाद्रोणसुतार्त्सन्धवाच जयद्रथात् ।

काम्भोजास्तरणं कर्मवद्विशेषः ॥ १ ॥ बाहू युगतलङ्घनी
२१। १। पाठः ॥ १ ॥ दीप्ताङ्गदयुगप्रतिवन्दमहाभुजमिति वा.

पाठः ॥ ६ ॥ दाशार्हपुत्रजमित्यत्र पुत्र्यामपि पुत्रसदृशः ॥ २५ ॥
पितृमिति पितृवदसादृशः शौरावन्त्येताम रोषाव ॥ २६ ॥

मौमदत्ताद्विदर्णाच्च शूराच्च कृतवर्मणः ॥ ३१
 हेन्दुः शस्त्रवेगेन देवानपि नर्पमाः ।
 त इमं निहताः सन्तो पथ्य कालस्य पर्ययम् ॥ ३२
 नातिमारोऽस्ति देवस्य ध्रुवं माधव कथन ।
 यदिमे निहताः शूराः क्षत्रियैः क्षत्रियवर्षमाः ।
 'शूराश्च कृतविद्याश्च मम पुत्रा मनस्विनः ॥' ३३
 तदेव निहताः कृष्ण मम पुत्रान्मग्निनः ।
 यदेवाकृतकामस्त्वमुपश्राव्यं गतः पुनः ॥ ३४
 शन्तनोर्धैव पुत्रेण प्रागेन विदुरेण च ।
 तदेवोक्तास्मि मा ग्रेहं कुरुष्वान्मनुतेष्विति ॥ ३५
 तयोर्हि दृष्टेनै नैतन्मिथ्या भवितुमर्हति ।
 अचिंणैव मे पुत्रा भर्माभूता जनार्दन ॥ ३६
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युवाच न्यपतद्दर्मा गान्धारी शौरुमूर्च्छिता ।
 दुःशोषहनविज्ञाना धैर्यमुन्मूल्य भाग्य ॥ ३७
 गतः कोपपरीताङ्गी पुत्रशौरुपगिप्रता ।
 जगाद् शौरिं दौषेण गान्धारी व्यथितेन्द्रिया ॥ ३८
 गान्धारीवाचं ।
 पाण्डवा धानगप्राथ शुक्याः कृष्ण परम्परम् ।
 उपेक्षिता विनश्यन्त्यस्यसा कन्माजनादन ॥ ३९
 प्रकृतं बहुमृत्युन विपुले निहता वले ।
 उभयत्र ममर्षेण धृतवापयेन चैव ह ॥ ४०

इच्छतोपेक्षितो नाशः कुर्यां मधुगृहन ।
 यन्मात्तया महाबाहो फलं तन्मादवाप्नुहि ॥ ४१
 पतिशुश्रूपया यन्मे तपः किञ्चिदुपाजितम् ।
 तेन त्वां दुग्वापेन शूरे चक्रगदाधरम् ॥ ४२
 यन्मात्परस्परं भ्रान्तो ज्ञानयः कुर्याण्डवाः ।
 उपेक्षितास्ते गोविन्द तन्माज्जान्तीन्वधिष्यामि ४३
 त्वमप्युपस्थिते वपे पदाशिशे मधुगृहन ।
 हतज्ञानिर्हतामात्यो हतपुत्रो यनेचरः ॥ ४४
 अनाथवदविज्ञातो लोकेष्वनभिन्नक्षिनः ।
 कुन्मिनेनाभ्युपायेन निधनं ममवाप्सामि ॥ ४५
 तस्यैव हतमुता निहनज्ञानियान्धवाः ।
 गिर्यः पगिपनिष्यन्ति यथैता भग्नगिर्यः ॥ ४६
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छुन्वा वचनं पौरं वामुदेयो महामनाः ।
 उवाच देवीं गान्धारीमीपदभ्युन्मयप्रिय ॥ ४७
 जानेऽभेनदप्येवं चीर्णं चगमि क्षत्रिये ।
 देवादेव विनश्यन्ति शृष्ण्यां नात्र मंगयः ॥ ४८
 मंहतां शृष्णिचक्रम्य नान्यो मद्रिगने शूरे ।
 भ्रवध्यामे नैरग्न्यगणि वा देवदानवैः ॥ ४९
 परम्परकृतं नामं यतः प्राप्स्यन्ति पाट्वाः ।
 इत्युवाचगि दानार्हे पाण्डवाग्यमपेणयः ।
 पभूभूशमंविप्रा निगनाधापि जीविने ॥ ५०

॥ इति श्रीमहाभारते श्रीकुरुक्षेत्रे भविष्योपनिषत्सु अध्यायः ॥ २६ ॥

ममार्षेण च शौरिणापयं ॥ २ ॥

(अथ श्राद्धपर्यं ॥ ३ ॥)

पदिन्द्रोऽप्यायः ॥ ५५ ॥

श्रीकुरुक्षेत्रे भविष्योपनिषत्सु अध्यायः ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते श्रीकुरुक्षेत्रे भविष्योपनिषत्सु अध्यायः ॥ २६ ॥

धौमदशनुनाथ ।
 उगिहोर्गिह गान्धारी सा च शौरिः मनः कृपाः ।
 शूरैव हतगर्भेण कृष्णो निधनं गताः ॥ १
 'सर्वं पुत्रं दृग्मानर्षिंमन्मन्मनानिनम् ।

दुषोपनं दुग्मन्त्वं दृग्मन्त्वं मातु मन्मन् ॥ २
 निशुं वैशंपयं कृत्वातं जगन्नाथिगम् ।
 कथमात्तद्वं शौरं मममाधुमिरेत्यपि ॥ ३
 मृतं वा वदि वा नयं सोऽर्थावसमुत्तोरपि ।

श्रीकुरुक्षेत्रे भविष्योपनिषत्सु अध्यायः ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते श्रीकुरुक्षेत्रे भविष्योपनिषत्सु अध्यायः ॥ २६ ॥

दुःखेन लभते दुःखं द्वावनशौं प्रपद्यते ॥ ४
 तपोशीर्यं ब्राह्मणी धत्त गर्भं
 गौर्वोढारं धावितारं तुरङ्गी ।
 शूद्रा दासं पशुपालं च वैश्या
 वधार्थीर्यं त्वद्विधा राजपुत्री ॥ ५
 वैशंपायन उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य पुनरुक्तं वचोऽप्रियम् ।
 तूष्णीं बभूव गान्धारी शोकव्याकुललोचना ॥ ६
 धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिर्निगृह्याबुद्धिजं तमः ।
 पर्यपृच्छत् धर्मज्ञो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ७
 जीवतां परिमाणज्ञः सैन्यानामसि पाण्डव ।
 हतानां यदि जानीषे परिमाणं वदस्व मे ॥ ८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 दशयुतसहस्राणि सहस्राणि च विशतिः ।
 कोट्यः पष्टिश्च पदं चैव ह्यस्मिन् राजनृषे हताः ॥ ९
 आलक्षणां च वीराणां सहस्राणि चतुर्दश ।
 दश चान्यानि राजेन्द्र शतं पष्टिश्च भारत ॥ १०
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 युधिष्ठिरगतिं कां ते गताः पुरुषसत्तम ।
 आचक्ष्व मे महाबाहो सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ११
 युधिष्ठिर उवाच ।
 येहृतानि शरीराणि हृष्टैः परमसंयुगे ।
 देवराजसमाल्लोकान्गतास्ते सत्यविक्रमाः ॥ १२
 ये त्वहृष्टेन मनसा मर्तव्यमिति भारत ।
 युध्यमाना हताः सङ्घे गन्धर्वैः सह संगताः ॥ १३
 ये च संग्रामभूमिष्ठा याचमानाः पराश्रुताः ।
 शस्त्रेण निधनं प्राप्ता गतास्ते गुह्यकान्प्रति ॥ १४
 पात्यमानाः पर्येयं तु हीयमाना निरायुधाः ।
 ह्रीनिपवा महात्मानः परानभिमुखा रणे ॥ १५
 छिद्यमानाः शितैः शस्त्रैः क्षत्रधर्मपरायणाः ।
 हतास्ते ब्रह्मसदनं गता वीराः सुवर्चसः ॥ १६
 ये त्वत्र निहता राजन्नन्तरायोधनं प्रति ।
 यथाकर्थेचित्पुरुषास्ते गता ह्युवरां गतिम् ॥ १७

धृतराष्ट्र उवाच ।
 केन ज्ञानबलेनैवं पुत्र पश्यसि सिद्धवत् ।
 तन्मे वद महाबाहो श्रोतव्यं यदि वै मया ॥ १८
 युधिष्ठिर उवाच ।
 निदेशाद्भवतः पूर्वं वने विचरता मया ।
 तीर्थयात्राप्रसङ्गेन संप्राप्तोऽयमनुग्रहः ॥ १९
 देवर्षिर्लोमशो दृष्टस्ततः प्राप्तोऽस्म्यनुस्मृतिम् ।
 दिव्यं चक्षुरपि प्राप्तं ज्ञानयोगेन वै पुरा ॥ २०
 धृतराष्ट्र उवाच ।
 ये त्वनाथा जनात्ताता चाथ्यन्तस्य पाण्डव ।
 कञ्चित्तेषां शरीराणि धक्ष्यन्ति विधिपूर्वकम् ॥ २१
 युधिष्ठिर उवाच ।
 न येषां शान्तिकर्तारो न च येऽत्राहिताग्रयः ।
 वयं च तेषां क्रुयीमो बहुत्वाच्चात कर्मणाम् ॥ २२
 यान्सुपर्णाश्च गृध्राश्च विकर्षन्ति ततस्ततः ।
 तेषां संकर्षणा लोका भविष्यन्ति न संशयः ॥ २३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 आदिदेश सुधर्माणं धौम्यं मृतं च सञ्जयम् ॥ २४
 विदुरं च महाबुद्धिं युयुत्सुं चैव कौरवम् ।
 इन्द्रसेनमुखान्मृत्यान्मृतांश्चैव सहस्रशः ॥ २५
 भवन्तः कारयन्त्वेषां प्रेतकार्याण्यशेषतः ।
 यथा नाथवतां किञ्चिच्छरीरं न विनश्यति ॥ २६
 शासनाद्दर्मराजस्य क्षत्ता मृतश्च सञ्जयः ।
 सुधर्मा धौम्यसहित इन्द्रसेनादयस्तथा ॥ २७
 चन्दनागुरुकाष्ठानि तथा कालीयकान्मृत ।
 घृतं तैलं च गन्धांश्च क्षौमाणि वसनानि च ॥ २८
 समाहृत्य महार्हाणि दारुणां चैव संचयान् ।
 रथांश्च मृदितांस्तत्र नानामहर्णानि च ॥ २९
 चिताः कृत्वा प्रयत्नेन यथागुरुयान्महाराधिपान् ।
 दाहयामासुरव्यग्राः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ३०
 दुर्योधनं च राजानं भ्रातृश्वसमेव महारथान् ।
 शल्यं शलं च राजानं भूरिश्रवसमेव च ॥ ३१

१. पूर्वपरदुःखद्वयार्था ॥ ४ ॥ तपोस्वायाचार्य उत्यत्र तपो-
 र्थीर्यम् । श्वद्विधा वधार्थमेव गर्भं धत्ते । अन्या तु जयाधि-
 र्वातोपधीयमपीति भावः । तपोधिने, वधार्थिने इति क. पाठः

॥ ५ ॥ ते गतास्तेनान्मृतान्मृतिं क. पाठः । ते गतास्तेनान्मृ-
 तान्मृतिं क. पाठः । ते गता प्रथमां गतिमिति क. पाठः
 ॥ १७ ॥ सुधर्माणं दुर्योधनपुरोहितम् ॥ २४ ॥

जपद्रव्यं च गजानमभिमन्युं च भारत ।
 के.शामनिं लक्ष्मणं च शृष्टकृतं च पार्थिवम् ॥ ३२
 बृहद्वलं मोमदत्तं सुख्यं च महाग्धम् ।
 गजानं धूमधन्वानं विगटदुपदी तथा ॥ ३३
 शिग्रुशिटनं च पाशाल्यं शृष्टसुप्तं च पार्षतम् ।
 युधामन्युं च विक्रान्तयुजमोजममेव च ॥ ३४
 कागल्यं द्रौपदेयांश्च शकुनिं चापि मौचलम् ।
 अचलं वृषकं चैव भगदत्तं च पार्थिवम् ॥ ३५
 कर्णं वक्रतेजं चैव महपुत्रमभरणम् ।
 केरुयांश्च महेश्वामाग्निगतांश्च महाग्धान् ॥ ३६
 यद्रोक्यं गक्षमेन्द्रं शकभ्रातरमेव च ।
 अलम्बुमं गक्षमेन्द्रं जलमन्यं च पार्थिवम् ॥ ३७
 एतांशान्यांश्च सुवहन्पार्थिवांश्च महत्प्रभः ।

श्रुतधाराहर्तुर्दीप्तः पार्षकः ममद्राहयन ॥ ३८
 पितृमेधाश्च केषांचिन्प्रावर्तन्त महान्मनाम् ।
 मामभिधायप्यगायन्त तेऽन्वशामत चापरैः ॥ ३९
 माझामृचां च नादेन सीणां च रुदितम्यनैः ।
 कश्मलं सर्वभूतानां निशायां ममपयत ॥ ४०
 श्रुताश्च तन्पदीप्ताश्च दीप्यमानाश्च पारुकाः ।
 नमनीवान्बटव्यन्त ग्रहान्बन्धमंशुनाः ॥ ४१
 ये चाप्यनाधान्नामन्नानादेशममागताः ।
 तांश्च मवान्ममानीय गरीकृत्वा महत्प्रभः ॥ ४२
 चित्वा दारुभिर्व्यग्रैः प्रभृतैः अंहपाचिर्तैः ।
 दाहयामास तान्मयीन्विदुगे गजशामनाम् ॥ ४३
 कागयित्वा क्रियान्तेषां कृग्गजो वृधिष्ठिरः ।
 श्रुतगष्टं पुष्कृत्य गङ्गामभिममूोऽगमत् ॥ ४४

॥ इति धीमन्महाभागने सीपर्वेनि धादपर्वेनि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

शृगालासुदृक्कानाथ एतगष्टपुषिद्विरादिभिर्गङ्गातीरगमनम् ॥ १ ॥ इदं कथयन्तस्मै वृन्त्या पुषिद्विरिति कर्त्तव्यं
 स्वपुत्रप्रदयन्पुत्रं तस्मा इदं कथयन्तस्मै ॥ २ ॥ एतगष्टपुषिद्विरादिभिर्गङ्गातीरं गङ्गातीरम् ॥ ३ ॥

पेयापायन उराच ।
 ते ममामाद्य गङ्गां तु शिवां पुण्यजलान्विताम् ।
 हादिनीं च ममभ्रां च महारूपां मदायनाम् ॥ १
 भूषणान्युत्तरीयाणि वेष्टनान्यरमुन्य च ।
 'करचानि विनिशानि गङ्गामपजगाहिरे ॥' २
 मतः पितृणां भ्रातृणां पौराणां म्वजनस्य च ।
 पुष्यानामापेसाणां च पर्वीनां च वृग्गिरयः ॥ ३
 उदकं चाक्रिये मृतं रुद्रन्त्यो मृशदुःगिताः ।
 मुददां पापि धमेष्ठाः प्रववुः मन्त्रिक्रियाम् ॥ ४
 उदके क्रियमाने तु पीषाणां पीषपनिभिः ।
 मर्याथांश्चरद्गङ्गा भूषो विप्रमगाय च ॥ ५
 तन्महोदधिर्महाजो निगनन्दमनुत्तरम् ।
 पीषपनीनिगर्षीने मृशतीरगममोमन ॥ ६
 तपः कृत्वा महागज रुदनीं शोकरुचिताः ।
 प्रोदसा मन्दसा वासा वृषान्बभनममर्षीत ॥ ७

यः न सीगे महेश्वामो ग्ययुधपयुधपः ।
 अर्जुनेन हतः महेश्व पीषलधनलक्षितः ॥ ८
 यं मृतपुत्रं मन्यन्ते गपेयमिति पाण्डवाः ।
 यो म्यगजसमृमध्यं दिवाकर इव प्रवुः ॥ ९
 प्रत्ययुध्यत यः मर्यान्तुगं यः मपदानुगात्र ।
 दुर्योधनवत् सर्व यः प्ररुषन्त्येवमेव ॥ १०
 मरु नानि ममो पीषिं शूषिष्यामरि वधन ।
 यो कृतीत दद्रुः शूरः मारुगपि मश सुरि ॥ ११
 कर्त्तव्यं मन्वमन्वमरु मर्यामेषरनापिनः ।
 वृष्पमुदकं तन्म धातुगमिष्टरमनः ॥ १२
 य इति यः दुर्यो भाशा मापयगन्मयजापय ।
 कृन्तनीं करपीं शूरीं दिवाकरगममनः ॥ १३
 युनां तु पाण्डवाः सर्वे मापुर्षनमविषम् ।
 कर्त्तव्यं सातुमोपनीं भूषभागागु मरुत् ॥ १४

हेतुः कर्त्तव्यं विदुषुः ॥ १३ ॥ इति सीपर्वे २७ अध्यायः ॥ ३१ ॥

ततः स पुरुषव्याघ्रः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।	पाञ्चालानां विनाशेन कुरूणां घातनादपि ॥ २
उवाच मातरं वीरो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ १५	ततः शतगुणं दुःखमिदमापतितं महत् ।
यः शरोर्मिर्ध्वजावर्तो महाभुजमहाग्रहः ।	कर्णमेवानुशोचामि दह्याम्यग्राविवाहितः ॥ २५
तलशब्दमणुदितो महारथमहाद्दः ॥ १६	नेह स किञ्चिदग्राप्यं भवेदपि दिवि स्थितम् ।
यस्येपुपातमासाद्य कोऽन्यस्तिष्ठेद्बनञ्जयात् ।	न चेदं वैशसं घोरं कौरवान्तकरं भवेत् ॥ २६
कथं पुत्रो भवत्याः स देवगर्भः पुराऽभवत् ।	एवं विलप्य बहुलं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
‘कुण्डली कवची शरो दिवाकरसमप्रभः ॥ १७	व्यरुदच्छनकं राजश्वकारास्योदकं प्रभुः ॥ २७
यस्य बाहुप्रतापेन तापिताः सर्वतो वषम् ।	ततो विनेदुः सहसा स्त्रियस्ताः खलु सर्वशः ।
तमग्निमिव वस्त्रेण कथं छादितवत्यसि ॥ १८	अभितो याः स्थितास्तत्र तस्मिन्नुदककर्मणि ॥ २८
यस्य बाहुप्रभावेन चरमस्मास्वरोचयत् ।	तत आनाययामास कर्णस्य सपरिच्छदाः ।
सुयोधनस्तु तं ज्येष्ठं कथं नोदितवत्यसि ॥ १९	स्त्रियः कुरुपतिर्योमान्भ्रातुः प्रेम्णा युधिष्ठिरः ॥ २९
तथा कर्णं महेष्यासं धार्तराष्ट्रैरुपासितम् ।	स ताभिः सह धर्मात्मा भ्रेतकृत्यमनन्तरम् ।
उपासितं यथाऽस्माभिर्वलं गाण्डीवघ्नन्वनः ॥ २०	‘सर्वं चकार कर्णस्य विधिवद्भूरिदक्षिणम् ॥ ३०
भूमिपानां च सर्वेषां बलं बलवतां वरः ।	स राजा धृतराष्ट्रश्च कृत्वा जलमतन्द्रितः ।
नान्यः कुन्तीसुतात्कर्णादगृह्णाद्रथिनो रथी ॥ २१	समुत्ततार गङ्गाया भार्यया सह भारत ॥ ३१
स नः प्रथमजो भ्राता सर्वशस्त्रभृतां वरः ।	[पापेनासां मया श्रेष्ठो भ्राता ज्ञातिर्निपातितः ।
अमृतं तं भवत्यग्रे कथमद्भुतविक्रमम् ॥ २२	अथो मनसि यद्बुद्धं स्त्रीणां तन्न भविष्यति ॥ ३२
अहो भवत्या मन्त्रस्य गूहनेन वयं हताः ।	इत्युक्त्वा स तु गङ्गाया उचताराकुलेन्द्रियः ।
निधनेन हि कर्णस्य पीडितास्तु सवान्धवाः ॥ २३	भ्रातुभिः सहितः सर्वैर्गङ्गातीरमुपेयिवान् ॥ ३३
अभिमन्योर्विनाशेन द्रौपदेयवधेन च ।	

॥ इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्रिकायां संहितायां वैयासिभ्यां स्त्रीपर्वणि श्राद्धपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

समाप्तमिदं श्राद्धपर्वं ॥ ३ ॥ स्त्रीपर्वं च समाप्तम् ॥ ११ ॥

अतःपरं श्रान्तिपर्वं भविष्यति तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥
वैशंपायन उवाच ।

कृतवोदकं ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दनाः ।
विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाथ भरतस्त्रियः ॥

दशमस्राविवाहुतिमिति क. पाठः ॥ २५ ॥ कर्णे भ्रातृत्वेन
शब्दे सति तद्वगारिणापस्यः कर्मणि दुर्लभं नामविध्वंसानि

चरवाणा शयोऽभविष्यदित्यर्थः । न न मे किञ्चिदग्राप्यमि
क. पाठः ॥ २६ ॥ सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

१६ स्त्रीपर्वं कुंभघोषेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च मुंघव्यां
निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८२९ सन १९०७.

SRIMANMAHABHARATAM

A NEW EDITION

MAINLY BASED ON

THE SOUTH INDIAN TEXTS,

With footnotes and Readings.

SHANTIPARVA XII.

EDITED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

Proprietors, Madhya Vilas Book Depot, Kumbakonam

PRINTED AT THE

Jayaji Debajyoti Nityaya Sagar Press,

BOMBAY.

1907.

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher]

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाभारतम् ।

सटिप्पणम् ।

शान्तिपर्व १२.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन दाक्षिणात्यप्रदुकोशानुसारेण

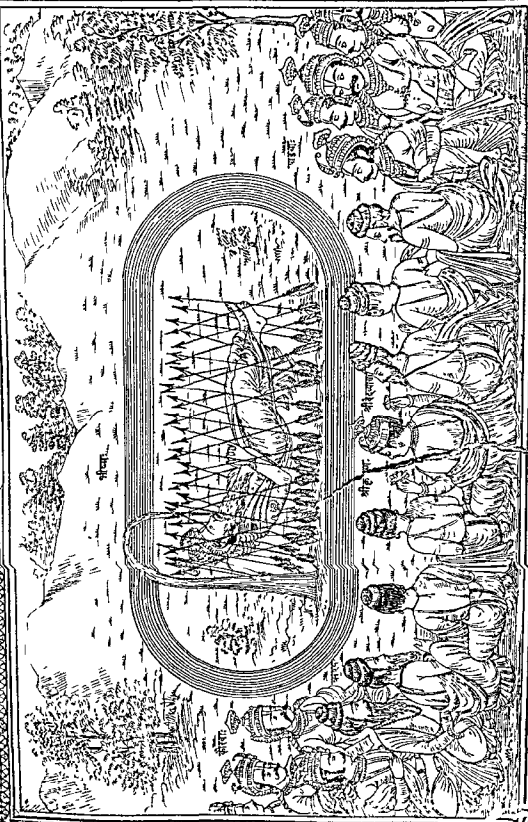
मंशोधय

मुंबापुर्या

जार्जी दादाजी इत्येतेषां निर्णयमागम्युत्पन्नस्यै मुद्रयित्त प्रकाशितम् ।

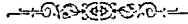
इदं पुस्तकं १८६७ सहायकराजनियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखाखंड
कृत्वास्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्त्रा स्वाधीना रक्षिताः ।

शांति पर्व.

श्रीः ।

श्रीमन्महाभारतम् ।

शान्तिपर्व १२ ।

(अथ राजधर्मपर्व ॥ १ ॥)

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

गङ्गातीरे बन्धूनां कृतोदकं युधिष्ठिरं प्रति श्यासनारदादिमहर्षिणां समागमनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण तत्र नारदं प्रति कर्ण-
वृणास्तत्रयत्नमाथेना ॥ २ ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

कृतोदकं ते सुहृदां गर्वेषां पाण्डुनन्दनाः ।
विदग्धे शृतराष्ट्रं सर्वाथ भगवतिवः ॥ १

तत्र ते सुमहान्मानो न्यवसन्कुम्भनन्दनाः ।
शानं निर्वर्तयिष्यन्तो भागमात्रं वक्तिः पुरात् ॥ २

कृतोदकं तु गजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
अभिजग्मुर्महान्मानः सिद्धा ब्रह्मर्षिमत्तमाः ॥ ३

द्रुपायनो नारदश्च देवलश्च महानृषिः ।
देवमानश्च कश्यपश्च वेगां शिष्याश्च गतमाः ॥ ४

अन्ये च वेदविद्वांसः कृतप्रज्ञा द्विजानवः ।
शृङ्गश्च व्यासश्च गन्तो द्रुपुः कुम्भसमम् ॥ ५

तेऽभिगम्य महान्मानं पूजिताश्च यथाविधि ।
भागनेषु महादंष्ट्रेषु शिषिभुः परमर्षयः ॥ ६

प्रतिशृणु ततः पूजां तन्कालमहर्षीं गता ।
पशुपामन्यधान्यासं परिशर्ये युधिष्ठिरम् ॥ ७

तुन्ये मार्गार्थीर्त्तारि शोकान्वाहून्वचनम् ।

आधासयन्तो राजेन्द्रं विप्राः शतगहस्रयः ॥ ८

नारदस्त्वन्नवीत्काले धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
संभाष्य मुनिभिः सार्धं कृष्णद्रुपायनादिभिः ॥ ९

नारद उवाच ।
पार्थस्य वाहुर्वीरेण प्रमादान्माधवस्य च ।

जिता मेयं मही कृन्वा धर्मेण च युधिष्ठिर ॥ १०

दिष्टा मुक्ताः च्य संग्रामाद्भ्राह्मणैकभयंकरात् ।
धर्मधर्मगतधामि कश्चिन्नोदमि पाण्डव ॥ ११

कश्चिन्निहतामित्रः प्रीणासि सुहृदो वृष ।
कश्चिन्निहयमिमां प्राप्य न त्वां शोकः प्रवाधते ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।
विजितेषं मही कृन्वा कृष्णवाहुयत्नाश्रयात् ।

प्राप्तयानां भयादेन भीमार्जुनपलेन च ॥ १३

इदं तु मे महदुःखं वर्तते हृदि नित्यदा ।
कृन्वा शान्तिव्ययिमं महान् पौरुषं नमः ॥ १४

साम्भ्रं द्रुपदेयांश्च यानयित्वा युवाग्निपान् ।
जयोऽप्यमत्रयाक्रागे भगवन्प्रतिमानि मे ॥ १५

किन्तु यश्चरति वार्ष्णेयी यशुमं मधुमदनम् ।
दासकाशमिनी कृष्णमिनः प्रविशन्तं हृदि ॥ १६

१. नारद उवाच । २. नारद उवाच । ३. नारद उवाच । ४. नारद उवाच । ५. नारद उवाच । ६. नारद उवाच । ७. नारद उवाच । ८. नारद उवाच । ९. नारद उवाच । १०. नारद उवाच । ११. नारद उवाच । १२. नारद उवाच । १३. नारद उवाच । १४. नारद उवाच । १५. नारद उवाच । १६. नारद उवाच ।

द्रौपदी हतपुत्रेयं कृपणा हतवान्धवा ।
 अस्मत्प्रियहिते युक्ता भूयः पीडयतीव माम् ॥ १७
 इदमन्यच्च भगवन्त्यच्चां वक्ष्यामि नारद ।
 मन्त्रसंवरणेनास्मि कुन्त्या दुःखेन योजितः ॥ १८
 यः स नागायुतप्राणो लोकेऽप्रतिरथो रणे ।
 सिंहविक्रान्तगामी च जितकाशी यत्प्रतः ॥ १९
 आश्रयो धार्तराष्ट्राणां मानी तीक्ष्णपराक्रमः ।
 अमर्षी नित्यसंरम्भी क्षेप्ताऽस्माकं रणेरेणे ॥ २०
 शीघ्रास्त्रधिवयोधी च कृती चाद्भुतविक्रमः ।
 गूढोत्पन्नः सुतः कुन्त्या भ्राताऽस्माकमसौ किल २१
 तोयकर्मणि तं कुन्ती कथयामास मे तदा ।
 पुत्रं सर्वगुणोपेतं कर्णं त्यक्तं जले पुरा ॥ २२
 मञ्जूपायां समाधाय गद्रास्रोतसमञ्जयत् ।
 यं भूतपुत्रं लोकोऽयं राधेयं चाभ्यमन्यत ॥ २३
 स सूर्यपुत्रः कुन्त्या वै भ्राताऽस्माकं च मातुतः ।
 अजानता मया सहने राज्यलुब्धेन घातितः ।
 तन्मे ददति गात्राणि तूराशिमिवानलः ॥ २४
 न हि तं वेद पार्थोऽपि भ्रातरं श्वेतवाहनः ।
 नाहं न भीमो न यमो स त्वस्मान्नेद तत्त्वतः ॥ २५
 गता किल पृथा तस्य सकाशमिति नः श्रुतम् ।
 अस्माकं शमकामा वै त्वं च पुत्रो ममेत्यथ ॥ २६
 पृथाया न कृतः कामस्तेन चापि महात्मना ।
 अतीवानुचितं मातरवोच इति सोऽब्रवीत् ॥ २७
 न हि वक्ष्यामि मन्त्यक्तमहं दुर्योधनं रणे ।
 अनायैत्यं नृशंभ्वं कृतमत्वं च मे भवेत् ॥ २८
 युधिष्ठिरं सन्धिं हि यदि कुर्यां मने तव ।
 भीतो रणे श्वेतवाहादिति मां संसृते जनः ॥ २९
 सोऽहं निर्जित्य ममरे विजयं महकेशवम् ।
 संधास्ये धर्मपुत्रेण पथादिति च सोऽब्रवीत् ॥ ३०

॥ ११ श्रीमन्महाभारते श्रुतितरुपनि श्रुतितरुपनि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तमवोचत्किल पृथा पुनः पृथुलवक्षसम् ।
 चतुर्णामभयं देहि कामं युध्यस्व फल्गुनम् ॥ ३१
 सोऽब्रवीन्मातरं धीमान्नेपमानां कृताञ्जलिः ।
 प्राप्तान्विपलांश्चतुरो न हनिष्यामि ते सुतान् ॥ ३२
 पञ्चैव हि सुता देवि भविष्यन्ति तव ध्रुवाः ।
 सार्जुना वा हते कर्णे सकर्णा वा हतेऽर्जुने ॥ ३३
 तं पुत्रपृष्टिनी भूयो माता पुत्रमथाब्रवीत् ।
 भ्रातृणां स्वस्ति कुर्वीथा येषां स्वस्ति चिकीर्षसि ३४
 एवमुक्त्वा किल पृथा विसृज्योपययौ गृहान् ।
 सोऽर्जुनेन हतो वीरो भ्रात्रा भ्राता सहोदरः ॥ ३५
 न चैव निःसृतो मन्त्रः पृथायास्तस्य वा मुने ।
 अथ शूरो महेष्यासः पार्थेनाजौ निपातितः ॥ ३६
 अहं त्वज्ञासिपं पश्चात्ससोदर्यं द्विजोचम ।
 पूर्वजं भ्रातरं कर्णं पृथाया वचनात्प्रभो ॥ ३७
 तेन मे दूयते तीव्रं हृदयं भ्रातृघातिनः ।
 कर्णाऽर्जुनसहायोऽहं जयेयमपि वासवम् ॥ ३८
 सभायां क्लिश्यमानस्य धार्तराष्ट्रदुरात्मभिः ।
 सहसोत्पतितः क्रोधः कर्णं दृष्ट्वा प्रशास्यति ॥ ३९
 यदा ह्यस्य गिरो रुक्षाः शृणोमि कदुकोदयाः ।
 सभायां गदतो ह्येते दुर्योधनहितपिणः ॥ ४०
 तदा नश्यति मे रोपः पादां तस्य निरीक्ष्य ह ।
 कुन्त्या हि सदृशां पादौ कर्णस्येति मतिर्मेम ॥ ४१
 मादृश्यहेतुमन्विच्छन्पृथायाम्नस्य चैव ह ।
 कागर्णं नाधिगच्छामि कथंचिदपि चिन्तयन् ॥ ४२
 कथं नु तस्य मंग्रामे पृथिवी चक्रमग्रमन् ।
 कथं नु शप्तो भ्राता मे तन्वं यत्कुमिहार्हमि ॥ ४३
 श्रोतुमिच्छामि भगवंन्वपः गर्वं यथातथम् ।
 भवान्हि सर्वविद्विद्वैदोऽने वेद कृताहृतम् ॥ ४४

मन्त्रसंवरणेनास्मि कुन्त्या दुःखेन योजितः ॥ १८ ॥
 अमर्षी नित्यसंरम्भी क्षेप्ताऽस्माकं रणेरेणे ॥ २० ॥
 गूढोत्पन्नः सुतः कुन्त्या भ्राताऽस्माकमसौ किल २१ ॥
 तोयकर्मणि तं कुन्ती कथयामास मे तदा ॥ २२ ॥
 मञ्जूपायां समाधाय गद्रास्रोतसमञ्जयत् ॥ २३ ॥
 स सूर्यपुत्रः कुन्त्या वै भ्राताऽस्माकं च मातुतः ॥ २४ ॥
 अजानता मया सहने राज्यलुब्धेन घातितः ॥ २५ ॥
 गता किल पृथा तस्य सकाशमिति नः श्रुतम् ॥ २६ ॥
 अतीवानुचितं मातरवोच इति सोऽब्रवीत् ॥ २७ ॥
 अनायैत्यं नृशंभ्वं कृतमत्वं च मे भवेत् ॥ २८ ॥
 युधिष्ठिरं सन्धिं हि यदि कुर्यां मने तव ॥ २९ ॥
 सोऽहं निर्जित्य ममरे विजयं महकेशवम् ॥ ३० ॥

कथं नु तस्य मंग्रामे पृथिवी चक्रमग्रमन् ॥ ४२ ॥
 कथं नु शप्तो भ्राता मे तन्वं यत्कुमिहार्हमि ॥ ४३ ॥
 श्रोतुमिच्छामि भगवंन्वपः गर्वं यथातथम् ॥ ४४ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

महाशत्रुभाय द्रोणमुपगतं कर्णेन तेन श्रेयणिशान्त्वकथनेन प्रसाद्यते परशुराममेव स्वस्य द्राक्षपकथनपूर्वकम्-
 श्रायं तदन्तनासित्वपरिव्रहः ॥ १ ॥ तत्र प्रसादेन विभगोवत्सचातिनः कर्णस्य विद्राष्ट्यापनासिः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 स एवमुक्तस्तु तदा नाग्दो वदतांवरः ।
 कथयामाम तत्सर्वं यथा शप्तः स मृतजः ॥ १
 नाग्द उवाच ।
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
 न कर्णाञ्जनयोः किञ्चिद्विपक्षं भवेद्रणे ॥ २
 गुह्यमेतत्तु देवानां कथयिष्यामि ते नृप ।
 तन्निबोध महाबाहो यथाष्टुत्तमिदं पुग ॥ ३
 धर्मं स्वर्गं कथं गच्छेच्छस्त्रपूतमिति प्रभो ।
 मेषर्षजननस्तस्मात्कन्यागर्भो विमजितः ॥ ४
 न चालम्बेजया युक्तः मृतपुत्रत्वमागतः ।
 चकाराद्रिगर्भां श्रेष्ठ धनुर्वेदं गुरो तव ॥ ५
 ग चलं भीममेनस्य फल्गुनस्याप्यलापवम् ।
 पुदिं च तव गजेन्द्र यमयोर्विनयं तथा ॥ ६
 मरुतं च वासुदेयेन बाल्ये गाण्डीवधन्वनः ।
 प्रजानामनुगमं च चिन्तयानो व्यदद्यत ॥ ७
 ग मरुत्यमगमद्वान्ये गात्रा द्युधिनेन च ।
 गृष्माभिर्नित्यमंशुष्टो देवावापि स्वभावनः ॥ ८
 विद्याधिकमथालक्ष्य धनुर्वेदे धनञ्जयम् ।
 द्रोणं गृह्यमुपागम्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ९
 प्रप्रायं वेतुमिच्छामि महत्स्यनितरतनम् ।
 अनुनेन गमो मुदे भवेयमिति मे मतिः ॥ १०
 ममः पृथेषु च ग्रेहः शिष्येषु च तर भुवम् ।
 त्वत्प्रगादाप्त मा प्रपूरुहानागं विचक्षणः ॥ ११
 द्रोणनाथोक्तः कर्णेन मापेक्षः फल्गुनं मति ।
 दोगन्म्यं पर कर्णस्य सिद्धिना तमुवाच ह ॥ १२
 प्रप्रायं द्राक्षणां विद्यायथावगतिप्रदः ।

क्षत्रियो वा तपस्वी यो नान्यो विद्यात्कथंचन ॥१३
 इत्युक्तोऽद्विरसां श्रेष्ठमामक्य प्रतिपूज्य च ।
 जगाम सहसा राजन्महेन्द्रं पर्वतं प्रति ॥ १४
 स तु राममुपागम्य शिरसाऽभिप्रणम्य च ।
 द्राक्षणां भार्गवोऽस्मीति गौरवेणाभ्यवन्दत् ॥१५
 रामस्तं प्रतिजग्राह पृष्ट्वा गोत्रादि सर्वशः ।
 उप्यतां स्वागतं चेति प्रीतिमांशामवद्भृशम् ॥ १६
 तत्र कर्णस्य वसतो महन्त्रे स्वर्गमंभिते ।
 गन्धर्वं राक्षसैर्यक्षैर्देवैश्चात्मीत्ममागमः ॥ १७
 स तत्रेष्वस्त्रमकरोद्गुश्रेष्ठाद्यथाविधि ।
 त्रियशामवदत्यर्थं देवदानवगर्धमाम् ॥ १८
 म कदाचिन्ममुद्रान्ते विचरन्नाश्रमान्तिके ।
 एकः सद्गधनुष्पाणिः पञ्चित्रकाम मृतजः ॥ १९
 मोऽभिष्टोत्रप्रमक्तस्य कस्यचिद्गद्गवादिनः ।
 जयानाजानतः पार्थ होमधेनुं यदृच्छया ॥ २०
 तदज्ञानहृतं मन्या द्राक्षणाय न्यवेदयत् ।
 कर्णः प्रसादयंश्चैनमिदमित्यब्रवीत्तत्रः ॥ २१
 अयुद्धिपूर्वं भगवन्धेनुगेषा हता तव ।
 मया तत्र प्रसादं मे हृरुग्धेति पुनःपुनः ॥ २२
 तं ग विप्रोऽब्रवीत्कुड्रो वाचा निभेन्मयस्त्रिय ।
 दृग्वाच यथाहन्म्यं फलं प्राप्स्यमि दुर्मते ॥ २३
 येन सिम्पधमे नित्यं यदर्थं पटयेऽनिशम् ।
 गृह्यतन्नेन ते पाप भूमिधक्त्रं ग्रमिष्याति ॥ २४
 गन्धकं मर्दाप्रने भूषानं ते विचेष्टतः ।
 पातयिष्याति सिद्धस्य शशुर्गन्ध नगधम ॥ २५
 यथेयं गौहना मृद प्रमत्तस्य न्यया मम ।
 प्रमत्तस्य मे वाचा शिम्मे पातयिष्याति ॥ २६

पुदिं च तव गजेन्द्र यमयोर्विनयं तथा ॥ ६
 मरुतं च वासुदेयेन बाल्ये गाण्डीवधन्वनः ।
 प्रजानामनुगमं च चिन्तयानो व्यदद्यत ॥ ७
 ग मरुत्यमगमद्वान्ये गात्रा द्युधिनेन च ।
 गृष्माभिर्नित्यमंशुष्टो देवावापि स्वभावनः ॥ ८
 विद्याधिकमथालक्ष्य धनुर्वेदे धनञ्जयम् ।
 द्रोणं गृह्यमुपागम्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ९
 प्रप्रायं वेतुमिच्छामि महत्स्यनितरतनम् ।
 अनुनेन गमो मुदे भवेयमिति मे मतिः ॥ १०
 ममः पृथेषु च ग्रेहः शिष्येषु च तर भुवम् ।
 त्वत्प्रगादाप्त मा प्रपूरुहानागं विचक्षणः ॥ ११
 द्रोणनाथोक्तः कर्णेन मापेक्षः फल्गुनं मति ।
 दोगन्म्यं पर कर्णस्य सिद्धिना तमुवाच ह ॥ १२
 प्रप्रायं द्राक्षणां विद्यायथावगतिप्रदः ।

मरुतं च वासुदेयेन बाल्ये गाण्डीवधन्वनः ।
 प्रजानामनुगमं च चिन्तयानो व्यदद्यत ॥ ७
 ग मरुत्यमगमद्वान्ये गात्रा द्युधिनेन च ।
 गृष्माभिर्नित्यमंशुष्टो देवावापि स्वभावनः ॥ ८
 विद्याधिकमथालक्ष्य धनुर्वेदे धनञ्जयम् ।
 द्रोणं गृह्यमुपागम्य कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ ९
 प्रप्रायं वेतुमिच्छामि महत्स्यनितरतनम् ।
 अनुनेन गमो मुदे भवेयमिति मे मतिः ॥ १०
 ममः पृथेषु च ग्रेहः शिष्येषु च तर भुवम् ।
 त्वत्प्रगादाप्त मा प्रपूरुहानागं विचक्षणः ॥ ११
 द्रोणनाथोक्तः कर्णेन मापेक्षः फल्गुनं मति ।
 दोगन्म्यं पर कर्णस्य सिद्धिना तमुवाच ह ॥ १२
 प्रप्रायं द्राक्षणां विद्यायथावगतिप्रदः ।

शप्तः प्रसादयामास कर्णस्तं द्विजसत्तमम् ।
गोभिर्धनैश्च रत्नैश्च स चैनं पुनरब्रवीत् ॥ २७
नेदमव्याहृतं कुर्याद्ब्रह्मलोकेऽपि केवलम् ।

गच्छ वा तिष्ठ वा यद्वा कार्यं यत्तत्समाचर ॥ २८
इत्युक्तो ब्राह्मणेनाथ कर्णो दैन्यादधोमुखः ।
राममभ्यागमद्भ्रतीतस्तदेव मनसा सरन् ॥ २९

॥ इति श्रीमन्महामारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

कदाचन रामे कर्णोत्सङ्गे शिरो निधाय निद्राणे केनचिद्विक्रमिणा कर्णस्योरुभेदनम् ॥ १ ॥ तद्दूरोः प्रद्युत्तरधिरह्लेदात्प्र-
भुङ्गेन रामेण कर्णस्य शापदानम् ॥ २ ॥ रामाज्ञया कर्णस्य स्वदेशगमनम् ॥ ३ ॥

नारद उवाच ।

कर्णस्य बाहुवीर्येण प्रथयेण दमेन च ।
तुतोप भृगुशार्दूलो गुरुशुश्रूपया तथा ॥ १
ततस्तस्मै महातेजा ब्रह्मास्त्रं सनिवर्तनम् ।
श्रीवाच सुमहाप्रज्ञः स तपस्वी तपस्विने ॥ २
विदितास्त्रस्ततः कर्णो रममाणोऽऽश्रमे भृगोः ।
चकार वै धनुर्वेदे यत्नमद्भुतविक्रमः ॥ ३
ततः कदाचिद्रामस्तु चरन्नाश्रममन्तिकात् ।
कर्णेन सहितो धीमानुपवासेन कश्चितः ॥ ४
सुप्वाप जामदग्न्यस्तु विस्रम्भोत्पन्नसौहृदः ।
तस्योत्सङ्गे समाधाय शिरः क्लान्तमना गुरुः ॥ ५
अथ क्रिमिः श्लेष्ममयो मांसशोणितभोजनः ।
दारुणो दारुणाकारः कर्णस्याभ्याशमागतः ॥ ६
स तस्योरुमथासाद्य विभेद रुधिराशनः ।
न चैनमशकत्क्षेपुं वक्तुं वाऽपि गुरोर्भयात् ॥ ७
स दश्यमानोऽपि तथा कृमिणा तेन भारत ।
गुरोः प्रयोधनाकाङ्क्षी तमुपैक्षत सूर्यजः ॥ ८
कर्णस्तु वेदनां धैर्यादसह्यां विनिगृह्य ताम् ।
अकम्पयन्नव्यथयन्धारयामास भार्गवम् ॥ ९
यदा स रुधिरैर्णाङ्गै र्पिरस्पृष्टोऽभवदुरुः ।
तदाऽबुध्यत तेजस्वी संरन्ध्रश्चैनमब्रवीत् ॥ १०
अहोऽस्म्यशुचितां प्राप्तः किमिदं च कृतं त्वया ।

कथयस्व भयं त्वक्त्वा याथातथ्यमिदं मम ॥ ११
तस्य कर्णस्तदाचष्ट कृमिणा परिभक्षणम् ।
ददर्श रामस्तं चापि कृमिं सूकरसंस्थितम् ॥ १२
अष्टपादं तीक्ष्णदंष्ट्रं सूचीभिः परिसंघृतम् ।
रोमभिः सन्निरुद्धाङ्गमलर्कं नाम नामतः ॥ १३
स दृष्टमात्रो रामेण क्रिमिः प्राणानवासजत् ।
तस्मिन्नेवासजि क्लिन्नस्तदद्भुतमिवामवत् ॥ १४
ततोऽन्तरिक्षे दृष्टे विश्वरूपः करालवान् ।
राक्षसो लोहितग्रीवः कृष्णाङ्गो मेघवाहनः ॥ १५
स रामं प्राञ्जलिर्भूत्वा वभाषे पूर्णमानसः ।
स्वस्ति ते भृगुशार्दूल गमिष्येऽहं यथागतम् ॥ १६
मोक्षितो नरकादस्माद्भवता मुनिसत्तम ।
भद्रं च तेऽस्तु सिद्धिश्च प्रियं मे भवता कृतम् ॥ १७
तमुवाच महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
कस्त्वं कसाच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीहि तत् ॥ १८
सोऽब्रवीद्दहमासं प्राग्दंशो नाम महासुरः ।
पुरा देवयुगे तात भृगोस्तु सवया इव ॥ १९
सोऽहं भृगोः सुदयितां भार्यामपहरं बलात् ।
महर्षेरिमिशापेन क्रिमिभूतोऽपतं भुवि ॥ २०
अब्रवीद्धि स मां कुड्बस्तव पूर्वपितामहः ।
भूत्रश्लेष्माशनः पाप निरयं प्रतिपत्स्थसं ॥ २१
शापस्यान्तो भवेद्ब्रह्मनित्येवं तमथाब्रवम् ।

नेद मद्रचन कुर्याद्ब्रह्मलोकेऽपि चान्यथा इति ट. पाठः ॥ २८ ॥
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

दमेनेन्द्रियजयेन ॥ १ ॥ विस्रम्भो विश्वातः ॥ ५ ॥ श्लेष्म-
मेदोमासेति झ. पाठः ॥ ६ ॥ क्षेपु दूरीकर्तुम् । भयाग्निद्राभ-
नमवात् ॥ ७ ॥ प्रयोपनासाङ्गीति झ. पाठः ॥ ८ ॥ सूकर-

स्येव संस्थित संस्थान यस्य तम् । सूकरवृत्तिभूमिति झ. पाठः
॥ १२ ॥ सूचीभिरिव तीक्ष्ण रोमभिः संघृतम् । तन्निरुद्धाङ्ग-
नासेन संकुचिताङ्ग । नाम प्रतिबद्धम् । नामतो नाम्ना ॥ १३ ॥
अच्छिज शोणिते ॥ १४ ॥ यास्वो नामेति ट. पाठः ।
मस्तो नामेति घ. पाठः । देवयुगे सवयुगे ॥ १९ ॥

भविता भार्गवाद्रामादिति मामत्रवीन्द्रमुः ॥ २२
 मोऽहमेनां गतिं प्राप्नो यथा नकुशलस्तथा ।
 त्वया साधो समागम्य विमुक्तः पापयोनितः ॥ २३
 एवमुक्त्वा नमस्कृत्य ययां रामं महासुरः ।
 रामः कर्णं तु सक्रोधमिदं वचनमत्रवीत् ॥ २४
 अतिदुःखमिदं मूढ न जातु ब्राह्मणः सहेत् ।
 धत्रियस्त्वेव ते धैर्यं कामया सत्यमुच्यताम् ॥ २५
 तमुवाच ततः कर्णः शापाद्भीतः प्रसादयन् ।
 ब्रह्मक्षत्रान्तरे जातं मृतं मां विद्धि भार्गव ॥ २६
 राधेयः कर्ण इति मां प्रवदन्ति जना भुवि ।
 प्रनादं कुरु मे ब्रह्मक्षत्रकुण्डव्यस्य भार्गव ॥ २७
 पिता गुरुर्न संदेहो वेदविद्याप्रदः प्रभुः ।

अतो भार्गव इत्युक्तं मया गोत्रं तवान्तिके ॥ २८
 तमुवाच भृशुश्रेष्ठः सरोपः प्रदहन्निव ।
 भूमौ निपतितं दीनं वेपमानं कृताञ्जलिम् ॥ २९
 यस्मान्मिध्याविचीर्णोऽहमखलोमादिह त्वया ।
 तस्मादेतन्न ते मूढ ब्रह्महं प्रतिभास्यति ॥ ३०
 अन्यत्र वधकालात्ते सद्यो न समीपुषः ।
 अब्राह्मणे न हि ब्रह्म चिरं तिष्ठेत्कदाचन ॥ ३१
 गच्छेदानीं न ते स्थानमनृतसंह विद्यते ।
 न त्वया सद्यो युद्धे भविता धत्रियो भुवि ॥ ३२
 एवमुक्तः स रामेण न्यायनोपजगामह ।
 दुर्योधनमुपागम्य कृतास्त्रोऽस्मीति चात्रवीत् ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजपर्मपरिनि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

दुर्योधनेन स्वयंवरमण्डले कलिद्राजकन्याहरणम् ॥ १ ॥ नगेन रामतुद्रतर्पणं राज्ञां पराजयः ॥ २ ॥

नाद उवाच ।
 कर्णस्तु ममवार्थवचनं भार्गवनन्दनान् ।
 दुर्योधनेन महिनो मुमुदे भगवर्षभ ॥ १
 ततः कदाचिद्राजानः समाजग्मुः स्वयंवरे ।
 कलिद्रविपये राज्ञानाधिराद्भयं च ॥ २
 श्रीमद्राजपुत्रं नाम नगरं तत्र भाग्न ।
 राजानः शतशस्तत्र कन्यार्थं समुपागमन् ॥ ३
 शुन्वा दुर्योधनस्तत्र समेतान्स्वार्थार्थिषान् ।
 म्येन काशनादेन कर्णेन महिनो ययां ॥ ४
 ततः स्वयंवरं तन्निदानादेन्या महागथाः ।
 समाजग्मुर्नृपतयः कन्यार्थं नृपसमम ॥ ५

दिशुपालो जगमन्धो भीष्मज्ञो वक्र एव च ।
 कपीतरोमा नीलश्च कर्मा च दृष्टविक्रमः ॥ ६
 मृगालश्च महाराजः शीतज्याधिपतिश्च यः ।
 विप्रीकः शतधन्वा च भोजो वीरश्च नामतः ॥ ७
 एते चान्ये च बहवो दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
 स्तेऽज्याधायोश्च राजानः प्राच्योदीच्यान्त्येव च ॥ ८
 काशनाद्भिनः सर्वे शुद्धजाभ्युदप्रमाः ।
 सर्वे भाम्बरदेहाश्च प्यात्रा इव बलोनृपाः ॥ ९
 ततः समुपरिष्ठेष्टु तेषु गजसु भाग्न ।
 चिरेशं रथं गा कन्या धार्तराजपत्न्या ॥ १०
 ततः शंभ्राप्यमापेषु गार्गां नामसु भाग्न ।

१ इत्युक्त्वा नमस्कृत्य ययां रामं महासुरः ।
 २ अतिदुःखमिदं मूढ न जातु ब्राह्मणः सहेत् ।
 ३ धत्रियस्त्वेव ते धैर्यं कामया सत्यमुच्यताम् ॥ २५
 ४ तमुवाच ततः कर्णः शापाद्भीतः प्रसादयन् ।
 ५ ब्रह्मक्षत्रान्तरे जातं मृतं मां विद्धि भार्गव ॥ २६
 ६ राधेयः कर्ण इति मां प्रवदन्ति जना भुवि ।
 ७ प्रनादं कुरु मे ब्रह्मक्षत्रकुण्डव्यस्य भार्गव ॥ २७
 ८ पिता गुरुर्न संदेहो वेदविद्याप्रदः प्रभुः ।

१ इत्युक्त्वा नमस्कृत्य ययां रामं महासुरः ।
 २ अतिदुःखमिदं मूढ न जातु ब्राह्मणः सहेत् ।
 ३ धत्रियस्त्वेव ते धैर्यं कामया सत्यमुच्यताम् ॥ २५
 ४ तमुवाच ततः कर्णः शापाद्भीतः प्रसादयन् ।
 ५ ब्रह्मक्षत्रान्तरे जातं मृतं मां विद्धि भार्गव ॥ २६
 ६ राधेयः कर्ण इति मां प्रवदन्ति जना भुवि ।
 ७ प्रनादं कुरु मे ब्रह्मक्षत्रकुण्डव्यस्य भार्गव ॥ २७
 ८ पिता गुरुर्न संदेहो वेदविद्याप्रदः प्रभुः ।

अत्यक्रामद्वार्तराष्ट्रं सा कन्या वरवर्णिनी ॥ ११
 दुर्योधनस्तु कौरव्यो नामर्षयत् लङ्घनम् ।
 प्रत्यपेधच्च तां कन्यामसत्कृत्य नराधिपान् ॥ १२
 स वीर्यमदमत्तत्वाद्भीष्मद्रोणाबुपाश्रितः ।
 रथमारोप्य तां कन्यामाजुहाव नराधिपान् ॥ १३
 तमन्वगाद्रथी खड्गी बद्धगोधाङ्गुलित्रवान् ।
 कर्णः शस्त्रभृतां श्रेष्ठः पृष्ठतः पुरुपर्षभ ॥ १४
 ततो विमर्दः सुमहात्राज्ञामासीद्युयुत्सताम् ।
 सन्नहतां तनुत्राणि रथान्योजयतामपि ॥ १५
 तेऽभ्यधावन्त संक्रुद्धाः कर्णदुर्योधनाबुभौ ।
 शरवर्षाणि मुञ्चन्तो भेषाः पर्वतयोरिव ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

कर्णपराक्रमवर्णनम् ॥ १ ॥

नारद उवाच ।
 आविष्कृतबलं कर्णं दृष्ट्वा राजा स मागधः ।
 आह्वयद्वैरथेनाजौ जरासन्धो महीपतिः ॥ १
 तयोः समभवद्युद्धं दिव्यास्त्रविदुषोर्द्वयोः ।
 युधि नानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षतोः ॥ २
 क्षीणवाणौ विधनुषौ भ्रमरखड्गौ महीं गतौ ।
 बाहुभिः समसजेतामुभावातिबलान्वितौ ॥ ३
 [बाहुकण्टकयुद्धेन तस्य कर्णोऽथ युध्यतः] ।
 विभेद संधिं देहस्य जरया श्रेपितस्य हि ॥ ४
 स विकारं शरीरस्य दृष्ट्वा नृपतिरात्मनः ।
 प्रीतोऽस्मीत्यत्रवीत्कर्णं वैरमुत्सृज्य दूरतः ॥ ५
 प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमनु ।
 अङ्गेषु नरशार्दूल स राजाऽऽसीत्सपत्नजित् ॥ ६
 पालयामास वर्णास्तु कर्णः परबलार्दनः ।
 दुर्योधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ॥ ७
 एवं शस्त्रतापेन प्रथितः सोऽभवत्क्षिर्ता ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

कर्णस्तेपामापततामेकैकेन शरेण ह ।
 धनूंषि च शरत्रातान्पातयामास भूतले ॥ १७
 ततो विधनुषः कांश्चित्कांश्चिदुद्यतकामुक्ताम् ।
 कांश्चिदुत्सृजतो वाणान्त्रथशक्तिगदास्तथा ॥ १८
 लाघवाद्बाहुलीकृत्य कर्णः प्रहरतां वरः ।
 हतसूतांश्च भूयिष्ठान्स विजिग्ये नराधिपान् ॥ १९
 ते स्वयं वाहयन्तोऽथान्याहि याहीति वादिनः ।
 व्यपेयुस्ते रणं हित्वा राजानो भयमानसाः ॥ २०
 दुर्योधनस्तु कर्णेन पाल्यमानोऽभ्ययात्तदा ।
 हृष्टः कन्यामुपादाय नगरं नागसाहयम् ॥ २१

त्वद्विदितार्थं सुरेन्द्रेण भिक्षितो वर्मकुण्डले ॥ ८
 स दिव्ये सहजे प्रादात्कुण्डले परमाचिंते ।
 सहजं कवचं चापि मोहितो देवमायया ॥ ९
 विमुक्तः कुण्डलाभ्यां च सहजेन च वर्मणा ।
 निहतो विजयेनाजौ वासुदेवस्य पश्यतः ॥ १०
 ब्राह्मणस्यापि शापेन रामस्य च महात्मनः ।
 कुन्त्याश्च वरदानेन मायया च शतक्रतोः ॥ ११
 भीष्मावमानात्सङ्घवायां रथानामर्धकीर्तनात् ।
 शल्यतेजोवधाच्चापि वासुदेवनयेन च ॥ १२
 रुद्रस्य देवराजस्य यमस्य वरुणस्य च ।
 कुबेरद्रोणयोश्चैव कृपस्य च महात्मनः ॥ १३
 अस्त्राणि दिव्यान्यादाय युधि गाण्डीवधन्वना ।
 हतो वैकर्तनः कर्णो दिवाकरसमद्युतिः ॥ १४
 एवं शस्त्रव आता बहुभिश्चापि वञ्चितः ।
 न शोच्यः पुरुषव्याघ्र युद्धे हि निधनं गतः ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

द्विरसि सशरंभाषानिति ट. ड. थ. पाठः ॥ १७ ॥ व्यपेयुः
 व्यपगतः ॥ २० ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 बाहुकण्टकयुद्धेन बाहुकण्टक केतकपत्र तद्वयत्र बलिना

दुर्बलस्य शरीरं पाठ्यते तद्बाहुकण्टक नाम युद्धम् ॥ ४ ॥ वि-
 कारं पाठनरूपम् ॥ ५ ॥ पालयामास कर्णं चेति इ. पाठः ॥ ७ ॥
 पयमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

कुन्त्या कर्णप्रधानुशोचिनो युधिष्ठिरस्याश्वामभम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण कुन्तीप्रति खीणां मरणोपन माभूदिति शाय-
दानम् ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एतावदुवत्वा देवर्षिर्विरराम म नारदः ।
 युधिष्ठिरस्तु राजर्षिर्दर्भ्यां शोकपरिभुतः ॥ १
 तं दीनमननं धीरमधोऽदनुमातुरम् ।
 निःश्वसन्तं यथा नागं पर्यश्रुनयनं तथा ॥ २
 कुन्ती शोकपरीताद्री दुःखोपहतचेतना ।
 अत्रवीन्मधुगमापा काले वचनमर्थवत् ॥ ३
 युधिष्ठिर महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ।
 जहि शोकं महाप्राज्ञ शृणु चेदं वचो मम ॥ ४
 याचितः म मया पूर्वं भ्राता ज्ञापयितुं तव ।
 भास्करेण च देवेन पित्रा धर्मभृतां वरः ॥ ५
 यद्वाच्यं हितकामेन सुहृदां भूतिमिच्छता ।
 तथा दिवाकरेणोक्तः स्वप्नान्ते मम चाश्रितः ॥ ६

न चैनमशकृद्भानुगहं वा श्रेहकार्णवः ।
 पुरा प्रत्यनुनेतुं वा नेतुं वाऽप्येकतां त्वया ॥ ७
 ततः कालपरीतः स वरस्तोद्धरणे रतः ।
 मतीपकारी युष्माकमिति चोपेक्षितो मया ॥ ८
 इत्युक्तो धर्मराजस्तु मात्रा वाप्याकुलेक्षणः ।
 उवाच वाच्यं धर्मात्मा शोकान्वाकुललोचनः ॥ ९
 भवत्या गूढमन्त्रत्वाद्भिताः स्म तदा भृशम् ॥ १०
 शशाप च महातेजाः सर्वलोकेषु योषितः ।
 न गुप्तं धारयिष्यन्तीत्येवं दुःखममन्वितः ॥ ११
 म राजा पुत्रर्षात्राणां संवन्धिसुहृदां तदा ।
 स्मरन्तुद्विप्रहृदयो बभूवोद्विप्रचेतनः ॥ १२
 ततः शोकपरीतात्मा सभूम इव पावकः ।
 निर्वेदमगमद्वीमान्वाज्ये गंवापरीडितः ॥ १३

॥ इति भीमन्महामारुते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

युधिष्ठिरस्य परिशोकम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तु धर्मान्मा शोकान्वाकुलचेतनः ।
 शुभोच दुःखगंतमः स्मृत्वा कर्णं महाशयम् ॥ १
 आरिष्टो दुःखशोकाभ्यां निःश्वसंश्च पुनःपुनः ।
 पश्चान्नुनमुवाचेदं वचनं शोककर्मिणः ॥ २
 युधिष्ठिर उवाच ।
 परमेश्वरमागमिष्याम शृण्वन्धरकपुत्रं वयम् ।
 मार्गाक्षिपुष्पगतान्त्वया नेमां प्राप्स्याम दुर्गतिम् ॥ ३

अमित्रा नः समृद्धार्थां पृथार्थाः पुरः किल ।
 आन्मानमानमना हन्वा किं धर्मकलमामुमः ॥ ४
 धिगस्तु धात्रमाचारं धिगस्तु बलमोग्गम् ।
 धिगस्तु पार्थ येनमामापदं गमिना वयम् ॥ ५
 माधु धमा दमः शौचमरिगेषो रिमन्वरः ।
 त्रहिमा गन्धर्वचनं निन्वानि पनचागिणाम् ॥ ६
 परं तु लोमान्मोदाग दम्भं मानं च संश्रिताः ।
 इनामवस्थां गंवाता गन्धर्वशपुभुधया ॥ ७

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टमोऽध्यायः ॥ १ ॥

त्रैलोक्यस्यापि राज्येन नास्मान्कश्चित्प्रहर्षयेत् ।
 वान्धवान्निहतान्दृष्ट्वा पृथिव्यामामिषैपिणः ॥ ८
 ते वयं पृथिवीहेतोरवध्यान्पृथिवीतले ।
 संपरित्यज्य जीवामो हीनार्था हतवान्धवाः ॥ ९
 आमिषे गृध्यमानानामशुभं वै शुनामिव ।
 आमिषं चैव नो नष्टमामिषस्य च भोजिनाम् ॥ १०
 न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिभिः ।
 न गजाश्वेन सर्वेण ते त्याज्या य इमे हताः ॥ ११
 काममन्युपरीताते क्रोधामर्षसमन्विताः ।
 मृत्युयानं समारूढ्य गता वैवस्वतक्षयम् ॥ १२
 बहुकल्याणमिच्छन्त ईहन्ते पितरः सुतान् ।
 तपसा ब्रह्मचर्येण वन्दनेन तितिक्षया ॥ १३
 उपवासैस्तथैज्याभिर्व्रतकौतुकमङ्गलैः ।
 लभन्ते मातरो गर्भास्तान्मासान्दश विभ्रति ॥ १४
 यदि स्वस्ति भजायन्ते जाता जीवन्ति वा यदि ।
 संभाविता जातवला विदध्युर्यदि नः सुखम् ।
 इह चासुत्र चैवेति कृपणाः फलहेतवः ॥ १५
 तासामयं समुद्योगो निर्वृत्तः केवलोऽफलः ।
 यदासां निहताः पुत्रा युवानो मृष्टकुण्डलाः ॥ १६
 अमुक्त्वा पार्थिवान्भोगानुणान्यनपहाय च ।
 पितृभ्यो देवताभ्यश्च गता वैवस्वतक्षयम् ॥ १७
 यदैषामस्य पितरौ जातकर्मकराविह ।
 संजातवालरूपेषु तदैव निहता नृपाः ॥ १८
 संयुक्ताः काममन्युभ्यां क्रोधामर्षसमन्विताः ।
 न ते जयफलं किञ्चिद्भोक्तारो जातु कर्हिन्ति ॥ १९
 पाश्चालानां कुरूणां च हता एव हि ये हताः ।

पृथिव्या विजयैपिण इति ध. पाठः ॥ ८ ॥ अमिषे
 गृध्यमानानामशुभं वै शुनामिव । आमिषं चैव नोहीष्टमामिषस्य
 विवर्जनमिति स. पाठः । तत्र आमिषे राज्यमिति स. अशुभ
 शक्तिभोहाऽप्यम् । शुनामिवैतरेषां भवति नो धस्माक त्वामिष
 वाऽऽमिषस्य विवर्जनं चेति द्वयमपीष्टमित्यर्थः ॥ १० ॥
 मन्थूनामयं सर्वं त्याज्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रतानि गौरीवता-
 दीनि । कौतुकानि दुर्गतरसवादीनि । मङ्गलानि रुद्रनीनारायण-
 शिलादीनि तेः ॥ १४ ॥ यदा संनिहिताः पुत्रा इति ध. द.
 पाठः ॥ १५ ॥ अनपहाय अपरिहृत्य । अनपहायेति पाठे
 अपरिहृत्य । पितृभ्य इति पक्षयं चतुर्था ॥ १७ ॥ अमुक्तेन

न सकामा वयं ते च न चास्माभिर्न तैर्जितम् ॥ २०
 न तैर्भुक्तैश्चमवनिर्न नार्यो गीतवादितम् ।
 नामात्सुसुहदां वाक्यं न च श्रुतवतां श्रुतम् ।
 न रत्नानि परार्थानि न भूर्न द्रविणागमः ॥ २१
 न च धर्म्यानिमाल्लोकान्प्रपद्याम स्वकर्मभिः ।
 वयमेवास्व लोकस्य विनाशे कारणं स्मृताः ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण निकृतिप्रीतिसंयुताः ॥ २२
 सदैव निकृतिप्रज्ञो द्वेषा विद्वेषजीवनः ।
 मिथ्यावृत्तश्च सततमस्मास्वनपराधिपु ॥ २३
 ऋद्धिमस्मासु तां दृष्ट्वा विवर्णो हरिणः कृशः ।
 धृतराष्ट्रश्च नृपतिः सौत्रलेन निवेदितः ॥ २४
 तं पिता पुत्रगृह्यत्वादनुमेनेऽनये स्थितम् ।
 अनपेक्ष्यैव पितरं गाङ्गेयं विदुरं तथा ॥ २५
 असंशयं त्वयं राजा यथैवाहं तथा गतः ।
 अनियम्याशुचिं लुब्धं पुत्रं कामवशानुगम् ॥ २६
 यशसः पतितो दीप्साद्गतयित्वा सहोदरान् ।
 इषो हि वृद्धौ शोकाग्रो प्रक्षिप्य स सुयोधनः ।
 असत्प्रद्वेषसंततः पापवुद्धिः सदैव ह ॥ २७
 को हि वन्धुः कुलीनः संस्तथा वृथात्सुहृजने ।
 यथाऽसाववदद्वाक्यं युयुत्सुः कृष्णसन्निधौ ॥ २८
 आत्मनो हि वयं दोषाद्दिनष्टाः शाश्वतीः समाः ।
 प्रदहन्तो दिशः सर्वा भ्रास्वरा इव तेजसा ॥ २९
 सोऽस्माकं वैरपुरुषो दुर्मतिः प्रग्रहं गतः ।
 दुर्योधनकृते ह्येतत्कुलं नो विनिपातितम् ॥ ३०
 अवध्यानां वयं कृत्वा लोके प्राप्ताः स वाच्यतां ३१
 कुलस्यास्यान्तकरणं दुर्मतिं पापपूरुषम् ।

सह वदन्पि सन्निहितो मातर राम्भोभवति हे अन्वेति ।
 पितरौ मातापितरौ गान्धारीधृतराष्ट्रौ यदेव ज्ञातमर्थकरो तदैव
 ते नृपा दुर्योधनप्रभृतयो हताः ॥ १८ ॥ न ते जन्मफलं किञ्चि-
 दिति द. पाठः ॥ १९ ॥ श्रुतवतां पण्डितानाम् । रत्नानिस्वा-
 दी मुक्तानीत्यादिर्यथास्तत्र शेषः । नामाल्लोकाश्चिती वप्य इति द.
 ड. ध. पाठः ॥ २१ ॥ हरिणः पाण्डुरः । धृतराष्ट्रस्य नृपतेरिति
 ड. ध. द. पाठः ॥ २४ ॥ पापवुद्धिः सुदुर्मनैरिति द. ड. ध.
 पाठः ॥ २७ ॥ भास्करस्यैव तेनरेति द. ड. ध. पाठः ॥ २९ ॥
 प्रमद् दृढवन्धनम् । गतः प्राप्तः । नोऽस्माभिः ॥ ३० ॥

गजा राष्ट्रधरं कृत्वा धृतराष्ट्रोऽथ शोचति ॥ ३२
 हताः शूराः कृतं पापं विपयोऽर्सां विनाशितः ।
 हत्वानो विगतो मन्युः शोको मां दारयत्ययम् ॥ ३३
 धनञ्जय कृतं पापं कल्याणेनोपहन्यते ।
 [क्यापेनानानुतापेन दानेन तपसाऽपि वा ।
 निवृत्त्या तीर्थगमनाच्छ्रुतिस्मृतिजपेन वा ॥] ३४
 त्यागवांध पुनः पापं नालं कर्तुमिति श्रुतिः ।
 त्यागवाञ्छन्मरणे नाप्नोतीति श्रुतिर्यतः ।
 प्राप्तवर्त्मा कृतमतिर्ज्ञानं संपद्यते तदा ॥ ३५
 स धनञ्जय निर्द्वन्द्वो मुनिर्ज्ञानसमन्वितः ।
 वनमामक्य वः सर्वान्गमिष्यामि परंतप ॥ ३६

न हि कृत्स्नतमो धर्मः शक्यः प्राप्नुमिति श्रुतिः ।
 परिग्रह्यता तन्मे प्रत्यक्षमरिमृदन ॥ ३७
 मया निरुष्टं पापं हि परिग्रहमभीप्सता ।
 जन्मक्षयनिमित्तं च प्राप्तुं शक्यमिति श्रुतिः ॥ ३८
 स परिग्रहमुत्सृज्य कृत्स्नं राज्यं सुखानि च ।
 गमिष्यामि विनिर्मुक्तो विशोको निर्ममः क्वचित् ॥
 प्रशासन्धमिमासुर्वी धेमां निहतकण्टकाम् ।
 न ममार्योऽग्नि राज्येन भोगैर्वा कुरुनन्दन ॥ ४०
 एतावदुवत्वा वचनं कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 उपारमचतः पार्थः कनीयान्प्रत्यभाषत ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजपर्वपर्यणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

युधिष्ठिरं प्रपश्यन् वचनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 अधार्तुन उवाचेद्रमपि क्षिप्त इवाक्षमी ।
 अभिनीततरं वाचयं दृढवादपराक्रमः ॥ १
 दृश्यन्नेन्द्रिगन्तमानमुग्रमुग्रपराक्रमः ।
 भायमानो महातेजाः श्रुत्किणीं परिमल्लिहन् ॥ २
 अर्तुन उवाच ।
 अहो दुःखमहो कृन्तुमहो वैशम्पयमुत्तमम् ।
 यत्कृत्वाऽमानुषं कर्म त्वज्जथाः श्रियमुत्तमाम् ॥ ३
 प्राकृष्टत्वा मदीं लब्ध्वा मयमंपोषपादिताम् ।

हतामित्रः कथं न त्वं त्वज्जथा शुद्धिलाषवात् ॥ ४
 ह्रीयस्व हि कुतो राज्यं दीपमृत्रस्य वा पुनः ।
 किमर्थं च महीपालानवधीः क्रीयमृन्धितः ॥ ५
 यो क्षाजिजीविपेदेक्षं कर्मणा नैव कस्य चित् ।
 ममारम्भान्भुङ्क्षत हतन्वन्मिरकिञ्चनः ।
 सर्वलोकेषु विख्यातो न पुत्रपशुमंहितः ॥ ६
 कापालीं नृप पापिष्ठां श्रुतिमागाय जीवतः ।
 मंस्यज्य राज्यमृद्धं ते लोकोऽयं किं यदिष्यति ॥ ७
 मयोर्गम्भान्ममुन्मृज्य हतन्वन्मिरकिञ्चनः ।

श्रियः शान्तिपर्व ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥
 ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥
 १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥
 १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥
 १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥
 १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥
 १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥
 १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥
 १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥
 १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥

श्रियः शान्तिपर्व ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥
 ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ १२० ॥
 १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥
 १३१ ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥
 १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥
 १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ १६० ॥
 १६१ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥
 १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥ १७४ ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥
 १८१ ॥ १८२ ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ १९० ॥
 १९१ ॥ १९२ ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ १९९ ॥ २०० ॥

कसादाशंससे भैक्षं चर्तुं प्राकृतवत्प्रभो ॥ ८
 कसाद्राजकुले जातो जित्वा कृत्स्नां वसुंधराम् ।
 धर्मार्थावखिलौ हित्वा वनं माँढ्यात्प्रतिप्लसे ॥ ९
 यदीमानि हवींपीह विमथिष्यन्त्यसाधवः ।
 भवता विप्रहीणत्वात्प्राप्तं त्वामेव किल्विषम् ॥ १०
 आकिञ्चन्यं मुनीनां च इति वै नहुपोऽब्रवीत् ।
 कृत्वा नृशंसं ह्यधने धिगस्त्वधनतामिह ॥ ११
 आश्वस्त्यनृपीणां हि विद्यते वेद तद्भवान् ।
 यं त्विमं धर्ममित्याहुर्धनादेप प्रवर्तते ॥ १२
 धर्मं स हरोते तस्य धनं हरति यस्य यः ।
 हियमाणे धने राजन्वयं कस्य क्षमेमहि ॥ १३
 अभिशंसं प्रपश्यन्ति दरिद्रं पार्थतः स्थितम् ।
 दारिद्र्यं पातकं लोके कस्तच्छंसितुमर्हति ॥ १४
 पतितः शोच्यते राजन्निधनश्चापि शोच्यते ।
 विशेषं नाधिगच्छामि पतितस्याधनस्य च ॥ १५
 अर्थेभ्यो हि विष्ट्रेभ्यः संभृतेभ्यस्ततस्ततः ।
 क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ १६
 अर्थाद्धर्मश्च कामश्च स्वर्गश्चैव नराधिप ।
 प्राणयात्राऽपि लोकस्य विना ह्यर्थं न सिद्ध्यति १७
 अर्थेन हि विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।
 विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा १८
 यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य वान्धवाः ।
 यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः १९
 अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विधित्सितुम् ।
 अर्थैरर्था निवच्यन्ते गजैरिव महागजाः ॥ २०
 धर्मः कामश्च स्वर्गश्च हर्षः क्रोधः श्रुतं दमः ।
 अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप ॥ २१
 धनात्कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्धते ।
 नाधनस्यास्त्ययं लोको न परः पुरुषोत्तम ॥ २२

नाधनो धर्मकृत्यानि यथावदनुतिष्ठति ।
 धनाद्धि धर्मः स्रवति शैलादभिनदी यथा ॥ २३
 यः कृशार्थः कृशगवः कृशभृत्यः कृशातिथिः ।
 स वै राजन्कृशो नाम न शरीरकृशः कृशः ॥ २४
 अवेक्षस्य यथान्यायं पश्य देवासुरं यथा ।
 राजन्किमन्यज्जातीनां वधाद्गृह्यन्ति देवताः २५
 न चेद्द्वर्तव्यमन्यस्य कथं तद्धर्ममारभेत ।
 एतावानेव वेदेषु निश्चयः कविभिः कृतः ॥ २६
 अध्येतव्या त्रयी नित्यं भवितव्यं विपश्चिता ।
 सर्वथा धनमाहार्यं यष्टव्यं चापि यत्नतः ॥ २७
 द्रोहाद्वैचेरवाप्तानि दिवि स्थानानि सर्वशः ।
 द्रोहात्किमन्यज्जातीनां गृह्यन्ते येन देवताः ॥ २८
 इति देवा व्यवसिता वेदवादाश्च शाश्वताः ।
 अधीयन्तेऽध्यापयन्ते यजन्ते याजयन्ति च ॥ २९
 कृत्स्नं तदेव तच्छ्रेयो यदप्याददतेऽन्यतः ।
 न पश्यामोऽनपकृतं धनं किञ्चित्कचिद्वयम् ॥ ३०
 एवमेव हि राजानो यजन्ति पृथिवीमिमाम् ।
 जित्वा ममेयं ब्रुवते पुत्रा इव पितुर्धनम् ॥ ३१
 राजपर्ययोऽपि ते स्वर्ग्या धर्मो ह्येषां निरुच्यते ॥ ३२
 यथैव पूर्णादुदधेः स्यन्दन्त्यापो दिशो दश ।
 एवं राजकुलाद्विक्तं पृथिवीं प्रति तिष्ठति ॥ ३३
 आसीदियं दिलीपस्य नृगस्य नहुपस्य च ।
 अंबरीपस्य मान्धातुः पृथिवी सा त्वयि स्थिता ॥ ३४
 स त्वां ब्रुव्यमयो यज्ञः संप्राप्तः सर्वदक्षिणः ।
 तं चेन्न यजसे राजन्प्राप्तस्त्वं राज्यकिल्बिषम् ॥ ३५
 येषां राजाऽश्वमेधेन यजते दक्षिणावता ।
 उपेत्य तस्यावभृथे पूताः सर्वे भवन्ति ते ॥ ३६
 विश्वरूपो महादेवः सर्वमेधे महामखे ।
 जुहाव सर्वभूतानि तथैवात्मानमात्मना ॥ ३७

वत् ॥ ८ ॥ आकिञ्चन्य मुनीनां च राज्यादप्यधिक मतमिति
 यद्वाप्य तदुद्दिश्य नहुपो राजा अधनतामिह विगस्त्वित्यब्रवीत् ।
 अधने धनाभावे निमित्ते सति पुरुषो नृशंसं कर्म कृत्वा जीव-
 तीति दारिद्र्य पापहेतुत्वात्तन्दिदवानिस्वर्थः । आकिञ्चन्यमही-
 नस्य मूल्यवे इति ट. ड. घ. पाठः ॥ ११ ॥ सत्कृत् ज्ञातीनां
 परस्पर युद्धे हतानां हन्तृणां च धेवो नास्तीति तच्छिष्टाचार-

दर्शनेन दृश्यति । अवेक्षस्वेत्यादिना ॥ २५ ॥ अन्यस्य
 परस्य धनं चेन्न हर्तव्यं तसर्हि राजा कथं धर्मेमाचरेत् ।
 तस्य इत्यन्तराभावात्तन् कथयिदित्यर्थः ॥ २६ ॥ विद्व-
 ष्यते उत्कृष्टत्वेन कीर्तते ॥ ३२ ॥ स्यन्दन्ति प्रवृत्तन्ति
 ॥ ३३ ॥ अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रायतोऽयं भूतिवथो नास्त्यन्तमनुशुश्रुम । महाजनपथं गन्ता मा राजन्पथं गमः ॥ ३८

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्यणि राजधर्मपर्यणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

शुभिक्षिण्य विवेकपत्रम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 मूर्तं तापदेकाग्रो मनः श्रोत्रेऽन्तरात्मनि ।
 धारयन्नापि ते श्रुत्वा गेचेते वचनं मम ॥ १
 नार्थमम्यमहं मार्गं न जातु न्यत्कृते पुनः ।
 गच्छेयं तं गमिष्यामि हिन्या ग्राम्यमुग्रान्युत ॥ २
 धैर्यैश्च क्लिप्ता गम्यः पन्था कोत्सीति पृच्छ माम् ।
 अथवा नेच्छमि प्रष्टुमपृच्छन्नापि मे शृणु ॥ ३
 हिन्या ग्राम्यमुग्रान्चारं तप्यमानो महत्तपः ।
 अग्न्ये फलमृलायी चरिष्यामि मृगैः सह ॥ ४
 शुभानोर्धम यथाकालमुभो कालानुपमंशृणु ।
 शृणुः परिमिताहारधर्मवीरजटाधरः ॥ ५
 श्रितवानानपमदः क्षुण्णियामाश्रमक्षमः ।
 तपसा विधिच्छेन शरीरमृपशोपपन् ॥ ६
 मनःकर्णगुग्ना नित्यं शृणुश्रुवायना गिरः ।
 मुदिनानामरणेषु नटनां मृगपक्षिणाम् ॥ ७
 आत्रिघ्न्येऽलान्गन्धान्कुटानां पृथ्वीर्याधाम् ।
 नानारूपान्वने पश्यन्मर्षीयान्नीरजनः ॥ ८
 पानशय्यजनगापि दर्शनं कृत्वागमिनः ।
 नाप्रियायाचरिष्यामि किंपुनर्प्रामिनामिनाम् ॥ ९
 एकान्तशीर्षी विगृह्यन्पहापवनं पतोयन् ।
 विगृह्येऽपि धन्येन यागिभ्यश्चिध तपेयन् ॥ १०
 एवमाग्न्ययाग्यानामुग्रमुद्यारं विधिम् ।
 गौरमानः प्रीतिष्ये देहगम्य गमापनम् ॥ ११

अथर्वकोऽहमेकाहमेकं कृमिन्वनस्पता ।
 चरन्मक्षं मुनिर्मुण्डः क्षपथिष्ये कलेजग्म् ॥ १२
 पांसुभिः समभिच्छन्नः शून्यागाग्रप्रतिश्रयः ।
 पृथमूलनिकेतो वा त्यक्तमर्षिप्रियाप्रियः ॥ १३
 न शोचन्न प्रहृष्येथ तुल्यनिन्दात्ममंस्तुतिः ।
 निगशीर्निर्ममो भूत्वा निर्द्वन्द्वो निष्पग्निरहः ॥ १४
 आत्मारामः प्रमत्तात्मा जडान्धनधिराकृतिः ।
 अशुवाणः परैः कान्तिमंदिनं जातु करपि ॥ १५
 जहमाजहमान्यर्षानिर्विहिंसंश्रुतिविधान् ।
 प्रजाः सर्वाः स्वधर्मस्थाः ममः माणभृतः प्रति ॥ १६
 न चाप्यरहमन्तं चित्रं कुर्वन्शुश्रुतीः क्वचित् ।
 प्रमद्वदतो नित्यं सर्वेन्द्रियगुणपतः ॥ १७
 अपृच्छन्स्वचिन्मार्गं प्रजज्ञेन केनचित् ।
 न दर्शं न दिशं क्वचिदन्तुमिच्छन्विशंपतः ॥ १८
 गमने निरपेक्षं पथादनरलोयन ।
 क्रतुः प्रणिहितो गन्तव्यार्थं ग्यापगिर्वेकः ॥ १९
 स्वभावस्तु प्रयान्यग्रं प्रभवन्त्यशुनान्यपि ।
 द्वन्द्वानि च विगृह्यानि तानि सर्वोपचिन्त्यायन् २०
 अन्यं वा म्यादु वा मोक्षं पूर्यान्नामंनं जातुचित् ।
 अन्येष्वपि चरंताममनामं मम पूरयन् ॥ २१
 विपुमं न्यमाम्गले स्पृहार्गं भुक्तपत्तनं ।
 अतीताप्रमंचारं कालं विगतमिभुक् ॥ २२
 एवकालं चरन्मेषं प्रीत्यथ द्वेष पथ वा ।

शुभिक्षिण्य विवेकपत्रम् ॥ १ ॥
 मूर्तं तापदेकाग्रो मनः श्रोत्रेऽन्तरात्मनि ।
 धारयन्नापि ते श्रुत्वा गेचेते वचनं मम ॥ १
 नार्थमम्यमहं मार्गं न जातु न्यत्कृते पुनः ।
 गच्छेयं तं गमिष्यामि हिन्या ग्राम्यमुग्रान्युत ॥ २
 धैर्यैश्च क्लिप्ता गम्यः पन्था कोत्सीति पृच्छ माम् ।
 अथवा नेच्छमि प्रष्टुमपृच्छन्नापि मे शृणु ॥ ३
 हिन्या ग्राम्यमुग्रान्चारं तप्यमानो महत्तपः ।
 अग्न्ये फलमृलायी चरिष्यामि मृगैः सह ॥ ४
 शुभानोर्धम यथाकालमुभो कालानुपमंशृणु ।
 शृणुः परिमिताहारधर्मवीरजटाधरः ॥ ५
 श्रितवानानपमदः क्षुण्णियामाश्रमक्षमः ।
 तपसा विधिच्छेन शरीरमृपशोपपन् ॥ ६
 मनःकर्णगुग्ना नित्यं शृणुश्रुवायना गिरः ।
 मुदिनानामरणेषु नटनां मृगपक्षिणाम् ॥ ७
 आत्रिघ्न्येऽलान्गन्धान्कुटानां पृथ्वीर्याधाम् ।
 नानारूपान्वने पश्यन्मर्षीयान्नीरजनः ॥ ८
 पानशय्यजनगापि दर्शनं कृत्वागमिनः ।
 नाप्रियायाचरिष्यामि किंपुनर्प्रामिनामिनाम् ॥ ९
 एकान्तशीर्षी विगृह्यन्पहापवनं पतोयन् ।
 विगृह्येऽपि धन्येन यागिभ्यश्चिध तपेयन् ॥ १०
 एवमाग्न्ययाग्यानामुग्रमुद्यारं विधिम् ।
 गौरमानः प्रीतिष्ये देहगम्य गमापनम् ॥ ११

अथर्वकोऽहमेकाहमेकं कृमिन्वनस्पता ।
 चरन्मक्षं मुनिर्मुण्डः क्षपथिष्ये कलेजग्म् ॥ १२
 पांसुभिः समभिच्छन्नः शून्यागाग्रप्रतिश्रयः ।
 पृथमूलनिकेतो वा त्यक्तमर्षिप्रियाप्रियः ॥ १३
 न शोचन्न प्रहृष्येथ तुल्यनिन्दात्ममंस्तुतिः ।
 निगशीर्निर्ममो भूत्वा निर्द्वन्द्वो निष्पग्निरहः ॥ १४
 आत्मारामः प्रमत्तात्मा जडान्धनधिराकृतिः ।
 अशुवाणः परैः कान्तिमंदिनं जातु करपि ॥ १५
 जहमाजहमान्यर्षानिर्विहिंसंश्रुतिविधान् ।
 प्रजाः सर्वाः स्वधर्मस्थाः ममः माणभृतः प्रति ॥ १६
 न चाप्यरहमन्तं चित्रं कुर्वन्शुश्रुतीः क्वचित् ।
 प्रमद्वदतो नित्यं सर्वेन्द्रियगुणपतः ॥ १७
 अपृच्छन्स्वचिन्मार्गं प्रजज्ञेन केनचित् ।
 न दर्शं न दिशं क्वचिदन्तुमिच्छन्विशंपतः ॥ १८
 गमने निरपेक्षं पथादनरलोयन ।
 क्रतुः प्रणिहितो गन्तव्यार्थं ग्यापगिर्वेकः ॥ १९
 स्वभावस्तु प्रयान्यग्रं प्रभवन्त्यशुनान्यपि ।
 द्वन्द्वानि च विगृह्यानि तानि सर्वोपचिन्त्यायन् २०
 अन्यं वा म्यादु वा मोक्षं पूर्यान्नामंनं जातुचित् ।
 अन्येष्वपि चरंताममनामं मम पूरयन् ॥ २१
 विपुमं न्यमाम्गले स्पृहार्गं भुक्तपत्तनं ।
 अतीताप्रमंचारं कालं विगतमिभुक् ॥ २२
 एवकालं चरन्मेषं प्रीत्यथ द्वेष पथ वा ।

स्नेहपाशं विमुच्याहं चरिष्यामि महीमिमाम् ॥ २३
 अलाभे सति वा लाभे समदर्शा महातपाः ।
 न जिजीविषुवत्किञ्चिन्न मुमुर्षुवदाचरन् ॥ २४
 जीवितं मरणं चैव नाभिनन्दन्न च द्विषन् ।
 वास्यैकं तक्षतो ब्राह्मं चन्दनेनैकपुक्षतः ।
 नाकल्याणं न कल्याणं चिन्तयन्नुभयोस्तयोः २५
 याः काश्चिजीवता शक्याः कर्तुमभ्युदयक्रियाः ।
 सर्वास्ताः समभित्यज्य निमेषादिव्यवस्थितः ॥ २६
 तेषु नित्यमसक्तश्च त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियः ।
 अपरित्यक्तसंकल्पः मुनिर्णिक्तात्मकल्मषः ॥ २७
 विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो व्यतीतः सर्ववागुराः ।
 न वशे कस्यचित्तिष्ठन्सधर्मा मातरिश्चनः ॥ २८
 धीतरागश्चरन्नेवं तुष्टिं प्राप्स्यामि मानसीम् ।
 तृष्णया हि महत्पापमज्ञानादसि कारितः ॥ २९
 कुशलाकुशलान्येके कृत्वा कर्माणि मानवाः ।
 कार्यकारणसंश्लिष्टं स्वजनं नाम विभ्रति ॥ ३०

आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्राणं कलेवरम् ।
 प्रतिगृह्णाति तत्पापं कर्तुः कर्मफलं हि तत् ॥ ३१
 एवं संसारचक्रेऽस्मिन्व्याधिद्वे रथचक्रवत् ।
 समेति भूतग्रामोऽयं भूतग्रामेण कार्यवान् ॥ ३२
 जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतम् ।
 अपारमिव चास्त्रस्थं संसारं त्यजतः सुखम् ॥ ३३
 दिवः पतत्सु देवेषु स्थानेभ्यश्च महर्षिषु ।
 को हि नाम भवेनार्थी भवेत्कारणतत्त्ववित् ॥ ३४
 कृत्वा हि विविधं कर्म तत्तद्विघलक्षणम् ।
 पार्थिवैर्नृपतिः स्वल्पैः कारणैरेव बध्यते ॥ ३५
 तस्मात्प्रज्ञानृतमिदं चिरान्तां प्रत्युपस्थितम् ।
 तत्प्राप्य प्रार्थये स्थानमव्ययं श्लाघ्यं ध्रुवम् ॥ ३६
 एतया संततं धृत्या चरन्नेवंप्रकारया ।
 जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतम् ।
 देहं संस्थापयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

बुधिष्ठिरं प्रति भीमसेनवचनम् ॥ १ ॥

भीम उवाच ।
 श्रोत्रियस्त्वेव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
 अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥ १
 आलस्यं कृतचित्तस्य राजधर्मान्मृतयतः ।
 धिनाशे धार्तराष्ट्राणां किं फलं भरतर्षभ ॥ २

क्षमाऽनुकम्पा कारुण्यमानुशंसं न विद्यते ।
 क्षात्रमाचरतो मार्गमपि बन्धोस्त्वदन्तरे ॥ ३
 यदीमां भवतो बुद्धिं विद्याम वयमीदृशीम् ।
 शस्त्रं नैव ग्रहीष्यामो न वधिष्याम कंचन ॥ ४
 भैक्षमेवाचरिष्याम शरीरस्याविमोक्षणात् ।

जिजीविषुवदनादिसग्रहम् । मुमुर्षुवदनादिव्यागम् ॥ २४ ॥
 वासी तक्षायुध तथा ॥ २५ ॥ निमेषोन्मेषाशनपानादिसा-
 रीरनिर्वाहमात्रकर्मस्ववस्थित इत्यर्थः ॥ २६ ॥ तेष्वपि कर्मसु
 असक्तः । अपरित्यक्तो नित्य वशीकृतः सकल्पो मनःक्रिया
 येन । दृढमना इत्यर्थः । मुनिर्णिक्तात्मकल्मषः सम्यग्दृरी-
 कृतधीमलः ॥ २७ ॥ वागुराः स्नेहपाशान् ॥ २८ ॥ एके
 मूढाः कार्यकारणसंश्लिष्ट स्वसुखेन निमित्तभूतेन संलग्न
 क्वादिक विभ्रस्याल्मोषकारकत्वेन पुण्यन्ति । कुश-
 लाकुशलान्येव कृत्वा कर्माणि मानवः । कार्यकारणसंश्लि-
 ष्टः स्वजन नाभिनन्दति इति ड. पाठः ॥ ३० ॥ व्याधिद्वे

आश्रयमाणे । समेति सयोगमेति ॥ ३१ ॥ विविध सामानुपा-
 यवत् विविधलक्षण नानाविधकपटादिरूप कर्म कृत्वा स्वल्पैः
 पार्थिवैः क्षुद्रराजभिर्नृपतिर्महाराजो बध्यते । कारणैः स्थापना-
 नादिभिर्देवैर्भूमिः बहवो मिलिता एक महान्त प्रन्तीत्यर्थः
 ॥ ३५ ॥ यस्माद्दुःखमय क्षयिष्णु च ऐश्वर्यं तस्मात् । स्वयं
 मोक्षम् । अव्ययमपक्षयशून्यम् । श्लाघ्यतमनादि । ध्रुव सदैक-
 रूपम् ॥ ३६ ॥ संस्थापयिष्यामि समापयिष्यामि ॥ ३७ ॥
 नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रोत्रियस्य वेदपाठस्य मन्दत्वादेवाविपश्चितोऽर्थज्ञानश-
 न्यस्य । अनुवाचिन नित्यपाठेन हता नष्टा ॥ १ ॥ स्वदन्तरे

स्नेहपाशं विमुच्यार्हं चरिष्यामि महीमिमाम् ॥ २३
 अलाभे सति वा लाभे समदर्शी महातपाः ।
 न जिजीविषुवार्त्तिकिचिन्न मुमूर्षुषुवदाचरन् ॥ २४
 जीवितं मरणं चैव नाभिनन्दन्न च द्विपन् ।
 वार्त्स्यैकं तक्षतो वाहुं चन्दनेनैकपुधतः ।
 नाकल्याणं न कल्याणं चिन्तयन्नुभयोस्तपोः २५
 याः काश्चिज्जीवता श्रवयाः कर्तुमभ्युदयक्रियाः ।
 सर्वास्ताः समभित्यज्य निमेषादिव्यवस्थितः ॥ २६
 तेषु नित्यमसक्तश्च त्यक्तसर्वेन्द्रियक्रियाः ।
 अपरित्यक्तसंकल्पः सुनिर्णिक्तात्मकल्पपः ॥ २७
 विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्यो व्यतीतः सर्ववासुराः ।
 न वशे कस्यचित्तिष्ठन्सधर्मा मातरिश्चनः ॥ २८
 वीतरामश्चरन्नेवं तृष्टिं प्राप्स्यामि मानसीम् ।
 तृष्णया हि महत्पापमज्ञानादसि कारितः ॥ २९
 कुशलाकुशलान्येके कृत्वा कर्माणि मानवाः ।
 कार्यकारणसंश्लिष्टं स्वजनं नाम विप्रति ॥ ३०

॥ इति धीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

युधिष्ठिरति भीमसेनवचनम् ॥ १ ॥

भीम उवाच ।
 श्रोत्रियस्त्वैव तं राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
 अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तच्चार्यार्थदर्शिनी ॥ १
 आलस्ये कृतचित्तस्य राजधर्मान्मसूयतः ।
 विनाशे धार्तराष्ट्राणां किं फलं भरतर्षभ ॥ २

जिजीविषुवदनादिसंग्रहम् । मुमूर्षुषुवदादित्यागम् ॥ २४ ॥
 वार्त्स्यैकं तक्षतो वाहुं ॥ २५ ॥ निमेषोन्मेषाद्यमपानादिया-
 रीरनिर्वाहमात्रकर्मस्त्वपश्चित इत्यर्थः ॥ २६ ॥ तेषुपि कर्मेषु
 असक्तः । अपरित्यक्तो नित्यं वशीकृतः संकल्पो मनःक्रिया
 येन । दृढमना इत्यर्थः । सुनिर्णिक्तात्मकल्पपः सम्यग्दूरी-
 कृतभीमलः ॥ २७ ॥ वासुराः शैलपादान् ॥ २८ ॥ एके
 मूढाः कार्यकारणसंश्लिष्टं स्वजन्मेन निमित्तभूतेन संलग्नं
 रुपादिकं दिव्यस्यास्तोत्रकारकत्वेन पुण्यन्ति । कुश-
 लाकुशलान्येव कृत्वा कर्माणि मानवः । कार्यकारणसंश्लि-
 ष्टः स्वजनं नामिनन्दति इति ड. पाठः ॥ ३० ॥ व्याख्येदे

आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्राणं कलेवरम् ।
 प्रतिशुक्राति तत्पापं कर्तुः कर्मफलं हि तत् ॥ ३१
 एवं संसारचक्रेऽसिन्ध्याविद्वे रथचक्रवत् ।
 समेति भूतग्रामोऽयं भूतग्रामेण कार्यवान् ॥ ३२
 जन्ममृत्युजराव्याधिषेदनाभिरभिद्रुतम् ।
 अपारमिव चास्वस्थं संसारं त्यजतः सुखम् ॥ ३३
 दिवः पतत्सु देवेषु स्थानेभ्यश्च महर्षिषु ।
 को हि नाम भवेनार्थी भवेत्कारणतच्चविद् ॥ ३४
 कृत्वा हि विविधं कर्म तत्तद्विधिषुलक्षणम् ।
 पार्थिवैर्नृपतिः स्वल्पं कारणैरेव वध्यते ॥ ३५
 तस्मात्प्रज्ञामृतमिदं चिरान्तां प्रत्युपस्थितम् ।
 तत्प्राप्य प्रार्थये स्थानमच्ययं शश्वतं ध्रुवम् ॥ ३६
 एतथा संततं धृत्या चरन्नेवंमकारया ।
 जन्ममृत्युजराव्याधिषेदनाभिरभिद्रुतम् ।
 देहं संस्थापयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ॥ ३७

क्षमाऽनुकम्पा कारुण्यमानुशंसं न विद्यते ।
 क्षात्रमाचरतो मार्गमपि ब्रन्धोस्त्वदन्तरे ॥ ३
 यदीमां भवतो बुद्धिं विद्याम वयमीदृशीम् ।
 शस्त्रं नैव ग्रहीष्यामो न वधिष्याम कंचन ॥ ४
 भैक्षमेवाचरिष्याम शरीरस्वामिभोक्षणत् ।

आश्रयमाणे । समेति संयोगमेति ॥ ३२ ॥ विविधं रामायुष-
 यवत् विविधलक्षणं नानाविधकपटादिरूपं कर्म कृत्वा स्वल्पैः
 पार्थिवैः क्षुद्रराजसिन्धुपतिमैक्षाराजो वध्यते । कारणैः स्वापमान-
 नाभिर्भिर्द्वेषिभिः बहवो मिलित्वा एकं महान्तं प्रन्तीत्यर्थः
 ॥ ३५ ॥ यस्माद्दुःखमयं क्षयिष्यु च ऐश्वर्यं तस्मात् । स्वल्पं
 मोक्षम् । अन्यवपुषश्चक्रेण्यम् । शाश्वतमनादि । ध्रुवं सदैक-
 रूपम् ॥ ३६ ॥ संस्थापयिष्यामि समापयिष्यामि ॥ ३७ ॥
 नवमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रोत्रियस्य वेदपाठकस्य मन्दत्यादेवाविपश्चितोऽर्थज्ञान-
 न्यस्य । अनुवाकमेव नित्यपाठेन हता तथा ॥ १ ॥ स्वदन्तरे

न चेदं दारुणं युद्धमभविष्यन्महीक्षिताम् ॥ ५
 प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति वै कवयो विदुः ।
 स्थावरं जङ्गमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ ६
 आददानस्य चैद्राज्यं ये केचित्परिपन्थिनः ।
 हन्तव्यास्त इति प्राजाः क्षत्रधर्मविदो विदुः ॥ ७
 ते सद्योपा हताऽस्माभिरन्नस्य परिपन्थिनः ।
 तान्दत्त्वा भुङ्क्ते धर्मेण युधिष्ठिर महीमिमाम् ॥ ८
 यथा हि पुरुषः गत्वा ह्यपमप्राप्य चोदकम् ।
 पद्भिर्दुग्धो निवर्तते कर्मदे नस्तथोपमम् ॥ ९
 यथाऽऽन्य महावृक्षमपहृत्य ततो मधु ।
 अप्राप्य निधनं गच्छेत्कर्मदे नस्तथोपमम् ॥ १०
 यथा महान्तमध्वानमाश्रया पुरुषः पतन ।
 ग निराशो निवर्तते कर्मतन्मथोपमम् ॥ ११
 यथा शून्यान्घातयित्वा पुरुषः कुम्भनन्दन ।
 आन्मानं घातयेन्पश्चात्कर्मदे नस्तथोपमम् ॥ १२
 यथाक्षं धुधितो लब्ध्वा न भुङ्क्तेऽप्यहच्छ्रया ।
 कामी च कामिनीं लब्ध्वा कर्मदे नस्तथोपमम् ॥ १३
 यथेमात्र गर्वा हि यद्यथं मन्दचेतसम् ।
 त्यां राजन्नुगच्छामो ज्येष्ठोऽयमिति भाग ॥ १४
 यथं हि चादूषलिनः कृतनिषा मनन्विनः ।
 र्त्तयन् वारस्य तिष्ठामो यथैराशक्तयन्मथा ॥ १५
 अफलीकृत्तान्मात्रेणाध्वनिर्धर्मद्वये ।
 कथं वै नानुपश्येयुर्जनाः पश्यन् यादृशम् ॥ १६

आपत्काले हि मन्यामः कर्तव्य इति शिष्यते ।
 जरयाऽभिपरीतेन शत्रुभिर्व्यसितेन वा ॥ १७
 तस्मादिह कृतप्रज्ञान्त्यागं न परिचक्षते ।
 धर्मन्यतिक्रमं चैव मन्यन्ते मूर्खमदंशिनः ॥ १८
 कथं तस्मात्समुत्पन्नान्तन्निष्ठास्तदुपाश्रयाः ।
 तदेव निन्दां भाषेयुर्घाता तत्र न गर्हते ॥ १९
 श्रिया विहीनैरधर्नैर्नास्तिकैः संप्रवर्तितम् ।
 वेदवादस्य विज्ञानं मत्याभाममिधानृतम् ॥ २०
 शस्यं तु मौनमाश्रय विभ्रताऽऽन्मानमात्मना ।
 धर्मच्छत्र ममाश्रय च्यवितुं न तु जीवितुम् ॥ २१
 शस्यं पुनरग्नयेषु सुरमकेन जीवितुम् ।
 अविभ्रता पुत्रपौत्रान्द्वेषार्पणनिधीन्विश्वम् ॥ २२
 नेमे मृगाः मृगजितो न वराहा न पक्षिणः ।
 अधान्येन प्रकारेण पुण्यमाहुर्न ते जनाः ॥ २३
 यदि संन्यामतः मिद्विं राजा कथिदवामुवात् ।
 परेताथ द्वुमार्थं क्षिप्रं मिद्विमनामुयुः ॥ २४
 एते हि नित्यमन्यामा दृश्यन्ते निरुपद्रवाः ।
 अपरिग्रहवन्तश्च मततं ब्रह्मचारिणः ॥ २५
 अथ चेदान्मभाग्येषु नान्येषां मिद्विमधुते ।
 तस्मात्कर्मव कर्तव्यं नाम्नि मिद्विकर्मणः ॥ २६
 अद्वैतः सृष्टपरमं ब्रह्मनः मिद्विमामुयुः ।
 तेपामान्देव मत्स्योऽन्यः कथनं निवृत्ते ॥ २७

अस्मिन्महाभारते... अत्रैवैतन्महाभारतं प्रकृतम्... अत्रैवैतन्महाभारतं प्रकृतम्... अत्रैवैतन्महाभारतं प्रकृतम्...

धर्मस्य ललाटे न कल्पंते न सिद्धये । धर्मोऽस्ति नित्यमव्ययं... धर्मोऽस्ति नित्यमव्ययं... धर्मोऽस्ति नित्यमव्ययं...

तपः श्रेष्ठं प्रजानां हि मूलमेतन्न संशयः ।
 कुटुम्बविधिनाऽनेन यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ २१ ॥
 एतद्दिदुस्तपो विप्रा द्वन्द्वातीता विमत्सराः ।
 एतस्माद्देवमध्ये तु लोकेषु तप उच्यते ॥ २२ ॥
 दुराधर्मं पदं चैव गच्छन्ति विधसाशिनः ।
 सायंप्रातर्विभज्यान्नं स्वकुटुम्बे यथाविधि ॥ २३ ॥
 दद्यात्तिथिभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः स्वजनाय च ।
 अवशिष्टानि येऽभ्रन्ति तानाहुर्विधसाशिनः ॥ २४ ॥
 तस्मात्स्वधर्ममास्थाय सुव्रताः सत्यवादिनः ।

लोकस्य गुरवो भूत्वा ते भवन्त्यनुपस्कृताः ॥ २५ ॥
 विदिवं प्राप्य शक्रस्य स्वर्गलोके विमत्सराः ।
 वसन्ति शाश्वतान्वर्षाञ्जना दुष्करकारिणः ॥ २६ ॥
 अर्जुन उवाच ।
 ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।
 उत्सृज्य नास्तिकमतिं गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रिताः ॥ २७ ॥
 तस्माच्चमपि सर्वत्र धर्ममालम्ब्य शाश्वतम् ।
 मशाधि पृथिवीं कृत्स्नां हताभिन्नां नरोत्तम ॥ २८ ॥

॥ इति भीष्ममहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

सुषिष्टिंप्रति नकुलवाचयम् ॥ १ ॥

वंशपायन उवाच ।
 अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा नकुलो वाचयमब्रवीत् ।
 गजानमभिसंप्रेक्ष्य भयधर्मभृतां वरम् ॥ १ ॥
 अनुकृप्य महाप्राप्तो भ्रातृश्रिचमरिंदम ।
 पृथोरस्को महापादृन्नाभ्रासो मितभापिता ॥ २ ॥
 नकुल उवाच ।
 विशाणयुषे देवानां सर्वेषामप्रयथिनाः ।
 तस्माद्विदि महागज देवाः कर्मकले स्थिताः ॥ ३ ॥
 अनाम्निकानां भूतानां प्राणदाः पितरथ ये ।
 तेष्वपि कर्मव कुर्वन्ति विधिं पश्यस्य पार्थिव ॥ ४ ॥
 षेदसादापदिदाम्नु तान्विदि भृशनाम्निकान् ।
 न हि षेदोक्तमनुज्य विनः सर्वेषु कर्मसु ॥ ५ ॥
 देवयानेन नारस्य पृष्टमाप्नोति भारत ।

अत्याभ्रमानयं सर्वानित्याहुर्वेदनिश्चयाः ॥ ६ ॥
 ब्राह्मणाः श्रुतिसंपन्नास्ताम्रिवोष नरापिप ।
 विज्ञानि धर्मलक्ष्यानि क्रतुमुत्प्रेष्यवासुजन् ॥ ७ ॥
 कृतात्मा म महाराज सर्वं त्यागी स्यूतो नरः ॥ ८ ॥
 अनवेक्ष्य सुगतादानं तर्पयोर्ध्वं प्रतिष्ठिनः ।
 आत्मत्यागी महाराज स त्यागी मापगो मतः ॥ ९ ॥
 अनिकेतः परिपतन्मूलभ्रमो मुनिः ।
 अयाचकः गदायोगी स त्यागी पार्थ भिक्षुकः ॥ १० ॥
 शोषहर्षोयनात्स्य पैशुन्यं च विशेषतः ।
 विप्रो यदानार्थनि यः स त्यागी गुरुभूजकः ॥ ११ ॥
 आभमांस्तुलया मयान्वृत्तानाहुर्मनीषिणः ।
 एकतथ त्रयो गजन्मृहस्याभ्रम पृथगः ॥ १२ ॥
 गर्भीक्ष्य तुलया पार्थ कामं स्वर्गं च भारत ।

एतस्मात् सर्वेषां भयधर्मभृतां वरम् ॥ १ ॥
 अनुकृप्य महाप्राप्तो भ्रातृश्रिचमरिंदम ॥ २ ॥
 पृथोरस्को महापादृन्नाभ्रासो मितभापिता ॥ ३ ॥

विशालयुषे देवानां सर्वेषामप्रयथिनाः ॥ ४ ॥
 तस्माद्विदि महागज देवाः कर्मकले स्थिताः ॥ ५ ॥
 अनाम्निकानां भूतानां प्राणदाः पितरथ ये ॥ ६ ॥
 तेष्वपि कर्मव कुर्वन्ति विधिं पश्यस्य पार्थिव ॥ ७ ॥
 षेदसादापदिदाम्नु तान्विदि भृशनाम्निकान् ॥ ८ ॥
 न हि षेदोक्तमनुज्य विनः सर्वेषु कर्मसु ॥ ९ ॥
 देवयानेन नारस्य पृष्टमाप्नोति भारत ॥ १० ॥

अत्याभ्रमानयं सर्वानित्याहुर्वेदनिश्चयाः ॥ ११ ॥
 ब्राह्मणाः श्रुतिसंपन्नास्ताम्रिवोष नरापिप ॥ १२ ॥
 विज्ञानि धर्मलक्ष्यानि क्रतुमुत्प्रेष्यवासुजन् ॥ १३ ॥
 कृतात्मा म महाराज सर्वं त्यागी स्यूतो नरः ॥ १४ ॥
 अनवेक्ष्य सुगतादानं तर्पयोर्ध्वं प्रतिष्ठिनः ॥ १५ ॥
 आत्मत्यागी महाराज स त्यागी मापगो मतः ॥ १६ ॥
 अनिकेतः परिपतन्मूलभ्रमो मुनिः ॥ १७ ॥
 अयाचकः गदायोगी स त्यागी पार्थ भिक्षुकः ॥ १८ ॥
 शोषहर्षोयनात्स्य पैशुन्यं च विशेषतः ॥ १९ ॥
 विप्रो यदानार्थनि यः स त्यागी गुरुभूजकः ॥ २० ॥
 आभमांस्तुलया मयान्वृत्तानाहुर्मनीषिणः ॥ २१ ॥
 एकतथ त्रयो गजन्मृहस्याभ्रम पृथगः ॥ २२ ॥
 गर्भीक्ष्य तुलया पार्थ कामं स्वर्गं च भारत ॥ २३ ॥

अयं पन्था महर्षिणाभिधं लोकविदां गतिः ॥ १३
 इति यः कुरुते भावं स त्यागी भरतर्षभ ।
 नरः परित्यज्य गृहान्वनमेति विमूढवत् ॥ १४
 यदा कामान्समीक्षेत धर्मवैतसिको नरः ।
 अथैनं मृत्युपाशेन कण्ठे बध्नाति मृत्युराद् ॥ १५
 अभिमानकृतं कर्म नैतत्फलवदुच्यते ।
 त्यागयुक्तं महाराज सर्वमेव महाफलम् ॥ १६
 शमो दमस्तथा धैर्यं सत्यं शौचमथार्जवम् ।
 यज्ञो धृतिश्च धर्मश्च नित्यमार्पो विधिः स्मृतः ॥ १७
 पितृदेवातिथिकृते समारम्भोऽत्र शस्यते ।
 अत्रैव हि महाराज त्रिवर्गः केवलं फलम् ॥ १८
 एतस्मिन्वर्तमानस्य विधौ विप्रनिषेविते ।
 त्यागिनः प्रसृतस्येह नोच्छिचिर्विघ्नते क्वचित् ॥ १९
 असृजद्वि प्रजा राजन्प्रजापतिरकल्मषः ।
 मां यद्ध्यन्तीति धर्मात्मा यज्ञैर्विधिदक्षिणैः ॥ २०
 वीरुधश्चैव वृक्षांश्च यज्ञार्थं वै तथोपधीः ।
 पशुंश्चैव तथा मेघ्यान्यज्ञार्थानि हवींषि च ॥ २१
 गृहस्थाश्रमिणस्तच्च यज्ञकर्माविरोधितम् ।
 तस्माद्गार्हस्थ्यमेवेह दुष्करं दुर्लभं तथा ॥ २२
 तत्संप्राप्य गृहस्था ये पशुधान्वधनान्विताः ।
 न यजन्ते महाराज शाश्वतं तेषु किल्बिषम् ॥ २३
 स्वाध्याययज्ञा ऋषयो ज्ञानयज्ञास्तथा परे ।
 अथापरे महायज्ञान्मनस्येव वितन्वते ॥ २४
 इदमन्यन्महाराज विद्वद्भिः कथितं मम ।
 भूमिरग्निश्च वायुश्च न चापो न दिवाकरः ॥ २५
 नक्षत्राणि न चन्द्रश्च न दिशः काल एव च ।
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च न गन्धो न रसः क्वचित् ॥ २६
 न च सन्ति प्रमाणानि यैः प्रमेयं प्रसाध्यते ।
 प्रत्यक्षमनुमानं च नोपमानमथागमः ॥ २७
 नाथोपचिर्न चैतिह्यं न दृष्टान्तो न संशयः ।
 न क्वचिन्निर्णयो राजन्न धर्माधर्म एव च ॥ २८
 विर्यकं स्यावरं चैव न देवा न च मानुषाः ।

वर्णाश्रमविभागाश्च न च कर्ता न कामकृत् ।
 न चार्थश्च विभूतिश्च न चार्थस्य विचेष्टितम् ॥ २९
 तमोभूतमिदं सर्वमनालोकं जगद्गृह्य ।
 न चात्मा विद्यमानोपि मनसा योगमिच्छति ॥ ३०
 अचेतनं मनस्वासीदात्मा एव सचेतनः ।
 ईश्वरश्चेतनस्त्वेकस्तेनेदं गहनीकृतम् ।
 मन्त्राश्च चेतना राजन्न च देहेन योजिताः ॥ ३१
 तेन विश्वसृजो नाम ऋषयो मन्त्रदेवताः ।
 चैतन्यमीश्वरात्प्राप्य ब्रह्माण्डं तैर्विनिर्मितम् ॥ ३२
 इद्वा विश्वसृजं यज्ञं निर्मितः प्रपितामहः ।
 सृष्टिस्तेन समारब्धा प्रसादादीश्वरस्य च ॥ ३३
 चैतन्यमीश्वरस्येदं सचेतनमिदं जगत् ।
 योगेन च समाविष्टं जगत्कृत्स्नं च शंभुना ॥ ३४
 धर्मश्चाथैश्च कामश्च उक्तो मोक्षश्च संक्षये ।
 ब्रह्मणः परमेशस्य ईश्वरेण यदृच्छया ॥ ३५
 अज्ञो जन्तुरनीशश्च भाजनं सुखदुःखयोः ।
 ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥ ३६
 प्रधानं पुरुषं चैव आत्मानं सर्वदेहिनाम् ।
 मनसा विषयैश्चैव चेतनेन प्रचोदिताः ।
 सुखदुःखेन युज्यन्ते कर्मभिश्च प्रचोदिताः ॥ ३७
 वर्णाश्रमविभागाश्च ईश्वरेण प्रवर्तिताः ।
 सदेवासुरगन्धर्व येनेदं निर्मितं जगत् ॥ ३८
 त्वं चान्ये च महाराज ईश्वरस्य वशे स्थिताः ।
 जीवन्ते च भ्रियन्ते च न स्वतन्त्राः कथंचन ॥ ३९
 हित्वाहित्वा च भूतानि हत्वा सर्वमिदं जगत् ।
 यजन्ते कर्मणा देवा न स पापेन लिप्यते ॥ ४०
 हिंसात्मकानि कर्माणि सर्वेषां गृहमेधिनाम् ।
 देवतानामृषीणां च ते च यान्ति परां गतिम् ॥ ४१
 पातिताः शत्रवः पूर्वं सर्वत्र वसुधाधिपः ।
 प्रजानां हितकामैश्च आत्मनश्च हितैपिभिः ॥ ४२
 यदि तत्र भवेत्पापं कथं ते स्वर्गमास्थिताः ।
 न प्राप्ता नरकं राजन्वैष्टिताः पापकर्मभिः ॥ ४३ ॥

गतिथेलथं ॥ १३ ॥ धर्मवैतसिको धर्मव्यजी ॥ १५ ॥ त्याग-
 युक्तं अभिमानव्यगोपेतम् ॥ १६ ॥ आपः ऋषीणां हितः

॥ १७ ॥ अत्र गार्हस्थ्ये ॥ १८ ॥ दह विधौ । प्रयुक्तस्य विष्ठा-
 यतः ॥ १९ ॥

एवं मनःसमाधानं मार्गमातिष्ठतो नृप ।
 द्विजातेर्ब्रह्मभूतस्य स्पृहयन्ति दिवांससः ॥ ४४
 स रत्नानि विचित्राणि संहृतानि ततस्ततः ।
 मखेष्वनभिसन्त्यज्य नास्तिवयमभिजल्पसि ॥ ४५
 कुटुम्बमास्थिते त्यागं न पश्यामि नराधिप ।
 राजमूयाश्वमेधेषु सर्वमेधेषु वा पुनः ॥ ४६
 ये चान्ये क्रतवस्त्रात ब्राह्मणैरभिपूजिताः ।
 तैर्यजस्व महीपाल शक्रो देवपतिर्यथा ॥ ४७
 राज्ञः प्रमाददोषेण दस्युभिः परिभ्रुप्यताम् ।
 अशरण्यः प्रजानां यः स राजा कलिरुच्यते ॥ ४८
 अध्यान्मार्थं दासीथ कणेश्च स्वलंकृताः ।
 ग्रामाञ्जनपदार्थं धेत्राणि च गृहाणि च ॥ ४९
 अप्रदाय द्विजातिभ्यो मात्मर्याविष्टचेतमः ।
 वयं ते राजकलयो भविष्याम विश्रांते ॥ ५०
 अदातागोऽशरण्याश्च राजकिल्बिषभागिनः ।
 दृःस्थानामेव भोक्तागो न सुराणामांकदाचन ॥ ५१

अनिष्टा च महायज्ञैरकृत्वा च पितृम्वधाम् ।
 तीर्थेष्वनभिसंपुत्र्य प्रव्रजिष्यसि चेत्यभो ॥ ५२
 छिन्नाभ्रमिव गन्तासि विलयं भारतेरितम् ।
 लोकयोरुभयोर्भ्रष्टो ह्यन्तराले व्यवस्थितः ॥ ५३
 अन्तर्बहिश्च यत्किञ्चिन्मनोव्यासहकारकम् ।
 परित्यज्य भवेत्त्यागी न हित्वा प्रतितिष्ठति ॥ ५४
 एतस्मिन्वर्तमानस्य विद्या विप्रनिषेधिते ।
 ब्राह्मणस्य महाराज नोच्छिचिर्विद्यते क्वचिद् ॥ ५५
 निहत्य शत्रून्तरसा समृद्धा-
 शक्रो यथा दैत्यवलाति सहये ।
 कः पार्थ शौचेन्निरतः स्वधर्मे
 पूर्वः स्मृते पार्थिवशिष्टजुष्टे ॥ ५६
 धात्रेण धर्मेण पराक्रमेण
 जित्वा महीं मन्त्रविद्व्यः प्रदाय ।
 नाकस्य शृष्टेऽग्नि नरेन्द्र गन्ता
 न शौचिनत्वं भवताऽथ पार्थ ॥ ५७

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजपर्वरथिनि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

धर्मोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

पुषिष्टिर्भति महदेववचनम् ॥ १ ॥

महदेव उवाच ।
 न पापं द्रव्यमुत्सृज्य निद्रिभंरति भारत ।
 शार्ङ्गं द्रव्यमुत्सृज्य निद्रिभंरति वा न वा ॥ १
 पापद्रव्यविमुक्तस्य शार्ङ्गस्यनुत्सृज्यतः ।
 गो धर्मो वस्तुर्वा वा स्याद्विपत्तां नपथाऽस्तु नः ॥ २
 शार्ङ्गं द्रव्यमुत्सृज्य पृथिवीमनुत्सृज्यतः ।
 यो धर्मो वस्तुर्वा वा स्यान्मुद्गां नपथाऽस्तु नः ॥ ३
 यथाऽस्तु भवेन्मुत्सृज्यधर्मं प्रथमं शाभतम् ।
 धर्मेति शार्ङ्गं मुत्सृज्य धर्मेति वा शाभतम् ॥ ४
 प्रथमं तु गो गजभान्तन्येव ममाधिर्ता ।
 नष्टवसानां भूतानि योजयन्तामनेजयम् ॥ ५

अविनाशोऽस्य मन्वस्य नियतो यदि भारत ।
 हिन्या शर्ङ्गं भूतानां न हिंसा प्रनिषन्मते ॥ ६
 अथापि च महोत्सृजिः मन्वस्य प्रत्यपमथा ।
 नष्टे शर्ङ्गे नष्टः स्याद्भूया च स्यात्क्रियापथः ॥ ७
 तन्मादेकान्तमुत्सृज्य पूर्वः पूर्वगर्भ यः ।
 पन्था निषेधितः मद्भिः न निषेधो विज्ञानता ॥ ८
 'मार्थं सुवेन मनुना गथाऽन्वेषकत्वनिधिः ।
 यययं ह्यथमः पन्थाः पन्थागर्भनिषेधितः ॥ ९
 कृत्वादिपुत्रानि मुत्सृज्य च भारत ।
 पुत्रानि पशुधर्मं सुनेपमरुती नृप ॥ १०
 मन्वाऽपि पृथिवीं कृत्वा महत्तारव्यहमाद् ।

पुषिष्टिर्भति महदेववचनम् ॥ १ ॥
 १. न पापं द्रव्यमुत्सृज्य निद्रिभंरति भारत ।
 २. शार्ङ्गं द्रव्यमुत्सृज्य निद्रिभंरति वा न वा ॥ १
 ३. पापद्रव्यविमुक्तस्य शार्ङ्गस्यनुत्सृज्यतः ।
 ४. गो धर्मो वस्तुर्वा वा स्याद्विपत्तां नपथाऽस्तु नः ॥ २
 ५. शार्ङ्गं द्रव्यमुत्सृज्य पृथिवीमनुत्सृज्यतः ।
 ६. यो धर्मो वस्तुर्वा वा स्यान्मुद्गां नपथाऽस्तु नः ॥ ३
 ७. यथाऽस्तु भवेन्मुत्सृज्यधर्मं प्रथमं शाभतम् ।
 ८. धर्मेति शार्ङ्गं मुत्सृज्य धर्मेति वा शाभतम् ॥ ४
 ९. प्रथमं तु गो गजभान्तन्येव ममाधिर्ता ।
 १०. नष्टवसानां भूतानि योजयन्तामनेजयम् ॥ ५

न भुङ्क्ते यो नृपः सम्यक्किफलं तस्य जीविते ॥ ११
 अथवा वसतो राजन्वने वन्येन जीवतः ।
 द्रव्येषु यस्य ममता मृत्योरास्ये स वर्तते ॥ १२
 बाह्यान्तराणां भूतानां स्वभावं पश्य भारत ।
 ये तु पश्यन्ति तद्भूतं मुच्यन्ते ते महाभयात् ॥ १३

भवान्पिता भवान्माता भवान्भ्राता भवान्गुरुः ।
 दुःखप्रलापानार्तस्य तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ १४
 तथ्यं वा यदि वास्तथ्यं यन्मथैतत्प्रभाषितम् ।
 तद्विद्वि पृथिवीपाल भक्त्या भरतसचम ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

युधिष्ठिरं प्रति द्रौपदीवचनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 अव्याहरति कौन्तेये धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 भ्रातृणां भ्रुवतां तांस्तान्निविधान्वेदनिश्चयान् ॥ १
 महाभिजनसंपन्ना श्रीमत्यायतलोचना ।
 अभ्यभाषत राजानं द्रौपदी योषितां वरा ॥ २
 आसीनमृषमं राज्ञां भ्रातृभिः परिवारितम् ।
 सिंहशार्दूलसदृशैर्वीरैरिव यूथपम् ॥ ३
 अभिमानवती नित्यं विशेषेण युधिष्ठिरे ।
 लालिता सततं राज्ञा धर्माधर्मनिदर्शिनी ॥ ४
 आमन्त्रयित्वा सुश्रोणी साम्ना परमवल्गुना ।
 भर्तारमभिसंस्पृश्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ ५
 द्रौपदुक्ताञ्च ।

इमे ते आतरः पार्थ शुष्यन्ते स्तोकका इव ।
 वावाश्यमानास्तित्थन्ति न चैनानभिनन्दसे ॥ ६
 नन्दयैतान्महाराज मत्तानिव महाद्विपान् ।
 उपपन्नेन वाक्येन सततं दुःखभागिनः ॥ ७
 कथं द्वैतवने राजन्पूर्वमुक्त्वा तथा वचः ।
 आवृणोतान्स सहिताञ्शीतवातातपादितान् ॥ ८
 वयं दुर्योधनं हत्वा भृष्टे भोक्ष्याम मेदिनीम् ।
 संपूर्णा सर्वकामानामाहवे विजयैपिणः ॥ ९
 नृवीरांश्च रथान्हत्वा निहत्य च महागजान् ।
 संस्तीर्य च रथैर्भूमिं ससादिभिरदिमाः ॥ १०
 गजेभ्य विविधैर्वज्रैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ।

वनवासकृतं दुःखं भविष्यति सुखाय नः ॥ ११
 इत्येतानेवमुक्त्वा त्वं स्वयं धर्मभृतां वर ।
 कथमद्य पुनर्वीर विनिहंसि मनांसि नः ॥ १२
 न क्लीबो वसुधां भुङ्क्ते न क्लीबो धनमश्रुते ।
 न क्लीबस्य गृहे पुत्रा मत्स्याः पङ्क इवासते ॥ १३
 नादण्डः क्षत्रियो भाति नादण्डो भूमिमश्रुते ।
 नादण्डस्य प्रजा राज्ञः सुखं विन्दन्ति भारत ॥ १४
 'सदेवागुरगन्धर्वैरप्सरोभिर्विभूषितम् ।
 रक्षोभिर्गुहकैर्नागैर्मनुष्यैश्च विभूषितम् ॥ १५
 त्रिवर्गेण च संपूर्णं त्रिवर्गस्यागमेन च ।
 दण्डेनाभ्याहृतं सर्वं जगद्गोपाय कल्पते ॥ १६
 स्वयंभुवं नदीपाल जगन्मं शृणु शाश्वतम् ।
 विप्राणां विदितश्चार्यं तव चैव विशांपते ॥ १७
 अराजके हि लोकेऽस्मिन्सर्वतो विद्रुते भयात् ।
 रक्षार्थमस्य लोकस्य राजानमसृजत्प्रभुः ।
 महाकायं महावीर्यं पालने जगतः क्षमम् ॥ १८
 अनिलाप्रियमार्काणामिन्द्रस्य वरुणस्य च ।
 चन्द्रविचेतशयोर्धैव मात्रा निर्हृत्य शार्धतीः ॥ १९
 यसादेपां सुरेन्द्राणां संभवत्यंशतो नृपः ।
 तस्मादभिभवत्येप सर्वभूतानि तेजसा ॥ २०
 तपत्यादित्यवचैव चक्षुषि च मनांसि च ।
 न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥ २१
 सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमश्च धर्मराट् ।

सोऽर्कः सोमश्च धर्मराट् ।
 सोऽर्कः सोमश्च धर्मराट् ।
 उपपन्नेन मुष्णितुकेन ॥ ७ ॥ सर्वकामानां सर्वैर्यैः ॥ ९ ॥

श्रीवोऽधीरः । अविपाला इवारात इति. ट. ड. पाठः । वरत
 पाठा इवायत इति य. पाठः ॥ १३ ॥

स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रतापवान् ॥ २२
 पितामहस्य देवस्य विष्णोः शर्वस्य चैव हि ।
 ऋषीणां चैव सर्वेषां तस्मिंस्तेजः प्रतिष्ठितम् ॥ २३
 बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता तेषां नररूपेण तिष्ठति ॥ २४
 एकमेव दहत्वग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
 कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥ २५
 घृतराष्ट्रकुलं दग्धं क्रोधोद्धतेन वहिना ।
 मत्स्यक्षमेतल्लोकस्य मंशयो हि न विद्यते ॥ २६
 कुलजो घृत्संपन्नो धार्मिकश्च महीपतिः ।
 प्रजानां पालने युक्तः पूज्यते देवतरेपि ॥ २७
 कार्यं योऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः ।
 कुर्वते धर्ममिद्वयं वैश्वरूप्यं पुनःपुनः ॥ २८
 तस्य प्रगादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।
 मृत्युश्च वमति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥ २९
 सं यन्तु द्वेष्टि मंमोहात्स विनश्यति मानवः ।
 तस्य शाशुविनाशाय राजाऽपि कुरुते मनः ॥ ३०
 तस्माद्दमं यदिष्टुं न व्यवस्यति पार्थिवः ।
 अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तद्धर्मं न विचालयेत् ॥ ३१
 तस्यार्थं सर्वभूतानां गोमारं धर्ममान्मजम् ।
 ब्रह्मतेजोमयं दण्डममृजत्पूर्वमीश्वरः ॥ ३२
 तस्य सर्वाणि भूतानि श्यावराणि चराणि च ।
 भयाद्भोगाय कल्पन्ते धर्माश्च विचलन्ति च ॥ ३३
 देशकालौ च शक्तिं च कार्यं चावेक्ष्य तन्वतः ।
 यथादृग्ः मंत्रणयेन्मेष्वन्यायवर्तिषु ॥ ३४
 न राजा पुरुषो दण्डः न नेता शासिता च मः ।
 पर्णानामाश्रमाणां च धर्ममशुभ्यान्वयः ॥ ३५
 दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्डे प्रवाभिरवति ।
 दण्डः सुमेतु जायते दण्डं धर्मं विदुर्मुखाः ॥ ३६
 गुणमर्षश्च धृतो दण्डः सर्वो रक्षयति प्रजाः ।
 भ्रमभीक्ष्य मर्त्तान्मु विनाशयति सर्वशः ॥ ३७
 सति न प्रत्येष्टाया दण्डं दण्डेभ्यश्चिन्तितः ।
 तस्य मन्त्रानिसामश्चन्द्रसंज्ञान्तरपरगाः ॥ ३८
 पातोऽप्याय दुर्गतांश्च ध्या सर्वानिर्दहतिः ।
 शास्तिर्वै न ह्यपिच श्वात्सवदेशापरोगाम् ॥ ३९

सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभस्तु शुचिर्नरः ।
 दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥ ४०
 देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतंगोरगाः ।
 तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैवाभिपीडिताः ॥ ४१
 द्यूष्युः सर्ववर्णाश्च मिघेरन्सर्वसंतवः ।
 सर्वलोकभकोपश्च भवेदण्डस्य विभ्रमात् ॥ ४२
 यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
 प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेतसापु पश्यति ॥ ४३
 आहुस्तस्य प्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।
 समीक्ष्यकारिणं प्राप्तं धर्मकामार्थकोविदम् ॥ ४४
 तं राजा प्रणयन्मय्यवसर्गायाभिप्रवर्तते ।
 कामात्मविपयी क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ॥ ४५
 दण्डो हि सुमहातेजा दुर्धरश्चाकृतात्मभिः ।
 धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सचान्धवम् ॥ ४६
 ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम् ।
 अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन्देवांश्च हिंसति ॥ ४७
 सोऽम्पहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतपुद्दिना ।
 अशस्यो न्यायतो नेतुं विपयांश्चैव संवता ॥ ४८
 शुचिना सत्यमन्धेन नीतिशारागुणारिणा ।
 दण्डः प्रणेतुं शक्यो हि सुमहायेन धीमता ॥ ४९
 म्वाष्ट्रे न्यायवतीं साद्गुणदण्डश्च शशुषु ।
 सुहृन्मजिह्वः शिरोधेपु ब्राह्मणेपु धामान्वितः ॥ ५०
 एषंष्टस्य गजन्तु तिलोष्टेनापि जीवतः ।
 विस्तीर्यत यशो लोके तलविन्दुगियाम्भगि ॥ ५१
 अतन्तु विपरीतस्य नृपतेर्गृहान्मनः ।
 मंधिष्यत यशो लोके पृथविन्दुगियाम्भगि ॥ ५२
 देवदेवेन क्रेत्रेण ब्रह्मणा च महीपते ।
 शिष्णुना चैव देवेन शक्रेण च महात्मना ॥ ५३
 नोऽस्यार्थं भूतेश्च पाण्डुरेभ्य महात्मभिः ।
 धर्माद्विचलिता गजन्तानामपि निराशिताः ।
 अर्थादिका दुःखपायाः सर्वान्या विनिपातितानि ॥ ५४
 गाहिरन्त्य न दोषस्य मन्तोऽपि जगतीपते ।
 एतेन मापसा वाऽप्य धातयस्यैव वा नृप ॥ ५५
 विद्वता सर्वद्वेषु दानन्यचरने मयः ।
 ब्राह्मणस्यैव धर्मः श्वात्सव गार्गी गजन्तमन ॥ ५६

असतां मतिपेधश्च सतां च परिपालनम् ।
 एष राज्ञां परो धर्मः समरे चापलायनम् ॥ ५७
 यस्मिन्क्षमा च क्रोधश्च दानादाने भयाभये ।
 निग्रहानुग्रहौ चोभौ स वै धर्मविदुच्यते ॥ ५८
 न श्रुतेन न दानेन न सात्त्वेन न चेज्यया ।
 त्वयेयं पृथिवी लब्धा न संकोचेन चाप्युत ॥ ५९
 यच्चद्रलममित्राणां तथा वीरसमुद्यतम् ।
 इत्यथरथसंपन्नं त्रिभिरद्वैरनुत्तमम् ॥ ६०
 रक्षितं द्रोणकर्णाभ्यामश्वत्थाम्ना कृपेण च ।
 तच्चया निहतं वीर तस्माद्ब्रह्म वसुंधराम् ॥ ६१
 जम्बूद्वीपो महाराज नानाजनपदैर्युतः ।
 त्वया पुरुषशार्दूल दण्डेन मृदितः प्रभो ॥ ६२
 जम्बूद्वीपेन सदृशः क्रौञ्चद्वीपो नराधिप ।
 अपरेण महामेरोर्दण्डेन मृदितस्त्वया ॥ ६३
 क्रौञ्चद्वीपेन सदृशः शाकद्वीपो नराधिप ।
 पूर्वेण तु महामेरोर्दण्डेन मृदितस्त्वया ॥ ६४
 उत्तरेण महामेरोः शाकद्वीपेन संमितः ।
 भद्राश्वः पुरुषव्याघ्र दण्डेन मृदितस्त्वया ॥ ६५
 द्वीपाश्च सान्तरद्वीपा नानाजनपदाश्रयाः ।
 विगाह्य सागरं वीर दण्डेन मृदितास्त्वया ॥ ६६
 एतान्यप्रतिभेयानि कृत्वा कर्माणि भारत ।
 न श्रीयसे महाराज पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ ६७
 स त्वं भ्रातृनिमान्दष्टा प्रतिनन्दस्व भारत ।
 ऋषभानिव संमत्तान्गजेन्द्रान्गर्जितानिव ॥ ६८
 अमरप्रतिभाः सर्वे शत्रुसाहाः परंतपाः ।
 एकैकोऽपि सुखायैर्षा मम सादिति मे मतिः ॥ ६९
 किं पुनः पुरुषव्याघ्राः पतयो मे नरर्षभाः ।
 समस्तान्निन्द्रियाणीव शरीरस्य विचेष्टने ॥ ७०
 अनृतं नात्रवीर्यशूः सर्वज्ञा सर्वदर्शिनी ।
 युधिष्ठिरस्त्वां पाञ्चालि मुखे धास्त्वनुत्तमे ॥ ७१
 हत्वा राजसहस्राणि बहून्त्याशुपराक्रमः ।
 तत्रार्थं रामपश्यामि मोहात्तव जनाधिप ॥ ७२

प्रतिपेधो दण्डो राज्याश्रितान् वा ॥ ५७ ॥ दाने जादान
 प रो ॥ ५८ ॥ संकोचेन सात्त्वया ॥ ५९ ॥ अपरेण पश्चिमतः
 ॥ ६३ ॥ क्रौञ्चद्वीपादियश्रीकरण सिद्धराज राजमुने ॥ ६४ ॥

येषामनुत्तको ज्येष्ठः सर्वे तेऽप्यनुत्तारिणः ।
 त्वोन्मादान्महाराज सोन्मादाः सर्वपाण्डवानो ॥ ७३
 यदि हि स्युरनुत्तमत्ता भ्रातरस्ते नराधिप ।
 बद्धा त्वां नास्तिकैः सार्धं प्रशासेषुर्वसुंधराम् ॥ ७४
 कुरुते मूढ एवं हि यः श्रेयो नाधिगच्छति ।
 धूपैरञ्जनयोगैश्च नस्यकर्मभिरेव च ॥ ७५
 'उन्मत्तिरपनेतव्या तव राजन्यदृच्छया ।'
 भेषजैः स चिकित्सः स्वाद्य उन्मार्गेण गच्छति ॥ ७६
 साहं सर्वाधमा लोके स्त्रीणां भरतसत्तम ।
 तथा विनिकृता पुत्रैर्याऽहमिच्छामि जीवितुम् ॥ ७७
 धृतराष्ट्रसुता राजन्वित्यमुत्पथगामिनः ।
 तादृशानां वधे दोषं नाहं पश्यामि कर्हिचित् ॥ ७८
 इमांशोशनसा भीताञ्छोकाञ्छृणु नराधिप ॥ ७९
 आत्महन्ताऽर्थहन्ता च बन्धुहन्ता विपप्रदः ।
 अकारणेन हन्ता च यश्च भार्या परामृशेत् ॥ ८०
 निर्दोषं वधमेतेषां पण्णामप्याततायिनाम् ।
 ब्रह्मा श्रोवाच भगवान्भार्गवाय महात्मने ॥ ८१
 ब्रह्मक्षत्रविद्यां राजनस्तपथे वर्तिनामपि ।
 प्रसङ्गागारभागम्य हन्तारं गरदं तथा ॥ ८२
 अभक्ष्यापेयदातारमग्निदं च निशातयेत् ।
 मार्ग एष महीपानां गोब्राह्मणवधेषु च ॥ ८३
 केशग्रहे च नारीणामपि युष्येत्पितामहम् ।
 ब्रह्माणं देवदेवेशं किं पुनः पापकारिणम् ॥ ८४
 गोब्राह्मणार्थे व्यसने च राज्ञां
 राष्ट्रोपमर्दे स्वशरीरहेतोः ।
 स्त्रीणां च विष्णुष्टुतानि श्रुत्वा
 विप्रोऽपि युष्येत महाप्रभावः ॥ ८५
 धर्माद्विचलितं विप्रं निहन्त्यादाततायिनम् ।
 तस्यान्यत्र वधं विद्वान्मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥ ८६
 गोब्राह्मणवधे वृत्तं मन्त्रत्राणार्थमेव च ।
 निहन्त्यात्क्षत्रियो विप्रं स्वकृष्टम्यस्य चाप्तये ॥ ८७
 तस्मिन्ने नृशंसेन धर्मात्प्रचलितेन च ।

सर्वे तेऽप्यनुत्तारिणः इति ट. उ. द. पाठः ॥ ७३ ॥ नस्यकर्म
 नासद्भार्य भेषजप्रदणम् ॥ ७५ ॥ शत्रुदोशोऽप्यायः ॥ ७४ ॥

ध्वजवन्धुः परं शक्त्या युध्येद्विभेण संयुगे ॥ ८८
 आनतायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
 जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन श्रृणुहा भवेत् ॥ ८९
 ब्राह्मणः ध्वजियो वैश्यः शूद्रो वाऽप्यन्त्यजोपि वा ।
 न हन्याद्ब्राह्मणं शान्तं तृणनापि कदाचन ॥ ९०
 ब्राह्मणायावगुर्याद्यः स्पृष्ट्वा गुह्यतरं महत् ।
 वर्षाणां त्रिशतं पापः प्रतिष्ठां नाधिगच्छति ॥ ९१
 सहस्राणि च वर्षाणि निहत्य नरके पतेत् ।
 तस्मान्नेवावगुर्याद्वि नैव श्रेष्ठं निपातयेत् ॥ ९२
 शोणितं यावतः पांशुन्मृक्षार्तीति हि धारणा ।
 तावतीः स ममाः पापो नरके परिवर्तते ॥ ९३
 त्वगम्बिभेदं विप्रस्य यः कुर्यात्कारयेत वा ।
 ब्रह्महा स तु शिरोयः प्रायश्चित्ती नराधमः ॥ ९४
 श्रोत्रियं ब्राह्मणं हन्वा तथाऽऽत्रेयीं च ब्राह्मणीम् ।
 चतुर्विंशतिवर्षाणि चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ॥ ९५
 द्विगुणा ब्रह्महत्वेयं सर्वैः भोक्ता महर्षिभिः ।
 प्रायश्चित्तमवसृज्य कृताई विप्रवामयेत् ॥ ९६
 ब्राह्मणं ध्वजियं वैश्यं शूद्रं वा पातयेच्चुपः ।
 ब्रह्मणं तन्मृतं चैव माभूदेवं चरिष्यति ॥ ९७
 छिन्वा हन्ता च पादां च नामिकोष्ठां च भूपतिः ।
 ब्रह्मणं चोचमं पापं नैरोद्धारणं योजयेत् ॥ ९८
 शूद्रस्यैव मृतो दण्डमन्द्राजन्वैश्ययोः ।
 प्रायश्चित्तमवसृज्य ब्राह्मणं तु प्रवामयेत् ॥ ९९
 ध्वजियं वैश्यशूद्रं च शूद्रेष्वेव च पातयेत् ।
 प्रदामान्ब्राह्मणाब्राह्मणा कृताइन्विप्रवामयेत् ॥ १००
 विरुन्नेन्द्रियांश्चिरर्थांश्च पण्डितैः सह वामयेत् ।
 नैव यः संविषेत्कश्चिन्म विप्रब्रह्महा भवेत् ॥ १०१
 मेवानां न च देवानि पिण्डदानानि केनचित् ॥ १०२
 कृष्णवर्णा विरूपा च निर्वाणा नृस्यसृष्टजा ।
 दूनान्स्पृष्ट्वा वगोर्षे ब्रह्महन्ति तां विदुः ॥ १०३
 मयमेव विरुन्नेध विना देवाः पुत्रानि च ।
 त्रिपगदेषु वीर्येणैर्दुर्निधस्पाधितस्वैः ॥ १०४
 ब्राह्मणं पाचयमानं विनाशमायायानिन्म् ।
 ध्वजियं वैश्यशूद्रं च नैरोद्धारणं योजयेत् ॥ १०५
 दुर्गतानां वनं गता वानिनो ये च तापवः ।

बलिनां दुर्बलानां च पापानां मृत्युरिष्यते ॥ १०६
 मद्रोपमपि यो हन्यादश्राव्य जगतीपते ।
 दुर्बलं बलवन्तं वा स पराजयमर्हति ॥ १०७
 राजाजां प्राद्विवाकं च नेच्छेद्यचापि निष्पतेत् ।
 माक्षिणं साधुवाच्यं च जितं तमपि निर्दिशेत् ॥ १०८
 बन्धनान्निष्पतेद्यद्य प्रतिभूतं ददाति च ।
 कुलजश्च धनाढ्यश्च स पराजयमर्हति ॥ १०९
 राजाजया समाहृतो यो न गच्छेत्सर्वां नरः ।
 बलवन्तमुपाश्रित्य साधुधः स पराजितः ॥ ११०
 तं दण्डेन विनिर्जित्य महामाहमिकं नरम् ।
 वियुक्तदेहसर्वस्य परलोकं विमर्जयेत् ॥ १११
 मृतस्यापि न देवानि पिण्डदानानि केनचित् ।
 दत्त्वा दण्डं प्रयच्छेत् मध्यमं पूर्वमाहमम् ॥ ११२
 कुलस्त्रीव्यभिचारं च गण्डस्य च विमर्दनम् ।
 ब्रह्महत्यां च चौर्यं च गजद्रोहं च पशुधमम् ॥ ११३
 युद्धादन्यत्र हिंसायां सुरापस्य च कीर्तने ।
 महान्तं गुह्यतन्त्रे च मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ११४
 न कश्चिदुपेक्षेत महामाहमिकं नरम् ।
 सर्वस्यमपहत्यासु ततः शार्ङ्गविजो जयेत् ॥ ११५
 त्रिषु वर्णेषु यो दण्डः प्रणीतो ब्रह्मणा पुत्र ।
 महामाहमिकं विभं कृताई विप्रवामयेत् ॥ ११६
 माहमो वा भवेदण्डः काश्चनो देहनिष्प्रिया ।
 चतुर्णामपि वर्णानामेवमाहोशना करिः ॥ ११७
 नागीणां बालशृदानां गोपनेषु महामतिः ।
 पापानां दुर्निर्नीतानां प्राणान्तं च वृहस्पतिः ।
 दण्डमाह महामाग सर्वेषामावगापिनाम् ॥ ११८
 सर्वेषां पापवृद्धानां पापकर्मैश्च कृष्याम् ।
 धूमगण्डस्य पुत्राणां दण्डो निर्दोष इष्यते ।
 गोपलस्य च दुर्बलैः कर्त्तव्यं च दुर्गमनः ॥ ११९
 पश्यतां परं दुर्गतां वाऽहं कृते ममां गता ।
 गजगता मन्तार्नीणा भवतां पश्यतां वृत्र ।
 शमर्गकेन सर्वेणा मर दोषेण भूतो ॥ १२०
 माभूद्वैतिलोचनं धूमगण्डस्यपुत्रात् ।
 शोपाधिना तु दण्डं च महदुदस्यगं वरु ॥ १२१

साऽहमेवंविधं दुःखं संप्राप्ता तव हेतुना ।
 आदित्यस्य प्रसादेन न च प्राणैर्विद्योजिता ॥ १२२
 रक्षिता देवदेवेन जगतः कालहेतुना ।
 दिवाक्रेण देवेन विवस्त्रा न कृता तदा ॥ १२३
 एतेषां यत्मानानां न मेऽद्य वचनं मृषा ।
 त्वं तु सर्वां महीं त्यक्त्वा कुरुष्व स्वयमापदम् ॥ १२४

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

युधिष्ठिरप्रत्यर्जुनवाक्यम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ।
 अनुमान्य महाबाहुं ज्येष्ठं भ्रातरमीश्वरम् ॥ १
 अर्जुन उवाच ।
 दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
 दण्डः सुतेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्युधाः ॥ २
 दण्डः संरक्षते धर्मं तथैवार्थं जनाधिप ।
 कामं संरक्षते दण्डस्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ॥ ३
 दण्डेन रक्ष्यते धान्यं धनं दण्डेन रक्ष्यते ।
 एतद्विद्वानुपादाय स्वभावं पश्य लौकिकम् ॥ ४
 राजदण्डभयादेके नराः पापं न कुर्वते ।
 यमदण्डभयादेके परलोकभयादपि ॥ ५
 परस्परभयादेके पापाः पापं न कुर्वते ।
 एवं सांसिद्धिके लोके सर्वे दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥ ६
 दण्डस्यैव भयादेके न सादन्ति परस्परम् ।
 अन्येत्प्रमसि मजेयुर्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ७
 यस्माददान्तान्दमयत्यग्निदण्डेण्यत्यपि ।
 दमनादण्डनाचैव तस्मादण्डं विदुर्युधाः ॥ ८
 पाचि दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणम् ।
 धनदण्डाः स्मृता वैश्या निर्दण्डः शूद्र उच्यते ॥ ९
 असंमोहाय मर्त्यानामर्थसंरक्षणाय च ।

यथाऽऽस्तां संमतौ राज्ञां पृथिव्यां राजसत्तम ।
 मांघाता चाम्बरीपश्च तथा राजन्विराजसे ॥ १२५
 प्रशाधि पृथिवीं देवीं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
 सपर्वतवनद्वीपां मा राजन्विमना भव ॥ १२६
 यजस्य विविधैर्यज्ञैर्युध्यस्वारीन्प्रयच्छ च ।
 धनानि भोगान्वासांसि द्विजातिभ्यो नृपोत्तम ॥ १२७

मर्यादा स्थापिता लोके दण्डसंज्ञा विशांपते ॥ १०
 यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति मृद्यतः ।
 प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ ११
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।
 दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः ॥ १२
 नाभीतो यजते राजन्नाभीतो दातुमिच्छति ।
 नाभीतः पुरुषः कश्चित्समये स्थातुमिच्छति ॥ १३
 नाच्छिच्चा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दुष्करम् ।
 नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् ॥ १४
 नाम्नतः कीर्तिरस्तीह न वित्तं न पुनः प्रजाः ।
 इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत ।
 'माहेन्द्रं च गृहं लेभे लोकानां चेश्वरोऽभवत् ॥ १५
 य एव देवा हन्तारस्ताँल्लोकोऽर्चयते भृशम् ।
 हन्तारुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः ॥ १६
 हन्ता कालस्तथा वायुर्भृत्युर्वंश्रवणो रविः ।
 वसवो भरतः साध्या विश्वेदेवाश्च भारत ॥ १७
 एतान्देवान्मस्यन्ति प्रतापप्रणता जनाः ।
 न ब्रह्माणं न धातारं न पूषाणं कथंचन ॥ १८
 मध्यम्यान्सर्वभूतेषु दान्ताञ्छमपरायणान् ।
 यजन्ते मानवाः केचित्प्रशान्तान्मर्वकर्मसु ॥ १९
 न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कंचिदहिसया ।

पाणिदिक् पञ्चवत् दण्डादृशभावे ॥ ६ ॥ दमयति ताड-
 नादिना । दण्डयति विपन्नपदरति ॥ ८ ॥ भुज्यत इति भुज
 भण्ण उन्मादावेष धेनवप्रदानवित्तार्थः ॥ ९ ॥ दयामः

दशभिपातेन दण्डस्यान्यजनपरयात् । लोहिताक्षो दण्डयितु-
 कोपातीशयात् । मृद्यतः सुतरामुपगतः । गापु यथा-
 पतापम् ॥ ११ ॥

सर्वः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्बलैर्बलवत्तराः ॥ २० ॥
 नुक्ल्लो मृषिकानचि विडालो नकुलं तथा ।
 विडालमचि श्वा राजञ्चानं व्यालमृगस्तथा ॥ २१ ॥
 तानचि पुण्यः सर्वान्पश्य धर्मो यथा गतः ।
 प्राणस्यान्नमिदं सर्वं जद्रमं स्थावरं च यत् ॥ २२ ॥
 विधानं देवविहितं तत्र विद्वान्मुद्यति ।
 यथा सृष्टोऽग्नि राजेन्द्र तथा भवितुमर्हसि ॥ २३ ॥
 विनीतक्रोधहर्षो हि मन्दा वनमुपाश्रिताः ।
 विना वधं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणयापनम् ॥ २४ ॥
 उदके बहवः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च ।
 न च कश्चिन्न तान्दन्ति किमन्यत्प्राणयापनम् ॥ २५ ॥
 मृक्षमयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित् ।
 पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात्स्कन्धपर्ययः ॥ २६ ॥
 ग्रामाक्षिप्रकर्म्य मुनयो विगतक्रोधमत्तमगः ।
 वने कुटुम्बधर्माणो दृश्यन्ते परिमोहिताः ॥ २७ ॥
 भूमिं भित्तौर्पधीश्लित्वा धृष्टादीनण्डजान्पशुन् ।
 मनुष्यालन्वते यज्ञानि स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च ॥ २८ ॥
 दण्टनीत्यां प्रणीतायां सर्वं मिथ्यन्युपक्रमाः ।
 फान्तेय सर्वभूतानां तत्र मे नाम्नि मंशयः ॥ २९ ॥
 दण्टधेय भवेद्लोके चिनन्पेयुग्माः प्रजाः ।
 जले मन्सानिषामश्चन्दुर्वलान्वलयनराः ॥ ३० ॥
 मत्वं वनेर्दं प्रक्षणा पूर्वमुक्तं
 दण्टः प्रजा रक्षति माधुनीतः ।
 पश्याप्रयः पृतिमांमस्य रीताः
 मन्त्रिन्विता दण्टमपाउरन्तान्ति ॥ ३१ ॥
 अन्धताम ईदं ग्राह्यं प्रजायेत किंचन ।
 दण्टधेय भवेद्लोकं विभजन्माधेयमाधुनी ॥ ३२ ॥

येऽपि संभिलमर्यादा नास्तिका वेदानिन्दकाः ।
 तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनाशु निर्पीडिताः ३३
 सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्जनः ।
 दण्डस्य हि मयाङ्गीतो भोगार्थैव प्रकल्पते ॥ ३४ ॥
 चातुर्वर्ण्यप्रमोदाय मुनीतिकरणाय च ।
 दण्डो विधात्रा विहितो धर्मार्थो भुवि रक्षितुम् ॥ ३५ ॥
 यदि दण्डान्न विभ्येयुर्वयांमि श्वापदानि च ।
 अशुः पशुन्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि हवींषि च ॥ ३६ ॥
 न अन्नचार्यधीवीत न काल्यं दृहते च गाँः ।
 न कन्योद्बहनं गच्छेद्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ३७ ॥
 विष्णुग्लोपः प्रवर्तते भियेरेन्सर्वमेतवः ।
 ममत्वं न प्रजानीयुर्वयि दण्टो न पालयेत् ॥ ३८ ॥
 न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः ।
 विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि दण्टो न पालयेत् ॥ ३९ ॥
 चरेयुर्नाश्रमे धर्मं यथोक्तं विधिमाश्रिताः ।
 न विद्यां प्राप्नुयात्कथियदि दण्टो न पालयेत् ॥ ४० ॥
 न चोष्ट्रा न चलीवर्दा नाश्वाश्चतुर्गर्दभाः ।
 युक्ता बहेयुर्नानानि यदि दण्टो न पालयेत् ॥ ४१ ॥
 न मेष्या वननं कुर्युने यालो जातु कर्हं चित् ।
 तिष्ठन्पितुर्मेतं धर्मं यदि दण्टो न पालयेत् ॥ ४२ ॥
 दण्टे न्विताः मजाः मया भयं दण्टे सिद्धुर्षयाः ।
 दण्टे भयगो मनुष्याणां लोकोऽयं च प्रतिष्ठितः ॥ ४३ ॥
 न तत्र वृष्टं पापं वा वधना वाऽपि दृश्यते ।
 यत्र दण्टः सुविहितश्चतुर्विदिनाशनः ॥ ४४ ॥
 हविः श्वा मन्त्रिणैर्दूष्टा दण्टधेस्रोपगो भवेत् ।
 हेमन्तकः पुरोडासं यदि दण्टो न पालयेत् ॥ ४५ ॥
 यदीदं धर्मतो मयं विदितं यद्यधमनः ।

सर्वे भवन्ति हि दुर्बलैर्बलवत्तराः ॥ २० ॥
 नुक्ल्लो मृषिकानचि विडालो नकुलं तथा ।
 विडालमचि श्वा राजञ्चानं व्यालमृगस्तथा ॥ २१ ॥
 तानचि पुण्यः सर्वान्पश्य धर्मो यथा गतः ।
 प्राणस्यान्नमिदं सर्वं जद्रमं स्थावरं च यत् ॥ २२ ॥
 विधानं देवविहितं तत्र विद्वान्मुद्यति ।
 यथा सृष्टोऽग्नि राजेन्द्र तथा भवितुमर्हसि ॥ २३ ॥
 विनीतक्रोधहर्षो हि मन्दा वनमुपाश्रिताः ।
 विना वधं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणयापनम् ॥ २४ ॥
 उदके बहवः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च ।
 न च कश्चिन्न तान्दन्ति किमन्यत्प्राणयापनम् ॥ २५ ॥
 मृक्षमयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित् ।
 पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात्स्कन्धपर्ययः ॥ २६ ॥
 ग्रामाक्षिप्रकर्म्य मुनयो विगतक्रोधमत्तमगः ।
 वने कुटुम्बधर्माणो दृश्यन्ते परिमोहिताः ॥ २७ ॥
 भूमिं भित्तौर्पधीश्लित्वा धृष्टादीनण्डजान्पशुन् ।
 मनुष्यालन्वते यज्ञानि स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च ॥ २८ ॥
 दण्टनीत्यां प्रणीतायां सर्वं मिथ्यन्युपक्रमाः ।
 फान्तेय सर्वभूतानां तत्र मे नाम्नि मंशयः ॥ २९ ॥
 दण्टधेय भवेद्लोके चिनन्पेयुग्माः प्रजाः ।
 जले मन्सानिषामश्चन्दुर्वलान्वलयनराः ॥ ३० ॥
 मत्वं वनेर्दं प्रक्षणा पूर्वमुक्तं
 दण्टः प्रजा रक्षति माधुनीतः ।
 पश्याप्रयः पृतिमांमस्य रीताः
 मन्त्रिन्विता दण्टमपाउरन्तान्ति ॥ ३१ ॥
 अन्धताम ईदं ग्राह्यं प्रजायेत किंचन ।
 दण्टधेय भवेद्लोकं विभजन्माधेयमाधुनी ॥ ३२ ॥

येऽपि संभिलमर्यादा नास्तिका वेदानिन्दकाः ।
 तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनाशु निर्पीडिताः ३३
 सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्जनः ।
 दण्डस्य हि मयाङ्गीतो भोगार्थैव प्रकल्पते ॥ ३४ ॥
 चातुर्वर्ण्यप्रमोदाय मुनीतिकरणाय च ।
 दण्डो विधात्रा विहितो धर्मार्थो भुवि रक्षितुम् ॥ ३५ ॥
 यदि दण्डान्न विभ्येयुर्वयांमि श्वापदानि च ।
 अशुः पशुन्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि हवींषि च ॥ ३६ ॥
 न अन्नचार्यधीवीत न काल्यं दृहते च गाँः ।
 न कन्योद्बहनं गच्छेद्यदि दण्डो न पालयेत् ॥ ३७ ॥
 विष्णुग्लोपः प्रवर्तते भियेरेन्सर्वमेतवः ।
 ममत्वं न प्रजानीयुर्वयि दण्टो न पालयेत् ॥ ३८ ॥
 न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः ।
 विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि दण्टो न पालयेत् ॥ ३९ ॥
 चरेयुर्नाश्रमे धर्मं यथोक्तं विधिमाश्रिताः ।
 न विद्यां प्राप्नुयात्कथियदि दण्टो न पालयेत् ॥ ४० ॥
 न चोष्ट्रा न चलीवर्दा नाश्वाश्चतुर्गर्दभाः ।
 युक्ता बहेयुर्नानानि यदि दण्टो न पालयेत् ॥ ४१ ॥
 न मेष्या वननं कुर्युने यालो जातु कर्हं चित् ।
 तिष्ठन्पितुर्मेतं धर्मं यदि दण्टो न पालयेत् ॥ ४२ ॥
 दण्टे न्विताः मजाः मया भयं दण्टे सिद्धुर्षयाः ।
 दण्टे भयगो मनुष्याणां लोकोऽयं च प्रतिष्ठितः ॥ ४३ ॥
 न तत्र वृष्टं पापं वा वधना वाऽपि दृश्यते ।
 यत्र दण्टः सुविहितश्चतुर्विदिनाशनः ॥ ४४ ॥
 हविः श्वा मन्त्रिणैर्दूष्टा दण्टधेस्रोपगो भवेत् ।
 हेमन्तकः पुरोडासं यदि दण्टो न पालयेत् ॥ ४५ ॥
 यदीदं धर्मतो मयं विदितं यद्यधमनः ।

कार्यस्तत्र न शोको वै शुद्ध भोगान्यजस्य च ॥४६
 सुखेन धर्मं श्रीमन्तश्चरन्ति शुचिवाससः ।
 संवसन्तः प्रियैर्दारैर्भुञ्जानाश्चान्मुत्तमम् ॥ ४७
 अर्थे सर्वे समारम्भाः समायत्ता न संशयः ।
 स च दण्डे समायत्तः पश्य दण्डस्य गौरवम् ॥४८
 लोकयात्रार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतम् ।
 अहिंसाऽसाधुहिंसेति श्रेयान्धर्मपरिग्रहः ॥ ४९
 नात्यन्तं गुणवत्किञ्चिन्न चाप्यत्यन्तनिर्गुणम् ।
 उभयं सर्वकार्येषु दृश्यते साध्वसाधु च ॥ ५०
 पशूनां वृषणं छिन्वा ततो भिन्दन्ति नस्सु तान् ।
 वहन्ति वहवो भारान्वध्नन्ति दमयन्ति च ॥ ५१
 एवं पर्याकुले लोके वितथैर्जर्जरकृते ।
 तैस्तैर्न्यायैर्महाराज पुराणं धर्ममाचर ॥ ५२

यज देहि प्रजा रक्ष धर्मं समनुपालय ।
 अमित्राञ्जहि कौन्तेय मित्राणि परिपालय ॥५३
 मा च ते निघ्नतः शत्रून्मन्युर्भवतु पार्थिव ।
 न तत्र किल्बिषं किञ्चिद्धन्तुर्भवति भारत ॥ ५४
 आततायी हि यो हन्यादाततायिनमागतम् ।
 न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमार्च्छति ॥५५
 अवध्यः सर्वभूतानामन्तरात्मा न संशयः ।
 अवध्ये चात्मनि कथं वध्यो भवति कस्यचित् ॥५६
 यथा हि पुरुषः शालां पुनः संप्रविशेन्नवाम् ।
 एवं जीवः शरीराणि तानितानि प्रपद्यते ॥ ५७
 देहानुपुराणानुत्सृज्य नवानसंप्रतिपद्यते ।
 एवं मृत्युमुखं प्राहुर्जना ये तच्चदर्शिनः ॥ ५८

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

पौडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

शुचिद्विंशति भीमवचनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ।
 धैर्यमास्थाय तं ज्येष्ठं भ्राता भ्रातरमब्रवीत् ॥ १
 राजन्विदितधर्मोऽसि न तेऽस्त्यविदितं भुवि ।
 उपशिक्षाम ते वृत्तं सदैव न च शकुभः ॥ २
 न वक्ष्यामि न वक्ष्यामीत्येवं मे मनसि स्थितम् ।
 अतिदुःखात्तु वक्ष्यामि तन्निबोध जनाधिप ॥ ३
 भवतः संप्रमोहेन सर्वं संशयितं कृतम् ।
 विरुत्रत्वं च नः प्राप्तमवलत्वं तथैव च ॥ ४
 कथं हि राजा लोकस्य सर्वशास्त्रविशारदः ।
 मोहमापद्यसे दैन्याद्यथा कापुरूपस्तथा ॥ ५

आगतिश्च गतिश्चैव लोकस्य विदिता तव ।
 आयत्यां च तदात्वे च न तेऽस्त्यविदितं प्रभो ॥६
 एवं गते महाराज राज्यं प्रति जनाधिप ।
 हेतुमात्रं तु वक्ष्यामि तमिहैकमनाः शृणु ॥ ७
 द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा ।
 परस्परं तयोर्जन्म निर्द्वन्द्वं नोपलभ्यते ॥ ८
 शारीराजायते व्याधिर्मानसो नात्र संशयः ।
 मानसाजायते व्याधिः शारीर इति निश्चयः ॥ ९
 शारीरमानसे दुःखे योऽतीते त्वनुशोचति ।
 दुःखेन लभते दुःखं द्वायनयों च विन्दति ॥ १०

राज्यं विदितं यद्यधर्मनः । कार्यं तत्र न कार्यं च इति क. घ. पाठः ॥ ४६ ॥ संवसन्तः पर्वद्विंशति स. पाठः ॥ ४७ ॥ नान्यु नाति साधु । भिन्दन्ति मन्त्रकर्मिणि पाठे मन्त्रक भिन्दन्ति शत्रुपदिग्मर्षिर्द्वितीयः ॥ ५१ ॥ जर्जरकृते दण्डेन । तदभावे भावदहनादिद्वयं न स्यादतः पुराणमेव धर्ममाचर । नान्यत्र प्रसहचारं हिमादिदेशपमयेत्येति भाष ॥ ५२ ॥ मन्युर्दिव्यम् ॥ ५४ ॥ आततायी साध्वनातिः । मन्युः केषु ।

मन्यु शोषमाच्छति । शा तस्यैव कृच्छति प्राप्नोति । मन्त्र-कर्ता नाह कर्तेति ध्रुवैसात्र न ध्रूणहा भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ नच साधुम् । कर्तुमिति शेषः ॥ २ ॥ आगतिश्च गतिश्चैव । इति स. पाठः । तत्र भाष्यात्सुतराण्ये । तदात्वे ततमान् काले अगतिर्दुर्भागः । गतिः सन्नायं दुर्गमं ॥ ६ ॥ निर्द्वन्द्वं शरीरे विना व्याधिर्नास्ति मनोविना आधिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीतोष्णे चैव वायुश्च त्रयः शारीरजा गुणाः ।
 तेषां गुणानां साम्यं यत्तदाहुः स्वस्वलक्षणम् ॥ ११
 तेषामन्यतमोद्रेके विधानमुपदिश्यते ।
 उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णं प्रबाध्यते ।
 'उभाभ्यां बाध्यते वायुविधानमिदमुच्यते' ॥ १२
 सत्वं रजस्तम इति मानसाः स्युस्त्रयो गुणाः ।
 तेषां गुणानां साम्यं यत्तदाहुः स्वस्वलक्षणम् ॥ १३
 तेषामन्यतमोद्रेके विधानमुपदिश्यते ।
 हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते ।
 'उभाभ्यां बाध्यते मोहो विधानमिदमुच्यते' ॥ १४
 कश्चित्सुगे वर्तमानो दुःखस्य स्मर्तुमिच्छति ।
 कश्चिदुःखे वर्तमानः सुखस्य स्मर्तुमिच्छति ॥ १५
 य त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी च सुखस्य च ।
 नादुःखी दुःखभागस्य नासुखी च सुखस्य च ।
 स्मर्तुमर्हसि कौरव्य दिष्टं हि बलवत्तरम् ॥ १६
 अथवा ते मयावोऽयं येन पाथेयं तुष्यसे ।
 एषा समागतं कृष्णामेकवक्त्रां रजस्वलाम् ।
 मिततां पाण्डुपुत्राणां न तस्य स्मर्तुमर्हसि ॥ १७
 मयाजनं च नगगदजिनेन विवामनम् ।
 महारण्यनिवागध न तस्य स्मर्तुमर्हसि ॥ १८
 जटारुसाल्यगिरीशं निवर्गमेनेन पाह्वयम् ।

सन्धवाच परिक्षिप्तं कथं विस्मृतवानसि ॥ १९
 पुनरज्ञातचर्यायां कीचकेन पदा बधम् ।
 द्रोणया राजपुत्र्याथ कथं विस्मृतवानसि ॥ २०
 यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिद्रम् ।
 मनसैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ २१
 यत्र नास्ति शूरः कार्यं न भिर्त्रेण च बन्धुभिः ।
 आत्मनेकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम् ॥ २२
 तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे प्राणान्यदि विमोक्ष्यसे ।
 अन्यं देहं समास्थाय ततस्त्वारिह्योत्स्यसे ॥ २३
 'यो क्षनाद्यः स पतितस्तदुच्छिष्टं तदल्पकम् ।
 बहूपथ्यं बलवतो न किञ्चिन्नायते बलम् ॥' २४
 तस्मादधैव गन्तव्यं युध्यस्व भरतर्षभ ।
 परमव्यक्तरूपस्य व्यक्तं त्यक्त्वा म्यकर्मभिः ॥ २५
 तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवन्ध्यां गमिष्यसि ।
 एतज्जित्वा महाराज कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ २६
 एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिम् ।
 पितृपनामहे हृत्ते श्राधि राज्यं यथोचितम् ॥ २७
 दिष्टा दुर्योधनः पापो निहतः सानुगो युधि ।
 द्रोणयाः कृत्रपक्षस्य दिष्टा ते पदवीं गताः ॥ २८
 यजन्व याजिमेषेन विधिवदधिपायना ।
 ययं ते किङ्गाः पाथे यामुदेवध वीर्यवान् ॥ २९

॥ इति भीष्मकहाभारते शान्तिपर्वणि राजपर्मर्षणि कोट्योऽध्यायः ॥ १६ ॥

मसदृशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भीष्मरवि मुविद्विचरपणम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 अगतेषुः ममादध मदी गगोऽप्रजान्मना ।
 एते मोहोर्जनमानधाप्युद्वेगधैर मरुतः ॥ १
 एभिः पापनिगारिष्टी राज्यं गमभिराहमे ।

निगमिषो विनिमुक्तः प्रजान्मः मुगुर्गो मर ॥ २
 य इनामगिन्तो भूमिं निष्पादितो मरीचनिः ।
 तन्नाप्युद्वेगैः प हिमिदं मं प्रजोगति ॥ ३
 नादा पूगमितुं जययां न मार्गभंगवर्षन ।

१. अगतेषुः ममादध मदी गगोऽप्रजान्मना । २. एते मोहोर्जनमानधाप्युद्वेगधैर मरुतः ॥ ३. एभिः पापनिगारिष्टी राज्यं गमभिराहमे । ४. निगमिषो विनिमुक्तः प्रजान्मः मुगुर्गो मर ॥ ५. य इनामगिन्तो भूमिं निष्पादितो मरीचनिः । ६. तन्नाप्युद्वेगैः प हिमिदं मं प्रजोगति ॥ ७. नादा पूगमितुं जययां न मार्गभंगवर्षन ।

अपूर्णां पूरयन्निच्छामायुषाऽपि न शक्नुयात् ॥ ४
 यथेद्धः प्रज्वलत्यधिरसमिद्धः प्रशाम्यति ।
 अल्पाहारतयाग्निं त्वं शमयौदर्यमुत्थितम् ॥ ५
 आत्मोदरकृतेऽप्राज्ञः करोति विशसं बहु ।
 जयोदरं पृथिव्या ते श्रेयो निजितया जितम् ॥ ६
 मानुषान्कामभोगांस्त्वमैश्वर्यं च प्रशंससि ।
 अभोगिनोऽबलाश्चैव यान्ति स्थानमनुत्तमम् ॥ ७
 योगः क्षेमश्च राष्ट्रस्य धर्माधर्मां त्वयि स्थितौ ।
 मुच्यस्व महतो भाराच्यागमेवाभिसंश्रय ॥ ८
 एकोदरकृते व्याघ्रः करोति विशसं बहु ।
 तमन्येऽप्युपजीवन्ति मन्दवेगतरा मृगाः ॥ ९
 विषयान्प्रतिसंगृह्य संन्यासे कुरुते मतिम् ।
 न च तुष्यन्ति राजानः पश्य बुद्ध्यन्तरं यथा १०
 पत्राहारैरश्मकुट्टैर्दन्तोत्सृज्यलिकैस्तथा ।
 अन्धैर्वापुभक्षैश्च तैरयं नरको जितः ॥ ११
 यस्त्विमां वसुधां कृत्स्नां प्रशासेदखिलां नृपः ।
 तुल्याश्मकाञ्चनो यश्च स कृतार्थो न पार्थिवः ॥ १२
 संकल्पेषु निरारम्भो निराशीर्निर्ममो भव ।
 अशोकं स्थानमातिष्ठ इह चासुत्र चाव्ययम् ॥ १३
 निरामिषा न शोचन्ति शोचन्ति त्वामिषैपिणः ।
 परित्यज्यामिषं सर्वं मृषावादात्प्रमोक्ष्यसे ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अर्जुनेन युधिष्ठिरं प्रति जनकतन्त्रार्थसंवादादकथनपूर्वकं कर्तव्योपदेशः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 तूर्णीभूतं तु राजानं पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ।
 संतप्तः शोकदुःखाभ्यां राजवाक्शल्यपीडितः ॥ १
 अर्जुन उवाच ।
 कथयन्ति पुराष्टमितिहासमिमं जनाः ।
 विदेहराज्ञः संवादं भार्यया सह भारत ॥ २

पन्थानौ पितृयानश्च देवयानश्च विश्रुतौ ।
 ईजानाः पितृयानेन देवयानेन मोक्षिणः ॥ १५
 तपसा ब्रह्मचर्येण स्वाध्यायेन महर्षयः ।
 विमुच्य देहांते यान्ति मृत्योरविषयं गताः ॥ १६
 आमिषं बन्धनं लोके कर्महोक्तं तथाऽऽमिषम् ।
 ताभ्यां विमुक्तः पापाभ्यां पदमाप्नोति तत्परम् १७
 अपि गाथां पुरा गीतां जनकेन वदन्त्युत ।
 निर्द्वन्द्वेन विमुक्तेन मोक्षं समनुपश्यता ॥ १८
 अनन्तं वत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन ।
 मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किञ्चित्प्रदहते ॥ १९
 प्रज्ञाभासादमारुह्य न शोचेच्चोचतो जनान् ।
 जगतीस्थोऽथवाऽद्रिस्थो मन्दबुद्धिर्न चक्षते ॥ २०
 दृश्यं पश्यति यः पश्यन्स क्षुप्मान्स बुद्धिमान् ।
 अज्ञातानां च विज्ञानात्संशोधाद्बुद्धिरुच्यते ॥ २१
 यस्तु मानं विजानाति बहुमानमिधात्स वै ।
 ब्रह्मभावप्रभूतानां वैद्यानां भावितात्मनाम् ॥ २२
 यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
 तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ २३
 ते जनास्तां गतिं यान्ति नाविद्वांसोऽल्पचेतसः ।
 नाबुद्ध्यो नातपसः सर्वे बुद्धौ प्रतिष्ठितम् ॥ २४

उत्सृज्य राज्यं भिक्षार्थं कृतबुद्धिं नरेश्वरम् ।
 विदेहराजमहिषीं दुःखिता प्रत्यभाषत ॥ ३
 धनान्यपत्यं मित्राणि रत्नानि विविधानि च ।
 पन्थानं पावनं हित्वा जनको मौढ्यमास्थितः ॥ ४
 तं ददर्श प्रिया भार्या मैक्षवृत्तिमकिञ्चनम् ।
 धानामुष्टिमुपासीनं निरीहं गतमत्सरम् ॥ ५

वाचं विजानातीति इ. पाठः ॥ २२ ॥ ते बुद्धिमन्तः ॥ २४ ॥
 सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
 धाना शृणुयाः । निरीहं विवृणुम् ॥ ५ ॥

इदः प्रदीप्तः ॥ ५ ॥ विशसं विशसनम् ॥ ६ ॥ अयला-
 खपकृयाः ॥ ७ ॥ अलक्षलाभो योगः । लब्धसंरक्षण क्षेमः
 ॥ ८ ॥ इत्य इदं योग्य कर्तव्यमकर्तव्यं च ॥ ९ ॥ यत्न

तमुवाच समागत्य भर्तारमकुतोभयम् ।
 कुडा मनस्विनी भार्या विविक्ते हेतुमद्वचः ॥ ६
 कथमुत्सृज्य राज्यं स्वं धनधान्यसमन्वितम् ।
 कापालीं वृत्तिमास्थाय धान्यमुष्टिमुपामसे ॥ ७
 मतिना तेऽन्यथा राजन्विचेष्टा चान्यथा तव ।
 यद्राज्यं महदुत्सृज्य स्वल्पे लुभ्यसि पार्थिव ॥८
 नतेनातिथयो गजन्देवर्षिपितरस्तथा ।
 अथ शरयास्त्वया भर्तु मोघन्तेऽयं परिश्रमः ॥९
 देवतानिथिभिर्भयं पितृभिर्भयं पार्थिव ।
 सर्वैरेतैः परित्यक्तः परित्रजमि निष्क्रियः ॥ १०
 यस्तुवं त्रैविद्यवृद्धानां ब्राह्मणानां महत्स्रजः ।
 भर्ता भून्वा च लोकस्य सोऽद्यान्वर्भूतिमिच्छमि ११
 श्रियं हित्वा प्रदीप्तां त्वं श्वत्सं प्रति वीक्ष्यमे ।
 अपुत्रा जननी तेऽद्य कौसल्या चापतिस्त्वया ॥१२
 आश्रिता धर्मकामास्त्वां धत्रियाः पर्युपामते ।
 नृदाशामभिकास्तन्तः कृपणाः फलहेतुकाः ॥ १३
 तौध त्वं विफलान्कृन्वा कं नु लोकं गमिष्यसि ।
 राजन्मंग्रयिते मोक्षे परतत्रेषु देहिषु ॥ १४
 नैव तेऽग्नि परो लोको नापरः पापकर्मणः ।
 घर्ष्यान्दागन्वगित्यस्य यस्त्वमिन्डमि जीरितुम् ॥
 सृजो गन्धानलंकागन्वायांमि विविधानि च ।
 क्रिपर्षमभिमन्त्यस्य परित्रजमि निष्क्रियः ॥ १६
 निपानं गर्भभूतानां भून्वा त्वं पावनं महन् ।
 आद्रो पनस्पतिर्भून्वा मोन्वांस्त्वं पर्युपामसे ॥१७
 गादन्नि हस्मिन् न्यामं प्रज्पादा पह्योऽप्युत ।

वहवः कृमयथैव किं पुनस्त्वामनर्थकम् ॥ १८
 य इमां कुण्डिकां भिन्यात्रिविष्टब्धं च यो हरेत् ।
 वामथापि हरेत्तस्मिन्कथं ते मानसं भवेत् ॥ १९
 यस्तुं सर्वं समुत्सृज्य धानामुष्टिमनुग्रहः ।
 यदनेन कृतं सर्वं किमिदं मम दीयते ॥ २०
 धानामुष्टेरिहार्यथैत्रप्रतिज्ञा ते विनश्यति ।
 का वाऽहं तव को मे त्वं कश्च ते मय्यनुग्रहः ॥ २१
 मशाधि पृथिवीं राजन्यत्र तेऽनुग्रहो भवेत् ।
 प्रामादे शयनं यानं वासांस्ताभरणानि च ॥ २२
 श्रियां निगशरधनस्त्यक्तमिर्त्रैरंकिचनः ।
 मौक्तिकैः संभृतो योऽर्थः स मन्त्यजति किनुतं ॥ २३
 योऽत्यन्तं प्रतिगृहीषाद्यथ दद्यात्सदैव हि ।
 तयोस्त्वमन्तरं विद्धि श्रेयांस्ताभ्यां क उन्वते ॥ २४
 सदैव याचमानेषु तथा दम्भान्वितेषु च ।
 एतेषु दक्षिणा दत्ता दानाप्तापि दुष्कृतम् ॥ २५
 जातवेदा यथा राजन्नादग्न्वेषोपशाम्यति ।
 सदैव याचमानो वै तथा शाम्यति न द्विजः ॥ २६
 सतां वै ददतोऽन्नं च लोकंऽग्निमिच्छतिर्गुणा ।
 न चेद्राजा भवेद्दाना श्रुतः स्युमोक्षकाङ्क्षिणः ॥ २७
 अन्नाद्गृह्णत्या लोकेऽग्निमिच्छामान एव च ।
 अन्नान्नापः ममवति अन्नदः प्राणदो भवेत् ॥ २८
 गृह्णन्त्यभ्योऽपि निर्मुक्ता गृह्णन्ति च संश्रिताः ।
 ममवं च भविष्यां च दान्ता विन्दन् आगतं ॥ २९
 त्यागात्तु भिक्षुकं विन्वात्तु मीनात्तु च याचयन् ।
 क्रतुस्तु मोक्षं त्वजनि गं मुक्तं सिद्धिं भिक्षुकम् ३०

तमुवाच समागत्य भर्तारमकुतोभयम् । कुडा मनस्विनी भार्या विविक्ते हेतुमद्वचः ॥ ६ कथमुत्सृज्य राज्यं स्वं धनधान्यसमन्वितम् । कापालीं वृत्तिमास्थाय धान्यमुष्टिमुपामसे ॥ ७ मतिना तेऽन्यथा राजन्विचेष्टा चान्यथा तव । यद्राज्यं महदुत्सृज्य स्वल्पे लुभ्यसि पार्थिव ॥८ नतेनातिथयो गजन्देवर्षिपितरस्तथा । अथ शरयास्त्वया भर्तु मोघन्तेऽयं परिश्रमः ॥९ देवतानिथिभिर्भयं पितृभिर्भयं पार्थिव । सर्वैरेतैः परित्यक्तः परित्रजमि निष्क्रियः ॥ १० यस्तुवं त्रैविद्यवृद्धानां ब्राह्मणानां महत्स्रजः । भर्ता भून्वा च लोकस्य सोऽद्यान्वर्भूतिमिच्छमि ११ श्रियं हित्वा प्रदीप्तां त्वं श्वत्सं प्रति वीक्ष्यमे । अपुत्रा जननी तेऽद्य कौसल्या चापतिस्त्वया ॥१२ आश्रिता धर्मकामास्त्वां धत्रियाः पर्युपामते । नृदाशामभिकास्तन्तः कृपणाः फलहेतुकाः ॥ १३ तौध त्वं विफलान्कृन्वा कं नु लोकं गमिष्यसि । राजन्मंग्रयिते मोक्षे परतत्रेषु देहिषु ॥ १४ नैव तेऽग्नि परो लोको नापरः पापकर्मणः । घर्ष्यान्दागन्वगित्यस्य यस्त्वमिन्डमि जीरितुम् ॥ सृजो गन्धानलंकागन्वायांमि विविधानि च । क्रिपर्षमभिमन्त्यस्य परित्रजमि निष्क्रियः ॥ १६ निपानं गर्भभूतानां भून्वा त्वं पावनं महन् । आद्रो पनस्पतिर्भून्वा मोन्वांस्त्वं पर्युपामसे ॥१७ गादन्नि हस्मिन् न्यामं प्रज्पादा पह्योऽप्युत ।

वहवः कृमयथैव किं पुनस्त्वामनर्थकम् ॥ १८ य इमां कुण्डिकां भिन्यात्रिविष्टब्धं च यो हरेत् । वामथापि हरेत्तस्मिन्कथं ते मानसं भवेत् ॥ १९ यस्तुं सर्वं समुत्सृज्य धानामुष्टिमनुग्रहः । यदनेन कृतं सर्वं किमिदं मम दीयते ॥ २० धानामुष्टेरिहार्यथैत्रप्रतिज्ञा ते विनश्यति । का वाऽहं तव को मे त्वं कश्च ते मय्यनुग्रहः ॥ २१ मशाधि पृथिवीं राजन्यत्र तेऽनुग्रहो भवेत् । प्रामादे शयनं यानं वासांस्ताभरणानि च ॥ २२ श्रियां निगशरधनस्त्यक्तमिर्त्रैरंकिचनः । मौक्तिकैः संभृतो योऽर्थः स मन्त्यजति किनुतं ॥ २३ योऽत्यन्तं प्रतिगृहीषाद्यथ दद्यात्सदैव हि । तयोस्त्वमन्तरं विद्धि श्रेयांस्ताभ्यां क उन्वते ॥ २४ सदैव याचमानेषु तथा दम्भान्वितेषु च । एतेषु दक्षिणा दत्ता दानाप्तापि दुष्कृतम् ॥ २५ जातवेदा यथा राजन्नादग्न्वेषोपशाम्यति । सदैव याचमानो वै तथा शाम्यति न द्विजः ॥ २६ सतां वै ददतोऽन्नं च लोकंऽग्निमिच्छतिर्गुणा । न चेद्राजा भवेद्दाना श्रुतः स्युमोक्षकाङ्क्षिणः ॥ २७ अन्नाद्गृह्णत्या लोकेऽग्निमिच्छामान एव च । अन्नान्नापः ममवति अन्नदः प्राणदो भवेत् ॥ २८ गृह्णन्त्यभ्योऽपि निर्मुक्ता गृह्णन्ति च संश्रिताः । ममवं च भविष्यां च दान्ता विन्दन् आगतं ॥ २९ त्यागात्तु भिक्षुकं विन्वात्तु मीनात्तु च याचयन् । क्रतुस्तु मोक्षं त्वजनि गं मुक्तं सिद्धिं भिक्षुकम् ३०

असक्तः शक्तवद्भ्रञ्जिःसङ्गो मुक्तबन्धनः ।
 समः शत्रौ च मित्रे च स वै मुक्तो महीपते ॥ ३१
 परित्रजन्ति दानार्थं मुण्डाः कापायवाससः ।
 सिता बहुविधैः पार्श्वैः संचिन्वन्तो वृथामिपम् ॥ ३२
 त्रयीं च नामवार्तां च त्यक्त्वा पुत्रान्व्रजन्ति ये ।
 त्रिविष्टयं च वासश्च प्रतिगृह्णन्त्यबुद्धयः ॥ ३३
 अनिष्कपाये कापायमीहार्थमिति विद्धि तम् ।
 धर्मध्वजानां मुण्डानां वृथार्थमिति मे मतिः ॥ ३४
 कापायैरजिनैश्चैरैर्नैर्नान्मुण्डाञ्जटाधरान् ।
 विभ्रत्साधूमहारजय लोकाञ्जितेन्द्रियः ॥ ३५
 अत्र्यापेयानि गुर्वर्थं क्रतुनपि मुदक्षिणान् ।

ददात्यहरहः पूर्वं को नु धर्मरतस्ततः ॥ ३१
 अर्जुन उवाच ।
 तत्त्वज्ञो जनको राजा लोकेऽसिन्निति गीयते ।
 सोऽप्यासीन्मोहसंपन्नो मा मोहवशमन्वयाः ॥ ३२
 एवं धर्ममनुक्रान्ता सदा दानतपःपराः ।
 आनुशंस्यगुणोपेताः कामक्रोधविवर्जिताः ॥ ३३
 मजानां पालने युक्ता दममुत्तममाश्रिताः ।
 इष्ट्वा लोकानवाप्स्यामो गुरुद्वेषोपचारिणः ॥ ३४
 देवतातिथिभूतानां निर्वपन्तो यथाविधि ।
 स्थानमिष्टमवाप्स्यामो ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

अर्जुनप्रति युधिष्ठिरवचनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 वेदाहं तात शास्त्राणि अपराणि पराणि च ।
 उभयं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ॥ १
 आकुलानि च शास्त्राणि हेतुभिश्चिन्तितानि च ।
 निश्चयश्चैव यो मन्त्रे वेदाहं तं यथाविधि ॥ २
 त्वं तु केवलशास्त्रज्ञो धीरव्रतसमन्वितः ।
 शास्त्रार्थं तत्त्वतो गन्तुं न समर्थः कथंचन ॥ ३
 शास्त्रार्थतत्त्वदर्शी यो धर्मनिश्चयकोविदः ।
 तेनाप्येवं न वाच्योऽयं यदि धर्मं प्रपश्यसि ॥ ४
 भ्रातृसौहृदमास्थाय यदुक्तं वचनं त्वया ।
 न्याय्यं युक्तं च कौन्तेय प्रीतोऽहं तेन तेऽर्जुन ॥ ५
 महेश्वरसमं सत्त्वं ब्रह्मणा चैव यत्समम् ।
 वामुदेवसमं चैव न भूतं न भविष्यति ॥ ६
 तथा त्वं योधमुख्येषु सत्त्वं परमिमप्यते ॥ ७
 धलमिन्द्रे च वार्यां च धलं पञ्च जनार्दन ।

त्वत्सत्त्वं तद्दलं भीमसेने च त्वयि चार्जुन विद्यते ॥ ८
 दिव्यास्त्रवलसंपन्नः को वाऽन्यस्त्वत्समो नरः ॥ ९
 युद्धधर्मेषु सर्वेषु क्रियाणां नैपुण्येषु च ।
 न त्वया सदृशः कश्चिन्निपु लोकेषु विद्यते ॥ १०
 धार्मिकं धर्मयुक्तं च निःशेषं ज्ञायते मया ।
 धर्ममूर्खं तु यद्बान्धवं तत्र दुष्प्रतरं त्वया ।
 धनञ्जय न मे युद्धमतिशङ्कितुमर्हसि ॥ ११
 युद्धशास्त्रविदेव त्वं न वृद्धाः सेवितास्त्वया ।
 समासविस्तरविदां न तेषां वेत्सि निश्चयम् ॥ १२
 तपस्त्व्यागो विधिरिति निश्चयस्तात धीमत्ताम् ।
 परस्परं ज्याय एषामिति नः श्रेयसी मतिः ॥ १३
 यत्चेतनमन्यसो पार्थ न ज्यायोऽस्ति धनादिति ।
 तत्र ते वर्तयिष्यामि यथा नैतदप्रधानतः ॥ १४
 तपःसाध्यायशीला हि दृश्यन्ते धार्मिका जनाः ।

परिमज्जन्ति वेदवर्था इति ट. ट. पाठः ॥ ३२ ॥ अनिष्ट-
 पाये गणादिशेषवर्जनाभावे । अनिष्टपायाः पापायमिति ट. य.
 ट. पाठः ॥ ३४ ॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
 अत्र्यापेय धर्मताभ्रानि । पराणि इष्टशास्त्राणि ॥ १ ॥

अमूलानि च शास्त्राणि हेतुभिश्चिन्तितानि च । निश्चयं
 यन्मत्र इति ट. ट. पाठः ॥ ९ ॥ त्वं तु केवलमश्रु इति
 ट. पाठः ॥ १ ॥ तत्र यिमे दुष्प्रतरं दुष्टवगाहम् ॥ ११ ॥

क्रययस्तपसा युक्ता येषां लोकाः सनातनाः ॥ १५
 अजातभ्रमश्चो धीरास्त्वाध्याय्ये वनवासिनः ।
 अरुणाः केतवश्चैव स्वाध्यायेन दिवं गताः ॥ १६
 उत्तरेण तु पन्थानमार्या विषयनिग्रहाद् ।
 अनुद्विजं तमस्त्वयत्वा लोकांस्त्वागवतां गताः १७
 दक्षिणेन तु पन्थानं यं भास्वन्तं प्रचक्षते ।
 एते क्रियावतां लोकायेभ्यश्चानानि भोजिरे ॥ १८
 अनिर्देश्या गतिः सा तु यां प्रपश्यन्ति मोक्षिणः ।
 तन्मात्स्यागः प्रधानेष्टः स तु दुःखं प्रोदितुम् ॥ १९
 अनुस्मृत्य तु शास्त्राणि कथयः समब्रम्भितः ।
 अपीह स्वादपीह स्वात्मारामारदिरुधया ॥ २०
 वेदवादानतिक्रम्य शास्त्राण्यारण्यज्ञानि च ।
 विषाद्य कदलीमर्ममं मां ददशिरं न ते ॥ २१
 अर्थज्ञान्तव्युदामेन शरीरे पाञ्चभौतिके ।
 इच्छाद्वेषममायुक्तमात्मानं माहुर्गिहिरतः ॥ २२
 अग्रायं चक्षुषा सन्वमनिर्देश्यं च तद्विरा ।

कर्महेतुपुरस्कारं भूतेषु परिवर्तते ॥ २३
 कल्याणगोचरं कृत्वा मानं वृष्णां निगृह्य च ।
 कर्ममंततिमुत्सृज्य स्वान्निरालम्बनः सुखी ॥ २४
 अम्बिजेवं सूक्ष्मगम्ये मार्गे सद्भिर्निषेधिते ।
 कथमर्थमनर्थाद्यमर्जुन त्वं प्रशंसामि ॥ २५
 पूर्वशास्त्रविदोऽप्येवं जनाः पश्यन्ति भारत ।
 क्रियासु निरता नित्यं दाने यो च कर्मणि ॥ २६
 भवन्ति मुदुरारता हेतुमन्तोऽपि पण्डिताः ।
 दृढपूर्वं स्मृता मूढा नैतदानीति वादिनः ॥ २७
 अनृतस्यावमन्तारो वक्तारो जनमेमादि ।
 चरन्ति वसुधां कृत्वां वायुका बहुश्रुताः ॥ २८
 पार्थ यन्न विजानीमः कन्नाच्छातुमिहाहति ।
 एवं प्राजाः श्रुताथापि महान्तः शारवचित्तमाः २९
 तपसा महदामोति बुद्ध्या ये विन्दते महत् ।
 त्यागेन सुगमामोति मदा कान्तेय धर्मायिन् ॥ ३०

॥ इति श्रीमद्महाभारते शान्तिपर्वणि राजपर्वण्ये षडोत्तमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

सुधिहिरंमणि देवत्पानस्य वचनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 अमिन्वाचसान्तरे वक्ता देवत्यानो महातपाः ।
 अमिनीनगरं धारयामिन्युवाच सुधिष्टिम् ॥ १
 देवत्पान उवाच ।
 यद्वयः कन्गुनेनोक्तं न उपायोऽस्मि धनादिति ।
 अत्र ते पर्तविष्णामि नदेहान्गमनाः शृणु ॥ २
 अज्ञानशयो धमेण हृन्त्या ते वसुधा जिना ।
 नां जिन्वा च शूषा राजस्य परित्यजुर्हरि ॥ ३

चतुस्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता ।
 तां क्रमेण महाबाहो यथावजस्य पाथिन ।
 तन्मात्स्यार्थं महायज्ञप्रेजस्य चाद्दर्शिनः ॥ ४
 म्याध्यापयज्ञा कथयो ज्ञानयज्ञान्धाशरे ।
 कर्मनिष्ठाथ पुत्रार्थाम्पापोनिष्ठाथ पाथिन ॥ ५
 पैमानगानां कान्तेय वचनं धृत्वेन यथा ॥ ६
 इतेन धनंनोपैमाम्भानांहा गर्गियनी ।
 भूवान्शोचो हि पथेन समान्तम ममाभयेन ॥ ७

१. अमिनीनगरं धारयामिन्युवाच सुधिष्टिम् ॥ १
 २. यद्वयः कन्गुनेनोक्तं न उपायोऽस्मि धनादिति ।
 ३. अत्र ते पर्तविष्णामि नदेहान्गमनाः शृणु ॥ २
 ४. अज्ञानशयो धमेण हृन्त्या ते वसुधा जिना ।
 ५. नां जिन्वा च शूषा राजस्य परित्यजुर्हरि ॥ ३

४. तां क्रमेण महाबाहो यथावजस्य पाथिन ।
 ५. तन्मात्स्यार्थं महायज्ञप्रेजस्य चाद्दर्शिनः ॥ ४
 ६. म्याध्यापयज्ञा कथयो ज्ञानयज्ञान्धाशरे ।
 ७. कर्मनिष्ठाथ पुत्रार्थाम्पापोनिष्ठाथ पाथिन ॥ ५
 ८. पैमानगानां कान्तेय वचनं धृत्वेन यथा ॥ ६
 ९. इतेन धनंनोपैमाम्भानांहा गर्गियनी ।
 १०. भूवान्शोचो हि पथेन समान्तम ममाभयेन ॥ ७

कृत्स्नं च धनसंहारं कुर्वन्ति विधिकारणात् ।
 आत्मना तृपितो बुद्ध्या भ्रूणहत्यां न बुध्यते ॥ ८
 अनर्हते यद्दाति न ददाति यदहते ।
 अर्हानर्हापरिज्ञानादानधर्मोऽपि दुष्करः ॥ ९
 यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा
 यज्ञादिष्टः पुरुषो रक्षिता च ।
 तस्मात्सर्वं यज्ञ एवोपयोज्यं
 धनं ततोऽनन्तर एव कामः ॥ १०
 यज्ञैरिन्द्रो विविधै रत्नवाद्भि-
 र्देवान्सर्वानभ्ययाद्भरितेजाः ।
 तेनेन्द्रत्वं प्राप्य विभ्राजतेऽसौ
 तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयोज्यम् ॥ ११

महादेवः सर्वयज्ञे महात्मा
 हुत्वाऽऽत्मानं देवदेवो बभूव ।
 विश्वालोकान्व्याप्य विष्टभ्य कीर्त्या
 विराजते द्युतिमान्कृत्तिवासाः ॥ १२
 आविक्षितः पार्थिवोऽसौ मरुत्तो
 वृद्ध्या शक्रं योऽजयद्देवराजम् ।
 यज्ञे यस्य श्रीः स्वयं सन्निविष्टा
 यस्मिन्भाण्डं काञ्चनं सर्वमासीत् ॥ १३
 हरिश्चन्द्रः पार्थिवेन्द्रः श्रुतस्ते
 यज्ञैरिष्ट्वा पुण्यभागवीतशोकः ।
 क्रद्ध्या शक्रं योऽजयन्मानुषः सं-
 तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयोज्यम् ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

दुषिष्ठिरप्रति देवस्थानस्य वचनम् ॥ १ ॥

देवस्थान उवाच ।
 अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 इन्द्रेण समये पृष्टो यदुवाच वृहस्पतिः ॥ १
 संतोषो वै स्वर्गसमः संतोषः परमं सुखम् ।
 हृष्टेर्न किञ्चित्परतः सा सम्यक्प्रतितिष्ठति ॥ २
 यदा संहरते कामान्कर्मोऽज्ञानीव सर्वशः ।
 तदाऽऽत्मज्योतिरचिरात्स्वात्मन्येव प्रसीदति ॥ ३
 न विभेति यदा चायं यदा चासान्न विभ्यति ।
 कामद्वेषौ च जयति तदाऽऽत्मानं च पश्यति ॥ ४
 यदाऽसौ सर्वभूतानां न दुहति न काङ्क्षति ।
 कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ५
 एवं कौन्तेय भूतानि संतं धर्मं तथातथा ।
 तदाऽऽत्मना प्रपश्यन्ति तस्माद्बुध्यस्व भारत ॥ ६
 अन्ये साम प्रशंसन्ति व्यायाममपरे जनाः ।

नैकं न चापरं केचिदुभयं च तथाऽपरे ॥ ७
 यज्ञमेके प्रशंसन्ति संन्यासमपरे जनाः ।
 'नैकं न चापरं केचिदुभयं च तथाऽपरे' ॥ ८
 दानमेके प्रशंसन्ति केचिच्चैव प्रतिग्रहम् ।
 केचित्सर्वं शरित्वज्य तूर्ण्यौ ध्यायन्त आसते ॥ ९
 राज्यमेके प्रशंसन्ति प्रजानां परिपालनम् ।
 हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च केचिदेकान्तशीलिनः ॥ १०
 एतत्सर्वं समालोक्य बुधानामेव निश्चयः ।
 अद्रोहेणैव भूतानां यो धर्मः स सनां मतः ॥ ११
 अद्रोहः सत्यवचनं संविभागो दया दमः ।
 प्रजनं स्वेषु दारेषु मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ १२
 एवं धर्मं मधानेष्टं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
 तस्मादेतत्प्रयत्नेन कौन्तेय प्रतिपालय ॥ १३
 यो हि राज्ये स्थितः शश्वदशी तुल्यप्रियाभियः ।

यदा देवर्षीर्न वरमिति न्यायात्तस्मिन् परधर्मं यः क्षत्रिय उपा-
 धयेत् स एष्येतेत्याह भूयानिति ॥ ७ ॥ यज्ञार्थमेव आशुभो
 चरेत् ॥ १० ॥ भाण्डमुपकरणं पात्रारि ॥ १३ ॥ विंशति-
 तमोऽध्यायः ॥ २० ॥

यदा प्रगीदति तदा वृष्टिः प्रतिष्ठितानी पृथग्य संभव-
 ॥ ३ ॥ सामं प्रीतिम् । व्यायामं यत्नम् ॥ ७ ॥ प्रजनं पुत्रो-
 त्पादनम् ॥ १३ ॥

धत्रियो यज्ञशिष्टाशी राजा शास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ १४
 ज्ञानाधुनिग्रहरतः साधूनां प्रग्रहे रतः ।
 धर्मवर्त्मनि संस्थाप्य भजा वर्तते धर्मतः ॥ १५
 पुत्रसंक्रामितश्रीध वने वन्येन वर्तयेत् ।
 विधानमाश्रमाणां वै कुर्यात्कर्माप्यतन्द्रितः ॥ १६
 य एवं वर्तते राजन्स राजा धर्मनिश्चितः ।
 तस्यायं च परार्थेय लोकः स्यात्सफलोदयः ॥ १७
 निर्वाणं हि सुदुष्पाप्यं बहुविधं च मे मतम् ॥ १८

एवं धर्ममनुक्रान्ताः सत्यदानतपःपराः ।
 आनृशंस्यगुणैर्युक्ताः कामक्रोधविवर्जिताः ॥ १९
 भजानां पालने युक्ता धर्ममुत्तममाश्रिताः ।
 गोब्राह्मणार्थं युध्यन्तः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ॥ २०
 एवं रुद्राः सवसवस्तथाऽऽदित्याः परंतप ।
 साध्या राजपिस्रहाश्च धर्ममेतं समाश्रिताः ।
 अममत्तास्ततः स्वर्गं प्राप्ताः पुण्यैः स्वकर्मभिः ॥ २१

॥ इति धीमन्महामारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि एकाविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

पुषिष्टिरंमत्यजुंनवपनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 अग्निधेवान्ते रावयं पुनरेवाजुनेऽब्रवीत् ।
 निर्विष्यमनमं ज्येष्ठमिदं भ्रातरमच्युतम् ॥ १
 धत्रप्रभेण धमेत प्राप्य राज्यं सुदुर्लभम् ।
 जित्वा चागीश्वरधेष्टे तप्यते किंभृशं भवान् ॥ २
 धत्रियाणां महाराज मंग्रामे निधनं मतम् ।
 विदिष्टं बहुभिर्देवैः धत्रप्रथममुत्तरम् ॥ ३
 ब्राह्मणानां तपस्व्यागः मेल्य धर्मविधिः स्मृतः ।
 धत्रियाणां च निधनं मंग्रामे विहितं प्रभो ॥ ४
 धात्रप्रथमो महाराजः धारयन्त्य इति स्मृतः ।
 पथश्च भरतधेष्टे फाले शरैरेव मंग्रामे ॥ ५
 ब्राह्मणस्यापि पेत्राजन्तप्रथमेन वर्ततः ।
 मशमं जीरितं लोके धत्रे हि ब्रह्ममंभरम् ॥ ६
 न त्वागो न पुनर्पत्रो न तपो मनुजेभ्यः ।
 धत्रिपत्यं विर्भावन्ते न परमोपजीरनम् ॥ ७
 न भवान्निधेधमेतो धर्मान्मा भगवर्षम ।

राजा मनीषी निपुणो लोके दृष्टपरावरः ॥ ८
 त्वसत्वा संतापजं शोकं दंशितो भव कर्मणि ।
 धत्रियस्य विशेषेण हृदयं वज्रसन्निभम् ॥ ९
 जित्वाऽरीन्धत्रधर्मेण प्राप्य राज्यमकष्टकम् ।
 विजितात्मा मनुष्येन्द्र यज्ञदानपरो भव ॥ १०
 इन्द्रो वै ब्रह्मणः पुत्रः धत्रियः कर्मणाऽभवत् ।
 शार्तानां पापशूर्तानां जपान नरर्तनिव ॥ ११
 तथास्य कर्म पूज्यं च प्रज्ञस्य च विद्यापते ।
 तेनेन्द्रस्य मंग्रामेदे देवानामिति नः ध्रुगम् ॥ १२
 न त्वं यस्मिंश्चागज यज्ञस्य बहुदक्षिणः ।
 यथेन्द्रो मनुष्येन्द्र निराय विगतभयः ॥ १३
 मा न्यमेवं गणे किञ्चिन्योगेणाः धत्रिपर्वम ।
 गतानो धत्रप्रभेण शरैर्यूताः परां गतिम् ॥ १४
 भरितप्यं तथा मय यद्दृशं भगवर्षम ।
 दिष्टं हि राजशार्दूल न शरपमविवर्जितम् ॥ १५

॥ इति धीमन्महामारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

अधोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

व्यासेन युधिष्ठिरमिति शङ्खलिखितोपाख्यानकथनपूर्वकं क्षात्रधर्मस्वीकरणचोदना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कौन्तेयो गुडाकेशेन भारत ।
 नोवाच किञ्चित्कौरव्यस्ततो द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १
 व्यास उवाच ।
 वीभत्सोर्वचनं सौम्य सत्यमेतद्युधिष्ठिर ।
 शास्त्रदृष्टः परो धर्मः स्मृतो गार्हस्थ्य आश्रमः ॥ २
 स्वधर्मं चर धर्मज्ञ यथाशास्त्रं यथाविधि ।
 हि गार्हस्थ्यमुत्सृज्य तवारण्यं विधीयते ॥ ३
 सदा देवाः पितरोऽतिथयस्तथा ।
 भृत्यान्वन्ति तान्भरस्व महीपते ॥ ४
 वयांसि पशून्नि च जनाधिप ।
 गृहस्थैरेव धार्यच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥ ५
 सोऽयं चतुर्णामेतेषाणां दुराचरः ।
 तं चराद्य विधिं पार्थ त्वेलेन्द्रियैः ॥ ६
 वेदज्ञानं च ते कृत्स्नं तपश्च महत् ।
 पितृपैतामहं राज्यं धुर्यवद्वोढुमैः ॥ ७
 तपो यज्ञस्तथा विद्या भैक्ष्यमिन्द्रियमः ।
 ध्यानं विद्या समुत्थानं संतोषश्च इति ।
 तथा लोकान्तशीलत्वं तद्विद्वानं च ॥ ८

एताश्चेष्टाः क्षत्रियाणां राजन्तंसिद्धिकारिकाः ।
 अपि गाधामिमां चापि बृहस्पतिरगायत् ॥ १४
 भूमिरेतौ निगिरति सर्पो विलशयानिव ।
 राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ १५
 सुद्युम्नाथापि राजर्षिः श्रूयते दण्डधारणात् ।
 प्राप्तवान्परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ॥ १६
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भगवन्कर्मणा केन सुद्युम्नो वसुधाधिपः ।
 संसिद्धिं परमां प्राप्तः श्रोतुमिच्छामि तं नृपम् ॥ १७
 व्यास उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 शृणुश्च लिखितश्चास्तां भ्रातरौ संशितव्रतौ ॥ १८
 तयोरावसथावास्तां रमणीयौ पृथक्पृथक् ।
 नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैरुपेतौ बाहुदामनु ॥ १९
 ततः कदाचिद्विखितः शङ्खस्याश्रममागतः ।
 यदृच्छयाऽथ शङ्खोपि निष्क्रान्तोऽभवदाश्रमात् २०
 सोऽभिगम्याश्रमं आतुश्चक्रमंल्लिखितस्तदा ।
 फलानि शान्तयामास सम्यक्परिणतान्युत ॥ २१
 तान्प्रपादाय विसन्धो भक्षयामास स द्विजः ।

शीघ्रं धारय चोरस्य मम दण्डं नराधिप ॥ २७
 इत्युक्तस्तस्य वचनात्सुद्युम्नं स नराधिपम् ।
 अभ्यगच्छन्महाबाहो लिखितः संशितव्रतः ॥२८
 सुद्युम्नस्त्रन्तपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतम् ।
 अभ्यगच्छत्सहामाल्यः पद्भ्यामेव जनेश्वरः ॥ २९
 तमब्रवीत्समागम्य स राजा धर्मवित्तमम् ।
 किमागमनमाचक्ष्व भगवन्कृतमेव तत् ॥ ३०
 एवमुक्तः स विप्रर्षिः सुद्युम्नमिदमब्रवीत् ।
 प्रतिश्रुत्य करिष्येति श्रुत्वा तत्कर्तुमर्हसि ॥ ३१
 अनिच्छानि गुरुणा फलानि मनुजर्षभ ।
 भक्षितानि महाराज तत्र मां शाधि माचिरम् ३२
 सुद्युम्न उवाच ।
 प्रमाणं चेन्मतो राजा भवतो दण्डधारणे ।
 अनुज्ञायामपि तथा हेतुः स्याद्ब्राह्मणर्षभ ॥ ३३
 स भवानभ्यनुज्ञातः शुचिकर्मा महाव्रतः ।
 ग्रीह कामानतोऽन्यास्त्वं करिष्यामि हितेवचः ३४
 प्यास उवाच ।
 गच्छन्वमानो ब्रह्मर्षिः पार्थिवेन महात्मना ।
 नान्यं म वरयामास तस्मादण्डादत्ते वग्म् ॥ ३५
 ततः स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः ।
 फलां बन्धेदयामास धृतदण्डो जगाम नः ॥ ३६
 स गन्वा भ्रातरं शङ्गमार्तस्पोऽब्रवीदिदम् ।
 धृतदण्डस्य दुर्बुद्धेर्भवान्दण्डान्तुमर्हति ॥ ३७
 शङ्ग उवाच ।
 न कुप्ये तत्र धर्मज्ञ न त्वं दूषयते मम ।
 'सुनिर्मलं कुलं ब्रह्मद्रस्मिजगति विद्युत्तम् ।'
 धर्मेभ्यु तं स्पतिप्रान्नात्मने निष्कृतिः कृता ॥३८
 नं गन्वा पाण्डुर्ज्ञातं गर्पयन् यथाविधि ।
 देवानूर्वाण्विप्रैश्च मा चाधमं मनः कृपाः ॥३९
 'ब्रह्महत्यां गुणधानं मोचं सुवर्हनागमम् ।

महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह ४०
 न स्तैयसदृशं ब्रह्मन्महापातकमस्ति हि ।
 जगत्सिन्धुमहाभाग ब्रह्महत्यासमं हि तत् ॥ ४१
 सर्वपातकिनां ब्रह्मदण्डः शारीर उच्यते ।
 तस्करस्य विशेषेण नान्यो दण्डो विधीयते ॥४२
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽपि वैश्यः शूद्रोऽथवा द्विज ।
 सर्वे कामकृते पापे हन्तव्या न विचारणा ॥ ४३
 राजभिर्भृतदण्डा वै कृत्वा पापानि मानवाः ।
 निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः मुकृतिनो यथा ४४
 उद्धृतं नः कुलं ब्रह्मन्नाज्ञादण्डे धृते त्वयि ॥' ४५
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शङ्गस्य लिखितस्तदा ।
 अवगाक्षापगां पुण्यामुदकार्यं प्रचक्रमे ॥ ४६
 प्रांदुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसनिर्मा ।
 ततः स विमित्तो भ्रातुर्दर्शयामास तां करौ ॥४७
 ततस्तमब्रवीच्छङ्गस्तपसेदं कृतं मया ।
 मा च तेऽत्र विद्याशू भूद्वयमत्र विधीयते ॥ ४८
 लिखित उवाच ।
 किंतु नाहं त्वया धृतः पूर्वमेव महाद्युते ।
 यस्य ते तपसो धीर्षमीदृशं द्विजसत्तम ॥ ४९
 शङ्ग उवाच ।
 एवमेतन्मया कार्यं नाहं दण्डधरस्तव ।
 स च पूतो नरपतिस्त्वं चापि पित्रभिः सह ॥ ५०
 प्याम उवाच ।
 स राजा पाण्डवथेष्ट श्रेयान्वै तेन कर्मणा ।
 प्राप्तवान्धरमां सिद्धिं दत्तः प्राचेतसो यथा ॥ ५१
 एव धर्मः क्षत्रियाणां ब्रह्मज्ञानं परिपालनम् ।
 उपधेभ्यो महाराज मा स्म शोके मनः कृपाः ॥५२
 भ्रातुस्त्य हिनं यानयं शूशु धर्मज्ञनम ।
 दण्ड एव हि गतेन्द्र क्षययो न सुदहनम् ॥ ५३

॥ ३६ ॥ श्रीमद्महाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ ३३ ॥ सुविप्रो मनुजर्षभ उवाच ॥ ३३ ॥ मम
 ॥ ३४ ॥ सुविप्रो मनुजर्षभ उवाच ॥ ३४ ॥ मम
 ॥ ३५ ॥ सुविप्रो मनुजर्षभ उवाच ॥ ३५ ॥ मम
 ॥ ३६ ॥ सुविप्रो मनुजर्षभ उवाच ॥ ३६ ॥ मम
 ॥ ३७ ॥ सुविप्रो मनुजर्षभ उवाच ॥ ३७ ॥ मम
 ॥ ३८ ॥ सुविप्रो मनुजर्षभ उवाच ॥ ३८ ॥ मम
 ॥ ३९ ॥ सुविप्रो मनुजर्षभ उवाच ॥ ३९ ॥ मम
 ॥ ४० ॥ सुविप्रो मनुजर्षभ उवाच ॥ ४० ॥ मम
 ॥ ४१ ॥ सुविप्रो मनुजर्षभ उवाच ॥ ४१ ॥ मम
 ॥ ४२ ॥ सुविप्रो मनुजर्षभ उवाच ॥ ४२ ॥ मम
 ॥ ४३ ॥ सुविप्रो मनुजर्षभ उवाच ॥ ४३ ॥ मम
 ॥ ४४ ॥ सुविप्रो मनुजर्षभ उवाच ॥ ४४ ॥ मम
 ॥ ४५ ॥ सुविप्रो मनुजर्षभ उवाच ॥ ४५ ॥ मम
 ॥ ४६ ॥ सुविप्रो मनुजर्षभ उवाच ॥ ४६ ॥ मम
 ॥ ४७ ॥ सुविप्रो मनुजर्षभ उवाच ॥ ४७ ॥ मम
 ॥ ४८ ॥ सुविप्रो मनुजर्षभ उवाच ॥ ४८ ॥ मम
 ॥ ४९ ॥ सुविप्रो मनुजर्षभ उवाच ॥ ४९ ॥ मम
 ॥ ५० ॥ सुविप्रो मनुजर्षभ उवाच ॥ ५० ॥ मम
 ॥ ५१ ॥ सुविप्रो मनुजर्षभ उवाच ॥ ५१ ॥ मम
 ॥ ५२ ॥ सुविप्रो मनुजर्षभ उवाच ॥ ५२ ॥ मम
 ॥ ५३ ॥ सुविप्रो मनुजर्षभ उवाच ॥ ५३ ॥ मम

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

ध्यासेन युधिष्ठिरं प्रति राजधर्मकथनपूर्वकं राज्यपालनचोदना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

पुनरेव महर्षिस्तं कृष्णद्वैपायनोऽर्थवत् ।
अजातशत्रुं कौन्तेयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
अरण्ये वसतां तात भ्रातृणां ते मनस्विनाम् ।
मनोरथा महाराज ये तत्रासन्पुधिष्ठिर ॥ २
तानि मे भरतश्रेष्ठ प्राप्नुवन्तु महारथाः ।
प्रशाधि पृथिवीं पार्थ ययातिरिव नाहुषः ॥ ३
अरण्ये दुःखवसतिरनुभूता तपस्विभिः ।
दुःखस्यान्ते नरव्याघ्र सुखान्यनुभवन्तु वै ॥ ४
धर्ममर्थं च कामं च भ्रातृभिः सह भारत ।
अनुभूय ततः पश्चात्प्रस्थाताऽसि विशांपते ॥ ५
अर्थिनां च प्रिवृणां च देवतानां च भारत ।
आनृण्यं गच्छ कौन्तेय ततः स्वर्गं गमिष्यसि ॥ ६
सर्वमेधाश्चमेधाभ्यां यज्ञस्य कुरुनन्दन ।
ततः पश्चान्महाराज गमिष्यसि परां गतिम् ॥ ७
भ्रातृश्च सर्वाङ्कतुभिः संयोज्य बहुदक्षिणैः ।
संपाप्तः कीर्तिमतुलां पाण्डवेय गमिष्यसि ॥ ८
विभ्रस्ते पुरुषव्याघ्र यचनं कुरुसत्तम ।
शृणुष्वैवं यथा कुर्वन्न धर्माच्चयसे नृप ॥ ९
आददानस्य विजयं विग्रहं च युधिष्ठिर ।
समानधर्मकुशलाः स्थापयन्ति नरेश्वर ॥ १०
'प्रत्यक्षमनुमानं च उपमानं तथाऽऽगमः ।
अर्थापत्तिस्तथैतिलं संशयो निर्णयस्तथा ॥ ११
आकार इङ्गितं चैव गतिश्चेष्टा च भारत ।
प्रतिज्ञा चैव हेतुश्च दृष्टान्तोपनयस्तथा ॥ १२
उक्तिर्निगमनं तेषां प्रमेयं च प्रयोजनम् ।
एतानि माधनान्याहुर्व्यहृष्यर्षप्रमिदये ॥ १३
प्रत्यक्षमनुमानं च सर्वेषां योनिरुच्यते ।

प्रमाणज्ञो हि शक्नोति दण्डयोर्नौ विचक्षणः ।
अप्रमाणवता नीतो दण्डो हन्यान्महीपतिम् ॥ १४
देशकालप्रतीक्षी यो दस्युन्मर्षयते नृपः ।
शास्त्रजां बुद्धिमास्थाय युज्यते नैनसा हि सः ॥ १५
आदाय बलिपङ्कागं यो राष्ट्रं नाभिरक्षति ।
प्रतिगृह्णाति तत्पापं चतुर्थांशेन भूमिपः ॥ १६
निबोध च यथाऽऽतिष्ठन्धर्मान्न च्यवते नृपः ।
निग्रहाद्भ्रमशास्त्राणामनुकृद्वात्रपेतभीः ।
कामक्रोधावनादत्य पितेव समदर्शनः ॥ १७
दैवेनाभ्याहृतो राजा कर्मकाले महाद्युते ।
न साधयति यत्कर्म न तत्राहुरतिक्रमम् ॥ १८
तरसा बुद्धिपूर्वं वा निग्राह्या एव शत्रवः ।
पापैः सह न संदध्याद्राज्यं पुण्यं च कारयेत् ॥ १९
शूराश्चार्याश्च सत्कार्या विद्वांसश्च युधिष्ठिर ।
गोमिनो धनिनश्चैव परिपाल्या विशेषतः ॥ २०
व्यवहारेषु धर्मेषु योक्तव्याश्च बहुश्रुताः ।
'प्रमाणज्ञा महीपाल न्यायशास्त्रावलम्बिनः ॥ २१
वेदार्थतत्त्वविद्राजंस्तर्कशास्त्रबहुश्रुताः ।
मन्त्रे च व्यवहारे च नियोक्तव्या विज्ञानता ॥ २२
तर्कशास्त्रकृता बुद्धिर्धर्मशास्त्रकृता च या ।
दण्डनीतिकृता चैव त्रैलोक्यमपि साधयेत् ॥ २३
नियोज्या वेदतत्त्वज्ञा यज्ञकर्मसु पार्थिव ।
वेदज्ञा ये च शास्त्रज्ञास्ते च राजन्सुबुद्धयः ॥ २४
आन्वीक्षिकीप्रयीचार्तादण्डनीतिषु पारगाः ।
ते तु सर्वत्र योक्तव्यास्ते च बुद्धेः परं गताः ॥ २५
गुणयुक्तेऽपि नैकस्मिन्विश्वसेत विचक्षणः ॥ २६
अरक्षिता दुर्विनीतो मानी मन्व्योऽभ्यग्युकः ।
एनसा युज्यते राजा दृढान्त इति चोच्यते ॥ २७

यचनं विनाशदानः क्षत्रधर्मो मे साधनान्तेष्वप्यम् ॥ १ ॥
आददानस्य परभाषणम् । गणानधर्मः अधिपतेः धर्मव्यय
व्ययः सत्प्राप्तये । अक्षरवर्णव्ययस्य व्ययव्यापयति
॥ १ ॥ सर्वेषु नैव दृष्टिः । एतन्म तथैव परित

॥ १५ ॥ धर्ममत्पत्न्याः निग्रहादभ्रमशास्त्राणामनुकृद्वात्रपेतभीः ।
मानी अनुकृत्यपतेःपत्नीय भवति ॥ १७ ॥ राज्यस्य न कान्त
मेति उ. च. पाठः ॥ १९ ॥ गोमिनो गोमन्तः ॥ २० ॥
मन्व्योः मान्यान्मानयन् । अभ्याग्युकः शृणुषु शोषयतिः ॥ २७ ॥

ये रक्ष्यमाणा हीयन्ते देवेनाभ्याहता नृप ।
 तस्मिन्श्चापि हीयन्ते सर्वे तद्राजकिल्बिषम् ॥ २८
 मुमन्त्रिते सुनीते च सर्वतथोपपादिते ।
 पौरुषे कर्मणि कृते नास्त्यधर्मो युधिष्ठिर ॥ २९
 विच्छिद्यन्ते समारब्धाः सिद्धयन्ते चापि देवतः ।
 कृते पुरुषकारे तु नैनः स्पृशति पार्थिवम् ॥ ३०
 अत्र ते राजशार्दूल वर्तयिष्ये कथामिमाम् ।
 यद्वृत्तं पूर्वराजपेहेयग्रीवस्य पाण्डव ॥ ३१
 शत्रून्हत्वा हनत्सार्जा श्रस्वाह्विष्टकर्मणः ।
 अमहायस्य संग्रामे निजितस्य युधिष्ठिर ॥ ३२
 यत्कर्म वै निग्रहे शत्रुवाणां
 योगश्राव्यः पालने मानवानाम् ।
 कृत्वा कर्म प्राप्य कीर्तिं न युद्धा-
 द्वाजिग्रीवो मोदते स्वर्गलोके ॥ ३३
 मन्त्यक्तात्मा नमोऽप्यनतायी
 शस्त्रेच्छिन्नो दस्युभिर्विध्यमानः ।
 अधग्रीवः कर्मशीलो महान्मा
 मंगिद्वार्षो मोदते स्वर्गलोके ॥ ३४
 पनुयुषो गन्ना ज्या श्रः सु-
 यमुवः गङ्गो रुषिं यत्र चाज्यम् ।
 तपो पेदी कामजो युद्धमधि-
 धातुर्होत्रं चतुरो वाजिमुष्ण्याः ॥ ३५
 हुन्वा तमिन्वत्तवशार्था-
 न्वापान्मुक्तो गजमिहस्त्रगम् ।
 प्रापान्हुन्वा चारुभृशे ग्ने न
 वाजिग्रीवो मोदते देवलोकः ॥ ३६

राष्ट्रं रक्षन्बुद्धिपूर्वं नयेन
 संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा ।
 सर्वाल्लोकान्व्याप्य कीर्त्या मनस्वी
 वाजिग्रीवो मोदते देवलोकः ॥ ३७
 देवीं सिद्धिं मानुषीं दण्डनीतिं
 योगन्यामैः पालयित्वा महीं च ।
 तस्माद्राजा धर्मशीलो महात्मा
 वाजिग्रीवो मोदते देवलोकः ॥ ३८
 विद्वांस्त्यागी श्रद्धधानः कृतज्ञ-
 स्त्वरत्वा लोकं मानुषं कर्म कृत्वा ।
 मेधाधिनां विदुषां संमतानां
 तनुत्वजां लोकमाक्रम्य राजा ॥ ३९
 सम्यग्वेदान्प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य
 सम्यग्वाज्यं पालयित्वा महात्मा ।
 चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा म्बधर्मे
 वाजिग्रीवो मोदते देवलोकः ॥ ४०
 जित्वा मंग्रामान्पालयित्वा मजाध
 मोमं पीत्वा तपयित्वा द्विजाम्यान् ।
 पुस्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजानां
 वृद्धे क्षीणे मोदते देवलोकः ॥ ४१
 शृणं यम्य श्वापनीयं मनुष्याः
 गन्नो विद्वांगोऽर्जयन्त्वहर्षीयम् ।
 मर्गं जित्वा र्शग्लोकानवाप्य
 सिद्धिं प्रापः पुण्यकीर्तिर्महान्मा ॥ ४२

॥ इति श्रीमद्महाभारते शान्तिपर्वणि गुरुधर्मपर्वणि षट्षोडशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ २८ ॥ तस्मिन्श्चापि हीयन्ते सर्वे तद्राजकिल्बिषम् ॥ २८ ॥
 ॥ २९ ॥ मुमन्त्रिते सुनीते च सर्वतथोपपादिते । पौरुषे कर्मणि कृते नास्त्यधर्मो युधिष्ठिर ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥ विच्छिद्यन्ते समारब्धाः सिद्धयन्ते चापि देवतः । कृते पुरुषकारे तु नैनः स्पृशति पार्थिवम् ॥ ३० ॥
 ॥ ३१ ॥ अत्र ते राजशार्दूल वर्तयिष्ये कथामिमाम् । यद्वृत्तं पूर्वराजपेहेयग्रीवस्य पाण्डव ॥ ३१ ॥
 ॥ ३२ ॥ शत्रून्हत्वा हनत्सार्जा श्रस्वाह्विष्टकर्मणः । अमहायस्य संग्रामे निजितस्य युधिष्ठिर ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥ यत्कर्म वै निग्रहे शत्रुवाणां योगश्राव्यः पालने मानवानाम् । कृत्वा कर्म प्राप्य कीर्तिं न युद्धाद्वाजिग्रीवो मोदते स्वर्गलोके ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥ मन्त्यक्तात्मा नमोऽप्यनतायी शस्त्रेच्छिन्नो दस्युभिर्विध्यमानः । अधग्रीवः कर्मशीलो महान्मामंगिद्वार्षो मोदते स्वर्गलोके ॥ ३४ ॥
 ॥ ३५ ॥ पनुयुषो गन्ना ज्या श्रः सुयमुवः गङ्गो रुषिं यत्र चाज्यम् । तपो पेदी कामजो युद्धमधिधातुर्होत्रं चतुरो वाजिमुष्ण्याः ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥ हुन्वा तमिन्वत्तवशार्थान्वापान्मुक्तो गजमिहस्त्रगम् । प्रापान्हुन्वा चारुभृशे ग्ने न वाजिग्रीवो मोदते देवलोकः ॥ ३६ ॥

॥ २८ ॥ तस्मिन्श्चापि हीयन्ते सर्वे तद्राजकिल्बिषम् ॥ २८ ॥
 ॥ २९ ॥ मुमन्त्रिते सुनीते च सर्वतथोपपादिते । पौरुषे कर्मणि कृते नास्त्यधर्मो युधिष्ठिर ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥ विच्छिद्यन्ते समारब्धाः सिद्धयन्ते चापि देवतः । कृते पुरुषकारे तु नैनः स्पृशति पार्थिवम् ॥ ३० ॥
 ॥ ३१ ॥ अत्र ते राजशार्दूल वर्तयिष्ये कथामिमाम् । यद्वृत्तं पूर्वराजपेहेयग्रीवस्य पाण्डव ॥ ३१ ॥
 ॥ ३२ ॥ शत्रून्हत्वा हनत्सार्जा श्रस्वाह्विष्टकर्मणः । अमहायस्य संग्रामे निजितस्य युधिष्ठिर ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥ यत्कर्म वै निग्रहे शत्रुवाणां योगश्राव्यः पालने मानवानाम् । कृत्वा कर्म प्राप्य कीर्तिं न युद्धाद्वाजिग्रीवो मोदते स्वर्गलोके ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥ मन्त्यक्तात्मा नमोऽप्यनतायी शस्त्रेच्छिन्नो दस्युभिर्विध्यमानः । अधग्रीवः कर्मशीलो महान्मामंगिद्वार्षो मोदते स्वर्गलोके ॥ ३४ ॥
 ॥ ३५ ॥ पनुयुषो गन्ना ज्या श्रः सुयमुवः गङ्गो रुषिं यत्र चाज्यम् । तपो पेदी कामजो युद्धमधिधातुर्होत्रं चतुरो वाजिमुष्ण्याः ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥ हुन्वा तमिन्वत्तवशार्थान्वापान्मुक्तो गजमिहस्त्रगम् । प्रापान्हुन्वा चारुभृशे ग्ने न वाजिग्रीवो मोदते देवलोकः ॥ ३६ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

व्यासेन युधिष्ठिरं प्रति सेनजिह्वचनानुवादपूर्वकं राजधर्मकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

द्वैपायनवचः श्रुत्वा कुपिते च धनञ्जये ।

व्यासमामन्त्र्य कौन्तेयः प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

न पार्थिवमिदं राज्यं न भोगाश्च पृथग्विधाः ।

श्रीणयन्ति मनो मेऽद्य शोको मां दारयत्ययम् ॥२

श्रुत्वा वीरविहीनानामपुत्राणां च योपिताम् ।

परिदेवयमानानां न शान्तिं मनसा लभे ॥ ३

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं व्यासो योगविदांवरः ।

युधिष्ठिरं महाप्राज्ञो धर्मज्ञो वेदपारगः ॥ ४

व्यास उवाच ।

न कर्मणा लभ्यते चेज्यया वा

नाप्यस्ति दाता पुरुषस्य कश्चित् ।

पर्याययोगाद्विहितं विधात्रा

कालेन सर्वं लभते मनुष्यः ॥ ५

न बुद्धिशक्त्याऽध्ययनेन शक्यं

प्राप्तुं विशेषं मनुजैरकाले ।

मूर्खोऽपि चाप्नोति कदाचिदर्था-

न्कालो हि सर्वं पुरुषस्य दाता ॥ ६

न भूरकालेषु फलं ददाति

शिल्पानि मन्त्राश्च तथौपधानि ।

तान्येव कालेन समाहितानि

सिद्ध्यन्ति वर्धन्ति च भूतिकाले ॥ ७

कालेन शीघ्राः प्रवहन्ति वाताः

कालेन वृष्टिर्जलदानुपैति ।

कालेन पद्भोत्पलवज्रलं च

कालेन पुष्पन्ति वनेषु वृक्षाः ॥ ८

कालेन कृष्णाश्च सिताश्च राज्यः

कालेन चन्द्रः परिपूर्णचिम्बः ।

नाकालतः पुष्पफलं द्रुमाणां

नाकालवेगाः सरितो वहन्ति ॥ ९

नाकालमत्ताः खगपन्नगाश्च

मृगद्विपाः शैलमृगाश्च लोके ।

नाकालतः स्त्रीषु भवन्ति गर्भा

नायन्त्यकाले शिशिरोष्णवर्षाः ॥ १०

नाकालतो म्रियते जायते वा

नाकालतो व्याहरते च बालः ।

नाकालतो यौवनमभ्युपैति

नाकालतो रोहति वीजमुत्सम् ॥ ११

नाकालतो भानुरुपैति योगं

नाकालतोऽस्तं गिरिमभ्युपैति ।

नाकालतो वर्धते हीयते च

चन्द्रः समुद्रोऽपि महोर्मिमाली ॥ १२

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

गीतं राज्ञा सेनजिता दुःखार्तेन युधिष्ठिर ॥ १३

सर्वानेवैष पर्यायो मर्त्यान्स्पृशति दुःसहः ।

कालेन परिपक्वा हि म्रियन्ते सर्वपार्थिवाः ॥ १४

म्रन्ति चान्यान्नरान् राजंस्तानप्यन्ये तथा नराः ।

संज्ञैषा लौकिकी राजन्न हिनस्ति न हन्यते ॥ १५

हनतीति मन्यते कश्चिन्न हन्तीत्यपि चापरः ।

स्वभावतस्तु नियतो भूतानां प्रभावापर्याय ॥ १६

नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।

अहो दुःखमिति ध्यायन्दुःखस्यापचितिं चरेत् ॥ १७

स किं शोचसि मूढः सन्शोच्यान्किमनुशोचसि ।

पश्य दुःखेषु दुःखानि भयेषु च भयान्यपि ॥ १८

आत्माऽपि चायं न मम सर्वाऽपि पृथिवी मम ।

यथा मम तथाऽन्येषामिति पश्यन्न मुह्यति ॥ १९

शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च ।

युपिते राज्यधारणात् ॥ १ ॥ वीरविहीनानां पतिहीनानाम्
॥ ३ ॥ नलभ्यते कीरो हतवीराभिर्बर्षप्रीतिरित्यर्थः । नापि
ताम्यः कश्चिन्पतिं दातुं समर्थोऽस्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ नाभूतिका-

लेखिति वा. पाठः ॥ ७ ॥ पुष्पन्तीति ट. पाठः ॥ ८ ॥
पर्यायः कालगतिः ॥ १४ ॥ अपचितिं प्रदीकारम् ॥ १७ ॥
दुःखेषु शोकजेषु मनसापेषु । दुःखानि शिरस्त्राहनादीनि ।

दिवसेदिवसे मृदमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ २०
 एवमेतानि कालेन भियद्वेष्याणि भागशः ।
 जीवेषु परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ २१
 दुःखमेवास्ति न सुखं तस्मात्तदुपलभ्यते ।
 तृष्णातिप्रभवं दुःखं दुःखातिप्रभवं सुखम् ॥ २२
 सुखस्थानन्तरं दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुखम् ।
 न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम् ॥ २३
 सुखमेव हि दुःखान्तं कदाचिदुःखतः सुखम् ।
 तस्मादेतद्द्वयं जयाद्य इच्छेन्नाश्रयतं सुखम् ॥ २४
 सुखान्तप्रभवं दुःखं दुःखान्तप्रभवं सुखम् ।
 यन्निमित्तो भवेच्छोकस्तापो वा दुःखमूर्च्छितः ।
 आयागो वाऽपि यन्मूलान्तदेकाहमपि त्यजेत् २५
 सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वाऽप्रियम् ।
 मात्तं मात्तमुपारसीत हृदयेनापराजितः ॥ २६
 ईषदप्यद्र दाराणां पुत्राणामाचरन्प्रियम् ।
 ततो ज्ञास्यति कः कस्य केन वा कथमेव च ॥ २७
 ये च मृदन्ता लोके ये च बुद्धेः परं गताः ।
 न एव सुखमेधन्ते मध्यमः किञ्चित् जनः ॥ २८
 इत्यप्रवीन्मदाप्राप्तो बुधिष्ठिर म मेनजिन् ।
 पगपरजो लोकस्य धर्मनिगुणदुःखवित् ॥ २९
 परदुःखेन दुःखी यो न ग जानु सुखी भवेत् ।
 दुःखानां हि क्षयो नान्ति जायते ह्यपरान्परम् ॥ ३०

सुखं च दुःखं च भवामवौ च
 लामालामौ मरणं जीवितं च ।
 पर्यायतः सर्वमवाप्नुवन्ति
 तस्मान्न मुखेन च संमहप्येत् ॥ ३१
 दीक्षां राज्ञां संयुगे धर्मेमाहु-
 र्यागं राज्ये दण्डनीतिं च सम्यक् ।
 वित्तत्यागं दक्षिणां चैव यज्ञे
 सम्यग्दानं पावनानीतिं विद्यात् ॥ ३२
 रक्षन्नाज्यं बुद्धिपूर्वं नयेन
 संत्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा ।
 सर्वाष्टौकान्धर्मदृष्टरावलोक-
 न्दुर्व्यं देहान्मोदते देवलोकं ॥ ३३
 जित्वा संग्रामान्पालयित्वा च राष्ट्रं
 सोमं पीत्वा वर्धयित्वा प्रजाय ।
 युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजानां
 पथात्कीणायुर्मोदते देवलोकं ॥ ३४
 'यजन्ति यज्ञान्विजयन्ति राज्यं
 रक्षन्ति राष्ट्रानि निपाणि चंपाम् ।'
 सम्यग्दान्याप्य शाराण्यधीत्य
 सम्यग्नाज्यं पालयित्वा च राजा ।
 चातुर्वर्ण्यं स्यापयित्वा गणपतं
 पूतात्मा ये मोदते देवलोकं ॥ ३५
 यत्स वृत्तं नमस्तस्मिन् स्वर्गस्यसापि मानसाः ।
 पौरजानपदामात्याः स राजा राजमघमः ॥ ३६

॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजपरमंरंजनि पद्यविशेषोऽध्यायः ॥ २५ ॥

दुःखमेव सुखान्तं कदाचिदुःखतः सुखम् ।
 तस्मादेतद्द्वयं जयाद्य इच्छेन्नाश्रयतं सुखम् ॥ २४

सुखं च दुःखं च भवामवौ च लामालामौ मरणं जीवितं च ।
 पर्यायतः सर्वमवाप्नुवन्ति तस्मान्न मुखेन च संमहप्येत् ॥ ३१

दुःखमेव सुखान्तं कदाचिदुःखतः सुखम् ।
 तस्मादेतद्द्वयं जयाद्य इच्छेन्नाश्रयतं सुखम् ॥ २४

सुखं च दुःखं च भवामवौ च लामालामौ मरणं जीवितं च ।
 पर्यायतः सर्वमवाप्नुवन्ति तस्मान्न मुखेन च संमहप्येत् ॥ ३१

तपोरस्ताश्च मुनयो वेपां लोकाः सनातनाः ॥ ३
 ऋषीणां समयं शश्वद्ये रक्षन्ति धनञ्जय ।
 आश्रिताः सर्वधर्मज्ञा देवास्तान्ग्राह्यणान्विदुः ॥ ४
 स्वाध्यायनिष्ठान्हि ऋषीन्ज्ञाननिष्ठांस्तथाऽपरान् ।
 बुद्ध्येथाः संततं चापि धर्मेनिष्ठाधनञ्जय ॥ ५
 ज्ञाननिष्ठेषु कार्याणि प्रतिष्ठाप्यानि पाण्डव ।
 वैखानसानां वचनं यथा नो विदितं प्रभो ॥ ६
 अजाश्च पृथ्व्यश्चैव सिक्ताश्चैव भारत ।
 अरुणाः केतवश्चैव स्वाध्यायेन दिवं गताः ॥ ७
 अचाप्येतानि कर्माणि वेदोक्तानि धनञ्जय ।
 दानमध्ययनं यज्ञो निग्रहश्चैव दुर्ग्रहः ॥
 दक्षिणेन च पन्थानमर्यम्णो ये दिवं गताः ।
 एतान्क्रियावतां लोकानुकवान्पूर्वमन्यहम् ॥ ९
 उत्तरेण तु पन्थानं नियमाद्यं प्रपश्यसि ।
 एते यागवतां लोका भान्ति पार्थ सनातनाः ॥ १०
 तत्रोत्तरां गतिं पार्थ प्रशंसन्ति पुराविदः ।
 सतोपो वै स्वर्गतमः संतोपः परमं सुखम् ॥ ११
 तुष्टेन किञ्चित्परमं सा सम्यक् प्रतितिष्ठति ।
 विनीतक्रोधहर्षस्य सतत सिद्धिरुत्तमा ॥ १२
 अत्राप्युदाहरन्तीमां गाथां गीतां ययातिना ।
 योऽभिप्रेत्याहरेत्कामान्कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥ १३
 यदा चायं न विभेति यदा चास्मान्न विभ्यति ।
 यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ १४
 यदा न भावं कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सपद्यते तदा ॥ १५
 विनीतमानमोहश्च बहुसद्गधिवर्जितः ।
 तदात्मज्योतिषः साधो निर्वाणमुपपद्यते ॥ १६
 इदं तु शृणु मे पार्थ ब्रुवतः संयत्तेन्द्रियः ।
 धर्ममन्ये वृत्तमन्ये धनमीहन्ति चापरे ॥ १७
 धनहेतोर्त्य ईहेत तस्यानीहा गरीयसी ।

भूयान्दोषो हि वित्तस्य यश्च धर्मस्तदाश्रयः ॥ १८
 प्रत्यक्षमनुपश्यामि त्वमपि द्रुपुमहंति ।
 वज्रं वज्रनीयानामीहमानेन दुष्करम् ॥ १९
 ये वित्तमभिपद्यन्ते सम्यक्त्वं तेषु दुर्लभम् ।
 हुह्यतः प्रैति तत्प्राहुः प्रतिकूलं यथातथम् ॥ २०
 यस्तु संभिन्नवृत्तः स्याद्वीतशोकभयो नरः ।
 अल्पेन तृपितो ह्यहन्न भ्रूणहत्यां न बुध्यते ॥ २१
 दुष्यन्त्याददतो भृत्या नित्यं दस्युभयादिव ।
 दुर्लभं च धनं प्राप्य भृशं दत्त्वाऽनुत्पद्यते ॥ २२
 अधनः कस्य किं वाच्यो विमुक्तः सर्वशः सुखी ।
 देवस्वमुपगृह्यैव धनेन न सुखी भवेत् ॥ २३
 तत्र गाथां यज्ञगीतां कीर्तयन्ति पुराविदः ।
 त्रयीमुपाश्रितां लोके यज्ञसंस्तरकारिकाम् ॥ २४
 यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा
 यज्ञाय सृष्टः पुरुषो रक्षिता च ।
 तस्मात्सर्वं यज्ञ एवोपयोज्यं
 धनं न कामाय हितं प्रशस्तम् ॥ २५
 एतत्स्वार्थं च कौन्तेय धनं धनवतां वर ।
 धाता ददाति मर्त्येभ्यो यज्ञार्थमिति विद्धि तत् ॥ २६
 तस्माद्बुद्ध्यन्ति पुरुषा न हि तत्कस्यचिद्भुवम् ।
 श्रद्धानस्ततो लोको दद्याच्चैव यजेत च ॥ २७
 लब्धस्य त्यागमित्याहुर्न भोग न च संक्षयम् ।
 तस्य किं संचयेनार्थः कार्यं ज्यायसि तिष्ठति ॥ २८
 ये स्वधर्मादपेतेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पमुज्ज्वल्यः ।
 शतं वर्षाणि ते प्रेत्य पुरीषं भुञ्जते जनाः ॥ २९
 अनर्हेते यद्दाति न ददाति यद्दहेते ।
 अर्हानर्हापरिज्ञानानानधर्मोऽपि दुष्करः ॥ ३०
 लब्धानामपि वित्तानां बोद्धव्यौ द्रावतिरुमौ ।
 अपाने प्रतिपत्तिश्च पाने चाप्रतिपादनम् ॥ ३१

अध्याय ॥

समय अध्ययनसप्रदायस्याविच्छेद आश्रिता आश्रमिण ।
 ब्रह्मचारिण इत्यर्थं ॥ ४ ॥ कार्याणि राजकार्याणि । प्रतिष्ठा
 प्यानि तद्वनसानुश्रेयासीत्यर्थं । वैखानसाना वानप्रस्थानाम् ॥ ६ ॥
 अजादयो वालखिल्यवह्नीणा गणविशेषा ॥ ७ ॥ एतान्
 गुरुपान् । क्रियावता कर्मिणाम् ॥ ९ ॥ उत्तरेण उत्तरत
 स्थितम् ॥ १० ॥ सा तुष्टि परस्ववैराग्याभिधा उत्तमा सिद्धिः ।
 विनीतक्रोधहर्षस्य मोधादिजयिन सम्यक् प्रतितिष्ठति इतरस्य
 तु नेत्यर्थं ॥ १२ ॥ आत्मज्योतिष आत्मज्ञस्य । निर्वाण
 मोक्ष ॥ १६ ॥ वृत्त शीलम् । ईहन्ति ईहन्ते ॥ १७ ॥
 धनहेतो धर्माय वित्तस्वार्जने इति शेषः । तदाश्रयो धर्मो
 यशादित्स्वामिप्रति भूयान्दोषोऽस्ति ॥ १८ ॥ ईहमानेन धना-
 पिना ॥ १९ ॥ सम्यक्त्वं साधुधर्मं ह्येत । द्रोह्युक्तानेव

तद्धन प्रैति न त्वद्रोहानिति प्राहुः । हिंसा विना धनप्राप्तिर्ना-
 स्तीत्यर्थः । प्राप्तमपि यथायथ सर्वथा प्रतिकूल नानाभयहेतु
 त्वात् ॥ २० ॥ अत्रार्थोऽपि ब्रह्महत्यामर्जयतीत्यर्थं ॥ २१ ॥
 दुर्लभ धनं प्राप्यानुकूल्येभ्योऽपि भृत्येभ्यो दत्त्वा दस्युभयादिव
 भृशमनुत्पद्यत इति संबन्धः । वित्तव्यये महद्दुःखं भवतीत्यर्थं
 ॥ २२ ॥ देवस्य तथा-द्रैवार्थिकाधिकारो य सद्धि सोम पिये
 द्विज । प्रासौमिकी क्रिया कुर्याद्यस्यान वार्षिक भवेदिति
 सृष्टेरल्पमपि सचित धन देवस्वमेव । तदप्युपसगृह्य देवेभ्यो-
 ऽदत्त्वेव न तेन तावतापि सुखी भवेत्किं तु स्वामागोभ-प्रवर्तत
 इतिन्यायेन तृष्णापिषयाहु स्वमेवानुभवतीत्यर्थं ॥ २३ ॥ गाथा
 र्बदिकरजने यज्ञप्रतिष्ठापरीम् ॥ २४ ॥ चाद्यज्ञार्थोऽपि ॥ २६ ॥
 इत्याहुः प्रशस्तमाहुरित्यर्थः । कार्यं त्यागहृत् ॥ २८ ॥ अध्यायः ॥

पद्मिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

युधिष्ठिरं स्वामंत्रिं निर्वेदयचनम् ॥ १ ॥ स्वामेन युधिष्ठिरमिति राज्यपालनविधानम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 अभिमन्यो हते बाले द्रौपद्यास्तनयेषु च ।
 धृष्टद्युम्ने विराटे च द्रुपदे च महीपती ॥ १
 धृष्टसेने च धर्मजे धृष्टकेतो तु पार्थिवे ।
 तथाऽन्येषु नरेन्द्रेषु नानादेश्येषु संयुगे ॥ २
 न च मुञ्चति मां शोको जातिघातिनमातुरम् ।
 राज्यक्रान्तिमुक्तपुत्रं स्वयंशोच्छेदकारिणम् ॥ ३
 यस्याई श्रीढमानेन मया विपश्चित्तितम् ।
 म मया गन्धलुब्धेन गात्रेयो युधि पातितः ॥ ४
 यदा तेनं विघूर्णन्तं मदर्थं पार्थमायकैः ।
 तक्ष्यमाणं यथा बद्धं मेधमाणं शिरसिष्ठिनम् ॥ ५
 जीर्णमिहमिव प्राणं नगमिहं पितामहम् ।
 कीर्यमाणं शरैर्दासैश्च मे व्यथितं मनः ॥ ६
 माप्सुगं गीदमानं च स्वात्पररथाक्रजम् ।
 पूर्णमानं यथा शैलं तदा मे कम्बलोऽभवत् ॥ ७
 यः मवाणधनुस्पाणियोधयामाम भार्गवम् ।
 सृष्ट्यद्वानि फोरव्यः वृक्षेत्रे महामृधे ॥ ८
 गमेनं पार्थिवं ध्वं वागणम्यां नदीमुतः ।
 पन्थार्थमाहयर्दगे रथेनैरेन संयुगे ॥ ९
 येन श्रीप्रापुषो गजा चक्रवर्ती दुरामदः ।
 दग्धधारप्रतापेन म मया युधि पातितः ॥ १०
 मयं मृत्युं ग्धमापः पाश्र्चान्यं यः शिरसिष्ठिनम् ।
 न पाणिः पाणयामाम गोऽनुनेन निपातितः ॥ ११
 पदं पतितं भूमासपत्नं रथिगोधिलम् ।
 गदं वारिभद्रदग्धो गगो मां मुनिगणम ॥ १२
 येन मंत्रिणा वाजा येन म् पश्चिन्नाः ।
 म मया गन्धलुब्धेन पापेन गुरुपातिना ।
 भन्तस्त्वाम् राज्यम् हृते मृतेन पातिः ॥ १३
 सपार्थिव महेष्वागः सपार्थिवपुत्रिणः ।
 मुनिगणम् मे निष्ठा पापेनोतः मुनिं मति ॥ १४
 त्वमे ददति पापानि फन्तां मुक्तनात्त ।

सत्यमाग्न्याहि राजंस्त्वं यदि जीवति मे सुतः ॥ १५
 सत्यमामर्शयन्मिषो मयि तत्परिपृष्टवान् ।
 कुञ्जरं चान्तरं कृत्वा मिथ्योपचरितो मया ॥ १६
 मुभृशं राज्यलुब्धेन पापेन गुरुपातिना ।
 सत्वक्रशुकमुन्मुच्य मया म गुरुराहवे ॥ १७
 अधत्थामा हत इति निरुक्तः कुञ्जरे हते ।
 कौट्टोकांस्तु गमिष्यामि कृत्वा कर्म मुदुष्करम् ॥ १८
 अघातयं च यत्कर्णं ममोप्यपलापिनम् ।
 ज्येष्ठभ्रातरमन्युग्रः को मत्तः पापहृत्तमः ॥ १९
 अभिमन्युं च यद्दालं जानं सिंहमिन्द्रिणु ।
 प्रायेणयमहं लुब्धो वाहिनीं द्रोणपालिताम् ॥ २०
 तदाभृति धीमन्तुं न शक्नोमि निर्गक्षितम् ।
 कृष्णं च पुण्डरीकाक्षं किन्त्विषी भ्रूणहा यथा २१
 द्रौपदीं चाप्यदुःसाही पशुपुर्विनाहृताम् ।
 शोचामि पृथिवीं हीनां पशुभिः परैरिषि ॥ २२
 गोऽहमागस्करः पापः पृथिवीनाशकारकः ।
 आर्मान एवमेवेदं शोपयिष्ये फलेरम् ॥ २३
 प्रापोपरिष्टं जानीधमथ मां गुरुपातिनम् ।
 जातिष्वन्यामपि यथा न मंत्रं वृन्दान्तरम् २४
 न भौक्ष्ये न च पानीयमुपयोक्ष्ये कथंचन ।
 शोपयिष्ये प्रियान्नापानिहन्मोऽहं तपोधनाः २५
 यथेष्टं गम्पतां काममनुजाने प्रमाय यः ।
 मरे मामनुजानीत त्वत्सार्मीदं फलेरम् ॥ २६
 परं पापेन उपात ।
 ममेवंसादिनं पार्थ वन्दुमोक्षेन विहन्तम् ।
 मरमित्यव्रतीमामो निगूय मुनिगणमः ॥ २७
 प्याम उवाच ।
 अतिवेदं महागज न शोकं वस्तुमदं वि ।
 पुनरुक्तं तु यश्चासि स्थितमदिति प्रभो ॥ २८
 मेषामा विप्रयोगाथ तापानां शान्तिनां भूत्सु ।
 पृष्ट्वा इव गोक्षु मरति नन्दरति च ॥ २९

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ३०
सुखं दुःखान्तमालसं दाक्ष्यं दुःखं सुखोदयम् ।
भूतिः श्रीर्हीर्धृतिः कीर्तिर्दक्षे वसति नालसे ॥३१

नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय शत्रवः ।
न च ब्रजालमर्थेभ्यो न सुखेभ्योऽप्यलं धनम् ३२
यथा सृष्टोऽसि कौन्तेय धात्रा कर्मसु तत्कुर ।
अत एव हि सिद्धिस्ते नेशस्त्वं ह्यात्मनो नृप ॥३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि पट्टिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

ध्यासेन युधिष्ठिरप्रत्यक्षजनकसंवादानुवादपूर्वकं क्षात्रधर्मविधानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ज्ञातिशोकाभितप्तस्य प्राणानिष्टांस्त्यजिष्यतः ।
ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य व्यासः शोकमपातुदत् ॥ १
व्यास उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीमभितिहासं पुरातनम् ।
अश्मगीतं नरव्याघ्र तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २
अश्मानं ब्राह्मणं प्राज्ञं वैदेहो जनको नृपः ।
संशयं परिपप्रच्छ दुःखशोकसमन्वितः ॥ ३
जनक उवाच ।

आगमे यदि वाऽप्याये ज्ञातीनां द्रविणस्य च ।
नरेण प्रतिपत्तव्यं कल्याणं कथमिच्छता ॥ ४
अश्मोवाच ।

उत्पन्नमिममात्मानं नरखानन्तरं ततः ।
तानितान्यनुवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥५
तेषामन्यतरापत्तौ यद्यदेवोपसेवते ।

तदस्य चेतनामाशु हस्त्यभ्रमिवानिलः ॥ ६
अभिजातोऽसि सिद्धोऽसि नासि केवलमानुपः ।
इत्येभिर्हेतुमिस्तस्य त्रिभिश्चितं प्रसिच्यते ॥ ७
संप्रसक्तमना भोगान्विसृज्य पितृसंचितान् ।
परिक्षीणः परस्वानामादानं साधु मन्यते ॥ ८

तमतिक्रान्तमर्यादमाददानमसांप्रतम् ।
प्रतिपेधन्ति राजानो लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ ९
ये च विंशतिवर्षा वा त्रिंशद्द्वर्षश्च मानवाः ।
परेण ते वर्षशतान्न भविष्यन्ति पार्थिव ॥ १०
तेषां परमदुःखानां बुद्ध्या भैषज्यमाचरेत् ।
सर्वप्राणभृतां वृत्तं प्रेक्षमाणस्ततस्ततः ॥ ११
मानसानां पुनर्योनिर्दुःखानां चित्तविभ्रमः ।
अनिष्टोपनिपातो वा तृतीयं नोपपद्यते ॥ १२
एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवम् ।
विविधान्युपवर्तन्ते तथा संस्पर्शजान्यपि ॥ १३
जरामृत्यु हि भूतानां खादितारौ वृकाविव ।
बलिनां दुर्बलानां च ह्रस्वानां महतामपि ॥ १४
न कश्चिज्जात्वतिक्रामेज्जरामृत्यु हि मानवः ।
अपि सागरपर्यन्तां विजित्येमां वसुंधराम् ॥ १५
सुखं वा यदि वा दुःखं भूतानां पर्युपस्रितम् ।
प्राप्तव्यमवशैः सर्वं परिहारो न विद्यते ॥ १६
पूर्वं वयसि मध्ये वाऽप्युत्तरे वा नराधिप ।
अवर्जनीयास्तेऽर्था वै काङ्क्षिता ये ततोऽन्यथा १७
अप्रियैः सह संयोगो विप्रयोगश्च सुप्रियैः ।
अर्थानर्थौ सुखं दुःखं विधानमनुवर्तते ॥ १८

आलस्य तत्काले सुखमपि दुःखान्तम् । दाक्ष्यं तत्काले दुःखमपि सुखोदयम् । भूतिः अणिमादिः ॥ ३१ ॥ पट्टिंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

प्राणानभ्युत्सिद्यद्दत्त इति क्ष. पाठः । तत्र अःभ्युत्सिद्यद्दत्तः सत्सुगिच्छत इत्यर्थः ॥ १ ॥ आत्मानं देहम् । उपपन्नमनु अनन्तरं अव्यवधानेनैव ॥ ५ ॥ प्रतिच्यते क्लिप्तं लब्धं भवती-

सर्वः ॥ ७ ॥ भोगान् भोग्यार्थान् धनदीन् विद्यज्य आदानं चौर्यं साधु हितम् ॥ ८ ॥ असांप्रतमनुक्तम् । ह्रन्था व्याधाः ॥ ९ ॥ वर्षशतान् परेण लब्धम् ॥ १० ॥ तेषां ॥ ११ ॥ भैषज्य प्रतीकाम् ॥ ११ ॥ संस्पर्शजानि विषयसङ्गजानि ॥ १३ ॥ तेषां नरादयः पदाभिः । ततोऽन्यथाऽनरत्वादि-रूपेण ये मनुष्यस्य काङ्क्षिता इष्टाः ॥ १७ ॥ विधानमदृष्टम् ॥ १८ ॥

प्रादुर्भावश्च भूतानां देहत्यागस्तथैव च ।
 प्राप्तिव्यायामयोगश्च सर्वमेतत्प्रनिष्ठितम् ॥ १९
 गन्धर्वर्णरसस्पर्शा निवर्तन्ते स्वभावतः ।
 तथैव गुणदुःखानि विधानमनुवर्तते ॥ २०
 आसनं शयनं यानमुत्थानं पानमोजनम् ।
 नियतं सर्वभूतानां कालेनैव भवत्युत ॥ २१
 वंशाध्याप्यातुराः सन्ति बलवन्तश्च दुर्बलाः ।
 स्त्रीमन्तश्चापरे पण्डा विचित्रः कालपर्ययः ॥ २२
 कुले जन्म तथा वीर्यमारोग्यं रूपमेव च ।
 सांमग्यमुपभोगश्च भवितव्येन लभ्यते ॥ २३
 सन्ति पुत्राः सुबहवो दरिद्राणामनिच्छताम् ।
 नाम्नि पुत्रः समृद्धानां विचित्रं विधिनेष्ठितम् ॥ २४
 प्याधिर्गमिर्जलं शरं वृशुद्धाश्चापदो विपम् ।
 ज्वरश्च मरणं जन्तोर्ग्याश्च पतनं तथा ॥ २५
 निर्याणे यस्य यदिष्टं तेन गच्छति सेतुना ।
 दृश्यते नाप्यतिक्रामन्न निष्क्रान्तोऽथवा पुनः ।
 दृश्यते चाप्यतिक्रामन्न निश्रायोऽथवा पुनः ॥ २६
 दृश्यते हि सुर्वेह विनश्यन्वमुमाधरः ।
 दरिद्रश्च परिमृष्टः शतवर्षां जगन्वितः ॥ २७
 अकिञ्चनाश्च दृश्यन्ते पुरुषाधिर्गदीविनः ।
 ममूढे च कुले जाता विनश्यन्ति पतद्भवन् ॥ २८
 प्रापेत् श्रीमतां लोकं भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
 दरिद्राणां तु भूयिष्ठं काष्ठमग्ना हि र्जायते ॥ २९
 अहमेतन्नरोगीमिनि मन्यते कालनोदिनः ।
 पपदिष्टमंगतोपाहुगन्मा पापपाचरोन् ॥ ३०
 मृगपाधाः शिष्यः पानं मगद्वा निन्दिता पुर्यः ।
 दृश्यन्ते पुरुषाश्चात्र मंत्रयुक्ता वरुधुताः ॥ ३१
 इति कालेन मयांभोर्नापिनार्नापिनानिह ।
 एतन्नि सर्वभूतानि निमित्तं नोपलभ्यते ॥ ३२
 पापुमाकाशमभिं च पन्त्रादित्तरहःधरे ।

ज्योतींषि सरितः शैलान्कः करोति विभक्तिं च ॥ ३३
 श्रुतिमुष्णं तथा वर्षे कालेन परिवर्तते ।
 एवमेव मनुष्याणां सुखदुःखे नरर्षभ ॥ ३४
 नोपधानि न शस्त्राणि न होमा न पुनर्जपाः ।
 श्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया चापि मानवम् ॥ ३५
 यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
 समेत्य च व्यपेयातां तद्बद्धतसमागमः ॥ ३६
 ये च निष्परुषंरुक्तगीतवाद्यैरुपस्थिताः ।
 ये चानाथाः पराक्षादाः कालस्तेषु समक्रियः ॥ ३७
 मातापितृमहत्स्राणि पुत्रदारशतानि च ।
 मंगारोप्यनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ ३८
 नैवास कथिद्भविता नायं भवति कश्चिन् ।
 पथि संगतमेवेदं दारवन्धुगृहजनः ॥ ३९
 कस्य क्व च गमिष्यामि कोऽन्वहं किमिहान्वितः ।
 कस्मात्किमनुशोचयमित्येवं म्यापयेन्मनः ॥ ४०
 अनित्ये प्रियमंवागे मंगारो चक्रवर्तनौ ।
 पथि मंगतमेवेतद्भ्राता माता पिता सखा ॥ ४१
 न दष्टपूर्वं प्रत्यक्षं परलोकं विदुर्धवाः ।
 आगमांस्त्वननिक्रम्य श्रद्धातप्यं पुभूतना ॥ ४२
 कूर्वात पितृर्द्रव्यत्वं धर्म्याणि च ममाचरोन् ।
 यज्ञेयं विद्वान्निधिवधिवर्गं पाप्युपाचरोन् ॥ ४३
 मन्मिज्जेजगदिदं मन्मिगे कालगमोर् ।
 जगमृत्युमहाप्राटे न कथिद्वयुष्यते ॥ ४४
 आपूर्वेदमधीयानाः केवलं मपगिद्रादाः ।
 दृश्यन्ते पदयो वेषा व्याधिभिः ममभिद्रुताः ॥ ४५
 ते विद्वन्ः कणायांश्च गर्षाणि विविधानि च ।
 न मृत्युमनिरर्तन्ते वेनामिदं महोदधिः ॥ ४६
 म्मापनेविद्वर्धश्च सुमयुक्तमयाचनाः ।
 दृश्यन्ते जरया भद्रा नागा नार्गमिरोपमैः ॥ ४७
 गर्धश्च तदगोपिताः म्याप्यावाप्ययने म्याः ।

... १९ ... २० ... २१ ... २२ ... २३ ... २४ ... २५ ... २६ ... २७ ... २८ ... २९ ... ३० ... ३१ ... ३२ ...

... ३३ ... ३४ ... ३५ ... ३६ ... ३७ ... ३८ ... ३९ ... ४० ... ४१ ... ४२ ... ४३ ... ४४ ... ४५ ... ४६ ... ४७ ...

दातारो यज्ञशीलाश्च न तरन्ति जरान्तकौ ॥ ४८
 न ह्यहानि निवर्तन्ते न मासा न पुनः समाः ।
 जातानां सर्वभूतानां न पुनर्वै समागमः ॥ ४९
 सौम्यं विपुलमध्वानं कालेन ध्रुवमध्रुवः ।
 स्रोतसैव समभ्येति सर्वभूतनिपेप्रितम् ॥ ५०
 देहो वा जीविताञ्चेति देही वाऽप्येति देहन्तः ।
 पथि संगतमेवेदं दारैरन्यैश्च बन्धुभिः ॥ ५१
 नायमत्यन्तसंवापो लभ्यते जातु केनचित् ।
 अपि स्वेन शरीरेण किमुतान्येन केनचित् ॥ ५२
 क्नु तेऽद्य पिता राजन्कनु तेऽद्य पितामहाः ।
 न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वां पश्यन्ति तेऽनद्य ॥ ५३
 न चैव पुरुषो द्रष्टा स्वर्गस्य नरकस्य च ।
 आगमस्तु सतां चक्षुर्ज्ञेपते तमिहाचर ॥ ५४
 चरितब्रह्मचर्यो हि प्रजायेत यजेत च ।
 पितृदेवमनुष्याणामानुष्यादनसूयकः ॥ ५५

स यज्ञशीलः प्रजने निविष्टः
 प्राग्ब्रह्मचारी प्रविभक्तमैधः ।
 आराधयेत्स्वर्गमिमं च लोकं
 परं च मुक्त्वा हृदयव्यलीकम् ॥
 सम्यक्स्वधर्मं चरतो नृपस्य
 द्रव्याणि चाभ्याहरतो यथावत् ।
 मृद्वद्वचक्रस्य यशोऽभिवर्धते
 मर्वेषु लोकेषु चराचरेषु ॥
 इत्येवमाकर्ण्य विदेहराजो
 वाक्यं समग्रं परिपूर्णहेतु ।
 अश्मानमामन्त्र्य विशुद्धबुद्धि-
 र्ययौ गृहं स्वं प्रति शान्तशोकः ॥
 तथा त्वमप्यद्य विमुच्य शोक-
 मुत्तिष्ठ शक्रोपम हर्षमेहि ।
 क्षात्रेण धर्मेण मही जिता ते
 तां भुङ्क्ष्व कुन्तीसुत मावमंस्थाः ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति सृज्याय नारदोक्तपोदशराजोपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 अब्याहरति राजेन्द्रे धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे ।
 गुडाकेशो हृषीकेशमभ्यभाषत पाण्डवः ॥ १
 अर्जुन उवाच ।
 ज्ञातिशोकाभिसंतप्तो धर्मपुत्रः परंतपः ।
 एष शोकार्णवे मप्रस्तमाश्वासय माधव ॥ २
 सर्वे स्म ते संशयिताः पुनरेव जनार्दन ।
 अस्य शोकं महापात्रं प्रणाशयितुमर्हसि ॥ ३
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु गोविन्दो विजयेन महात्मना ।
 पर्यवर्तत राजानं पुण्डरीकेशणोऽच्युतः ॥ ४

अनतिक्रमणीयो हि धर्मराजस्य केशवः ।
 वाल्यात्प्रभृति गोविन्दः प्रीत्या चाभ्यधिकोर्जुनात् ॥
 संमग्नश्च महाबाहुर्भुजं चन्दनभूषितम् ।
 शैलस्तम्भोपमं शौरिखवाचाभिविनोदयन् ॥ ६
 शुशुभे वदनं तस्य सुदंष्ट्रं चारुलोचनम् ।
 व्याकोचमिव विस्पष्टं पद्मं सूर्यविबोधितम् ॥ ७
 वासुदेव उवाच ।
 मा कृथाः पुरुषव्याघ्र शोकं त्वं गात्रशोषणम् ।
 न हि ते सुलभा भूयो ये हताऽस्मिन्नाजिरं ॥ ८
 स्वप्नलब्धा यथा लाभा वितथाः प्रतिबोधने ।
 तथा ते क्षत्रिया राजन्ये व्यतीता महारणे ॥ ९

संवाय सहायत्वानम् ॥ ५२ ॥ प्रजायेत पुनर्दीप्तुत्पादयेत् ।
 आनुष्यादेनो ॥ ५५ ॥ प्रजने प्रनोत्पादने । हृदयव्यलीक
 हृत्स्वमप्रियम् ॥ ५६ ॥ सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

ते वयम् ॥ ३ ॥ पर्यवर्तत अभिमुखोऽभूत् ॥ ४ ॥ भुजं रात्रे
 अभिविवाद्यन् इति ट ड ष पाठ ॥ ६ ॥ व्याकोच विज
 यितम् ॥ ७ ॥ हता भस्मिन्क्षत्रिया ॥ ८ ॥ लाभा अर्थ

सर्वे षभिमुखाः शूरा निहता रणशोभिणः ।

नेपुं कश्चिस्पृष्टतो वा पलायन्या निपातितः ॥ १०

नर्वे लभस्त्वाऽऽत्मनः प्राणान्पुङ्खा वीर्य महासृष्टे ।

शश्वत्ता दिवं प्राप्ता न ताञ्छोचितुमर्हमि ॥ ११

ध्वजधर्मरताः शूरा वेदवेदाङ्गपारगाः ।

प्राप्ता वीरगतिं पुण्यां ताञ्च शोचितुमर्हमि ।

मृतान्महानुभावास्त्वं श्रुन्वैव पृथिवीपतीन् ॥ १२

अथैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

सृष्टयं पुत्रशोकात् यथाऽयं नारदोऽब्रवीत् ॥ १३

नारद उवाच ।

सुग्दुःसर्गं त्वं च प्रजाः सर्वाश्च सृष्टय ।

अविमुक्ता मरिष्यामस्तत्र का परिदेवना ॥ १४

महाभाग्यं पुरा गतां कीर्त्यमानं मया शृणु ।

गञ्जवधानं नृपते ततो दुःसं प्रहास्यमि ॥ १५

मृतान्महानुभावास्त्वं श्रुन्वैव पृथिवीपतीन् ।

शममानय संतापं शृणु विस्मयश मे ।

शूग्रप्रदाभिशमनमापुर्षेधनमुचमम् ॥ १६

अग्निमाणां क्षितिभुजामुदारं च मनोहरम् ।

आविक्षितं मरुतं च मृतं सृष्टय शुश्रुम ॥ १७

यस्य मेन्द्राः सगरुजा ष्टस्वतिपुरोगमाः ।

देवा विश्वसृजो गतो यज्ञमीयुर्महान्मनः ॥ १८

यः स्पर्षामानवच्छ्रुं देवराजं पुंन्दरम् ।

शक्रनिर्षयी यं विद्वान्प्रत्याचष्ट ष्टम्पतिः ॥ १९

संरतां यात्रयामाम यं पीठार्थं ष्टम्पतेः ॥ २०

यस्मिन्प्रणामति मर्ही नृपतां गजमशम ।

भ्रष्टपत्न्या पृथिवीं विषमां मरुतान्दिनीं ॥ २१

आशिखिलस्य पे मये विश्वेदेवाः समामदः ।

मरुतः पश्विहारः गाध्याभामन्महान्मनः ॥ २२

मरुज्जना मरुणश्च यन्तोममपिसेनातः ।

देवान्मनुष्यान्गन्धर्षानन्त्यग्निष्वन् दधिपाः ॥ २३

स येनममार सृष्टय चतुर्भेद्रतग्न्वया ।

सुहोत्रं च द्वैतिथिनं मृतं सृष्टय शुश्रुम ।

यस्य द्विरण्यं वट्टेष मघवा परिवत्सरम् ॥ २५

मत्सनामा यमुमती यं प्राप्यामीञ्जनाधिपम् ।

द्विरण्यमवहन्नघसन्मिञ्जनपदेष्वरे ॥ २६

मत्स्यान्कर्कटकान्नक्रान्मकराञ्छिशुकानपि ।

नदीष्ववासृजद्राजन्मयवा लोकपूजितः ॥ २७

द्विरण्यान्पातितान्दृष्ट्वा मत्स्यान्मकरकन्डपान् ।

महस्यशोष्य शतशततोऽस्म्ययत वैतिथिः ॥ २८

तद्विरण्यमपर्येन्तमाशृतं कुरुजाङ्गले ।

ईजानो वितते यतो ब्राह्मणेभ्यः ममार्षयन् ॥ २९

स येनममार सृष्टय चतुर्भेद्रतग्न्वया ।

पुत्रात्पुण्यतरश्रय मा पुत्रमनुत्प्यथाः ।

अदक्षिणमयज्वानं शैल्य मंशाम्य माशुचः ॥ ३०

अङ्गं ष्टद्वयं चैव मृतं सृष्टय शुश्रुम ।

यः महस्यं महसाणां श्वेतानश्वानवासृजन् ॥ ३१

महस्यं च महसाणां कन्या हेमपरिष्कृताः ।

ईजानो वितते यतो दक्षिणामत्यकालयन् ॥ ३२

यः महस्यं महसाणां गजानां पयमालिनाम् ।

ईजानो वितते यतो दक्षिणामत्यकालयन् ॥ ३३

शतं शतमहनापि प्रपाणां हेममालिनाम् ।

गवां महसानुचरं दक्षिणामत्यकालयन् ॥ ३४

अहस्य यजमानस्य तदा विष्णुपदे गिरिं ।

अमापदिन्द्रः सोमैव दक्षिणाभिर्दिजालयः ॥ ३५

स्य यतोषु राजेन्द्र शतमहोषु पे पुरा ।

देवान्मनुष्यान्गन्धर्षानन्त्यग्निष्वन् दधिपाः ॥ ३६

न जतो जनितो नान्यः पुमान्यः संभदागरि ।

यद्वदः मददा रिषं सोममंग्तायु समयु ॥ ३७

स येनममार सृष्टय चतुर्भेद्रतग्न्वया ।

पुत्रान्पुत्रतर्षय मा पुत्रमनुत्प्यथाः ॥ ३८

त्रिविभाजीनरं पौत्रं मृतं सृष्टय शुश्रुम ।

स इमां पृथिवीं गतो यस्मैरग्मनरेष्टय ॥ ३९

महता रथपोतं पृथिवीमनुनादयन् ।

Text on the left margin, likely commentary or additional text.

Text on the right margin, likely commentary or additional text.

एकच्छत्रां महीं चक्रे जैत्रेणैकरथेन यः ॥ ४०
 यावदस्य गवाश्वं स्वादारण्यैः पशुभिः सह ।
 तावतीः प्रददौ गाः स शिविरौशीनरोऽध्वरे ॥ ४१
 न वोढारं धुरं तस्य कंचिन्मेने प्रजापतिः ।
 न भूतं न भविष्यं च सर्वराजसु सञ्जय ।
 अन्यत्रौशीनराच्छैव्याद्राजपेरिन्द्रविक्रमात् ॥ ४२
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ४३
 अदक्षिणमयज्वानं पुत्रं संस्मृत्य मा शुचः ॥ ४४
 भरतं चैव दौष्यन्ति मृतं सञ्जय शुश्रुम ।
 शाकुन्तलं महात्मानं भूरिद्रविणतेजसम् ॥ ४५
 योऽश्वघ्नात्रिशतं चाध्वान्देवेभ्यो यमुनामनु ।
 सरस्वतीं विंशतिं च गङ्गामनु चतुर्दश ॥ ४६
 अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
 इष्टवान्स महातेजा दौष्यन्तिर्भरतः पुरा ॥ ४७
 भरतस्य महत्कर्म सर्वराजसु पार्थिवाः ।
 रं मर्त्या इव बाहुभ्यां नानुगन्तुमशक्नुवन् ॥ ४८
 परं सहस्राथोऽश्वघ्नाद्रयान्देदीर्वितत्य च ।
 सहस्रं यत्र पद्यानां कण्वाय भरतो ददौ ॥ ४९
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ५०
 रामं दाशरथिं चैव मृतं सञ्जय शुश्रुम ।
 योऽश्वकम्पत वै नित्यं प्रजाः पुत्रानिवोरसान् ५१
 नाधनो यस्य विषये नानर्थः कस्यचिद्भवेत् ।
 सर्वस्यासीत्पितृसमो रामो राज्यं यदन्वशात् ५२
 कालवर्षा च पर्जन्यः सस्यानि समपादयत् ।
 नित्यं सुभिक्षमेवासीद्भ्रात्रे राज्यं प्रशासति ॥ ५३
 प्राणिनो नाप्य मन्ति नानर्थं पावकोऽटहत ।

नान्योन्येन विवादोऽभूत्स्त्रीणामपि क्रुतो नृणाम् ।
 धर्मनित्याः प्रजाश्वासन्नामे राज्यं प्रशासति ॥ ५६
 संतुष्टाः सर्वसिद्धार्था निर्भयाः स्वैरचारिणः ।
 नराः सत्यव्रताश्वासन्नामे राज्यं प्रशासति ॥ ५७
 नित्यपुष्पफलाश्चैव पादपा निरुपद्रवाः ।
 सर्वा द्रोणदुष्या गावो रामे राज्यं प्रशासति ॥ ५८
 स चतुर्दश वर्षाणि वने शोष्य महातपाः ।
 दशश्वमेधाञ्जारुध्यानाजहार निरर्गलान् ॥ ५९
 युवा श्यामो लोहिताक्षो मातङ्ग इव यूथयः ।
 आजानुबाहुः सुमुखः सिंहस्कन्धो महाशुभ्रजः ॥ ६०
 दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
 अयोध्याधिपतिर्भूत्वा रामो राज्यमकारयत् ॥ ६१
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
 अयज्वानमदक्षिण्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ६२
 भगीरथं च राजानं मृतं सञ्जय शुश्रुम ।
 यस्त्रेन्द्रो वितते यज्ञे सोमं पीत्वा मदोत्कटः ॥ ६३
 असुराणां सहस्राणि बहूनि सुरसत्तमः ।
 अजयद्राहुवीर्येण भगवान्पाकशासनः ॥ ६४
 यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः ।
 ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ६५
 सर्वा रथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्भुजः ।
 शतंशतं रथे नागाः पत्निनो हेममालिनः ॥ ६६
 सहस्रमश्व एकैकं हस्तिनं पृष्टतोऽश्वयुः ।
 गवां सहस्रमश्वेऽश्वे सहस्रं गच्यजाविकम् ॥ ६७
 उपहरे निवसतो यस्याङ्गे निपसाद ह ।
 गङ्गा भागीरथी तस्माद्दुर्वशी चाभवत्पुरा ॥ ६८
 भरिदक्षिणमिध्याकं यजमानं भगीरथम् ।

दिलीपं च महात्मानं मृतं ह्यजय शुश्रुम ।
 यस्तं कर्माणि भूरीणि कथयन्ति द्विजातयः ॥७१
 य इमां वसुसंपूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ।
 ददां तस्मिन्महायज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ॥७२
 यस्यैह यजमानस्य यज्ञेयज्ञे पुरोहितः ।
 सहस्रं वारणान्हेमान्दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ७३
 यस्य यज्ञे महानासीद्यूपः श्रीमान्दिरण्मयः ।
 तं देवाः कर्म कुर्वाणाः शक्रज्येष्ठा उपासत ॥ ७४
 चपाले यस्य मांवर्ये तस्मिन्पूषे हिरण्मये ।
 ननुतुर्देवगन्धर्वाः पदमहस्त्राणि सप्तधा ॥ ७५
 अवाद्ययत्तत्र वीणां मध्ये विश्वावसुः स्वयम् ।
 सर्वभूतान्यमन्यन्त मम वाद्यतीत्ययम् ॥ ७६
 एतद्ब्रह्मो दिलीपस्य राजानो नानुचक्रिरे ।
 यस्यैवा हेममंलघ्नाः पथि मत्ताः स शूरेते ॥ ७७
 राजानं शतघन्वानं दिलीपं मत्ववादिनम् ।
 पेऽपश्यन्सुमहात्मानं तेषुपि स्वर्गजितो नराः ॥७८
 प्रयः शृच्छा न जीर्यन्ते दिलीपस्य निवेशने ।
 स्याध्यायशृच्छः ज्याशृच्छः शृच्छो वै दीयतामिति ॥
 म चेन्ममार ह्यजय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रात्पुण्यतरश्च मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ८०
 मान्यातारं यौवनाश्रमं मृतं ह्यजय शुश्रुम ।
 यं देवा मन्तो गर्भे पितुः पार्थादपाहरन् ॥ ८१
 मगृद्धो युवनाथस्य जटोर्यो महात्मनः ।
 पृषदाग्रयोऽजयः श्रीमांगिल्योऽकरिजयी नृपः ॥८२
 यं दृष्ट्वा पितुःकन्द्रे शयानं देयरूपिणम् ।
 अन्योन्यममुवन्देवाः कर्मयं धाम्यतीति प ॥ ८३
 मामेव धाम्यतीतिरिमिन्द्रोऽध्याभ्युपपद्यत ।
 मांभोगतिं गतमग्नं नाम शक्रे शतक्रतुः ॥ ८४
 तस्मिन्नु पपमो धामं पुष्टिर्नोमिहात्मनः ।

तस्यास्य यौवनाश्रमस्य पाणिरिन्द्रस्य चास्रवत् ॥८५
 तं पिबन्पाणिमिन्द्रस्य शतमद्वा व्यवर्धत ।
 स आसीद्वादशसमो द्वादशाहेन पार्थिवः ॥ ८६
 तमिमं पृथिवी सर्वा एकाद्वा समपद्यत ।
 धर्मात्मानं महात्मानं शूरमिन्द्रसमं युधि ॥ ८७
 यथाद्दारं तु नृपतिं मरुत्तममितं गयम् ।
 अङ्गं बृहद्रथं चैव मान्याता समरेऽजयत् ॥ ८८
 यौवनाश्रो यदाद्दारं ममरे प्रत्ययुध्यत ।
 विस्कार्थेषुतो देवा धारभेदीति मेनिरे ॥ ८९
 यत्र मृत्ये उदेति स यत्र च प्रतितिष्ठति ।
 मयं तर्षावनाश्रमस्य मान्यातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ९०
 अश्वमेधशतेनेष्टा राजस्यशतेन च ।
 अददद्ब्रौहितात्मत्स्यान्ब्राह्मणेभ्यो विशांपते ॥९१
 हर्षणान्योजनोत्मेधानायतान्दशयोजनम् ।
 अतिरिक्तान्द्विजातिभ्यो व्यमजंस्त्वितरे जनाः९२
 म चेन्ममार ह्यजय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रात्पुण्यतरश्च मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ९३
 ययातिं नाहृपं चैव मृतं ह्यजय शुश्रुम ।
 य इमां पृथिवीं कृत्र्यां विजित्व महमागमम् ॥९४
 शम्बापातेनाभ्यतीयाद्देदीभिधिप्रयन्महीम् ।
 ईजानः क्रतुभिर्मुर्त्यैः पर्येगच्छद्रमुन्धगम् ॥ ९५
 इष्ट्वा क्रतुमहमेव याजपेवशतेन च ।
 तपयामाग विमिन्द्रांगिभिः पाशानपर्यतः ॥ ९६
 पृष्टेनासुरपृष्टेन हन्वा देनेपदानरान् ।
 व्यमजन्पृथिवीं कृत्र्यां ययागिर्नृपात्मजः ॥९७
 अत्येष्टु यथाग्निधिष्य यद्दद्रुपुगेगमान् ।
 पूरुः राग्येऽभिविन्वाथ मदारः भाविशदनम् ॥९८
 म चेन्ममार ह्यजय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रात्पुण्यतरश्च मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ९९

यस्यैह यजमानस्य यज्ञेयज्ञे पुरोहितः ॥ ७२ ॥ सहस्रं वारणान्हेमान्दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ७३ ॥ यस्य यज्ञे महानासीद्यूपः श्रीमान्दिरण्मयः ॥ ७४ ॥ तं देवाः कर्म कुर्वाणाः शक्रज्येष्ठा उपासत ॥ ७५ ॥ चपाले यस्य मांवर्ये तस्मिन्पूषे हिरण्मये ॥ ७६ ॥ ननुतुर्देवगन्धर्वाः पदमहस्त्राणि सप्तधा ॥ ७७ ॥ अवाद्ययत्तत्र वीणां मध्ये विश्वावसुः स्वयम् ॥ ७८ ॥ सर्वभूतान्यमन्यन्त मम वाद्यतीत्ययम् ॥ ७९ ॥ एतद्ब्रह्मो दिलीपस्य राजानो नानुचक्रिरे ॥ ८० ॥ यस्यैवा हेममंलघ्नाः पथि मत्ताः स शूरेते ॥ ८१ ॥ राजानं शतघन्वानं दिलीपं मत्ववादिनम् ॥ ८२ ॥ पेऽपश्यन्सुमहात्मानं तेषुपि स्वर्गजितो नराः ॥ ८३ ॥ प्रयः शृच्छा न जीर्यन्ते दिलीपस्य निवेशने ॥ ८४ ॥ स्याध्यायशृच्छः ज्याशृच्छः शृच्छो वै दीयतामिति ॥ ८५ ॥ म चेन्ममार ह्यजय चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ ८६ ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्च मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ८७ ॥ मान्यातारं यौवनाश्रमं मृतं ह्यजय शुश्रुम ॥ ८८ ॥ यं देवा मन्तो गर्भे पितुः पार्थादपाहरन् ॥ ८९ ॥ मगृद्धो युवनाथस्य जटोर्यो महात्मनः ॥ ९० ॥ पृषदाग्रयोऽजयः श्रीमांगिल्योऽकरिजयी नृपः ॥ ९१ ॥ यं दृष्ट्वा पितुःकन्द्रे शयानं देयरूपिणम् ॥ ९२ ॥ अन्योन्यममुवन्देवाः कर्मयं धाम्यतीति प ॥ ९३ ॥ मामेव धाम्यतीतिरिमिन्द्रोऽध्याभ्युपपद्यत ॥ ९४ ॥ मांभोगतिं गतमग्नं नाम शक्रे शतक्रतुः ॥ ९५ ॥ तस्मिन्नु पपमो धामं पुष्टिर्नोमिहात्मनः ॥ ९६ ॥

दिलीपं देवोऽपश्यन्सुमहात्मानं तेषुपि स्वर्गजितो नराः ॥ ७८ ॥ सहस्रं वारणान्हेमान्दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ७९ ॥ यस्य यज्ञे महानासीद्यूपः श्रीमान्दिरण्मयः ॥ ८० ॥ तं देवाः कर्म कुर्वाणाः शक्रज्येष्ठा उपासत ॥ ८१ ॥ चपाले यस्य मांवर्ये तस्मिन्पूषे हिरण्मये ॥ ८२ ॥ ननुतुर्देवगन्धर्वाः पदमहस्त्राणि सप्तधा ॥ ८३ ॥ अवाद्ययत्तत्र वीणां मध्ये विश्वावसुः स्वयम् ॥ ८४ ॥ सर्वभूतान्यमन्यन्त मम वाद्यतीत्ययम् ॥ ८५ ॥ एतद्ब्रह्मो दिलीपस्य राजानो नानुचक्रिरे ॥ ८६ ॥ यस्यैवा हेममंलघ्नाः पथि मत्ताः स शूरेते ॥ ८७ ॥ राजानं शतघन्वानं दिलीपं मत्ववादिनम् ॥ ८८ ॥ पेऽपश्यन्सुमहात्मानं तेषुपि स्वर्गजितो नराः ॥ ८९ ॥ प्रयः शृच्छा न जीर्यन्ते दिलीपस्य निवेशने ॥ ९० ॥ स्याध्यायशृच्छः ज्याशृच्छः शृच्छो वै दीयतामिति ॥ ९१ ॥ म चेन्ममार ह्यजय चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ ९२ ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्च मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ९३ ॥ मान्यातारं यौवनाश्रमं मृतं ह्यजय शुश्रुम ॥ ९४ ॥ यं देवा मन्तो गर्भे पितुः पार्थादपाहरन् ॥ ९५ ॥ मगृद्धो युवनाथस्य जटोर्यो महात्मनः ॥ ९६ ॥ पृषदाग्रयोऽजयः श्रीमांगिल्योऽकरिजयी नृपः ॥ ९७ ॥ यं दृष्ट्वा पितुःकन्द्रे शयानं देयरूपिणम् ॥ ९८ ॥ अन्योन्यममुवन्देवाः कर्मयं धाम्यतीति प ॥ ९९ ॥

अम्बरीषं च नामागं मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
 यं प्रजा वत्रिरे पुण्यं गोप्तारं नृपसत्तमम् ॥ १००
 यः सहस्रं सहस्राणां राज्ञामयुतयाजिनाम् ।
 ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यस्त्वमन्यत ॥ १०१
 नैतत्पूर्वं जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे ।
 इत्यम्बरीषं नामागिमन्वमोदन्त दक्षिणाः ॥ १०२
 शतं राजसहस्राणि शतं राजशतानि च ।
 सर्वेऽश्वमेधैरीजानास्तेऽवयुर्दक्षिणायनम् ॥ १०३
 स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १०४
 शशविन्दुं चैत्ररथं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
 यस्य भार्यासहस्राणां शतमासीन्महात्मनः ॥ १०५
 सहस्रं तु सहस्राणां यस्यासञ्ज्ञाशविन्दवाः ।
 हिरण्यकवचाः सर्वे सर्वे चोत्तमधन्विनः ॥ १०६
 शतं कन्या राजपुत्रमेकैकं पृथगन्वयुः ।
 कन्यांकन्यां शतं नागा नागंनागं शतं रथाः ॥ १०७
 रथेरथे शतं चाश्वा देशजा हेममालिनः ।
 अश्वेअश्वे शतं गावो गांगां तद्दृढजाविकम् ॥ १०८
 एतद्धनमर्पयन्तमश्वमेधे महामखे ।
 शशविन्दुर्महाराज ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ॥ १०९
 स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ११०
 गयं चाधूर्तरजसं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
 यः स वर्षशतं राजा हुतशिष्टाशनोऽभवत् ॥ १११
 यस्मै वद्विर्वरान्पादात्ततो वज्रे वरान्नायः ।
 ददतो मे क्षयो मा भूद्धर्मं श्रद्धा च वर्धताम् ॥ ११२
 मनो मे रमतां सत्ये त्वत्प्रसादाद्भुताशन ।
 लेभे च कामान्स्तान्सर्वान्पावकादिति नः श्रुतम् ॥
 दर्शेन पूर्णमासेन चातुर्मासैः पुनःपुनः ।

अयजद्वयमेधेन सहस्रं परिवत्सरान् ॥ ११४
 शतं गवां सहस्राणि शतमश्वशतानि च ।
 उत्थायोत्थाय वै प्रादात्सहस्रं परिवत्सरान् ॥ ११५
 तर्पयामास सोमेन देवान्विचौद्विजानपि ।
 पितृन्स्वधाभिः कामैश्च स्त्रियः स्वाः पुरुषर्षभाः ॥ ११६
 सौवर्णां पृथिवीं कृत्वा दक्षय्यामर्षं द्विरायताम् ।
 दक्षिणामददद्राजा वाजिमेधे महाकृतौ ॥ ११७
 यावत्यः सिकता राजन्गङ्गायां पुरुषर्षभ ।
 तावतीरेव गाः प्रादादाधूर्तरजसो गयः ॥ ११८
 स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ११९
 रन्तिदेवं च सांकृत्यं मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
 सम्यगाराध्य यः शक्राद्वरं लेभे महातपाः ॥ १२०
 अन्नं च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।
 श्रद्धा च नो मा व्यगमन्मां च याचिष्म कंचन ॥ १२१
 उपातिष्ठन्त पशवः स्वयं तं संशितव्रतम् ।
 ग्राम्यारण्या महात्मानं रन्तिदेवं यशस्विनम् ॥ १२२
 महानदी चर्मराशेरुत्कृष्टात्ससृजे यतः ।
 ततश्चर्मण्वतीत्येवं विख्याता सा महानदी ॥ १२३
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान्सदसि प्रतते नृपः ।
 तुभ्यंतुभ्यं निष्कमिति यदा क्रोशन्ति वै द्विजाः ॥
 सहस्रं तुभ्यमित्युक्त्वा ब्राह्मणान्संप्रपद्य ते ॥ १२४
 अन्वाहार्योपकरणं द्रव्योपकरणं च यत् ।
 घटाः पात्र्यः कटाहानि स्याल्यश्च पिठराणि च ।
 नासीत्किंचिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमतः ॥ १२६
 सांकृते रन्तिदेवस्य यां रात्रिमवसन्गृहे ।
 आलभ्यन्त शतं गावः सहस्राणि च विंशतिः ।
 तत्र स मृदाः क्रोशन्ति सुमृष्टमणिकुण्डलाः ।
 मूयं भूयिष्ठमश्रीध्वं नाद्य मांसं यथा पुरा ॥ १२८

दत्तवान् ॥ ९७ ॥ नृपान्दासे योजितवानित्यर्थः ॥ १०१ ॥
 दक्षिणाः दास्ययुक्ताः ॥ १०२ ॥ सर्वे राजानोऽम्बरीषयज्ञेषु
 विप्रदास्य पुत्रीणां अश्वमेधकलमागित्वास्तयाजिनः सन्तः
 अम्बरीषमादात्सयाऽक्षिणायनं अनुपयात् अनुगताः । उत्तरायण-
 मणं द्विरण्यगंलोकं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ १०३ ॥ राजानविन्दवाः
 पुत्राः ॥ १०६ ॥ गयं चातुर्भद्रतरसमिति सः पाठः

॥ १११ ॥ शतमश्वतराणि चेति सः पाठः ॥ ११५ ॥ दक्ष-
 व्यामं पयाशदस्वविस्तारं द्विरायतां शतहन्दीयांम् ॥ ११७ ॥
 उपातिष्ठन्त पितृभ्यो मां निशोजयेति ॥ १२० ॥ तेषां भारि-
 तानां पशूनां चर्मराशेः । उत्कृष्टात् गारदवान् ॥ १२३ ॥
 पिठराणि वित्तसमुग्धानि पात्राणि ॥ १२६ ॥ नाय मांसं वसु-
 मात्रोपयोगस्य प्रायुक्तवान् ॥ १२८ ॥

म चेन्ममार सृजय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १२९
 मगरं च महात्मानं मृतं शुश्रुम सृजय ।
 ऐश्वर्यार्कं पुरुषव्याघ्रमतिमानुपविक्रमम् ॥ १३०
 पटिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तमनुजग्मिरे ।
 नक्षत्रगजं वर्षान्ते व्यधे ज्योतिर्गणा इव ॥ १३१
 एकच्छत्रा मही यस्य प्रतापाद्भवत्पुरा ।
 योऽश्रमेधमहमेण तर्पयामास देवताः ॥ १३२
 यः प्रादान्कनकसम्भं प्रामादं सर्वकाञ्चनम् ।
 पूर्णं पद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनमंकुलम् ॥ १३३
 द्विजातिभ्योऽनुरूपेभ्यः कामांश्च विविधान्वहन् ।
 यस्यादेशेन तद्विभं व्यभजन्त द्विजातयः ॥ १३४
 गानयामास यः कोपात्शुधिर्वी मागराङ्गिताम् ।
 यस्य नास्ति समुद्रश्च मागरत्वमुपागतः ॥ १३५
 म चेन्ममार सृजय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १३६
 गजानं च पृथुं वैन्यं मृतं शुश्रुम सृजय ।
 यमभ्यपिञ्चन्मभ्य महाग्नये महर्षयः ॥ १३७
 प्रथयिष्यति वै लोकान्पृथुगित्येन श्चिदितः ।
 क्षताघोषं प्रायतीति म तस्मान्क्षत्रियः स्मृतः ॥ १३८
 पृथुं वैन्यं प्रजा एष्टा स्तास्मेति यद्मुपन् ।
 ततो गजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥ १३९
 अहृष्टपन्या पृथिर्वी पुटकंपुटकं मधु ।
 मरां द्रौणदूषा मारां वैन्यस्यामन्प्रशामतः ॥ १४०
 अगेगाः मरुमिद्वार्या मनुष्या अरुनोभयाः ।
 मयाऽभिकाममवमन्धेरेषु च गृहेषु च ॥ १४१
 आपन्नामग्निं पान्य समुद्रमभियान्ततः ।

शैलाश्चापाद्भवदीर्यन्त ध्वजभद्रश्च नाभवत् ॥ १४२
 हरेण्यांस्त्रिनरोत्सेधान्पर्वतानेकविंशतिम् ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददां गजा योश्चमेधे महामरे ॥ १४३
 म चेन्ममार सृजय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ १४४
 किं वा तूर्णां ध्यायसे सृजय त्वं
 न मे राजन्याचमिमां शृणोषि ।
 न चेन्मोघं विप्रलप्तं ममेदं
 पथ्यं मुमुर्षोरिव सुप्रयुक्तम् ॥ १४५
 सृजय उवाच ।
 शृणोमि ते नारद वाचमेनां
 विचित्रार्थां स्वजमिव पुण्यगन्धाम् ।
 गजर्षाणां पुण्यकृतां महात्मनां
 कीर्त्या युक्तानां शोकनिर्नाशनार्थाम् ॥ १४६
 न ते मोघं विप्रलप्तं महर्षे
 दृष्ट्वाहं नारद न्वां विशोकः ।
 शुश्रूषे ते वचनं ब्रह्मवादि-
 श्च ते वृष्याम्यमृतस्येन पानात् ॥ १४७
 अमोघदग्निन्मम चेन्प्रगादं
 गंतापदग्धस्य विभो प्रर्याः ।
 गुतस्य गंजीवनमघ मे स्या-
 चय प्रतादान्गुतमद्रमाभुयाम् ॥ १४८
 नारद उवाच ।
 यमे पुषुः श्रुतितां च रिज्ञानः
 म्गर्ह्यीर्वी यमदान्परतमे ।
 पुनसं ते पुत्रमदं ददामि
 द्विग्वनामं पश्यदग्निं च ॥ १४९

॥ इति श्रीमद्भागवत-संहितायां शान्तिपर्वणि शत्रुघ्नसंवासे ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति नारदपर्वतोपात्तानकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

स कथं काञ्चनष्टीवी सञ्जयस्य सुतोऽभवत् ।
 पर्वतेन किमर्थं वा दत्तस्तेन ममार च ॥ १
 यदा वर्षसहस्रायुस्तदा भवति मानवः ।
 कथमप्राप्तकामारः सञ्जयस्य सुतो मृतः ॥ २
 उताहो नाममात्रं वै सुवर्णष्टीविनोऽभवत् ।
 कथं वा काञ्चनष्टीवीत्सेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 अत्र ते वर्णयिष्यामि यथावृत्तं जनेश्वर ।
 नारदः पर्वतश्चैव द्वाष्टृपी लोकसत्तमौ ॥ ४
 मातुलो भागिनेयश्च देवलोकादिहागता ।
 विहर्तुकामो संप्रीत्या मातुषेण पुरा विभो ॥ ५
 हविःपवित्रभोज्येन देवभोज्येन चैव हि ।
 नारदो मातुलस्तत्र भागिनेयश्च पर्वतः ॥ ६
 तातुभौ तपसोपेतावचनीतलचारिणौ ।
 भुञ्जानौ मानुषान्भोगान्यथावत्पर्यधावताम् ॥ ७
 प्रीतिमन्तां मुदा युक्तौ ममयं चैव चक्रतुः ।
 यो भवेद्धृदि संकल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः ॥ ८
 अन्योन्यस्य च आख्येयो मृषा शापोऽन्यथा भवेत् ।
 तौ तथेति प्रतिज्ञाय महर्षां लोकपूजितां ॥ ९
 सञ्जयं श्रुत्वा मम्येत्य राजानमिदमुचतुः ।
 आवां भवति वत्स्यावः कंचित्कालं हिताय तौ ॥ १०
 यथावत्शुचिर्वापाल आवयोः प्रगुणीमव ।
 तथेति कृत्वा राजा तौ सत्कृत्योपचचार ह ॥ ११
 ततः कदाचित्तौ राजा महात्मानां तपोधनां ।
 अत्रवीत्परमप्रीतः गुतेयं देवरूपिणी ॥ १२
 एकेन मम कन्येया युवां परिचरिष्यति ।
 दर्शनीयानवघात्रीं शीलशूचममाहिता ।
 युक्तुमारी वृमारी च पश्चक्रिजान्कुरुप्रभा ॥ १३

परमं सौम्यमित्युक्तं ताभ्यां राजा शशासताम् ।
 कन्ये विप्राद्युपचर देववात्पितृवच ह ॥ १४
 सा तु कन्या तथेत्युक्त्वा पितरं धर्मचारिणी ।
 यथानिदेशं राज्ञस्तौ सत्कृत्योपचचार ह ॥ १५
 तस्यास्तेनोपचारेण रूपेणाप्रतिमेन च ।
 नारदं हृच्छयस्तूर्णं सहसैवाभ्यपद्यत ॥ १६
 यदृधे हि तत्तत्तस्य हृदि कामो महत्स्यनः ।
 यथा शुरुस्य पक्षस्य प्रवृत्तौ चन्द्रमाः शनैः ॥ १७
 न च तं भागिनेयाय पर्वताय महात्माने ।
 शशंस मन्मथं तीव्रं व्रीडमानः स धर्मवित् ॥ १८
 तपसा चेद्भित्तैश्चैव पर्वतोऽथ बुबोध तम् ।
 कामार्ते नारदं क्रुद्धः शशापैतं ततो भृशम् ॥ १९
 कृत्वा समयमन्वयो भवान् संहितो मया ।
 यो भवेद्धृदि संकल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः ॥ २०
 अन्योन्यस्य स आख्येय इति तद्वै मृषा कृतम् ।
 भवता वचनं ब्रह्मस्तसादेप शपाम्यहम् ॥ २१
 न हि कामं प्रवर्तन्तं भवानाचष्ट मे पुरा ।
 सुकाम्यौ कुमार्थौ ते तस्मान्नैप क्षमाम्यहम् ॥ २२
 ब्रह्मचारी गुरुर्धेसात्तपस्वी ब्राह्मणश्च सन् ।
 अकार्पाः समयभ्रंशमावाभ्यां यः कृतो मिथः ॥ २३
 शप्ये तस्मात्सुसंक्रुद्धो भवन्तं तं निबोध मे ॥ २४
 युक्तुमारी च ते भार्यो भविष्यति न संशयः ।
 वानरत्वं च ते कन्या विद्याहात्रभृति प्रभो ।
 संद्रक्ष्यन्ति नगधान्ये स्वरूपेण विनाहृतम् ॥ २५
 स तद्वार्यं तु विद्याय नारदः पर्वतं तथा ।
 अशपत्तमपि श्रीपादाग्निनेयं न मातुलः ॥ २६
 तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ।
 युक्तोऽपि नित्यधर्मश्च न चैव स्वर्गमवाप्सामि ॥ २७
 तौ तु शशास भृशं क्रुद्धौ परम्परममर्षणौ ।

हविःपवित्रभोज्येन देवभोज्येन चैव हि ।
 नारदो मातुलस्तत्र भागिनेयश्च पर्वतः ॥ ६
 तातुभौ तपसोपेतावचनीतलचारिणौ ।
 भुञ्जानौ मानुषान्भोगान्यथावत्पर्यधावताम् ॥ ७
 प्रीतिमन्तां मुदा युक्तौ ममयं चैव चक्रतुः ।
 यो भवेद्धृदि संकल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः ॥ ८
 अन्योन्यस्य च आख्येयो मृषा शापोऽन्यथा भवेत् ।
 तौ तथेति प्रतिज्ञाय महर्षां लोकपूजितां ॥ ९
 सञ्जयं श्रुत्वा मम्येत्य राजानमिदमुचतुः ।
 आवां भवति वत्स्यावः कंचित्कालं हिताय तौ ॥ १०
 यथावत्शुचिर्वापाल आवयोः प्रगुणीमव ।
 तथेति कृत्वा राजा तौ सत्कृत्योपचचार ह ॥ ११
 ततः कदाचित्तौ राजा महात्मानां तपोधनां ।
 अत्रवीत्परमप्रीतः गुतेयं देवरूपिणी ॥ १२
 एकेन मम कन्येया युवां परिचरिष्यति ।
 दर्शनीयानवघात्रीं शीलशूचममाहिता ।
 युक्तुमारी वृमारी च पश्चक्रिजान्कुरुप्रभा ॥ १३

यस्यैव शशासताम् भवानाचष्ट मे पुरा ।
 सुकाम्यौ कुमार्थौ ते तस्मान्नैप क्षमाम्यहम् ॥ २२
 ब्रह्मचारी गुरुर्धेसात्तपस्वी ब्राह्मणश्च सन् ।
 अकार्पाः समयभ्रंशमावाभ्यां यः कृतो मिथः ॥ २३
 शप्ये तस्मात्सुसंक्रुद्धो भवन्तं तं निबोध मे ॥ २४
 युक्तुमारी च ते भार्यो भविष्यति न संशयः ।
 वानरत्वं च ते कन्या विद्याहात्रभृति प्रभो ।
 संद्रक्ष्यन्ति नगधान्ये स्वरूपेण विनाहृतम् ॥ २५
 स तद्वार्यं तु विद्याय नारदः पर्वतं तथा ।
 अशपत्तमपि श्रीपादाग्निनेयं न मातुलः ॥ २६
 तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ।
 युक्तोऽपि नित्यधर्मश्च न चैव स्वर्गमवाप्सामि ॥ २७
 तौ तु शशास भृशं क्रुद्धौ परम्परममर्षणौ ।

प्रतिजग्मतुरन्योन्यं क्रुद्धाविव गजोत्तमौ ॥ २८
 पर्वतः पृथिवीं कृत्स्नां विचचार महामतिः ।
 पूज्यमानो यथान्यायं तेजसा स्वेन भारत ॥ २९
 अथ तामलमत्कन्यां नारदः सृञ्जयात्मजाम् ।
 धर्मेण विप्रप्रवरः मुकुमारीमनिन्दिताम् ॥ ३०
 सा तु कन्या यथाश्रापं नारदं तं ददृशे ह ।
 पाणिग्रहणमन्त्राणां नियोगादेव नारदम् ॥ ३१
 मुकुमारी च देवर्षिं वानप्रतिमाननम् ।
 नवावमन्यत तदा प्रीतिमत्येव चामवत् ॥ ३२
 उपतथ्ये च भर्तारं न चान्यं मनमाऽप्यगात् ।
 देवं मुनिं वा यत्तं वा पतिव्ये पतिवत्सला ॥ ३३
 ततः कदाचिद्भगवान्पर्वतोऽनुचचार ह ।
 वनं विरहितं किञ्चिन्नापश्यत् नारदम् ॥ ३४
 ततोऽभियाद्य प्रोवाच नारदं पर्वतस्तदा ।
 भवान्ममादं कृत्वात्वर्गदेशाय मे प्रभो ॥ ३५
 तमुवाच ततो दृष्ट्वा पर्वतं नारदस्तथा ।
 कृताञ्जलिमुपासीनं दीनं दीनतरः स्वयम् ॥ ३६

त्वयाऽहं प्रथमं शप्तो वानरस्त्वं भविष्यसि ।
 इत्युक्तेन मया पश्चाच्छतस्त्वमपि मत्मरात् ॥ ३७
 अद्यप्रभृति वै वासं स्वर्गं नावाप्स्यसीति ह ।
 तव नैतद्विसदृशं पुत्रम्याने हि मे भवान् ॥ ३८
 निवर्तयेतां तौ श्रापावन्योन्येन तदा मुनी ॥ ३९
 श्रीसमृद्धं तदा दृष्ट्वा नारदं देवरूपिणम् ।
 मुकुमारी प्रदुद्राव परपुंसविशद्वया ॥ ४०
 तां पर्वतस्ततो दृष्ट्वा प्रद्रवन्तीमनिन्दिताम् ।
 अत्रवीचिव भर्तंप नात्र कार्या विचारणा ॥ ४१
 ऋषिः परमधर्मात्मा नारदो भगवान्प्रभुः ।
 तवैवाभेद्यहदयो मा ते भूदत्र मंशयः ॥ ४२
 सानुनीता बहुविधं पर्वतेन महान्मना ।
 श्रापदोषं च तं भर्तुः श्रुत्वा प्रकृतिमागता ।
 पर्वतोऽथ यया स्वर्गं नारदोऽभ्यगमद्गृहान् ॥ ४३
 वासुदेव उवाच ।
 प्रत्यक्षकर्ता सर्वस्य नारदो भगवानृषिः ।
 एष वक्ष्यति ते पृष्टो यथाश्रुतं नरोत्तम ॥ ४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजपर्वर्षिणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

नारदेन मुनिर्द्विंशति मुपनंष्टीरिषिरितपञ्चनम् ॥ १ ॥

पशंशापन उवाच ।
 तनो गजा पाण्डुमुनो नारदं प्रत्यभाषत ।
 भगवन्प्रेतोऽतुमिच्छामि सुवर्णश्रीविगमं वरम् ॥ १
 एवमुक्तस्तु न मुनिर्भगवजेन नारदः ।
 आचरन्धे यथाश्रुतं सुवर्णश्रीविनं प्रति ॥ २
 नारद उवाच ।
 एवमेवमहापाशो यथाज्यं फेञ्जयोऽप्रीति ।
 कापंगाम्य तु वक्ष्येपं गणे वक्ष्यामि पृच्छतः ॥ ३
 अदं प सर्वेभ्यो वर्यापो मे महामुनिः ।
 वपुश्चाभावशिर्षां गृह्येपं जपतां वरम् ॥ ४
 श्रुत्वां पूजितां मेन विधिरेतेन वरमेता ।
 गवर्णमः मुनिर्द्विंशो निवर्तयान्तरं वरमनि ॥ ५
 स्मृतिशान्तासु वसंतु मनपे मननर व ।

पर्वतो मामुवाचेदं फाले वचनमर्षरत् ॥ ६
 आशामस्य नरेन्द्रस्य शृष्टे परमपूजिता ।
 उपितां गमये ब्रह्मन्दिचिन्नाय मांश्रवम् ॥ ७
 ततोऽष्टमसुवं गजन्पर्वतं शुभदश्रनम् ।
 सर्वमेतन्नरपि रिमो भागिनयोपपद्यते ॥ ८
 वरेण च्छन्पतां गजा लभतां यद्यद्विच्छति ।
 आरयोन्मपमा गिदिं प्राप्नोतु यद्दि मन्यमे ॥ ९
 नन आह्वय गजानं गृह्येपं जपतां वरम् ।
 परितोऽनुमतो वारपनुवाच इत्पृष्ट्वर ॥ १०
 श्रुत्वां मी नृप गवर्णमिभरदावर्गमूर्तः ।
 आशान्यामन्पनुजानो वं वृष विल्लय ॥ ११
 देशानामसिदिंमार्पां न भंरन्मानुषं धमम् ।

तद्गृहाण महाराज पूजार्हो नौ मतो भवान् ॥१२
 सृञ्जय उवाच ।
 प्रीतौ भवन्तौ यदि मे कृतमेतावता मम ।
 एष एव परो लाभो निर्वृत्तो मे महाफलः ॥१३
 तमेवंवादिनं भूयः पर्वतः प्रत्यभापत ।
 शृणु राजन्सुसंकल्पं यत्ते हृदि चिरं स्थितम् ॥१४
 अभीप्ससि सुतं वीरं वीर्यवन्तं दृढव्रतम् ।
 आयुष्मतं महाभागं देवराजसमद्युतिम् ॥ १५
 भविष्यत्येष ते कामो न त्वायुष्मान्भविष्यति ।
 देवराजाभिभूत्यर्थं संकल्पो ह्येष ते हृदि ॥ १६
 सुवर्णं प्रीवनाच्चैव स्वर्णं प्रीवी भविष्यति ।
 रक्ष्यश्च देवराजात्स देवराजसमद्युतिः ॥ १७
 तच्छ्रुत्वा सृञ्जयो वाक्यं पर्वतस्य महात्मनः ।
 प्रसादयामास तदा नैतदेवं भवेदिति ॥ १८
 आयुष्मान्मे भवेत्पुत्रो भवतौस्तपसा मुने ।
 न च तं पर्वतः किञ्चिदुवाचेन्द्रव्यपेक्षया ॥ १९
 तमहं नृपतिं दीनमव्रवं पुनरेव च ।
 सर्तव्योऽसि महाराज दर्शयिष्यामि ते सुतम् ॥२०
 अहं ते दयितं पुत्रं प्रेतराजवशं गतम् ।
 पुनर्दास्यामि तद्रूपं मा शुचः पृथिवीपते ॥ २१
 एवमुक्त्वा तु नृपतिं प्रयातौ स्वो यथेप्सितम् ।
 सृञ्जयश्च यथाकामं प्रविशेश स्वमन्दिरम् ॥ २२
 सृञ्जयसाथ राजर्षेः कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
 जज्ञे पुत्रो महावीर्यस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २३
 वष्टुषे स यथाकालं सरसीव महोत्पलम् ।
 बभूव काञ्चनप्रीवी यथार्थं नाम तस्य तत् ॥ २४
 तदद्भुततमं लोके पथथे कुरुसत्तम ।
 युयुषे तच्च देवेन्द्रो वरदानं मनीषिणोः ॥ २५
 ततः स्वाभिभवाद्भीतो बृहस्पतिमते स्थितः ।
 कुमारस्यान्तरप्रेक्षी नित्यमेवाभ्यवर्तत ॥ २६
 चोदयामास तद्भ्रजं दिव्याखं मूर्तिमस्तिव्यतम् ।
 व्याघ्रो भूत्वा जहीमं त्वं राजपुत्रमिति प्रभो ॥२७
 प्रष्टुदः किल वीर्येण मामेपोऽभिभविष्यति ।

सृञ्जयस्य सुतो वज्र यथैतं पर्वतोऽब्रवीत् ॥ २०
 एवमुक्तस्तु शक्रेण वज्रः परपुरंजयः ।
 कुमारमन्तरप्रेक्षी नित्यमेवान्वपद्यत ॥ २१
 सृञ्जयोऽपि सुतं प्राप्य देवराजसमद्युतिम् ।
 हृष्टः सान्तःपुरो राजा वननित्यो बभूव ह ॥ २२
 ततो भागीरथीतीरे कदाचिन्निर्जने वने ।
 धात्रीद्वितीयो बालः स क्रीडार्थं पर्यधावत ॥२३
 पञ्चवर्षकदेशीयो बालो नागेन्द्रविक्रमः ।
 सहसोत्पतितं व्याघ्रमाससाद महाबलम् ॥ २४
 स बालस्तेन निष्पिष्टो वेपमानो नृपात्मजः ।
 व्यसुः पपात मेदिन्यां ततो धात्री विचुकुशे ॥२५
 हत्वा तु राजपुत्रं स तत्रैवान्तरधीयत ।
 शार्दूलो देवराजस्य माययान्तर्हितस्तदा ॥ २६
 धात्र्यास्तु निनदं श्रुत्वा रुदत्याः परमाविवत् ।
 अभ्यधावत तं देशं स्वयमेव महीपतिः ॥ २७
 स ददर्श शयानं तं गतासुं पीतशोणितम् ।
 कुमारं विगतानन्दं निशाकरमिव च्युतम् ॥ २८
 स तमुत्सङ्गमारोप्य परिपीडितवक्षसम् ।
 पुत्रं रुधिरसंसिक्तं पर्यदेवयदातुरः ॥ २९
 ततस्ता मातरस्तस्य रुदत्यः शोककशिताः ।
 अभ्यधावन्त तं देशं यत्र राजा स सृञ्जयः ॥३०
 ततः स राजा ससार मामेव गतमानसः ।
 तदाऽहं चिन्तनं ज्ञात्वा गतवांस्तस्य दर्शनम् ॥३१
 मयैतानि च वाक्यानि श्रावितः शोकलालसः ।
 यानि ते यदुवीरेण कथितानि महीपते ॥ ३२
 संजीवितश्चापि पुनर्वासवानुमते तदा ।
 भवितव्यं तथा तच्च न तच्छ्रव्यमतोऽन्यथा ॥३३
 तत ऊर्ध्वं कुमारस्तु स्वर्णप्रीवी महायशाः ।
 चिचं प्रसादयामास पितुर्मातुश्च वीर्यवान् ॥३४
 कारयामास राज्यं च पितरि स्वर्गते नृप ।
 वर्षाणां शतमेकं च सहस्रं भीमविक्रमः ॥ ३५
 तत ईजे महापद्मैर्बहुभिर्भूरिदक्षिणैः ।
 तर्पयामास देवांश्च पिदंश्च महाद्युतिः ॥ ३६

उत्पाद्य च बृहन्पुत्रान्कलसंतानकारिणः ।
 कालेन महता राजन्कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४५ ॥
 स त्वं राजेन्द्र संजातं शोकमेनं निवर्तय ।
 ॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

यथा त्वां केशवः प्राह व्यामथ मुमहातपाः ॥ ४६ ॥
 पितृपतामहं राज्यमाप्त्याय धुरमुद्गह ।
 इद्वा पुण्यमहायज्ञैर्गिं लोकमवाप्स्यसि ॥ ४७ ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

व्यासमुधिष्ठिरसंवादः ॥ १ ॥

वेद्यंपायन उवाच ।
 तूर्णाभूतं तु राजानं शोचमानं युधिष्ठिरम् ।
 तपस्वी धर्मतपन्नः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ १ ॥
 व्यास उवाच ।
 भजानां पालनं धर्मो राज्ञां राजीवलोचन ।
 धर्मः प्रमाणं लोकस्य नित्यं धर्मोऽनुवर्त्यताम् ॥ २ ॥
 अनुतिष्ठन् तद्राजन्पितृपतामहं पदम् ।
 ब्राह्मणेषु तु यो धर्मः स नित्यो वेदनिधितः ॥ ३ ॥
 तन्नप्रमाणं प्रमाणाणां शाश्वतं भरतर्षभ ।
 नस्य धर्मस्य कृन्त्यस्य क्षत्रियः परिधिता ॥ ४ ॥
 तथा यः प्रतिहन्त्यस्य श्राग्नं विपये नरः ।
 स चाभुव्यां विनिश्रायो लोकयात्रारिपातरुः ॥ ५ ॥
 प्रमाणमप्रमाणं यः पुर्यान्मोहवशं गतः ।
 भृत्यो वा यदि वा पुत्रनापस्वी वाऽथ कन्नन ॥ ६ ॥
 पापान्तर्यैरुपायैस्त्रिभ्यश्चेज्जातर्थात् वा ।
 अतोऽप्यथा यत्मानो राजा प्राप्नोति किञ्चिपम् ७ ॥
 धर्मं विनश्यमानं हि यो न रथेभ्य धर्महा ।
 ते न्यया धर्महन्तागो निहताः सपदानुगाः ॥ ८ ॥
 सपथं परमानन्दं किंन शोचति पाण्डव ।
 राजा हि हन्यात्प्राणं भ्रजा रथेण धर्मतः ॥ ९ ॥
 युधिष्ठिर उवाच ।
 न मेऽभिज्ञेयं यत्नं सत्प्रापि गोपोपन ।

अपगोक्षो हि ते धर्मः सर्वधर्मविदां वर ॥ १० ॥
 मया त्ववध्या बहवो घातिता राज्यकारणात् ।
 तानि कर्माणि मे ब्रह्मन्दहन्ति च पचन्ति च ११ ॥
 व्यास उवाच ।
 ईश्वरो वा भवेत्कर्ता पुरुषो वाऽपि भारत ।
 हठो वा वर्तते लोके कर्मजं वा फलं स्मृतम् १२ ॥
 ईश्वरं नियुक्तो हि माध्वसाधु च भारत ।
 कुरुते पुरुषः कर्म फलमीश्वरगामि तत् ॥ १३ ॥
 यथाहि पुण्यमिन्द्रयाद्बुधं परशुना वने ।
 छेतुरेव भवेत्पापं परशोर्न कथंचन ॥ १४ ॥
 अथवा तदुपादानान्प्राप्तुयात्कर्मणः फलम् ।
 दण्डशरहतं पापं पुरुषे तन्न विद्यते ॥ १५ ॥
 न पितृदिएं कान्तेय यदन्त्येन कृतं फलम् ।
 मामुयादिति तस्मात् इश्वरं तद्विरोधय ॥ १६ ॥
 अथापि पुरुषः कर्ता कर्मणोः शुभपापयोः ।
 न परो विद्यते तस्मादेवमप्यशुभं कृतः ॥ १७ ॥
 न हि कश्चिन्नचिद्राजन्दिष्टं प्रतिनिवर्तते ।
 दण्डशरहतं पापं पुरुषे तन्न विद्यते ॥ १८ ॥
 यदि वा मन्यमे राजन्हतमेकं प्रतिष्ठितम् ।
 एवमप्यशुभं कर्म न भूतं न भविष्यति ॥ १९ ॥
 अथापिपतिर्लोकस्य सन्त्या पुण्यपापयोः ।
 अभिपन्नमिदं लोकं गामामुपतददहनम् ॥ २० ॥

एतन्मतेन राजेन्द्रेण ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

यद्येवमस्ति तदाप्येव तदर्थं कुरु ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

• राजधर्मपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

तथापि लोके कर्माणि समावर्तन्ति भारत ।
 शुभाशुभफलं चैते प्राप्नुवन्तीति मे मतिः ॥ २१
 एवं पश्य शुभादेशं कर्मणस्तत्फलं ध्रुवम् ।
 त्यज त्वं राजशार्दूल मेवं शोके मनः कृथाः ॥ २२
 स्वधर्मे वर्तमानस्य सापवादेऽपि भारत ।
 एवमात्मपरित्यागस्त्व राजन्न शोभनः ॥ २३
 विहितानि हि कौन्तेय प्रायश्चित्तानि कर्मणाम् ।
 शरीरवास्तानि कुर्यादशरीरः पराभवेत् ॥ २४
 तद्राजस्त्रीवमानस्त्वं प्रायश्चित्तं करिष्यसि ।
 प्रायश्चित्तमकृत्वा तु प्रेत्य तप्ताऽसि भारत ॥ २५
 युधिष्ठिर उवाच ।
 हताः पुत्राश्च पौत्राश्च भ्रातरः पितरस्तथा ।
 श्वशुरा गुरवश्चैव मातुलाश्च पितामहाः ॥ २६
 क्षत्रियाश्च महात्मानः संबन्धिसुहृदस्तथा ।
 वयस्या भाग्गिनेयाश्च ज्ञातयश्च पितामह ॥ २७
 बह्वश्व मनुष्येन्द्रा नानादेशसमागताः ।
 घातिता राज्यलुब्धेन मयैकेन पितामह ॥ २८
 तांस्तादृशानहं हत्वा धर्मानित्यान्महीक्षितः ।

असकृत्सोमपान्वीरार्किं प्राप्स्यामि तपोधन ॥ २९
 दहाम्यनिशमघ्यापि चिन्तयानः पुनः पुनः ।
 हीनां पार्थिवसिंहैस्तैः श्रीमद्भिः पृथिवीमिमाम् ३०
 दृष्ट्वा ज्ञातिवधं घोरं हतांश्च शतशः परान् ।
 कोटिशश्च नरानन्यान्परितप्ये पितामह ॥ ३१
 का तु तासां वरस्त्रीणामवस्थाऽद्य भविष्यति ।
 विहीनानां तु तनयैः पतिभिर्भ्रातृभिस्तथा ॥ ३२
 असानन्तकरान्चोरोरान्पाण्डवान्पृणिसंहतान् ।
 आक्रोशन्त्यः कृशा दीनाः प्रपतिष्यन्ति भूतले ३३
 अपश्यन्त्यः पितृन्भ्रातृन्पतीन्पुत्रांश्च योपितः ।
 त्यक्त्वा प्राणान्त्रियः सर्वा गमिष्यन्ति यमक्षयम् ॥
 वत्सलत्वाद्भिज्जिज्रेष्ठ तत्र मे नास्ति संशयः ।
 व्यक्तं सौक्ष्म्याच्च धर्मस्य प्राप्स्यामः स्त्रीवधं वयम् ॥
 ते वयं सुहृदो हत्वा कृत्वा पापमनन्तकम् ।
 नरके निपतिष्यामो ह्यधःशिरस एव ह ॥ ३६
 शरीराणि विभोक्ष्यामस्तपसोऽप्ये सत्तम ।
 आश्रमाणां विशेषं त्वमथाचक्ष्व पितामह ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

युद्धे राज्ञां हननेन पापदाह्या विपीदन्तं युधिष्ठिरं पति ब्यालेन तत्कथयत्पूर्वकं क्षात्रधर्मविधानम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा द्वैपायनस्तदा ।
 परीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या ऋषिः प्रोवाच पाण्डवम् ॥ १
 व्यास उवाच ।
 मा विपादं कृथा राजन्क्षत्रधर्ममनुसरन् ।
 स्वधर्मेण हता ह्येते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ २
 काह्नमाणाः श्रियं कृत्स्नां पृथिव्यां च महद्यशः ।
 कृतान्तविधिसंयुक्ताः कालेन निधनं गताः ॥ ३
 न त्वं हन्ता न भीमोऽप्यं नार्जुनो न यमावपि ।
 दुःस्वयोः अभिपत्तिरुपपत्तिः वर्तव्या साच धर्मो धर्मो वन्द्येण न
 पश्यते तीक्ष्ण शार्ङ्गकर्मणासि चैत्राशामुयतदण्डनमुदतदमनं
 लोकं शस्त्रे चोपभततरमैलार्थः ॥ २० ॥ तत्राभादे निच्छेऽपि

कालः पर्यायधर्मेण प्राणानादत्त देहिनाम् ॥ १
 न तस्य मातापितरौ नासुप्राणो हि कथन ।
 कर्मसाक्षी प्रजानां यत्नेन कालेन संहताः ॥
 हेतुमात्रमिदं तस्य विहितं भरतर्षभ ।
 यद्वन्ति भूतैर्भूतानि तदस्य रूपमैश्वरम् ॥
 कर्म मूर्त्यात्मकं विद्धि साक्षिणं शुभपापयोः ।
 सुखदुःखगुणोदकं कालं कालफलप्रदम् ॥
 तेषामपि महाबाहो कर्माणि परिचिन्तय ।
 विनाशहेतुकानि त्वं यस्ते कालवशं गताः ॥
 ॥ २३ ॥ एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥
 कृतान्तविधिः परप्राणहरणं तेन संयुक्ताः । म्यापराधेनैव ह
 इत्यर्थः ॥ ३ ॥ इदं बुद्ध्याऽभ्यन्ते अस्व देवतं नियन्तुत् ॥ १६

आत्मनश्च विजानीहि नियतव्रतशीलताम् ।
 यदा त्वमीदृशं कर्म विधिनाऽऽक्रम्य कारितः ॥९
 त्वष्ट्रेव विहितं यन्नं यथा चेष्टयितुर्वशे ।
 कर्मणा कालयुक्तेन तथेदं भ्राम्यते जगत् ॥ १०
 पुरुषस्य हि दृष्टेभामुत्पत्तिमनिमित्ततः ।
 यदृच्छया विनाशं च शोकहर्षाविनर्थकां ॥ ११
 व्यलीकमपि यच्च च निचर्चवतंसिकं तव ।
 तदर्थमिष्यते राजन्प्रायश्चित्तं तदाचर ॥ १२
 इदं तु श्रूयते पार्थ युद्धे देवासुरे पुरा ।
 असुरा भ्रातरो ज्येष्ठा देवाथापि यवीयसः ॥ १३
 तेषामपि श्रीनिमित्तं महानासीत्समुच्छ्रयः ।
 युद्धं वर्षमहस्याणि द्वात्रिंशद्भवन्किल ॥ १४
 एकार्णवां महीं कृत्वा रुधिरं परिप्लुताम् ।
 जमुदंत्स्यान्मया देवाग्निदिवं चाभिलेभिरे ॥१५
 तथैव पृथिवीं लब्ध्वा ब्राह्मणा चेदपारगाः ।
 मंत्रिता दानवानां च मयाथै दर्पमोहिताः ॥ १६
 शालाघृहा इति न्याताग्निषु लोकेषु भारत ।
 अष्टाशीनिमहस्याणि ते चापि विचुर्ध्विताः ॥ १७
 धर्मेष्वुच्छिन्निमिच्छन्तो येऽधर्मस्य प्रवर्तकाः ।
 हन्तव्यास्ते दुर्गन्मानो देवदेव्या इवोन्वपाः ॥१८
 एकं हन्वा यदि कुले शिशुानां स्यादनामयम् ।
 कुलं हन्वा च राष्ट्रे च न तद्दूतोपघातकम् ॥ १९
 अधर्मरूपो धर्मो हि कश्चिदस्मि नराधिप ।
 धर्मरूपो धर्ममथ तेषां श्रेयं विपथिता ॥ २०
 तन्मात्संस्मरमयान्मानं धृतवानग्नि पाण्डव ।
 देवैः पूर्यगन्तं मार्गमनुवातोऽग्नि भाग्न ॥ २१
 न हीरजा मामिष्यन्ति नरकं पाण्डवर्षभ ।
 भाग्ननाथागपतांग्णं गुरदथ पतंत ॥ २२

यो हि पापसमारम्भे कार्ये तद्भावभावितः ।
 कुर्वन्नापि तथैव स्यात्कृत्वा च निरपत्रपः ॥ २३
 तस्मिन्सत्कलुषं सर्वं समस्तमिति शब्दितम् ।
 प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति हासो वा पापकर्मणः ॥ २४
 त्वं तु शुक्लाभिजातीयः परदोषेण कारितः ।
 अनिच्छमानः कर्मेदं कृत्वा च परितप्यसे ॥ २५
 अश्वमेधो महायज्ञः प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।
 तमाहर महाराज विपार्ष्णं भविष्यसि ॥ २६
 मरुद्भिः सह जित्वाऽग्नीभगवान्पाकशासनः ।
 एकैकं क्रतुमाहृत्य शतकृत्वः शतक्रतुः ॥ २७
 धृतपाप्मा जितस्त्रगो लोकान्प्राप्य सुगोदयान् ।
 मरुद्गणैर्धृतः शक्रः शुशुभे भासयन्दिशः ॥ २८
 स्वर्गं लोके महीयन्तमप्सरोभिः शचीपतिम् ।
 क्रययः पर्युपासन्ते देवाथ विलुधेश्वरम् ॥ २९
 मेयं त्वामनुगंभासा विक्रमेण यमुंधरा ।
 निर्जिताथ महीपाला विक्रमेण त्वयाऽनघ ॥ ३०
 तेषां पुत्राणि राष्ट्राणि गत्वा गजन्सुहृद्भूतः ।
 भावन्पुत्रांध पात्रांध स्वेषु राज्येऽभिषेचय ॥ ३१
 बालानपि च गर्भस्थान्मात्वेन समुदाचरन् ।
 रजयन्प्रहृतीः सर्वाः परिपाहि यमुंधरम् ॥ ३२
 कुमारो नान्नि येषां च कन्यान्मत्राभिषेचय ।
 कामाशयो हि रीषीर्गः शोकमेवं प्रदास्यसि ॥ ३३
 एवमाथागतं कृत्वा गवेराष्ट्रेषु भाग्न ।
 यज्ञस्य याजिमेषेन यथेन्द्रो विजयी पुत्र ॥ ३४
 अशोन्व्यान्ते महान्मानः धत्रियाः धत्रियर्षभ ।
 मरुर्मभिर्गता नागां कृत्वा न्नपन्नमोहिताः ॥ ३५
 अपामः धत्रयर्षभेन राज्यं प्राप्तमकण्टकम् ।
 ग्ध मधर्मं कान्तेषु श्रेयान्यः मेल्यमाविकः ॥ ३६

॥ इति श्रीमद्महाभारते शान्तिपर्वणि मरुत्पर्वण्ये इति द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

१-विपथिता २-विपथिता ३-विपथिता ४-विपथिता ५-विपथिता ६-विपथिता ७-विपथिता ८-विपथिता ९-विपथिता १०-विपथिता ११-विपथिता १२-विपथिता १३-विपथिता १४-विपथिता १५-विपथिता १६-विपथिता १७-विपथिता १८-विपथिता १९-विपथिता २०-विपथिता २१-विपथिता २२-विपथिता २३-विपथिता २४-विपथिता २५-विपथिता २६-विपथिता २७-विपथिता २८-विपथिता २९-विपथिता ३०-विपथिता ३१-विपथिता ३२-विपथिता ३३-विपथिता ३४-विपथिता ३५-विपथिता ३६-विपथिता

३७-विपथिता ३८-विपथिता ३९-विपथिता ४०-विपथिता ४१-विपथिता ४२-विपथिता ४३-विपथिता ४४-विपथिता ४५-विपथिता ४६-विपथिता ४७-विपथिता ४८-विपथिता ४९-विपथिता ५०-विपथिता ५१-विपथिता ५२-विपथिता ५३-विपथिता ५४-विपथिता ५५-विपथिता ५६-विपथिता ५७-विपथिता ५८-विपथिता ५९-विपथिता ६०-विपथिता ६१-विपथिता ६२-विपथिता ६३-विपथिता ६४-विपथिता ६५-विपथिता ६६-विपथिता ६७-विपथिता ६८-विपथिता ६९-विपथिता ७०-विपथिता ७१-विपथिता ७२-विपथिता ७३-विपथिता ७४-विपथिता ७५-विपथिता ७६-विपथिता ७७-विपथिता ७८-विपथिता ७९-विपथिता ८०-विपथिता ८१-विपथिता ८२-विपथिता ८३-विपथिता ८४-विपथिता ८५-विपथिता ८६-विपथिता ८७-विपथिता ८८-विपथिता ८९-विपथिता ९०-विपथिता ९१-विपथिता ९२-विपथिता ९३-विपथिता ९४-विपथिता ९५-विपथिता ९६-विपथिता ९७-विपथिता ९८-विपथिता ९९-विपथिता १००-विपथिता

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

व्यासेन युधिष्ठिरं प्रति प्रायश्चित्तप्रयोजकपापकर्मणां प्रायश्चित्तानां च कथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कानि कृत्वेह कर्माणि प्रायश्चित्तीयते नरः ।

किं कृत्वा मुच्यते तत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

व्यास उवाच ।

अकुर्वन्विहितं कर्म प्रतिपिद्वानि चाचरन् ।

प्रायश्चित्तीयते ह्येवं नरो मिथ्याऽनुवर्तयन् ॥ २

सूर्येणाभ्युदितो यश्च ब्रह्मचारी भवत्युत ।

तथा सूर्याभिनिर्मुक्तः कुनखी श्यावदन्पि ॥ ३

परिवित्तिः परिवेत्ता ब्रह्मेज्यायाश्च दूपकः ।

दिधिपूपतिस्तथा यः सादग्रेदिधिपुरे च ॥ ४

अवकीर्णा भवेद्यश्च द्विजातिवधकस्तथा ।

अतीर्थं ब्राह्मणस्त्यागी तीर्थं चाप्रतिपादकः ॥ ५

ग्रामयाजी च कौन्तेय मांसस्य परिविक्रयी ।

यश्चाग्नीनपविष्येत तथैव ब्रह्मविक्रयी ॥ ६

शूद्रस्त्रीवधको यश्च पूर्वः पूर्वस्तु गृहितः ।

वृथा पशुसमालम्भी वनदाहस्य कारकः ॥ ७

अनृतेनोपवर्ती च प्रतिपेद्वा गुरोस्तथा ।

सदत्तस्यापहर्ता च परदत्तनिरोधकः ॥ ८

वाग्दत्तं च मनोदत्तं धारादत्तं च यो हरेत् ।

पाकभेदेन भोक्ता च भुञ्जानस्याप्यनादरः ॥ ९

स्वजनैः कलहं चैव आश्रितानामरक्षणम् ।

एतान्येनासि सर्वाणि व्युत्क्रान्तसमयश्च यः ॥ १०

अकार्याणि तु वक्ष्यामि यानि तानि निबोध मे ।

लोकवेदविरुद्धानि तान्येकाग्रमनाः शृणु ॥ ११

स्वधर्मस्य परित्यागः परधर्मस्य च क्रिया ।

अयाज्ययाजनं चैव तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणम् ॥ १२

शरणागतसंत्यागो भृत्यस्वाभरणं तथा ।

रसानां विक्रयश्चापि तिर्यग्योनिवधस्तथा ॥ १३

आधानादीनि कर्माणि शक्तिमात्रं करोति यः ।

अग्रयञ्चञ्च सर्वाणि नित्यदेयानि भारत ॥ १४

दक्षिणानामदानं च ब्राह्मणस्वाभिमर्शनम् ।

सर्वाण्येतान्यकार्याणि प्राहुर्धर्मविदो जनाः ॥ १५

पित्रा विवदते पुत्रो यश्च स्वाहुरुत्पलपः ।

अप्रजायन्नरव्याघ्रं भवत्यधार्मिको नरः ॥ १६

उक्तान्येतानि कर्माणि विस्तरेणेतरेण च ॥ १७

यानि कुर्वन्नकुर्वन्श्च प्रायश्चित्तीयते नरः ।

एतान्येव तु कर्माणि क्रियमाणानि मानवैः ।

येपुण्येषु निमित्तेषु न लिप्यन्तेऽथ ताञ्छृणु ॥ १८

प्रगृह्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तगं रणे ।

जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ १९

इति चाप्यत्र कौन्तेय मन्त्रोऽनेद-नन्ते ।

वेदप्रमाणोच्चीहत् धर्मं च प्रववीमि ते ॥ २०

अपेतं ब्राह्मणं वृत्ताद्यो हन्यादात्तायिनम् ।

न तेन ब्रह्महा स स्वान्मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥ २१

प्राणात्यये तथा ज्ञानादाचरन्मदिरामपि ।

आदेशितो धर्मपरैः पुनः संस्कारमर्हति ॥ २२

एतत्ते सर्वमाख्यातं कौन्तेयामक्ष्यभक्षणम् ।

प्रायश्चित्तविधानेन सर्वमेतेन शुद्ध्यति ॥ २३

गुरुत्तल्पं हि गुर्वर्थं न दूपयति मानवम् ।

उदांलकः श्वेतकेतुं जनयामास शिष्यतः ॥ २४

स्तैयं कुर्वन्श्च गुर्वर्थमापत्सु न निपिष्यते ।

चहुशः कामकारेण न चेद्यः संपवर्तते ॥ २५

प्रायश्चित्तीयते प्रायश्चित्तेऽधिक्रियते ॥ १ ॥ मिथ्यानुवर्त-
यन्कापय चरन् ॥ २ ॥ अन्ते ज्येष्ठे ऊढवान् कनिष्ठः परि-
वेत्ता । परिवित्तिः पूर्वजः । ज्येष्ठायामनुदायां कनिष्ठामूढ-
वानमेदिथियुः । दिधिपूपतिस्तु कनिष्ठविवाहोत्तरं ज्येष्ठामूढवान्
॥ ४ ॥ अवकीर्णा नष्टप्रतः । अतीर्थं अपात्रे त्यागी दाता
॥ ५ ॥ अपविष्येत लज्जेत् । ब्रह्मविक्रयी भूतशप्यापकः ॥ ६ ॥
नित्यदेयानि गोप्राणादीनि ॥ १४ ॥ अप्रजायन्न धर्मपण्यं

काले मैथुनमकुर्वन् ॥ १६ ॥ इतरेण संक्षेपेण ॥ १७ ॥
जिघांसी इत्युत्क्रान्तवान् । इत्यात् गच्छेत् ॥ १९ ॥ मन्त्रो
मन्युकार्पाप्रमोम इत्यादिगन्धये स्वाहेत्यन्तः ॥ २० ॥
मन्युः क्रोधः तन्मन्युं शत्रोः क्रोधं प्रति ऋच्छति गच्छति ।
मोक्षयत् तं प्रतीपेभूय परशतीरुद्राय हन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥
आदेशित उपदिष्टः ॥ २२ ॥ गुर्वर्थं गुर्वाणया ॥ २४ ॥

अन्यत्र ब्राह्मणक्षेत्रेभ्य आददानो न दृष्यति ।
 स्वयमप्राशिता यश्च न स पापेन लिप्यते ॥ २६
 प्राणत्राणेऽनृतं वाच्यमात्मनो वा परस्य च ।
 गुर्वेयं स्त्रीषु चैव स्वादिवाहकरणेषु च ॥ २७
 नावर्तते व्रतं स्वप्ने शुक्रमोक्षे कथंचन ।
 आज्यहोमः समिद्धेऽर्घा प्रायश्चित्तं विधीयते ॥२८
 पारिविचयं तु पतिते नास्ति प्रव्रजिते तथा ।
 भिक्षिते पारदार्यं च तद्धर्मस्य न दूषकम् ॥ २९
 घृथा पशुसमालम्भं नैव कुर्यान्न कारयेत् ।
 अनुग्रहः पशूनां हि संस्कारो विधिनोदितः ॥ ३०

अनर्थं ब्राह्मणे दत्तमज्ञानात्तत्र दूषकम् ।
 सत्काराणां तथा तीर्थं नित्यं वा प्रतिपादनम् ३१
 स्त्रियास्तथापचारिण्या निष्कृतिः स्याददूषिका ।
 अपि सा पूयते तेन न तु भर्ता प्रदुष्यति ॥ ३२
 तच्चं ज्ञात्वा तु सोमस्य विक्रयः स्याददोषवान् ।
 असमर्थस्य भृत्यस्य विसर्गः स्याददोषवान् ॥ ३३
 वनदाहो गवामर्थे क्रियमाणो न दूषकः ।
 उक्तान्येतानि कर्माणि यानि कुर्वन्न दूष्यति ॥३४
 प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामि विस्तरणैव भारत ।
 'यानि कृत्वा नरः पूतो भविष्यति नराधिप ॥' ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि त्रयशिशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

व्यामेन सुषिद्धिरवति पापानां प्रायश्चित्तादिकथनम् ॥ १ ॥

व्याम उवाच ।
 तपसा कर्मणा चैव प्रदानेन च भारत ।
 पुनाति पापं पुरुषः पूतश्चेन्न प्रवर्तते ॥ १
 एककालं तु सुज्ञानधरन्मोक्षं स्वकर्मकृत् ।
 कपालपाणिः सदाश्री ब्रह्मचारी सदोत्थितः ॥ २
 अनसृपुरुषःशार्प्या कर्म लोके मकाशयन् ।
 पूर्णदोदशभिवर्षब्रह्महा विप्रमुच्यते ॥ ३
 तस्यः शरशृतां वा स्याद्विदूषामिच्छयाऽऽत्मनः ।
 मास्येदान्मानमर्षा वा गमिद्वे विरवारुशिगः ॥४
 जपन्ताऽन्यतमं वेदं योजनानां शतं ब्रजेत् ।
 गर्गं वा वेदविदे मास्यपापोपपादयेत् ॥ ५
 पतं वा जीरनावालं गृहं वा गपयिच्छदम् ।
 कृष्यते ब्रह्महत्याया गोमा गोब्राह्मणस्य च ॥ ६
 द्विर्वेषः कृष्णभोजी ब्रह्महा पूयते नरः ।
 गंगामागे ममभंग्नु विभिवर्षः प्रमुच्यते ॥ ७

संवत्सरेण मासाशी पूयते नात्र संशयः ।
 तथैवोपवसन्राजन्व्यन्पेनापि प्रपूयते ॥ ८
 क्रतुना चाथमेधेन पूयते नात्र संशयः ।
 ये चाप्यवसृथत्राताः केचिदेवंविधा नराः ।
 ते सर्वे पूतपाप्मानो भवन्तीति परा श्रुतिः ॥ ९
 ब्राह्मणार्थे हतो युद्धे मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ १०
 गवां शतसहस्रं तु पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ।
 ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव च ॥ ११
 कपित्थानां महमाणि यो दद्यात्पश्चविंशतिम् ।
 दोग्ध्रीणां च पापेभ्यः सर्वेभ्यो विप्रमुच्यते ॥१२
 गौगहस्यं मरुत्मानां दोग्ध्रीणां प्राणमंशये ।
 माधुभ्योपै दद्विभ्यो दद्यात् मुच्येत स्रिन्विपात् ॥
 शतं वै यन्मु फाम्भोजान्ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 निपतेभ्यो मर्हापात म च पापात्प्रमुच्यते ॥ १४
 मनोर्षं तु यो दद्यादेकस्मा अपि भारत ।

वैश्वदेवोऽथवा इति २. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

व्याम उवाच । तपसा कर्मणा चैव प्रदानेन च भारत । पुनाति पापं पुरुषः पूतश्चेन्न प्रवर्तते ॥ १ ॥ एककालं तु सुज्ञानधरन्मोक्षं स्वकर्मकृत् । कपालपाणिः सदाश्री ब्रह्मचारी सदोत्थितः ॥ २ ॥ अनसृपुरुषःशार्प्या कर्म लोके मकाशयन् । पूर्णदोदशभिवर्षब्रह्महा विप्रमुच्यते ॥ ३ ॥ तस्यः शरशृतां वा स्याद्विदूषामिच्छयाऽऽत्मनः । मास्येदान्मानमर्षा वा गमिद्वे विरवारुशिगः ॥४ ॥ जपन्ताऽन्यतमं वेदं योजनानां शतं ब्रजेत् । गर्गं वा वेदविदे मास्यपापोपपादयेत् ॥ ५ ॥ पतं वा जीरनावालं गृहं वा गपयिच्छदम् । कृष्यते ब्रह्महत्याया गोमा गोब्राह्मणस्य च ॥ ६ ॥ द्विर्वेषः कृष्णभोजी ब्रह्महा पूयते नरः । गंगामागे ममभंग्नु विभिवर्षः प्रमुच्यते ॥ ७ ॥

न कीर्तयेत् दत्त्वा यः स च पापात्प्रमुच्यते ॥ १५
 सुरापानं सकृत्कृत्वा योऽग्निवर्णा सुरां पिबेत् ।
 स पावयत्यथात्मानमिह लोके परत्र च ॥ १६
 मरुप्रपातं प्रपतञ्ज्वलनं वा समाविशन् ।
 महाप्रस्थानमातिष्ठन्मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥ १७
 बृहस्पतिसवनेन्द्रा सुरापो ब्राह्मणः पुनः ।
 समितिं ब्राह्मणो गच्छेदिति वै ब्रह्मणः श्रुतिः ॥ १८
 भूमिप्रदानं क्रुर्वाद्यः सुरां पीत्वा विमत्सरः ।
 पुनर्न च पिबेद्राजन्संस्कृतः स च शुध्यति ॥ १९
 गुरुतल्पी शिलां तस्माभायसीमभिसंसिधिशेत् ।
 अवकृत्यात्मनः शेषं व्रत्रजेदूर्ध्वदर्शनः ॥ २०
 शरीरस्य विमोक्षेण मुच्यते कर्मणोऽशुभात् ।
 कर्मभ्यो विप्रमुच्यन्ते यताः संवत्सरं स्त्रियः ॥ २१
 महाव्रतं चरेद्यस्तु दद्यात्सर्वस्वमेव तु ।
 गुर्वर्थे वा हतो युद्धे स मुच्येत्कर्मणोऽशुभात् ॥ २२
 अनृतनोपवर्ती चैत्प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा ।
 उपाहृत्य प्रियं तस्मै तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ २३
 अवकीर्णनिमित्तं तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।
 गोचर्मवासाः पण्मासास्तथा मुच्येत किल्बिषात् ॥ २४
 परदारोपसेवी तु परस्यापहरन्वसु ।
 संवत्सरं व्रती भूत्वा तथा मुच्येत किल्बिषात् ॥ २५
 धनं तु यस्यापहरेत्तस्मै दद्यात्समं वसु ।
 विविधेनाभ्युपायेन तदा मुच्येत किल्बिषात् ॥ २६
 कृच्छ्राद्वाद्दशरात्रेण संयतात्मा त्रते स्थितः ।
 परिवेत्ता भवेत्पूतः परिविच्छिस्तथैव च ॥ २७
 निवेश्यं तु पुनस्तेन भवेत्तारयता पितृन् ।

महप्रपात निर्जलदेशे पर्वताप्रारपतनम् । महाप्रस्थान केदारो हिम
 पदारोहणम् ॥ १७ ॥ निपाप सन् ब्राह्मणतभामारोडु योग्यो
 भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ उदपान शिव क्रुर्वास्तुरामिति इ य
 पाठ ॥ १९ ॥ यता त्यक्ताहारविहारा ॥ २१ ॥ महाव्रत
 सासमाद्य जत्रस्यापि त्याग ॥ २२ ॥ संवत्स्रमासा पण्मा
 सामिति इ य पाठ ॥ २४ ॥ तेन कतिपयेन निवेश्य विवा
 दात्तरं कर्तव्यम् ॥ २८ ॥ अन्तराभोजन धारणापारणप्रतेन
 मागचतुष्टयकृतेन पुण्यति महापापयोगे । भाजनं तदनुत्तु
 चतुर्मास्य विधीयते इति य पाठ । भाजनं पूतीया शुद्धमिति
 इ पाठ ॥ ३५ ॥ शरस्य उत्तिष्ठ काल पात्रम् । दत्तमि

न तु स्त्रिया भवेद्दोषो न तु सा तेन लिप्यते ॥ १८
 भोजनं ह्यन्तराशुद्धं चातुर्मास्ये विधीयते ।
 स्त्रियस्तेन प्रशुध्यन्ति इति धर्मविदो विदुः ॥ २९
 स्त्रियस्त्वाशुद्धिताः पापे नोपगम्या विजानता ।
 रजसा ता विशुध्यन्ते भस्सना भाजनं यथा ॥ ३०
 पादजोच्छिष्टकांस्यं यद्गवा घ्रातमथापि वा ।
 गण्डूषोच्छिष्टमपि वा विशुध्येद्दशभिस्तु तत् ॥ ३१
 चतुष्पात्सकलो धर्मो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
 पादोन इष्टो राजन्ये तथा धर्मो विधीयते ॥ ३२
 तथा वैश्ये च शूद्रे च पादः पादो विधीयते ।
 विद्यादेवंविधेनैषां गुरुलाघवनिश्चयम् ॥ ३३
 तिर्यग्योनिवधं कृत्वा दुर्मांश्छित्त्वोत्तरान्वहूत् ।
 त्रिरात्रं वायुभक्षः स्यात्कर्म च प्रथम्वरः ॥ ३४
 अगम्यागमने राजन्प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 आर्द्रवस्त्रेण पण्मासान्विभाव्यं भस्मशायिना ॥ ३५
 एवमेव तु सर्वेषामकार्याणां विधिर्भवेत् ।
 ब्रह्मणोक्तेन विधिना दृष्टान्तागमहेतुभिः ॥ ३६
 सावित्रीमन्मपीषाणां च तैस्ते मितान्जनः ।
 अहिंसो मन्दकं जल्पान्मुच्यते सर्वकिल्बिषात् ॥ ३७
 अहःस्तु सततं तिष्ठेद्भ्याकाशं निशाः स्वप्न ।
 त्रिरात्रं त्रिनिशायां च सवासा जलमाविशेत् ॥ ३८
 स्त्रीशुद्धपतितांश्चापि नाभिभापेद्ब्रतान्वितः ।
 पापान्यज्ञानतः कृत्वा मुच्येदेवंव्रतो द्विजः ॥ ३९
 शुभाशुभफलं प्रेत्य लभते भूतसाक्षिकम् ।
 अतिरिच्येत्तयोर्थेस्तु तत्कर्ता लभते फलम् ॥ ४०
 तस्माद्दानेन तपसा कर्मणा च फलं शुभम् ।

चोचने शुच्यति । तानि च पद्यगद्येन मुक्त्यर्थेभ्यस्मान्प्रलेन
 वक्षिणेति ॥ २९ ॥ विधीयते पाद पादोऽपकृत इत्यर्थः
 वैश्यस्य द्विपाद शूद्रस्य पादमान । धर्मं शौचादि ॥ ३३ ॥
 दृष्टान्तभूतो य आगमलाजोर्चं हेतुभिर्भावदेन इत्यर्थः ॥ ३६ ॥
 तिष्ठेदित्युपदेशेन देव्यांश्चि । अथ्यानाश निराचरणे स्थिति
 लादा । अधुर्न हि पापस्य अन्त्यानाशमिति इ पाठ ॥ ३८ ॥
 यत्र पुण्ये पापे क्षतिरिष्येत् योऽपिरो भवति स इतरेणेत
 दग्भिर्भ्यातिरिच्यस्य फलं शुद्ध इत्यर्थः । अतिरिच्येत यो य
 इति श पाठ ॥ ४० ॥ पशुविज्ञोऽप्याय ॥ ३४ ॥

वर्धयेदशुभं कृन्वा यथा स्वादतिरेकवान् ॥ ४१
 कुर्याच्छुभानि कर्माणि निमित्ते पापकर्मणाम् ।
 दद्याद्वित्तं च वित्तानि तथा मुच्येत किल्बिषपात् ४२
 अनुरूपं हि पापस्य प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।
 महापातकवर्जं तु प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ४३
 भक्ष्याभक्ष्येषु चान्येषु वाच्यावाच्ये तथैव च ।
 अज्ञानज्ञानयो राजन्विहितान्यनुजानतः ॥ ४४
 जानता तु कृतं पापं गुरु सर्वं भवत्युत ।
 अज्ञानात्स्पृहिते दोषे प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ४५
 शक्यते विधिना पापं यथोक्तं व्यपोहितुम् ।
 आस्तिके श्रद्धाने च विधिरेव विधीयते ॥ ४६

नास्तिकाश्रद्धानेषु पुरुषेषु कदाचन ।
 दम्भद्वेषप्रधानेषु विधिरेव न शिष्यते ॥ ४७
 शिष्टाचारश्च दिष्टश्च धर्मो धर्मभृतां वर ।
 सेवितव्यो नरव्याघ्र मत्स्येह च हितेषुना ॥ ४८
 स राजन्मोक्ष्यते पापात्तेन पूर्णेन हेतुना ।
 श्राणार्थं वा वधे तेषामथवा नृपकर्मणा ॥ ४९
 अथवा ते घृणा काचित्प्रायश्चित्तं चरिष्यसि ।
 मा चवानार्यजुष्टेन मृत्युना निघनं गमः ॥ ५०
 वेदांपायन उवाच ।
 एवमुक्तो भगवता धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 चिन्तयित्वा मुहूर्तेन प्रन्युवाच तपोधनम् ॥ ५१

॥ इति धीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मवर्षणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

एवमेव युधिष्ठिरमिति भक्ष्याभक्ष्यप्राणप्रायश्चित्तम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 किं भक्ष्यं चाप्यभक्ष्यं च किञ्च देयं प्रशस्तं ।
 किञ्च पात्रमपात्रं वा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
 व्याम उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुराणनम् ।
 गिद्धानां चैव गंधार्दं मनोधैव प्रजापतेः ॥ २
 ऋषयस्तु व्रतपराः समागम्य युग विशुम् ।
 धर्मं पनच्छर्गर्मानमादिकाले भजापतिम् ॥ ३
 कथमशं कथं दानं गम्यागम्याः कथं शिष्यः ।
 कृतार्थाकार्यं च यन्मये शौन धे न्यं प्रजापते ॥ ४
 गीयमुक्तो भगवान्मनुः स्यात्संभुवोऽप्रचीन् ।
 सुभूषणं यथाष्टनं धर्मं स्यागममानतः ॥ ५
 अनादिंशे जपो होम उपशाममर्थेव च ।

आत्मज्ञानं पुण्यनघो यत्र प्रायश्च तत्पराः ॥ ६
 अनादिष्टं तथैतानि पुण्यानि धरणीभृतः ।
 सुवर्णप्राशनमपि रत्नादिश्रानमेव च ॥ ७
 देवस्थानाभिगमनमान्यप्राशनमेव च ।
 ग्नानि मध्यं पुण्यं कुर्यन्त्याशु न मंगयः ॥ ८
 न गवैन् भवेत्प्राज्ञः कदाचिदपि मानवः ।
 दीर्घमापुग्धेच्छन्दि शिवाग्रं चोष्णपो भवेत् ॥ ९
 अदत्तस्यानुपादानं दानमध्ययनं तपः ।
 अहिमा मृत्यमत्रोषं धमा धर्मरा लक्षणा ॥ १०
 न एव धर्मः सोऽप्यमो देशकाले मतिष्ठिनः ।
 आदानमनृतं हिमा धर्मो वात्सन्निकः स्मृतः ॥ ११
 द्विर्विधा चाप्युभावैर्वा धर्मोऽधर्मो विज्ञानताम् ।
 अनशुभिः मशुभिश्च द्विर्विधं लोकोद्देश्योः ॥ १२

प्रजापतिं मनुम् ॥ १ ॥ इत्येव एव दत्तमप्युदाहरन्तीमितिहासं पुराणनम् । गिद्धानां चैव गंधार्दं मनोधैव प्रजापतेः ॥ २ ॥ ऋषयस्तु व्रतपराः समागम्य युग विशुम् । धर्मं पनच्छर्गर्मानमादिकाले भजापतिम् ॥ ३ ॥ कथमशं कथं दानं गम्यागम्याः कथं शिष्यः । कृतार्थाकार्यं च यन्मये शौन धे न्यं प्रजापते ॥ ४ ॥ गीयमुक्तो भगवान्मनुः स्यात्संभुवोऽप्रचीन् । सुभूषणं यथाष्टनं धर्मं स्यागममानतः ॥ ५ ॥ अनादिंशे जपो होम उपशाममर्थेव च ।

अहिमा मृत्यमत्रोषं धमा धर्मरा लक्षणा ॥ १० ॥ न एव धर्मः सोऽप्यमो देशकाले मतिष्ठिनः । आदानमनृतं हिमा धर्मो वात्सन्निकः स्मृतः ॥ ११ ॥ द्विर्विधा चाप्युभावैर्वा धर्मोऽधर्मो विज्ञानताम् । अनशुभिः मशुभिश्च द्विर्विधं लोकोद्देश्योः ॥ १२ ॥

अप्रवृत्तेरमर्त्यत्वं मर्त्यत्वं कर्मणः फलम् ।
 अशुभस्वाशुभं विद्याच्छुभस्य शुभमेव च ।
 एतयोश्चोभयोः स्यातां शुभाशुभतया तथा ॥१३
 दैवं च दैवसंयुक्तं प्राणश्च प्रलयस्तथा ।
 अप्रेक्षापूर्वकरणादशुभानां शुभं फलम् ॥ १४
 ऊर्ध्वं भवति संदेहादिहादिप्रार्थमेव च ।
 अप्रेक्षापूर्वकरणात्प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ १५
 क्रोधमोहकृते चैव दृष्टान्तागमहेतुभिः ।
 शरीराणामुपकेशो मनसश्च प्रियाप्रिये ।
 तदौपधैश्च मन्त्रैश्च प्रायश्चित्तैश्च शाम्यति ॥ १६
 उपवासेनैकरात्रं दण्डोत्सर्गं नराधिपः ।
 विशुद्धोदात्मशुद्ध्यर्थं त्रिरात्रं तु पुरोहितः ॥ १७
 क्षयं शोकं प्रकुर्वाणो न म्रियेत यदा नरः ।
 शृद्धादिभिरूपाविष्टस्त्रिरात्रं तत्र निर्दिशेत् ॥ १८
 जातिश्रेण्यधिवासानां कुलधर्माश्च शाश्वतान् ।
 वर्जयन्ति च ये धर्मं तेषां धर्मो न विद्यते ॥ १९
 दश वा वेदशास्त्रज्ञास्त्रयो वा धर्मपाठकाः ।
 यद्भूयुः कार्यं उत्पन्ने स धर्मो धर्मसंशये ॥ २०
 अनुष्णा मृत्तिका चैव तथा क्षुद्रपिपीलिकाः ।
 श्लेष्मातकस्तथा विपैरभक्ष्यं विपमेव च ॥ २१
 अभक्ष्या ब्राह्मणैर्मत्स्याः शकलैर्वा विवाजिताः ।
 चतुष्पात्कच्छपादन्यो मण्डूका जलजाय ये ॥२२
 भासा हंसाः सुपर्गाश्च चक्रवाकाः पुवा वकाः ।
 फाको मद्गुश्च गृध्रश्च श्येनोल्कस्तथैव च ॥ २३
 कन्व्यादा दंष्ट्रिणः सर्वे चतुष्पात्पक्षिणश्च ये ।

येषां चोभयतो दन्ताश्चतुर्दंष्ट्राश्च सर्वशः ॥ २४
 एङकाश्च मृगोद्ग्राणां सूकराणां गवामपि ।
 मानुषीणां खरीणां च न पिबेद्ब्राह्मणः पयः ॥ २५
 प्रेतान्नं सूतकान्नं च यच्च किञ्चिदनिर्देशम् ।
 अभोज्यं चाप्यपेयं च धेनोर्दुग्धमनिर्देशम् ॥ २६
 राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
 आयुः सुवर्णकारान्नमवीरायाश्च योषितः ॥ २७
 विष्टा वार्धुपिकस्यान्नं गणिकान्नमथेन्द्रियम् ।
 मृष्ट्यन्ति ये चोपपत्तिं स्त्रीजितान्नं च सर्वशः ॥२८
 दीक्षितस्य कर्द्वस्य क्रतुविक्रयिकस्य च ।
 तक्ष्णश्चर्माविकर्तुश्च पुंश्चल्या रजकस्य च ॥ २९
 चिकित्सकस्य यज्ञान्नमभोज्यं रक्षिणस्तथा ।
 गणग्रामाभिश्चस्तानां रजस्वीजीविनां तथा ॥ ३०
 परिवितीनामपुंसां च वन्दिद्युतविदां तथा ।
 वामहस्ताहृतं चान्नं शुष्कं पर्युषितं च यत् ॥ ३१
 सुराणुगतमुच्छिष्टमभोज्यं शेषितं च यत् ।
 पिष्टमांसेक्षुशकानामाविकाजापयस्तथा ।
 सक्तु धाना करम्भाश्च नोपभोग्याश्चिरस्थिताः ॥३३
 पायसं कृसरं मांसमपूपाश्च वृथा कृताः ।
 अपेयाश्चाप्यभक्ष्याश्च ब्राह्मणैर्गृहमेधिभिः ॥ ३३
 देवान्पूनीन्मनुष्यांश्च पितृन्गृह्णाश्च देवताः ।
 पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्यो भोक्तुमर्हति ॥ ३४
 यथा प्रव्रजितो भिक्षुस्तथैव स्वे गृहे वसेत् ।
 एवं घृत्तः प्रियैर्दरैः संवसन्धर्ममाप्नुयात् ॥ ३५
 न दद्याद्यशसे दानं न भयानोपकारिणे ।

चरेत् ॥ १८ ॥ जानिर्जान्मत्वादिः । श्रेणो गृहस्थादीनं
 पद्धि । अधिवागो जन्मभूमि । जालादिभ्योयं च वर्जयन्ति
 तेषां धर्मं प्रायश्चित्तादिसर्वो न विद्यते ॥ १९ ॥ पाटका-
 शोधकाः । धर्मं प्रायश्चित्तमित्ते दोषे ॥ २० ॥ एटका मेरी
 ॥ २५ ॥ अभोज्य पायसाय-तर्गनम् ॥ २६ ॥ अवीराया-
 पतिपुत्रहान्याया ॥ २७ ॥ इन्द्रियं शुभम् । गर्गादिप्रयाणा
 मत्रम् ॥ २८ ॥ दक्षितस्त आसीशोभीयवशोमहाप्रहृ न भो-
 क्ष्यम् । कर्द्वं धनञ्जयभयाद्रोगुत्तारहोतः ॥ २९ ॥ रक्षिणे
 प्राप्तात्कृत्य सोमादिरक्षिणे वा ॥ ३० ॥ माद्यमानाह
 नावमिति ट. ड. ध. पाटः ॥ ३१ ॥ रोषितं बुद्ध्यायादुद्ग-
 रणमार्गं रक्षिणम् । पत्ता भृशयाः । कर्मणा दधि
 ॥ ३२ ॥ गृहं रितमित्तं शोधनं । पृथाटः । दैव

तु ते शुभे चेच्छुभफले अशुभे चेशुभफले इत्याह ब्राह्म-
 द्विविधमिति ॥ १२ ॥ एतयोल्लोखितम् । फले अपि कारणा-
 नुरूपे ह्यर्थ. ॥ १३ ॥ दैवयुक्त शान्तीय कर्म । प्राणो जीव-
 नम् ॥ एतेषां चतुर्णांमिष्टेषां चः रितिकृतये तेषांशुभाना
 नीचानामपि पुत्रो तस्य फलं शुभं भवति ॥ १४ ॥ रात्यपि
 संदेहे यथोक्तविधानपरिसरायै कृत नित्यादि यच्च केवल दृष्टार्थं
 कृतं श्येनादि तत्रोभवत्प्रायश्चित्तं ॥ १५ ॥ क्रोधादिना यमनगत-
 प्रियमाप्रिय कृतं तत्र दृष्टान्तागमहेतुभिः पुष्पैर्कवोषितेन इत्यादिः
 प्रमाणैर्दृष्टय शीरणमुपवागादिश्च प्रायश्चित्तं वर्जयन्म । शीर्षं
 हंविष्णात्तनं. । मन्त्रैश्च पवित्रवर्षः । चादन्यदपि । तीर्थादन-
 धमादिभिरन्त्याणां चान्यतीति कार्पम् ॥ १६ ॥ शय्यं पुत्रादि-
 मरणादिभिरन्त्यायवधायं प्रानो न त्रियेव शीर्षं त्रिरात्रमुपवाग

न नृत्यगीतशीलेषु हामकेषु च धार्मिकः ॥ ३६
 न मत्तं चैव नोन्मते न स्तेने न च कुल्मके ।
 न वाग्धीने विवर्णे वा नाद्गर्हणे न धामने ॥ ३७
 न दुर्जने दीप्युले वा व्रतैर्यो वा न मंस्कृतः ।
 न श्रोत्रियमृते दानं ब्राह्मणे ब्रह्मवर्जिते ॥ ३८
 अमम्यैव यदुत्तममम्यरू च प्रतिग्रहः ।
 उमयं स्यादनर्थाय दातुगदातुरेव च ॥ ३९
 यथा नदिरमालाम्य शिलां वाष्पणं च तरन् ।
 मञ्जते मञ्जतस्तद्वाता यश्च प्रतिग्रही ॥ ४०
 फाष्टैर्द्रव्यैश्चो यद्विरूपस्तीर्णो न दीप्यते ।
 तपःस्थाध्यायचार्त्विशैर्वं हीनः प्रतिग्रही ॥ ४१
 कपाले यद्दापः स्युः श्रद्धतो च यथा पयः ।
 आश्रयम्यानदोषेण वृचहीने तथा श्रुतम् ॥ ४२
 निर्ममो निश्चैतो यः सादृश्यात्प्रोऽनम्यकः ।
 अनुक्रोशात्मदातव्यं हीनपत्रव्रतिकेषु च ॥ ४३

न वै देयमनुक्रोशादीनायापयुणाय तु ।
 आप्ताचरित इत्येव धर्म इत्येव वा पुनः ॥ ४४
 निष्कारणं स्मृतं दत्तं ब्राह्मणे ब्रह्मवर्जिते ।
 न फलेत्पात्रदोषेण न चात्राम्नि विचारणा ॥ ४५
 यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
 ब्राह्मणश्चानधीवानश्वयस्ते नामधारकाः ॥ ४६
 यथा पण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।
 शकुनिर्वाप्यपक्षः सान्निर्मनो ब्राह्मणलथा ॥ ४७
 ग्रामम्यानं यथा शून्यं यथा कूपश्च निर्जलः ।
 यथा हृतमनसो च तथैव सान्निगाकृतौ ॥ ४८
 देवतानां पित्राणां च हव्यकल्पविनाशकः ।
 सर्वथाऽर्धहरो मूर्खो न लोकान्नामुमर्हति ॥ ४९
 एतत्ते कथितं सर्वं यथावृत्तं सुधिष्ठिर ।
 ममामेन महच्छ्रेतश्चोत्तम्यं भरतर्षभ ॥ ५०

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वी राजपर्वनि पञ्चाविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

पद्मविंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

एतान्तरं भीमशुभाश्रयधर्मोदिधरणे भास्विण्य सुधिष्ठिरस्य वृक्षावाजया एतारादादिभिः सह कुन्तलमवेताः ॥ १ ॥

सुधिष्ठिर उवाच ।
 श्रोतुमिच्छामि भगवन्विस्मरणे महामुने ।
 राजधर्माद्विज्ञेष्टं चानुर्षण्येभ्य चार्त्विजान् ॥ १
 आपन्गु च यथा नीतिः मन्त्रेत्तव्या द्विजोत्तम ।
 धर्म्यमान्दम्य पन्थानं रिजयेयं फलं भर्ताम् ॥ २
 प्राचधिषाकथा शेषा भःसामभ्यगमन्विता ।
 सोऽबृहन्नानुभवता ह्ये जनपतीव मे ॥ ३
 धर्मेषां च राज्यं च नित्यमेव रिगुष्यते ।
 मूर्खे मूयन्ति मे पणथिन्ताननय नित्यजः ॥ ४
 विंशत्यन उवाच ।
 मन्त्राश्च महागत स्यातो पेशरिदां एवः ।

नादं ममभिमेभ्य सर्वं जानन्पुगतनम् ॥ ५
 श्रोतुमिच्छामि चेद्धर्मं निगिलेन नगाधिप ।
 मेहि भीष्मं महाबाहो वृद्धं वृग्पितामहम् ॥ ६
 न मे धर्मदन्त्येवु गंशयान्ननगि न्वितान् ।
 छिन्ता भार्गवर्षीपुत्रः सर्वजः सर्वधर्मविन् ॥ ७
 जनयामास यं देवी दिव्या त्रिपथगा नदी ।
 गाधात्तदं पो देवान्परोनिन्द्रपुगेगमान् ॥ ८
 वृहस्पतिपुगेगांस्तु देवर्षीनमकृन्मनुः ।
 गौरपिन्वोत्तमोऽग्न राजनीतिमधीतरान् ॥ ९
 उवाच वेद स्यात्सं देवानुगुर्गादिजः ।
 य च धर्मं सर्वसाम्यं मानसान्कृन्ममनः ॥ १०

विंशत्यन उवाच । मन्त्राश्च महागत स्यातो पेशरिदां एवः ।
 मन्त्राश्च महागत स्यातो पेशरिदां एवः ।
 मन्त्राश्च महागत स्यातो पेशरिदां एवः ।

विंशत्यन उवाच । मन्त्राश्च महागत स्यातो पेशरिदां एवः ।
 मन्त्राश्च महागत स्यातो पेशरिदां एवः ।
 मन्त्राश्च महागत स्यातो पेशरिदां एवः ।

भार्गवाच्चयवनाच्चापि वेदानङ्गोपबृंहितान् ।
 प्रतिपेदे महाशुद्धिर्वसिष्ठाच्चरितव्रतः ॥ ११
 पितामहसुतं ज्येष्ठं कुमारं दीप्ततेजसम् ।
 अध्यात्मगतितच्चङ्गमुपाशिक्षत यः पुरा ॥ १२
 मार्कण्डेयमुखात्कृत्स्नं यतिधर्ममवाप्तवान् ।
 रामादन्नाणि शक्राच्च प्राप्तवान्पुरुषर्षभः ॥ १३
 मृत्युरात्मेच्छया यस्य जातस्य मनुजेष्वपि ।
 तथाऽनपत्यस्य सतः पुण्यलोकादिविश्रुताः ॥ १४
 यस्य ब्रह्मर्षयः पुण्या नित्यमासन्सभासदः ।
 यस्य नाविदितं किञ्चिज्ज्ञानं ज्ञेयेषु दृश्यते ॥ १५
 स ते वक्ष्यति धर्मज्ञः मूक्षमधर्मार्यतत्त्वचित् ।
 तमभ्येहि पुरा प्राणान्स विमुञ्चति धर्मचित् ॥ १६
 एवमुक्तस्तु कौन्तेयो दीर्घप्रज्ञो महामतिः ।
 उवाच चदतां श्रेष्ठं व्यासं सत्यवतीसुतम् ॥ १७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 वैशसं सुमहत्कृत्वा ज्ञातीनां रोमहर्षणम् ।
 आगस्कृतसर्वलोकस्य पृथिवीनाशकारकः ॥ १८
 घातयित्वा तमेवाजो छलेनाजिह्वयोधिनम् ।
 उपसंप्रद्युमर्हामि तमहं केन हेतुना ॥ १९
 वैशंपायन उवाच ।
 ततस्तं नृपतिश्रेष्ठं चातुर्वर्ष्यहितेस्पया ।
 पुनरेव महाबाहुर्व्यदुश्रेष्ठोऽब्रवीद्द्वयः ॥ २०
 चासुदेव उवाच ।
 नेदानीमतिनिर्वन्धं शोके त्वं कर्तुमर्हसि ।
 यदाह भगवान्व्यासस्तत्कुरुष्व नृपोत्तम ॥ २१
 ब्राह्मणास्त्वां महाबाहो भ्रातरश्च महौजसः ।
 पर्जन्यमिष धर्मान्ते नाथमाना उपासते ॥ २२
 हतशिष्टाश्च राजानः कृत्स्नं चैव समागतम् ।
 चातुर्वर्ष्यं महाराज राष्ट्रं ते कुरुजात्रलम् ॥ २३
 प्रियार्थमपि चैतेषां ब्राह्मणानां महात्मनाम् ।
 नियोगादस्य च गुरोर्व्यामस्यामिततेजसः ॥ २४

सुहृदामसदादीनां द्रौपद्याश्च परंतप ।
 कुरु प्रियममित्रन्न लोकस्य च हितं कुरु ॥ २५
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तः स कृष्णेन राजा राजीवलोचनः ।
 हितार्थं सर्वलोकस्य समुत्तस्यौ महामनाः ॥ २६
 सोऽनुनीतो नरव्याघ्र विष्टरश्रवसा स्वयम् ।
 द्वैपायनेन च तथा देवस्थानेन जिष्णुना ॥ २७
 एतैश्चान्यैश्च बहुभिरनुनीतो युधिष्ठिरः ।
 व्यजहान्मानसं दुःखं संतापं च महायशाः ॥ २८
 श्रुतवाक्यः श्रुतनिधिः श्रुतश्राव्यविशारदः ।
 व्यवस्य मनसा शान्तिमगच्छत्पाण्डुनन्दनः ॥ २९
 स तैः परिवृतो राजा नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य स्वपुरं प्रविवेश ह ॥
 प्रविविधुः स धर्मज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अर्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥
 ततो नवं रथं शुभ्रं कम्बलाजिनसंवृतम् ।
 युक्तं पौडशभिस्त्वधैः पाण्डुरैः शुभलक्षणैः ॥
 मन्त्रैरभ्यर्चितं पुण्यैः स्तूयमानश्च धन्दिभिः ।
 आरुरोह यथा देवः सोमोऽमृतमयं रथम् ॥
 जग्राह रथमिन्कौन्तेयो भीमो भीमपराक्रमः ।
 अर्जुनः पाण्डुरं छत्रं धारयामास भानुमत् ॥
 प्रियमाणं च तच्छत्रं पाण्डुरं राजमूर्धनि ।
 शुशुभे तारकाराजः मिताश्र इव चाम्बरे ॥
 चामरव्यजने त्वस्य वीरौ जगृहस्तुलादा ।
 चन्द्ररश्मिप्रभे शुभ्रे माद्रीपुत्रावलंकृते ॥
 ते पञ्च रथमास्थाय भ्रातरः समलंकृताः ।
 भूतानीव समस्तानि राजन्ददृशिरं तदा ॥
 आस्वाय तु रथं शुभ्रं युक्तमधर्मनोजवं ।
 अन्वयात्पृष्ठतो राजन्पुस्तुः पाण्डवाप्रजम् ॥
 रथं हेममयं शुभ्रं श्रेष्ठ्यसुग्रीवयोजितम् ।
 सह गाल्यकिना कृष्णः मन्मास्यान्वयात्कुरुन्ः

मन्मास्यादिनाम् ॥ १० ॥ विद्युच्चपि विमोरेयति तत्र पुरा ॥ १६ ॥
 वैशसं प्रियासम् ॥ १८ ॥ नाथमानाः साधमाना । उपासते
 द्रुपदप्रति कोसम् ॥ २२ ॥ विष्टरध्वजा विष्णुना ॥ २७ ॥
 श्रेष्ठ्य इति ॥ २८ ॥ सावयानि भेदावपयः । विधि-

मन्मन्मास्यादिनाम् ॥ १० ॥ विद्युच्चपि विमोरेयति तत्र पुरा ॥ १६ ॥
 वैशसं प्रियासम् ॥ १८ ॥ नाथमानाः साधमाना । उपासते
 द्रुपदप्रति कोसम् ॥ २२ ॥ विष्टरध्वजा विष्णुना ॥ २७ ॥
 श्रेष्ठ्य इति ॥ २८ ॥ सावयानि भेदावपयः । विधि-

नरयानेन तु ज्येष्ठः पिता पार्थस्य भारत ।
 अग्रतो धर्मराजस्य गान्धारीसहितो यया ॥ ४०
 कुशुश्रियश्च ताः सर्वाः कुन्ती कृप्या च माधवी ।
 यानिरुचावर्चैर्गमुविंदुरेण पुरस्कृताः ॥ ४१
 ततो रथाश्च बहुला नागाद्यसमलंकृताः ।
 पादाताश्च हयार्थव पृष्ठतः गमनुव्रजन् ॥ ४२
 ततो चैतालिकः मूर्तेर्मागर्थश्च सुभाषितः ।
 मृत्यमानो यया राजा नगरं नागसादयम् ॥ ४३
 तदप्रयाणं माहवाहोर्वैभूवाप्रतिभं ध्रुवि ।
 आकुलाकुलमुत्कृष्टं हृष्टपृष्ठजनाकुलम् ॥ ४४

अभियाने तु पार्थस्य नरैर्नगरवासिभिः ।
 नगरं राजमार्गाश्च यथावत्समलंकृताः ॥ ४५
 पाण्डुरेण च माल्येन पताकाभिश्च मेदिनी ।
 संस्कृतो राजमार्गोऽभूद्भूपतेश्च प्रभूपितः ॥ ४६
 अथ चूर्णैश्च गन्धानां नानापुष्पप्रियङ्गुभिः ।
 माल्यदामभिरासक्तं राजयेदमाभिर्गृह्यतम् ॥ ४७
 कुम्भाश्च नगरद्वारि वारिपूर्णां नवा दृढाः ।
 मिताः सुमनसो गौराः स्यात्पितामत्र तत्र ह ॥ ४८
 तथा म्वलंकृतं द्वारं नगरं पाण्डुनन्दनः ।
 स्तूयमानः शुभैर्वीर्यैः प्रविशेद्य सुहृद्भृतः ॥ ४९

॥ इति धीमन्गहामाले शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

राजमार्गं नगरंः स्तूयमानस्य युधिष्ठिरस्य राजगृहमेव सभाप्रवेशः ॥ १ ॥ तत्र युधिष्ठिरं निन्दतश्चाशंकराक्षस्य
 अज्ञेयद्वेषात्त भस्मीकरणम् ॥ २ ॥

शुभपायन उवाच ।
 शंशने तु पार्थानां जनानां पुण्यागिनाम् ।
 दिग्भूषां महस्त्राणि समाजगमुः महन्वयः ॥ १
 राजमार्गः शुशुभे गमलंकृतचन्द्रः ।
 वा चन्द्रोदये गजन्वर्धमानो महोदधिः ॥ २
 श्लाघि गजमार्गंग् गुञ्जरानि महानि च ।
 प्राकम्पन्तीर मार्गेण शीषां पूषानि भारत ॥ ३
 ताः शनैरिव मर्षीतं प्रशान्तमुपुधिष्ठिम् ।
 भीमसेनार्जुनां चैव माद्रीपुत्रां च पाण्डवां ॥ ४
 धन्या न्यमनि पाशानि या न्यं पुरुषमजमान ।
 उपनिष्ठिणि कन्वाणि महविभिर गालमां ॥ ५
 नर कमोत्पमोपाति व्रतपर्यां च मामिति ।
 इति कृष्णां महागत प्रशान्तमुत्सदा शिवः ॥ ६
 पशंभारपतेन्मयां मिथः शब्दंभ भावत ।
 सीतिरैध मदा शब्दः पूरमान्गन्मभारुत्सम् ॥ ७
 गमलांन्य यथायुक्तं राजमार्गं युधिष्ठिरः ।
 पुनैर्हृते शोभमानमुपायात्प्रददंभ ॥ ८

ततः प्रकृतयः सर्वाः पौग जानपदान्मदा ।
 ऊनुः कर्णमुग्गा वाचः समुपेत्य ततस्ततः ॥ ९
 दिष्टा जयगि राजेन्द्र शशुञ्जलुनिपृदन ।
 दिष्टा राज्यं पुनः प्राप्तं धर्मेण च वलेन च ॥ १०
 भव नभ्यं महाराज राजेह श्रद्धां श्रमम् ।
 मजाः पाल्य धर्मेण यथेन्द्रशिवदिवं तथा ॥ ११
 एवं राजतुलद्वारि महलैर्गमिपूजितः ।
 आशीर्वादान्दिनेकान्प्रतिगृह्य गमन्ततः ॥ १२
 प्रशिन्य भयनं राजा देवगजशृङ्गपमम् ।
 धुन्वा रिजयमंयुक्तं ग्यान्यभारदवानग्न ॥ १३
 प्रशिन्यान्वन्तरं श्रीमान्देवतान्यभिमग्न्य च ।
 पूजयामाग र्शेध गन्धमान्यैभ मरुतः ॥ १४
 निधक्त्राम ततः श्रीमान्पुनरेव महायथाः ।
 दृष्ट्वां प्राज्ञनांभिर मोर्धमरूपानरशिवान् ॥ १५
 ग मंहरुत्सदा रिमगनीरांशरिशुभिः ।
 शुशुभे रिमनधन्वन्मागमान्शुतो यथा ॥ १६
 गान्पु दे पूजयामाग पतिनयो विधिरशिजान् ।

१ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

सुमनोमोदकै रत्नैर्हिरण्येन च भूरिणा ।
 गोभिर्वस्त्रैश्च राजेन्द्र विविधैश्च किमिच्छकैः ॥१७
 धौम्यं गुरुं पुरस्कृत्य ज्येष्ठं पितरमेव च ।
 'प्रविवेश सभां राजा सुधर्मा वासवो यथा ॥' १८
 ततः पुण्याहद्योपोऽभूद्विं स्तब्धेव भारत ।
 सुहृदां प्रीतिजननः पुण्यः श्रुतिसुखावहः ॥ १९
 हंसवन्नेदुपां राजन्दिवाजानां तत्र भारती ।
 शुश्रुवे वेदविदुपां पुष्कलार्थपदाक्षरा ॥ २०
 ततो दुन्दुभिनिर्घोषः शह्वानां च मनोरमः ।
 जयं प्रवदतां तत्र स्वनः प्रादुरभूच्छ्रुप ॥ २१
 निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः ।
 राजानं ब्राह्मणच्छाया चार्वाको रक्षसोऽब्रवीत् २२
 तत्र दुर्योधनसखा भिक्षुरूपेण संवृतः ।
 साह्वयः शिखी त्रिदण्डी च धृष्टो विगतसाध्वसः २३
 वृतः सर्वैस्तथा विप्रराशीर्वादविवक्षुभिः ।
 परस्सहस्रै राजेन्द्र तपोनियमसंस्थितैः ॥ २४
 सुदुष्टः पापभाशंसुः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 अनामश्चैव तान्निग्रास्तमुवाच महीपतिम् ॥ २५
 चार्वाक उवाच ।
 इमे प्राहुर्द्विजाः सर्वे समारोप्य वचो मयि ।
 धिग्भवन्तं कुनृपतिं ज्ञातिथातिनमस्तु वै ॥ २६
 किं ते राज्येन कान्तेय कृत्वेमं ज्ञातिसंक्षयम् ।
 घातयित्वा गुरुंश्चैव मृतं श्रेयो न जीवितम् ॥२७
 इति ते वै द्विजाः श्रुत्वा तस्य दुष्टस्य रक्षसः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

दृष्ट्वा तु युधिष्ठिरमिति चार्वाकराक्षसस्य पूर्वदृष्टवधनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तत्र तु राजानं तिष्ठन्ते भ्रातृभिः सह ।

किमिच्छति किमिच्छति दृष्ट्वाद्द्विजैर्विधिर्गोविन्दादिद्वैमि-
 गन्धर्वद्विरित्यर्थः ॥१७॥ स्तब्धो व्याप्य ॥१९॥ राक्षसः शिखोनि
 षः पाठः ॥ २३ ॥ प्रत्यासन्ना तमीयस्याः व्यगनिनधिरदु रितो
 भ्रात्राद्यो यस्य तम् । भ्रात्रादिदुःखापरिहारार्थं मनेद राज्यकरणं

विव्यथुश्चुकुशुश्चैव तस्य वाक्यप्रधानिताः ॥ २८
 ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे स च राजा युधिष्ठिरः ।
 ग्रीडिताः परमोद्विग्रास्तूष्णीमासन्विशांपते ॥२९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 प्रसीदन्तु भवन्तो मे प्रणतस्याभिधाचतः ।
 प्रत्यासन्नव्यसनिनं न मां धिकर्तुमर्हथ ॥ ३०
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो राजन्ब्राह्मणास्ते सर्व एव विशांपते ।
 ऊचुर्नैप द्विजोऽस्माकमन्यस्तु तव पार्थिव ॥ ३१
 जडुश्चैनं महात्मानस्ततस्तं ज्ञानचक्षुषा ।
 ब्राह्मणा वेदविद्वांसस्तपोभिर्विमलीकृताः ॥ ३२
 ब्राह्मणा ऊचुः ।
 एष दुर्योधनसखा विश्रुतो ब्रह्मराक्षसः ।
 परिव्राजकरूपेण हितं तस्य चिकीर्षति ॥ ३३
 न वयं ब्रूम धर्मात्मन्व्येतु ते भयमीदृशम् ।
 उपतिष्ठतु कल्याणं भवन्तं भ्रातृभिः सह ॥ ३४
 वैशंपायन उवाच ।
 ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे हुंकारैः क्रोधमूर्च्छिताः ।
 निर्भर्त्सयन्तः शुचयो निजघ्नुः पापराक्षसम् ॥३५
 स पपात विनिर्दग्धस्तेजसा ब्रह्मवादिनाम् ।
 महेन्द्राशनिनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ ३६
 पूजिताश्च ययुर्विभा राजानमभिनन्द्य तम् ।
 राजा च हर्षमापेदे पाण्डवः ससुहृजनः ॥ ३७

उवाच देवकीपुत्रः सर्वदर्शी जनार्दनः ॥

वासुदेव उवाच ।

ननु स्वगुरोर्भित्तयं ॥ ३० ॥ जडुर्ज्ञानवन्तः ॥ ३१
 चार्वाको नाम राक्षसः इति षः पाठः ॥ ३३ ॥ सप्तत्रिंशत्पर्व-
 ऽध्यायः ॥ ३७ ॥

ब्राह्मणास्तात लोकेऽस्मिन्नर्चनीयाः सदा मम ।
 एते भूमिचरा देवा वाग्विषाः सुप्रमादकाः ॥ २
 पुंग कृतयुगे राजंश्चार्वाको नाम राक्षसः ।
 तपस्तेषु महाबाहो वदथा बहुवार्षिकम् ॥ ३
 वरेण लब्धमानश्च ब्रह्मणा च पुनः पुनः ।
 अभयं सर्वभूतभ्यो वरयामास भारत ॥ ४
 द्विजावमानादन्यत्र प्रादाद्वरमनुत्तमम् ।
 अभयं सर्वभूतभ्यो ददां तस्मै जगत्पतिः ॥ ५
 न तु लब्धवरः पापो देवानमितविक्रमः ।
 राक्षसस्तापयामास तीव्रकर्मा महाबलः ॥ ६
 ततो देवाः समेताश्च ब्रह्मणामिदमब्रुवन् ।
 वयाय रक्षसस्तस्य बलविमकृतास्तदा ॥ ७

तानुवाच ततो देवो विहितं तत्र वै मया ।
 यथाऽस्य भविता मृत्युरचिरेणेति भारत ॥ ८
 राजा दुर्योधनो नाम सखाऽस्य भविता नृपु ।
 तस्य स्नेहावबद्धोऽर्मा ब्राह्मणानवमंस्वते ॥ ९
 तत्रेनं रुषिता विषा विप्रकारमधर्षिताः ।
 धस्यन्ति वाग्बलाः पापं ततो नाशं गमिष्यति १०
 म एष निहतः शेते ब्रह्मदण्डेन राक्षसः ।
 चार्वाको नृपतिश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ ॥ ११
 हतास्ते धत्रयधर्मेण शातयस्तव पायिव ।
 स्वर्गताश्च महात्मानो वीराः धत्रियपुत्रवाः ॥१२
 न त्वमातिष्ठ कार्याणि मा ते भृद्बुद्धिरन्यथा ।
 शयूञ्जहि भजा रक्ष द्विजाय परिपूजय ॥ १३

॥ इति भीमव्याख्यासुते ज्ञान्तपर्वणि राजपर्वण्यनि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकान्तत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

कृष्णादिभिर्मुषिद्विरस्य रावेऽभितेषनम् ॥ १ ॥

शंषायन उवाच ।
 ततः कुन्तीयुतो राजा गतमनुपुर्गतञ्जरः ।
 काश्चन मास्युगो हृष्टो न्यर्षीदन्पमामने ॥ १
 तमेनाभिमृग्यो पीटो मदीति काश्चन शुभे ।
 मात्सकिरागुदेवथ निर्षीदतुर्गिर्दमा ॥ २
 मध्ये कृत्वा तु राजानं भीममेनातुनातुर्मा ।
 निर्षीदतुमेदागमानो श्शुभ्रजयोर्मेनिर्षीटयोः ॥ ३
 दान्ते शस्यगानं शुभे जान्मूनदन्भिषुपिते ।
 श्शुभ्रजि महद्वेने महामे नवलेन च ॥ ४
 गुपमां विदुगे र्षाम्सां पृतराष्ट्रव र्षाग्यः ।
 नेपेदुर्गदनाकागेप्रागनेपु वृषरुषर ॥ ५
 [पुगुः मञ्जयधर मान्वागी च यज्ञगिरी ।
 लगष्टो यतो राजा गतः सर्वं ममाभिदानम् ॥ ६
 योर्षासिो धनोऽगमा श्रेताः सुमनसोऽप्युजगत् ।
 श्शुभ्रजानधजान्मूर्तिं सुरने स्वर्गं मर्षीन ॥ ७

ततः प्रकृतयः सर्वाः पुगुत्कृत्य पुगेहितम् ।
 ददतुर्षुमेराजानमादाय बहुमद्भलम् ॥ ८
 पृथिर्षी च सुवर्ष च र्मानि विविधानि च ।
 आभिषेचनिकैः माण्डं सर्वंमारगंभृतम् ॥ ९
 काश्चनोदुम्बरस्य राजताः पृथिर्वामयाः ।
 पूर्णरुम्साः सुमनसो राजा यर्षीपि गोग्गाः ॥१०
 र्शर्मापिष्वलपात्ताशममिधो मपुर्नार्षी ।
 सुव आदुम्बरः श्शुभ्रजयो हेमरिभुषिनः ॥ ११
 दाशार्दंषाभ्यनुज्ञातमत्र र्षाम्यः पुगेहितः ।
 श्शुभ्रजवरने यदां लघनेनोचन्निष्य च ॥ १२
 स्यात्प्रयमोर्षं शुभे सर्वतोमष्ट आमने ।
 एटपादप्रविष्टाने हुताशनममन्त्रिचि ॥ १३
 उपरेष्य महान्तानं कृष्णां च द्रुपटात्मजाम् ।
 नुदार पारकैः र्षीमान्निषिमधुगुग्मृत्तम् ॥ १४
 तत्र उन्धाय दानादः श्शुभ्रजानाय वृत्तिम् ।

१. पुगुः मञ्जयधर मान्वागी च यज्ञगिरी । २. लगष्टो यतो राजा गतः सर्वं ममाभिदानम् ॥ ३. योर्षासिो धनोऽगमा श्रेताः सुमनसोऽप्युजगत् । ४. श्शुभ्रजानधजान्मूर्तिं सुरने स्वर्गं मर्षीन ॥ ५. ततः प्रकृतयः सर्वाः पुगुत्कृत्य पुगेहितम् । ६. ददतुर्षुमेराजानमादाय बहुमद्भलम् ॥ ७. पृथिर्षी च सुवर्ष च र्मानि विविधानि च । ८. आभिषेचनिकैः माण्डं सर्वंमारगंभृतम् ॥ ९. काश्चनोदुम्बरस्य राजताः पृथिर्वामयाः । १०. पूर्णरुम्साः सुमनसो राजा यर्षीपि गोग्गाः ॥११. र्शर्मापिष्वलपात्ताशममिधो मपुर्नार्षी । १२. सुव आदुम्बरः श्शुभ्रजयो हेमरिभुषिनः ॥ १३. दाशार्दंषाभ्यनुज्ञातमत्र र्षाम्यः पुगेहितः । १४. श्शुभ्रजवरने यदां लघनेनोचन्निष्य च ॥ १५. स्यात्प्रयमोर्षं शुभे सर्वतोमष्ट आमने । १६. एटपादप्रविष्टाने हुताशनममन्त्रिचि ॥ १७. उपरेष्य महान्तानं कृष्णां च द्रुपटात्मजाम् । १८. नुदार पारकैः र्षीमान्निषिमधुगुग्मृत्तम् ॥ १९. तत्र उन्धाय दानादः श्शुभ्रजानाय वृत्तिम् ।

अभ्यपिश्वत्पतिं पृथ्व्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 धृतराष्ट्रश्च राजर्षिः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ १५
 अनुज्ञातोऽथ कृष्णेन भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।
 पाञ्चजन्याभिपिक्तश्च राजाऽमृतमुखोऽभवत् ॥ १६
 ततोऽनुवादायामासुः पणवानकदुन्दुभीन् ॥ १७
 धर्मराजोऽपि तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मतः ।
 पूजयामास तांश्चापि विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ १८
 ततो निष्कसहस्रेण ब्राह्मणान्स्वस्त्यवाचयन् ।
 वेदाध्ययनसंपन्नान्धृतिशीलसमन्वितान् ॥ १९
 ते प्रीता ब्राह्मणा राजन्स्वस्त्युचूर्जयमेव च ।

हंसा इव च नर्दन्तः प्रशशंसुर्युधिष्ठिरम् ॥ २०
 युधिष्ठिर महाबाहो दिष्ट्वा जयसि पाण्डवः ।
 दिष्ट्वा स्वधर्मं प्राप्तोऽसि विक्रमेण महाद्युते ॥ २१
 दिष्ट्वा गाण्डीवधन्वा च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
 त्वं चापि कुशली राजन्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २२
 मुक्ता वीरक्षयात्तस्मात्संग्रामाद्विजितद्विपः ।
 क्षिप्रमुत्तरकार्याणि कुरु सर्वाणि भारत ॥ २३
 ततः प्रीत्याऽर्चितः सद्भिर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 प्रतिपेदे महद्राज्यं सुहृद्भिः सह भारत ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

युधिष्ठिरेण भीमाशुनादीनां तत्तद्योग्ययोर्वराज्याद्यधिकारेषु नियोजनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 मकृतीनां च तद्वाक्यं देशकालोपबृंहितम् ।
 श्रुत्वा युधिष्ठिरो राजाऽथोचरं प्रत्यभाषत ॥ १
 धन्याः पाण्डुसुता नूनं येषां ब्राह्मणपुङ्गवाः ।
 तथ्यान्वाप्यथवाऽतथ्यान्गुणानाहुः समागताः २
 अनुग्राह्या वयं नूनं भवतामिति मे मतिः ।
 यदेवं गुणसंपन्नानस्मान्ब्रूथ विमत्सराः ॥ ३
 धृतराष्ट्रो महाराजः पिता नो देवतं परम् ।
 दासनेऽस्य प्रिये चैव स्थेयं मत्प्रियकाङ्क्षिभिः ॥ ४
 एतदर्थं हि जीवामि कृत्वा ज्ञातिवधं महत् ।
 अस्य शश्रूषणं कार्यं मया नित्यमतन्द्रिणा ॥ ५
 यदि चाहमनुग्राहो भवतां सुहृदां तथा ।
 धृतरा यथापूर्वं वृत्तिं वर्तितुमर्हथ ॥ ६
 एष नाथो हि जगतो भवतां च मया सह ।
 अस्य प्रसादे पृथिवी पाण्डवाः सर्व एव च ॥ ७
 एतन्मनमि कर्तव्यं भवद्भिर्वचनं मम ।
 अनुग्राह्याथ तान्गजा यथेष्टं गम्यतामिति ॥ ८
 पारजानपदान्मर्षान्विस्त्रज्य कुरुनन्दनः ।

यौवराज्येन कौन्तेयं भीमसेनमयोजयत् ॥
 मन्त्रे च निश्चये चैव पाङ्गुप्यस्य च चिन्तने ।
 विदुरं बुद्धिसंपन्नं प्रीतिमान्स समादिशत् ॥ १
 कृताकृतपरिज्ञाने तथाऽऽव्ययचिन्तने ।
 संजयं योजयामास बृद्धं सर्वगुणैर्युतम् ॥ २
 बलस्य परिमाणे च भक्तचेतनयोस्तथा ।
 नकुलं व्यादिशद्राजा कर्मणां चान्वेक्षणे ॥ ३
 परचक्रोपरोधे च दसानां चावमर्दने ।
 युधिष्ठिरो महाराज फल्गुनं व्यादिदेश ह ॥ ४
 द्विजानां देवकार्येषु कार्येष्वन्येषु चैव ह ।
 धौम्यं पुरोधसां श्रेष्ठं नित्यमेव समादिशत् ॥ ५
 सहदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत् ।
 तने गोप्यो हि नृपतिः सर्वावस्थो विशांपते ॥ ६
 यान्यानमन्यद्योग्यांश्च येषु येऽपि ह कर्मसु ।
 तांस्तान्तेष्वेव युयुजे प्रीयमाणो महीपतिः ॥ ७
 विदुरं संजयं चैव युयुत्सुं च महामतिम् ।
 अत्रवीत्परवीरमो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ॥ ८

उत्थायोत्थाय तत्कार्यमस्य राज्ञः पितुर्मम ।

सर्वं भवद्भिः कर्तव्यमग्रमर्षयेया मम ॥

१८

पौरजानपदानां च यानि कार्याणि नित्यशः ।

राजानं समनुशाप्य तानि कार्याणि धर्मतः ॥ १९

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजपर्वतर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

युधिष्ठिरं ज्ञातिप्रभृतीनामोर्ष्वेदं द्विवचनमपूर्वकं तदीयादीनां परिवारजनम् ॥ १ ॥

वंशंपायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा ज्ञातीनां ये हता युधि ।

श्राद्धानि कारयामास तेषां पृथगुदारधीः ॥ १

श्रुतराष्ट्रो ददौ राजा पुत्राणामोर्ष्वेदं द्विकम् ।

सर्वकामगुणोपेतमद्यं गाथ घनानि च ।

रत्नानि च विनिश्चाणि महाहाणि महापशाः ॥ २

युधिष्ठिरस्तु श्रेणस्य कणस्य च महारत्नमनः ।

श्रुष्टयुस्नामिमन्युभ्यां हेडिम्बस्य च रत्नसः ॥ ३

विराटप्रभृतीनां च सुहृदामुपकारिणाम् ।

द्वुपदशोपदेयानां श्रेणषा महितो ददौ ॥ ४

श्राद्धणानां सहस्राणि पृथगेकैकमुद्दिशन् ।

धनं रत्नं च गोमिश्रं चरं च समतर्पयन् ॥ ५

ये चान्ये पृथिवीपाला येषां नाम्नि सुदजनः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजपर्वतर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

उद्दिश्योद्दिश्य तेषां च चक्रे राजोर्ष्वेदं द्विकम् ॥ ६

सभाः प्रपाथ विविधास्तद्राकानि च पाण्डवः ।

सुहृदां कारयामास सर्वेषामोर्ष्वेदं द्विकम् ॥ ७

न तेषामनुष्णो भूत्वा गत्वा लोकेष्ववाच्यताम् ।

कृतकृत्योऽभवद्राजा प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ८

श्रुतराष्ट्रं यथापूर्वं गान्धारीं विदुरं तथा ।

सर्वाश्च कौरवान्मान्वानृत्वाश्च समपूजयन् ॥ ९

याश्च तत्र श्रियः काश्चिद्भक्तवीरा हृत्वात्मजाः ।

सर्वोन्माः कौरवो राजा संपूज्यापालयद्गुणी ॥ १०

दीनान्धकृपणानां च गृहान्छादनमोजनैः ।

आनृशंसपरो राजा चकारानुग्रहं मधुः ॥ ११

स विजित्वा महीं कृत्यामानुष्णं प्राप्य वैरिषु ।

निःसपनः सुखी राजा विजहार युधिष्ठिरः ॥ १२

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

युधिष्ठिरं ज्ञातिप्रभृतेषु भीष्मस्यजनम् ॥ १ ॥

वंशंपायन उवाच ।

त्रिमिषिको महामातो गरुडं प्राप्य युधिष्ठिरः ।

प्राप्त्यार्थं पुण्डरीकाक्षपुराणं प्राञ्जलिः शुविः ॥ १

तत्र कृष्णं प्रगाढेन नयेन च पलेन च ।

रुष्णा च सुदुर्गाद्गन् तथा विरजमनेन च ॥ २

पुनः मानसिदं गरुडं विरूर्ध्वगामदं मया ।

नमस्ते पुण्डरीकाक्ष पुनःपुनर्गन्दिम ॥ ३

त्वामेकमाहूः पुरुषं त्वामाहूः मान्वाणां पतिम् ।

नाममिच्छन्तं बहुविधैः स्तुवन्ति प्रयत्ना टिञ्जाः ॥ ४

विश्वकर्मममस्तेऽस्तु विधाग्मनिशमं मर ।

विष्णो विष्णो इह कृष्णं वैशुष्टं पुण्डरीकम् ॥ ५

अदित्याः मत्पया सर्वे तु पुण्डरीकं मन्तव्यं मयः ।

... इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजपर्वतर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

... इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजपर्वतर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

पृथग्निर्गर्भस्त्वमेवैकस्त्रियुगं त्वां वदन्त्यपि ॥ ६
 शुचिश्रवा हृषीकेशो घृताचिर्हेस उच्यते ।
 त्रिचक्षुः शंभुरेकस्त्वं विश्वदांमोदरोऽपि च ॥ ७
 वराहोऽग्निर्वृहद्भानुर्वृषभस्तास्यैलक्षणः ।
 अनीकसाहः पुरुषः शिपिविष्ट उरुक्रमः ॥ ८
 वरिष्ठ उग्रसेनानीः सत्यो वाजसनिर्गुहः ।
 अच्युतश्श्यावनोऽजीषां संस्कृतो विकृतिर्वृषः ॥ ९
 कृष्णधर्मस्त्वमेवादिर्वृषदभो वृषाकपिः ।
 सिन्धुविंध्युर्मिस्त्रिककुप त्रिधामा त्रिवृदच्युतः ॥ १०
 सम्राड् विराट् स्वराट् चैव स्वराट्भूतमयो भवः ।
 विभूर्भूरतिभूः कृष्णः कृष्णवर्त्मा त्वमेव च ॥ ११
 स्त्रिष्टकृद्भिर्जावर्तः कपिलस्त्वं च वामनः ।
 यज्ञो ध्रुवः पतङ्गश्च जयत्सेनस्त्वमुच्यसे ॥ १२
 शिखण्डी नहुषो वभुर्दिविस्पृक् त्वं पुनर्वसुः ।
 सुवभ्रू रक्मयज्ञश्च सुपेणो दुन्दुभिस्तथा ॥ १३

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिराज्ञया भीमादिभिश्चतुर्भिर्दुर्योधनादिगृहपरिग्रहः ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो विसर्जयामास सर्वास्ताः प्रकृतीर्नृपः ।
 विविशुश्चाभ्यनुज्ञाता यथास्वानि गृहाणि ते ॥ १
 ततो युधिष्ठिरो राजा भीमं भीमपराक्रमम् ।
 सान्त्वयन्नववीच्रीमानर्जुनं यमजौ तथा ॥ २
 शशुभिविंविधैः शस्त्रैः क्षतदेहा महारणे ।
 श्रान्ता भवन्तः सुभृशं तापिताः शोकमन्युभिः ॥ ३
 अरण्ये दुःखवसतिर्मत्कृते भरतर्षभाः ।
 भवद्भिरनुभूता हि यथा कापुरूपस्तथा ॥ ४
 यथासुखं यथाजोषं जयोऽयमनुभूयताम् ।

जन्म । ततोऽदिते रूपान्तरेषु पृथग्प्रवृत्तितु कमात्पृथग्निर्गर्भः
 परशुरामः दाशरधीराम. यादवौ रामकृष्णौ चेति । सर्वेषु गर्भेषु
 एष एव लम् । त्रिषु कृतादिषु युगेषु भव त्रियुगम् । आदि-
 त्याः पत्नयान् वा पुराणे धर्मता गतः । इति च. पाठः ॥ ६ ॥
 वृषधः शशुरिति च. द. पाठः ॥ ७ ॥ वरुणोऽग्निर्वृहद्भानुर्द-

गभस्तिनेमिः श्रीपद्मः पुष्करः शुष्मधारणः ।
 ऋभुर्विभुः सर्वमूक्षमस्त्वं धरित्री च पत्यसे ॥ १४
 अम्भोनिधिस्त्वं ब्रह्मा त्वं पवित्रं धाम धामवित् ।
 हिरण्यगर्भः पुरुषः स्वधा स्वाहा च केशवः ॥ १५
 योनिस्त्वमस्य प्रलयश्च कृष्ण
 त्वमेवेदं सृजसि विश्वमग्रे ।
 विश्वं चेदं त्वद्वशे विश्वयोने
 नमोस्तु ते शार्ङ्गचक्रासिपाणे ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं स्तुतो धर्मराजेन कृष्णः
 सभामध्ये प्रीतिमान्पुष्कराक्षः ।
 तमभ्यनन्दद्भारतं पुष्कलाग्नि-
 र्वाग्भिर्ज्येष्ठं पाण्डवं यादवाग्र्यः ॥ १७
 'एतन्नामशतं विष्णोर्धर्मराजेन कीर्तितम् ।
 यः पठेच्छृणुयाद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥' १८

विश्रान्ताँल्लब्धविश्वासाञ्चः समेताऽस्मि चः पुन
 ततो दुर्योधनगृहं प्रासादैरुपशोभितम् ।
 बहुरत्नसमाकीर्णं दासीदाससमाकुलम् ॥
 धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातं भ्रात्रा दत्तं धृकोदरः ।
 प्रतिपेदे महाबाहुर्मन्दिरं मघवानिव ॥
 यथा दुर्योधनगृहं तथा दुःशासनस्य तु ।
 प्रासादमालासंयुक्तं हेमतोरणभूषितम् ॥
 दासीदाससुसंपूर्णं प्रभूतधनधान्यवत् ।
 प्रतिपेदे महाबाहुरर्जुनो राजशासनात् ॥
 दुर्मर्षणस्य भवनं दुःशासनगृहाद्वरम् ।

पण इति च. द. पाठः ॥ ८ ॥ वाचिष्ठ उग्रसेनानीरिति ड.
 द पाठः । संकृतिः प्रकृतिर्विशुरिति ड. थ. पाठः ॥ ९
 त्रिचक्षुः ऊर्ध्ववर्त्मा त्वमेवेति च. द. पाठः ॥ १० ॥ द्विचत्
 रिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

कुवेरमचनप्रख्यं मणिहेमविभूषितम् ॥ १०
 नकुलाय वगर्हाय कश्चिन्ताय महावने ।
 ददौ प्रीतो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ११
 दुर्मुखस्य च वेष्माम्यं श्रीमत्कनकभूषणम् ।
 पूर्णपद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनमंकुलम् ॥ १२
 प्रददौ सहदेवाय संततं प्रियकारिणे ।
 हृमुदे तच्च लब्ध्वाऽर्मा कलामं धनदो यथा ॥ १३

युयुत्सुविदुरथैव मञ्जयश्च विशांपते ।
 मुधर्मा चैव धौम्यश्च यथा स्त्राञ्जग्मुगलयान् ॥ १४
 सह सात्वकिना शौरिरर्जुनस्य निवेशनम् ।
 विवेश पुरुषव्याघ्रो व्याघ्रो गिरिगुहामिव ॥ १५
 तत्र भक्ष्यान्नपानैस्ते मुदिताः सुमुखोपिताः ।
 मुखप्रसुद्धा राजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरम् ॥ १६

॥ इति धीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि त्रिच शरिरोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

युधिष्ठिरेण शृण्वमेव मुग्धजननादिप्रभृत्सकं तस्त्वितिः ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
 प्राप्य राज्यं महाबाहुर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 यदन्यदकरोद्धिम तन्मे वक्तुमिहार्हमि ॥ १
 भगवान्ना हृषीकेशरौलोत्सयस्य परो गुरुः ।
 क्रमे चदकरोर्दारमस्य व्याख्यातुमहेमि ॥ २
 धर्मशासन उवाच ।
 शृणु तत्रेव राजेन्द्र कीर्त्यमानं मयाऽनघ ।
 वासुदेवं पुरम्भृत्य यदकरोत् पाण्डवाः ॥ ३
 माप्य राज्यं महाराज वृन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 यत्पान्थिव्यापयामास नयेन विनयेन च ॥ ४
 माद्रणानां महत्सं च श्यामकानां महान्मनाम् ।
 महम्मनिर्घोरकं तपयामास पाण्डवः ॥ ५
 तथाऽनुर्जापिनो भृत्यान्मंधिताननिधीनपि ।
 धर्मः संतपयामास कृपणांस्त्राकिकानपि ॥ ६
 पुरोहिताय धौम्याय प्राडाटपूतत्रः स गाः ।
 धने मुखे मज्जने पाशांसि विविधान्यपि ॥ ७
 हृषाप च महाराज वित्रपगमनपर्वन् ।
 विदुराय च राजाऽर्मा पूजां चक्रे यत्प्रतः ॥ ८
 कृष्णाभ्रवर्णां विधिर्वागोभिः शपनागर्भैः ।
 भवोर्वागोपयामास मंधितान्ददतां चरः ॥ ९

लब्धप्रशमनं कृत्वा स राजा राजमत्तम् ।
 युयुत्सोर्धार्तगप्रास्य पूजां चक्रे महायशः ॥ १०
 शृतगप्राय तत्राज्यं गान्धार्यं विदुराय च ।
 निवेश सुम्ययद्राजा मुखमान्मे युधिष्ठिरः ॥ ११
 तथा सर्वं न नगरं प्रमाद्य भग्नपम ।
 वासुदेवं महान्मानमभ्यगच्छन्कृत्वाऽजलिः ॥ १२
 ततो महति पर्वते मणिक्राश्रनभूषिते ।
 ददौ कृष्णमार्मानं नीलं मेगरिसाम्बुदम् ॥ १३
 जाल्पन्यमानं वपुषा दिव्यामरणभूषितम् ।
 पीतशोभयवननं हंसरोषणनं मणिम् ॥ १४
 कौस्तुभेनोत्सवित्सेन मणिनाऽभिरिगजिगम् ।
 उद्यतेरोद्यं शूरे मयंपाभिरिगजिगम् ॥ १५
 नोपम्यं विद्यते नम्य त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ १६
 मोऽभिमग्य महान्मानं विष्णुं पुरपगमम् ।
 उवाच मधुं गत्वा स्निग्धपूर्वमिदं गता ॥ १७
 मुखेन मे नित्रा कृषिमुद्रा पृथिव्यां चर ।
 कृषिस्तानानि शरीरानि द्रुमधानि शवाण्युत ॥ १८
 गर्भरोषोपधिता देवी पृथिवीपृथिव्यां चर ।
 एवं गत्वाऽनुप्राप्ताः पृथिवीं च वने गिता ॥ १९
 तत्र महादाहसंगिनीशर्माः शिशुकम् ।
 तत्रं माना यदापायं न च परमं दृष्ट्वा क्वयम् ॥ २०

तं तथा भापमाणं तु धर्मराजमरिंदमम् ।

नोवाच भगवान्किंचिद्भ्यानमेवान्वपद्यत ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति धर्मश्रवणाय भीष्मसमीपगमनचोदना ॥ १ ॥ तथा युधिष्ठिरप्रार्थनया स्वस्यापि तत्र गमनाय चारुकेण रथसंयोजनम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

किमिदं परमाश्चर्यं ध्यायस्यमितविक्रम ।
 कच्चिल्लोकत्रयस्यास्य स्वस्ति लोकपरायण ॥ १
 'इन्द्रियाणि मनश्चैव बुद्धौ संवेशितानि ते' ।
 चतुर्थं ध्यानमार्गं त्वमालम्ब्य पुरुषर्षभ ।
 अपक्रान्तो यतो जीवस्तेन मे विसितं मनः ॥ २
 निगृहीतो हि वायुस्ते पञ्चकर्मा क्षरीरगः ।
 इन्द्रियाणि च सर्वाणि मनसि स्थापितानि ते ॥ ३
 वाक् सत्त्वं च गोविन्द बुद्धौ संवेशितानि ते ।
 सर्वे चैव गुणा देवाः क्षेत्रज्ञे ते निवेशिताः ॥ ४
 नेदन्ति तव रोमाणि स्थिरा बुद्धिस्तथा मनः ।
 फाण्डुकुड्यशिलाभूतो निरीहश्चासि माधव ॥ ५
 यथा दीपो निवातस्यो निरिद्धो ज्वलतेऽच्युत ।
 तथाऽसि भगवन्देव निश्चलो योगनिश्चयात् ॥ ६
 यदि श्रोतुमिहाहामि न रहस्यं च ते यदि ।
 छिन्धि मे संशयं देव प्रपन्नायाभियाचते ॥ ७
 त्वं हि कर्ता विकर्ता च त्वं क्षरश्चाक्षरश्च ह ।
 अनादिनिधनो ह्याद्यस्त्वमेकः पुरुषोत्तम ॥ ८
 त्वं प्रपन्नाय भक्ताय शिरसा प्रणताय च ।
 ध्यानस्यास्य यथातत्त्वं ब्रूहि धर्मभृतां वर ॥ ९
 ततः स्वगोचरे न्यस्य मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
 मितपूर्वमुवाचेदं भगवान्वासयानुजः ॥ १०
 चासुदेव उवाच ।
 शरत्त्पगतो भीष्मः शान्त्यन्विन हुताशनः ।

मां ध्याति पुरुषव्याघ्रस्ततो मे तद्रतं मनः ॥ ११
 यस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
 न सहेद्देवराजोऽपि तमसि मनसा गतः ॥ १२
 येनाभिलित्य तरसा समस्तं राजमण्डलम् ।
 ऊढास्तिस्रः पुरा कन्यास्तमसि मनसा गतः ॥ १३
 त्रयोविंशतिरात्रं यो योधयामास भार्गवम् ।
 न च रामेण निस्तीर्णस्तमसि मनसा गतः ॥ १४
 यं गङ्गा गर्भविधिना धारयामास भारतम् ।
 वसिष्ठशिष्यं तं तात गतोऽसि मनसा नृप ॥ १५
 दिव्यास्त्राणि महातेजा यो धारयति बुद्धिमान् ।
 साङ्गाश्च चतुरो वेदांस्तमसि मनसा गतः ॥ १६
 रामस्य दयितं शिष्यं जामदग्न्यस्य पाण्डव ।
 आधारं सर्वविद्यानां तमसि मनसा गतः ॥ १७
 'एकीकृत्येन्द्रियग्रामं मनः संयम्य भेद्यया ।
 शरणं मासुपागच्छत्ततो मे तद्रतं मनः ॥' १८
 स हि भूतं भविष्यच्च भवच्च भरतर्षभ ।
 वेत्ति धर्मविदां श्रेष्ठस्तमसि मनसा गतः ॥ १९
 तस्मिन्निह पुरुषन्याग्रे शान्ते भीष्मे महात्मनि ।
 भविष्यति मही पार्थ नष्टचन्द्रेव शर्वरी ॥ २०
 तद्युधिष्ठिर गद्वेयं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।
 अभिगम्योपसंगृह्य पृच्छ यचे मनोगतम् ॥ २१
 चातुर्विधं चातुर्होत्रं चातुराश्रम्यमेव च ।
 राजधर्माश्च निरखिलान्युच्छ्रंनं पृथिवीपते ॥ २२
 तस्मिन्नस्तमिते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ।

पुनर्न जाप्रास्वप्रयुक्तिभ्यः परम् । अपक्रान्तो यतो देव इति वा ३० ॥ २ ॥ पञ्चकर्मा प्राणनारिकारि ॥ ३ ॥ तत मन । वायुपतितानीन्द्रियाणि च बुद्धौ महत्तये । गुणा परराशिगुणभाजो देवाः धोदानीनि इन्द्रियाणि ॥ ४ ॥ नेद-

नित न सम्पत्ते । निरीहो निधेयः ॥ ५ ॥ निरिक्तः अचलः ॥ ६ ॥ गोचरे स्वस्थाने ॥ १० ॥ ध्याति ध्यायति ॥ ११ ॥ चतुरो विद्याः धर्माश्च राममोक्षधियाः सर्ववर्णसाधारणाः । चातुर्होत्रं त्रैवर्णिकानां विशेषधर्मो यशसिः ॥ २२ ॥

ज्ञानान्यल्पीभविष्यन्ति तस्मात्त्वां चोदयाम्यहम् ॥
 तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथ्यं चचनमुत्तमम् ।
 साश्रुकण्ठः स धर्मज्ञो जनार्दनमुवाच ह ॥ २४
 यद्भवानाह भीष्मस्य प्रभावेन प्रति माधव ।
 तथा तन्नात्र संदेहो विद्यते मम माधव ॥ २५
 महामार्गं च भीष्मस्य प्रभावश्च महाद्युते ।
 श्रुतं मया कथयतां ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥२६
 भवांश्च कर्ता लोकानां यद्भवीत्यस्मिन्दन ।
 तथा तद्वनमिष्येयं वाक्यं यादवनन्दन ॥ २७
 यदि त्वनुग्रहयती युद्धिस्ते मयि माधव ।
 त्वामग्रतः पुरस्कृत्य भीष्मं यास्यामहे वयम् ॥२८
 आश्रुते भगवत्सकं स हि लोकान्नामिष्यति ।
 त्वद्दर्शनं महावाहो तस्माद्दर्शितं कारवः ॥ २९
 तव दाघस्य देवस्य धरस्यैवाक्षरस्य च ।
 दर्शनं त्वस्य लाभः स्यात्त्वं हि ब्रह्ममयो निधिः ॥३०
 यशंपावन उवाच ।

श्रुत्वं धर्मराजस्य वचनं गधुमुदनः ।
 पार्थस्यं सात्यकिं प्राह रथो मे युज्यतामिति ॥ ३१
 सात्यकिस्त्वाशु निष्क्रम्य केशवस्य समीपतः ।
 दारुकं प्राह कृष्णस्य युज्यतां रथ इत्युत ॥ ३२
 स सात्यकेराशु वचो निशम्य
 रथोत्तमं काञ्चनभूषिताङ्गम् ।
 मसारगल्वर्कमयैर्विभङ्ग-
 विभूषितं हेमनिचद्वचक्रम् ॥ ३३
 दिवाकरांशुप्रभमाशुगामिनं
 विचित्रनानामणिभूषितान्तरम् ।
 नवोदितं सूर्यमिव प्रतापिनं
 विचित्रतासूर्यध्वजिनं पताकिनम् ॥ ३४
 सुर्याविशेष्यप्रभुसैवैरार्थ-
 र्मनोजैवः काञ्चनभूषिताङ्गः ।
 संयुक्तमावेदयद्युताय
 कृताञ्जलिदारुको राजसिंह ॥ ३५

॥ इति भीष्मस्यहामारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

पद्मचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

बंशंराघवेन जनमेजयं प्रति भीष्मस्य वृष्णस्य राजानुवादात्पूर्वकं भीष्मस्य शान्तिरत्नागमकारुपणम् ॥ ॥

जनमेजय उवाच ।
 श्रुतं त्वं शयानम्भु भगवानां पितामहः ।
 कथमुत्पद्यमानेद्रं कं च योगमधारयन् ॥ १
 यशंपावन उवाच ।
 श्रुत्वाप्रापदिनो राजन्शुनिर्भूत्या ममाहितः ।
 भीष्मस्य वृष्णादेरु देहोन्मगं महात्मनः ॥ २
 प्रवृत्तमात्रे न्ययनमुपांगेन दिवाकरे ।
 'सुरपथस्य साष्टम्यां मायमागस्य पाथिव ॥ ३
 पात्रापत्ये च नद्ये मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।'
 ममारोहयदाग्मानमान्मन्त्रैर ममाहितः ॥ ४
 रिशानांशुर्वादिभ्यो भीष्मः शरणागतमितः ।
 'इमुं मे वयसा न्यस्या वृत्तो प्राद्वनमगमः ॥ ५

प्यामेन देवश्रवणा नारदेन सुरपिणा ।
 देवम्यानेन चान्सेन तथाऽमरुमुमन्तुना ॥ ६
 तथा जैमिनिना पथं पलेन च महान्मना ।
 शाण्डिन्यदेवनाभ्यां च मंत्रयेण च धीमता ॥७
 अमितेन वसिष्ठेन काशिकेन महात्मना ।
 हार्तिश्लोमश्राम्यां च तथाऽऽश्रयेण धीमता ॥८
 [पृथक्पथिभु शुकस्य प्यरतप महासुनिः ।
 मन्नुमागः कपित्थो वान्नीरिक्तुमुष्णः शुकः ॥ ९
 मोहन्त्यो भागेशो गमन्नुपपिन्दुमहासुनिः ।
 विष्णुदादोऽथ वापुध मंत्रगः पूरुहः कषः ॥ १०
 वाजपयथ वृन्दन्त्यथ व्रतुदुधः वगसुरः ।
 मर्गाचिरहिताः वास्यो शान्तो वाजस्यो मुनिः ॥११

॥ इति भीष्मस्यहामारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

धौम्यो विभाण्डो माण्डव्योधौम्रः कृष्णानुभौतिकः
 उल्लङ्कः परमो विप्रो मार्कण्डेयो महासुनिः ।
 भास्करिः पूरणः कृष्णः सूतः परमधार्मिकः ॥१२
 एतैश्चान्यैर्मुनिगणैर्महाभागैर्महात्मभिः ।
 श्रद्धादमशमोपेतैर्वृत्तश्चन्द्र इव ग्रहैः ॥ १३
 भीष्मस्तु पुरुषप्व्याघ्रः कर्मणा मनसा गिरा ।
 शरतल्पगतः कृष्णं प्रदध्यौ प्राञ्जलिः शुचिः ॥१४
 स्वरेण हृष्टपुष्टेन तुष्टाव मधुमूदनम् ।
 योगेश्वरं पवनभं विष्णुं जिष्णुं जगतपतिम् ।
 'अनादिनिधनं विष्णुमात्मयोनिं सनातनम् ॥' १५
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा वाग्विदां प्रवरः प्रभुः ॥
 भीष्मः परमधर्मात्मा वासुदेवमथास्तुवत् ॥ १६
 भीष्म उवाच ।
 आरिराधयिषुः कृष्णं वाचं जिगदिपामि याम् ।
 तथा व्याससमासिन्या ग्रीयतां पुरुषोत्तमः ॥१७
 शुचिं शुचिपदं हंसं तत्परं परमेष्ठिनम् ।
 युक्त्वा सर्वात्मनाऽऽत्मानं तंप्रपद्ये प्रजापतिम् १८
 अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः ।
 एकोऽयं वेद भगवान्धाता नारायणो हरिः ॥ १९
 नारायणाद्यपिगणास्तथा सिद्धमहोरगाः ।
 देवा देवर्षयश्चैव यं विदुर्दुःखभेजम् ॥ २०
 देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
 यं न जानन्ति को ह्येव कुतो वा भगवानिति ॥२१
 'यमाहुर्जगतः कोशं यस्मिंश्च निहिताः प्रजाः ।
 यस्मिंल्लोकाः स्फुरन्त्येते जाले शकुनयो यथा ॥' २२
 यस्मिन्विश्वानि भूतानि तिष्ठन्ति च विशन्ति च ।
 गुणभूतानि भूतेश्च मूत्रे मणिगणा इव ॥ २३

'यं च विश्वस्य कर्तारं जगतस्तस्थुपां पतिम् ।
 वदन्ति जगतोऽध्यक्षमध्यात्मपरिचिन्तकाः ॥' २४
 यस्मिन्नित्ये तते तन्तौ दृढे स्रगिव तिष्ठति ।
 सदसद्ब्रथितं विश्वं विश्वाङ्गे विश्वकर्मणि ॥ २५
 हरिं सहस्रशिरसं सहस्रचरणेक्षणम् ।
 सहस्रबाहुमकुटं सहस्रवदनोज्ज्वलम् ॥ २६
 प्राहुर्नारायणं देवं यं विश्वस्य परायणम् ।
 अणीयसामणीयासं स्वविष्टं च स्ववीयसाम् ।
 गरीयसां गरिष्ठं च श्रेष्ठं च श्रेयसामपि ॥ २७
 यं वाकेष्वनुवाकेषु निपत्सूपनिपत्सु च ।
 गृणन्ति सत्यकर्माणं सत्यं सत्येषु सामसु ॥ २८
 चतुर्भिश्चतुरात्मानं सत्वस्थं सात्वतां पतिम् ।
 यं दिव्यैर्देवमर्चन्ति गुह्यैः परमनामभिः ॥ २९
 [यस्मिन्नित्यं तपस्तप्तं यदङ्गेष्वनुतिष्ठति ।
 सर्वात्मा सर्ववित्सर्वैः सर्वज्ञः सर्वभावनः ॥] ३०
 यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ।
 भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै दीप्तमग्निविवारणिः ॥ ३१
 यमनन्यो व्यपेताशीरात्मानं वीतकल्मषम् ।
 इष्टानन्त्याय गोविन्दं पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ३२
 'अप्रतर्क्यमविज्ञेयं हरिं नारायणं विभुम् ।
 अतिवाय्विन्द्रकर्माणमतिस्वर्याभितेजसम् ।
 अतिबुद्धीन्द्रियात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम् ॥ ३३
 पुराणे पुरुषं प्रोक्तं ब्रह्मप्रोक्तं युगादिषु ।
 क्षये संकर्षणं प्रोक्तं तमुपास्यमुपासहे ॥ ३४
 यमेकं बहुधात्मानं प्रादुर्भूतमधोक्षजम् ।
 नान्यभक्ताः क्रियावन्तो यजन्ते सर्वकामदम् ॥ ३५
 ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत्सदसतः परम् ।

जिगदिपामि वक्तुमिच्छामि । व्याससमासिन्या - विसररक्षे-
 पवलां ॥ १७ ॥ सदसद्ब्रथितं कारणं च विश्वं कर्म यस्मात्
 ॥ २५ ॥ वाकेषु मन्त्रेषु सामान्यतः कर्मप्रकाशकेषु । अनुवा-
 केषु साम्प्रार्थविवारणभूतेषु प्राद्वानवाचयेषु । निष्कसु कर्माहा-
 यषवद्देवतादिज्ञानवाचयेषु । उपनिषत्सु केवलाः यज्ञावशवा-
 वयेषु ऐश्वर्यं स्वायन्ति । सत्यमवाचितम् । सत्येष्ववाचि-
 तायेषु । नामेषु ज्ञेयानामादिषु ॥ २८ ॥ चतुर्भिर्नामभिर्वा-
 सुदेवसंकर्षणप्रभृतिद्वयैः ॥ २९ ॥ नित्यं तपः स्वधर्मलाघ-
 मिनः । गप्रोत्तमं तप्त तपस्यग्राहयेषु चित्तोत्पत्तिदृष्टि उप-

तिष्ठति यद्य सर्वांगता तं प्रपद्ये इति तथैषां यच्छब्दसंयोजन
 प्रथमेनान्वयः । ईश्वरार्थमनुष्ठितो धर्मः स्वचित्तशुद्धिद्वार
 न्यार्थेण भवतीति भावः ॥ ३० ॥ भौमं मन्त्रं वेदां प्राद्वान्
 यज्ञाश्च ॥ ३१ ॥ आत्मानं सर्वेश्वरमात्मनि शार्दाशशे इह
 योगेन पश्यति । आनन्त्याय मोहाय ॥ ३२ ॥ पुराणे अती
 तकर्त्तादियेयै । पुराण पूर्णं सर्वमग्निप्रतीतमस्तुवेति योगा
 इत्युच्यते इति नाम । युगादिषु युगारम्भेषु । बुद्ध्यान्तु
 प्रदोषाद्दुः । क्षये सर्वस्य सम्बन्धनादयः संकर्षण इत्युक्तं
 ॥ ३५ ॥ सामान्यतः अतन्वयभक्ताः ॥ ३५ ॥

अनादिमध्यपर्यन्तं न देवा नर्षयो विदुः ॥ ३६
 यं सुगमुरगन्वर्षाः मिद्धा ऋषिमहोरगाः ।
 प्रयता नित्यमर्चन्ति परमं सुखभेषजम् ॥ ३७
 अनादिनिधनं देवमात्मयोनिं सनातनम् ।
 अप्रेक्ष्यमनभिजेयं ह्यरिं नारायणं प्रभुम् ॥ ३८ ॥

अथ भीष्मस्तवराजः ॥

हिरण्यवर्णं यं गर्भमदितिर्देवत्वनाशनम् ।
 एकं द्वादशधा जज्ञे तस्मै गूर्यात्मने नमः ॥ ३९
 शुक्रे देवान्पितृन्ऋष्यो तर्पयत्यमृतैः न यः ।
 यथा राजा द्विजातीनां तस्मै मोमात्मने नमः ॥ ४०
 'हुताशनमसुरैर्देवैर्धीयते मकलं जगत् ।
 हविः प्रथमगोक्ता यस्मै होत्रात्मने नमः ॥' ४१
 महत्तन्ममः पारे पुरगं हवितेजसम् ।
 यं शास्त्रा मृत्युमस्येति तस्मै देवात्मने नमः ॥ ४२
 यं पृथन्तं पृथत्युपये यमप्रां यं महाधरं ।
 यं विममहा गायन्ति तस्मै वेदात्मने नमः ॥ ४३
 पादाङ्गं मंषिपर्वाणं स्वग्व्यञ्जनभूषितम् ।
 यमाङ्गुलधरं विमानस्मै वागात्मने नमः ॥ ४४
 [यथाहो यो वगहो यं भूत्वा गामुजहाद ।
 लोकत्रयहितायै तस्मै वीर्यात्मने नमः ॥] ४५
 ऋग्यजुःसामधामानं दशार्धद्विगहृत्विम् ।
 यं गतगन्तुं तन्वन्ति तस्मै यथात्मने नमः ॥ ४६
 [चतुर्भिधं चतुर्भिधं द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ।
 एते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै होमात्मने नमः ॥] ४७
 यः सुपर्णां यजुनामं चन्द्रोगाग्रिगृह्णिगः ।
 ग्यन्नरपृहृण्यक्ष्मन्स्यं स्तोत्रात्मने नमः ॥ ४८
 यः महत्प्रमये मये जगं रिशमृजामृषिः ।
 [हिरण्यपथः शान्तिस्मै वाह्यात्मने नमः ॥] ४९
 यद्विनोति यतां मेतुमृगेनामृगयोनिना ।
 भ्रमभिस्यवहागङ्गस्मै गत्यात्मने नमः ॥ ५०
 यं पृथग्भेषजणाः पृथग्भेषजैरिणः ।

पृथग्धर्मैः समर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः ॥ ५१
 [यतः सर्वे प्रमूयन्ते ह्यनद्रात्माद्रदेहिनः ।
 उन्मादः सर्वभूतानां तस्मै कामात्मने नमः ॥] ५२
 यं तं व्यक्तम्व्यक्तं विचिन्वन्ति महर्षयः ।
 क्षेत्रे क्षेत्रज्ञमामीनं तस्मै क्षेत्रात्मने नमः ॥ ५३
 यं द्यात्मानमात्मस्यं वृतं पोटशभिर्गुर्णः ।
 प्राहुः मत्तदं माज्ञास्मै माहावात्मने नमः ॥ ५४
 यं विनिद्रा जितधागाः संतुष्टाः संयतेन्द्रियाः ।
 ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्मै योगात्मने नमः ५५
 अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः ।
 शान्ताः संन्यामिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः ॥
 यस्यापिरासं घोरैर्घां यं नाभिरणां धितिः ।
 गूर्यधनुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमः ॥ ५७
 युगप्यावर्तते योऽंशमामत्वयनहायनेः ।
 सर्गप्रलययोः कर्ता तस्मै कालात्मने नमः ॥ ५८
 योऽंशो युगमहम्बान्ते प्रदीप्ताचिर्विभारसुः ।
 गंधायति भूतानि तस्मै योगात्मने नमः ॥ ५९
 गंधस्य सर्वभूतानि कृत्वा चक्राणं जगत् ।
 पालः स्वपिति यथैकस्मै मायात्मने नमः ॥ ६०
 महत्सशिग्मे तस्मै पुण्यायामितान्मने ।
 चतुःसमुद्रपयनि योगनिद्रात्मने नमः ॥ ६१
 अजस्य नामाश्चैकं यन्निन्विधं प्रगिष्टितम् ।
 पुष्करं पुष्कराधम्यं तस्मै पद्मात्मने नमः ॥ ६२
 यस्य केजेषु जीमूना नयः सर्वोद्गंधियुः ।
 पृथ्वीं समुद्राभ्याग्मस्मै गोपात्मने नमः ॥ ६३
 यस्मान्मगाः प्ररन्ते मगप्रत्यपरिश्रियाः ।
 यन्निधयं प्रदीपन्ते तस्मै ह्य्यात्मने नमः ॥ ६४
 [यो निगन्नो भवेद्रायां दिवा भसति विष्टितः ।
 ह्यनिष्टम् च द्रष्टा तस्मै द्रष्टात्मने नमः ॥] ६५
 अरायः सर्वकायेषु धनेकायाधमुद्यतः ।
 विशुन्त्य दि मद्रुं तस्मै कायात्मने नमः ॥ ६६

१. अनादिमध्यपर्यन्तं न देवा नर्षयो विदुः ॥ ३६
 २. यं सुगमुरगन्वर्षाः मिद्धा ऋषिमहोरगाः ।
 ३. प्रयता नित्यमर्चन्ति परमं सुखभेषजम् ॥ ३७
 ४. अनादिनिधनं देवमात्मयोनिं सनातनम् ।
 ५. अप्रेक्ष्यमनभिजेयं ह्यरिं नारायणं प्रभुम् ॥ ३८ ॥
 ६. अथ भीष्मस्तवराजः ॥
 ७. हिरण्यवर्णं यं गर्भमदितिर्देवत्वनाशनम् ।
 ८. एकं द्वादशधा जज्ञे तस्मै गूर्यात्मने नमः ॥ ३९
 ९. शुक्रे देवान्पितृन्ऋष्यो तर्पयत्यमृतैः न यः ।
 १०. यथा राजा द्विजातीनां तस्मै मोमात्मने नमः ॥ ४०
 ११. 'हुताशनमसुरैर्देवैर्धीयते मकलं जगत् ।
 १२. हविः प्रथमगोक्ता यस्मै होत्रात्मने नमः ॥' ४१
 १३. महत्तन्ममः पारे पुरगं हवितेजसम् ।
 १४. यं शास्त्रा मृत्युमस्येति तस्मै देवात्मने नमः ॥ ४२
 १५. यं पृथन्तं पृथत्युपये यमप्रां यं महाधरं ।
 १६. यं विममहा गायन्ति तस्मै वेदात्मने नमः ॥ ४३
 १७. पादाङ्गं मंषिपर्वाणं स्वग्व्यञ्जनभूषितम् ।
 १८. यमाङ्गुलधरं विमानस्मै वागात्मने नमः ॥ ४४
 १९. [यथाहो यो वगहो यं भूत्वा गामुजहाद ।
 २०. लोकत्रयहितायै तस्मै वीर्यात्मने नमः ॥] ४५
 २१. ऋग्यजुःसामधामानं दशार्धद्विगहृत्विम् ।
 २२. यं गतगन्तुं तन्वन्ति तस्मै यथात्मने नमः ॥ ४६
 २३. [चतुर्भिधं चतुर्भिधं द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च ।
 २४. एते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै होमात्मने नमः ॥] ४७
 २५. यः सुपर्णां यजुनामं चन्द्रोगाग्रिगृह्णिगः ।
 २६. ग्यन्नरपृहृण्यक्ष्मन्स्यं स्तोत्रात्मने नमः ॥ ४८
 २७. यः महत्प्रमये मये जगं रिशमृजामृषिः ।
 २८. [हिरण्यपथः शान्तिस्मै वाह्यात्मने नमः ॥] ४९
 २९. यद्विनोति यतां मेतुमृगेनामृगयोनिना ।
 ३०. भ्रमभिस्यवहागङ्गस्मै गत्यात्मने नमः ॥ ५०
 ३१. यं पृथग्भेषजणाः पृथग्भेषजैरिणः ।

३२. पृथग्धर्मैः समर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः ॥ ५१
 ३३. [यतः सर्वे प्रमूयन्ते ह्यनद्रात्माद्रदेहिनः ।
 ३४. उन्मादः सर्वभूतानां तस्मै कामात्मने नमः ॥] ५२
 ३५. यं तं व्यक्तम्व्यक्तं विचिन्वन्ति महर्षयः ।
 ३६. क्षेत्रे क्षेत्रज्ञमामीनं तस्मै क्षेत्रात्मने नमः ॥ ५३
 ३७. यं द्यात्मानमात्मस्यं वृतं पोटशभिर्गुर्णः ।
 ३८. प्राहुः मत्तदं माज्ञास्मै माहावात्मने नमः ॥ ५४
 ३९. यं विनिद्रा जितधागाः संतुष्टाः संयतेन्द्रियाः ।
 ४०. ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्मै योगात्मने नमः ५५
 ४१. अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः ।
 ४२. शान्ताः संन्यामिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः ॥
 ४३. यस्यापिरासं घोरैर्घां यं नाभिरणां धितिः ।
 ४४. गूर्यधनुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमः ॥ ५७
 ४५. युगप्यावर्तते योऽंशमामत्वयनहायनेः ।
 ४६. सर्गप्रलययोः कर्ता तस्मै कालात्मने नमः ॥ ५८
 ४७. योऽंशो युगमहम्बान्ते प्रदीप्ताचिर्विभारसुः ।
 ४८. गंधायति भूतानि तस्मै योगात्मने नमः ॥ ५९
 ४९. गंधस्य सर्वभूतानि कृत्वा चक्राणं जगत् ।
 ५०. पालः स्वपिति यथैकस्मै मायात्मने नमः ॥ ६०
 ५१. महत्सशिग्मे तस्मै पुण्यायामितान्मने ।
 ५२. चतुःसमुद्रपयनि योगनिद्रात्मने नमः ॥ ६१
 ५३. अजस्य नामाश्चैकं यन्निन्विधं प्रगिष्टितम् ।
 ५४. पुष्करं पुष्कराधम्यं तस्मै पद्मात्मने नमः ॥ ६२
 ५५. यस्य केजेषु जीमूना नयः सर्वोद्गंधियुः ।
 ५६. पृथ्वीं समुद्राभ्याग्मस्मै गोपात्मने नमः ॥ ६३
 ५७. यस्मान्मगाः प्ररन्ते मगप्रत्यपरिश्रियाः ।
 ५८. यन्निधयं प्रदीपन्ते तस्मै ह्य्यात्मने नमः ॥ ६४
 ५९. [यो निगन्नो भवेद्रायां दिवा भसति विष्टितः ।
 ६०. ह्यनिष्टम् च द्रष्टा तस्मै द्रष्टात्मने नमः ॥] ६५
 ६१. अरायः सर्वकायेषु धनेकायाधमुद्यतः ।
 ६२. विशुन्त्य दि मद्रुं तस्मै कायात्मने नमः ॥ ६६

ब्रह्म वक्रं भुजौ क्षत्रं कृत्स्नमूर्ध्वं विशः ।
 पादौ यस्याश्रिताः शूद्रास्तस्यै वर्णात्मने नमः ॥६७
 अन्नपानेन्धनमयो रसप्राणविवर्धनः ।
 यो धारयति भूतानि तस्यै प्राणात्मने नमः ॥ ६८
 [प्राणानां धारणार्थाय योजनं भुङ्क्ते चतुर्विधम् ।
 अन्तर्भूतः पचत्यग्निस्तस्यै पाकात्मने नमः ॥] ६९
 विषये वर्तमानानां यं तं वैपयिकैर्गुणैः ।
 ग्राहुर्विषयगोप्तारं तस्यै गोप्रात्मने नमः ॥ ७०
 अप्रमेयशरीराय सर्वतो बुद्धिचक्षुषे ।
 अपारपरिमाणाय तस्यै दिव्यात्मने नमः ॥ ७१
 परः कालात्परो यज्ञात्परः सदसतश्च यः ।
 अनादिरादिविंशत्यस्यै विश्वात्मने नमः ॥ ७२
 वैद्युतो जाठरश्चैव पाचकः शुचिरेव च ।
 दहनः सर्वमक्षाणां तस्यै ब्रह्मात्मने नमः ॥ ७३
 रसातलगतः श्रीमाननन्तो भगवान्प्रभुः ।
 जगद्धारयते योऽसौ तस्यै शेपात्मने नमः ॥ ७४
 ज्वलनाकेन्दुताराणां ज्योतिषां दिव्यमूर्तिनाम् ।
 यस्तेजयति तेजांसि तस्यै तेजात्मने नमः ॥ ७५
 आत्मज्ञानमिदं ज्ञानं ज्ञात्वा पञ्चस्वस्थितम् ।
 यं ज्ञानेनाधिगच्छन्ति तस्यै ज्ञानात्मने नमः ॥ ७६
 साङ्ख्यैयोगैर्विनिश्चित्य साधैश्च परमर्षिभिः ।
 यस्य तु ज्ञायते तत्त्वं तस्यै गुह्यात्मने नमः ॥ ७७
 जटिने दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे ।
 कमण्डलुनिपट्टाय तस्यै ब्रह्मात्मने नमः ॥ ७८
 [शूलिने त्रिदशेऽप्यत्र्यम्बकाय महात्मने ।
 भस्मदिग्धोर्ध्वलिङ्गाय तस्मा रुद्रात्मने नमः ॥] ७९
 चन्द्रार्धकृतशीर्षाय व्यालयज्ञोपवीतिने ।
 पिनाकशूलहस्ताय तस्यै उग्रात्मने नमः ॥] ८०
 यो जातो वसुदेवेन देवक्यां यदुनन्दनः ।
 शङ्खचक्रगदापाणिर्वासुदेवात्मने नमः ॥ ८१
 शिरःकपालमालाय व्याघ्रचर्मनिवासिने ।
 भस्मदिग्धशरीराय तस्यै रुद्रात्मने नमः ॥ ८२
 यो मोहयति भूतानि सर्वपाशावुपन्यधेनः ।
 सर्वस्य रक्षणाथीयं तस्यै मोहात्मने नमः ॥ ८३
 धैतन्यं सर्वतो नित्यं सर्वभाणिहृदि स्थितम् ।

सर्वातीततरं सूक्ष्मं तस्यै सूक्ष्मात्मने नमः ॥ ८४
 पञ्चभूतात्मभूताय भूतादिनिधनाय च ।
 अक्रोधद्रोहमोहाय तस्यै शान्तात्मने नमः ॥ ८५
 यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः ।
 यश्च सर्वमयो देवस्तस्यै सर्वात्मने नमः ॥ ८६
 यः शेते क्षीरपर्यङ्के दिव्यनागविभूषिते ।
 फणासहस्ररचिते तस्यै निद्रात्मने नमः ॥ ८७
 विश्वे च मरुतश्चैव रुद्रादित्याश्विनावपि ।
 वसवः सिद्धसाध्याश्च तस्यै देवात्मने नमः ॥ ८८
 अव्यक्तं बुद्ध्यहंकारो मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
 तन्मात्राणि विशेषाश्च तस्यै तत्त्वात्मने नमः ॥ ८९
 भूतं भव्यं भविष्यच्च भूतादिप्रभवान्वयः ।
 योऽग्रजः सर्वभूतानां तस्यै भूतात्मने नमः ॥ ९०
 यं हि सूक्ष्मं विचिन्वन्ति परं सूक्ष्मविदो जनाः ।
 सूक्ष्मात्सूक्ष्मं च यद्ब्रह्म तस्यै सूक्ष्मात्मने नमः ॥
 मत्स्यो भूत्वा विरिञ्चाय येन वेदाः समाहृताः ।
 रसातलगतः शीघ्रं तस्यै मत्स्यात्मने नमः ॥ ९२
 मन्दराद्रिर्धृतो येन आप्ते ह्यमृतमन्यधेन ।
 अतिकर्कशदेहाय तस्यै क्रूमात्मने नमः ॥ ९३
 वाराहं रूपमास्थाय महीं सवनपर्वताम् ।
 उद्धरत्येकदंष्ट्रेण तस्यै क्रोडात्मने नमः ॥ ९४
 नारसिंहचपुः कृत्वा सर्वलोकभयंकरम् ।
 हिरण्यकशिपुं जप्ते तस्यै सिंहात्मने नमः ॥ ९५
 पित्रेक्षणसटं यस्य रूपं दंष्ट्रानखैर्धृतम् ।
 दानवेन्द्रान्तकरणं तस्यै दृष्टात्मने नमः ॥ ९६
 यं न देवा न गन्धर्वा न देत्या न च दानवाः ।
 तत्त्वतो हि विजानन्ति तस्यै सूक्ष्मात्मने नमः ॥]
 वामनं रूपमास्थाय बलिं संयम्य मायया ।
 त्रैलोक्यं क्रान्तवान्यस्तु तस्यै क्रान्तात्मने नमः
 जमदग्निमुतो भूत्वा रामः शङ्खभृतां वरः ।
 महीं निःक्षत्रियां चक्रे तस्यै रामात्मने नमः ॥९८
 त्रिःसप्तकृत्यो यश्चैको धर्मं व्युत्क्रान्तिर्गौरवात् ।
 जपान क्षत्रियान्सहोपे तस्यै क्रोधात्मने नमः ॥९९
 [विभज्य पञ्चधाऽऽत्मानं वायुर्भूत्वा शरीरगः ।
 यथेष्टयति भूतानि तस्यै वाय्वात्मने नमः ॥] १००

रामो दाशरथिर्भूत्वा पुलस्त्यकुलनन्दनम् ।
 जघान गवणं मरुते तस्मै क्षत्रात्मने नमः ॥ १०१
 यो हली मृमली श्रीमान्नीलान्धरधरः स्थितः ।
 रामाय राहिंगेयाय तस्मै भोगात्मने नमः ॥ १०२
 शक्तिने चक्रिणे नित्यं शार्ङ्गिणे पीतवाससे ।
 वनमालाधरायैव तस्मै कृष्णात्मने नमः ॥ १०३
 वसुदेवसुतः श्रीमान्क्रीडितो नन्दगोकुले ।
 कंसस्य निघनार्थाय तस्मै क्रीडात्मने नमः ॥ १०४
 वासुदेवत्वमागम्य यदौर्वेद्यममुद्भवः ।
 भूमारहरणं चक्रे तस्मै कृष्णात्मने नमः ॥ १०५
 मारभ्यमर्जुनस्याज्ञां कुर्वन्गीतामृतं ददौ ।
 लोकत्रयोपकाराय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ १०६
 दानवांस्तु वशे कृत्वा पुनर्युद्धत्वमागतः ।
 मर्गस्य रक्षणार्थाय तस्मै युद्धान्मने नमः ॥ १०७
 हनिष्यति कलां प्राप्तं म्लेच्छान्तरुगवाहनः ।
 धर्ममंथापको यस्तु तस्मै कन्वयात्मने नमः ॥ १०८
 नागान्यये कालनेमिं हत्वा दानवपुद्गवम् ।
 ददौ राग्यं महेन्द्राय तस्मै मातृत्वात्मने नमः ॥ १०९
 यः सर्वप्राणिनां देहे साक्षिभूतो व्यवस्थितः ।
 अधरः धरमापानां तस्मै साक्ष्यात्मने नमः ॥ ११०
 नमोऽस्तु ते महादेव नमस्ते भक्तवत्सल ।
 सुमहत्पथ नमस्तेऽस्तु प्रसीद परमेश्वर ॥ १११
 अत्यक्तव्यक्तरूपेण व्याप्तं सर्वं त्वया विभो ।
 नारायणं महेशाद्यं सर्वलोकमहेश्वरम् ॥ ११२
 हिरण्यनाभं यज्ञाद्भूमृतं विश्वतोमुग्रम् ।
 सर्वदा सर्वकालेषु नास्ति तेषाममहत्तमम् ॥ ११३
 येषां हृदिभ्यो देवेशो महद्भावननं हरिः ।
 महत्तं भगवान्विष्णुमहत्तं मणुमुदनः ॥ ११४
 महत्तं पुण्डरीकाक्षो महत्तं शरद्विभजः ।
 विश्वरूपममनेऽस्तु विश्वान्नन्विश्वमंभर ॥ ११५
 अचरमंगरभूतानां पशानां परमाश्रित ।
 प्रभो विष्णुं शोकैषु नमस्ते परमेश्वर ॥ ११६
 नमस्ते विष्णु मरुतां सुं हि सर्वपावनम् ।
 नमस्ते मणारविष्णो लोकाणां प्रनरात्म्य ॥ ११७

त्वं हि कर्ता हृषीकेशः संहर्ता चापराजितः ।
 तेन पश्यामि ते दिव्यान्भावान्हि त्रिषु वर्तम्यु ॥ ११८
 तच्च पश्यामि तत्त्वेन यत्ते रूपं सनातनम् ।
 दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां देधी वसुंधरा ।
 विक्रमेण त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ११९
 [दिशो भुजा रथिभ्रुवोर्यैः शुक्रः प्रतिष्ठितः ।
 सप्तमार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततेजसः ॥] १२०
 व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण व्याप्तं सर्वं त्वया विभो ।
 अव्यक्तं ब्राह्मणं रूपं व्यक्तमेतवराचरम् ॥ १२१
 अतस्तीपुष्पसंकाशं पीतवासममच्युतम् ।
 ये नमस्तान्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम् ॥ १२२
 [एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो
 दशाधमेषावभृथेन तुन्यः ।
 दशाधमेषी पुनरेति जन्म
 कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥ १२३
 कृष्णप्रताः कृष्णमनुस्मरन्तो
 राश्यां च कृष्णं पुनरुच्यता ये ।
 ते कृष्णदेहाः प्रविशन्ति कृष्ण-
 माज्यं यथा मन्त्रदुतं हुताग्ने ॥ १२४
 नमो नरकमंत्रागरक्षामण्डलकारिणे ।
 मंगारनिशगवर्तनरिकाष्टाय विष्णवे ॥ १२५
 नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिनाय च ।
 जगद्धिनाय कृष्णाय गोविन्दाय नमोनमः ॥ १२६
 प्राणकान्तागपाधेयं मंगारोऽष्टभेजम् ।
 दृग्मत्रोरूपगिद्याणं हरिगिस्वधगुणम् ॥] १२७
 नागयनपरं ब्रह्म नागयनपरं तपः ।
 नागयनपरं मत्वं नागयनपरं परम् ॥ १२८
 यथा विष्णुमयं मत्वं यथा विष्णुमयं हरिः ।
 तथा विष्णुमयं सर्वं पाप्मा मे नम्यतां तथा ॥ १२९
 तस्य सत्त्वरात्म्यं विष्णोरभितोऽवतः ।
 प्रणामं येषु विष्णुनि तेषामपि नमोनमः ॥ १३०
 त्वां ब्रह्मण्य भगवाय मतिमिच्छां त्रिगीपरे ।
 सत्त्वरायः पुण्डरीकाक्ष मन्त्रात्म्य गुणेश्वर ॥ १३१
 हरिं शिवायसोऽनिरुपेति निरुपेतिः ।

वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे जनार्दनः ॥ १३२
 वैशंपायन उवाच ।
 एतावदुक्त्वा च चरन् भीष्मस्तद्गतमानसः ।
 नम इत्येव कृष्णाय प्रणाममकरोत्तदा ॥ १३३
 तस्मिन्नुपरते वाक्ये ततस्ते ब्रह्मवादिनः ।
 भीष्मं वाग्भिर्वाप्यगलास्तमानर्चुर्महाद्युतिम् १३४
 तेऽस्तुवन्तश्च विप्रेन्द्राः केशवं पुरुषोत्तमम् ।
 भीष्मं च शनकैः सर्वे प्रशशंसुः पुनः पुनः ॥ १३५
 अधिगम्य तु योगेन भक्तिं भीष्मस्य माधवः ।
 त्रैलोक्यदर्शनं ज्ञानं दिव्यं दत्त्वा ययौ हरिः ॥ १३६
 विदित्वा भक्तियोगं तं भीष्मस्य पुरुषोत्तमः ।
 सहस्रोत्थाय तं हृष्टो यानमेवान्वपद्यत ॥ १३७
 केशवः सात्यकिश्चैव रथैर्नैकेन जग्मतुः ।
 अपरेण महात्मानौ युधिष्ठिरधनञ्जयौ ॥ १३८
 भीमसेनो यमौ चोभौ रथमेकं समास्थिताः ।
 कृपो युयुत्सुः सुतश्च सञ्जयश्चापरं रथम् ॥ १३९
 ते रथैर्नगराकारैः प्रयाताः पुरुषर्षभाः ।
 नेमिघोषेण महता कम्पयन्ते वसुंधराम् ॥ १४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

कृष्णयुधिष्ठिरादीनां कुरुक्षेत्रं प्रति गमनम् ॥ १ ॥ युधिष्ठिरेण कृष्णप्रति परशुरामचरित्रकथनप्रार्थना ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततः स च हृषीकेशः स च राजा युधिष्ठिरः ।
 कृपादयश्च ते सर्वे चत्वारः पाण्डवाश्च ते ॥ १
 रथैस्तेर्नगरमलयैः पताकाध्वजशोभितैः ।
 ययुराशु कुरुक्षेत्रं याजिभिः शीघ्रगामिभिः ॥ २
 तेऽनर्त्तयि कुरुक्षेत्रे केशमज्जास्थिसंकुले ।
 देहन्यासः कृतो यत्र क्षत्रियैस्तेर्महारथैः ॥ ३
 गजाश्च देहास्थिचर्यैः पर्वतरिव संचितम् ।
 नरशीर्षकपालैश्च हस्तैरिव च सर्वशः ॥ ४
 चित्वासहस्रैर्मिचितं वर्मशस्त्रसमाकुलम् ।
 आपानभूमिं कालस्य तदा भुक्तोऽञ्जितामिव ॥ ५
 भूतसङ्घानुवरितं रक्षोगणनिषेवितम् ।

पश्यन्तस्ते कुरुक्षेत्रं ययुराशु महारथाः ॥ ६
 गच्छन्नेव महाबाहुः सर्वं यादवनन्दनः ।
 युधिष्ठिराय प्रोवाच जामदग्न्यस्य विक्रमम् ॥ ७
 अमी रामद्वादः पञ्च दृश्यन्ते पार्थ दूरतः ।
 येषु संतर्पयामास पिद्वन्क्षत्रियशोणितः ॥ ८
 त्रिःसप्तकृत्वो वसुधां कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
 इहेदानीं ततो रामः कर्मणो विरराम ह ॥ ९
 युधिष्ठिर उवाच ।
 त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ।
 रामेणेति यदात्थ त्वमत्र मे संशयो महान् ॥ १०
 क्षत्रवीजं यथा दग्धं रामेण यदुपुत्रम् ।
 कथं भूयः समुत्पत्तिः क्षत्रसामितविक्रम ॥ ११

महात्मना भगवता रामेण यदुपुद्रव ।
 कथमुत्सादितं धर्मं कथमृद्धिगतं पुनः ॥ १२
 महता रथयुद्धेन कोटिशः क्षत्रिया हताः ।
 तथाऽभूच्च मही कीर्णा क्षत्रियैर्वदतां वर ॥ १३
 किमर्थं भार्गवेणदं धर्ममुत्सादितं पुरा ।
 रामेण यदुशाईल कुरुक्षेत्रे महात्मना ॥ १४
 एतन्मे छिन्धि वार्ष्णेय संशयं तार्क्ष्यकेतन ।

आगमो हि परः कृष्ण त्वत्तो नो वासवानुज ॥ १५
 वैशंपायन उवाच ।
 ततो ब्रजन्नेव गदाग्रजः प्रभुः
 शशंस तस्मै निखिलेन तत्त्वतः ।
 युधिष्ठिरायांप्रतिर्माजसे तदा
 यथाऽभवत्क्षत्रियसंकुला मही ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजपर्वपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

कृष्णेन युधिष्ठिरं प्रति परशुरामपरिवकथनम् ॥ १ ॥

वागुदेव उवाच ।
 शृणु कान्तेय रामस्य प्रभावो यो मया श्रुतः ।
 महर्षीणां कथयतां कारणं तस्य जन्म च ॥ १
 यथा च जामदग्नयेन कोटिशः क्षत्रिया हताः ।
 उद्धृता राजवंशेषु ये भूयो भारते हताः ॥ २
 जक्षोरजस्तु वनयो बलाकाधस्तु तत्पुत्रः ।
 कुशिको नाम धर्मशान्तस्य पुत्रो मदीयते ॥ ३
 अयं तपः ममातिष्ठत्सहस्राधसमो भुवि ।
 पुत्रं लभेममजितं त्रिलोकेश्वरमिन्धुत ॥ ४
 तमुग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरंदरः ।
 गर्भं पुत्रजनने स्वयमपैत्य भारत ॥ ५
 पुत्रत्वमगमद्राजंमस्य लोकेश्वरेश्वरः ।
 गाधिर्नामाभयतपुत्रः फौजिकः पाकशामनः ॥ ६
 तस्य कन्याऽभवद्राजदाया मत्ववती प्रभो ।
 गां गाधिर्भृगुपुत्राय ऋचीकस्य ददां प्रभुः ॥ ७
 ततस्त्वा हि कान्तेय भार्गवः कुरुजद्वनः ।
 पुत्रार्थं धपयामास पादं गाधिसर्षप च ॥ ८
 आहूय पादं गां भाषांमृचाको मार्गयन्तदा ।
 उपसोमधरगर्भं स्वयां मायाऽप्ययं तर ॥ ९
 गाना जनिष्यन् पुत्री दीपिमासाक्षप्रियर्षभः ।

अजय्यः क्षत्रियैर्लोकैः क्षत्रियैर्षभमृद्वनः ॥ १०
 तवापि पुत्रं कन्याणि श्रुतिमन्तं शमात्मकम् ।
 तपोन्वितं द्विजश्रेष्ठं चरुष्य विधास्यति ॥ ११
 इत्येवमुक्त्वा तां भार्यां सचार्को भृगुनन्दनः ।
 तपस्वामिरतः श्रीमातृगामारण्यमेव हि ॥ १२
 एतन्मिश्रेण काले तु तीर्थयात्रापरो नृपः ।
 गाधिः सदारः संप्राप्त ऋचीकस्याश्रमं मति ॥ १३
 चरुद्वयं मृदीन्वा तु राजन्मत्ववती तदा ।
 भर्त्रा दत्तं प्रमथेन माये हृष्टा न्यपेदयत् ॥ १४
 माता तु तस्याः कान्तेय दुहिते मं पदं ददां ।
 तस्याश्रमथाज्ञातमान्ममंस्थे परार ह ॥ १५
 अथ मत्ववती गर्भं क्षत्रियान्तरं तदा ।
 धारयामास दीपिनं वपुषा पौण्ड्रशर्मनम् ॥ १६
 नामृचीकस्तदा दृष्ट्वा ध्यानयोगिनं भाग्य ।
 अमरीन्द्रयुगादृतः स्नां भार्या देवकपिनीम् ॥ १७
 मायाशर्मं स्यांमिना मत्रं पादप्यत्सामंभुजा ।
 तस्माजनिष्यन्ते पुत्रः कुरुकोऽस्त्यमपपः ।
 'जनपिप्लवि माया मे प्रमथूते गोपधनम् ॥ १८
 रियं हि श्रद्धं मुनदपरां तव ममाहितम् ।
 क्षत्रियं च मत्तं तव माये गर्भविंशम् ॥ १९

१. अन्तेयैः २. अन्तेयैः ३. अन्तेयैः ४. अन्तेयैः ५. अन्तेयैः ६. अन्तेयैः ७. अन्तेयैः ८. अन्तेयैः ९. अन्तेयैः १०. अन्तेयैः ११. अन्तेयैः १२. अन्तेयैः १३. अन्तेयैः १४. अन्तेयैः १५. अन्तेयैः १६. अन्तेयैः १७. अन्तेयैः १८. अन्तेयैः १९. अन्तेयैः

विपर्ययेण ते भद्रे नैतदेवं भविष्यति ।
 मातुस्ते ब्राह्मणो भूयाच्च च क्षत्रियोः सुतः ॥२०
 सैवमुक्त्वा महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा ।
 पपात शिरसा तस्मै वेपन्ती चात्रवीदिदम् ॥२१
 नार्होऽसि भगवन्नद्य वक्तुमेवंविधं वचः ।
 ब्राह्मणापशब्दं पुत्रं प्राप्स्यसीति हि मां प्रभो ॥२२
 ऋचीक उवाच ।
 नैव संकल्पितः कामो मया भद्रे तथा त्वयि ।
 उग्रकर्मा भवेत्पुत्रश्चरुग्यत्यासहेतुना ॥ २३
 सत्यवत्युवाच ।
 इच्छंल्लोकानपि मुने सृजेथाः किं पुनः सुतम् ।
 शमात्मकमृजुं पुत्रं दातुमर्हसि मे प्रभो ॥ २४
 ऋचीक उवाच ।
 नोक्तपूर्वं मया भद्रे स्वैरेष्वप्यनृतं वचः ।
 किमुतायि समाधाय मन्त्रवचरुसाधने ॥ २५
 [दृष्टमेतत्पुरा भद्रे ज्ञातं च तपसा मया ।
 ब्रह्मभूतं हि सकलं पितुस्तव कुलं भवेत् ॥] २६
 सत्यवत्युवाच ।
 काममेवं भवेत्पौत्रो मामेवं तनयः प्रभो ।
 शमात्मकमृजुं पुत्रं लभेयं जपतां वर ॥ २७
 ऋचीक उवाच ।
 पुत्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे च वरवर्णिनि ।
 यथा त्वयोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति ॥ २८
 वासुदेव उवाच ।
 ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् ।
 तपस्यभिरतं शान्तं जमदग्निं यतव्रतम् ॥ २९
 विश्वामित्रं च दायादं गाधिः कुशिकनन्दनः ।
 माप ब्रह्मर्षिसमितं विश्वेन ब्रह्मणा युतम् ॥ ३०
 ऋचीको जनयामास जमदग्निं तपोनिधिम् ।
 सोऽपि पुत्रं ह्यजनयन्नमदग्निः सुदारुणम् ॥ ३१
 सर्वविद्यान्तगं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगम् ।
 रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ३२
 [तोपचित्ना महादेवं पर्वते गन्धमादने ।

अस्त्राणि वरयामास परशुं चातितेजसम् ॥ ३३
 स तेनाकुण्ठधारेण ज्वलितानलवर्चसा ।
 कुठारेणाप्रमेयेण लोकेष्वप्रतिमोऽभवत् ॥] ३४
 एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्यात्मजो बली ।
 अर्जुनो नाम तेजस्वी क्षत्रियो हैहयाधिपः ॥ ३५
 दत्तात्रेयप्रसादेन राजा बाहुसहस्रवान् ।
 चक्रवर्ती महातेजा विप्राणामाश्वमेधिके ॥ ३६
 ददौ स पृथिवीं सर्वां सप्तद्वीपां सपर्वताम् ।
 सबाह्वस्त्रवलेनाजौ जित्वा परमधर्मवित् ॥ ३७
 तृपितेन च कौन्तेय भिक्षितश्चित्रभानुना ।
 सहस्रबाहुर्विक्रान्तः प्रादाद्भिक्षामथाग्रये ॥ ३८
 ग्रामानपुराणि राष्ट्राणि घोषांश्चैव तु वीर्यवान् ।
 जज्वाल तस्य बाणेद्वचित्रभानुर्दिग्धक्षया ॥ ३९
 स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेण महौजसः ।
 ददाह कार्तवीर्यस्य शैलानपि धरामपि ॥ ४०
 स शून्यमाश्रमार्ण्यमापवस्य महात्मनः ।
 ददाह पवनेनेद्वचित्रभानुः सहैहयः ॥ ४१
 आपवस्तं ततो रोपाञ्छशापार्जुनमच्युत ।
 दग्धे श्रमे महाबाहो कार्तवीर्येण वीर्यवान् ॥४२
 त्वया न वर्जितं यस्मान्ममेदं हि महद्वनम् ।
 दग्धं तस्माद्रणे रामो बाहुंस्ते ञ्छेत्यस्तेऽर्जुन ॥४३
 अर्जुनस्तु महातेजा बली नित्यं शमात्मकः ।
 ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च दाता शरश्च भारत ।
 नाचिन्त्यत्तदा शपं तेन दत्तं महात्मना ॥४४
 तस्य पुत्राः सुबलिनः शापेनासन्पितुर्वधे ।
 निमित्तमवलिप्ता वै नृशंसाश्चैव नित्यदा ॥ ४५
 जमदग्नेस्तु धेन्वास्ते वत्समानिन्पुरच्युत ।
 अज्ञातं कार्तवीर्यस्य हैहयेन्द्रस्य धीमतः ॥ ४६
 तन्निमित्तमभ्युद्वं जामदग्नेर्महात्मनः ।
 ततोऽर्जुनस्य बाहुन्त चिच्छेद रुपितोऽनघ ॥ ४७
 तं भ्रमन्तं ततो वत्सं जामदग्न्यः स्वमाश्रमम् ।
 मत्पानयत राजेन्द्र तेषामन्तःपुरात्प्रभुः ॥ ४८
 अर्जुनस्य सुतास्ते तु संभूयापुद्वयस्तदा ।

चित्रभानुना अग्निना ॥ ३८ ॥ आपवस्य वलिष्ठस्य ॥ ४१ ॥

धने आग्रये ॥ ४२ ॥ विदुर्वधे वधनिमित्तमावत् ॥ ४५ ॥

निमित्तादिति पाठे दापादेव हेतोः ॥ ४६ ॥

गत्वाऽऽश्रममसंयुद्धा जमदग्नेर्महात्मनः ।
 अपातयन्त मद्राग्रैः शिरः कायाद्भराधिप ॥ ४५
 समित्कृशार्थं रामस्य निर्यातस्य यशस्विनः ।
 'मत्स्यं राममातुश्च तथैवाश्रमवामिनाम् ॥ ५०
 श्रुत्वा रामस्तमर्थं च क्रुद्धः कालानलोपमः ।
 घनुर्वेदोऽद्वितीयो हि दिव्यास्त्रैः समलंकृतः ॥ ५१
 चन्द्रविम्बार्षमंकाशं परशुं गृह्य भार्गवः ।
 ततः पितृवधामर्षाद्रामः परममन्युमान् ।
 निःशत्रियां भविश्रुत्व महीं शस्त्रमगृह्यत ॥ ५२
 ततः स भृगुदार्दरुः कार्त्तरीर्यस्य वीर्यवान् ।
 विक्रम्य निजपानाशु पुत्रान्पौत्रांश्च सर्वशः ॥ ५३
 स हृदयसहस्राणि हत्वा परममन्युमान् ।
 महीं सागरपर्यन्तां चकार रुधिरोलिताम् ॥ ५४
 स तथा सुमहातेजाः कृत्वा निःश्रियां महीम् ।
 कृपया परयाऽऽधिष्टो वनमेव जगाम ह ॥ ५५
 ततो वर्षगहमेषु समतीतेषु केषुचिन् ।
 कोपं संमाप्तान्मथ प्रकृत्वा कोपनः प्रभुः ॥ ५६
 विश्वामित्रस्य पश्यन्तु रम्यपुत्रो महातपः ।
 परावसुमेहाराज शिष्याऽऽह जनमंगदि ॥ ५७
 ये ते ययातिपतने यगे मन्तः समागताः ।
 प्रतर्दनप्रभृतयो राम किं क्षत्रिया न ते ॥ ५८
 मिथ्याप्रतिज्ञो राम त्वं कथमे जनमंगदि ।
 भयार्द्यत्रियवीराणां परितं ममुपाश्रितः ॥ ५९
 ना पुनः क्षत्रियगर्भैः पृथिवीं गर्भतः स्मृता ।
 परावसुर्वेचः श्रुत्वा शर्मं जग्राह भार्गवः ॥ ६०
 गतो ये क्षत्रिया राजप्रव्रतशून्येन वज्रिताः ।
 ते पितृदा महावीर्याः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥ ६१
 स पुनन्नाज्ञपानाशु वानानपि नगाधिप ।
 गर्भगन्तु महीं प्त्वासा पुनोवामवषट्पा ॥ ६२
 जगंजगं स गर्भं तु पुनंग्य जपान ह ।
 अग्यंभ गुणान्साधिगदा क्षत्रियसोपितः ॥ ६३
 विःगनहृत्सः पृथिवीं कृत्वा निःश्रियां प्रभुः ।
 १३क्षिप्तमथमेपाणो वधस्त्रायाददगतः ॥ ६४

स क्षत्रियाणां श्रेयार्थं करोणोद्दिश्य कश्यपः ।
 सुस्रप्रग्रहवता राजंस्ततो वानयमथाव्रवीत् ॥ ६५
 गच्छ पारं मद्रुद्रस्य दक्षिणस्य महामुने ।
 न ते मद्रिषये राम वन्मव्यमिह कहिंचिन् ॥ ६६
 'पृथिवी दक्षिणा दत्ता वाजिमेषे मम त्वया ।
 पुनरस्याः पृथिव्या हि दत्त्वा दातुमनीश्वरः ॥' ६७
 ततः शूर्पाकरं देशं सागरस्तस्य निर्ममे ।
 संत्रामाजामदम्यस्य मोऽपरान्तमहीतलम् ॥ ६८
 कश्यपस्तां महाराज प्रतिशृणु वसुंधराम् ।
 कृत्वा ब्राह्मणमंभ्यां वै प्रसिद्धैः सुमहद्वनम् ॥ ६९
 ततः शूद्राश्च वैश्याश्च यथा स्वप्रचारिणः ।
 अर्तन्त द्विजाभ्याणां दांशु भगवर्षभ ॥ ७०
 अराजके जीवलोकं दुर्बला बलवर्चाः ।
 बध्यन्ते न हि निचेषु प्रभुस्यं कस्यचित्पदा ॥ ७१
 'ब्राह्मणा मघषाः केचिन्मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राथोन्पथगामिनः ।
 परस्परं गमाश्रित्य घातयन्त्वपथम्यिताः ॥ ७२
 स्वधर्मं ब्राह्मणास्त्वयन्वा पापण्डित्यं गमाश्रिताः ।
 पौरिकानृतमायाय सर्वं चैव प्रवृषेत् ॥ ७३
 स्वधर्मम्यान्दिजान्द्वया तथाऽऽश्रमनिरामिनः ।
 वैश्याः गन्पथमंभ्याश्च शूद्रा ये चैव धार्मिकाः ॥ ७४
 तान्मर्त्यान्घातयन्ति स दुर्गाचारः सुनिर्मषाः ।
 यज्ञाध्ययनशीलांश्च आश्रमभ्यांमपमिनः ॥ ७५
 गौरालवृद्धनारीणां नाशं कुर्वन्ति पापं ।
 आन्वीक्षतीं प्रपीं घातो न पनीतिः प्रवर्तेते ॥ ७६
 प्रात्यतां गमनुमाना वदो हि द्विजावपः ।
 अधोऽपरापचांगं म्नेच्छभूनाभ सर्वशः ॥ ७७
 ततः पान्तेन पृथिवीं संदरमाना दुर्गन्मनिः ।
 विपर्वयेण वेनाशु प्रविषेत्त गगातलम् ।
 अस्वनाजा विधिरन्क्षत्रियधर्मगधनिः ॥ ७८
 नां वृद्धा वृषतीं मथ मंत्रागाम्य महात्मनाः ।
 ऊगता पापयानाम बन्धवः पृथिवीं गताः ।
 निमज्जन्तीं गतो गर्भमेनोर्वांति महीम्भृता ॥ ७९

रक्षणार्थं समुद्दिश्य ययाचे पृथिवी तदा ।
 प्रसाद्य कश्यपं देवी क्षत्रियान्वाहुशालिनः ॥ ८० ॥
 पृथिन्युवाच ।
 सन्ति ब्रह्मन्मया गुप्ताः स्त्रीषु क्षत्रियपुङ्गवाः ।
 हैहयानां कुले जातास्ते संरक्षन्तु मां मुने ॥ ८१ ॥
 अस्ति पौरवदायादो विदूरथसुतः प्रभो ।
 ऋक्षैः संवर्धितो विप्र ऋक्षवत्यथ पर्वते ॥ ८२ ॥
 तथाऽनुकम्पमानेन यञ्चनाथामितौजसा ।
 पराशरेण दायादः सौदासस्याभिरक्षितः ॥ ८३ ॥
 सर्वकर्माणि कुरुते शूद्रवत्तस्य स द्विजः ।
 सर्वकर्मैत्यभिरूयातः स मां रक्षतु पार्थिवः ॥ ८४ ॥
 शिषिपुत्रो महातेजा गोपतिर्नाम नामतः ।
 वने संवर्धितो गोभिः सोऽभिरक्षतु मां मुने ॥ ८५ ॥
 प्रतर्दनस्य पुत्रस्तु वत्सो नाम महाबलः ।
 वत्सैः संवर्धितो गोष्ठे स मां रक्षतु पार्थिवः ॥ ८६ ॥
 दधिवाहनपुत्रस्तु यौत्रो दिविरथस्य च ।
 अङ्गः स गौतमीनाम्ना कुलेऽभिरक्षितः ॥ ८७ ॥
 बृहद्रथो महातेजा भूरिभूतिपरिष्कृतः ।
 गोलाङ्गलैर्महाभागो गृध्रकूटेऽभिरक्षितः ॥ ८८ ॥
 मरुत्तस्यान्ववाये च रक्षिताः क्षत्रियात्मजाः ।

मरुत्पतिसमा वीर्यं समुद्रेणाभिरक्षिताः ॥
 एते क्षत्रियदायादास्तत्रतत्र परिश्रुताः ।
 व्योकारहेमकारादिजातिं नित्यं समाश्रिताः ॥ ९० ॥
 यदि मामभिरक्षन्ति ततः स्थास्यामि निश्चला ।
 एतेषां पितरश्चैव तथैव च पितामहाः ॥ ९१ ॥
 मदर्थं निहता युद्धे रामेणाङ्घ्रिकर्मणा ।
 तेषामपचितिशैव मया कार्या महामुने ॥ ९२ ॥
 न ह्यहं कामये नित्यमतिक्रान्तेन रक्षणम् ।
 वर्तमानेन वर्तेयं तत्क्षिप्रं संविधीयताम् ॥ ९३ ॥
 वासुदेव उवाच ।
 ततः पृथिव्या निर्दिष्टास्तान्ममानीय कश्यपः ।
 अभ्यपिञ्चन्महीपालान्क्षत्रियान्वीर्यसंमतान् ॥ ९४ ॥
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ।
 एवमेतत्पुरावृत्तं यन्मां पृच्छसि पाण्डव ॥ ९५ ॥
 वैशंपायन उवाच ।

एवं ब्रुवंस्तं च यदुग्रवीरो

युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठम् ॥

रथेन तेनाशु ययौ यथाऽर्को

विशन्प्रभाभिर्भगवांस्त्रिलोकीम् ॥ ९६ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि अष्टत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

कृष्णेन भीष्मप्रशंसनपूर्वकं तत्रति युधिष्ठिराय धर्मोपदेशोदना ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ततो रामस्य तत्कर्म श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
 विस्मयं परमं गत्वा प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ १ ॥
 अहो रामस्य वाष्पेय शक्रस्यैव महात्मनः ।
 विक्रमो वसुधा येन क्रोधान्निःक्षत्रिया कृता ॥ २ ॥
 गोभिः समुद्रेण तथा गोलाङ्गलक्षैवानरैः ।
 गुप्ता रामभयोद्विष्टाः क्षत्रियाणां कुलोद्ब्रहाः ॥ ३ ॥
 अहो धन्यो नृलोकोऽयं समाग्याश्च नरा शुचि ।

यत्र कर्मैदृशं धर्म्यं द्विजाभ्यैः कृतमच्युत ॥ ४ ॥
 कथयन्तौ कथां तात तावच्युतयुधिष्ठिरौ ।
 जग्मतुर्यत्र गात्रेयः शरतल्पगतः प्रभुः ॥ ५ ॥
 ततस्ते ददृशुर्भाष्मं शरप्रस्तरशायिनम् ।
 स्वरश्मिमालासंवीतं सायंसूर्यसमप्रभम् ॥ ६ ॥
 उपास्यमानं मुनिभिर्देवैरिव शतक्रतुम् ।
 देधे परमधर्मिष्ठे नदीमोचवतीमनु ॥ ७ ॥
 दूरादेव तमालोचय कृष्णो राजा च धर्मजः ।

अष्टत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

द्विज क्षत्रियोऽपि ॥ ८४ ॥ अपचिति आरुण्याय पूजा
 ॥ ९३ ॥ नित्यमतिक्रान्तेन धर्मातिक्रमिणा ॥ ९३ ॥

अत्नारः पाण्डवार्थव ते च शारद्वतांदयः ॥ ८
 अपात्कन्धाय वाहेन्ध्वः संयम्य प्रचलं मनः ।
 एकीकृत्यन्द्रियधाममुपतस्थुर्महामुनीन् ॥ ९
 अभिवाद्य तु गोविन्दः सात्विकित्ते च पार्थिवाः ।
 व्यासार्दास्तां नृषीन्पश्चाद्वाद्वाद्ममुपतस्थिरे ॥ १०
 तपोवृद्धिं ततः पृष्ट्वा गात्रं यदुपवृद्धवः ।
 परिवार्य ततः सर्वं निषेदुः पुरुषपभाः ॥ ११
 ततो निशाम्य गात्रं शाम्यमानभिवानलम् ।
 किंचिदीनमना मीप्समितिहोत्राच केशवः ॥ १२
 कश्चिज्ज्ञानानि गर्वाणि प्रसन्नानि यथापुरम् ।
 कश्चिन्न व्याहृता चैव शुद्धिस्ते वदतां वर ॥ १३
 शराभिधातदुःखान् कश्चिद्वाघ्रं न दूयते ।
 मानमादपि दुःखादि शरीरं बलवत्तरम् ॥ १४
 परदानान्पितुः कामं छन्दमृन्पुरति प्रभो ।
 अन्तर्नेथिर्मेनित्यस्य न त्वेतदिह कारणम् ॥ १५
 सुमृश्मोऽपि तु देहे वै शून्यो जनयते रुजम् ।
 किंपुनः शरंघातं धितस्य तव पार्थिव ॥ १६
 कामं नैतत्तथाग्न्येयं प्राणिनां प्रभवाप्यया ।
 भवानुपदिशेऽग्नेयो देवानामपि भारत ॥ १७
 यद्य भूतं भविष्यं च भवद्य पुरुषर्षभ ।
 सर्वं तज्ज्ञानवृद्धस्य तर पाणायविधादितम् ॥ १८
 संसारस्यैव भूतानां धर्मस्य च फलोदयः ।
 सिद्धिगमे महाभात त्वं हि धर्ममयो निधिः ॥ १९
 न्यां हि राग्ये स्थितं वर्तते ममप्राद्धमगेगिरम् ।
 गीमहायैः पशित्वं पञ्चामीशोऽप्येतमम् ॥ २०
 क्लृप्तं ज्ञाननवाङ्गीप्मान्निपु लोकेषु पार्थिवम् ।
 मत्प्रभान्महावीर्यान्पुत्रान्पुत्रमस्तनपगम् ॥ २१
 शून्मुसारायं गपमा शर्ममंसाग्नायिनः ।
 विरामप्रदां कंचिन्न च गागानुशुधुम् ॥ २२
 गन्धं गन्धमि दाने च यथाधिकरणे गया ।

धनुर्वेदे च वेदे च नित्यं चैवान्वेक्षणे ॥ २३
 अनृशंसं शुचिं दान्तं सर्वभूतहिते रतम् ।
 महारथं त्वत्तच्छं न कंचिदनुशुधुम् ॥ २४
 त्वं हि देवानामगन्धर्वानुसुरान्यक्षराक्षसान् ।
 शक्तस्त्वेकरथेनैव विजेतुं नाद्य संशयः ॥ २५
 न त्वं भीष्म महाबाहो वयूनां वासवोपमः ।
 नित्यं विर्मः समाख्यातो नवमोऽनघमो गुर्णः ॥ २६
 अहं च त्वाऽभिजानामि स्वयं पुरुषमत्तम ।
 त्रिदशेष्यपि विख्यातस्त्वं शक्त्या पुरुषोत्तमः ॥ २७
 मनुष्येषु मनुष्येन्द्र न दृष्टो न च मे श्रुतः ।
 भवतो हि गुर्णस्तुन्यः पृथिव्यां पुरुषः कश्चित् ॥ २८
 त्वं हि सर्वगुर्णं राजन्देवानप्यतिरिच्यमे ॥ २९
 तपना हि भवाञ्शक्तः संपुं लोकं शरत्तनम् ।
 किंपुनश्चात्मनो लोकानुत्तमानुत्तमैर्गुर्णः ॥ ३०
 तदस्य तप्यमानस्य श्रातीनां संक्षेपेन वै ।
 ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य शोकं मीप्सुष्यपातुद् ॥ ३१
 ये हि धर्माः समाख्याताश्चातुर्वर्ण्यस्य भारत ।
 चातुराश्रम्यसंपुक्ताः सर्वे ते विदितास्तव ॥ ३२
 चातुर्विधे च ये प्रोक्ताश्चातुर्वैधे च भाग्य ।
 योगे गात्रे च निपता ये च धर्माः गनाननाः ॥ ३३
 चातुर्वर्ण्यस्य यथोक्तो धर्मो न न्न सिद्ध्यते ।
 मत्प्यमानः सर्वपाण्डवो गात्रे च विदितम्वर ॥ ३४
 मगिलोमप्रभूतानां स्वेज्जानां पर यः स्मृतः ।
 देशजानिहृताणां च जार्नीनां धर्मलक्षणम् ॥ ३५
 वेदोक्तो यद्य प्रियोक्तः मर्दय विदितम्वर ।
 'मृगयथ निवृषथ म चापि विदितम्वर ॥' ३६
 इतिहासपुत्राणां धर्मस्यैव विदिताम्वर ।
 धर्मज्ञायै च मारुतं नित्यं मनसि मे स्थितम् ॥ ३७
 ये च वेदान् लोकैश्चिन्तयन्तः संशयकारणाः ।
 तेषां संघा नास्मि लोकैश्चिन्तयन्तः पुरुषर्षभ ॥ ३८

... ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

... २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

स पाण्डवेयस्य मनःसमुत्थितं
नरेन्द्र शोकं व्यपकर्ष मेघया ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

भवद्विधा ह्युत्तमबुद्धिविस्तरा
विमुह्यमानस्य जनस्य शान्तये ॥ ३९

पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

भीष्मेण कृष्णं प्रति स्तुतिपूर्वकं श्रेयःप्रार्थना ॥ १ ॥ कृष्णेन भीष्माय श्रेयःप्रदानपूर्वकं तं प्रति धर्मकथनचौदना ॥ २ ॥

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु वचनं भीष्मो वासुदेवस्य धीमतः ।
किञ्चिदुन्नाम्य वदनं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १

भीष्म उवाच ।

नमस्ते भगवन्कृष्ण लोकानां प्रभवाप्यय ।
त्वं हि कर्ता हृषीकेश संहर्ता चापराजितः ॥ २

विश्वकर्म्मनमस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव ।
अपवर्गस्य भूतानां पञ्चानां परतः स्थित ॥ ३

नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु ।
सृष्टीश्वर नमस्तेऽस्तु त्वं हि सर्वपरायणः ॥ ४

मत्संश्रितं यदात्थ त्वं वचः पुरुषसत्तम ।
तेन पश्यामि ते दिव्यान्भावास्त्रिषु च वर्त्मसु ॥ ५

तच्च पश्यामि तत्त्वेन यत्ते रूपं सनातनम् ।
सप्त मार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततेजसः ॥ ६

दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां देवी वसुंधरा ।
दिशो भुजा रविश्वशुर्वीर्यं शुकः प्रतिष्ठितः ॥ ७

अतसीपुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।
वपुर्बलुमिमीमस्ते मेघस्येव सविद्युतः ॥ ८

त्वां प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे ।
यच्छ्रेयः पुण्डरीकाक्ष तद्भ्यावस्य सुरोत्तम ॥ ९

वासुदेव उवाच ।

यतः खलु परा भक्तिर्मयि ते पुरुषर्षभ ।
ततो मया वपुर्दिव्यं तव राजन्प्रदर्शितम् ॥ १०

न ह्यभक्ताय राजेन्द्र भक्तायानृजवे न च ।
दर्शयाम्यहमात्मानं न चादान्ताय भारत ॥ ११

भवांस्तु मम भक्तश्च नित्यं चार्जवमास्थितः ।
दमे तपसि सत्ये च दाने च निरतः शुचिः ॥ १२

अर्हस्त्वं भीष्म मां द्रष्टुं तपसा खेन पार्थिव ।
तव ह्युपस्थिता लोका येभ्यो नावर्तते पुनः ॥ १३

पञ्चाशतं पद् च कुरुप्रवीर
श्रेयं दिनानां तव जीवितस्य । -

ततः शुभैः कर्मफलोदयैस्त्वं
समेप्यसे भीष्म विमुच्य देहम् ॥ १४

एते हि देवा वसवो विमाना-
न्यास्थाय सर्वे ज्वलिताग्निकल्पाः ।

अन्तर्हितास्त्वां प्रतिपालयन्ति
काष्ठां प्रपद्यन्तमुदक्पतङ्गाम् ॥ १५

न्यावृत्तमात्रे भगवत्युदीचीं
सूर्ये जगत्कालवशं प्रपन्ने ।

गन्तासि लोकान्पुरुषप्रवीर
नावर्तते यान्नुपलभ्य विद्वान् ॥ १६

योगेश्वरेति श्रु. पाठः ॥ ४ ॥ पञ्चाशतं पद्चेति ।
तव जीवितसंबन्धिनां दिनानां श्रेयं पद्यपद् च पञ्चवार-
मावर्तिताः पठित्ति रीत्या त्रिंशदिति हेयम् । तावदेव आ-
शतं शतावधि । शदिनानां शतेन शतयं तत्रिंशतापि कर्तुं
शक्यमित्यर्थः । अष्टपञ्चाशतं राज्यः शयानस्याय मे गता
इति भीष्मो वक्ष्यति । तत्र त्रिंशदतःपरं शिष्टा अष्टाविंश-
तिरित्यर्थं व्यतीताः । तथाहि भीष्मस्य शरतल्पशयनान-
न्तरमथो दिनानि युद्धम् । ततो दुर्गोपनाशौचं युयुत्सोः योऽ-

शदिनानि । तेन सह पुरं प्रविशतां पाण्डवानामपि तावन्ति
दिनानि गतानि । पञ्चविंशो सर्वेषां आह्वानम् । पङ्क्तिं पुरप्र-
वेशः । सप्तविंशो राज्याभिषेकः । अष्टाविंशो प्रकृतिसांत्वनमा-
भ्युदधिकं दानं च । जनत्रिंशो भीष्मप्रत्यागमनं तद्दिनमारभ्य
त्रिंशदिनानि शिष्टानीति हेयम् ॥ १४ ॥ पदंगः सूर्यः ॥ १५ ॥
कालवशं जगत् । प्रपन्ने प्राप्ते क्षेप्तमिति शेषः ॥ १६ ॥ पञ्चा-
शोऽध्यायः ॥ ५० ॥

अयं च लोकं त्वयि भीष्म याते
अपात्तं ज्ञानानि सर्वाणि पराभविष्यन् ।
अतस्तु ममं तव सन्निकर्षं
समागता धर्मनिवेचनाय ॥

१७

तज्जातिशोकोपहतथुताय
मत्सामिमन्वाय युधिष्ठिराय ।
प्रतपि धर्मार्थममाधियुक्तं
सत्त्वं वचोऽस्वापनुदेच्छुचं यत् ॥ १८

॥ इति श्रीभग्नहामारते शान्तिपर्वणि गजधर्मपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

भीष्मेण कृष्णप्रति स्वस्य शत्रवत्तच्छिष्यवर्तितया धर्मकथनापाठयप्रकटनम् ॥ १ ॥ कृष्णेन भीष्माय शरीरदास्योद्विषदा-
नम् ॥ २ ॥ ततः स्यात् सर्वेषां स्वस्वस्वातगमनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः कृष्णस्य तद्वास्यं धर्मार्थमहितं हितम् ।
श्रुत्वा शान्तनवः कृष्णं प्रत्युवाच हृताञ्जलिः ॥ १ ॥
लोकनाथ महाबाहो शिव नागयणान्द्युत ।
तव वास्यमुपश्रुत्व हर्षेणास्मि पग्निभुतः ॥ २ ॥
किंचाहमभिधास्यामि वास्यते तव मन्त्रिर्था ।
यदा वाचोगतं ममं तव वाचि सभाहितम् ॥ ३ ॥
यथा किंचित्कृतं लोके कर्तव्यं क्रियते च यत् ।
त्वचस्मन्निःश्रुतं देव लोके बुद्धिमतो हिते ॥ ४ ॥
कथयेद्वेलोकं यो देवराजममीपतः ।
धर्मकामार्थमोक्षाणां गोऽर्थे मयात्तवाप्रतः ॥ ५ ॥
जराभितापास्यपितं मनो मे मधुमुदन ।
गात्राणि चार्यादन्नि न च बुद्धिः प्रसीदति ॥ ६ ॥
न च मे प्रतिमा काचिदन्नि विचिन्मभाषितुम् ।
पीड्यमानस्य गोविन्द रिपानलनमः शरैः ॥ ७ ॥
फलं मे प्रजहार्याव प्राजाः मन्त्रयन्ति च ।
भर्माणि पतित्प्यन्ति धान्नचिन्मभा हाहम् ॥ ८ ॥
दोषेन्वान्मज्जे वाच्ये म कथं वतुमुन्महे ।
मायु मे न्यं प्रसीदन् दानाहेतुन्मथेन ॥ ९ ॥
गन्धमग्न महाबाहो न मया विचिदन्मपुत ॥
गन्मक्षिर्था च मीदन्दि वाच्यपरिगवि मुन ॥ १० ॥
न दिशः मंत्रजानामि नावासां न च मेदिनीम् ।

केवलं तव वीर्येण तिष्ठामि मधुमुदन ॥ ११ ॥
स्वयमेव भवान्मत्साद्वर्मराजस्य यद्वितम् ।
तद्वीत्वाशु सर्वेषामागमानां त्वमागमः ॥ १२ ॥
कथं त्वयि स्थिते कृष्णे शाश्वते लोककर्तारि ।
मद्रूपान्मदिधः कथिदुर्गो शिष्य इव स्थिते ॥ १३ ॥
वासुदेव उवाच ।
उपपन्नमिदं वास्यं कांशवाणां पुन्येरे ।
महावीर्यं महागन्धे स्थिरे सर्वार्थदशिनि ॥ १४ ॥
यथा मामान्य गात्रेय वाणपातगजं प्रति ।
गृहाणात्र परं भीष्म मद्रूपमादकृतं प्रमो ॥ १५ ॥
न ते ग्लानिर्न ते मूर्च्छा न तापो न च ते रजा ।
प्रभसिष्यन्ति गात्रेय धुन्विपासे न पाप्युत ॥ १६ ॥
ज्ञानानि च समग्राणि प्रतिमागन्ति तेऽनप ।
न च ते इचिदागनिर्बुद्धेः प्रादुर्भसिष्यनि ॥ १७ ॥
गन्धम्यं च मनो नित्यं तव भीष्म भविष्यति ।
रजन्ममोभ्यां निर्मुक्तं पनमुक्तं इषोद्गद ॥ १८ ॥
यद्यथा धर्ममपुनमर्थपुनमभाषि च ।
विन्नविष्यमि गत्रास्या बुद्धिमात्र भविष्यति ॥ १९ ॥
इमं च गजगादन् भुवागमं वासुसिष्यम् ।
वासुसिष्यं सत्सामिन्व इत्यन्तरिभविष्यम् ॥ २० ॥
वासुसिषं प्रजाजानं मंपुनं ज्ञानपशुता ।
भीष्म इत्यन्वि गन्धेन जरे मीन इरामने ॥ २१ ॥

शान्तिपर्व ५१ अध्यायः ११ ॥ १ ॥ कृष्णेन भीष्माय शरीरदास्योद्विषदानम् ॥ २ ॥ ततः स्यात् सर्वेषां स्वस्वस्वातगमनम् ॥ ३ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते व्याससहिताः सर्वे एव महर्षयः ।
 ऋग्यजुःसामसहितैर्वचोभिः कृष्णमार्चयन् ॥ २२
 ततः सर्वातिर्व दिव्यं पुष्पवर्षं नभस्तलात् ।
 पपात यत्र वाष्पेयः सगान्धेयः सपाण्डवः ॥ २३
 वादित्राणि च सर्वाणि जगुश्चाप्सरसां गणाः ।
 न चाहितमनिष्टं च किञ्चित्त्र व्यदश्यत ॥ २४
 वचौ शिवः सुखो वायुः सर्वगन्धवहः शुचिः ।
 शान्तायां दिशि शान्ताश्च प्रावदन्मृगपक्षिणः ॥ २५
 ततो मुहूर्ताद्भगवान्सहस्रांशुर्दिवाकरः ।
 दहन्वनमिवैकान्ते प्रतीच्यां प्रत्यदश्यत ॥ २६
 ततो महर्षयः सर्वे समुत्थाय जनार्दनम् ।
 भीष्ममामत्रयांचक्रु राजानं च युधिष्ठिरम् ॥ २७
 ततः प्रणाममकरोत्केशवः सहपाण्डवः ।
 सोत्सकिः सञ्जयश्चैव स च शारद्वतः कृपः ॥ २८
 ततस्ते धर्मनिरताः सम्यक् तैरभिपूजिताः ।
 श्रीः समेभ्याम इत्युक्त्वा यथेष्टं त्वरिता ययुः ॥ २९
 तथैवामन्त्र्य गाङ्गेयं केशवः पाण्डवास्तथा ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

प्रेरेद्युः प्रभाते कृष्णयुधिष्ठिरादिभिर्धर्मश्रवणाय भीष्मसमीपगमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रविश्य भवनं भृशिश्ये मधुसूदनः ।
 याममात्रावशेषायां यामिन्यां प्रत्यबुध्यत ॥ १
 स ध्यानपथमाविश्य सर्वज्ञानानि माधवः ।
 अवलोक्य ततः पश्चाद्ध्यौ ब्रह्म सनातनम् ॥ २
 मृताः स्तुतिपुराणज्ञा रक्तकण्ठाः सुशिक्षिताः ।
 अस्तुवन्विश्वकर्माणं वायुदेवं प्रजापतिम् ॥ ३
 पठन्ति पाणिस्त्रनिकास्तथा गायन्ति गायनाः ।
 शङ्खानथ मृदङ्गाश्च प्रवाद्यन्ति सहस्रशः ॥ ४
 वीणापणववेणुनां स्वनश्चातिमनोरमः ।
 सहास इव निस्तीर्णः शुश्रुधे तस्य वेदमनि ॥ ५
 ततो युधिष्ठिरस्यापि राज्ञो मङ्गलसंहिताः ।

प्रदक्षिणमुपावृत्त्य रथानारुरुहुः शुभान् ॥

ततो रथैः काञ्चनचित्रकूर्वरे-
 र्महीधराभैः समदैश्व दन्तिभिः ।
 हर्यैः सुपर्णैरिव चाशुगामिभिः
 पदातिभिश्चात्तशरासनादिभिः ॥ ३१
 ययौ रथानां पुरतो हि सा चमू-
 स्तथैव पश्चादतिमात्रसारिणी ।
 पुरश्च पश्चाच्च यथा महानदी
 तमृक्षवन्तं गिरिमेत्य नर्मदा ॥ ३२
 ततः पुरस्ताद्भगवान्निशाकरः
 समुत्थितस्तामभिर्हर्षयंश्चमूम् ।
 दिवाकरापीतरसा महौपधीः
 पुनः स्वकेनैव गुणेन योजयन् ॥ ३३
 ततः पुरं सुरपुरसंमितद्युति
 प्रविश्य ते यदुद्युपपाण्डवास्तदा ।
 यथोचितान्भवनवरान्समाविशन्
 श्रमान्विता मृगपतयो गुहा-इव-॥३४॥

उचेरुर्मधुरा वाचो गीतवादित्रचूंहिताः ॥ ६-

तत उत्थाय दाशार्हः स्नातः प्राञ्जलिरच्युतः ।
 जप्त्वा गुह्यं महाबाहुरग्नीनाथित्य तस्थिवान् ॥ १
 ततः सहस्रं विप्राणां चतुर्वेदविदां तथा ।
 गवां सहस्रेणैकैकं वाचयामास माधवः ॥ २
 मङ्गलालम्बनं कृत्वा आत्मानमवलोक्य च ।
 आदर्शं विमले कृष्णस्ततः सात्यकिमब्रवीत् ॥ ३
 गच्छ शैनेय जानीहि गत्वा राजनिवेशनम् ।
 अपि सज्जो महातेजा भीष्मं द्रष्टुं युधिष्ठिरः ॥ ४
 ततः कृष्णस्य वचनात्सात्यकिस्त्वरितो ययौ ।
 उपगम्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ॥ ५

मङ्गलानां गवादीनामालम्बनं स्वशम् ॥ ६ ॥

को रथवगे राजन्वासुदेवस्य धीमतः ।
 मापगेयस्य प्रयास्यति जनार्दनः ॥ १२
 यत्प्रतीक्षः कृष्णोऽर्मा धर्मराज महायुते ।
 दशानन्तरं कृत्यं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ १३
 यद्युक्तः प्रत्युवाच धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 ज्यतां मे रथवरः फल्गुनाप्रतिमयुते ॥ १४
 मेनिकैश्च यातव्यं यास्यामो वयमेव हि ।
 च पीडयितव्यो मे भीष्मो धर्मभृतां वरः ॥ १५
 ततः पुरःगगथापि निवर्तन्तु धनञ्जय ।
 रथमग्रति गाह्वेयः परं युयं प्रवक्ष्यति ।
 ततो नञ्छामि कान्तेय पृथग्जनसमागमम् ॥ १६
 शंषायन उवाच ।
 त तद्वाचयमथाजाय कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 कृतं रथवरं तस्मा आचक्षते नर्पभः ॥ १७
 ततो युधिष्ठिरो राजा यर्मा भीमानुजनावपि ।
 भृतानीय समन्तानि ययुः कृष्णनिवेशनम् ॥ १८
 आगन्तुन्मथ कृष्णोऽपि पाण्डवेषु महात्मसु ।
 उनेयमहितो धीमान्धर्मवान्वपद्यत ॥ १९

॥ इति धीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि गजवर्मपर्वणि द्विपञ्चशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

कृष्णेन भीष्मेति धर्मद्वयमकोशमा ॥ १ ॥

जनमेजय उवाच ।
 धर्मन्मिनि महार्थिं मत्समन्धे त्रिगान्मनि ।
 देवप्रते महाभागे श्रमन्त्यगतेऽन्युते ॥ १
 श्याने पीरश्याने भीष्मे शन्तनुनन्दने ।
 गाह्वेय युगपस्यापि पाण्डवैः पर्युपासिते ॥ २
 पाः कथाः समवन्त्य तन्निर्वाग्ममागमे ।
 हतेषु गर्भेभ्येषु गन्धे श्रेय महासुने ॥ ३
 परंषपायन उवाच ।
 श्रमन्त्यगते भीष्मे पीरश्याने पितामहे ।
 भाद्रकन्द्वयः सिद्धा नादन्त्यगता नृच ॥ ४

रथस्याः संनिदं कृत्वा मुतां पृष्ट्वा च शर्मरीम् ।
 मेघवोर्षे रथवरं प्रययुस्ते नर्पभाः ॥ २०
 बलाहकं मेघपुष्पं शैब्यं सुग्रीममेव च ।
 दारुरुश्रोदयामाम वासुदेवस्य वाजिनः ॥ २१
 ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ।
 गां सुगर्गस्तथा राजैर्द्विगन्तः प्रययुस्तदा ॥ २२
 ते श्रमन्त इवाकाशं वेगवन्तो महाबलाः ।
 क्षेत्रं धर्मस्य कृत्स्नस्य कुरुक्षेत्रमजातग्न ॥ २३
 ततो ययुर्वैत्र भीष्मः श्रमन्त्यगतः प्रभुः ।
 आस्ते महर्षिभिः सार्धं ब्रह्मा देवगणैर्यथा ॥ २४
 ततोऽवतीर्य गौरिन्द्रो रथान्न च युधिष्ठिरः ।
 भीमो गाण्डीवधन्वा च यर्मा मात्वकिन्व च ।
 ऋषीन्भ्यर्चयामासुः करानुद्यम्य दक्षिणान् ॥ २५
 म तैः पविष्टो गजा नक्षत्रं चन्द्रमाः ।
 अभ्याजगाम गाह्वेयं ब्रह्माणमिव वामरः ॥ २६
 श्रमन्त्ये श्याने तमादित्यं पतितं यथा ।
 म ददृशे महाबाहुं भयाघागतमाध्वमः ॥ २७

हतशिष्टाथ गजानो युधिष्ठिरपृगेगमाः ।
 श्रुतगपृथ कृष्णध भीमानुनयमान्माथा ॥ ५
 तैः अभिगम्य महात्मनो भगवानां पितामहम् ।
 अन्यगोचरान् गाह्वेयमादित्यं पतिगं यथा ॥ ६
 श्रुतमिव च श्याना नादो देवदत्तेनः ।
 उवाच पाण्डवान्वाङ्मनिष्टांथ पाधिषान् ॥ ७
 प्राद्वारं मनानां भीष्मोऽयमनुपूरयाम् ।
 अन्ममिदि हि गाह्वेसो भानुमानिव भाग्न ॥ ८
 अयं प्राजानुमिगुभुम् गर्भेऽन्यनुत्सव ।
 कृष्णान्दि शिषिषान्धर्मोभाषानुत्सवैर्ग वरपरम् ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते व्याससहिताः सर्व एव महर्षयः ।
 ऋग्यजुःसामसहितैर्वचोभिः कृष्णमार्चयन् ॥ २२
 ततः सर्वार्तिवं दिव्यं पुष्पवर्षं नमस्तलात् ।
 पपात यत्र वर्षेण्यः सगान्धेयः सपाण्डवः ॥ २३
 वादित्राणि च सर्वाणि जगुश्चाप्सरसां गणाः ।
 न चाहितमनिष्टं च किञ्चित्त्र व्यदृश्यत ॥ २४
 बवौ शिवः सुखो वायुः सर्वगन्धवहः शुचिः ।
 शान्तायां दिशि शान्ताश्च प्रावदन्मृगपक्षिणः ॥ २५
 ततो मृदुर्ताम्रगवान्सहस्रांशुर्दिवाकरः ।
 दहन्वनमिवैकान्ते प्रतीच्यां प्रत्यदृश्यत ॥ २६
 ततो महर्षयः सर्वे समुत्थाय जनार्दनम् ।
 मीप्समामत्रयांचक्रु राजानं च युधिष्ठिरम् ॥ २७
 ततः प्रणाममकरोत्केशवः सहपाण्डवः ।
 सोत्थकिः सज्जयथैव स च शारद्वतः कृपः ॥ २८
 ततस्ते धर्मनिरताः सम्यक् तैरभिपूजिताः ।
 श्रीः समेष्व्याम इत्युक्त्वा यथेष्टं त्वरिता ययुः ॥ २९
 तथैवामच्य गात्रेयं केशवः पाण्डवास्तथा ।

मदक्षिणमुपावृत्त्य रथानारुरुहुः शुमान् ॥
 ततो रथैः काञ्चनचित्रकूर्परै-
 र्महीधराभैः समदैश्व दन्तिभिः ।
 हयैः सुपणैरिव चाशुगामिभिः
 पदातिभिश्चाचशरासनादिभिः ॥ ३१
 ययौ रथानां पुरतो हि सा चम्-
 स्तथैव पश्चादतिमात्रसारिणी ।
 पुरश्च पश्चाच्च यथा महानदी
 तमृक्षवन्तं गिरिमेत्य नर्मदा ॥ ३२
 ततः पुरस्ताद्भगवान्निशाकरः
 समुत्थितस्तामभिर्हर्षयंश्चमूम् ।
 दिवाकरापीतरसा महौषधीः
 पुनः स्वकेनैव गुणेन योजयन् ॥ ३३
 ततः पुरं सुरपुरसंमितद्युति
 प्रविश्य ते यदुद्युपपाण्डवास्तदा ।
 यथोचितानभवनवरान्समाविशन्
 श्रमान्विता मृगपतयो गुहा-इव ॥ ३४ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

अरेशुः प्रभाते कृष्णयुधिष्ठिरादिभिर्धर्मं श्रवणाय भीष्मसमीपगमनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रविश्य भवनं प्रशिश्ये मधुसूदनः ।
 याममात्रावशेषायां यामिन्यां प्रत्यबुध्यत ॥ १
 स ध्यानपथमाविश्य सर्वज्ञानानि माधवः ।
 अवलोक्य ततः पश्चाद्दूर्यां ब्रह्म सनातनम् ॥ २
 मृताः स्तुतिपुराणज्ञा रक्तकण्ठाः मुशिक्षिताः ।
 अस्तुवन्विश्वकर्माणं वासुदेवं प्रजापतिम् ॥ ३
 पठन्ति पाणिस्त्रयिकाल्पथा गायन्ति गायनाः ।
 शङ्खानय मृदङ्गांश्च प्रवाचन्ति सहस्रशः ॥ ४
 पीणापणवेषूनां स्यनश्चातिमनोरमः ।
 महाम इव निस्तीर्णः शुशुषे तस्य चन्द्रमनि ॥ ५
 ततो युधिष्ठिरस्यापि राजो मद्गलसंहिताः ।

उच्चैरुर्मधुरा वाचो गीतवादित्रसंहिताः ॥ ६-
 तत उत्थाय दाशार्हः स्नातः प्राञ्जलिरच्युतः ।
 जप्त्वा गुह्यं महाबाहुरग्नीनाथित्य तस्त्विवान् ॥ ७
 ततः सहस्रं विप्राणां चतुर्वेदविदां तथा ।
 गवां सहस्रेणैकैकं वाचयामास माधवः ॥ ८
 मद्गलालम्भनं कृत्वा आत्मानमवलोक्य च ।
 आदर्शं विमले कृष्णस्ततः सात्यकिमवधीत् ॥ ९
 गच्छ शैनेय जानीहि गत्वा राजनिवेशनम् ।
 अपि सज्जो महातेजा भीष्मं द्रष्टुं युधिष्ठिरः ॥ १०
 ततः कृष्णस्य वचनात्सात्यकिस्त्वरितो ययौ ।
 उपगम्य च राजानं युधिष्ठिरमभापत ॥ ११ ॥

मद्गलानां गकारदीनात्प्रत्यम्भन इत्यर्थम् ॥ ९ ॥

१. रथवरो राजन्वामुदेवस्य धीमतः ।
 मापगेवस्य प्रयासति जनार्दनः ॥ १२
 चतुप्रतीक्षः कृष्णोऽर्मा धर्मराज महायुते ।
 इद्वानन्तरं कृत्यं तद्भवान्कर्तुमर्हति ॥ १३
 एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 युज्यतां मे रथवरः फल्गुनाप्रतिमयुते ॥ १४
 न सैनिकंश्च यातव्यं यास्यामो वयमेव हि ।
 न च पीडयितव्यो मे भीष्मो धर्मभृतां धरः ॥ १५
 अतः पुरःसराश्चापि निवर्तन्तु धनञ्जय ।
 अद्यममृति गाद्रेयः परं मुदं प्रवक्ष्यति ।
 अतो नेच्छामि कान्तेय पृथग्जनममागमम् ॥ १६
 पेशंपापन उवाच ।
 म तदावयमथात्राय कृन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 युक्तं रथवरं तस्मा आचक्षुधे नरर्षभः ॥ १७
 ततो युधिष्ठिरो राजा यमा भीमार्जुनावपि ।
 भूतार्जाव समन्तानि ययुः कृष्णनिवेशनम् ॥ १८
 आगच्छन्मथ कृष्णोऽपि पाण्डवेषु मद्रात्मसु ।
 शैलपमहितो धीमान्धर्मवान्वपद्यत ॥ १९

रथस्याः संविदं कृत्वा सुरां पृष्ठा च शर्वरीम् ।
 मेघचोर्षे रथवरः मययुक्ते नरर्षभाः ॥ २०
 बलाहकं मेघपुष्पं शैब्यं सुग्रीवमेव च ।
 दारुकश्चोदयामास वामुदेवस्य वाजिनः ॥ २१
 ते ह्या वामुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ।
 गां सुराग्रैस्तथा राजैर्द्विरुन्तः प्रययुस्तदा ॥ २२
 ते प्रसन्त इवाकार्शं वेगवन्तो महाबलाः ।
 धैत्र्यं धर्मस्य कृत्स्नस्य कुरुक्षेत्रमवातरन् ॥ २३
 ततो ययुर्वैत्र भीष्मः शरतल्पगतः प्रभुः ।
 आस्ते महापिंभिः सार्धं ब्रह्मा देवगणैर्यथा ॥ २४
 ततोऽजतीर्य गोविन्दो रथात्म च युधिष्ठिरः ।
 भीमो गाण्डीवधन्वा च यमो मात्वकिरेव च ।
 ऋषीन्भ्यर्चयामासुः करानुद्यम्य दक्षिणान् ॥ २५
 स तैः परिश्रुतो राजा नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
 अभ्याजगाम गाद्रेयं ब्रह्माणमिव वामवः ॥ २६
 शरतल्पे शयानं तस्मादित्यं पतितं यथा ।
 म ददर्श महाबाहुं भयाघागतमाध्वमः ॥ २७

॥ इति धीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि रात्रपर्वण्येनि द्विपञ्चासोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

त्रिपञ्चासोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

इत्येव भीष्मार्जुन धर्मवचनयोरेता ॥ ३ ॥

जनमेजय उवाच ।
 धर्मान्मनि महावैरिं मत्सगन्धे जितान्मनि ।
 देवयते महामागे शरतल्पगतेऽन्युते ॥ १
 शयाने र्षीशयने भीष्मे शन्तनुनन्दने ।
 गाद्रेये पुरुषव्यागे पाण्डवैः पयुषामिने ॥ २
 काः कथाः समवर्तन्ते तन्निर्वाण्यमागमे ।
 इत्येव मरुगन्धेषु मन्मे शैम महामुने ॥ ३
 पेशंपापन उवाच ।
 शरतल्पगते भीष्मे कौत्सवाणां पितामहे ।
 भातन्मुक्तवपः गिडा नारदनपुत्रा नृच ॥ ४

हतशिराद्य गजानो युधिष्ठिरपुत्रेणमाः ।
 घ्नराप्रथ कृष्णव भीमार्जुनपमान्मथा ॥ ५
 तेऽभिगम्य महान्मानो मन्तानां पितामहम् ।
 अन्यशोचन्त गाद्रेयमादित्यं पतिनं यथा ॥ ६
 मूर्तेमिर ५ ध्याया नारदो देवदत्तेनः ।
 उवाच पाण्डवान्परान्तरशिखां वार्धिरान् ॥ ७
 मान्हाते ममापथे भीष्मोऽयमनुपुङ्गवात् ।
 अन्तेमि दि गाद्रेयो भातुमानिर भाग्न ॥ ८
 अथे प्राणानुगिम्बुधुं मरुंऽन्यदुत्सुज्ज ।
 कृष्णाग्नि विविधान्परमाभातुसंन्येन देवपयम् ॥ ९

एष वृद्धः पराँलोकान्संप्रामोति तनुं त्यजन् ।
 तं शीघ्रमनुपुञ्जीध्वं संशयान्मनसि स्थितान् ॥१०
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्ते नारदेन भीष्मभीयुर्नाराधिपाः ।
 प्रष्टुं चाशकुचन्तस्ते वीक्षांचक्रुः परस्परम् ॥ ११
 अथोवाच हृषीकेशं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नान्यस्त्वद्देवकीपुत्र शक्रः प्रष्टुं पितामहम् ॥ १२
 प्रव्याहर यदुश्रेष्ठ त्वमग्रे मधुसूदन ।
 त्वं हि नस्तात सर्वेषां सर्वधर्मविदुचमः ॥ १३
 एवमुक्तः पाण्डवेन भगवान्केशवस्तदा ।
 अभिगम्य दुराधर्मं प्रव्याहारयदच्युतः ॥ १४
 कश्चित्सुखेन रजनी व्युष्टा ते राजसत्तम ।
 विस्पष्टलक्षणा बुद्धिः कश्चिचोपस्थिता तव ॥ १५
 कश्चिञ्ज्ञानानि सर्वाणि प्रतिभान्ति च तेऽनघ ।
 न ग्लायते च हृदयं न च ते व्याकुलं मनः ॥ १६
 भीष्म उवाच ।
 दाहो मोहः श्रमश्चैव क्रमो ग्लानिस्तथा रुजा ।
 तव प्रसादाद्गर्ण्येय सद्यो व्यपगतानि मे ॥ १७
 यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च परमद्युते ।
 तत्सर्वमनुपश्यामि पापाँ फलमिवाहितम् ॥ १८
 वेदोक्तार्थैश्च ये धर्मा वेदान्ताधिगताश्च ये ।
 तान्सर्वान्संप्रश्यामि वरदानात्तवाच्युत ॥ १९
 शिष्टैश्च धर्मो यः प्रोक्तः स च मे हृदि वर्तते ।
 देशजातिकुलानां च धर्मज्ञोऽस्मि जनार्दन ॥ २०
 चतुर्वर्त्यश्रमधर्मेषु योऽर्थः स च हृदि स्थितः ।
 राजधर्माश्च सकलानवगच्छामि केशव ॥ २१
 यच्च यत्र च वक्तव्यं तद्दक्ष्यामि जनार्दन ।
 तव प्रसादाद्दि शुभा मनो मे बुद्धिराविशत् ॥ २२
 युवेवासि समाधुनस्त्वदनुष्यानव्यंहितः ।
 वक्तुं श्रेयः समर्थोऽस्मि त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ २३
 स्वयं किमर्थं तु भवाऽश्रेयो न माह पाण्डवम् ।
 किं ते विवक्षितं चात्र तदाशु वद माधव ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि त्रिपचाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

वासुदेव उवाच ।
 यशसः श्रेयसश्चैव मूलं मां विद्धि कौरव ।
 मत्तः सर्वेऽभिनिर्युक्ता भावाः सदसदात्मकाः २५
 शीतांशुशुभ्र इत्युक्ते लोके को विस्रियिष्यति ।
 तथैव यशसा पूर्णं मयि को विस्रियिष्यति ॥ २६
 आधेयं तु मया भूयो यशस्तव महाद्युते ।
 ततो मे विपुला बुद्धिस्त्वयि भीष्म समाहिता ॥ २७
 यावद्दि पृथिवीपाल पृथ्वीयं स्यास्यति ध्रुवा ।
 तावत्त्वाक्षया कीर्तिलोकाननुचरिष्यति ॥ २८
 यच्च त्वं वक्ष्यसे भीष्म पाण्डवायानुपृच्छते ।
 वेदप्रवाद इव ते स्यास्यते वसुधातले ॥ २९
 यश्चैतेन प्रमाणेन योक्ष्यत्यात्मानमात्मना ।
 स फलं सर्वपुण्यानां प्रेत्य चानुभविष्यति ॥ ३०
 एतस्मात्कारणाद्भीष्म मतिर्दिव्या मया हि ते ।
 दत्ता यशो विप्रथयेत्कथं भूयस्तवेति ह ॥ ३१
 यावद्दि प्रथते लोके पुरुषस्य यशो भुवि ।
 तावत्तस्याक्षया कीर्तिर्भवतीति विनिश्चिता ॥ ३२
 राजानो हतशिष्टास्त्वां राजचभित आसते ।
 धर्माननुयुयुक्षन्तस्तेभ्यः प्रवृहि भारत ॥ ३३
 भवान्दि वयसा वृद्धः श्रुताचारसमन्वितः ।
 कुशलो राजधर्माणां सर्वेषामपराश्र ये ॥ ३४
 जन्मप्रभृति ते किञ्चिद्भुजिनं न ददर्श ह ।
 ज्ञातारं सर्वधर्माणां त्वां विदुः सर्वपार्थिवाः ॥ ३५
 तेभ्यः पितेव पुत्रेभ्यो राजन्वृहि परं नयम् ।
 ऋषयश्चैव देवाश्च त्वया नित्यमुपासिताः ॥ ३६
 तस्माद्भक्त्यमेवेदं त्वयाऽवश्यमश्रेयतः ।
 धर्मं शुश्रूषमाणेभ्यः शृणु च सता पुनः ॥ ३७
 वक्तव्यं विदुषा चेति धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
 अप्रतिबुधतः कष्टो दोषो हि भविता प्रभो ॥ ३८
 तस्मात्पुत्रेभ्य पाँत्रेभ्य धर्मान्शृणुसनातनान् ।
 विद्वद्भिर्ज्ञासमानेभ्यः प्रवृहि भरतर्षभ ॥ ३९

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

ॐ न भोष्मं प्रति युधिष्ठिरस्य तदनुपसर्पणकारणाभिधानम् ॥ १ ॥ भोष्मेण स्वाशयोपवृत्ताभियादयन्तं युधिष्ठिरं प्रति
निर्गन्तुमानम् ॥ २ ॥

शिंपायन उवाच ।
यथाब्रवीन्महातेजा वाक्यं कौरवमन्दनः ।
तत् धर्मान्प्रवक्ष्यामि दृढे वाङ्मनसी मम ॥ १
इव मसादाद्भोविन्द भूतात्मा हसि शश्वतः ।
युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा मां धर्माननुपृच्छतु ।
एवं प्रीतो भविष्यामि धर्मान्वक्ष्यामि चाखिलान् २
यस्मिन्नाजर्षमे जाते धर्मात्मनि महात्मनि ।
अहृष्यन्नुपयः सर्वे स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ३
सर्वेषां दीप्तयशसां कुरुणां धर्मचारिणाम् ।
यस्य नास्ति रामः कश्चित्स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ४
श्रुतिर्दमो ब्रह्मचर्यं क्षमा धर्मश्च नित्यदा ।
यस्मिन्भोजश्च तेजश्च स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ५
संयन्विनोऽतिथीन्मृत्यान्तंश्रितांश्च यो भृशम् ।
संमानयति सत्कृत्य म मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ६
सत्सं दानं तपः शौर्यं शान्तिर्दाक्ष्यमसंग्रमः ।
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ७
यो न कामान्न संरम्भान्न मयाभ्यर्थकारणात् ।
कुपोदधर्मं धर्मात्मा स मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ८
यत्स्यनित्यः क्षमानित्यो ध्यानित्योऽतिथिमियः ।
यो ददाति सतां नित्यं म मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ ९
इष्याप्यपननित्यश्च धर्मं च निरतः सदा ।
धान्याः सुतरहस्तश्च म मां पृच्छतु पाण्डवः ॥ १०
पाशुदेव उवाच ।
सत्रया परयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अभिशापमपाङ्गीतो भवन्तं नोपसर्पति ॥ ११

लोकस्य कदनं कृत्वा लोकनाथो विशांपते ।
अभिशापमपाङ्गीतो भवन्तं नोपसर्पति ॥ १२
पूज्यान्मान्यांश्च भक्तांश्च गुरुन्संचन्धिवान्धवान् ।
अर्षाहीनिपुभिर्मित्त्वा भवन्तं नोपसर्पति ॥ १३
भीष्म उवाच ।
ब्राह्मणानां यथा धर्मो दानमध्ययनं तपः ।
धृत्रियाणां तथा कृष्ण समरे देहपातनम् ॥ १४
पितृन्पितामहान्भ्रातृन्गुरुन्संचन्धिवान्धवान् ।
मिथ्याप्रवृत्तान्यः सत्त्वे निहन्त्याद्धर्म एव सः ॥ १५
समयत्यागिनो लुब्धान्गुरुनपि च केशव ।
निहन्ति समरे पापान्ब्रह्मियो यः स धर्मवित् ॥ १६
यो लोभान्न समीक्षित धर्मसंतुं सनातनम् ।
निहन्ति सत्सं समरे धृत्रियो व स धर्मवित् ॥ १७
लोहितोदां केशवतृणां गजशैलां ध्वजद्रुमाम् ।
महीं करोति युद्धेषु धृत्रियो यः स धर्मवित् ॥ १८
आहुतेन रणे नित्यं योद्धव्यं धृत्रयन्तुनां ।
धर्म्यं सत्यं च लोक्यं च युद्धं हि मनुरब्रवीत् ॥ १९
यंशिंपायन उवाच ।
एवमुक्तस्तु भीष्मेण धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
विनीतवदुपागम्य तस्यां संदर्शनेऽग्रतः ॥ २०
अथास्य पादां जग्राह भीष्मश्चापि ननन्द तम् ।
मूर्ध्नि चैनमुपाधाय निर्पादित्वमर्वात्तदा ॥ २१
तमुवाचाथ गात्रयो वृषभः सर्वधन्विनाम् ।
मां पृच्छ ताव विसृज्यं मा भस्व्यं कुरुगुत्तम ॥ २२

॥ ११ ॥ भीष्महत्याकारणे शान्तिपर्वनि शत्रुपर्वरेनि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

॥ ११ ॥ भीष्महत्याकारणे शान्तिपर्वनि शत्रुपर्वरेनि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिराय राजधर्मकथनम् ॥ १ ॥

वैशंपायन उवाच ।
 ग्रणिपत्य हृषीकेशमभिवाद्य पितामहम् ।
 अनुमान्य गुरुन्सर्वान्पर्यपृच्छयुधिष्ठिरः ॥ १
 राज्ञां वै परमो धर्म इति धर्मविदो विदुः ।
 महान्तमेतं भारं च मन्ये तद्ब्रूहि पार्थिव ॥ २
 राजधर्मान्विशेषेण कथयस्व पितामह ।
 सर्वस्य जीवलोकस्य राजधर्मः परायणम् ॥ ३
 त्रिवर्गो हि समासक्तो राजधर्मेण कौरव ।
 मोक्षधर्मश्च विस्पष्टः सकलोऽत्र समाहितः ॥ ४
 यथा हि रश्मयोऽश्वस्य द्विरदस्याङ्गुशो यथा ।
 नरेन्द्रधर्मो लोकस्य तथा प्रग्रहणं स्पृतम् ॥ ५
 अत्र वै संप्रमूढे तु धर्मे राजपिसेविते ।
 लोकस्य संस्था न भवेत्सर्वे च व्याकुलीभवेत् ॥ ६
 उदयन्धि यथा सूर्यो नाशयत्यशुभं तमः ।
 राजधर्मस्तथा लोक्यामाक्षिपत्यशुभां गतिम् ॥ ७
 तदग्रे राजधर्मान्धि मदर्थे त्वं पितामह ।
 प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ त्वं हि धर्मभृतां वरः ॥ ८
 आगमश्च परस्त्वत्तः सर्वेषां नः परन्तप ।
 भवन्तं हि परं बुद्धौ बासुदेवोऽभिमन्यते ॥ ९
 भीष्म उवाच ।
 नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
 ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वताम् ॥
 शृणु कात्स्न्येन मत्तस्त्वं राजधर्मान्युधिष्ठिर ।
 निरुच्यमानान्नियतो यस्मान्वदपि वाञ्छसि ॥ ११
 आदावेव कुरुश्रेष्ठ राज्ञां रञ्जनमिच्छता ।
 देवतानां द्विजानां च वर्तितव्यं यथाविधि ॥ १२
 देवतान्यर्चयित्वा हि ब्राह्मणांश्च कुरुद्वह ।
 आनुष्यं याति धर्मस्य लोकेन च समर्च्यते ॥ १३
 उत्थानेन सदा पुत्र प्रयतेथा युधिष्ठिर ।

न ह्युत्थानमृते दैवं राज्ञामर्थं प्रसाधयेत् ॥ १४
 साधारणं द्वयं ह्येतद्वैवमुत्थानमेव च ।
 पौरुषं हि परं मन्ये दैवं निश्चित्य मुह्यते ॥ १५
 विपन्ने च समारम्भे सन्तापं मा स वै कृथाः ।
 घटेतैवं सदाऽऽत्मानं राज्ञामेष परो नयः ॥ १६
 न हि सत्यादृते किञ्चिद्ब्राह्मणं वै सिद्धिकारकम् ।
 सत्ये हि राजा निरतः प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ १७
 ऋषीणामपि राजेन्द्र सत्यमेव परं धनम् ।
 तथा राज्ञां परं सत्यान्मान्यद्विधासकारणम् ॥ १८
 गुणवाञ्छीलवान्दान्तो मृदुदण्डो जितेन्द्रियः ।
 सुदर्शः स्थूललक्ष्यश्च न भ्रश्येत सदा श्रियः ॥ १९
 आर्जवं सर्वकार्येषु श्रयेथाः कुरुनन्दन ।
 पुनर्नयविचारेण त्रयीसंवरणेन च ।
 'आर्जवेन समायुक्ता मोदन्ते ऋषयो दिवि ॥' २०
 मृदुहि राजा सततं लङ्घ्यो भवति सर्वशः ।
 तीक्ष्णाच्चोद्विजते लोकस्तसादुभयमाचरेत् ॥ २१
 अदण्ड्याश्चैव ते पुत्र विभ्राः स्पुर्ददतां वर ।
 भूतमेतत्परं लोके ब्राह्मणा नाम पाण्डव ॥ २२
 मनुना चात्र राजेन्द्र गीतौ श्लोकौ महात्मना ।
 धर्मेषु श्लेषु कौरव्य हृदि तौ कर्तुमर्हसि ॥ २३
 अत्र्योऽभिर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
 तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वाहु योनिषु शाम्यति ॥ २४
 अयो हन्ति यदाऽश्मानमग्निरापो निहन्ति च ।
 ब्रह्म च क्षत्रियो ब्रैष्टि तदा सीदन्ति ते त्रयः ॥ २५
 एवं कृत्वा महाराज नमसा एव ते द्विजाः ।
 भौमं ब्रह्म द्विजश्रेष्ठा धारयन्ति शमान्विताः ॥ २६
 एवं चैव नरव्याघ्र लोकयात्राविघातकाः ।
 निग्राह्या एव बाहुभ्यां ब्राह्मणास्ते नरेश्वर ॥ २७
 श्लोकौ चोशनसा गीतौ पुरा तात महर्षिणा ।

धर्मं प्रजापालनान्क परमं सर्वधर्मश्रेष्ठ । एत धर्मं भारं
 दुर्बल मन्ये ॥ २ ॥ प्रग्रहणं नियन्त्रणम् ॥ ५ ॥ सत्यां मर्या
 वाव्यवस्था ॥ ६ ॥ अपे इतरेभ्यो धर्मेभ्यः पूर्वम् ॥ ८ ॥ पर

धागन परं रहस्यम् । न अस्माकं लक्ष्येण विहितमस्तु ॥ १५ ॥
 सत्यान्मान्यदाहासकारकमिति उ य पाठ ॥ १८ ॥ स्थूल
 लक्ष्यः बहुप्रद ॥ १९ ॥ भीम ब्रह्म वेदान्तं गहाथ ॥ २६ ॥

निबोध महाराज त्वमेकाग्रमना नृप ॥ २८
 शत्रुमायान्तमपि वेदान्तं रणे ।
 मृगहीयान्त्वधर्मेण धर्मापेक्षी नराधिपः ॥ २९
 तेनश्यमानं धर्मं हि योऽभिरक्षेत्स धर्मविन् ।
 तेन धर्महा म स्तान्मन्युस्तान्मन्युमुच्छति ॥३०
 एवं चैव नरश्रेष्ठ गत्या एव द्विजातयः ।
 तापगधानपि हि तान्विपयान्ते ममुत्सृजेत् ॥३१
 त्रिभुजान्ममपि तेषां पीडयेन्न विशांपते ।
 सन्ने गुरुतल्पे च भ्रूणहत्ये तर्धैव च ॥ ३२
 ताजद्विष्टे च विप्रस्य विपयान्ते विवासनम् ।
 विधीयते न शरीरं भयमेषां कदाचन ॥ ३३
 दयिताश्च नरास्ते स्युर्भक्तिमन्तो द्विजेषु ये ।
 न शोकः परमा तुष्टी राजां भवति मंचयात् ॥ ३४
 दुर्गेषु च महाराज पदसु ये शत्रुनिधिताः ।
 सर्वदुर्गेषु मन्वन्ते नरदूरे सुदुर्गमम् ॥ ३५
 तन्मात्रित्वं दया कार्या चातुर्गण्यं विपथिता ।
 धर्मान्मा मत्ववार्क्येव राजा रक्षयति प्रजाः ॥ ३६
 न च धान्तेन ते नित्यं भाव्यं पुरुषमजाम ।
 अधर्मां हि मृदू राजा धमावान्विच कृडारः ॥ ३७
 गृह्णत्येव च शारे च श्लोकोऽयं नियतः प्रभो ।
 अस्मिन्धर्मं निगदितमन्मे निगदतः शृणु ॥ ३८
 धममापं नृपं नित्यं नीचः परिभेज्जनः ।
 हानियन्ता मजस्येव शिर एवात्मभ्रति ॥ ३९
 मन्मात्रं मृदुनित्यं तीक्ष्णो वाऽपि भवेद्युषः ।
 पयन्तेऽर्का इव र्थिमात्रं ज्ञानो न च परमदः ॥ ४०
 प्रत्यक्षेणानुमानेन तर्थापस्यागमैरपि ।
 परीक्ष्यामे महागजं मे परं चैव नित्यगः ॥ ४१
 स्वमनानि च मर्गाणि त्यजेथा भुक्तिदधिन ।
 नराज्ञानि प्रपुत्राणाः मद्रं तु परिपश्ये ॥ ४२

व्यसनी यस्तु लोकेऽस्मिन्परिभूतो भवत्युत ।
 उद्वेजयति लोकं च योऽतिद्वेषी महीपतिः ॥ ४३
 भवितव्यं सदा राज्ञा गर्भिणीसहधर्मिणा ।
 कारणं च महाराज शृणु येनदमुच्यते ॥ ४४
 यथा हि गर्भिणी हित्वा स्वं प्रियं मनसोऽनुगम् ।
 गर्भस्य हितमाधत्ते तथा राज्ञोऽप्यसंशयम् ॥ ४५
 वर्तितव्यं कुरुश्रेष्ठ सदा धर्मानुवर्तिना ।
 स्वं प्रियं तु परित्यज्य यद्यद्लोकहितं भवेत् ॥ ४६
 न सन्त्याज्यं च ते धर्मं कदाचिदपि पाण्डव ।
 धीरस्य स्पष्टदण्डस्य न राज्ञा प्रतिहन्यते ॥ ४७
 परिहासश्च भृत्यस्ते नाल्पर्ये वदतां वर ।
 कर्तव्यो राजशार्दूल दोषमत्र हि मे शृणु ॥ ४८
 अवमन्यन्ति भर्तारं सहर्षमुपजीविनः ।
 ये म्याने न च विष्टान्ति लह्वयन्ति च तद्रचः ॥ ४९
 प्रेष्यमाणा विकल्पन्ते गुह्यं चाप्यनुसृजते ।
 अयाच्यं चैव याचन्ते भोजवान्याहारयन्ति च ५०
 कुह्यन्ति परिदीप्यन्ति भूमिपायाधितिष्टे ।
 उन्कोचैर्वञ्चनाभिश्च कार्याणि भ्रान्ति चासते ॥ ५१
 जर्जरं चास्य विषयं कुर्वन्ति प्रतिरूपकं ।
 रीरधिभिश्च सज्जन्ते तुल्यवेषा भवन्ति च ॥ ५२
 शान्तं निष्ठीवनं चैव कुर्वते चास्य मन्त्रिणौ ।
 निर्लज्जा राजशार्दूल व्याहरन्ति च तद्रचः ॥ ५३
 हयं वा दन्तिनं वाऽपि रथं वा नृपसंभतम् ।
 अधिगेहन्त्यवजाय महर्षाः पार्थिवे मृदां ॥ ५४
 इदं ते दुष्करं राजभिद्रं ते दुर्विचष्टिनम् ।
 इत्येवं मुहुरो नाम सुवते परिपद्यताः ॥ ५५
 कुद्वे चास्मिन्मन्यन्सेव न च हृष्यन्ति पूजिताः ।
 महर्षशीलाश्च तदा भवन्त्यन्योन्यकाग्णात् ॥ ५६
 विगमयन्ति मयं च निशृण्वन्ति च दुष्कृतम् ।

महाराजः ॥ २८ ॥ नृपः ॥ २९ ॥
 मृगहीयान्त्वधर्मेण ॥ २९ ॥
 धर्मापेक्षी ॥ २९ ॥
 धर्मविन् ॥ ३० ॥
 ममुत्सृजेत् ॥ ३० ॥
 द्विजेषु ॥ ३३ ॥
 सुदुर्गमम् ॥ ३५ ॥
 विपथिता ॥ ३६ ॥
 परिभेज्जनः ॥ ३८ ॥
 मन्मात्रं ॥ ३९ ॥
 मन्त्रिणौ ॥ ५२ ॥
 परिपद्यताः ॥ ५५ ॥

व्यसनी ॥ ४३ ॥
 महीपतिः ॥ ४३ ॥
 सहधर्मिणा ॥ ४४ ॥
 अनुगम् ॥ ४५ ॥
 अनुवर्तिना ॥ ४६ ॥
 पाण्डव ॥ ४७ ॥
 प्रतिहन्यते ॥ ४७ ॥
 मन्त्रिणौ ॥ ५२ ॥
 परिपद्यताः ॥ ५५ ॥
 निशृण्वन्ति ॥ ५६ ॥

लीलया चैव कुर्वन्ति सावज्ञास्तस्य शासनम् ॥ ५७
अलङ्काराणि भोज्यं च तथा स्नानानुलेपने ।
हेलयाना नरव्याघ्र स्वस्थास्तस्योपभुञ्जते ॥ ५८
निन्दन्ते स्नानधीकारान्सन्त्यजन्ते च भारत ।
न वृत्त्या परितुष्यन्ति राजदेयं हरन्ति च ॥ ५९

क्रीडितुं तेन चेच्छन्ति समूत्रेणेव पक्षिण
असत्प्रणेयो राजेति लोकांथैव वदन्त्युत
एते चैवापरे चैव दोषाः प्रादुर्भवन्त्युत ।
नृपतां मार्दवोपेते हर्षुले च युधिष्ठिर ॥ ६१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

पद्मपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिराय राजधर्मकथनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
नित्योद्युक्तेन वै राज्ञा भवितव्यं युधिष्ठिर ।
प्रशस्यते न राजा हि नारीवोद्यमवर्जितः ॥ १
भगवानुशाना चाह श्लोकमत्र विशांपते ।
तदिहैकमना राजन्नादतस्तं निबोध मे ॥ २
द्वाविमौ प्रसते भूमिः सपौं विलशयानिव ।
राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ ३
तदेतन्नरशार्दूल हृदि त्वं कर्तुमर्हसि ।
सन्धेयानभिसन्धत्स्व विरोध्यांश्च विरोधय ॥ ४
सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य विपरीतं य आचरेत् ।
गुरुर्वा यदि वा मित्रं प्रतिहन्तव्य एव सः ॥ ५
मरुत्तेन हि राज्ञा वै गीतः श्लोकः पुरातनः ।
राज्याधिकारे राजेन्द्र बृहस्पतिमतः पुरा ॥ ६
गुरोरप्यवलिसस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ ७
बाहोः पुत्रेण राज्ञा च सगरेण च धीमता ।
असमञ्जः सुतो ज्येष्ठस्त्वक्तः पौरहितैपिणा ॥ ८
असमञ्जः सरस्यां स पौराणां बालकावृष ।
न्यमञ्जपदतः पित्रा निर्भर्त्स्य स विवासितः ॥ ९
ऋषिणोद्दालकेनापि श्वेतकेतुर्महातपाः ।

मिथ्या विप्राणुपचरन्सन्त्यक्तो दयितः सुतः ॥ १०
लोकरञ्जनमेवात्र राज्ञां धर्मः सनातनः ।
सत्यस्य रक्षणं चैव व्यवहारस्य चार्जवम् ॥ ११
न हिंस्यात्परचित्तानि देयं काले च दापयेत् ।
विक्रान्तः सत्यवाक्क्षान्तो नृपो न चलते पथः ॥ १२
गुप्तमन्त्रो जितक्रोधः शास्त्रार्थकृतनिश्चयः ।
धर्मं चार्थं च कामे च मोक्षे च सततं रतः ॥ १३
त्रय्या संवृतमन्त्रश्च राजा भवितुर्महति ।
वृजिनं च नरेन्द्राणां नान्यचारक्षणात्परम् ॥ १४
चातुर्वर्ण्यस्य धर्माश्च रक्षितव्या महीक्षिता ।
धर्मसंकररक्षा च राज्ञां धर्मः सनातनः ॥ १५
न विश्वसेच नृपतिर्न चात्यर्थं च विश्वसेत् ।
पाङ्गुण्यगुणदोषांश्च नित्यं बुद्ध्याऽवलोकयेत् ॥ १६
अच्छिद्रदृष्टीं नृपतिर्नित्यमेव प्रशस्यते ।
त्रिवर्गे विदितार्थश्च युक्ताचारपथश्च यः ॥ १७
कोशस्योपाजनरतिर्यमवैश्रवणोपमः ।
वेत्ता च दशवर्गस्य स्थानवृद्धिक्षयात्मनः ॥ १८
अभृतानां भवेद्भर्ता भृतानामन्ववेक्षकः ।
नृपतिः सुमुखश्च स्यात्सितपूर्वाभिभाषिता ॥ १९
उपासिता च वृद्धानां जिततन्द्रिरलोलुपः ।

येत । देय भूताना वेतनम् ॥ १२ ॥ वृजिन संकट अरक्ष-
णात् मन्त्रस्यागोपनादन्यमास्ति ॥ १४ ॥ धर्मोणां संकरो
व्यलयस्तस्मात्प्रजाना रक्षा धर्मसंकररक्षा ॥ १५ ॥ नै-विश्व-
सेत् । चात् विश्वसेदप्यसिपु । तेष्वपि अत्यर्थं न विश्वसेत् ॥ १६ ॥

खस्याः निर्भयाः ॥ ५८ ॥ राजदेय राजभागम् ॥ ५९ ॥
पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥
अप्रवासिन वेदाध्ययनार्थम् ॥ ३ ॥ सप्त स्वाम्यमात्यु-
द्वक्तोद्यारावृद्धगंवलानि अज्ञानि यस्य तस्य सप्ताङ्गस्य ॥ ५ ॥
५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

१० पृते स्थितमतिः सतां ताचारदर्शनः ॥ २०
 ष्टेदीत विचानि सतां हस्तात्कदाचन ।
 ११ मयत्रथ समादाय सय्यस्तु प्रतिपादयेत् ॥ २१
 मयं प्रदत्तो दाता च वश्यात्मा वश्यमाधनः ।
 १२ काले दाता च भोक्ता च शुद्धाचारस्तर्यथ च ॥ २२
 शूरान्भक्तानगंहायान्दुले ज्ञातानरोगिणः ।
 १३ विद्याच्छिष्टाधिमंत्रन्वान्मानिनोऽनममानिनः २३
 विद्याविदो लोकविदः परलोकान्वेधकान् ।
 १४ धर्मं च निगन्तान्माधुनचलानचलानिव ॥ २४
 महायान्मततं कुर्याद्राजा भृतिपरिष्कृतान् ।
 १५ तैश्च तुल्यो भवेद्रोगैश्चक्रमात्राजयाऽधिकः ॥ २५
 प्रत्यक्षा च परोक्षा च पृच्छिशास्र भवेन्ममा ।
 १६ एतं पुत्रंशान्द्रो हि न संदमिह विन्दति ॥ २६
 मर्षाभिश्चर्षा नृपतिर्षथ मर्षहरो भवेत् ।
 १७ न क्षिप्रमनृनुदुःखः स्वजनैर्न वाचते ॥ २७
 शुचिन्मु पृथिवीपालो लोकसानुग्रहं रतः ।
 १८ न पतत्विरिमिग्रैः पतितयाधितिष्ठति ॥ २८
 अश्रोधनो राज्यमर्षा मृदुदण्डो जितेन्द्रियः ।
 १९ राजा भवति भूताना विद्याभ्यो हिमवानिव ॥ २९
 प्राज्ञो न्यायमुजोपेतः परन्त्रेषु लालमः ।
 ३० गुदनेः मर्षरणांनो नयापनपविचथा ॥ ३०
 क्षिप्रवर्षा जितक्रोधः सुप्रमादो महामनाः ।
 ३१ अगोमप्रवृत्तिर्भुक्तः क्षिप्रवान्निश्चयतः ॥ ३१
 जाग्रन्धान्येव पापानि न पर्यसितान्यपि ।
 ३२ यत्र राजः प्रदश्यन्ते म राजा राजमत्तमः ॥ ३२
 युवा इव पितुर्गदं विषये यत्र मानवाः ।

निर्भया निचरिष्यन्ति स राजा राजसत्तमः ॥ ३३
 अगुदविभया यस्य पौरा राष्ट्रनिनामिनः ।
 ३४ नयापनपवेचारः स राजा राजमत्तमः ॥ ३४
 स्वधर्मनिरता यस्य जना निपवनासिनः ।
 ३५ जमह्वतरता दान्ताः पाल्यमाना यथाविधि ॥ ३५
 वश्या यत्ता विनीताश्च न च सहर्षशीलिनः ।
 ३६ विषये दानरचयो नरा यस्य स पार्थिवः ॥ ३६
 न यस्य कृष्टं कपटं न माया न च मत्सरः ।
 ३७ विषये भूमिपालस्य तस्य धर्मः मनातनः ॥ ३७
 यः मत्सरोति जानानि श्रेयान्परहिते रतः ।
 ३८ मतां वत्मानुगम्यत्वागी म राजा स्वर्गमर्हति ॥ ३८
 यस्य चागम्य मन्त्राश्च नित्यं चैव कृताकृताः ।
 ३९ न प्रापन्ते हिरिपुभिः स राजा गज्यमर्हति ॥ ३९
 श्लोकद्वयं पुरा गीतं भार्गवेण महान्मना ।
 ४० जाग्रन्त्यात् राजचरिते नृपति प्रति भागत् ॥ ४०
 राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्या ततो धनम् ।
 ४१ गजन्यमति लोकैऽस्मिन्नुतो भार्या वृत्तो धनं ॥ ४१
 तत्राज्ये राज्यवामानां नान्या धर्मः मनातनः ।
 ४२ क्रमेण रक्षां तु विष्मष्टां रक्षा लोकस्य धारिणी ॥ ४२
 माचेतमेन मनुना श्लोकां चेमातुदाहतां ।
 ४३ गजधर्मेषु राजेन्द्र ताविदेरमनाः नृणु ॥ ४३
 पदेऽननुपयो जस्यद्विधा जस्यद्विधा ॥
 ४४ अप्रसक्तमाचार्यमनधीयानमृन्विजम् ॥ ४४
 अक्षिपानं गजानं भार्या पात्रियवादिनाम् ।
 ४५ ग्रामरामं च गोपालं पनरामं च नापिताम् ॥ ४५

॥ इति श्रीमद्भागवतपुराणे श्रीकृष्णार्जविराटपर्वोऽध्यायः ५६ ॥

१० पृते स्थितमतिः सतां ताचारदर्शनः ॥ २०
 ष्टेदीत विचानि सतां हस्तात्कदाचन ।
 ११ मयत्रथ समादाय सय्यस्तु प्रतिपादयेत् ॥ २१
 मयं प्रदत्तो दाता च वश्यात्मा वश्यमाधनः ।
 १२ काले दाता च भोक्ता च शुद्धाचारस्तर्यथ च ॥ २२
 शूरान्भक्तानगंहायान्दुले ज्ञातानरोगिणः ।
 १३ विद्याच्छिष्टाधिमंत्रन्वान्मानिनोऽनममानिनः २३
 विद्याविदो लोकविदः परलोकान्वेधकान् ।
 १४ धर्मं च निगन्तान्माधुनचलानचलानिव ॥ २४
 महायान्मततं कुर्याद्राजा भृतिपरिष्कृतान् ।
 १५ तैश्च तुल्यो भवेद्रोगैश्चक्रमात्राजयाऽधिकः ॥ २५
 प्रत्यक्षा च परोक्षा च पृच्छिशास्र भवेन्ममा ।
 १६ एतं पुत्रंशान्द्रो हि न संदमिह विन्दति ॥ २६
 मर्षाभिश्चर्षा नृपतिर्षथ मर्षहरो भवेत् ।
 १७ न क्षिप्रमनृनुदुःखः स्वजनैर्न वाचते ॥ २७
 शुचिन्मु पृथिवीपालो लोकसानुग्रहं रतः ।
 १८ न पतत्विरिमिग्रैः पतितयाधितिष्ठति ॥ २८
 अश्रोधनो राज्यमर्षा मृदुदण्डो जितेन्द्रियः ।
 १९ राजा भवति भूताना विद्याभ्यो हिमवानिव ॥ २९
 प्राज्ञो न्यायमुजोपेतः परन्त्रेषु लालमः ।
 ३० गुदनेः मर्षरणांनो नयापनपविचथा ॥ ३०
 क्षिप्रवर्षा जितक्रोधः सुप्रमादो महामनाः ।
 ३१ अगोमप्रवृत्तिर्भुक्तः क्षिप्रवान्निश्चयतः ॥ ३१
 जाग्रन्धान्येव पापानि न पर्यसितान्यपि ।
 ३२ यत्र राजः प्रदश्यन्ते म राजा राजमत्तमः ॥ ३२
 युवा इव पितुर्गदं विषये यत्र मानवाः ।

निर्भया निचरिष्यन्ति स राजा राजसत्तमः ॥ ३३
 अगुदविभया यस्य पौरा राष्ट्रनिनामिनः ।
 ३४ नयापनपवेचारः स राजा राजमत्तमः ॥ ३४
 स्वधर्मनिरता यस्य जना निपवनासिनः ।
 ३५ जमह्वतरता दान्ताः पाल्यमाना यथाविधि ॥ ३५
 वश्या यत्ता विनीताश्च न च सहर्षशीलिनः ।
 ३६ विषये दानरचयो नरा यस्य स पार्थिवः ॥ ३६
 न यस्य कृष्टं कपटं न माया न च मत्सरः ।
 ३७ विषये भूमिपालस्य तस्य धर्मः मनातनः ॥ ३७
 यः मत्सरोति जानानि श्रेयान्परहिते रतः ।
 ३८ मतां वत्मानुगम्यत्वागी म राजा स्वर्गमर्हति ॥ ३८
 यस्य चागम्य मन्त्राश्च नित्यं चैव कृताकृताः ।
 ३९ न प्रापन्ते हिरिपुभिः स राजा गज्यमर्हति ॥ ३९
 श्लोकद्वयं पुरा गीतं भार्गवेण महान्मना ।
 ४० जाग्रन्त्यात् राजचरिते नृपति प्रति भागत् ॥ ४०
 राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्या ततो धनम् ।
 ४१ गजन्यमति लोकैऽस्मिन्नुतो भार्या वृत्तो धनं ॥ ४१
 तत्राज्ये राज्यवामानां नान्या धर्मः मनातनः ।
 ४२ क्रमेण रक्षां तु विष्मष्टां रक्षा लोकस्य धारिणी ॥ ४२
 माचेतमेन मनुना श्लोकां चेमातुदाहतां ।
 ४३ गजधर्मेषु राजेन्द्र ताविदेरमनाः नृणु ॥ ४३
 पदेऽननुपयो जस्यद्विधा जस्यद्विधा ॥
 ४४ अप्रसक्तमाचार्यमनधीयानमृन्विजम् ॥ ४४
 अक्षिपानं गजानं भार्या पात्रियवादिनाम् ।
 ४५ ग्रामरामं च गोपालं पनरामं च नापिताम् ॥ ४५

भक्ष्याभक्ष्यं च राजेन्द्र दोषादोषं च नात्यजन् २०
 विपुते नरलोकेऽस्मिस्ततो ब्रह्म ननाश ह ।
 नाशाच्च ब्रह्मणो राजन्धर्मो नाशमथागमत् ॥२१॥
 नष्टे ब्रह्मणि धर्मे च देवान्नासमथागमन् ।
 ते व्रता नरशार्दूल ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ २२
 प्रपद्य भगवन्तं ते देवं लोकपितामहम् ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे दुःस्ववेगसमाहताः ॥ २३
 भगवन्नरलोकस्थं व्रतं ब्रह्म सनातनम् ।
 लोभमोहादिभिर्भावैस्ततो नो भयमाविशत् ॥२४॥
 ब्रह्मणश्च प्रणाशेन धर्मो व्यनशदीधर ।
 ततस्तु समतां याता मर्त्यैस्त्रिभुवनेधराः ॥ २५
 अधोभिवर्षास्तु वयं भौमास्तूर्ध्वप्रवर्षिणः ।
 क्रियान्युपरमात्तेषां ततोऽगच्छाम संशयम् ॥ २६
 अत्र निःश्रेयसं यन्नस्तद्भ्राजस्य पितामह ।
 स्वप्नसादात्समृत्योर्तो प्रभावो नो भवत्वयम् ॥२७॥
 तातुवाच सुरान्सर्वान्स्वयंभूर्भगवांस्ततः ।
 श्रेणोऽहं चिन्तयिष्यामिव्येतु वो भीः सुरोत्तमाः ॥
 ततोऽध्यायसहस्राणां शतं चक्रे स्वदुद्रिजम् ।
 यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवानुवर्णितः ॥ २९
 त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयंशुवा ।
 चतुर्यो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गुणः ॥ ३०
 मोक्षस्यास्ति त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः ।
 स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः ॥ ३१

नात्यजन्नुदुष्टं च सर्वं स्वीचकुरित्यर्थः ॥ २० ॥ ब्रह्म वेदः ।
 धर्मो यज्ञः ॥ २१ ॥ मर्त्यैः समतां याताः स्म । स्वाहाचमवाचन
 क्षीणाः स्म इत्यर्थः ॥ २५ ॥ हविर्षारोभिरुर्ध्वप्रवर्षिणः । तत-
 कागमानान्नासयाम इत्यर्थः ॥ २६ ॥ पृथगर्थः त्रिवर्गकलापे-
 क्षया विपरीतफलः । पृथग्गुणः त्रिवर्गसाधनापेक्षया विपरीत-
 साधनः ॥ ३० ॥ मोक्षस्य त्रिवर्गो धर्मादिरन्यो निष्पन्नः ।
 धर्मादिर्भेदश्च शलादिगुणप्रापान्यनिमित्त इत्यर्थः । दण्डस्तान
 साम्न् यजिजा वृद्धिस्वपत्तिना क्षयधोराणां च भवतीत्यादायैर्न
 स्थानमिति ॥ ३१ ॥ नीतिज्ञान्यदृष्टुणानन्द आत्मेति । आमा-
 विषाम् । नीतिबलाग्नजानां चित्तं दुःस्थितमपि सुस्थित
 भवति । कुदेशोऽपि शुद्धो भवति । कस्मिन्पि कृतं भवति ।
 उपायाः साधनानि । इत्य कृतिनिर्देशे प्रयोजनम् । महायाः
 गृहदादयः ॥ ३२ ॥ त्रयी धर्मशास्त्रः । आन्वीक्षिकी ज्ञान-
 शास्त्रः । धर्मो कृषिभित्तिरादिजीविकाशास्त्रः । सृष्टनीतिः

आत्मादेशश्च कालश्चाप्सुपायाः कृत्वमेव च ।
 सहायाः कारणं चैव पद्मर्गो नीतिज्ञः स्मृतः ॥
 त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्ता च भरतर्षभ ।
 दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ॥
 अमात्यलिप्ता प्रणिधी राजपुत्रस्य लक्षणम् ।
 चारश्च विविधोपायः प्रणिधिश्च पृथग्विधः ॥
 सामभेदः प्रदानं च ततो दण्डश्च पार्थिव ।
 उपेक्षा पञ्चमी चात्र कात्स्न्येन समुदाहृता ॥
 मन्त्रश्च वर्णितः कृत्वो मन्त्रभेदार्थ एव च ।
 विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य सिद्धयसिद्ध्योश्च यत्फलम् ॥
 संधिश्च त्रिविधाभिरन्यो हीनो मध्यस्तथोत्तमः
 भयसत्कारवित्तारण्यं कात्स्न्येन परिवर्णितम् ॥
 यात्राकालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः ।
 विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह ॥ ३
 आसुरश्चैव विजयः कात्स्न्येन परिवर्णितः ।
 लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधं चात्र वर्णितम् ॥ ३
 प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशुद्धितः ।
 प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यश्च बहुविस्तरः ॥ ४
 रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव ।
 विष्टिर्निवश्चराश्चैव देशिका इति चाष्टमः ।
 अङ्गान्येतानि कौरव्य प्रकाशानि चलस्य तु ॥४॥
 जद्ममाजद्ममाथोक्ताथूर्णयोगा विपादयः ।
 स्पर्शं चाभ्यवहार्यं चाप्युपांशुर्विविधः स्मृतः ॥४॥

पालनविद्या । एते धर्मादयस्तत्र ब्रह्मरुतसत्सहस्राण्ये
 दर्शिताः ॥ ३३ ॥ प्रणिधिर्गुप्तधारः । सच चारो विविधो
 पायः । ब्रह्मचार्यादिवेपथारी । एकैवमिन्द्रान्ये पृथग्पृथग्वेप
 ॥ ३४ ॥ सामादित्तुष्टयमुपेक्षा च पयगीलुपायाः ॥ ३५ ॥
 विभ्रमो भेदार्थं ॥ ३६ ॥ भयेन संधिहीनः । सत्कारेण सप्य-
 मः । वित्तप्रहणेनोत्तमः । सत्पत्रं संघिकारणं वर्णितम् ॥ ३७ ॥
 चतारो मित्रवृद्धिः मोक्षसंययश्च सन्त्य मित्रनाशः मोक्षहानिश्च
 परत्येति ॥ ३८ ॥ आसुरो विजयः सान्तिके गतः । पञ्चवर्ग-
 ऽसालाराद्रुर्गोणि यत् मोक्षाय पञ्चमः । विविधमुपगमन्यमा-
 धमभेदेन ॥ ३९ ॥ दण्डः भेदा ॥ ४० ॥ विष्टिर्निष्टिष्टीना
 भारयाहाः । चाराधाराः । देशिका उपदेशारो गुरवः ॥ ४१ ॥
 जङ्गमा महावृष्टिधारिणाः । अजंगमाः रणशक्तिधारिणः ॥ ४२ ॥
 मन्त्रादौ । अभ्यवहार्यं दण्डादौ । उपांशुर्निगागारिणिति निविधो
 विपयोगहो दण्डः ॥ ४२ ॥

उपार्जनं च द्रव्याणां परमर्म च तानि पद ॥६७
 लब्धस्य च प्रशमनं सतां चैवाभिपूजनम् ।
 विद्वद्भिरेकीभावश्च जपहोमविधिज्ञता ॥ ६८
 मङ्गलालम्भनं चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया ।
 आहारयोजनं चैव नित्यमास्तिक्यमेव च ॥ ६९
 एकेन च यथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरा गिरः ।
 उत्तमानां समाजानां क्रियाः केतनजास्तथा ॥ ७०
 प्रत्यक्षाथ परोक्षाथ सर्वाधिकरणेष्वथ ।
 वृत्तेर्भरतशार्दूल नित्यं चैवान्वेषक्षणम् ॥ ७१
 अदण्ड्यत्वं च विप्राणां युक्त्या दण्डनिपातनम् ।
 अनुजीवी स्वजातिभ्यो गुणैभ्यश्च समुद्भवः ॥ ७२
 रक्षणं चैव पौराणां राष्ट्रस्य च विवर्धनम् ।
 मण्डलस्था च या चिन्ता राजन्द्वादशराजिका ॥ ७३
 द्विसप्ततितमितिश्चैव प्रोक्ता या च स्वयंश्रुवा ।
 देशजातिकुलानां च धर्माः समनुवर्णिताः ॥ ७४
 धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्णिताः ।
 उपायाश्चार्थलिप्सा च विविधा भूरिदक्षिण ॥ ७५
 मूलकर्मक्रिया चात्र मागायोगश्च वर्णितः ।
 दूषणं स्रोतसां चैव वर्णितं च स्थिराम्भसाम् ॥ ७६
 यैर्यैरुपायैर्लोकैस्तु न चलेदार्यवर्त्मनः ।
 तत्सर्वं राजशार्दूल नीतिशास्त्रैः भिवर्णितम् ॥ ७७
 एतत्कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान्प्रभुः ।
 देवानुवाच संहृष्टः सर्वाञ्छक्रपुरोगमान् ॥ ७८
 उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च ।
 नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाषिता ॥ ७९
 दण्डेन सहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका ।
 निग्रहानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति ॥ ८०
 दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः ।
 दण्डनीतिरितिख्याता त्रीँह्लोकानवपत्स्यते ॥ ८१

तानि इत्यादि पद गणयः पद्यः पृथ्वी वासो दास्यादि
 षाधनमिति ॥ ६७ ॥ मङ्गलं स्वर्णादिकं तस्यालम्भनं
 रसतः । प्रतिक्रिया अलकरणम् ॥ ६९ ॥ एकस्यानुत्पानप्र-
 कारः । केतनजाः गृहजाः । क्रियाः ध्वजारोहणाद्याः ॥ ७० ॥
 अधिकरणेषु जनोपवेदानरथानेषु नत्यरारिषु ॥ ७१ ॥ जातितो
 गुणतश्च समुद्रयो मान्यवम् ॥ ७२ ॥ द्वादशानां राज्ञां गमूरो
 द्वादशराजिका । मध्यमस्य त्रिविधीधनुर्दिधु पत्तारोडरय-

पाङ्गुण्यगुणसारैषा स्थास्यत्यग्रे महात्मसु ।
 धर्मार्थकाममोक्षाश्च सकला ह्यत्र शब्दिताः
 भीष्म उवाच ।
 ततस्तां भगवानीतिं पूर्वं जग्राह शंकरः ।
 बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थाणुरुमापतिः ॥ ८३
 अनादिनिधनो देवश्चैतन्यादिसमन्वितः ।
 ज्ञानानि च वशे यस्य तारकादीन्यशेषतः ॥ ८४
 अणिमादिगुणोपेतमैश्वर्यं न च कृत्रिमम् ।
 तुष्यर्थं ब्रह्मणः पुत्रो ललाटादुत्थितः प्रभुः ॥ ८५
 अरुदत्सखनं घोरं जगतः प्रभुरव्ययः ।
 जायमानः पिता पुत्रे पुत्रः पितरि चैव हि ॥ ८६
 बुद्धिं विश्वसृजे दत्त्वा ब्रह्माण्डं येन निर्मितम् ।
 यस्मिन्हिरण्मयो हंसः शकुनिः समपद्यत ॥ ८७
 कर्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 स देवः सर्वभूतानां महादेवः सनातनः ।
 असंख्यातसहस्राणां रुद्राणां स्थानमव्ययम् ॥ ८८
 युगानामायुषो हासं विज्ञाय भगवाञ्शिवः ।
 संचिक्षेप ततः शास्त्रं महास्त्रं ब्रह्मणा कृतम् ॥ ८९
 वैशालाक्षमिति प्रोक्तं तदिन्द्रः प्रत्यपद्यत ।
 दशाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्यो महातपाः ॥ ९०
 मधवानपि तच्छास्त्रं देवात्प्राप्य महेश्वरात् ।
 प्रजानां हितमन्विच्छन्संचिक्षेप पुरंदरः ॥ ९१
 सहस्रैः पञ्चभिस्तात यदुक्तं वाहुदन्तकम् ।
 अध्यायानां सहस्रैस्तु त्रिभिरेव बृहस्पतिः ।
 संचिक्षेपेश्वरो बुद्ध्या बार्हस्पत्यं यदुच्यते ॥ ९२
 अध्यायानां सहस्रेण काव्यः संक्षेपमब्रवीत् ।
 तच्छास्त्रममितमज्ञो योगाचार्यो महायशाः ॥ ९३
 एवं लोकानुरोधेन शास्त्रमेतन्महर्षिभिः ।
 संक्षिप्तमायुर्विज्ञाय लोकानां हासि पाण्डव ॥ ९४

तेभ्योऽपरे चत्वारो मित्राणि तेभ्यः परे चत्वार उदासीना
 इति ॥ ७३ ॥ हे भूरिदक्षिण ॥ ७५ ॥ मूलमंशुं योसागदि-
 करानि कृष्यादीनि तेषां क्रिया करणप्रकारः ॥ ७६ ॥ नीयते
 पुरार्यकत्रय इदं जगत् दण्डं नयति प्रणयति धनया
 या येति वा ॥ ८१ ॥ प्रजानामायुषः इति शः पाठः । संक्षेप-
 संक्षिप्तं इत्यन्तरं ॥ ८९ ॥ वैशालाक्षं वाहुदन्तकं बार्ह-
 स्पत्यमित्युपेतारसंक्षिप्तदण्डनीतिमन्वनामानि ॥ ९० ॥

देवाः समागम्य विष्णुमुतुः प्रजापतिम् ।
 ओऽहति मत्स्यैः श्रेष्ठ्यं वै तं समादिश ॥१५
 ततः संचिन्त्य भगवान्देवो नारायणः प्रभुः ।
 तज्जमं वै विरजसं सोऽभ्रजन्मानसं सुतम् ॥ १६
 विरजास्तु महाभागः प्रभुत्वं भुवि नैच्छत ।
 न्यासायैवामवहुद्धिः प्रणीता तस्य पाण्डव ॥ १७
 कीर्तिमांस्तस्य पुत्रोऽभूत्सोऽपि मर्त्याधिकोऽभवत् ।
 कर्दमस्तस्य तु सुतः सोऽप्यतप्यन्महत्तपः ॥ १८
 प्रजापतेः कर्दमस्य त्वनद्गो नाम वीर्यवान् ।
 प्रजा रक्षयिता माधुर्दण्डनीतिविद्यारदः ॥ १९
 अनङ्गपुत्रोऽतिबलो नीतिमानभिगम्य वै ।
 मतिपेदे महागज्यमथेन्द्रियवशोऽभवत् ॥ २०
 'भाष्य नारीं महाभागां रूपिणीं काममोहितः ।
 सांभान्येन च संपन्नां गुणधानुत्तमां सतीम्' २०१
 मृत्योस्तु दुहिता गजन्मुनीया नाम नामतः ।
 प्रख्याता त्रिपु लोकेषु या मा येनमजीजनत् २०२
 तं प्रजासु विधर्माणं गगद्रेषवशानुगम् ।
 मत्प्रभूतः कुशजगुरुप्रयो ब्रह्मवादिनः ॥ २०३
 ममन्पुद्गधिषं चोग्मृषयन्तस्य भारत ।
 ततोऽस्य विहृतो जज्ञे ऋष्यकः पुरुषोऽशुचिः २०४
 दग्धस्फुणाप्रतीकाशो रक्ताक्षः कृष्णमूर्धजः ।
 निर्पादित्वेयमनुमन्मृषयो ब्रह्मवादिनः ॥ २०५
 तन्नादिपादाः संभृताः शूराः शैलपनाश्रयाः ।
 ये पान्थे विन्ध्यनिलया म्लेच्छाः शनमहम्भयः ॥
 भूपोऽस्य दधिषं पाणिं ममन्पुमे महर्षयः ।
 गतः पुरुष उत्पद्यो रूपेणैन्द्र इवापरः ॥ २०७
 कवची पदनिर्दिशः सशरः सशरगमनः ।
 पेदवेदाद्रिर्षिर्धर धनुर्देव पाण्डवः ॥ २०८
 गे दृशनीनिः सरता धिता गजक्षरगमम् ।
 गतस्तु प्राञ्जलिर्नयो महर्षीमानुसरा इ ॥ २०९
 युग्दना मे ममन्पद्मा वृद्धिर्माधेदनिर्ता ।
 भनया किं मया वार्यं मन्मे मरेन संगत ॥११०

यन्मां भवन्तो वक्ष्यन्ति कार्यमर्थममन्वितम् ।
 तदहं वः करिष्यामि नात्र कार्या विचारणा ॥१११
 तमृनुस्तत्र देवास्ते ते वैव परमर्षयः ।
 नियतो यत्र धर्मो वै तमशङ्कः समाचर ॥ ११२
 प्रियाप्रिये परित्यज्य ममः सर्वेषु जन्तुषु ।
 कामं क्रोधं च लोभं च मानं चोत्सृज्य दूरतः ११३
 यत्र धर्मात्प्रविचलेद्भोके कथन मानवः ।
 निग्राहस्वे स्वाहुभ्यां श्रद्धद्वर्ममवेक्षता ॥ ११४
 प्रतिज्ञां चाधिरोहस्य मनसा कर्मणा गिरा ।
 पालयिष्याम्यहं भूमिं ब्रह्म इत्वेव चामकृन् ॥११५
 यथात्र धर्म इत्युक्तो दण्डनीतिव्यपाश्रयः ।
 तमशङ्कः करिष्यामि स्वशो न कदाचन ॥११६
 अदृष्ट्या मे द्विजाभेति प्रतिजानीष्य चाभिमो ।
 लोकं च मंकरानकृन्त्यं व्राताऽस्मीति परंतप ॥११७
 वैन्यमन्तस्मानुवाच देवानृषिपुत्रोगमान् ।
 ब्राह्मणा मे महायाधेदेवमन्तु सुर्षभाः ॥ ११८
 एवमस्त्विति वैन्यस्तु तेषुक्तो ब्रह्मवादिभिः ।
 पुत्रेधाश्रामवत्तस्य शुक्रो ब्रह्ममयो निधिः ॥११९
 मन्त्रियो बालगिन्याथ माग्मत्स्यो गणमत्था ।
 महर्षिर्भगवान्गर्गस्तस्य गांवन्मरोऽभवत् ॥ १२०
 आन्मनाऽष्टम इत्वेव श्रुतिर्षां पग नृपु ।
 उत्पन्नो यन्दिनो चास्य तन्पुंसो गतमागर्षो ॥१२१
 तयोः प्रीतो ददौ राजा पृथुरेन्यः प्रतापवान् ।
 अन्यदंशं मृताय मगधं मागधाय च ॥ १२२
 गमतां पशुधापाथ म मन्पुद्गदादयन् ।
 पैपम्यं हि परं भूमिगिनि नः परमा धुनिः ॥ १२३
 मन्पुद्गेषु मरुेषु विषमा ज्ञापने मदी ।
 उजहार गतोऽप्यनः शिन्दात्रानान्ममन्मगः ॥१२४
 धनुष्कोश्या महागज तेन शैला विमर्दिताः ।
 म विष्णुना च देवेन शक्रेण विकुर्षः मह ।
 कृषिमिध प्रजापान्ये ब्रह्मना पाभिरोचिनः ॥१२५
 गे माधानृषिर्ता भ्रेत्रे ग्नान्यादाव पाण्डव ।

११५ ओऽहति मत्स्यैः श्रेष्ठ्यं वै तं समादिश ॥ १५

११५ ओऽहति मत्स्यैः श्रेष्ठ्यं वै तं समादिश ॥ १५

सखानां सर्ववीजानामेषा सांवत्सरी भृतिः ॥२८
 न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशुनिति ।
 वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथंचन ॥ २९
 शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ।
 प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत् ॥ ३०
 तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते ।
 तेषां शुश्रूषणाच्चैव महत्सुखमवाप्नुयात् ॥ ३१
 शूद्र एतान्परिचरेन्नान्यर्णाननमूयकः ।
 संचयांश्च न कुर्वीत जातु शूद्रः कथंचन ॥ ३२
 पापीयान्हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्वरीयसः ।
 राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः ॥३३
 तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
 अवश्यं भरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते ॥ ३४
 कुत्रं वेष्टनमौशीरमुपानव्यजनानि च ।
 यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे ॥ ३५
 अधार्याणि विशीर्णानि वसनानि द्विजातिभिः ।
 शूद्रायैव प्रदेयानि तस्य धर्मधनं हि तत् ॥ ३६
 यंच कश्चिद्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुरात्रजेत् ।
 कल्प्यां तेन तु तस्याहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः ॥३७
 देयः पिण्डोऽनपत्याय भर्तव्यो वृद्धदुर्बलौ ।
 शूद्रेण तु न हातव्यो भर्ता कस्यांचिदापदि ॥ ३८
 अतिरेकेण भर्तव्यो भर्ता द्रव्यपरिक्षेपे ।
 न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्तृहार्यधनो हि सः ॥ ३९
 उक्तस्त्रयाणां वर्णानां यज्ञस्त्रय्येव भारत ।

भागं धनिकाद्वरेत् । गवयादिशूद्रवाणिज्ये लाभात्सप्तममेव । सुरे
 पशुविशेषसुरे महामूत्रे कला पोडशो भाग इत्यर्थः ॥२७॥ एवं
 सखानामपि सप्तममेवांशं हरेत् ॥२८॥ कुर्वीत संचयानित्यपठ-
 प्यते ॥ ३३ ॥ यातयामानि भुक्तभोगानि जीर्णोशीतियावन्
 ॥३५॥ द्विजातीनां मध्ये य वृत्तिरिति । तेन द्विजातिनां ॥३५॥
 अतिरेकेण खकुटुम्बपोषणादाधिवचनेन । भर्ता पोष्टा ॥३९॥ पाक-
 यज्ञैः शुद्रयज्ञैः । अत्रतवान् श्रीतत्रतोपायहीनः ॥ ४१ ॥ सद्-
 खाणां च त लक्ष पूर्णपात्राणि । शूद्रः पैलवर्णो नामेति ख. द. पाठः
 ॥ ४२ ॥ सर्ववर्णानां व्रवणिकानां यो यज्ञः स तस्यैव शूद्रस्यैव
 भवति तस्य तस्यैवकत्यात् ॥ ४३ ॥ घट्टयः संतानानि तेन
 सर्वेषां वर्णानां ब्राह्मणजवादादस्यैव शूद्रस्यापि यज्ञेऽधिकार इत्यर्थः
 ॥ ४५ ॥ यद्गृह्ये तस्ते तव परं हितम् । वर्णः सशूद्रः । सर्व-
 यज्ञाः धीताः स्यातांश्च न काम्यया खभाहारसंयज्यन्त इति

खाहाकारवपदकारौ मन्त्रः शूद्रे न विद्यते ॥ ४०
 तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्यजेतात्रतवान्स्वयम् ॥ ४१
 पूर्णपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम् ॥ ४२
 शूद्रः पैलवर्णो नाम सहस्राणां शतं ददाति ।
 ऐन्द्रामेन विधानेन दक्षिणामिति नः श्रुतम् ॥४३
 यतो हि सर्ववर्णानां यज्ञस्तस्यैव भारत ॥ ४४
 अग्रे सर्वेषु यज्ञेषु श्रद्धायज्ञो विधीयते ।
 दैवतं हि महच्छूद्रा पवित्रं यजतां च यत् ।
 दैवतं हि परं विप्राः स्वेनस्वेन परस्परम् ॥ ४५
 अयजन्निह सत्रैस्ते तैस्तैः कामैः समाहिताः ।
 संसृष्टा ब्राह्मणैरेव त्रिषु वर्णेषु सृष्टयः ॥ ४६
 देवानामपि ये देवा यद्भूयुस्ते परं हितम् ।
 तस्माद्द्वेषैः सर्वयज्ञाः संसृज्यन्ते न काम्यया ॥४६
 ऋग्यजुःसामवित्पूज्यो नित्यं स्याद्देववद्विजः ।
 अनुग्यजुरसामा च प्राजापत्य उपद्रवः ।
 यज्ञो मनीषया तात सर्ववर्णेषु भारत ॥ ४७
 नास्य यज्ञकृतो देवा ईहन्ते नेतरे जनाः ।
 ततः सर्वेषु वर्णेषु श्रद्धायज्ञो विधीयते ॥ ४८
 स्यं दैवतं ब्राह्मणः स्वेन नित्यं
 परान्वर्णानयजन्नैवमासीत् ।
 अधरो वितानस्तवथ तत्र सृष्टो
 न ब्राह्मणस्त्रिषु वर्णेषु राजन् ॥ ४९
 तस्माद्द्वेषां ऋजवो ज्ञातिवर्णाः
 संसृज्यन्ते तस्य विकार एव ।

पूर्वसोपसंहारः ॥ ४९ ॥ द्विजवर्णिकः पूज्यः । शूद्रेण उपद्र-
 वतीति तस्मिन्प्राजापतिवत्पादयो दासः शूद्रः स वेदहीनोऽपि
 प्राजापत्यः प्रजापतिदेवताकः । यथामेवो ब्राह्मण ऐन्द्रः क्षत्रि-
 यस्तुद्रः । तथाच मानसो देवतोद्देशेन इत्यात्मगतमेकं यज्ञे सर्वे
 वर्णा अधिष्ठितवन्त इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ अस्य मानसयज्ञस्यैव
 इतरे जनाश्च न ईहन्ते इति न षापितु श्रद्धात्पत्तारसर्वेष्यस्य
 यज्ञे भागं कामयन्त इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ब्राह्मणव्रयाणामपि
 वर्णानां स्वमसाधारण दैवतमतः कारणात् स्वे आत्मीया
 ब्राह्मणाः पराम्बर्णानुद्दिश्य नायजन्ति नैवाऽऽतीदित्वय-
 जन्नेव यानं कृतवन्तएव ॥ ४९ ॥ सर्वेऽपि वर्णा ऋजवः
 साधवएव यज्ञसंयोगात् । एव धर्मसाम्येऽपि ज्ञातिसाम्यं
 नास्तीत्यासंनयाद् । ज्ञातिवर्णा अपि क्षत्रियवैश्यशूद्रास्तस्य
 साधारणस्य विकारे क्षत्रियवैश्यशूद्रास्तस्य मूर्धाभिधित्वादी

१५ एकं माम यजुःकृष्टुगेका
 १६ निप्रथको निथये तेषु सृष्टः ॥ ५०
 अत्र गाथा यत्रगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
 वैराजानमानां राजेन्द्र मुनीनां यष्टुमिच्छताम् ॥ ५१
 उदितेऽनुदिते वाऽपि श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 वादि जुहोति धर्मेण श्रद्धा वै कारणं महत् ॥ ५२
 यत्स्कन्धमस्य तत्पूर्वं यदस्कन्धं तदुत्तरम् ।
 वृह्नि यत्रस्थाणि नानाकर्मफलानि च ॥ ५३
 तानि यः संपजानाति ज्ञाननिथयनिधितः ।

द्विजातिः श्रद्धयोपेतः स यष्टुं पुष्टपोऽर्हति ॥ ५४
 स्नेहो वा यदि वा पापो यदि वा पापवृत्तमः ।
 यष्टुमिच्छति यज्ञं यः माधुमेज वदन्ति तम् ॥ ५५
 ऋषयस्तं प्रशंसन्ति माधु चैतदमंशयम् ।
 मर्यादा मर्यादा वर्षणैष्टव्यमिति निर्णयः ॥ ५६
 न हि यज्ञममं किञ्चिदपि लोकेषु विद्यते ।
 तस्माद्यष्टव्यमित्याहुः पुष्टपेणानुश्रुता ।
 श्रद्धापवित्रमाश्रित्य यथाशक्ति यथेच्छया ॥ ५७

॥ इति श्रीमद्भागवतस्य शान्तिपरनि राजधर्मपर्ययि एकोनपत्तिमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

पट्टिनमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

भीष्मस्य युधिष्ठिरस्य भावमपचतुष्टयधर्मकथा ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
 आश्रमाणां महाबाहो शृणु मत्प्रपराक्रम ।
 चतुर्णामपि नामानि कर्माणि च युधिष्ठिर ॥ १
 धानप्रस्थं भैक्षचर्यं गार्हस्थ्यं च महाश्रमम् ।
 ब्रह्मचर्याश्रमं प्रादुशतुष्यं ब्रह्मणेरितम् ॥ २
 षडारम्भमंश्वारं द्विजातिस्त्वमवाप्य च ।
 आपानादीनि कर्माणि माप्य वेदानधीत्य च ॥ ३
 गदागो वाऽप्यटारो वा विनीतः संयतेन्द्रियः ।
 धानभस्माश्रमं गच्छेत्तत्तृप्त्यो गृहाश्रमात् ॥ ४
 तत्राण्यपचतुष्टयाणि समधीत्य न धर्मसिन् ।
 ऊर्गताः प्रजा हिन्या गच्छत्यधर्मा मताम् ॥ ५
 गान्धेय निमित्तानि मुनीनामूर्गताम् ।

कर्तव्यानीह विभ्रण राजभद्रार्ता विपथिता ॥ ६
 चरितब्रह्मचर्यस्य ज्ञानाणस्य विद्यापते ।
 भैक्षचर्याम्वर्षीकारः प्रशान्तो देहमोक्षणे ॥ ७
 यत्राममितशायी स्थानिगभिरतिरेतनः ।
 यथोपलब्धजीवी स्थान्मुनिर्दानो जितेन्द्रियः ॥ ८
 निगशीनिर्नमस्कारो निर्मांगो निविश्याग्नौ ।
 विमः क्षेमाश्रमं प्राप्नो गच्छत्यधर्मा मताम् ॥ ९
 अर्पीत्य वेदान्कृतमरिहृत्यः
 संतानमुत्पाद्य गुणानि सुरजा ।
 समाहितः प्रारंभुधरं न
 गार्हस्थ्यधर्मं मुनिधर्मतुष्टम् ॥ १०

१५ एकं माम यजुःकृष्टुगेका
 १६ निप्रथको निथये तेषु सृष्टः ॥ ५०
 अत्र गाथा यत्रगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
 वैराजानमानां राजेन्द्र मुनीनां यष्टुमिच्छताम् ॥ ५१
 उदितेऽनुदिते वाऽपि श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 वादि जुहोति धर्मेण श्रद्धा वै कारणं महत् ॥ ५२
 यत्स्कन्धमस्य तत्पूर्वं यदस्कन्धं तदुत्तरम् ।
 वृह्नि यत्रस्थाणि नानाकर्मफलानि च ॥ ५३
 तानि यः संपजानाति ज्ञाननिथयनिधितः ।

द्विजातिः श्रद्धयोपेतः स यष्टुं पुष्टपोऽर्हति ॥ ५४
 स्नेहो वा यदि वा पापो यदि वा पापवृत्तमः ।
 यष्टुमिच्छति यज्ञं यः माधुमेज वदन्ति तम् ॥ ५५
 ऋषयस्तं प्रशंसन्ति माधु चैतदमंशयम् ।
 मर्यादा मर्यादा वर्षणैष्टव्यमिति निर्णयः ॥ ५६
 न हि यज्ञममं किञ्चिदपि लोकेषु विद्यते ।
 तस्माद्यष्टव्यमित्याहुः पुष्टपेणानुश्रुता ।
 श्रद्धापवित्रमाश्रित्य यथाशक्ति यथेच्छया ॥ ५७

स्वदारतुष्टस्त्वृतुकालगामी
 नियोगसेवी न शठो न जिह्वः ।
 मिताशनो देवरतः कृतज्ञः
 सत्यो मृदुश्चानुशंसः क्षमावान् ॥ ११
 दान्तो विधेयो ह्यव्यकन्याममत्तो
 ह्यन्नस्य दाता सततं द्विजेभ्यः ।
 अमत्सरी सर्वलिङ्गप्रदाता
 वैताननित्यश्च गृहाश्रमी स्यात् ॥ १२
 अथात्र नारायणगीतमाहु-
 र्महर्षयस्तात महानुभावाः ।
 महार्थमत्यन्ततपःप्रयुक्तं
 तदुच्यमानं हि मया निबोध ॥ १३
 सत्यार्जवं चातिथिपूजनं च
 धर्मस्तथार्थश्च रतिः स्वदारैः ।
 निषेवितव्यानि सुखानि लोके
 ह्यस्मिन्परं चैव मतं भवेत्तत् ॥ १४
 भरणं पुत्रदाराणां वेदानां चानुपालनम् ।

सेवतामाश्रमं श्रेष्ठं वदन्ति परमर्षयः ॥
 एवं हि यो ब्राह्मणो यज्ञशीलो
 गार्हस्थ्यमध्यावसते यथावत् ।
 गृहस्थवृत्तिं प्रविगाह्य सम्य-
 वस्वर्गे विशुद्धं फलमश्नुते सः ॥ १६
 तस्य देहं परित्यज्य इष्टकामाक्षया मताः ।
 आनन्त्यायोपकल्पन्ते सर्वतोक्षिशिरोमुखाः ॥ १७
 वसन्नेको जपनेकः सर्वान्नेदान्युधिष्ठिर ।
 एकस्मिन्नेव चाचार्ये शुश्रूषुर्मलपङ्कवान् ॥ १८
 ब्रह्मचारी व्रती नित्यं नित्यं दीक्षापरो वशी ।
 'गुरुच्छ्यायानुगो नित्यमधीयानः सुयञ्जितः ।'
 अविचाल्यव्रतोपेतं कृत्यं कुर्वन्वसेत्सदा ॥ १९
 शुश्रूषां सततं कुर्वन्गुरोः संप्रणमेत च ।
 पदकर्मस्वनिवृत्तश्च न प्रवृत्तश्च सर्वज्ञः ॥ २०
 नाचरत्यधिकारेण सेवेत द्विपतो न च ।
 एषोऽऽश्रमपदस्तात ब्रह्मचारिण इष्यते ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

एकपष्टिनमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

युधिष्ठिरं प्रति भीष्मेण ब्राह्मणधर्मकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 पुनः शिवान्महोदकान्हिंसांल्लोकसंमतान् ।
 ब्रूहि धर्मान्मुखोपायान्मद्विधानां सुखावहान् ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 ब्राह्मणस्य तु चत्वारस्त्वाश्रमा विहिताः प्रभो ।
 वर्णास्तान्नानुवर्तन्ते त्रयो भारतसत्तम ॥ २
 उक्तानि कर्माणि बहूनि राज-
 न्स्वर्ग्याणि राजन्यपरायणानि ।

शास्त्रस्य सर्वस्य विधौ स्मृतानि
 क्षात्रे हि सर्वं विहितं यथावत् ॥ ३
 क्षात्राणि वैश्यानि च सेवमानः
 शौद्राणि कर्माणि च ब्राह्मणः सन् ।
 असिंल्लोके निन्दितो मन्दचेताः
 परे च लोके निरयं प्रयाति ॥ ४
 या संज्ञा विहिता लोके दासे शुनि धुके पशौ ।
 विकर्मणि स्थिते विप्रे तां संज्ञां कुरु पाण्डव ॥ ५
 पदकर्मसंप्रवृत्तस्य आश्रमेषु चतुर्ष्वपि ।

॥ ७ ॥ शठो धूर्तः । जिह्वाः कुटिलः ॥ ११ ॥ विधेयः गृहशास्त्र-
 क्षापालकः । अमत्सरीः व्यसितः । सर्वेभ्यो लिङ्गयुक्तेभ्य आप्र-
 मेभ्यः प्रदाताऽऽनादे । लिङ्गप्रदातेति मध्यमपदलोपी समासः ।
 वैतान धीतश्चर्म तन्न नित्यः ॥ १२ ॥ कामाः अक्षया इति

च्छेदः । सचिरार्पः । सर्वतोक्षिशिरोमुखा इत्यनेन वन्नयत्र
 देशे काले वा योग्य संस्मरयति तत्सर्वं सद्य उपतिष्ठतीत्यर्थः
 ॥ १७ ॥ पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
 पदकर्मणि प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यान धारणा तर्कः

६ शर्मोपपन्नस्य तद्गतस्य कृतात्मनः ॥
 ७ अस्य विशुद्धस्य तपस्यभिरतस्य च ।
 निराश्रितो वदान्यस्य लोका यक्षरसंज्ञिताः ॥ ७
 यो यस्मिन्कुरुते कर्म यादृशं येन यत्र च ।
 तादृशं तादृशेनैव सगुणं प्रतिपद्यते ॥
 ८ इच्छया कृपिवशित्वेन जीवसंजीवनेन च ।

६ वेत्तुमर्हसि राजेन्द्र स्वाध्यात्मगुणितेन च ॥ ९
 कालसंचोदितः काले कालपर्यायनिधितः ।
 उत्तमाद्यममध्यानि कर्माणि कुरुतेऽवशः ॥ १०
 अन्तवन्ति प्रदानानि परं श्रेयस्कराणि च ।
 ८ स्वकर्मविहितो लोको यक्षरः सर्वतोमुखः ॥ ११

॥ इति श्रीमन्महाभारते ज्ञानितर्पणि राजधर्मपर्वणि एकप्रश्नितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

द्विपट्टिनमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

भीष्मस्य पुषिर्द्विपट्टिनः प्राज्ञस्यस्यायधर्मकथनम् ॥ १ ॥ तथा दशप्रियादिधर्मकथनपूर्वकं राजधर्मप्रसंगनम् ॥ २ ॥

भीष्म उवाच ।

ज्याकर्षणं शत्रुनिषर्हणं च
 कृपिवर्षणज्या पशुपालनं च ।
 शुश्रूषणं चापि तथाऽर्थदेतो-
 रकार्यमेतन्परमं द्विजस्य ॥ १
 मेघ्यं तु ब्रह्म पदकर्म गृहस्थेन मर्त्तापिणा ।
 कृतकृत्यस्य चारण्ये वागो विप्रस्य शस्यते ॥ २
 राजमेघ्यं कृपिधनं जीवनं च यणिज्यया ।
 फौटिन्यं फौलदेयं च ब्राह्मणस्य विगर्हितम् ॥ ३
 शूद्रो गजन्भवति ब्रह्मवन्तु-
 र्दशाश्रितो यश्च धर्माद्विप्रेतः ।
 श्रुत्वापतिः पिशुनो नवनेन
 श्राममेष्यो यश्च भयं द्विपरमां ॥ ४
 'गुर्वंविधोः प्राज्ञस्यः फौट्येन्द्र
 श्रुत्वापतो यो भवेन्मन्दचेताः ।'
 जपन्वेदान्तप्रबंधापि गजन्
 ममः शूद्रार्थमवस्थापि भोग्यः ।

एते सर्वे शूद्रममा भवन्ति
 राजभेतान्यर्जयेदेवकृत्ये ॥ ५
 निर्मर्याद्रे चारुछटे शूत्रशूचां
 हिंसाकामे त्यक्तवृत्तम्वधमे ।
 ह्ययं कृत्यं याति चान्यानि गजन्
 देयान्यदेयानि भवन्ति तस्मिन् ॥ ६
 तस्माद्दमो विहितो ब्राह्मणस्य
 दमः शौचं चाजयं चापि गजन् ।
 तथा विप्रसाश्रमाः सर्व एव
 पुत्रा गजन्मदणा मंनिगृष्टाः ॥ ७
 यः स्वादान्नः सोमपाधार्यर्थात्
 नाशुक्रोक्तः सन्सहोऽपि यथाऽहम् ।
 शत्रुर्मुद्गुरन्ममः धमावान्
 म ये विप्रो नेतरः पापहर्मा ॥ ८
 विप्रं वैश्यं गजपुत्रं च गजन्
 लोकाः सर्वे मंत्रिणा धर्मरामाः ।
 नन्नादृणांज्ञानविषमेषु मन्त्रा-
 उतुं विष्णुर्नेत्यति चान्द्रपुत्र ॥ ९

१ शर्मोपपन्नस्य तद्गतस्य कृतात्मनः ॥ ६
 ७ अस्य विशुद्धस्य तपस्यभिरतस्य च ।
 निराश्रितो वदान्यस्य लोका यक्षरसंज्ञिताः ॥ ७
 यो यस्मिन्कुरुते कर्म यादृशं येन यत्र च ।
 तादृशं तादृशेनैव सगुणं प्रतिपद्यते ॥
 ८ इच्छया कृपिवशित्वेन जीवसंजीवनेन च ।

६ वेत्तुमर्हसि राजेन्द्र स्वाध्यात्मगुणितेन च ॥ ९
 कालसंचोदितः काले कालपर्यायनिधितः ।
 उत्तमाद्यममध्यानि कर्माणि कुरुतेऽवशः ॥ १०
 अन्तवन्ति प्रदानानि परं श्रेयस्कराणि च ।
 ८ स्वकर्मविहितो लोको यक्षरः सर्वतोमुखः ॥ ११

लोकधायं सर्वलोकस्य न स्वा-
 चातुर्वर्ण्यं वेदवादाश्च न स्युः ।
 सर्वाश्रेण्याः सर्वलोकक्रियाश्च
 सद्यः सर्वे चाश्रमाश्चैव न स्युः ॥ १०
 यश्च त्रयाणां वर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनम् ।
 कर्तुमाश्रमदृष्टांश्च धर्मास्ताञ्छृणु पाण्डव ॥ ११
 शुश्रूषोः कृतकार्यस्य कृतसंतानकर्मणः ।
 अभ्यनुज्ञाप्य राजानं शूद्रस्य जगतीपते ॥ १२
 अल्पान्तरगतस्यापि देशधर्मगतस्य वा ।
 आश्रमा विहिताः सर्वे वर्जयित्वा निराशिपम् ॥ १३
 मैक्षचर्यां नचैवाहुस्तस्य तद्वर्मादिनः ।
 तथा वैश्यस्य राजेन्द्र राजपुत्रस्य चैव हि ॥ १४
 कृतकृत्यो वयोतीतो राज्ञः कृतपरिश्रमः ।
 वैश्यो गच्छेदनुज्ञातो नृपेणाश्रमसंश्रयम् ॥ १५
 वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्राणि चानघ ।
 संतानादीनि कर्माणि कृत्वा सोमं निपेच्य च ॥ १६
 पालयित्वा प्रजाः सर्वा धर्मेण वदतांवर ।
 राजमूयाश्चमेधादीन्मखानन्यांस्तथैव च ॥ १७
 आनयित्वा यथान्यायं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणः ।
 संग्रामे विजयं प्राप्य तथाऽल्पं यदि वा बहु ॥ १८
 स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पाण्डव ।
 अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्रियं क्षत्रियर्षभ ॥ १९
 अर्चयित्वा पितृञ्छ्राद्धैः पितृयज्ञैर्यथाविधि ।
 देवान्यज्ञैर्ऋषीन्वेदैरर्चयित्वा तु यत्नतः ॥ २०
 अन्तकाले च संग्रामे य इच्छेदाश्रमान्तरम् ।
 सोऽनुपूर्व्याश्रमान् राजन्नात्वा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २१
 राजपित्वेन राजेन्द्र मैक्षचर्याद्यसेवया ।
 अपेतगृहधर्मापि चरेद्धीवितकाम्यया ॥ २२
 न चैतन्नैष्ठिकं कर्म त्रयाणां भूरिदक्षिण ।
 चतुर्णां राजशार्दूल प्राहुराश्रमवासिनाम् ॥ २३

चाहायत्तं क्षत्रियैर्मनवानां
 लोकश्रेष्ठं धर्ममासेवमानैः ।
 सर्वे धर्माः सोपधर्मास्त्रयाणां
 राज्ञो धर्मं नीतिशास्त्रे शृणोमि ॥ २४
 यथा राजन्हस्तिपदे पदानि
 संलीयन्ते सर्वसत्वोद्भवानि ।
 एवं धर्मान् राजधर्मेषु सर्वान्
 सर्वावस्थानसंग्रलीनात्रिबोध ॥ २५
 अल्पाश्रयानल्पफलान्वदन्ति
 धर्मानन्धान् धर्मविदो मनुष्याः ।
 महाश्रयं बहुकल्याणरूपं
 क्षात्रं धर्मं नेतरं प्राहुरार्याः ॥ २६
 सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः
 सर्वे वर्णाः पाल्यमाना भवन्ति ।
 सर्वस्त्यागो राजधर्मेषु राज-
 स्त्यागं धर्मं चाहुर्यस्य पुराणम् ॥ २७
 मञ्जेत्रयी दण्डनीतौ हतायां
 सर्वे धर्माः प्रक्षयेयुर्विक्रुदाः ।
 सर्वे धर्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः
 क्षात्रे नटे राजधर्मं पुराणे ॥ २८
 सर्वे भोगा राजधर्मेषु दृष्टाः
 सर्वा दीक्षा राजधर्मेषु चोक्ताः ।
 सर्वा विद्या राजधर्मेषु युक्ताः
 सर्वे लोका राजधर्मं प्रविष्टाः ॥ २९
 'सर्वे धर्मा राजधर्मेषु दृष्टाः
 सर्वे भोगा राजधर्मेषु राजन् ।'
 सर्वे योगा राजधर्मेषु चोक्ताः
 सर्वे धर्मा राजधर्मं प्रविष्टाः ।
 तस्माद्गमो राजधर्माद्विशिष्टो
 नान्यो लोके विद्यतेऽजातशत्रो ॥ ३०
 सर्वाण्येतानि कर्माणि क्षात्रे भरतसत्तम ।

यो राजा त्रयाणां ब्राह्मणवैश्यशूद्राणां स्वराज्ये आश्रमधर्मसे-
 वन यथोक्त इच्छेत् तेनावश्यज्ञातव्यान्धर्मोञ्छृणु ॥ ११ ॥ शुश्रू-
 पोर्वेदान्तेधनधिकारसपुराद्भारा आरमानं श्रोतुमिच्छोः । कृत-
 कार्यस्य चावच्छरीरसामर्थ्यं सेवितत्रैवर्ण्यस्य ॥ १२ ॥ अल्प-
 न्तरगतस्य आचारनिष्ठया त्रैवर्णिकसमस्य आश्रमाः सर्वे

विहिताः । शूद्रोऽपि नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं वानप्रस्थं वा सकलविधे-
 पकर्ममलागरूपं संन्यासं वाऽनुतिष्ठेद्वेद । निराशिपु शास्त्रि-
 दान्यादिकल्याणगुणरहितम् ॥ १३ ॥ अपेतगृहधर्मोऽपीति
 ख. पाठः ॥ २२ ॥ द्विपठितमोऽप्यायः ॥ ६२ ॥

ॐ न्ति जीवलोकश्च धत्रधर्मं प्रतिष्ठिताः ॥ ३१ ॥
 ॐ जीवाः प्राकृतैर्व्यवमाना
 धर्मश्रुतीनामुपपीडनाय ।

एवं धर्मा राजधर्मवियुक्ताः
 मंचिन्वन्तो नाद्रियन्ते स्रधर्मम् ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मवर्षणि द्विपष्ठिनोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

त्रिपष्ठिनोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

भीमोऽग्रे युधिष्ठिरं प्रति राजधर्मप्रदानकन्दर्मापात्तुं सदा नुवादः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

शत्रुणाश्रम्ययन्नाश्रयन्ति यथाश्रयं वाण्डव ।
 लोकाद्देवोत्तमश्च धात्रधर्मं ममाहिताः ॥ १ ॥
 संवाप्येयानि कर्माणि धात्रे भक्तमत्तम ।
 निराश्रितो जीवलोकः धात्रधर्मं व्यवस्थिते ॥ २ ॥
 अप्रत्यक्षं बहुफलं धर्ममाश्रमवामिनाम् ।
 मरुपयन्ति तद्भाषमाणमग्रेय शाश्वतम् ॥ ३ ॥
 अपरे वचनैः पुण्यवादिनो लोकनिधये ।
 अनिधयसा धर्माणामरुष्टान्ते परे गताः ॥ ४ ॥
 प्रत्यक्षं फलभूयिष्ठमान्माक्षिण्मन्त्रलम् ।
 सर्वलोकहितं धर्मं धत्रियेषु प्रतिष्ठितम् ॥ ५ ॥
 धर्माश्रमेऽव्यवहिनां धात्रणानां युधिष्ठिर ।
 यथा प्रयाणां यर्णानां संख्यातोपश्रुतिः पुग ।
 राजधर्मेष्वनुमगा लोकताः गुचार्तिः गट ॥ ६ ॥
 उदाहृतं ते राजेन्द्र यथा विष्णुं महाजगम् ।
 सर्वभूतेश्वरं देवं धात्रं नागयणं पुग ।
 जगुः सुवद्गुणः नृग राजानो दृष्टनीतये ॥ ७ ॥
 परंक्रमान्मनः फर्म तुल्यिन्नाश्रमं पुग ।
 राजानः पर्युपायन्त रक्षन्तस्वने गिताः ॥ ८ ॥
 मात्पा देवा समवभाधिनां च
 ग्राध विभे मन्तां गनाध ।

सृष्टाः पुरा द्वाद्विदेवेन देवाः
 धात्रे धर्मं वर्तयन्ते च सिद्धाः ॥ १ ॥
 अत्र ते वर्तयिष्यामि धर्ममर्थविनिधये ।
 निर्मर्यादे वर्तमाने दानवैकाणिके पुग ॥ १० ॥
 बभूव राजा राजेन्द्र मान्धाता नाम वीर्यवान् ।
 पुरा वसुमतीपालो यमं चक्रे द्रिदधया ॥ ११ ॥
 अनादिमध्यनिघनं देवं नागयणं प्रभुम् ।
 स राजा राजग्रादुल मान्धाता परमेश्वरम् ॥ १२ ॥
 जगाम शिखा पादौ यमे विष्णोर्महात्मनः ।
 दर्शयामास तं विष्णु रूपमाभ्यास वानरम् ॥ १३ ॥
 स पार्थिवेश्वरः सद्भिर्गर्षयामास तं प्रभुम् ।
 तस्य पार्थिवगह्वस्य तस्य चैव महात्मनः ।
 संवादोऽयं महानार्मादिष्णुं प्रति महाश्रुतिम् ॥ १४ ॥
 इन्द्र उवाच ।
 तिमिष्यसे धर्मभृतां वरिष्ठ
 यं द्रष्टुतामोऽगि तमप्रमेषम् ।
 अनन्तमायामितमशरिषि
 नागयणं द्वाद्विदेवं पुगचम् ॥ १५ ॥
 नार्मा देवो विश्वरूपो मयाऽगि
 शरसो द्रष्टुं प्रयत्ना वारिषि माथाय ।
 येऽप्ये वामान्तर राजन्द्दिग्ग
 द्वाग्ने र्गिर्गन्धं दि मन्त्रेषु गता ॥ १६ ॥

राजधर्मं धात्रेण । भीष्मोऽग्रे राजधर्मप्रदानकन्दर्मापात्तुं सदा नुवादः ॥ १ ॥
 इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मवर्षणि द्विपष्ठिनोऽध्यायः ॥ ६३ ॥
 इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मवर्षणि द्विपष्ठिनोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

लोकधायं सर्वलोकस्य न सा-
 चातुर्वर्ण्यं वेदवादाश्च न स्युः ।
 सर्वाश्रेय्याः सर्वलोकक्रियाश्च
 सद्यः सर्वे चाश्रमाश्चैव न स्युः ॥ १०
 यश्च त्रयाणां वर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनम् ।
 कर्तुमाश्रमदृष्टांश्च धर्मास्ताञ्छृणु पाण्डव ॥ ११
 शुश्रूषोः कृतकार्यस्य कृतसंतानकर्मणः ।
 अश्रमवाप्य राजानं शूद्रस्य जगतीपते ॥ १२
 मिच्छेत्तु धर्मधर्मगतस्य वा ।
 क्षात्राद्धर्माद्विपुलादभ्युत्थत्वा निराश्रियम् ॥ १३
 लोकाः प्राप्ताः स्त्रीर्धर्मादिनः ।
 धर्मो योऽसावादिदेवात्प्रवृत्तैश्चैव हि ॥ १४
 लोकश्रेष्ठं तं न जानामि धर्मः ।
 इन्द्र उवाच ।
 असैनिका धर्मपराश्च धर्मो च ।
 परां गतिं न नयन्ते ह्ययुक्तम् च ॥ १५
 क्षात्रो धर्मो ह्यादिदेवात्प्रवृत्तः ।
 पश्चादन्ये शेषभूताश्च धर्माः ॥ १६
 शेषाः सृष्टा ह्यन्तवन्तो ह्यनन्ताः ।
 सप्रस्थानाः क्षात्रधर्मा विशिष्टाः ।
 अस्मिन्धर्मे सर्वधर्माः प्रविष्टाः ।
 क्षात्रं धर्मं श्रेष्ठतमं वदन्ति ॥ १७
 कर्मणा वै पुरा देवा ऋषयश्चामितौजसः ।
 व्राताः सर्वे प्रसह्यारीन्क्षत्रधर्मेण विष्णुना ॥ १८

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मः ॥

चाद्वायत्तं क्षत्रियमनिवानां
 लोकश्रेष्ठं धर्ममासेवमानैः ।
 सर्वे धर्माः सोपधर्मास्त्रियाणां
 राज्ञो धर्मं नीतिशास्त्रे शृणोमि ॥ २४
 यथा राजन्हस्तिपदे पदानि
 संलीयन्ते सर्वसत्वोद्भवानि ।
 एवं धर्मान् राजधर्मेषु सर्वान्
 सर्वस्थानसंप्रलीनान्निबोध ॥ २५
 एतान्स्थान्धर्मविदो मनुष्याः ।
 महाश्रयं बहुकल्याणरूपं
 क्षात्रं धर्मं नेतरं प्राहुरार्याः ॥ २६
 सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः
 सर्वे वर्णाः पाल्यमाना भवन्ति ।
 सर्वस्त्यागो राजधर्मेषु राज-
 स्त्यागं धर्मं चाहुरभ्यं पुराणम् ॥ २७
 मजेध्रयी दण्डनीता हतायां
 सर्वे धर्माः प्रक्षयेयुर्विबुद्धाः ।
 सर्वे धर्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः
 क्षात्रे नष्टे राजधर्मे पुराणे ॥ २८
 सर्वे भोगा राजधर्मेषु दृष्टाः
 सर्वा दीक्षा राजधर्मेषु चोक्ताः ।
 सर्वा विद्या राजधर्मेषु युक्ताः
 सर्वे लोका राजधर्मे प्रविष्टाः ॥ २९
 सर्वे धर्मा राजधर्मे प्रविष्टाः ॥ ३०
 सर्वे भोगा राजधर्मेषु चोक्ताः ॥ ३१

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति हृद्गरुपिहरिणा मांघातारं प्रत्युक्तराजधर्मादिकथनम् ॥ १ ॥

इन्द्र उवाच ।
 एवंवीर्यः सर्वधर्मोपपन्नः
 क्षात्रः श्रेष्ठः सर्वधर्मेषु धर्मः ।

पाल्यो युष्माभिलोकपालैरुदारै-
 विपथये स्वादभवः प्रजानाम् ॥

न सन्ति सैनिका येषां ते असैनिकाः अराजानः युक्तं अमिति-
 वेद्यस्य यथा स्वात्तथा हेतुवैव न नयन्ते इत्यर्थः । शेषभूताः

अहभूताः ॥ २० ॥ आत्मत्यागो युद्धे मरणम् ॥ २६ ॥ अश-
 रयन्तं मोक्षवतानम् ॥ २९ ॥ त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

स्ति जीवलोकाथ धत्रधर्मे प्रतिष्ठिताः ॥३१
जीवाः माकृतवध्वमाना
धर्मश्रुतीनामुपपीटनाय ।

एवं धर्मा राजधर्मविद्युक्ताः
मंचिन्वन्तो नाद्रियन्ते स्वधर्मम् ॥ ३२

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्येणि राजधर्मपर्येणि द्विषष्टिनगोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टिनगोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

मीमेन युधिष्ठिरमिति राजधर्मप्रसासनेन्द्रमांषाकृत्यवादानुवादः ॥ १ ॥

मीम उवाच ।
चातुराश्रम्यधर्माथ यतिधर्माथ पाण्डव ।
लोकनेदोत्तगार्थेव धात्रधर्मे मयाहिताः ॥ १
मयाप्येतानि कर्माणि धात्रे भूतमत्तम ।
निगमिषो जीवलोकाः धत्रधर्मे व्यवस्थिते ॥ २
अप्रत्यक्षं बहुफलं धर्म इतिमरागिनाम् ।
मस्पयन्ति तद्भ्रतुमाभिमिगेव श्राधनम् ॥ ३
अपरे वर्णनः पुण्यं धर्मैः कृनिधये ।
अनिगम्यु धर्माणि कान्ते नरे रताः ॥ ४
मंश्च भूयिष्ठमभ्युदधिकमन्वल्दम् ।
धर्मं धर्मं धर्मं प्रतिष्ठितम् ॥ ५
निर्धयगिनां प्राध्रानां युधिष्ठिर ।
र्यां वर्णानां मंग्यानेऽधुनिः पुरा ॥ ६
यथाऽनुमता लोकाः सुचरितः मह ॥ ७
मन्वन्तु मन्वन्तु मन्वन्तु महाजगम् ।
धर्मिषानां या मविमंदां पुरा ।
ये परोत्ताः ग्राधमा धर्मिण्ये ॥ ८
एतन्मम धर्मिण्यग्राधम्य-
मन्वन्तु मन्वन्तु मन्वन्तु मन्वन्तु ॥ ९
पातुगधर्म्यधर्माथ पेदादाध पाथिथ ।
माज्जेनानुगम्यन्त्या मान्यो विद्याऽवदापन ॥ १०

यथाः पुरा यादिदेवेन
धात्रे धर्मे वर्तयन्गधीनाः उपरवर्धगाः ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि पट्टाशात्रममत्रकाः ॥१३
निर्गमिषे वर्तमानेऽग्राहाः काना म्मेन्वाथ मर्धः ।
मया राजा राथ वेद्याः शूद्राय मानसाः ॥ १४
वगुमती रंभ्यन्ति मये विषयवागिनः ।
निदिमि मथं म्वाप्याः मये धं दम्पुजीगिनः ॥१५
राजा काम्यन्तं श्रोतुं मयन्मन्वर्वाहि मे ।
त्य भन्धुभूतो दम्नान्तं धत्रियाणां मुग्धश्च ॥ १६
इन्द्र उवाच ।
मानापिप्रोहि मुधूपा कर्तव्या मरेदम्पुभिः ।
आचार्यगुग्मुधूपा कर्तव्या मरागिनाम् ॥ १७
भूमिपानां च मुधूपा कर्तव्या मरेदम्पुभिः ।
देवधर्मप्रियाधर्म नेनां धर्मां विधीयो ॥ १८
पितृपतानया वृषाः प्रबाध प्रायनानि च ।
दानानि च मया कालं दाप्यासि दिनानिपु ॥ १९
अहमा मन्वमप्रीयो वृगिदापानुपादनम् ।
भग्नं पुददागनां शोचमद्रोह एव च ॥ २०
दक्षिणा मरेपतानां दाप्या धर्मागिप्या ।
पाथयता महाधाम दाप्याः मरेदम्पुभिः ॥ २१
एतान्मरेदकाराणि विदितानि पुरा म्मय ।
मरेनोत्तम कर्माणि कलेन्नाजिद पाथिथ ॥ २२

... १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

मान्धातोवाच ।
 दृश्यन्ते मानुषे लोके सर्ववर्णेषु दृश्यवः ।
 लिङ्गान्तरे वर्तमाना आश्रमेषु तथैव च ॥ २३
 इन्द्र उवाच ।
 विनष्टायां दण्डनीत्यां राजधर्मं विनाकृते ।
 संप्रमुह्यन्ति भूतानि राजदौरात्म्यतोऽनघ ॥ २४
 असङ्ख्याता भविष्यन्ति भिक्षवो लिङ्गिनस्तथा ।
 आश्रमाणां विकल्पाश्च वृत्तेऽस्मिन्वैकृते युगे ॥ २५
 अमृश्वानाः पुराणानां धर्माणां शतशो नराः ।
 उत्पथं प्रतिपत्स्यन्ते काममन्युसमीरिताः ॥ २६
 यदा निवर्त्यते पापो दण्डनीत्या महात्मभिः ।
 तदा धर्मो न चलते संभूतः शाश्वतः पुरा ॥ २७
 सर्वलोकगुरुं चैव राजानं योऽञ्जयन्ते ।
 न तस्य दत्तं न कृतं न श्रुतं फलति क्वचित् ॥ २८
 मानुषाणामधिपतिं देवभूतं महाद्युतिम् ।

देवाश्च बहुमन्यन्ते धर्मकामं नरेश्वरम् ॥
 प्रजापतिर्हि भगवान्यः सर्वमसृजजगत् ।
 स प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थं धर्माणां क्षत्रमिच्छति ॥ ३०
 प्रवृत्तस्य हि धर्मस्य बुद्ध्या यः स्मरते गतिम् ।
 स मे मान्यश्च पूज्यश्च स च क्षत्रे प्रतिष्ठितः ॥ ३१
 भीष्म उवाच ।
 एवमुक्त्वा स भगवान्मरुद्गणवृत्तः प्रभुः ।
 जगाम भवनं विष्णुरक्षरं शाश्वतं परम् ॥ ३२
 एवं प्रवर्तिते धर्मे पुरा सुचरितेऽनघ ।
 कः क्षत्रमतिवर्तत चेतनावान्बहुश्रुतः ॥ ३३
 अन्यायेन प्रवृत्तानि निवृत्तानि तथैव च ।
 अन्तरा विलयं यान्ति यथा पथि विचक्षुषः ॥ ३४
 आदौ प्रवर्तिते चक्रे तथैवादिपरायणे ।
 वर्तस्य पुरुषव्याघ्र संविजानामि तेऽनघ ॥ ३५

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति वर्णाश्रमधर्मकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 श्रुता मे कथिताः पूर्वं चत्वारो मानवाश्रमाः ।
 व्याख्यानमेपापामाचक्ष्व पृच्छतो मे पितामह ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 विदिताः सर्व एवेह धर्मास्तव युधिष्ठिर ।
 यथा मम महाबाहो विदिताः साधुसंमताः ॥ २
 यत्तु लिङ्गान्तरगतं पृच्छसे मां युधिष्ठिर ।
 धर्मं धर्मेभृतां श्रेष्ठ तन्निबोध नराधिप ॥ ३
 सर्वाण्येतानि कौन्तेय विद्यन्ते भरतर्षभ ।
 साध्वाचारप्रवृत्तानां चातुराश्रम्यकर्मणाम् ॥ ४
 अकामद्वेषसंयुक्तो दण्डनीत्या युधिष्ठिर ।

समदर्शी च भूतेषु भैक्ष्याश्रमपदं भवेत् ॥ ५
 वेत्ति दानं विसर्गं च निग्रहानुग्रहौ तथा ।
 यथोक्तवृत्तो धीरश्च क्षमाश्रमपदं भवेत् ॥ ६
 अर्हान्पूजयतो नित्यं संविभागेन पाण्डव ।
 सर्वतस्तस्य कौन्तेय भैक्ष्याश्रमपदं भवेत् ॥ ७
 ज्ञातिसंबन्धिमित्राणि व्यापन्नानि युधिष्ठिर ।
 समभ्युद्धरमाणस्य दीक्षाश्रमपदं भवेत् ॥ ८
 लोकगुरुर्येषु सत्कारं लिङ्गिमुख्येषु चासकृत् ।
 कुर्वतस्तस्य कौन्तेय वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ९
 आद्विकं पितृयज्ञांश्च भूतयज्ञान्समानुषान् ।
 कुर्वतः पार्थ विपुलान्वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ १०

परमा गतीः इति श. पाठः ॥ २६ ॥ गतिं फलम् ॥ ३१ ॥

आदिपरायणे पूर्वपा शरणभूते वर्तस्य । ते त्वाम् ॥ ३५ ॥

चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

एतानि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ इति श. पाठः ॥

त्येव वर्तन्ते इत्यर्थः ॥ ४ ॥ भैक्ष्याश्रमः प्रसन्नवर्णम् ॥ ५ ॥

क्षमाश्रमो गार्हस्थ्यम् ॥ ६ ॥ भैक्ष्याश्रमः संन्यासः ॥ ७ ॥

दीक्षाश्रमो वैश्याश्रमः ॥ ८ ॥

योगेन भूतानामतिर्विनां तथाऽर्चनात् ।
 अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 र्दनें परराष्ट्राणां शिष्टार्थं सत्वविक्रम ।
 र्वितः पुरुषव्याघ्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ १२
 ालनात्मवैभूतानां स्वराष्ट्रपरिपालनात् ।
 रीक्षा बहुवृद्धिा राजन्मत्याश्रमपदं भवेत् ॥ १३
 दिाध्ययननित्यत्वं क्षमाऽथाचार्यपूजनम् ।
 रयोपाध्यायशुश्रूषा ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ॥ १४
 श्राद्धिकाज्ञापमानस्य देवान्यृजयतः मदा ।
 रमेंण पुरुषव्याघ्र धर्माश्रमपदं भवेत् ॥ १५
 रृत्युर्षा रक्षणं वेति चम्प रामो विनिश्चयः ।
 प्राणयूते व्यवस्थाप्य ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ॥ १६
 अजिह्वमशठं मार्गं वर्तमानस्य भारत ।
 र्वदा र्वभूतेषु ब्रह्माश्रमपदं भवेत् ॥ १७
 पानमध्येषु विप्रेषु प्रविद्येषु च भारत ।
 मयच्छतोऽर्थान्निपुलान्वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ १८
 र्वभूतेष्वनुश्रौतं कुर्वन्त्यव भारत ।
 आनुशंस्य प्रशुचस्य नियतः पुण्यमन्त्रयः ॥ १९
 बालवृद्धेषु कान्तेषु र्वार्थमर्थं युधिष्ठिर ।
 अनुश्रौतशक्रिया पार्थ धर्म एष मनावनः ॥ २०
 वलान्छनेषु भूतेषु परित्राणं वृन्दह ।
 श्रमणागतेषु फारुष्यं परं फारुष्यमानार ॥ २१
 वराचरगाणां भूतानां र्वार्थं वापि र्वर्षाः ।
 कथाहपूजां च तथा र्वृन्नाहंम्व्यमावमेत् ॥ २२
 र्वेष्टानुसंगेषुपर्वीनां आरणां पृथनष्ट्रफाम् ।
 निप्रदातुप्रदं पार्थ गार्हस्थ्यमग्निं तपः ॥ २३
 गाभूनामर्षनीपानां पूजायु विदितान्मनाम् ।
 पानने पुरुषव्याघ्र शूद्राश्रमपदं भवेत् ॥ २४
 आश्रमस्थानि भूतानि चम्प वेदमनि भारत ।
 ह्युश्रेण विदुषं भोग्यं गृहार्हस्थ्यं युधिष्ठिर ॥ २५
 चः नित्यः वृक्षो धर्मं धारता खटे कथार्थवत् ।

आश्रमाणां हि सर्वेषां फलं प्राप्नोत्वनामयम् ॥ २६
 यमिन्न नश्यन्ति गुणाः कान्तेषु पुरुषे सदा ।
 आश्रमस्यं तमप्याहूनेरश्रेष्ठं युधिष्ठिर ॥ २७
 स्थानमानं कुलेमानं वयोमानं तथैव च ।
 कुर्वन्मति सर्वेषु ताश्रमेषु युधिष्ठिर ॥ २८
 देशधर्माथ कान्तेषु कुलधर्मान्धैव च ।
 पालयन्पुरुषव्याघ्र राजा र्वार्थमी भवेत् ॥ २९
 काले विभूतिं भूतानामुपहागन्धैव च ।
 अहयन्पुरुषव्याघ्र साधूनामाश्रमे वसेत् ॥ ३०
 देशधर्मगतथापि यो धर्म मत्ववेतते ।
 सर्वलोकस्य कान्तेषु राजा भवति मोश्रमी ॥ ३१
 ये धर्मकुदाला लोके धर्मं कुर्वन्ति भारत ।
 पालिता यस्य विषये पादांशुलस्य भूपतेः ॥ ३२
 धर्मोऽगमान्धर्मपगन्धे न र्वन्ति मानवान् ।
 पार्थिवाः पुण्यव्याघ्र तेषां पापं हन्ति ते ॥ ३३
 ये च र्वानगदाराः स्युः पार्थिवानां युधिष्ठिर ।
 ते र्वार्शुहाराः सर्वे धर्मं परकृतेऽनप ॥ ३४
 र्वार्थमपदेऽप्याहूगीहस्थ्यं दीप्तनिर्णयम् ।
 पानने पुरुषव्याघ्र यदयं पर्युपासते ॥ ३५
 आत्मोपमस्यु भूतेषु यो र्वं भवति मानवः ।
 न्यलदष्टो जितश्रीधः नेत्यह लभते सुखम् ॥ ३६
 धर्मोऽजिता मत्वजन्ता जीत्यर्थाद्विदमभजा ।
 त्यागवानापरगा शीघ्रा नैत्यया गन्तव्यि ॥ ३७
 यदा र्वेषं निर्मुक्तः फामो नाम्प हृदि स्थितः ।
 यदा मत्यान्विगो र्वर्षनटा ब्रह्म मनभुजे ॥ ३८
 सुखमपस्यु भोगेन योगेन च नगापिप ।
 धर्मं पुरुषजार्दने प्राप्स्यते पानने गः ॥ ३९
 वेदाध्ययनशीतानां विद्वानां गावृषमेनाम् ।
 पानने यत्नमातिष्ठ सर्वश्रेष्ठम् पानप ॥ ४०
 यने र्वग्निं ये धर्ममाधमेषु च मार्ग ।
 र्वधनापव्यागुनं धर्मं क्षामोऽपि पार्थिवः ॥ ४१

१. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 २. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 ३. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 ४. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 ५. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 ६. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 ७. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 ८. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 ९. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 १०. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 ११. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 १२. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 १३. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 १४. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 १५. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 १६. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 १७. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 १८. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 १९. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 २०. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 २१. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 २२. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 २३. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 २४. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 २५. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 २६. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 २७. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 २८. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 २९. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 ३०. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 ३१. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 ३२. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 ३३. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 ३४. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 ३५. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 ३६. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 ३७. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 ३८. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 ३९. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 ४०. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११
 ४१. अथ राजेन्द्र वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ११

एष ते विविधो धर्मः पाण्डवश्रेष्ठ कीर्तितः ।

युधिष्ठिर त्वमेनं वै पूर्वं दृष्टं सनातनम् ॥ ४२ ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि पञ्चपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

षट्पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति लोकस्य सराजकत्वारराजकत्वाम्यां गुणदोषनिरूपणम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

चातुराश्रम्यमुक्तं ते चातुर्वर्ण्यं तथैव च ।

राष्ट्रस्य यत्कृत्यतमं तन्मे श्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

राष्ट्रस्य यत्कृत्यतमं राज एवाभिपेचनम् ।

अनिन्द्रमवलं राष्ट्रं दस्यवोऽभिमवन्त्युत ॥ २ ॥

अराजकेषु राष्ट्रेषु धर्मो न व्यवतिष्ठते ।

परस्परं च खादन्ति सर्वथा धिगराजकम् ॥ ३ ॥

इन्द्रमेव प्रणमते यद्राजानमिति श्रुतिः ।

यथैवेन्द्रस्तथा राजा संपूज्यो भूतिमिच्छता ॥ ४ ॥

नाराजकेषु राष्ट्रेषु वस्तव्यमिति वैदिकम् ।

नाराजकेषु राष्ट्रेषु हव्यं वहति पावकः ॥ ५ ॥

अथ चेदधिवर्तेत राज्याथी बलवत्तरः ।

अराजकाणि राष्ट्राणि हतवीराणि वा पुनः ॥ ६ ॥

प्रत्युद्गम्याभिपूज्यः स्यादेतदत्र सुमन्वितम् ।

न हि राज्यात्पापतरमस्ति किञ्चिदराजकात् ॥ ७ ॥

स चेत्समनुपश्येत समग्रं कुशलं भवेत् ।

बलवान् हि प्रकृषितः कुर्यान्निःशेषतामपि ॥ ८ ॥

भूयांसं लभते केशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।

अथ या सुदुहा राजन्वैव तां वितुदन्त्यपि ॥ ९ ॥

यदतसं प्रणमते न तत्संतापयन्त्युत ।

यत्स्वयं नमते दारु न तत्संतापयन्त्यपि ॥ १० ॥

एतयोपमया धीरः सन्नमेत बलीयसे ।

इन्द्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ॥ ११ ॥

तस्माद्राजैव कर्तव्यः सततं भूतिमिच्छता ।

न धनार्थो न दारार्थस्तेषां येषामराजकम् ॥ १२ ॥

प्रीयते हि हरन्पापः परवित्तमराजके ।

यदाऽस्य तद्हरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ॥ १३ ॥

पापा ह्यपि तदा क्षेमं न लभन्ते कदाचन ।

एकस्य हि द्वौ हरतो द्वयोश्च बहवोऽपरे ॥ १४ ॥

अदासः क्रियते दासो द्वियन्ते च बलात्क्रियः ।

एतस्मात्कारणाद्देवाः प्रजापालान्प्रचक्रिरे ॥ १५ ॥

राजा चेन्न भवेत्लोके पृथिव्या दण्डधारकः ।

जले मत्स्यानिवाभक्ष्यन्दुर्वलं बलवत्तराः ॥ १६ ॥

अराजकाः प्रजाः पूर्वं विनेशुरिति नः श्रुतम् ।

परस्परं भक्षयन्तो मत्स्या इव जले कृशान् ॥ १७ ॥

समेत्य तास्ततश्चक्रुः समयानिति नः श्रुतम् ।

वाक्शूरो दण्डपरुषो यश्च स्यात्पारदारिकः ॥ १८ ॥

यश्च नः समयं भिन्द्यात्प्राच्या नस्तादृशा इति ।

विधासार्थं च सर्वेषां वर्णानामविशेषतः ।

तास्तथा समयं कृत्वा समयेनावतस्थिरे ॥ १९ ॥

सहितास्तास्तदा जग्मुस्सुखातीः पितामहम् ।

अनीश्वरा विनय्यामो भगवन्नीश्वरं दिश ॥ २० ॥

यं पूजयेम संभूय यश्च नः प्रतिपालयेत् ।

ताभ्यो मनुं ज्यादिदेश मनुर्नाभिनन्द ताः ॥ २१ ॥

मनुर्वाच ।

विभेमि कर्मणः पापाद्राज्यं हि भृशदुष्करम् ।

विशेषतो मनुष्येषु मिथ्यावृत्तेषु नित्यदा ॥ २२ ॥

भीष्म उवाच ।

तमनुवन्नरा मा भैविधास्यामो धनं तव ।

पशूनामथ पशूनां धरण्यस्य तथैव च ॥ २३ ॥

धान्यस्य दशमं भागं दास्यामः कोशवर्धनम् ॥ २४ ॥

इन्द्रमेव प्रणमते इति झ. पाठः ॥ ४ ॥ धनादेरर्थे उप-
भोगः ॥ १२ ॥ वाक्शूरो निष्ठुरभाषी । दण्डपरुष उग्रदण्डः

॥ १८ ॥ कर्तृनेत्रो मसिष्यति इति झ. पाठः ॥ २३ ॥
विधादेप्युत्पाद कन्यासु शुल्के मौल्यप्रसंगे सति सुख्यं

शुक्ले चारूपां विवाहेष्व्यतासु च ॥ २४
 यम्यैर्भै शत्रुपत्रेण ये मनुष्याः प्रधानतः ।
 भवन्तं तेऽनुयास्यन्ति महेंद्रमिव देवताः ॥ २५
 स त्वं जातबलो राजन्दुप्रधर्षः प्रतापवान् ।
 सुखे धास्यसि नः सर्वान्कुबेर इव नैर्ऋतान् ॥ २६
 यं च धर्मं चरिष्यन्ति प्रजा राजा सुरक्षिताः ।
 चतुर्थे तस्य धर्मस्य त्वत्संभ्यं नो भविष्यति ॥ २७
 तेन धर्मेण महता सुखं लब्धेन भावितः ।
 पाक्षमान्पर्यवो राजन्देवानिव शतक्रतुः ॥ २८
 विजयाय हि निर्याहि प्रतपन्नमिवानिव ।
 मानं विधम शत्रूणां धर्मं जनय नः मदा ॥ २९
 मर्त्यैर्यथा महानेजा वरेण महता वृतः ।
 महाभिजनमंप्रभमेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ३०
 तस्य दृष्ट्वा मत्स्यं ते महेंद्रस्यैव देवताः ।
 अपतन्नगिरे सर्वं मय्यमं च ददुर्मनः ।
 'वपिनथाधमार्थं स्मरेज्याः सर्वं च दस्यवः' ॥ ३१

ततो महीं परिवर्षां पर्जन्य इव शृष्टिमान् ।
 शमयन्सर्वतः पापान्स्वकर्मसु च योजयन् ॥ ३२
 एवं ये भूतिमिच्छेयुः श्रियिष्यां मानवाः क्वचित् ।
 कुर्यु राजानमेवाग्रे प्रजानुग्रहकारणान् ॥ ३३
 नमस्येऽथ तं भक्त्या शिष्या इव सुरे मदा ।
 देवा इव च देवेन्द्रं नरा राजानमन्तिकान् ॥ ३४
 सत्कृतं स्वजनेनेह परोऽपि बहुमन्यते ।
 स्वजनेन त्वयज्ञातं परे परिभवन्त्युत ॥ ३५
 गतः परः परिभवः सर्वेषामसुरराजहः ।
 तस्माच्छत्रं च पत्रं च वागांस्तामरूपानि च ॥ ३६
 भोजनान्यथ पानानि रात्रौ दसुर्गृहाणि च ।
 आसनानि च शय्याश्च सर्वोपकरणानि च ॥ ३७
 गोप्ता चास्य दुराधर्षः स्मितपूर्वामिभाषिता ।
 आभाषितश्च मधुरं प्रत्याभाषेव मानवान् ॥ ३८
 कृतज्ञो दृढमक्तिः सात्म्यविभागी जितेन्द्रियः ।
 ईक्षितः प्रतिर्वीक्षित मृदु पन्थु च चतुर्षु च ॥ ३९

॥ इति श्रीमन्नृशामारणे शान्तिपर्वणि शत्रुधर्मवर्षणि बृहद्विद्यमोक्षध्यायः ॥ ६७ ॥

सप्तपट्टिनमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अथैतेन पुत्रिहंस्तं च मुनयो वृषभपुत्रराजपुत्रानुचरंश्च ७ १ ३

पुत्रिहृि उवाच ।
 किमाहूदंश्वं विद्या राजानं भगवर्षिण ।
 मनुष्याणामधिपतिं तन्ने हृदि पितामह ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 अथाप्सुहादहर्न्नाममितिहासं पुगवनम् ।
 वृहस्पतिं वसुधना यथा वदन्त्य मारु ॥ २
 गता वसुधना नाम वीगन्तो भीमतां परः ।
 वरुधिं हित् वदन्त्य हृतमत्तं वृहस्पतिम् ॥ ३
 परं वेनादितः कृत्वा हिनयतो वृहस्पतिम् ।
 वशिष्ठानन्वयो भूत्वा वनाय विधिपूर्वकम् ॥ ४
 शिषिं वदन्त्य मारुत मरुतोऽवहिते ततः ।

प्रजानां सुगमन्विज्वन्धमैशीलं वृहस्पतिम् ॥ ५
 केन भूतानि परान्ते धारं गच्छन्ति केन वा ।
 कमर्षन्तो महाशक्त सुगमन्वयमासुषुः ॥
 'एतन्ने प्रमे देवेषु धर्मैकमार्थेऽप्यम्' ॥ ६
 एवं वृष्टो महाशक्तः वीगन्तेनाभिर्गोत्रगा ।
 गजगन्धारमप्यद्रो मारुतश्च शिष्यधर्मम् ।
 दृष्टवीरिणि मन्नाथिन्य द्रुममार्गं वृहस्पतिः ॥ ७
 गजमूत्रो मराशक्त धर्मो लोचन्य मारुतः ।
 प्रजा गजभक्तश्च न मारुतिं वारुणम् ॥ ८
 गता संवसितं तेषुः मधुर्दत्तं मधुमुच्यते ।
 प्रजावर्षां पदंश्च प्रगाप च विगजैः ॥ ९

यथा ह्यनुदये राजन्भूतानि शशिमूर्त्ययोः ।
 अन्धे तमसि मज्जेयुरपश्यन्तः परस्परम् ॥ १०
 यथा ह्यनुदके मत्स्या निराक्रन्दे विहङ्गमाः ।
 विहरेयुर्यथाकामं विहिंसन्तः पुनः पुनः ॥ ११
 विमथ्यातिक्रमंश्च विपह्वापि परस्परम् ।
 अभावमचिरेणैव गच्छेयुर्नात्र संशयः ॥ १२
 एवमेव विना राज्ञा विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।
 अन्धे तमसि मज्जेयुरगोपाः पशवो यथा ॥ १३
 हरेयुर्वलवन्तोऽपि दुर्बलानां परिग्रहान् ।
 हन्युर्व्यायच्छमानान्श्च यदि राजा न पालयेत् ॥ १४
 ममेदमिति लोकेऽस्मिन्न भवेत्स्वपरिग्रहः ।
 न दारा न च पुत्रः स्यान्न धनं न परिग्रहः ।
 विष्वग्लोपः प्रवर्तेत यदि राजा न पालयेत् ॥ १५
 स्यान् वस्त्रमलङ्कारान्नानि विविधानि च ।
 हरेयुः सहसा पापा यदि राजा न पालयेत् ॥ १६
 पतेद्बहुविधं शस्त्रं बहुधा धर्मचारिणु ।
 अधर्मः प्रणुद्धीतः स्याद्यदि राजा न पालयेत् ॥ १७
 मातरं पितरं बुद्धमाचार्यमतिथिं गुरुम् ।
 क्लिष्टीयुरपि हिंस्युर्वा यदि राजा न पालयेत् ॥ १८
 'अन्यांश्च क्रोशती हिंस्युर्लोकोऽयं दस्युवद्भवेत् ।'
 वधवन्धपरिकेशो नित्यमर्थवतां भवेत् ।
 ममत्वं च न विन्देयुर्द्यदि राजा न पालयेत् ॥ १९
 अन्ताश्चाकाल एव 'स्युर्लोकोऽयं दस्युसाद्भवेत् ।
 पतेद्बहुविधं राज्यं यदि राजा न पालयेत् ॥ २०
 न योनिदोपो वर्तेत न कृपिनं वणिक्पथः ।
 मज्जेद्दर्मस्त्रयी न स्याद्यदि राजा न पालयेत् ॥ २१
 न यज्ञाः संप्रवर्तेयुर्विधिवत्स्वाप्तदक्षिणाः ।
 न विवाहाः समाजो वा यदि राजा न पालयेत् २२
 न वृषाः संप्रवर्तेरन्न मथ्येरंश्च गर्गराः ।

अनुदके अश्वोदके । निराक्रन्दे हिलभयरहिते ॥ ११ ॥ व्याय-
 च्छमानान्स्त्रयस्य अदातुं ॥ १४ ॥ विष्वक्सर्वतः लोपः
 अर्थाणां लुपनम् ॥ १५ ॥ अन्याश्च क्रोशत इति द. पाठः
 ॥ १८ ॥ योनिदोपः व्यभिचारे विगानम् ॥ २१ ॥ न संप्रव-
 र्तेरन्न न रेतः तिथेरन् । मरीचः दधिमन्थनपात्राणि ॥ २३ ॥
 हस्ताद्भस्त्रं हस्तस्वमपि चौरा हरेयुः ॥ २८ ॥ विष्टव उदाव्य

घोपाः प्रणायं गच्छेयुर्द्यदि राजा न पालयेत् ॥ १
 तस्तमुद्विग्रहदयं हाहाभूतमचेतनम् ।
 क्षणेन विनश्येत्सर्वं यदि राजा न पालयेत् ॥ २४
 न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः ।
 विधिवदक्षिणावन्ति यदि राजा न पालयेत् ॥ २५
 ब्राह्मणाश्चतुरो वेदान्नाधीयीरन्तपस्विनः ।
 विद्याज्ञाता व्रतज्ञाता यदि राजा न पालयेत् ॥ २६
 न भवेद्दर्मसंसेवी मोहविग्रहतो जनः ।
 हर्ता स्वच्छेन्द्रियो गच्छेद्यदि राजा न पालयेत् ॥ २७
 हस्ताद्भस्त्रं परिमुपेन्द्रिघेरन्तर्वसेतवः ।
 भयार्तं विद्वेत्सर्वं यदि राजा न पालयेत् ॥ २८
 अनयाः संप्रवर्तेरन्भवेद् वै वर्णसङ्करः ।
 दुर्भिक्षमाविशेद्राष्ट्रं यदि राजा न पालयेत् ॥ २९
 विष्टृत्य हि यथाकामं गृहद्वाराणि शेरते ।
 मनुष्या रक्षिता राज्ञा समन्तादकुतोभयाः ॥ ३०
 नाकुष्टं सहते कथित्कुतो वा हस्तलाघवम् ।
 यदि राजा न सम्यग्गां रक्षयत्यपि धार्मिकः ॥ ३१
 स्त्रियश्चापुरुषा मार्गं सर्वालङ्कारभूषिताः ।
 निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदि रक्षति भूमिपः ॥ ३२
 धर्ममेव प्रपद्यन्ते न हिंसन्ति परस्परम् ।
 अनुगृह्णन्ति चान्योन्यं यदा रक्षति भूमिपः ॥ ३३
 यजन्ते च महायज्ञैस्त्रयो वर्णाः पृथग्विधैः ।
 युक्ताश्चाधीयते विधां यदा रक्षति भूमिपः ॥ ३४
 वार्ताभूलो ह्ययं लोकस्तया वै धार्यते सदा ।
 तत्सर्वं वर्तेते सम्यग्यदा रक्षति भूमिपः ॥ ३५
 यदा राजा धुरं श्रेष्ठाभादाय वहति प्रजाः ।
 महता बलयोगेन तदा लोकः प्रसीदति ॥ ३६
 यस्याभावेन भूतानामभावः स्यात्समन्ततः ।
 भावे च भावो नित्यं स्यात्कस्तं न प्रतिपूजयेत् ॥ ३७

॥ ३० ॥ हस्ताव्यपव तत्सार्थं ताबनम् । अकुष्टं गालनं वा
 कुतो न सहते । अपितु अनायकत्वात्सहत् एव । गां पृथ्वीम्
 ॥ ३१ ॥ अनुपह्याः अरक्षिता अपि ॥ ३२ ॥ प्रत्या वै इति
 क्ष. पाठः । तत्र वार्ता जीविका तन्मूलः । प्रत्या च पृथ्वी
 दिहेतुतया प्रायते रक्षते सर्वे त्रयी वार्तादिरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

भाष्यो बहते भारं सर्वलोकगुरावहम् ।
 अयं ह्यहो हिते राज उर्मा लोकाभिर्मा जयेत् ॥३८
 यत्नस्त पुरुषः पार्थ मनमाऽप्यनुचिन्तयेत् ।
 अंगंशयमिह तिष्ठः प्रेत्यापि नरकं व्रजेत् ॥ ३९
 न हि जात्यवमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता तेषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ४०
 कुरुते पञ्चरूपाणि कालयुक्तानि यः सदा ।
 मन्त्रादिमन्त्रायाऽदित्यो मृत्युर्वश्रवणो यमः ॥ ४१
 यदा तामीदतः पापान्दहन्युग्रेण तेजसा ।
 मिथ्योपचरितो राजा तदा भवति पावकः ॥ ४२
 यदा पश्यति चाग्नेयं सर्वभूतानि भूमिपः ।
 धर्मं न कृत्वा व्रजति तदा भवति भाम्करः ॥ ४३
 अशुचींथ यदा शुद्धः क्षिणोति शतशो नगन ।
 मधुप्रपायान्नामात्मानं तदा भवति मोन्तकः ॥ ४४
 यदा स्वधार्मिकान्मन्त्रान्नीर्ध्णं द्रष्टुं निर्यच्छति ।
 धार्मिकान्धातुगृह्णाति भवत्यथ यममदा ॥ ४५
 यदा तु धनधाराभिन्नपर्यायुपकारिणः ।
 आश्लिष्यति च ग्वानि निमिधान्यपकारिणां ४६
 धियं ददाति कर्मनिन्दकादिपकर्षति ।
 तदा वैश्रवणो राजा लोकं भवति भूमिपः ॥ ४७
 नागापवादं व्यातप्यं दक्षेणागिष्टकर्मणा ।
 धर्ममाकाङ्क्षता लोकं ईश्वरस्यानमूयता ॥ ४८
 न हि राजः प्रतीपानि शृणुन्मुगमराधुवान् ।
 पुत्रो भ्राता वपुणो वा सपत्यान्मममो भवेत् ४९
 इषां गृह्णन्मतिः क्षेमं श्रुत्वा नित्यमागमिः ।
 न तु गताऽनिपद्यन् क्षेमं वचनं विद्यते ॥ ५०
 गन्धं मर्यानि गृह्णाति दूनः पागिजयेत् ।
 मृत्योर्वि नृगुण्येन राजमदन्नाभ्रतः ॥ ५१
 कल्पेऽनिमृत्तान्तो गुणः कृत्स्नैव वृत्तान् ।

आत्मस्वमिव मंत्रधेद्राजम्वमिह युद्धिमान् ॥ ५२
 महान्तं नरकं घोरमप्रतिष्ठमचेतमः ।
 पतन्ति चिररात्राय राजविज्ञापहारिणः ॥ ५३
 राजा भोजो विराट् मन्त्राद्धत्रियो भूपतिर्नृपः ।
 य एभिः स्यूयते शब्दः कर्मं नार्चितुमर्हति ॥ ५४
 तस्माद्भूपतिर्नृपतो जितात्मा संयतेन्द्रियः ।
 मेधावी धृतिमान्द्रक्षः मंत्रयेत महीपतिम् ॥ ५५
 कृतं प्राजमधुद्रं दृढमर्कं जितेन्द्रियम् ।
 धर्मनित्यं स्थितं स्थाने मथिष्यं पूजयेद्युपः ॥ ५६
 दृढमर्कं कृतप्रदं धर्मं संयतेन्द्रियम् ।
 शू्रमधुद्रकर्मणं प्रमिदं जनमाश्रयेत् ॥ ५७
 राजा प्रगन्धं पुरुषं करोति
 राजा भृशं घृहयते मनुष्यम् ।
 राजाभिपन्नस्य कृतः सुगानि
 राजाऽभ्युपेतं सुगिनं करोति ॥ ५८
 राजा प्रजानां प्रथमं शरीरं
 प्रजाभू राजोऽप्रतिमं शरीरम् ।
 राजा विहीना न भवन्ति देगा
 देशविहीना न नृपा भवन्ति ॥ ५९
 राजा प्रजानां हृदयं शरीरो
 गतिः प्रतिष्ठा सुगमगमं च ।
 गमाश्रिता लोकमिमं परं च
 जयन्ति मम्यवपुग्णा मोन्त ॥ ६०
 नगाधिपमाप्यनुशिष्य मेदिनीं
 दमेन मत्पेन च ग्राहदेन ।
 महत्शिष्टा श्रुत्वा निमेषा यथा-
 शिषिष्टे स्थानमुपैति श्रावणम् ॥ ६१
 भीष्म उवाच ।
 ग एवमुक्तोऽर्क्षिणा क्षान्तो राजमत्तमः ।
 मयराजहृत्पान्तीरः नवाराधनमुपगमम् ॥ ६२

३ इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम् अष्टादशोऽध्यायः ३ १३ ३

... ..

अष्टपष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

युधिष्ठिरं प्रति भीष्मेण राजनीतिकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 पार्थिवेन विशेषेण किं कार्यमवशिष्यते ।
 कथं रक्ष्यो जनपदः कथं बन्धाश्च शत्रवः ॥ १
 कथं चारान्प्रयुञ्जीत वर्णान्विश्वासयेत्कथम् ।
 कथं भृत्यान्कथं दारान्कथं पुत्रांश्च भारत ॥ २
 भीष्म उवाच ।
 राजवृत्तं महाराज शृणुष्व्वावहितोऽखिलम् ।
 यत्कार्यं पार्थिवेनादौ पार्थिवप्रकृतेन वा ॥ ३
 आत्मा जेयः सदा राज्ञा ततो जेयाश्च शत्रवः ।
 अजितात्मा नरपतिर्विजयेत कथं रिपून् ॥ ४
 एतावानात्मविजयः पञ्चवर्गविनिग्रहः ।
 जितेन्द्रियो नरपतिर्वाधितुं शक्नुयाद्रिपून् ॥ ५
 न्यसेत सुल्मान्दुर्गेषु सन्धौ च कुरुनन्दन ।
 नगरोपवने चैव पुरोद्याने तथैव च ॥ ६
 संस्थानेषु च सर्वेषु पुटेषु नगरस्य च ।
 मध्ये च नरशार्दूल तथा राजनिवेशने ॥ ७
 प्रणिधींश्च ततः कुर्याज्जडान्बधिराकृतीन् ।
 पुंसः परीक्षितान्प्राज्ञान्क्षुत्पिपासाश्रमक्षमान् ॥ ८
 अमाल्येषु च सर्वेषु मित्रेषु त्रिविधेषु च ।
 पुत्रेषु च महाराज प्रणिदध्यात्समाहितः ॥ ९
 पुरं जनपदे चैव तथा सामन्तराजसु ।
 यथा न विद्युरन्योन्यं प्रणिधेयास्तथा हि ते ॥ १०
 चारांश्च विद्यात्प्रहितान्परिण भरतर्षभ ।

आपणेषु विहारेषु समवायेषु वीथिषु ॥ ११
 आरामेषु तथोद्याने पण्डितानां समागमे ।
 वेशेषु चत्वरे चैव सभास्वावसथेषु च ॥ १२
 एवं विहन्याच्चारेण परचारं विचक्षणः ।
 चारे च विहते सर्वं हतं भवति भारत ॥ १३
 यदा तु हीनं नृपतिर्विद्यादात्मानमात्मना ।
 अमाल्यैः सह संमन्थ्य कुर्यात्सन्धिं गलीपता ॥ १४
 'विद्वांसः क्षत्रिया वैश्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।
 दण्डनीतौ तु निष्पन्ना मन्त्रिणः पृथिवीपते ॥ १५
 प्रष्टव्यो ज्ञाहणः पूर्वं नीतिशास्त्रस्य तत्त्ववित् ।
 पश्चात्पृच्छेत भूपालः क्षत्रियं नीतिकोविदम् ।
 वैद्यशस्त्रौ तथा भूयः शास्त्रज्ञौ हितकारिणौ ॥ १६
 अज्ञायमाने हीनत्वे सन्धिं कुर्यात्परेण वै ।
 लिप्सुर्वा कंचिदेवार्थं त्वरमाणो विचक्षणः ॥ १७
 गुणवन्तो महोत्साहा धर्मज्ञाः साधवश्च ये ।
 सन्दधीत नृपसैश्च राष्ट्रं धर्मेण पालयन् ॥ १८
 उच्छिद्यमानमात्मानं ज्ञात्वा राजा महामतिः ।
 पूर्वापकारिणो हन्याद्लोकद्विष्टांश्च सर्वशः ॥ १९
 यो नोपकर्तुं शक्नोति नापकर्तुं भरीपतिः ।
 न शक्यरूपश्चोद्भूतमुपेक्ष्यस्तादृशो भवेत् ॥ २०
 यात्रां यायादविज्ञातमनाक्रन्दमनन्तरम् ।
 व्यासक्तं च ग्रमत्तं च दुर्बलं च विचक्षणः ॥ २१
 यात्रामाज्ञापयेद्दीरः कल्पः पुष्टबलः सुखी ।
 पूर्वं कृत्वा विधानं च यात्रार्थां नगरे तथा ॥ २२

पार्थिवेन पृथुवरेण राज्ञा । पार्थिवप्रकृतेन वा विजातीये-
 नापि शक्त्यायकारिणः ॥ १ ॥ आत्मा चित्तम् ॥ ४ ॥ पञ्चवर्गः
 धोत्रारिः ॥ ५ ॥ सुल्मान्दुर्गः परान् । संधौ सीमान्ते
 ॥ ६ ॥ भंग्यानेषु शोडशतमुपविधानस्थानेषु । मध्येऽन्तःपुरे
 ॥ ७ ॥ प्रणिधीन् पाठान् ॥ ८ ॥ विहारेषु मूर्खान् मन्थोद्योग्या-
 नेषु ॥ ९ ॥ एतान्पु रत्नसंगणान् । आरामेषु मन्त्रतत्र महतां
 पुरेषु ॥ १३ ॥ एत विधितुं राज्ञा परार्थं विचक्षणः । चारे
 हि विधिरे पूर्वं हितमवशिष्यताम् ॥ इति एतः पटः । तत्र विनि-
 श्चयः ॥ अन्वितान्दुर्गेषु ॥ ११ ॥ एतौऽभूतः सन्दाहीहृत

बलवद्विद्वेषैः सह संधिं कुर्यात् ॥ १८ ॥ पूर्वोक्तकारिणः पूर्वं
 दुष्टा इति शरद्व्याः पञ्चदशयानुपदीताः ॥ १९ ॥ अपि
 त्रियाविशेषनसिद्धम् । अज्ञानन्द मित्रहीनम् । अनन्तरं पञ्चवर्ग-
 महीनम् । व्यासक्तः अन्येन सुखं प्रयोजनम् । प्रमत्तं मनवर्धनम् ।
 यात्रार्थां यदि विज्ञानमिति एतः पाठः । तत्र यात्रार्थां यदि हन्यात्
 व्यासक्तं दुर्बलं कारिणा विज्ञानं तन्मुं इति यात्रामाज्ञापयेत्
 एतः पटः ॥ २१ ॥ विधानं एतौऽपि सामान्योपदेशम्
 ॥ २२ ॥

ना १३ च यभ्यो भवेदस्य नृपो यथातिवीर्यवान् ।
 १३ अथ बलवीर्याभ्यां कर्षयंस्तत्परो वसेत् ॥ २३
 राष्ट्रं च पीडयेत्तस्य शस्त्राप्रिविपमूर्च्छनः ।
 अमात्यवद्वभानां च विवादांस्तस्य कारयेत् ॥ २४
 वर्जनीयं सदा युद्धं राज्यकामेन धीमता ।
 उपार्यस्त्रिभिरादानमर्थस्याह वृहस्पतिः ॥ २५
 सान्त्वेन तु प्रदानेन भेदेन च नराधिप ।
 यमर्थं शक्रुयात्सामुं तेन तुष्येत पण्डितः ॥ २६
 आददीत बलिं चापि प्रजाभ्यः कुरुनन्दन ।
 पञ्जागममितप्रज्ञस्तासामेवाभिगुमये ॥ २७
 दशाधर्ममतेभ्यो यद्रमु बहन्पमेव वा ।
 तन्नाददीत सहसा पौराणां रक्षणाय वै ॥ २८
 यथा पुत्रान्मथा पांग्र द्रष्टव्याले न संशयः ।
 मक्तिधेयु न कतेज्या व्यवहारमदर्शने ॥ २९
 श्रोतुं चैव न्यमेद्राजा प्राज्ञान्मधीधेदर्शिनः ।
 व्यवहारेषु मततं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ३०
 शार्ङ्गं लवणं शुक्लं तैरे नागबले तथा ।
 न्यगेदमात्याद्युपतिः स्यात्सान्वा पुत्रुषान्दिवान् ॥ ३१
 मम्यदण्डधर्मो नित्यं राजा धममयाभुषान् ।
 नृपस्य मततं दण्डः मम्यधर्मः प्रज्ञस्यते ॥ ३२
 पदपेदाद्वाविन्प्राज्ञः सुतपस्वी नृपो भवेत् ।
 दानशीलश्च मततं यज्ञशीलश्च भावत ॥ ३३
 एते गुणाः गमन्ताः स्युर्नृपस्य मततं निराः ।
 व्यवहारस्य लोपेन वृत्तः सर्गः वृत्तो यशः ॥ ३४
 पदा तु पीडितो राजा भवेद्राजा वर्णीयमा ।
 [गदाभिगंभवेद्गं वृदिनान्वृधिरीपतिः ॥ ३५
 रिषारात्मस्य मित्राणि रिषानमुपसन्दयेत् ।

सामभेदान्निरोधार्थं विधानमुपकल्पयेत् ॥] ३६
 'त्रिधा तु कृत्वा मित्राणि विधानमुपकल्पयेत् ।'
 घोषान्वयसेत मार्गेषु ग्रामानुत्थापयेदपि ।
 प्रवेशयेच तान्सर्वाङ्गारानगकेष्वपि ॥ ३७
 ये गुप्ताधैव दुर्गाथ देशान्तेषु प्रवेशयेत् ।
 धनिनो बलमुख्यांश्च सान्त्वयित्वा पुनःपुनः ॥ ३८
 सस्यामिहारं कुर्वीत स्वयमेव नराधिपः ।
 असंभवे प्रवेशस्य दाहयेदग्निना भृशम् ॥ ३९
 क्षेत्रस्थेषु च सस्येषु शशोरुपजपभ्रमन् ।
 विनाशयेद्वा तत्सर्वं बलेनाथ स्वकेन वै ॥ ४०
 नदीमार्गेषु च तथा संक्रमानवगादयेत् ।
 जलं विचाययेत्सर्वमविम्व्याप्यं च दूषयेत् ॥ ४१
 तदात्वेनायतीमिथ निवर्गेद्भूम्यनन्तरम् ।
 प्रतिपातं परस्त्राज्ञां युद्धकालेऽप्युपस्थिते ॥ ४२
 दुर्गाणां चाभितो राजा मूलच्छेदं प्रकाशयेत् ।
 गर्भेषां क्षुद्रवृक्षाणां चैत्ववृक्षान्विवर्जयेत् ॥ ४३
 प्रवृद्धानां च पृक्षाणां प्राणां प्रच्छेदयेद्यथा ।
 चैत्यानां सर्वथा त्याग्यमपि पृथग्न पातनम् ॥ ४४
 'देवानामाश्रयार्थत्वा यक्षगंधर्गमोगिनाम् ।
 पिशाचपद्मगानां च गन्धर्वाणां समादपि ।
 गेद्राणां चैव भूतानां गन्ताभान्परिगर्जेयेत् ॥ ४५
 शूयते हि निरुश्मेन मांदागस्य पत्नं दाम् ।
 मरेभ्यर्गान्तेन पागनस्य नराधिप ॥ ४६
 भगन्दीः कायेन्यम्यमाकाशजवननीमादा ।
 आशूयसेषु परिगां स्यान्नुनरसत्वाहृन्ताम् ॥ ४७
 गह्वद्राजकानि स्युर्गन्तुमार्थं दुग्धं च ।
 गेतां च द्राघवृद्धिः राजा गवाग्मना भरत ॥ ४८

वर्षेण वीर्यवान् यथातिवीर्यवान् ॥ १३ ॥ अथ बलवीर्याभ्यां कर्षयंस्तत्परो वसेत् ॥ २३ ॥ राष्ट्रं च पीडयेत्तस्य शस्त्राप्रिविपमूर्च्छनः ॥ २४ ॥ अमात्यवद्वभानां च विवादांस्तस्य कारयेत् ॥ २४ ॥ वर्जनीयं सदा युद्धं राज्यकामेन धीमता ॥ २५ ॥ उपार्यस्त्रिभिरादानमर्थस्याह वृहस्पतिः ॥ २५ ॥ सान्त्वेन तु प्रदानेन भेदेन च नराधिप ॥ २६ ॥ यमर्थं शक्रुयात्सामुं तेन तुष्येत पण्डितः ॥ २६ ॥ आददीत बलिं चापि प्रजाभ्यः कुरुनन्दन ॥ २७ ॥ पञ्जागममितप्रज्ञस्तासामेवाभिगुमये ॥ २७ ॥ दशाधर्ममतेभ्यो यद्रमु बहन्पमेव वा ॥ २८ ॥ तन्नाददीत सहसा पौराणां रक्षणाय वै ॥ २८ ॥ यथा पुत्रान्मथा पांग्र द्रष्टव्याले न संशयः ॥ २९ ॥ मक्तिधेयु न कतेज्या व्यवहारमदर्शने ॥ २९ ॥ श्रोतुं चैव न्यमेद्राजा प्राज्ञान्मधीधेदर्शिनः ॥ ३० ॥ व्यवहारेषु मततं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ३० ॥ शार्ङ्गं लवणं शुक्लं तैरे नागबले तथा ॥ ३१ ॥ न्यगेदमात्याद्युपतिः स्यात्सान्वा पुत्रुषान्दिवान् ॥ ३१ ॥ मम्यदण्डधर्मो नित्यं राजा धममयाभुषान् ॥ ३२ ॥ नृपस्य मततं दण्डः मम्यधर्मः प्रज्ञस्यते ॥ ३२ ॥ पदपेदाद्वाविन्प्राज्ञः सुतपस्वी नृपो भवेत् ॥ ३३ ॥ दानशीलश्च मततं यज्ञशीलश्च भावत ॥ ३३ ॥ एते गुणाः गमन्ताः स्युर्नृपस्य मततं निराः ॥ ३४ ॥ व्यवहारस्य लोपेन वृत्तः सर्गः वृत्तो यशः ॥ ३४ ॥ पदा तु पीडितो राजा भवेद्राजा वर्णीयमा ॥ ३५ ॥ [गदाभिगंभवेद्गं वृदिनान्वृधिरीपतिः ॥ ३५ ॥ रिषारात्मस्य मित्राणि रिषानमुपसन्दयेत् ॥ ३५ ॥

सामभेदान्निरोधार्थं विधानमुपकल्पयेत् ॥] ३६ ॥ 'त्रिधा तु कृत्वा मित्राणि विधानमुपकल्पयेत् ।' ॥ ३६ ॥ घोषान्वयसेत मार्गेषु ग्रामानुत्थापयेदपि ॥ ३७ ॥ प्रवेशयेच तान्सर्वाङ्गारानगकेष्वपि ॥ ३७ ॥ ये गुप्ताधैव दुर्गाथ देशान्तेषु प्रवेशयेत् ॥ ३७ ॥ धनिनो बलमुख्यांश्च सान्त्वयित्वा पुनःपुनः ॥ ३८ ॥ सस्यामिहारं कुर्वीत स्वयमेव नराधिपः ॥ ३९ ॥ असंभवे प्रवेशस्य दाहयेदग्निना भृशम् ॥ ३९ ॥ क्षेत्रस्थेषु च सस्येषु शशोरुपजपभ्रमन् ॥ ४० ॥ विनाशयेद्वा तत्सर्वं बलेनाथ स्वकेन वै ॥ ४० ॥ नदीमार्गेषु च तथा संक्रमानवगादयेत् ॥ ४१ ॥ जलं विचाययेत्सर्वमविम्व्याप्यं च दूषयेत् ॥ ४१ ॥ तदात्वेनायतीमिथ निवर्गेद्भूम्यनन्तरम् ॥ ४२ ॥ प्रतिपातं परस्त्राज्ञां युद्धकालेऽप्युपस्थिते ॥ ४२ ॥ दुर्गाणां चाभितो राजा मूलच्छेदं प्रकाशयेत् ॥ ४३ ॥ गर्भेषां क्षुद्रवृक्षाणां चैत्ववृक्षान्विवर्जयेत् ॥ ४३ ॥ प्रवृद्धानां च पृक्षाणां प्राणां प्रच्छेदयेद्यथा ॥ ४४ ॥ चैत्यानां सर्वथा त्याग्यमपि पृथग्न पातनम् ॥ ४४ ॥ 'देवानामाश्रयार्थत्वा यक्षगंधर्गमोगिनाम् ॥ ४५ ॥ पिशाचपद्मगानां च गन्धर्वाणां समादपि ॥ ४५ ॥ गेद्राणां चैव भूतानां गन्ताभान्परिगर्जेयेत् ॥ ४५ ॥ शूयते हि निरुश्मेन मांदागस्य पत्नं दाम् ॥ ४६ ॥ मरेभ्यर्गान्तेन पागनस्य नराधिप ॥ ४६ ॥ भगन्दीः कायेन्यम्यमाकाशजवननीमादा ॥ ४७ ॥ आशूयसेषु परिगां स्यान्नुनरसत्वाहृन्ताम् ॥ ४७ ॥ गह्वद्राजकानि स्युर्गन्तुमार्थं दुग्धं च ॥ ४८ ॥ गेतां च द्राघवृद्धिः राजा गवाग्मना भरत ॥ ४८ ॥

द्वारेषु च गुरूष्वेव यन्त्राणि स्थापयेत्सदा ।
 आरोग्येच्छतप्तीश्च स्वाधीनानि च कारयेत् ॥४९॥
 काष्ठानि चाभिहार्याणि तथा कृपांश्च खानयेत् ।
 संशोधयेत्तथा कृपान्कृतानूर्वपयोर्थिभिः ॥ ५० ॥
 तृणच्छन्नानि वैश्वानि पङ्केनाथ प्रलेपयेत् ।
 निर्हरेच्च तृणं मासि चैत्रे बह्निभयात्पुरा ॥ ५१ ॥
 नक्तमेव च भक्तानि पाचयेत् नराधिपः ।
 न दिवा ज्वालयेदग्निं वर्जयित्वाऽऽग्निहोत्रिकम् ५२ ॥
 'यथासंभवशैलानि चैष्टकानि च कारयेत् ।
 मृष्टमयानि च कुर्वीत ज्ञात्वा देशं बलाबलम् ॥' ५३ ॥
 कर्मारारिष्टशालासु ज्वलेदग्निः सुरक्षितः ।
 गृहाणि च प्रवेश्यान्तर्विधेयः स्याद्द्रुताशनः ॥५४॥
 महादण्डश्च तस्य स्याद्यस्याग्निर्वै दिवा भवेत् ।
 प्रधोपयेदथैवं च रक्षणार्थं पुरस्य च ॥ ५५ ॥
 भिक्षुकांश्चाक्रिकांश्चैव क्लीबोन्मत्तान्कुशीलवान् ।
 बाह्यान्कुर्यान्नरश्रेष्ठ दोषाय स्युर्हि ते शठाः ॥ ५६ ॥
 चत्वरेष्वथ तीर्थेषु सभास्वासवसथेषु च ।
 यथार्थवर्णं प्रणिधिं कुर्यात्सर्वत्र पार्थिवः ॥ ५७ ॥
 विशालान्राजमार्गांश्च कारयेत् नराधिपः ।
 प्रपाश्च विपणींश्चैव यथोद्देशं समादिशेत् ॥ ५८ ॥
 भाण्डागारायुधागारान्धान्यागारांश्च सर्वशः ।
 अधागारान्गजागारान्वलाधिकरणानि च ॥ ५९ ॥
 परिखांश्चैव कौरव्य मतोलीसङ्कटानि च ।
 न जातु कश्चित्पश्येत् गुह्यमेतद्युधिष्ठिर ॥ ६० ॥
 अर्थसंनिचयं कुर्याद्वाजा परबलादितः ।
 तैलं मधु घृतं सस्यमौषधानि च सर्वशः ॥ ६१ ॥
 अद्भारकुशमुञ्जानां पलाशशरवर्णिनाम् ।
 यवसेन्धनदिग्धानां कारयेत् च संचयान् ॥ ६२ ॥
 आयुधानां च सर्वेषां शक्त्यष्टिभ्रासचर्मणाम् ।
 संचयानेवमादीनां कारयेत् नराधिपः ॥ ६३ ॥

औषधानि च सर्वाणि मूलानि च फलानि
 चतुर्विधांश्च वैद्यान्वै संगृहीयाद्विशेषतः ॥
 नटांश्च नर्तकांश्चैव मल्लान्मायाविनस्तथा ।
 शोभयेद्युः पुरवरं मोदयेद्युश्च सर्वशः ॥ ६५ ॥
 यतः शङ्का भवेचापि भृत्यतोऽथापि मन्त्रितः ।
 पौरैभ्यो नृपतेर्वापि स्वाधीनान्कारयेत् तान् ॥६६॥
 कृते कर्माणि राजा तान्पूजयेद्भनसंचयैः ।
 माननेन यथार्हेण सान्त्वेन विविधेन च ॥ ६७ ॥
 निर्वेदयित्वा तु परं हत्वा वा कुरुनन्दन ।
 गतानृष्यो भवेद्राजा यथा शास्त्रे निदर्शितम् ॥६८॥
 राज्ञा सप्तैव रक्ष्याणि तानि चैव निबोध मे ।
 आत्माऽमात्याश्च कोशाश्च दण्डो मित्राणि चैव हि ॥
 तथा जनपदाश्चैव पुरं च कुरुनन्दन ।
 एतत्सप्तमात्मकं राज्यं परिपाल्यं प्रयत्नतः ॥ ७० ॥
 पाद्भुष्यं च त्रिवर्गं च त्रिवर्गपरमं तथा ।
 यो वेत्ति पुरुषन्याग्रस भुङ्क्ते पृथिवीमिमाम् ॥७१॥
 पाद्भुष्यमिति यत्प्रोक्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ।
 सन्धायासनमित्येव यात्रासन्धानमेव च ॥ ७२ ॥
 विगृह्यासनमित्येव यात्रां संपरिगृह्य च ।
 द्वैधीभावस्तथाऽन्येषां संश्रयोऽथ परस्य च ॥७३॥
 त्रिवर्गश्चापि यः प्रोक्तस्तमिहैकमनाः शृणु ।
 क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गः परमस्तथा ॥७४॥
 'धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रिवर्गो वै सनातनः ।
 मन्त्रश्चैव प्रभावश्च उत्साहश्चैव तात्त्विकः ।
 शक्तित्रयं समाख्यातं त्रिवर्गस्य च तत्परम् ॥७५॥
 कार्यं च कारणं चैव कर्ता च परिकीर्तितः ।
 एतत्परतरं विद्यात्रिवर्गादपि भारत ।
 सर्वेषां च ध्येयं राजन्यत्रिवर्गः सनातनः ॥ ७६ ॥
 सत्त्वं रजस्तमस्यैव त्रिवर्गकरणं स्मृतम् ।
 तेनात्यन्तविमुक्तश्च मुक्तः पुरुष उच्यते ॥ ७७ ॥

येषां च द्वारवन् मुक्तिः कार्यो । बुद्धिः द्वारवन् इति इति ट.
 ट. घ. पाठः ॥ ४८ ॥ कर्मारो लोहकारादिः । अन्तर्गम्येयः
 आप्त्यदिनः कर्त्तव्यः ॥ ५४ ॥ महादण्डो यथः ॥ ५५ ॥
 पाथिस्युः पाठविषयः । कुशीलवान् कालकेयान् ॥ ५६ ॥
 वर्णिनां देवतानाम् । यवस्य पाठः । दिग्धानां विद्यासन्धानानाम्

॥ ६२ ॥ चतुर्विधान् विद्ययात्परोरुहत्यादरान् ॥ ६४ ॥
 छन्पायान् सन्धिं दृन्दाऽवसिधिः । यात्रासन्धाने यान्-
 ॥ ७२ ॥ यात्रां संपरिगृह्याऽऽगमं दायोभयप्रदर्शनार्थं यात्रे
 प्रदर्शनं मर्यादेऽप्यभ्यासम् । द्वैधीभाव उभयत्र संघिस्तरणम्
 ॥ ७३ ॥ अष्टपठितमोऽप्ययः ॥ ६८ ॥

ताः स्वर्गस्य सर्वथा नाशो मोक्ष इत्यभिधीयते ।
 स्वर्गः मोक्षपरश्च देवदेवः पितामहः ।
 तुष्ट्यर्थस्य त्रिवर्गस्य गन्धामाह पितामहः ॥ ७८
 जगतो लोकिनी यात्रा यत्र नित्यं भविष्यति ।
 धर्मोऽर्थश्च कामश्च मेवितव्याः स्वकालतः ॥ ७९
 'मेवा धर्मस्य कर्तव्या मतनं भृगिन्मरुः ।
 पुण्यैर्नरैश्चादृल तन्मूलाः सर्वथा क्रियाः ॥' ८०
 धर्मेण च महीपालधिर् रयति मेदिनीम् ।
 'यः क्रथिद्वामिसो गजाम विपन्नोऽपि भूपतिः ।
 अथकामविदीनोऽपि चिरं पालयते महीम् ॥' ८१
 अम्बिन्नर्थं हि श्रोत्रो गीतारद्रिग्मा ग्वयम् ।
 यादधीपुत्र मद्रं ते श्रोतुमहेमि तावपि ॥ ८२
 हृन्ना काशाणि धर्मेण मन्परमपाल्य मेदिनीम् ।
 पालयिन्वा तथा पांगन्पर्य सुगमेधते ॥ ८३
 हि तस्य तपसा गताः रिच तन्पार्यः हृतः ।
 सुपालिताः भजा यन् सर्वधर्महेतु नः ॥ ८४
 श्लोकाशोशनमा गीतान्नाद्रिवोध युधिष्ठिर ।

दण्डनीतिश्च यन्मूलं त्रिवर्गस्य च भूपते ॥ ८५
 भार्गवाद्रिग्नं क्रमं षोडशाङ्गं च यद्वलम् ।
 त्रिपं माया च देवं च पांगं चान्मगिद्वये ॥ ८६
 प्रागुद्रप्रयणं दुर्म ममामाद्य महीपतिः ।
 त्रिवर्गत्रयसंपूर्णमुपादाय तमुदहेत् ॥ ८७
 पश्यश्च च त्रिनिजित्य दश चाष्टौ च भूपतिः ।
 त्रिवर्गदंशभिर्युक्तः सुर्गपि न जीयते ॥ ८८
 न बुद्धि परिगृहीत रीपां मूर्गजनस्य च ।
 देवोपहतबुद्धीना ये च वेदं विरजिताः ।
 न तेषां शृणुयाद्राजा बुद्धिमेवा पगसुर्गी ॥ ८९
 रीमथानानि गन्धानि निद्राद्रिजितानि च ।
 मूर्गोमात्वाप्रितप्तानि शुष्यन्ते जलविन्दुवत् ॥ ९०
 निद्रांश्च प्रथिता ये च ये चामाः सर्वधर्मसु ।
 बुद्धेः दृष्टकर्मणि तेषां च शृणुयात्पुत्रः ॥ ९१
 देवं पुत्रपरां च त्रिवर्गं च ममाधिनः ।
 देवतानि च त्रिधां प्रणम्य विजयी भवेत् ॥ ९२

॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि गजपर्वणि अष्टविंशोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

सुकीर्तनस्य शान्तिमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

भीष्मस्य युधिष्ठिरस्यैव ह्यशक्तिपुत्रस्य पुत्रस्यैव च ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 दण्डनीतिश्च गता च समर्था नातुभावपि ।
 गत्र हि कुर्याः गिदिन्मग्ने प्रुदि वितामह ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 मादाग्नरं दण्डनीत्यागु माप्य दण्डः महेतुर्नः ।
 यत्र मे संगतो मरुत्तथासिद्धि भाग्य ॥ २
 दण्डनीतिः म्पामेव पातुर्नरे निवर्ज्यति ।
 पश्यन्ता शान्तिना मन्परमपाल्य मेदिनीम् ॥ ३
 पातुर्नरे म्पामेव मदाशनानमरे ॥ ४
 दण्डनीतिश्चो धेमे मदानामकुरोमरे ॥ ५
 निवे म्पामे कुरोमरे मदा मदानामि ॥

गन्धार्थेव मनुष्याणां सुर्गं विद्धि ममात्तियम् ॥ ५
 पानो वा पागं मर्गो गता वा पातुताग्यम् ।
 इति ते मद्रयो माभुद्राता पाग्य पाग्यम् ॥ ६
 दण्डनीत्या ददा गता म्पामेव म्पामेव ॥ ७
 गदा ह्यपुगं नाम पागः धेगुः म्पामेव ॥ ७
 मरे ह्यपुगे धमे म्पामे रिद्यो क्विद्य ।
 मर्गं म्पामे पातुतां नामि म्पामे मनः ॥ ८
 म्पामेव म्पामे म्पामे म्पामे म्पामे ॥ ९
 वेदिशानि च कर्मणि म्पामेव म्पामेव ॥ ९
 म्पामेव म्पामे म्पामे म्पामेव निगमयाः ।
 म्पामेव म्पामे च म्पामेव म्पामेव ॥ १०

विधवा न भवन्त्यत्र नृशंसो नात्र जायते ॥ ११
 अकृष्टपच्या पृथिवी भवन्त्योपधयस्तथा ।
 त्वयपत्रफलमूलानि वीर्यवन्ति भवन्ति च ॥ १२
 नाधर्मो विद्यते तत्र धर्म एव तु केवलम् ।
 इति कार्तियुगानेतान्गुणान्विद्धि युधिष्ठिर ॥ १३
 दण्डनीत्या यदा राजा त्रीनंशाननुवर्तते ।
 चतुर्थमंशमुत्सृज्य तदा त्रेता प्रवर्तते ॥ १४
 अधर्मस्य चतुर्थीशस्त्रीनंशाननुवर्तते ।
 कृष्टपच्यैव पृथिवी भवन्त्योपधयस्तथा ॥ १५
 अर्धं स्वपत्वा यदा राजा नीत्यधर्मनुवर्तते ।
 ततस्तु द्वापरं नाम स कालः संप्रवर्तते ॥ १६
 अशुभस्य यदा त्वर्थं द्वावंशावनुवर्तते ।
 कृष्टपच्यैव पृथिवी भवत्यर्धफला तथा ॥ १७
 दण्डनीतिं परित्यज्य यदा कात्स्रुर्धेन भूमिपः ।
 प्रजाः क्लिश्रात्ययोगेन प्रवर्तते तदा कलिः ॥ १८
 वृत्तावधर्मो भूधिष्ठो धर्मो भवति न क्वचित् ।
 सर्वपापमेव वर्णानां स्वधर्माच्च्यवते मनः ॥ १९
 शूद्रा भिक्षेण जीवन्ति ब्राह्मणाः परिचर्यया ।
 योगक्षेमस्य नाशश्च वर्तते वर्णसंकरः ॥ २०
 वैदिकानि च कर्माणि भवन्ति विगुणान्युत ।
 ऋतवो न सुखाः सर्वे भवन्त्यामयिनस्तथा ॥ २१
 हसन्ति च मनुष्याणां स्वरवर्णमनांस्युत ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति राजनयानुवर्णनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 केन वृत्तेन वृत्तज्ञं वर्तमानो महीपतिः ।
 सुखेनार्थान्मुखोदकांनिह च प्रेत्य चाश्रुते ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 इयं गुणानां पद्त्रिंशी पद्त्रिंशद्गुणसंयुता ।

कृष्णो न स्ति ह्य. पाठः ॥ ११ ॥ अयोगेन अनु-
 पायेन ॥ १८ ॥ योगक्षेमस्य नादाचेति ट. ड. घ. पाठः
 . . . ॥ सीमन्तकरी व्यवस्थापिका ॥ ३० ॥ एकोनसप्ततित-

व्यापयश्च भवन्त्यत्र त्रियन्ते चाशतासुपः ।
 विधवाश्च भवन्त्यत्र नृशंसा जायते प्रजा ।
 क्वचिद्वर्षति पर्जन्यः क्वचित्सस्यं प्ररोहति ॥ २३
 रसाः सर्वे क्षयं यान्ति यदा नेच्छति भूमिपः ।
 प्रजाः संरक्षितुं सम्यग्दण्डनीतिसमाहितः ॥ २४
 राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
 युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ २५
 कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्रुते ।
 त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्रुते ॥ २६
 प्रवर्तनाद्द्वापरस्य यथाभागयुषाश्रुते ।
 कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्रुते ॥ २७
 ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ।
 प्रजानां कल्मषे मश्रोऽकीर्तिं पापं च विन्दति २८
 दण्डनीतिं पुरस्कृत्य क्षत्रियेण विजानता ।
 लिप्सितव्यमलभ्यं च लब्धं रक्ष्यं च भारत ।
 'योगक्षेमाः प्रवर्तन्ते प्रजानां नात्र संशयः ॥' २९.
 लोकस्य सीमन्तकरी मर्यादा लोकपावनी ।
 सम्यङ्गीता दण्डनीतिर्यथा माता यथा पिता ॥ ३०
 यस्यां भवन्ति भूतानि तद्विद्धि भरतर्षभ ।
 एष एव परो धर्मो यद्राजा दण्डनीतिमान् ॥ ३१
 तस्मात्कौरव्य धर्मेण प्रजाः पालय नीतिमान् ।
 एवं वृत्तः प्रजा रक्षन्स्वर्गं जेतासि दुर्जयम् ॥ ३२

यान्गुणांस्तु गुणोपेतः कुर्वन्गुणमवाप्नुयात् ॥ २
 चरेद्दर्मानकडुको मुञ्चेत्स्नेहं न चास्तिकः ।
 अनुशंसत्थरेदर्थं चरेत्काममनुद्धतः ॥ ३
 प्रियं ब्रूयादकृपणः शूरः स्वादविकथनः ।
 दाता नापात्रवर्षी स्वात्प्रगल्भः स्वादनिष्ठुरः ॥ ४
 मोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

पद्त्रिंशी पद्त्रिंशत्संख्याका ॥ २ ॥

१ अधीत न चानार्यविंशुह्रीयाद्य शुशुभिः ।
 २ नासिधारयेचारं कुर्यात्कार्यमर्पाटया ॥
 ३ अर्थं वृष्यान्न चामत्सु गुणान्ब्रूयान्न चान्मनः ।
 ४ आदद्यान्न च माधुभ्यो नामत्पुरुषमाश्रयेत् ॥
 ५ नापरीक्ष्य नयेदृष्टं न च मन्त्रं प्रकाशयेत् ।
 ६ विद्वेजेन्न च तुल्येभ्यो विश्वसेनापकारिषु ॥
 ७ अनीर्षुर्गुमदारः स्वाबोधः स्याद्दृष्टी नृपः ।
 ८ क्षियः मेवेत नात्यर्थं मृष्टं भुञ्जीत नाहितम् ॥
 ९ अमन्त्र्यः पूजयन्मान्यान्गुरुन्नेवेदमायया ।
 १० अचेदेवानदम्भेन धियमिच्छेदकुन्मिताम् ॥
 ११ मेवेत प्रणयं हित्वा दक्षः स्वान्न त्वकालविन् ।
 १२ गान्त्वयेन्न च मोहाय अनुगृह्यन्न चाक्षिपेत् ॥१०

प्रहरेन्न त्वविनाय हन्वा शत्रून् शोचयेत् ।
 ५ क्रोधं कुर्यान्न चाकृष्णान्मृदुः स्वाक्षापकारिषु ॥ ११
 एवं चरन् राज्यस्यो यदि श्रेय इहेच्छमि ।
 ६ अतोऽन्यथा नरपतिर्मयमृच्छत्वनुत्तमम् ॥ १२
 इति सर्वाङ्गुणानेतान्यथोक्तान्योऽनुवर्तते ।
 ७ अनुभूयेह भद्राणि प्रेत्य मर्गे महीयते ॥ १३
 वसंषायन उवाच ।
 इदं वचः शान्तनवस्य शुशुष्या-
 न्युधिष्ठिरः पार्थिवमुन्वयंगृहतः ।
 तदा वचन्दे च पितामहं नृपो
 यथोक्तमेतद्य चकार बुद्धिमान् ॥ १४

॥ इति श्रीमन्नृपमातेन शान्तिपर्वणि शत्रुपर्वरणि सप्तमिनमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

गुरुसप्तनिनमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

भीष्मतेन युधिष्ठिरमणि राजपर्वमकथनम् ॥ १ ॥

१ युधिष्ठिर उवाच ।
 २ कथं राजा मजा रक्षन्नाधिपन्वेन युज्यते ।
 ३ धर्मं च नापगमोति तन्मे मृदि पितामह ॥
 ४ भीष्म उवाच ।
 ५ गमार्गेनेव ते राजन्धर्मोऽन्वेष्यामि शाभनान् ।
 ६ रिन्तेर्षेर धर्माणां न जान्वन्नमरामुपात् ॥
 ७ धर्मनिष्ठाप्रयुक्तगती देवप्रणममादिनान् ।
 ८ अर्थांगान्नागमेधाम्नां गृहं गुणरतो द्विजान् ॥
 ९ मन्पुत्रासोपमंगृह्य परमाराभिराप च ।
 १० भयं मर्षानि कुर्याथाः कापीनि मपुंगेहितः ॥
 ११ धर्मकापीनि निर्वर्त्य महान्निन मपुश्य च ।
 १२ प्राप्स्यन्नागमेधाम्नामर्षमिद्विजपानितः ॥

१ आर्जवेन च मंपन्नो धृत्वा मुद्रया च भाग्य ।
 २ धर्माधीं प्रतिगृह्णीयात्कामक्रीधां च वर्जयेत् ॥
 ३ कामक्रीधां पुग्मृत्त्व योऽर्थं गजाऽनुनिष्ठति ।
 ४ न म धर्मं न चात्यर्थं प्रतिगृह्णाति चान्दिनः ॥
 ५ मा न्न तुर्ध्यांभ मृगोऽभ कामार्थं च प्रयुजः ।
 ६ अनुत्थान्द्विगंपमान्मवेकमेव योजयेत् ॥
 ७ मृगोऽं सपिहृनोऽर्थेण कापीनामविशादः ।
 ८ प्रजाः शिभ्रान्त्वयोगेन कामक्रीधममन्दिनः ॥
 ९ पन्दिपतेन मुन्तेन दन्तेनापापगपिनाम् ।
 १० शास्त्रान्तिन विन्मेषा वेत्तेन धनाधमम् ॥
 ११ दापन्दिना इवं धर्म्यं गच्छेन्मोया यथाश्रियि ।
 १२ कथं चत्तपेदराजा सोपाधममन्दिनः ॥

१ युधिष्ठिर उवाच । कथं राजा मजा रक्षन्नाधिपन्वेन युज्यते । २ धर्मं च नापगमोति तन्मे मृदि पितामह ॥ ३ भीष्म उवाच । गमार्गेनेव ते राजन्धर्मोऽन्वेष्यामि शाभनान् । ४ रिन्तेर्षेर धर्माणां न जान्वन्नमरामुपात् ॥ ५ धर्मनिष्ठाप्रयुक्तगती देवप्रणममादिनान् । ६ अर्थांगान्नागमेधाम्नां गृहं गुणरतो द्विजान् ॥ ७ मन्पुत्रासोपमंगृह्य परमाराभिराप च । ८ भयं मर्षानि कुर्याथाः कापीनि मपुंगेहितः ॥ ९ धर्मकापीनि निर्वर्त्य महान्निन मपुश्य च । १० प्राप्स्यन्नागमेधाम्नामर्षमिद्विजपानितः ॥

गोपायितारं दातारं धर्मेनित्यमतन्द्रितम् ।
 अकामद्वेषसंयुक्तमनुरज्यन्ति मानवाः ॥ १२
 तस्माद्धर्मेण लाभेन लिप्सेथास्त्वं धनागमम् ।
 धर्मार्थोवधुर्वो तस्य यो न शास्त्रपरो भवेत् ॥ १३
 अपशास्त्रधनो राजा संचयं नाधिगच्छति ।
 अस्थाने चास्य तद्विचं सर्वमेव विनश्यति ॥ १४
 अर्थमूलोऽपि हिंसां च कुरुते स्वयमात्मनः ।
 करैरशास्त्रदृष्टैर्हि मोहात्संपीडयन्प्रजाः ॥ १५
 ऊध्विच्छिन्धात्तु यो धेन्वाः क्षीरार्थी न लभेतपयः ।
 एवं राष्ट्रमयोगेन पीडितं न विवर्धते ॥ १६
 'यवसोदकमादाय सान्त्वेन वितयेन च ।'
 यो हि दोग्ध्रीमुपास्ते च स नित्यं विन्दते पयः ।
 एवं राष्ट्रमुपायेन भुञ्जानो लभते फलम् ॥ १७
 अथ राष्ट्रमुपायेन भुज्यमानं सुरक्षितम् ।
 जनयत्यतुलां नित्यं कौशवृद्धिं युधिष्ठिर ॥ १८
 दोग्ध्री धान्यं हिरण्यं च मही राज्ञा सुरक्षिता ।
 नित्यं स्नेह्यः परेभ्यश्च वृत्ता माता यथा पयः ॥ १९
 मालाकारोपमो राजन्भव माऽऽङ्गारिकोपमः ।
 तथायुक्तधिरं राज्यं भोक्तुं शक्यसि पालयन् ॥ २०
 परचक्राभियानेन यदि ते साद्धनक्षयः ।
 अथ साम्रैव लिप्सेथा धनमब्राह्मणेषु यत् ॥ २१
 मा स ते ब्राह्मणं दृष्ट्वा धनस्य प्रचलेन्मनः ।
 अन्त्यायामप्यवस्थायां किमु स्फीतस्य भारत ॥ २२

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

युधिष्ठिरप्रति भीष्मेण ब्राह्मणस्य श्रेष्ठयोपपादनपूर्वकं चातुर्वर्ण्यधर्मकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

'कीदृशो ब्राह्मणो राजा कार्याकार्यविचारणे ।
 क्षमः कर्तुं समर्थो वा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥' १

दोग्ध्री पूरवित्री ॥ १९ ॥ आङ्गारिक इहालकर्ता ॥ २० ॥
 यथायुक्त उक्तेन प्रकारेणाऽवहितः ॥ २५ ॥ यो दया कुर्वते
 त धर्मे मन्यन्ते इति योजना ॥ २७ ॥ अन्त यातनाभोग-
 निष्कृतिम् ॥ २८ ॥ स्त्रिष्टिः स्वधीतिः सुतपा इति क्रमेण दृष्ट-

धनानि तेभ्यो दद्यास्त्वं यथाशक्ति यथाहृतः ।
 सान्त्वयन्परिरक्षंश्च स्वर्गमाप्स्यसि दुर्जयम् ॥ २३
 एवं धर्म्येण वृत्तेन प्रजास्त्वं परिपालय ।
 स्वर्ग्यं पुण्यं यशो नित्यं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥ २४
 धर्मेण व्यवहारेण प्रजाः पालय पाण्डव ।
 युधिष्ठिर यथायुक्तो नाधिवन्देन योक्ष्यसे ॥ २५
 एष एव परो धर्मो यद्राजा रक्षति प्रजाः ।
 भूतानां हि यदा धर्मो रक्षणं परमा दया ॥ २६
 तस्मादेवं परं धर्मं मन्यन्ते धर्मकोविदाः ।
 यो राजा रक्षणे युक्तो भूतेषु कुरुते दयाम् ॥ २७
 यदह्ना कुरुते पापमरक्षन्भयतः प्रजाः ।
 राजा वर्षसहस्रेण तस्यान्तमधिगच्छति ॥ २८
 यदह्ना कुरुते धर्मं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
 दशवर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते फलं दिवि ॥ २९
 स्त्रिष्टिः स्वधीतिः सुतपा लोकाञ्जयति यावत् ॥
 क्षणेन तानवाप्नोति प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ३०
 एवं धर्मं प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालय ।
 ततः पुण्यफलं लब्ध्वा नानुवन्देन योक्ष्यसे ॥ ३१-
 स्वर्गलोके सुमहतीं श्रियं प्राप्स्यसि पाण्डव ।
 असंभवश्च धर्माणामीदृशानामराजसु ॥ ३२
 तस्माद्राजैव नान्योऽस्ति यो धर्मफलमाप्नुयात् ।
 स राज्यं धृतिमत्प्राप्य धर्मेण परिपालय ।
 इन्द्रं तर्पय सोमेन कामैश्च सुहृदो जनान् ॥ ३३

भीष्म उवाच ।

य एव तु सतो रक्षेदसतश्च निवर्तयेत् ।
 स एव राज्ञा कर्तव्यो राजन्राजपुरोहितः ॥ १

स्वमद्रचारिवानप्रस्थधर्मान्स्वभ्यगयुतिष्ठन् ॥ ३० ॥ एकद्वि-
 तितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥
 निवर्तयेद्राज्याद्रीकारयेत् ॥ २ ॥ द्विसप्ततितमोऽध्यायः
 ॥ ७२ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहाम् पुरातनम् ।

पुण्यवम ऐलस्य गंवादं मातरिश्वना ॥

इत्वा उवाच ।

[तः स्विद्राक्षणो जातो वर्षाथापि कुतस्त्रयः ।

त्स्माच्च भवति श्रेयांस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥४

मातरिश्वोवाच ।

राक्षणो मृगतः सृष्टो ब्रह्मणो राजसत्तम ।

राहुभ्यां धत्रियः सृष्ट ऊरुभ्यां वैश्य एव च ॥५

एषानां परिचर्यायै त्रयाणां भवत्परम ।

वर्णधतुर्थः पश्चात् पश्चां शूद्रो विनिर्मितः ॥

राक्षणो जायमानो हि पृथिव्यामनुजायते ।

श्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ॥

'सर्वस्य ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चिदिह दृश्यते ।

वर्मयुक्तं प्रशस्तं च जगत्सम्मिच्छुपात्मज ॥'

ततः पृथिव्या यन्तारं धत्रियं दण्डशाप्णे ।

द्वितीयं वर्णमकरोत्संजानामनुगुप्तये ॥

वैश्यस्यु घनधान्येन प्रीन्वणान्निभृयादिमानु ।

शूद्रो घेतान्परिचरेदिति ब्रह्मानुशामनम् ॥ १०

ऐल उवाच ।

द्विजस्य धत्रयन्धोर्वा कस्येयं पृथिवी भवेत् ।

धर्मतः गह विज्ञेन मन्मन्वायो प्रचक्ष्य मे ॥ ११

पापुगवाच ।

विप्रस्य सर्वमेवतर्षान्किञ्चिज्जगतीगतम् ।

'धनं धान्यं द्विष्यं च श्रियो ग्मानि पाहनम् ॥१२

मदूतं च प्रशस्तं च यथान्वदसि विचारे ।'

स्येष्टानिजननेनैह गहमेवृशला रिदुः ॥ १३

समेत ब्राह्मणो सुदं मं एमे मं दृदाति च ।

गुरदिं मरेवर्षानां स्येष्टः श्रेष्ठश्च द्विजः ॥ १४

पन्मांसं पर्येष मी देवं कुर्यात् पतिम् ।

'आनन्तर्यामिना धत्रं पृथिवी कुर्यात् पतिम् ।'

३ एष ते प्रथमः कस्य आपद्यन्वो भवेदतः ॥ १५

यदि स्वयं परं स्थानं धर्मतः परिमार्गमि ।

४ यत्किञ्चिज्जयमे भूमिं ब्राह्मणाय निवेदय ॥ १६

श्रुतश्रुत्तोपपन्नाय धर्मजाय तपस्विने ।

५ स्वधर्मपरितृष्णाय यो न विचपगे भवेत् ॥ १७

यो राजानं नयेद्बुद्ध्या सर्वतः परिपूर्णया ।

६ ब्राह्मणो हि बुले जातः कृतप्रज्ञो विनीतवान् ॥१८

श्रेयो नयति राजानं सुवंशित्रां मन्मन्ताम् ।

७ राजा चरति यं धर्मं ब्राह्मणेन निदर्शितम् ॥ १९

शुश्रूषुग्नहंसादी धत्रधर्मप्रते म्यितः ।

८ तावता मत्कृतः प्राजधिरं यशसि तिष्ठति ॥ २०

तस्य धर्मस्य सर्वस्य भारी गजपुगेहितः ।

९ एवमेव प्रजाः सर्वा राजानमभिर्गथिताः ॥ २१

१० 'ब्राह्मणं च सचिद्वागं राजशास्रसिपथितम् ।'

११ मन्मन्मृताः स्वधर्मस्था न श्रुतधिज्ञयान्विताः ॥२२

राष्ट्रे चरन्ति यं धर्मं राजा माध्वभिरक्षिताः ।

१२ चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भागं तु विन्दति ॥२३

देवा मनुष्याः पितरो मन्मन्मोगमक्षमाः ।

१३ यजमेवोपजीवन्ति नाम्नि यदा एवजके ॥ २४

इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरन्मथा ।

१४ राजन्यशास्र धर्मस्य योगधेमः प्रतिष्ठितः ॥ २५

छायापापमप्यु वासां च सुगमुल्लेखिगम्यन्ति ।

१५ तस्मां वामसि मयं च सुगं त्रिनिश्रिगम्यन्ति ।

१६ इन्द्रे स्वयं ममे रूपे मन्मे च मन्मे मनः ॥ २६

तेषु मोगेषु मयं न मोगी मन्मे सुगम् ।

१७ भवमन्म हि यो दाता सर्वत्र सुमन्मन्म ॥२७

न हि प्रापममं दानं त्रिषु मोगेषु विषो ।

१८ इन्द्रो राजा यमो राजा धर्मो राजा मध्व च ।

१९ राजा विनीतिं भूतानि राजा मरिमिदं पूतम् ॥२८

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति पुरोहितलक्षणादियर्णनम् । ऐलकश्यपसंयादानुवादश्च ॥ १ ॥

‘युधिष्ठिर उवाच ।
 राज्ञा पुरोहितः कार्यः कीदृशो वर्णतो भवेत् ।
 पुरोधाय दृशः कार्यः कथयस्व पितामह ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 गौरो वा लोहितो वाऽपि श्यामो वा नीरुजः सुखी ।
 अक्रोधनो ह्यचपलः सर्वतश्च जितेन्द्रियः ॥’ २
 राज्ञा पुरोहितः कार्यो भवेद्द्विद्वान्वहृश्रुतः ।
 उर्ध्वा समीक्ष्य धर्माथैव भवेयावन्तरम् ॥ ३
 धर्मात्मा मन्त्रविद्येयां राज्ञां राजन्पुरोहितः ।
 ‘तेषामर्थश्च कामश्च धर्मश्चेति विनिश्चयः ॥ ४
 श्लोकाश्चोशनसा गीतास्तान्निबोध युधिष्ठिर ।
 उच्छिष्टः स भवेद्राजा यस्य नास्ति पुरोहितः ॥ ५
 रक्षसामसुराणां च पिशाचोरगपक्षिणाम् ।
 शत्रूणां च भवेद्बन्धो यस्य नास्ति पुरोहितः ॥ ६
 ब्रह्मत्वं सर्वयज्ञेषु कुर्वीताथर्वणो द्विजः ।
 राज्ञश्चाथर्ववेदेन सर्वकर्माणि कारयेत् ॥ ७
 ब्रूयाद्ब्रह्मिण्ये स ततं महोत्पातान्यथानि च ।
 इष्टमद्गलपुक्तानि तथाऽन्तःपुरिकाणि च ॥ ८
 गीतनुत्ताधिकारेषु संमतेषु महीपतेः ।
 कर्तव्यं करणीयं वै वैश्वदेवचलिस्तथा ॥ ९
 पक्षसंधिषु कुर्वीत महाशान्तिं पुरोहितः ।
 रौद्रहोमसहस्रं च स्वस्य राज्ञः प्रियं हितम् ॥ १०
 राज्ञः पापमलाः सप्त यातुच्छति पुरोहितः ।
 अमात्याश्च कुकर्माणो मन्त्रिणश्चाप्युपेक्षकाः ॥ ११
 चौर्यमव्यवहारश्च व्यवहारोपसेविनाम् ।
 अदण्ड्यदण्डनं चैव दण्ड्यानां व्याप्यदण्डनम् ॥ १२
 हिंसा चान्यत्र संग्रामाद्ब्राह्मणं मलं उच्यते ।
 कुमृत्यस्तु मजानाशः सप्तमस्तु महामलः ॥ १३
 रौद्रहोममहाशान्त्या घृतकम्बलकर्मणा ।
 भृग्यद्विरोविधिज्ञो वै पुरोधो निर्णये मलात् ॥ १४
 एतान्हित्वा दिवं याति राजा सप्त महामलान् ।

सामात्यः सपुरोधाश्च प्रजानां पालने रतः ॥ १५
 एतस्मिन्नेव कौरव्य पौरुहित्ये महामते ।
 श्लोकानाह महेन्द्रस्य गुरुदेवो बृहस्पतिः ॥ १६
 तान्निबोध महीपाल महाभाग हिताञ्शुभान् ।
 ऋग्वेदे सामवेदे च यजुर्वेदे च वाजिनाम् ॥ १७
 न निर्दिष्टानि कर्माणि त्रिषु स्थानेषु भूमृताम् ।
 शान्तिकं पौष्टिकं चैव अरिष्टानां च शान्तनम् ॥ १८
 शप्तास्ते याज्ञवल्क्येन यज्ञानां हितमीहता ।
 ब्रह्मिष्ठानां वरिष्ठेन ब्रह्मणः संमते विभोः ॥ १९
 बहुचं सामगं चैव वाजिनं च विवर्जयेत् ।
 बहुचो राष्ट्रनाशाय राजनाशाय सामगः ।
 अध्वर्युर्वेलनाशाय प्रोक्तो वाजसनेयकः ॥ २०
 अब्राह्मणेषु वर्णेषु मन्त्रान्वाजसनेयकान् ।
 शान्तिके पौष्टिके चैव नित्यं कर्मणि वर्जयेत् ॥ २१
 ब्राह्मणस्य महीपस्य सर्वथा न विरोधिनः ।
 वेदाश्चत्वार इत्येते ब्राह्मणा ये च तद्विदुः ॥ २२
 पौरुहित्ये प्रमाणं तु ब्राह्मणश्च महीपतेः ।
 जाल्या न क्षत्रियः प्रोक्तः क्षत्रत्राणं करोति यः ॥ २३
 चातुर्वर्ण्यबहिष्टोऽपि स एव क्षत्रियः स्मृतः ।
 भार्गवाङ्गिरसैर्मन्त्रैस्तेषां कर्म विधीयते ॥ २४
 वैतानं कर्म यच्चैव गृह्यकर्म च यत्स्मृतम् ।
 द्विजातीनां त्रयाणां तु सर्वकर्म विधीयते ॥ २५
 राजधर्मप्रवृत्तानां हितार्थं त्रीणि कारयेत् ।
 शान्तिकं पौष्टिकं चैव तथाऽभिचरणं च यत् ॥ २६
 अग्निष्टोमसुर्येन्द्रैर्द्विपिता भूपकर्मभिः ।
 न सम्यक्फलमुच्छन्ति ये यजन्ति द्विजातयः ॥ २७
 पौरुहित्यं तु कुर्वाणा नाशं यास्त्वन्ति भूमृताम् ।
 यज्ञकर्माणि कुर्वाणा ऋत्विजस्तु विरोधिनः ॥ २८
 ब्रह्मक्षत्रविशः सर्वे पौरुहित्ये विवर्जिताः ।
 तदभावे च पारक्यं निर्दिष्टं राजकर्मसु ॥ २९
 ऋषिणा याज्ञवल्क्येन तथाया न तदन्यथा ।
 भार्गवाङ्गिरसां वेदे कृतविद्यः पठद्भवित् ॥ ३०

यज्ञकर्मविधिगस्तु विधिज्ञः पाँष्टिकेषु च ।
 अष्टादशविकल्पानां विधिज्ञः शान्तिकर्मणाम् ॥ ३१
 गर्वरोगविहीनश्च संयतः संयतेन्द्रियः ।
 श्वित्रकुष्ठक्षयक्षीणव्रंशपन्मारदुषितः ॥ ३२
 अशस्त्रवातदुष्टश्च दूरस्थः संवददृष्टुपः ।
 रोगिणं प्रस्त्रिजं चैव वर्जयेच्च पुरोहितम् ॥ ३३
 नचान्यस्य कृतं येन पारोहित्यं कदाचन ।
 यस्य याज्यो मृतश्चैव भ्रष्टः भ्रत्रजितो यथा ॥ ३४
 युद्धे पराजितश्चैव मर्षान्वात्यर्जयेद्युपः ।
 नक्षत्रस्नानहून्येन यः मंजातो नरेश्वरः ॥ ३५
 राजशास्त्रविनीतश्च श्रेयान्नाज्ञः पुरोहितः ।
 अधन्यानां निमित्तानामुन्पातानामधार्थवित् ॥ ३६
 शत्रुपक्षधयज्ञश्च श्रेयान्नाज्ञः पुरोहितः ।
 याजिनं तदभावे च चक्राध्ययवानपि ॥ ३७
 परशुं मापमं चैव नीतिशास्त्रकृतश्रमान् ।
 कृतिनोऽथर्वणो वेदे स्थापयेत पुरोहितान् ॥ ३८
 दिग्गालिद्रा हि निर्दिष्टा मन्त्रा धेवानिकर्तृभिः ।
 न तानुचारयेन्प्राज्ञः धाप्रधर्मविरोधिनिः ॥ ३९
 मजागुणाः पुरोधाश्च पुरोहितगुणाः प्रजाः ।
 राजा वै मगुणो येषां पुण्ड्रं तेषु सर्वज्ञः ॥ ४०
 उभो मजा कर्मणो देवान्पूजापगान्पितृन् ।
 यो भवेतां शिवा धर्मं श्रदेवो सुतपस्विना ॥ ४१
 परम्परस्य मुद्गां विदितां गमन्तगमां ।
 प्रवक्ष्यन्म ममान्प्रजा सुगमसामुपान् ॥ ४२
 विमाननाशयोगेन प्रजा नश्यन्त्येव हि ।
 मद्यधर्मं हि मर्षायां प्रजानां भूतमुत्पद्ये ॥ ४३
 भवाप्युदाहर्न्नाममिदिदामं पुरातनम् ।
 ऐतच्छ्रवणंसादे मं निरोधं सुषिष्टि ॥ ४४
 ऐत उवाच ।

अन्वग्वलं कतमेऽग्निभजन्ते
 तथा वलं कतमेऽग्निन्धियन्ते ॥ ४५
 कस्यप उवाच ।
 द्विधा हि राष्ट्रं भवति धत्रियस्य
 ब्रह्म धत्रं यत्र विरुध्यतीह ।
 अन्वग्वलं दस्यवमद्भजन्ते
 तथा वर्णं तत्र विदन्ति सन्तः ॥ ४६
 नैषां ब्रह्म च वर्धते नोत पुत्रा
 न गर्गरो मथ्यते नो जयन्ते ।
 नैषां पुत्रा वेदमर्षायते च
 यदा ब्रह्म धत्रियाः मन्त्यजन्ति ॥ ४७
 नैषामर्थो वर्धते जातु गेह
 नार्थायते तन्मजा नो यजन्त ।
 अपथ्यन्मा दस्युभूता भवन्ति
 ये ब्राह्मणान्धत्रियाः मन्त्यजन्ति ॥ ४८
 एतां हि नित्यं संयुक्ताचितरेतरधारणे ।
 धर्मं वै ब्रह्मणो योनियोनिः धत्रस्य वै द्विजः ॥ ४९
 उभायैतां नित्यमभिप्रपथी
 मंमापतुर्मर्तनीं मंप्रतिष्ठाम् ।
 तयोः मन्धिर्मिषणे चैत्पुगण-
 म्मनः सर्व भवति हि मंममृदम् ॥ ५०
 नात्र पारं लभते पाग्गामी
 महोद्गां नोयिच मंप्रभिद्रा ।
 पातुरंर्षे भरति हि मंममृदं
 प्रजामनः धयगंगा भरन्ति ॥ ५१
 प्रवृद्धो गृध्रमानी मयु इमं च पथेति ।
 अगृध्रमानः मगवमथु पारं च पथेति ॥ ५२
 अमृदुपायं परनादपेतां
 यज्ञं ब्रह्म ब्रह्मणि प्राणमिन्धेनु ।
 श्रापयन्तो पथेति मय देव-
 मशामर्षिणं दृष्यनाधारिणम् ॥ ५३

यदा हि मय प्रजसति धर्मं
 धर्मं यदा वा प्रजसति मय ।

३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३

५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

पापस्य लोको निरयोऽप्रकाशो
 नित्यं दुःखं शोकभूयिष्ठमेव ।
 तत्रात्मानं शोचति पापकर्मो
 वशीः गमाः प्रतपन्नप्रतिष्ठः ॥ ६५
 मिथोमेदाद्ब्राह्मणक्षत्रियाणां
 भजा दुःखं दुःमहं चाभिगच्छन्ति ।
 मृतं ज्ञात्वा कार्य एवह विद्वान्
 पुणोहितो नैकविधो नृपेण ॥ ६६
 तं चैव लब्ध्वाभिपिच्छेत्तथा धर्मो त्रिधीयते ।

अग्रं हि ब्राह्मणः प्रोक्तं सर्वस्यैव धर्मतः ॥ ६७
 पूर्वं हि ब्रह्मणः सृष्टिरिति ब्रह्मविदो विदुः ।
 ज्येष्ठेनाभिजेनेनास्य प्राप्तं पूर्वं यदुत्तमम् ॥ ६८
 तस्मान्मानान्यथ पूज्यथ ब्राह्मणः प्रसूताग्रमुह ।
 सर्वं श्रेष्ठं विदिष्टं च निवेद्यं तस्य धीमतः ॥ ६९
 अवश्यमेतत्कर्तव्यं राजा वलजताऽपि हि ।
 ब्रह्म वर्धयति क्षत्रं क्षत्रतो ब्रह्म वर्धते ।
 गतः सर्वस्य चान्यस्य म्यामी राज्ञः पुणोहितः ॥ ७०

॥ इति भीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि त्रिमशित्तोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

भीष्मेण सुधिदिरं प्रति मुमुक्षुर्दक्षतिररक्षणैरुत्तरेण धर्मज्ञः प्रजापीनश्चममर्थनम् ॥ १ ॥

'सुधिष्ठि उवाच ।
 ब्रह्मक्षत्रण्य मामर्थ्य कथितं ते पितामह ।
 पुणोहितप्रमादथ लक्षणं च पुणोधमः ॥ १
 इदानीं श्रोतुमिच्छामि ब्रह्मक्षत्रनिर्णयम् ।
 ब्रह्मक्षत्रं हि सर्वस्य कारणं जगतः परम् ।
 योगक्षेमो हि राष्ट्रस्य तान्त्र्यामायन एव च ॥ २
 भीष्म उवाच ।
 योगक्षेमो हि राष्ट्रस्य राजन्त्यायन उच्यते ।
 योगक्षेमो हि गतो हि समाचलः पुणोहिते ॥ ३
 यथादष्टं भयं तत्र भजानां प्रमत्तयुत ।
 सृष्टं च राजा साहस्यं नद्राज्यं सुगमोपधे ॥ ४
 भवात्पुत्रजदम्भनीममिहितान् पुणवनम् ।
 मुमुक्षुर्दग्ध गेसांरे गतो वैधव्यस्य च ॥ ५
 मुमुक्षुर्दग्धो विजिन्यमानं पृथिर्वीं पृथिर्वीपतिः ।
 जिज्ञासमानः स वनप्रभ्यपादलक्षयिषम् ॥ ६
 एतो वैभरतो राजा शशप्रमान्मुत्तयदा ।
 ते वनप्रभ्यसूक्ष्मं मुमुक्षुर्दग्ध नैकजाः ॥ ७
 ये हन्वमाने मन्ते स्ते हन्वन्तो नराधिरः ।

गर्हयामास विद्रागं पुणोहितमग्निदम् ॥ ८
 तत उग्रं तपनस्रा वमिष्ठो धर्मसिद्धमः ।
 रक्षांस्युपावर्धयत्त्र पन्थानं चाप्यग्निदम् ॥ ९
 ततो वैश्रवणो राजा मुमुक्षुर्दग्धमगहेयत् ।
 पञ्चमानेषु मन्त्येषु पचनं पेदममर्षित् ॥ १०
 धनद उवाच ।
 पत्न्यन्त्यस्या पूर्वं राजानः सपुणोहिताः ।
 न चैवं ममरतेन यथा नमिर वनेषु ॥ ११
 ते सन्त्यपि कृताग्र्याथ पत्न्यन्त्यथ भूमिपाः ।
 आगम्य पशुपामन्ते मार्षीणः सुगद्ःगयोः ॥ १२
 यद्यन्ति साहस्यैर्षिं ते नष्टोपितुमर्हसि ।
 किं ब्राह्मणवलेन नमसिमात्रं वरतेषु ॥ १३
 मुमुक्षुर्दग्धाः उदः प्रमुपाच धनेभ्यम् ।
 न्यासपूर्वमंगलप्रमंगभान्प्रमदिदं वनः ॥ १४
 प्रदधामिदं सृष्टं नरसोमि शरंभुसा ।
 हृष्टस्य नरिषाणं च गतोऽहं पश्चिन्त्येत् ॥ १५
 गचोमपचते निभ्यं ब्राह्मणेषु प्रीतिदम् ।
 अगशाह्वयं निभ्यं शयिष्ये प्रीतिदम् ॥ १६

१. मुमुक्षुर्दग्ध गेसांरे गतो वैधव्यस्य च ॥ ५
 २. मुमुक्षुर्दग्धो विजिन्यमानं पृथिर्वीं पृथिर्वीपतिः ।
 ३. जिज्ञासमानः स वनप्रभ्यपादलक्षयिषम् ॥ ६
 ४. एतो वैभरतो राजा शशप्रमान्मुत्तयदा ।
 ५. ते वनप्रभ्यसूक्ष्मं मुमुक्षुर्दग्ध नैकजाः ॥ ७
 ६. ये हन्वमाने मन्ते स्ते हन्वन्तो नराधिरः ।

८. गर्हयामास विद्रागं पुणोहितमग्निदम् ॥ ८
 ९. रक्षांस्युपावर्धयत्त्र पन्थानं चाप्यग्निदम् ॥ ९
 १०. ततो वैश्रवणो राजा मुमुक्षुर्दग्धमगहेयत् ।
 ११. पञ्चमानेषु मन्त्येषु पचनं पेदममर्षित् ॥ १०
 १२. धनद उवाच ।
 १३. पत्न्यन्त्यस्या पूर्वं राजानः सपुणोहिताः ।
 १४. न चैवं ममरतेन यथा नमिर वनेषु ॥ ११
 १५. ते सन्त्यपि कृताग्र्याथ पत्न्यन्त्यथ भूमिपाः ।
 १६. आगम्य पशुपामन्ते मार्षीणः सुगद्ःगयोः ॥ १२
 १७. यद्यन्ति साहस्यैर्षिं ते नष्टोपितुमर्हसि ।
 १८. किं ब्राह्मणवलेन नमसिमात्रं वरतेषु ॥ १३
 १९. मुमुक्षुर्दग्धाः उदः प्रमुपाच धनेभ्यम् ।
 २०. न्यासपूर्वमंगलप्रमंगभान्प्रमदिदं वनः ॥ १४
 २१. प्रदधामिदं सृष्टं नरसोमि शरंभुसा ।
 २२. हृष्टस्य नरिषाणं च गतोऽहं पश्चिन्त्येत् ॥ १५
 २३. गचोमपचते निभ्यं ब्राह्मणेषु प्रीतिदम् ।
 २४. अगशाह्वयं निभ्यं शयिष्ये प्रीतिदम् ॥ १६

ताभ्यां संभूय कर्तव्यं प्रजानां परिपालनम् ।
 तथा च मां प्रवर्तन्तं किं गर्हस्यलकाधिप ॥ १७
 ततोऽत्रवीद्वैश्रवणो राजानं सपुरोहितम् ।
 नाहं राज्यमनिर्दिष्टं कस्मैचिद्विदधाम्युत ॥ १८
 नाच्छिन्दे वाऽप्यनिर्दिष्टमिति जानीहि पार्थिव ।
 प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां महत्तामखिलामिमाम् ।
 [एवमुक्तः प्रत्युवाच मुचुकुन्दो महीपतिः ॥] १९
 नाहं राज्यं भवदत्तं भोक्तुमिच्छामि पार्थिव ।
 बाहुवीर्याजितं राज्यमश्रीयामिति कामये ॥ २०
 भीष्म उवाच ।
 ततो वैश्रवणो राजा विस्सयं परमं ययौ ।

क्षत्रधर्मे स्थितं दृष्ट्वा मुचुकुन्दमरिन्दमम् ॥ २१
 ततो राजा मुचुकुन्दः सोन्वशासदसुधराम् ।
 बाहुवीर्याजितां सम्यक्क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ २२
 एवं यो ब्रह्मविद्राजा ब्रह्मपूर्वं प्रवर्तते ।
 स भुङ्क्ते विजितासुर्वी यशश्च महदश्रुते ॥ २३
 नित्योदकी ब्राह्मणः स्यान्नित्यसश्वश्च क्षत्रियः ।
 तयोर्हि सर्वमायत्तं यत्किञ्चिजगतीगतम् ॥ २४
 'यशश्च तेजश्च महीं च कृत्स्नां
 प्राप्नोति राजन्विपुलां च कीर्तिम् ।
 प्रधानधर्मं नृपते नियच्छ
 तथा च धर्मस्य चतुर्थमंशम् ॥' २५

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि चतुःससतितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

पञ्चससतितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

राज्यस्वीकारे अधर्मादाङ्गिनं युधिष्ठिरं प्रति भीष्मेण तस्य धार्मिकत्वसमर्थनेन तद्विधानम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 यथा वृक्ष्या महीपालो विवर्धयति मानवान् ।
 पुण्याश्च लोकाञ्जयति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 दानशीलो भवेद्राजा यज्ञशीलश्च भारत ।
 उपवासतपःशीलः प्रजानां पालने रतः ॥ २
 सर्वार्थैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयन् ।
 उत्थानेन प्रदानेन पूजयेद्यापि धार्मिकान् ॥ ३
 राजा हि पूजितो धर्मेस्ततः सर्वत्र पूज्यते ।
 यद्यदाचरते राजा तत्प्रजानां स रोचते ॥ ४
 नित्यमुद्यतदण्डश्च भवेन्मृत्युरिवारिपु ।
 निहन्त्यात्सर्वतो दस्यून् राज्ञो दस्युषु क्षमा ॥ ५
 यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरधिताः ।
 चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भागं च विन्दति ॥ ६
 यदधीते यद्दाति यद्बुहोति यदर्चति ।
 राजा चतुर्थमाक्तस्य प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ७
 यद्राष्ट्रेऽनुशलं किञ्चिद्राजो रक्षयतः प्रजाः ।

चतुर्थं तस्य पापस्य राजा भारत विन्दति ॥ ८
 अप्याहुः सर्वमेवेति भूयोऽर्धमिति निश्चयः ।
 कर्मणा पृथिवीपाल नृशंसोऽनृतवागपि ॥ ९
 तादृशात्किल्बिपाद्राजा मृणु येन प्रमुच्यते ।
 मत्याहर्तुमशययं स्याद्धनं चौरैर्हतं यदि ।
 तत्स्वकोशात्प्रदेयं स्यादशक्तेनोपजीवतः ॥ १०
 सर्ववर्णैः सदा रक्ष्यं ब्रह्मस्यं ब्राह्मणा यथा ।
 न स्येयं विषये तेन योऽपकुर्याद्विजातिषु ॥ ११
 ब्रह्मस्य रक्ष्यमाणे तु सर्वं भवति रक्षितम् ।
 तेषां प्रसादे निर्धृते कृतकृत्यो भवेन्नृपः ॥ १२
 पर्जन्यामिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः ।
 नरास्तमुपजीवन्ति नृपं सर्वार्थसाधकम् ॥ १३
 न हि कामात्मना राज्ञा सततं शटबुद्धिना ।
 नृशंसेनातिलुब्धेन शययं पालयितुं प्रजाः ॥ १४
 युधिष्ठिर उवाच ।
 नाहं राज्यसुखान्तेपी राज्यमिच्छाम्यपि क्षणम् ।
 धर्मार्थं रोचये राज्यं धर्मश्चात्र न विद्यते ॥ १५
 ब्राह्मणैः ॥ ७ ॥ अतस्तेन राजा उवाचीतः पयोःपत्नी-
 जिज्ञो वलिकादेः ॥ १० ॥

नियतः पशुभेनयः ॥ २५ ॥ चतुःससतितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥
 न याम्भश्चान्तिमेदिनि श. पाठः ॥ ५ ॥ यदधीते

ऋत्विगाचार्यसंपन्नाः स्वेषु कर्मस्ववस्थिताः ।
 एते देवसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ३
 'गोऽजाविमहिपाणां च वडधानां च पोषकाः ।
 वृत्त्यर्थं प्रतिपद्यन्ते तान्चैश्यान्संप्रचक्षते ॥ ४
 ऐश्वर्यकामा ये चापि सामिपा वाऽपि भारत ।
 निग्रहानुग्रहरतांस्तान्द्विजान्क्षत्रियान्विदुः ॥ ५
 अधरोहा गजारोहा रथिनोऽथ पदातयः ।
 एते वैश्यसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ६
 जन्मकर्मविहीना ये कदर्या ब्रह्मबन्धवः ।
 एते शूद्रसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ ७
 अश्रोत्रियाः सर्वे एते सर्वे चानाहिताप्रयः ।
 तान्सर्वान्धारमिको राजा बलिं विष्टिं च कारयेत् ८
 आह्वयका देवलका नाक्षत्रा ग्रामयाजकाः ।
 एते ब्राह्मणचण्डाला महापथिकपञ्चमाः ॥ ९
 ऋत्विक्पुरोहितो मन्त्री दूतो वार्तानुरूपकः ।
 एते क्षत्रसमा राजन्ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ १०
 म्लेच्छदेशाश्च ये केचित्पापैर्युपिता नरैः ।
 गत्वा तु ब्राह्मणस्तांश्च चण्डालः प्रेत्य चेह च ॥ ११
 ब्राह्मणम्लेच्छांश्च शूद्रांश्च याजयित्वा द्विजाधमः ।
 अकीर्तिमिह संप्राप्य नरकं प्रतिपद्यते ॥ १२
 महावृन्दसमुद्राभ्यां पर्यायेणैकविंशतिम् ।
 ब्राह्मणो ऋग्यजुःसाम्नां मूढः कृत्वा तु विप्लवम् १३
 कल्पमेकं क्रमिस्थोऽथ नानानिष्ठासु जायते ।
 ब्राह्मणे म्लेच्छे तथा शूद्रे तस्करे पतितेऽप्युचौ ॥ १४
 कुदेशे च सुरापे च ब्रह्मणे वृषलीपतौ ।
 अनधीतेषु सर्वत्र भुञ्जाने यत्र तत्र वा ॥ १५

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि पट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति केकयराजोपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

केपां प्रभवते राजा वित्तस्य भरतर्षभ ।

ऋग्यजुः सामसंपन्ना इति वा. पाठः ॥ ३ ॥ जन्मकर्म
 जन्मोचितकर्म तेन विहीनाः ॥ ७ ॥ बलिं करदानम् । विष्टिं
 दिना येतन राजधर्मम् ॥ ८ ॥ आह्वयका धर्मोपकारिणः ।

बालस्त्रीघृद्वहन्त्युश्च मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।
 मित्रद्रुहि कृतमे च गोमे चैव कथंचन ॥ १६
 पुत्रघातिनि शत्रौ च न मन्त्राद्याजयेद्विजः ।
 स तेषां विप्लवः प्रोक्तो मन्त्रविद्धिः सनातनैः ॥ १७
 यदि विप्रो विदेशस्थस्तीर्थयात्रां गतोऽपि वा ।
 यदि भीतः प्रपन्नो वा कुदेशं शौचवर्जितम् ॥ १८
 सुसंयतः शुचिर्भूत्वा मन्त्रानुचारयेद्विजः ।
 आर्तशोचारयेन्मन्त्रमार्तत्राणपरोऽथवा ।
 हीनेऽप्यपि प्रयुञ्जानो नासौ विप्लवकः स्मृतः ॥ १९
 क्रूरकर्मा विकर्मा वा कर्मभिर्वञ्चितोऽथवा ।
 तत्त्ववितर्कते पापं शीलवान्संयतेन्द्रियः ॥ २०
 एतेभ्यो बलिमादद्याद्दीनकोशो महीपतिः ।
 ऋते ब्रह्मसमेभ्यश्च देवकल्पेभ्य एव च ॥ २१
 अन्नाह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति नः श्रुतिः ।
 ब्राह्मणानां च येकेचिद्विकर्मस्था इति श्रुतिः ।
 'प्रागुक्तांश्चाप्यनुक्तांश्च सर्वास्तान्दापयेत्करान्' २२
 विकर्मस्थाश्च नोपेक्ष्या विप्रा राजा कथंचन ।
 नियम्याः संविभज्याश्च धर्मानुग्रहकाम्यया ॥ २३
 यस्य स विपये राज्ञः स्तेनो भवति वै द्विजः ।
 राज्ञ एवापराधं तं मन्यन्ते तद्विदो जनाः ॥ २४
 अवृत्त्या यो भवेत्स्तेनो वेदवित्स्नातकस्तथा ।
 राजन्स राज्ञा भर्तव्य इति वेदविदो विदुः ॥ २५
 स चेन्नापि निवर्तेत कृतघ्नचितः परन्तप ।
 ततो निर्वासनीयः स्यात्कसाद्देशात्सवान्धवः ॥ २६
 'यज्ञः श्रुतमपेक्ष्यमहिंसाऽतिथिपूजनम् ।
 दमः सत्यं तपो दानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥' २७

कया च घृत्त्या वर्तेत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
 भीष्म उवाच ।

देवलका येतनेन देवपूजाकर्तारः । महापथिकः समुद्रे लीलायैव
 गच्छन् । यद्वा महापथि दुःखपाश्च ॥ ९ ॥ पट्सप्तति-
 तमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

अत्राक्षणानां विचक्ष्य स्वामी राजेति वैदिकम् ।
 ब्राह्मणानां च ये केचिद्विकर्मस्था भवन्त्युत ॥ २
 विकर्मस्थाश्च नोपेत्या मित्रा राजा कथंचन ।
 इति राजां पुगृह्णन्मभिजल्पन्ति माधवः ॥ ३
 यस्य मा विषये गजः स्नेनो भवति वै द्विजः ।
 गज एवापराधं तं मन्यन्ते किञ्चिपं नृप ॥ ४
 अभिग्राममित्राणामां मन्यन्ते तेन कर्मणा ।
 तस्माद्राजर्षयः सर्वं ब्राह्मणानन्यपालयन् ॥ ५
 अत्राप्युदाहरन्तीमितिहायं पुगतनम् ।
 गीतं कैकयराजं त्रियमाणेन ग्धमा ॥
 कैकयानामधिपति ग्धो जग्राह दारणम् ।
 स्याद्भाष्येनान्वितं राजधर्म्ये संशितव्रतम् ॥ ७
 राज्ञोयान् ।

न मे स्नेनो जनपदं न फद्यो न मद्यपः ।
 नानाहितप्रतिनायका मा ममान्तरमाविशः ॥ ८
 न च मे ब्राह्मणोऽविद्याभ्रारत्री नाप्यगोमपः ।
 द्विजातिविषये मयं मा ममान्तरमाविशः ॥ ९
 नानाप्रदक्षिणर्षोऽर्षजन्ते विषये मम ।
 नाधीनं चात्रती कथिन्मा ममान्तरमाविशः ॥ १०
 अथापयन्त्यधीयन्ते यजन्ते याजयन्ति च ।
 ददन्ति प्रतिगृह्णन्ति पदमु षर्मन्वराग्निनाः ॥ ११
 पूजिताः संविभक्ताश्च गृह्णन्तः गन्तरादिनः ।
 प्रात्रजा मे स्वकर्मस्था मा ममान्तरमाविशः ॥ १२
 न यापन्ते मयस्त्रान्ति गन्तधर्मशिशागृह्णाः ।
 नाथापयन्त्याधीयन्ते यजन्ते याजयन्ति न ॥ १३
 प्राह्वनाभ्यग्निधन्ति गृह्णन्तेऽपराधिनः ।
 धरिणा मे स्वकर्मस्था मा ममान्तरमाविशः ॥ १४
 वृत्तिगोशरानिश्चमुपार्श्वगन्धमापया ।
 अन्नमयाः शिषारजः सुभृशाः गन्तरादिनः ॥ १५
 गैरिभामं दमं शीषं गोहदं च स्वताधिपाः ।
 मम वेद्यः स्वकर्मस्था मा ममान्तरमाविशः ॥ १६
 पार्श्वशरीरानिश्च सुपारद्वजगृह्णाः ।
 मम गृह्णाः स्वकर्मस्था मा ममान्तरमाविशः ॥ १७

हृषणानाथशृङ्गानां दुर्वलातुरयोपिताम् ।
 संविभक्ताऽग्नि सर्वेषां मा ममान्तरमाविशः ॥ १८
 कुलानुरूपधर्माणां मस्थितानां यथानिधि ।
 अव्युच्छेत्ताऽग्नि सर्वेषां मा ममान्तरमाविशः ॥ १९
 तपस्विनो मे विषये पूजिताः परिपालिताः ।
 संविभक्ताश्च मन्वृह्य मा ममान्तरमाविशः ॥ २०
 नागंविभज्य भोक्ताऽग्नि न मिशामि परग्रियम् ।
 म्यन्त्रो जातु न प्रीडे मा ममान्तरमाविशः ॥ २१
 नात्राप्रचारी भिक्षारात्रिभुजां ब्रह्मेचर्यवान् ।
 अनुन्विजा हुतं नाम्नि मा ममान्तरमाविशः ॥ २२
 'हुतं राज्यं मया सर्वं राज्यमेनापि कारयन् ।
 नाहं व्युत्क्रामितः मत्यान्मा ममान्तरमाविशः ॥'
 नात्रजानाम्पदं वैद्याश्च शृङ्गाश्च तपस्विनः ।
 गष्टं स्वपति जागामि मा ममान्तरमाविशः ॥ २४
 'शुभ्रूर्मामि सर्वत्र न दुर्गेतिभयं मम ।
 धर्मचारी गृह्णन्त्य मा ममान्तरमाविशः ॥' २५
 वेदार्थयत्नगैर्द्वन्द्वपर्या गन्तधर्मविन् ।
 स्वामी सर्वस्य गष्टस्य र्धमान्मम पुरोहितः ॥ २६
 दानेन दिव्यान्भिराच्छामि लोहान्
 मन्वेनाथ ब्राह्मणानां च गुप्त्या ।
 शुभ्रुपरा पापि मुस्नुर्षमि
 न मे मयं रिपते गभमेभ्यः ॥ २७
 न मे गष्टे विषया अत्रयन्तः
 नैब्राह्मणः शिषो नीत शोरः ।
 नापाश्रयार्थी न च पापकर्मो
 न मे मयं रिपते गभमेभ्यः ॥ २८
 न मे शर्मर्गनिर्मिषं मायं ददृह्यन्मनायम् ।
 धर्मार्थं पुत्रदानस्य मा ममान्तरमाविशः ॥ २९
 गोमाज्योन्वेतो वतन्वेतो जिनं मन्वृह्यन्ते मम ।
 भ्रातागो जना गष्टे मा ममान्तरमाविशः ॥ ३०
 गष्टस्य उताप ।
 'मार्शिता स्वनिष्पास्य अन्वयापय दरीः' ३१
 विद्वान् कर्मशरीरव वरानां गयो मयम् ॥ ३२

अवृष्टिर्मारको दोषः सततं क्षुद्रयानि च ।
 विग्रहश्च सदा तस्मिन्देहे भवति दारुणः ॥ ३२
 यक्षरक्षःपिशाचैभ्यो नासुरैभ्यः कथंचन ।
 भयमुत्पद्यते तत्र यत्र विप्राः सुसंयताः ॥ ३३
 गन्धर्वाप्सरसः सिद्धाः पन्नगाश्च सरीसृपाः ।
 मानवान्न जिघांसन्ति यत्र नार्यः पतिव्रताः ॥ ३४
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या यत्र शूद्राश्च धार्मिकाः ।
 नाऽनावृष्टिभयं तत्र न दुर्भिक्षं न विभ्रमः ॥ ३५
 धार्मिको यत्र भूपालो न तत्रास्ति पराभवः ।
 उत्पाता न च दृश्यन्ते न दिव्या न च मानुषाः ३६
 यस्मात्सर्वास्ववस्यासु धर्ममेवान्वयेक्षते ।
 तस्मात्प्राप्नुहि कैकेय गृहं स्वस्ति ब्रजाम्यहम् ॥ ३७

॥ इति श्रीमन्महाभारते ज्ञान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणादीनामापदमंकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 व्याख्याता राजधर्मेण वृत्तिरापत्सु भारत ।
 कथंचिद्वैश्यधर्मेण जीवेद्वा ब्राह्मणो न वा ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 अशक्तः क्षत्रधर्मेण वैश्यधर्मेण वर्तयेत् ।
 कृपिं गोरक्ष्यमास्थाय व्यसने वृत्तिसंक्षये ॥ २
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कानि पण्यानि विक्रीणन्स्वर्गलोकान् हीयते ।
 ब्राह्मणो वैश्यधर्मेण वर्तयन्भरतर्षभ ॥ ३
 भीष्म उवाच ।
 सुरालयणमित्येतत्तिलान्केसरिणः पशून् ।
 वृषभान्मधु मांसं च कृतान् च युधिष्ठिर ॥ ४
 सर्वास्ववस्यास्वेतानि ब्राह्मणः परिवर्जयेत् ।
 एतेषां विक्रयाच्चात् ब्राह्मणो नरके पतेत् ॥ ५
 अजोऽप्रियैरूपो मेघः सूर्योऽश्वः पृथिवी विराट् ।

धेनुर्ब्रह्मश्च सोमश्च न विक्रियाः कथंचन ॥ ६
 पकेनामस्य निमयं न प्रशंसन्ति साधवः ।
 निमयेत्पक्वामेन भोजनार्थीय भारत ॥ ७
 वयं सिद्धमशिष्यामो भवान्साधयतामिदम् ।
 एवं संवीक्ष्य समयं नाधर्मोऽस्ति कथंचन ॥ ८
 अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा धर्मः सनातनः ।
 व्यवहारप्रवृत्तानां तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ९
 भवतेऽहं ददानिदं भवानेतत्प्रयच्छतु ।
 उचितो वर्तते धर्मो न बलात्संप्रवर्तते ॥ १०
 इत्येवं संप्रवर्तन्ते व्यवहाराः पुरातनः ।
 ऋषीणामितरेषां च साधु चैतदसंशयम् ॥ ११
 युधिष्ठिर उवाच ।
 अथ तात यदा सर्वाः शस्त्रमाददते प्रजाः ।
 व्युत्क्रमन्ते स्वधर्मैभ्यः क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ १२
 तदा त्राता तु को नु स्वात्को धर्मः किं परायणम् ।

प्रेषणः अपहण् । पशुमोत्रादिमहिषादीन् । कृतान् पशु-
 मपम् ॥ ४ ॥ विराट् अश्वम् ॥ ६ ॥ पकेनामस्य निमित्तमे

पशुदो दुष्यति नश्वामद् इत्यर्थः ॥ ७ ॥ इत्यन्यत्रवदिति वच-
 मिति । निमयम् इति प्र- पाठः ॥ ८ ॥

एतं मे संशयं ब्रूहि विन्मरेण पितामह ॥ १३

भीष्म उवाच ।

दानेन तपसा यज्ञैरद्रोहेण दमेन च ।

ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः क्षेममिच्छेयुरान्मनः ॥ १४

तेषां ये वेदबलिनस्त उन्वाय समन्ततः ।

राजो बलं वर्षयेयुर्महेंद्रस्त्रेव देवताः ॥ १५

राजो हि क्षीयमाणस्य ब्रह्मराष्ट्रः परायणम् ।

तन्माहृत्प्रबलेनैव समुत्थेयं विज्ञानता ॥ १६

यदा तु विजयी गजा धेमं राष्ट्रंभिमन्दधेत् ।

तदा वर्णा यथाधर्मं निविशेयुः स्वकर्मसु ॥ १७

उन्मवीदं प्रपृच्छे तु दम्पुभिः संकरे कृते ।

सर्वे वर्णा न दृष्येयुः शम्बन्तो युधिष्ठिर ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

अथ चेन्नर्षेनः धर्मं प्रदृष्येद्ब्राह्मणं प्रति ।

कस्मिन्न ब्राह्मणांशाना को धर्मः किं परायणम् ॥ १९

भीष्म उवाच ।

तपसा ब्रह्मचर्येण श्रेणेण च बलेन च ।

अमायया मायया च निबन्धन्यं तदा भवेत् ॥२०

धृष्टियस्यातिवृत्तस्य ब्राह्मणेषु विज्ञेयतः ।

ब्रह्मैव गंनियन्तु स्यान्धर्मं हि ब्रह्मसंगमम् ॥ २१

अस्योऽग्निर्ब्रह्मवतः क्षयमश्मनो लोहमुन्धितम् ।

तेषां सर्वप्रगं नेत्रः सन्स्योनिषु प्राप्स्यति ॥ २२

यदा दिनस्यसोऽश्मानमग्निभाषोऽभिहन्ति च ।

धर्मं च ब्राह्मणं द्रष्टे तदा प्राप्स्यन्ति ते प्रथः ॥ २३

गन्माहृद्वलि प्राप्स्यन्ति धृष्टिवाचां युधिष्ठिर ।

समुर्दानान्यजेषानि नेत्राणि च स्यान्ति च ॥ २४

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रह्मरूपं मूर्ध्भूते धर्मरूपं च दृश्यते ।

दृष्टुं सर्वेषां ब्राह्मणानामि भाग ॥ २५

ये न स्य मूर्ध् दृश्यन्ति स्यन्ता त्रारितमाम्बनः ।

ब्राह्मणान्परिगृह्णन्ति तेषां लोहा भवन्ति च ॥ २६

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणान्परिरक्षन्तो धर्ममात्मानमेव च ।

मनश्चिनो मन्युमन्तः पुण्याँल्लोकान्प्रजन्त्वमी ।

ब्राह्मणार्थं हि सर्वेषां शस्त्रप्रहणमिच्छते ॥ २७

अतिस्मितमधीतानां लोकानतितपश्चिनाम् ।

अनाशकायाहितानां शूरा यान्ति पगं गतिम् २८

ब्राह्मणस्त्रिषु वर्णेषु शस्त्रं गृह्णन्न दृष्यति ।

एष एवात्मनस्त्वामो नान्यं धर्मं विदुर्जनाः ॥ २९

तेभ्यो नमश्च भद्रं च ये शरीराणि जुहति ।

ब्रह्मद्विषो जिघांसन्तमेषां नोऽस्तु मलोरुता ॥३०

ब्रह्मलोकजितः स्वर्गान्वीरगन्तान्मनुग्धर्षान् ।

यथाऽश्वमेधावभूधे ग्राताः पूता भवन्त्युत ।

दुष्कृतः सुकृतश्च तथा शूराहता ग्णे ॥ ३१

भवत्यधर्मो धर्मो हि धर्मोऽधर्मो भवत्युत ।

कारणादंशकालस्य देशः कालः स तादृशः ॥ ३२

मित्राः पूराणि कुर्वन्तो जयन्ति स्वर्गमुचमम् ।

धर्म्याः पापानि कुर्याणा गच्छन्ति परमां गतिम् ३३

ब्राह्मणारिषु कालेषु शूरां गृह्णन्न दृष्यति ।

आत्मप्राणे दम्पुद्रोषे सर्वस्वहर्णे तथा ॥ ३४

युधिष्ठिर उवाच ।

अभ्युन्धिगे दम्पुपत्ने क्षत्रार्थं पणंगद्वरं ।

मंत्रमूढेषु वर्णेषु यदन्वीर्षिममोदहती ॥ ३५

ब्राह्मणो यदि वा पश्यः शूद्रो वा राजसूयम् ।

दम्पुन्तो सः प्रजा शोदहन्ते धर्मेन भारयेत् ॥ ३६

कार्यं कुर्यात्स वा कुर्यात्स वाप्यो वा भरेष वा ।

भीष्म उवाच ।

न स्य शूरां शूरान्पन्नस्य च क्षयपत्नः ॥ ३७

अपारं सो भरेत्साम्प्रतः सः प्रजो भवेत् ।

शूद्रो वा यदि वाऽप्यन्यः सर्वथा मानसंति ॥३८

समाधिन्न नरा गन्धर्वगणेषुपुंषुधामुसम् ।

अनाथाभान्बमानाथ दम्पुभिः परिपीडिताः ॥३९

Small text at the bottom of the page, likely a reference or commentary.

तमेव पूजयेयुस्ते प्रीत्या स्वमिव चान्धवम् ।
महद्भयभीष्टं कौरव्य कर्ता सन्मानमर्हति ॥ ४०
किमनडुहा यो न बहेत्किं धेन्वा वाऽप्यदुग्धया ।
वन्ध्यया भार्यया कोऽर्थः कोऽर्थो राज्ञाऽप्यरक्षता ॥
यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।

यथा ह्यदक्षः पुरुषः पथि क्षेत्रं यथोपरम् ॥ ४२
यथा विप्रोऽनधीयानो राजा यश्च न रक्षिता ।
भेधो न वर्पते यश्च सर्व एव निरर्थकाः ॥ ४३
नित्यं यस्तु सतो रक्षेदसतश्च निवर्तयेत् ।
स एव राजा कर्तव्यस्तेन सर्वमिदं धृतम् ॥ ४४

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ऋत्विग्लक्षणादिकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
क समर्थाः कथंशीला ऋत्विजः स्युः पितामह ।
कथंविधाश्च राजेन्द्र तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ १
भीष्म उवाच ।
प्रतिकर्मपरा राजन्वृत्तिरस्य विधीयते ।
छन्दः सामादि विज्ञाय द्विजानां श्रुतमेव च ॥ २
ये त्वेकरतयो नित्यं धीराश्च प्रियवादिनः ।
परस्परस्य सुहृदः समन्तात्समदर्शिनः ॥ ३
आनृशंसं सत्यवाक्यमहिंसा दम आर्जवम् ।
अद्रोहोऽनभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥ ४
'यस्मिन्नेतानि दृश्यन्ते स पुरोहित उच्यते ।'
धीमान्सत्यवृत्तिर्दान्तो भूतानामविहिंसकः ।
अकामद्वेषसंयुक्तस्त्रिभिः शुक्लैः समन्वितः ॥ ५
अहिंसको ज्ञानवृत्तः स ब्रह्मासनमर्हति ।
एते महत्विजस्तात सर्वे मान्या यथाहृतः ॥ ६
युधिष्ठिर उवाच ।
यदिदं वेदवचनं दक्षिणासु विधीयते ।
इदं देयमिदं देयं न कचिद्भवतिष्ठते ॥ ७
देयं प्रतिघनं शास्त्रमापद्धर्मा न शास्त्रतः ।
आज्ञा शास्त्रस्य घोरेयं न शक्तिं समवेक्षते ॥ ८

श्रद्धामालम्ब्य यष्टव्यमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
मिथ्योपेतस्य यज्ञस्य किमु श्रद्धा करिष्यति ॥ ९
भीष्म उवाच ।
न वेदानां परिभवाच्च शास्त्रेण न मायया ।
कश्चिन्महदवामोति मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥ १०
यज्ञाङ्गं दक्षिणा तात मन्त्राणां परिवृंहणम् ।
न मन्त्रा दक्षिणाहीनास्तारयन्ति कथंचन ॥ ११
शक्तिस्तु पूर्णपात्रेण संमिता नावमो भवेत् ।
अवश्यं तात यष्टव्यं त्रिभिर्वर्णैर्यथावलम् ॥ १२
सोमो राजा ब्राह्मणानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
तं च विक्रेतुमिच्छन्ति न तथा वृत्तिरिष्यते ॥ १३
तेन क्रीतेन धर्मेण ततो यज्ञः प्रतायते ।
इत्येवं धर्ममाख्यातमृषिभिर्धर्मकोविदैः ॥ १४
पुमान्यज्ञश्च सोमश्च न्यायवृत्तो यदा भवेत् ।
अन्यायवृत्तः पुरुषो न परस्य न चात्मनः ॥ १५
शरीरं यज्ञपात्राणि इत्येषा श्रूयते श्रुतिः ।
तानि सम्पद्यप्रणीतानि ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ १६
तपो यज्ञादपि श्रेष्ठमित्येषा परमा श्रुतिः ।
तत्ते तपः प्रयक्ष्यामि विद्वंस्तदपि मे श्रूयु ॥ १७
अहिंसा सत्यवचनमानृशंसं दमो घृणा ।

किं तैर्येऽनडुहो नोद्वाः इति क्ष. पाठः ॥ ४१ ॥ यदाहानधः
पण्डो वा पार्थ क्षेत्रं इति क्ष. पाठः ॥ ४२ ॥ अष्टसप्ततितमो-
ऽध्यायः ॥ ७८ ॥

राशौ शान्तिवर्षाष्टिकादिकर्मप्रयोगशुभ्राह्म्यं प्रतिघ्नं ऋत्वि-
ग्निः कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ त्रिभिः धृतवृत्तवर्षैः । शुक्लैर्नि-

देयै ॥ ५ ॥ इदं देयमिदं देयमिति यदिदं वेदवचनमिति
इतिशब्दाध्याहारेण योज्यम् । व्यवतिष्ठते व्यवस्थां प्राप्नोति ।
अल्पेऽप्यपच्येदनिमित्ते सर्वस्वदक्षिणाविधानादुत्तरपुत्रवर्ष
कोपप्राप्तेः ॥ ७ ॥ नो स्थाने चरमाप्रदानरूपोऽनुकृत्यो
मिथ्याचारस्तुषुपेतो यज्ञः अह्वयापि न संपूर्वत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

एतत्तपो विदुर्धारा न शरीरस्य शोषणम् ॥ १८
 अप्रामाण्यं च वेदानां शास्त्राणां चातिलङ्घनम् ।
 अव्ययथा च सर्वत्र तद्ध नाशनमात्मनः ॥ १९
 निबोध दशहोदणां विधानं पार्थ यादृशम् ।

चित्तिः सुक् चित्तमाज्यं च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ।
 'न श्रायं न च जिह्मत्वं कालो देशश्च ते दश ॥' २०
 सर्वं जितं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम् ।
 एतावाञ्जानविषयः किं प्रलापः करिष्यति ॥२१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

अष्टीनित्तमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

युधिष्ठिरमणि भीष्मस्य मिश्रामिप्रलक्षणरूपधनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 यदप्यन्यतरं कर्म तदप्येकेन दृक्कर्मम् ।
 पुरुषेणागदहायेन किमु गन्धं पितामह ॥ १
 किञ्चीलः किममाचारो राज्ञो यः गन्धो भवेत् ।
 कीदृशे विश्वमेत्राजा कीदृशे न च विश्वमेत् ॥ २
 भीष्म उवाच ।
 चतुर्विधानि मिश्राणि राज्ञां राजन्भवन्त्युत ।
 महाशौं भजमानथ महजः कृशिमन्मथा ॥ ३
 धर्मान्मा पशमं मिश्रं स तु नैरुभ्य न द्वयोः ।
 यतो धर्मस्ततो वा स्थान्मध्यस्थो वा नतो भवेत् ४
 यो पर्याशौं न गेचेत् न तं तस्य प्रकृतयेत् ।
 'मिश्राणां प्रकृतिर्नास्ति न्यमिश्राणां च भावः ।
 उपकृतगद्भयेन्मिप्रमपकृतगद्भवेद्दृशिः ॥ ५
 यस्मैव हि मनुष्यस्य नरो भगवन्मुच्यते ।
 गन्धं पर्यागते काले पूनर्जीवितुमिच्छति ॥ ६
 धर्मापेक्षेण राजानमगन्ति विजिगीषवः ।
 चतुर्णां मध्यस्थो धेर्हा नित्यं शङ्को गथाश्रयो ।
 गदं नित्यं शङ्कितव्याः प्रत्यक्षं कारिमाण्मनः ॥ ७
 न हि राजा वनादो यै कालो निदग्धने ।
 वनादिनं हि राजानं मोहाः परिमन्वन्त्युत ॥ ८
 ब्रह्मातुः साधुतामेति साधुर्भवेति शक्यतः ।

अरिश्च मित्रं भवति मित्रं चापि प्रदुष्यति ॥ ९
 अनित्यचित्तः पुरुषस्तमिन्द्रो जातु विश्वमेत् ।
 तस्मात्प्रधानं यत्कार्यं मत्स्यं तन्ममाचरेत् ॥ १०
 एकान्तेन हि विश्रानः कृन्धो धर्मार्थेनाश्रकः ।
 अविश्रानथ सर्वत्र मृत्युर्नापि विशिष्यते ॥ ११
 अकालमृत्युर्विश्रामोऽविश्रान्निह विषयते ।
 यमिन्द्रोरोति विश्राममिच्छतस्स जीवति ॥ १२
 तस्माद्विश्रमितव्यं च शङ्कितव्यं च केतुचित् ।
 एषा नीतिगतिस्मात् लक्ष्मीर्भया मनाननी ॥ १३
 यं मन्येण ममाभावादिममर्थागमः शृणुत् ।
 नित्यं तस्माच्छङ्कितव्यममिषं गं विदुर्मुधाः ॥ १४
 यस्य क्षेत्रादप्युदर्यः क्षेत्रमन्यस्य गच्छति ।
 न तत्रानिच्छतस्सस्य भिषेण्मपेगेतरः ॥ १५
 गर्भेयान्युदकार्जितस्सस्य भेदनमिच्छति ।
 यमेवंलक्षणं विद्याधममिषं विदुर्मुधाः ॥ १६
 यस्तु वृष्ठा न तप्येत धये दीनतरो भवेत् ।
 एतदुपममिप्रत नमिषमनिषयते ॥ १७
 यन्मन्येत ममाभारादग्नाभासो भवेदिति ।
 गच्छिन्दुरीति विश्रामं यथा विगिषे गथा ॥ १८
 गं शक्यता परमानं च सर्वतः परिहृदयेत् ।
 नित्यं क्षाण्डागमति यो धर्मेणैति कर्मसु ॥ १९

विदुर्धारा न शरीरस्य शोषणम् ॥ १८
 अप्रामाण्यं च वेदानां शास्त्राणां चातिलङ्घनम् ।
 अव्ययथा च सर्वत्र तद्ध नाशनमात्मनः ॥ १९
 निबोध दशहोदणां विधानं पार्थ यादृशम् ।

चित्तिः सुक् चित्तमाज्यं च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ।
 'न श्रायं न च जिह्मत्वं कालो देशश्च ते दश ॥' २०
 सर्वं जितं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम् ।
 एतावाञ्जानविषयः किं प्रलापः करिष्यति ॥२१

क्षताद्गीतं विजानीयादुत्तमं मित्रलक्षणम् ।
 ये यस्य क्षयमिच्छन्ति ते तस्य रिपवः स्मृताः ॥२०॥
 व्यसनान्नित्यभीतो यः समृद्ध्या यो न दुष्पति ।
 यत्स्यादेवंविधं मित्रं तदात्मसममुच्यते ॥ २१॥
 रूपवर्णस्वरोपेतस्ति तिक्षुरनमूयकः ।
 कुलीनः शीलसंपन्नः स ते स्यात्प्रत्यनन्तरः ॥ २२॥
 मेधावी स्मृतिमान्दक्षः प्रकृत्या चानृशंस्यवान् ।
 यो मानितोऽमानितो वा न सन्तुष्येत्कथंचन ॥२३॥
 ऋत्विग्वा यदि वाऽऽचार्यः सखा वाऽत्यंतसत्कृतः ।
 गृहे वसेदमात्यस्ते स स्यात्परमपूजितः ॥ २४॥
 संविद्याः परमं मित्रं प्रकृतिं चार्थधर्मयोः ।
 विश्वासस्ते भवेत्त्रयथा पितरि वै तथा ॥ २५॥
 नैव ह्येनं न त्रयः कार्या न मृष्येरन्परस्परम् ।
 एकार्थं हेतुभूतानां भेदो भवति सर्वदा ॥ २६॥
 क्रीर्तिमधानो यस्तु स्याद्यश्च स्यात्समये स्थितः ।
 समर्थान्यश्च न द्वेष्टि नानर्थान्कुरुते च यः ॥२७॥
 यो न कामाद्भयाल्लोभात्क्रोधाद्वा धर्ममुत्सजेत् ।
 दक्षः पर्याप्तवचनः स ते स्यात्प्रत्यनन्तरः ॥ २८॥
 कुलीनः शीलसंपन्नस्ति तिक्षुरविकथनः ।
 शूरश्चार्यश्च विद्वान्श्च प्रतिपत्तिविशारदः ॥ २९॥
 एते ह्यमात्याः कर्तव्याः सर्वकर्मस्ववस्थिताः ।
 पूजिताः संविभक्ताश्च सुसहायाः खनुष्ठिताः ॥३०॥
 कृत्स्नमेते विनिक्षिप्ताः प्रतिरूपेषु कर्मसु ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति कृष्णनारदसंवादानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 एवमग्राह्यके तस्मिञ्ज्ञातिसंबन्धिमण्डले ।
 मित्रेष्वमित्रेष्वपि च कथं भावो विभाव्यते ॥ १ ॥

प्रत्यनन्तरः प्रतिनिधिः प्रधान इति यावत् ॥ २८ ॥ खनुष्ठिताः
 सुदुष्टितं कर्तव्यं चेपां ते ॥ ३० ॥ कृत्स्नमप्रतिकृद्वा यथा
 स्यात्तथा विनिक्षिप्ता अधिकृताः । प्रतिरूपेष्वनु रूपेषु कर्मस्वा-
 यव्ययसंकलनादिषु । कार्येषु पराभिमवादिषु ॥ ३१ ॥ उप-
 राज्ञा समीपवर्ती सामन्तः ॥ ३३ ॥ निकृतस्य रुद्वितस्य

युक्ता महत्सु कार्येषु श्रेयांस्युत्पादयन्त्युत ॥ ३१ ॥
 एते कर्माणि कुर्वन्ति स्पर्धमाना मिथः सदा ।
 अनुतिष्ठन्ति चैवार्थमाचक्षणाः परस्परम् ॥ ३२ ॥
 ज्ञातिभ्यो विभियार्थं मृत्योरिव यतस्तदा ।
 उपराजेव राजर्धिं ज्ञातिर्न सहते सदा ॥ ३३ ॥
 ऋजोर्भृदोर्वदान्यस्य ह्रीमतः सत्यवादिनः ।
 नान्यो ज्ञातेर्महाबाहो विनाशमभिनन्दति ॥ ३४ ॥
 अज्ञातयोऽप्यसुखदा ज्ञातयोऽपि सुखावहाः ।
 अज्ञातिमन्तं पुरुषं परे चाभिमवन्त्युत ॥ ३५ ॥
 निकृतस्य नरैरन्यैर्ज्ञातिरेव परायणम् ।
 नान्यो निकारं सहते ज्ञातिर्ज्ञातेः कदाचन ॥३६॥
 आत्मानमेव जानाति निकृतं बान्धवैरपि ।
 तेषु सन्ति गुणाश्चैव नैर्गुण्यं चैव लक्ष्यते ॥ ३७ ॥
 नाज्ञातिरनुगृह्णाति नाज्ञातिर्द्विद्विमश्रुते ।
 उभयं ज्ञातिवर्गेषु दृश्यते साध्वसाधु च ॥ ३८ ॥
 संमानयेत्पूजयेच्च वाचा नित्यं च कर्मणा ।
 कुर्याच्च मियमेतेभ्यो नामिष्यं किञ्चिदाचरेत् ॥ ३९ ॥
 विश्वस्तवदविश्वस्तस्तेषु वर्तेत सर्वदा ।
 न हि दोषो गुणो वेति निरूप्यस्तेषु दृश्यते ॥ ४० ॥
 अस्यैवं वर्तमानस्य पुरुषस्याग्रमादिनः ।
 अमित्राः संप्रसीदन्ति ततो मित्रं भवन्त्यपि ॥४१॥
 य एवं वर्तते नित्यं ज्ञातिसंबन्धिमण्डले ।
 मित्रेष्वमित्रे मध्यस्थे चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ४२ ॥

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 संवादं वासुदेवस्य महर्षेर्नारदस्य च ॥ २ ॥

॥ ३६ ॥ बान्धवैः संबन्धिभिर्निकृते कस्मिंश्चित्सुखे तज्ज्ञा-
 तिः आत्मानमेव निकृतं जानाति । तेषु ज्ञातिषु ॥ ३७ ॥
 तथा मित्रीभवन्यपीति ह्य. पाठः ॥ ४१ ॥ अशीतितमोऽ-
 ध्यायः ॥ ८० ॥

अग्राह्यके यशीकर्तुमशक्ये ॥ १ ॥

वागुदेव उवाच ।
 नासुहृत्परमं मन्त्रं नारदाहेति वेदितुम् ।
 अपण्डितो वाऽपि सुहृत्पण्डितो वाप्यनात्मवान् ३
 स ते माहदमाप्साय किञ्चिद्द्रक्ष्यामि नारद ।
 कृत्स्नां बुद्धिं च ते प्रेक्ष्य संपृच्छे त्रिदिवङ्गम ॥ ४
 दास्यमर्धयवादेन श्रातीनां वै करोम्यहम् ।
 अर्धमोक्ताऽस्मि भोगानां वाग्दुरुक्तानि च धमे ॥५
 अरणीमधिकामो वा मग्नानि दह्यं मम ।
 याचा दुरुक्तं देवपं तन्मां दहति नित्यदा ॥ ६
 चलं मङ्गलं नित्यं मां कुरुमार्थं पुनर्गदे ।
 रूपेण मयः प्रयुग्नः सोऽग्नहायोऽस्मि नारद ॥७
 अन्ये हि सुमहाभागा यत्नन्तो दुरामदाः ।
 नित्योत्थानेन संपन्ना नारदान्यकष्टृष्णयः ॥ ८
 यस्य न स्युर्न वै ग साद्यस्य स्युः कृन्त्यमेव त्वु ।
 द्वयोर्न प्रचरन्तीशृणोम्येकतरं न च ॥ ९
 स्यातां यस्याहुकाश्रुर्गं किं नु दृग्भतरं ततः ।
 यस्य चापि न तौ स्यातां किं नु दृग्भतरं ततः ॥१०
 गोऽहं किलरमानिय द्वयोरपि महामुने ।
 नैकस्य जपमात्रं द्वितीयस्य पराजयम् ॥ ११
 सर्वं च त्रिःश्रयमानस्य नारदो भवदप्रनात् ।
 पशुमर्हसि यन्श्रेयो श्रातीनामान्मनन्तथा ॥ १२
 नारद उवाच ।
 आपदो द्वित्रिधाः कृष्ण वासाधाभ्यन्तगम ह ।
 मादृभेषन्नि चाप्येव मृह्णामादि चाऽन्यतः ॥१३
 गेयमाभ्यन्तरा तुभ्यमापकृष्णम मृहमेजा ।
 अत्रमोक्षमभा सर्वं वेगे गदन्वयाः ॥ १४
 अर्धेतेनोहि वामाद्रा र्थाग्यामन्मपाऽपि वा ।
 श्राग्भना प्राग्मैधर्ष्यमन्वय प्रतिपादितम् ॥ १५
 ह्यमूर्तमिदानीं गत्राजानन्दगहापरम् ।
 न शक्यं पुनर्गतां वान्ममभमिर मयम् ॥ १६

वभृश्रसेनतो गज्यं नामुं शक्यं कथंचन ।
 श्रातिभेदमयात्कृष्ण त्वया चापि विद्योपतः ॥१७
 तच्च मिथ्येत्ययवेन कृत्वा कर्म मुदुष्करम् ।
 महाक्षयं व्यसो वा साद्दिनाद्यो वा पुनर्भवेत् ॥१८
 अनायमेन श्रेणेण मृदुना हृदयच्छिदा ।
 जिहामुद्वर सर्वेषां परिमृज्यानुमृज्य च ॥ १९
 वागुदेव उवाच ।
 अनायमं मुने शस्रं मृदु विद्यामहं कथम् ।
 येनपामुद्वरे जिह्वां परिमृज्यानुमृज्य च ॥ २०
 नारद उवाच ।
 शक्त्याऽऽनदानं मततं तिनित्याऽऽजैवमादिवम् ।
 यथाहंप्रतिपूजा च शस्रमेतदनापगम् ॥ २१
 श्रातीनां वक्तुकामानां कटुकानि लघूनि च ।
 गिरा त्वं हृदयं वाचं श्रमयस्य मनांसि च ॥ २२
 नामहापुरुषः कथिधानान्मा नामहायवान् ।
 महतीं धुग्मादाय ममुद्यम्योग्गा वहेत् ॥ २३
 सर्व एव मुग्ं भाग्मनद्वान्वहते ममे ।
 दूग्ं प्रतीतः सुगरो भाग्ं वहति दुर्बहम् ॥ २४
 भेदाद्दिनाद्यः महानां महामुष्योऽग्नि केजय ।
 गथा न्यां प्राप्य नोर्गर्मादिद्वयं महम्भा वृत् ॥२५
 नान्यत्र वृद्धिधानिभ्यां नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहान् ।
 नान्यत्र धनमन्त्यागाहृणः प्राप्तेऽनित्ये ॥ २६
 धन्यं यशस्यमापुष्यं मयधोऽनवनं गदा ।
 श्रातीनामविनाशः स्याथथा कृष्ण गथा वृत् २७
 आपत्त्यां च गदाने च न मेऽन्यत्रिदिग्ं प्रमो ।
 पाहृन्वन्त्र विधानेन पाशा मानसिर्था गथा ॥२८
 पादवाः कृद्ग मोजाः गर्गे पान्यत्रशृष्णयः ।
 म्रव्यादगा महासरो मोजा नोऽरुपगम ये ॥ २९
 उवाचान्ते हि मृदुदित्युपपमानं मापय ।

वक्तुं शक्यं नारद उवाच ।
 आपदो द्वित्रिधाः कृष्ण वासाधाभ्यन्तगम ह ।
 मादृभेषन्नि चाप्येव मृह्णामादि चाऽन्यतः ॥१३
 गेयमाभ्यन्तरा तुभ्यमापकृष्णम मृहमेजा ।
 अत्रमोक्षमभा सर्वं वेगे गदन्वयाः ॥ १४
 अर्धेतेनोहि वामाद्रा र्थाग्यामन्मपाऽपि वा ।
 श्राग्भना प्राग्मैधर्ष्यमन्वय प्रतिपादितम् ॥ १५
 ह्यमूर्तमिदानीं गत्राजानन्दगहापरम् ।
 न शक्यं पुनर्गतां वान्ममभमिर मयम् ॥ १६

वक्तुं शक्यं नारद उवाच ।
 आपदो द्वित्रिधाः कृष्ण वासाधाभ्यन्तगम ह ।
 मादृभेषन्नि चाप्येव मृह्णामादि चाऽन्यतः ॥१३
 गेयमाभ्यन्तरा तुभ्यमापकृष्णम मृहमेजा ।
 अत्रमोक्षमभा सर्वं वेगे गदन्वयाः ॥ १४
 अर्धेतेनोहि वामाद्रा र्थाग्यामन्मपाऽपि वा ।
 श्राग्भना प्राग्मैधर्ष्यमन्वय प्रतिपादितम् ॥ १५
 ह्यमूर्तमिदानीं गत्राजानन्दगहापरम् ।
 न शक्यं पुनर्गतां वान्ममभमिर मयम् ॥ १६

त्वं गुरुः सर्वभूतानां जानीषे त्वं परां गतिम् ॥ २० ॥ त्वामासाद्य यदुश्रेष्ठमेधन्ते यादवाः सुखम् ॥ २१ ॥
 ॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रत्यमात्यपरीक्षार्थं कालकवृक्षीयोपाख्यानकथनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

एषा प्रथमतो वृत्तिर्द्वितीयां शृणु भारत ।
 यः कश्चिद्देवदेवार्थं राज्ञा रक्ष्यः स मानवः ॥ १ ॥
 द्वियमाणममात्येन भृत्यो वा यदि वा भृतः ।
 यो राजकोशं नश्यन्तमाचक्षीत युधिष्ठिर ॥ २ ॥
 श्रोतव्यमस्य च रहो रक्ष्यथामात्यतो भवेत् ।
 अमात्या ह्यपहर्तारो भूयिष्ठं मन्ति भारत ॥ ३ ॥
 राजकोशस्य गोप्तारं राजकोशविलोपकाः ।
 समेत्य सर्वे वाधन्ते स विनश्यत्यरक्षितः ॥ ४ ॥
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 मुनिः कालकवृक्षीयः कौसल्यं यदुवाच ह ॥ ५ ॥
 कोसलानामाधिपत्यं संप्राप्तं क्षेमदक्षिणम् ।
 मुनिः कालकवृक्षीय आजगामेति नः श्रुतम् ॥ ६ ॥
 स काकं पञ्जरे बद्ध्वा विपर्यं क्षेमदक्षिणः ।
 सर्वं पर्यचरद्युक्तः प्रवृत्त्यर्थं पुनःपुनः ॥ ७ ॥
 अधीये वायसीं विद्यां शंसन्ति मम वायसाः ।
 अनागतमतीतं च यच्च संप्रति वर्तते ॥ ८ ॥
 इति राष्ट्रं परिपतन्बहुभिः पुरुषैः सह ।
 सर्वेषां राजयुक्तानां दुष्कृतं परिदृष्टवान् ॥ ९ ॥
 स बुद्ध्वा तस्य राष्ट्रस्य व्यवसायं हि सर्वशः ।
 राजयुक्तापचारांश्च सर्वान्बुद्ध्वा ततस्ततः ॥ १० ॥
 ततः स काकमादाय राजानं द्रष्टुमागमत् ।
 सर्वज्ञोऽस्मीति वचनं बुवाणः संशितव्रतः ॥ ११ ॥
 स स कौसल्यमागम्य राजामात्यमलंकृतम् ।
 प्राह काकस्य वचनादमुत्रेदं त्वया कृतम् ॥ १२ ॥

असौ चासौ च जानीते राजकोशस्त्वया हृतः ।
 एवमाख्याति काकोऽयं तच्छीघ्रमनुगम्यताम् ॥ १३ ॥
 तथाऽन्यानपि स प्राह राजकोशहरांस्तदा ।
 न चास्य वचनं किञ्चिदनूतं श्रूयते क्वचित् ॥ १४ ॥
 तेन विप्रकृताः सर्वे राजयुक्ताः कुरुद्रह ।
 तमतिक्रम्य सुप्तं तु निशि काकमपोथयन् ॥ १५ ॥
 वायसं तु विनिर्भिन्नं दृष्ट्वा वाणेन पञ्जरे ।
 पूर्वाह्ने ब्राह्मणो वाक्यं क्षेमदक्षिणमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 राजस्त्वामभयं याचे प्रशुं प्राणधनेधरम् ।
 अनुज्ञातस्त्वया भूयां वचनं भवतो हितम् ॥ १७ ॥
 मित्रार्थमभिसंतप्तो भक्त्या सर्वात्मनाऽऽगतः ।
 द्वियन्ते हि महार्थाश्च पुरुषे विक्रमत्यपि ॥ १८ ॥
 संबुचोधयिषुमित्रं सदशमिव सारथिः ।
 अतिमन्युप्रसक्तो हि प्रसह्य हितकारणात् ॥ १९ ॥
 तथाविधस्य सुहृदा क्षन्तव्यं संविजानता ।
 ऐर्ध्वयमिच्छता नित्यं पुरुषेण बुभूवता ॥ २० ॥
 तं राजा प्रत्युवाचेदं यत्किञ्चिन्मा भवान्वदेत् ।
 कसादहं न क्षमेयमाकाङ्क्षन्नात्मनो हितम् ॥ २१ ॥
 ब्राह्मण प्रतिजाने ते प्रब्रूहि यदिदेच्छसि ।
 करिष्यामि हि ते वाक्यं यन्मां विप्र प्रवक्ष्यसि ॥ २२ ॥
 मुनिरुवाच ।
 विद्वान्नयनपायांश्च भयाख्यादन्भयानि च ।
 भक्त्या वृत्तिं समाल्यातुं भवतोऽन्तिकमागतः २३ ॥
 मागेवोक्तं तु दोषोऽयमाचार्यैर्नृपसेवनम् ।
 अगतैः कुगतिर्द्विपा या राज्ञा सहजीविका ॥ २४ ॥

प्रवृत्त्यर्थं भामालदोषदर्शने राजानं प्रवर्तयितुकामः ॥ ७ ॥
 परिपतन्परितो भ्रमन् । राजयुक्तानां राज्ञा वेपु वेपु कार्येषु
 नियुक्तानाम् । दुष्कृतं स्वागिद्व्यापहाररूपं पापम् ॥ ९ ॥ राजा-
 नमात्म्यं तस्यमक्षमेवामात्यं प्राह । अनुब्रूयान्ने लया इदं

धनचौर्यं कृतमिति ॥ १९ ॥ अनुगम्यतां आलोच्यताम्
 ॥ १३ ॥ द्वियन्त इति मित्रं तां संबुचोधयिपुरागत इति
 श्लोचद्वयमेकान्वयम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ हाहा पापानपापांश्च
 श्यलतस्ते भयानि चेति श. पाठः ॥ २३ ॥

आग्नीविपश्च तस्याहुः संगमं यस्य राजभिः ।
 वदुमित्राश्च राजानो वदुमित्रान्मथैव च ॥ २५
 तेभ्यः सर्वेभ्य एवाहुर्मयं गजोपजीविनाम् ।
 तथाऽस्य गजतो राजन्मूर्त्तीदागतं मयम् ॥ २६
 नैकान्तेनाममादो हि शययः कर्तुं महीपतां ।
 न तु प्रमादः कर्तव्यः कथंचिद्भक्तिमिच्छता ॥२७
 प्रमादात्स्वलते वृद्धिः स्वलतो नालि जीवितम् ।
 अग्निं दीप्तमित्रार्गद्वेद्राजानमुपशिक्षितः ॥ २८
 आग्नीविपमित्र वृद्धं मधुं प्राणधनेश्वरम् ।
 यत्रेतेपचरेन्नित्यं नादमस्मीति मानवः ॥ २९
 दुर्व्याहृताच्छुद्धमानो दुःस्थितादुग्नुष्ठितात् ।
 दुग्मदादुशुजिनादिद्विजाच्छापायितादपि ॥ ३०
 देवतेषु हि सर्वार्थान्पूर्याद्राजा प्रमादितः ।
 वैश्वानर इव शुद्धः समूलमपि निर्दहेत् ॥ ३१
 इति गजन्वयमः प्राह वतैव च तथैव तत् ।
 जय भूयान्पमेवार्यं फरिष्यामि पुनःपुनः ॥ ३२
 दद्यान्वस्मदिधोऽऽमात्यो वृद्धिमाहाय्यमापदि ।
 पायगम्येष मे गजसन्नाकायाभिर्गंहितः ॥ ३३
 न च मेऽथ भवान्गम्यो न च येषां भवान्प्रियः ।
 दिनादितांस्तु पृथगेषा मापगोधमनिर्भव ॥ ३४
 ये त्वादानपरा एव वसन्ति भवतो गृहे ।
 अशुनिसामा भूतानां तादृशमैऽभिर्गंहितम् ॥३५
 यो वा भवद्विनाशेन गन्धमिच्छन्त्यनन्तम् ।
 आन्तर्गभिर्नपाय गजन्विच्छति नान्यथा ॥३६
 गेषामदं भयाद्राजन्गमिष्याम्यन्यमाश्रमम् ।
 गेहि मे गंहितो पापः काके निपातिः प्रभो ॥३७
 एषना मम काकश्च गमिषो एवमाद्रनम् ।
 एषं ह्येकमया सर्वंसापोर्दीर्घं चभुवा ॥ ३८
 एतन्वयप्रवृत्तौ विभक्तिगन्तव्यताम् ।

काकेन चालिद्येनेमामतार्पमहमापगाम् ॥ ३९
 स्याण्यमरुष्टरुवतीं मिह्व्याप्रममाहुलाम् ।
 दुग्मदां दुग्प्रमदां गुहां हंसतीमिव ॥ ४०
 अग्निना ताममं दुर्गं नाभिगप्यं च गम्यते ।
 राजदुर्गानतरणे नौपायं पण्डिता विदुः ॥ ४१
 गहनं भवतो राज्यमन्धकारं तमोन्वितम् ।
 नेह विश्वमितुं शयं भवताऽपि वृत्तो मया ॥४२
 अतो नायं शुभो वागन्तुन्ये सदगती इह ।
 वधो वेषात् सुहृते दुष्टते न च संशयः ॥ ४३
 न्यायतो दुष्टते पातः सुहृते न कथंचन ।
 नेह युक्तं श्विं स्यात् जनेनरात्रजेदुधः ॥ ४४
 गीता नाम नदी गजन्वयो यस्यां निमज्जति ।
 तयोपमामिमां मन्ये वायुगं सर्वेषातिनीम् ॥ ४५
 मधुप्रपातो हि भवान्भोजनं विपमंयुतम् ।
 जगतामिव ते भागो वतैव न गतामिव ॥ ४६
 आग्नीविपः पण्डितः त्वप्यममि पायिष्ये ॥४७
 दुर्गतीर्थां घृष्टरहा कार्गं वाग्मंयुता ।
 नदी मधुपर्नीया यथा गर्जन्मथा भवान् ।
 श्वशुरगोमायुयुतो गजदंगममो एव ॥ ४८
 यथाऽऽश्विभ्य महाशुभं तथाः संशयते महान् ।
 नतमं संशुषोलेर गमनीन्य च यथेते ॥ ४९
 तेनैवोपेन्येनेनैव दासो दहति दास्यः ।
 गयोपमा धमान्नास्ते गवन्मान्यग्निप्रोषय ॥ ५०
 नया चैव दृष्टा गजन्वयता पण्डिताः ।
 भवन्तं पर्यव्याप विरागमनि भवान्वयम् ॥ ५१
 उषिं शुद्धमानेन प्रमादं पण्डिता ।
 अन्तःपरे इरागाग्निं वाग्मन्ना इराण्ये ।
 शीतं विजगममानेन गणः मादगर्गदिनः ॥ ५२
 पण्डितोन्विषो गजा पण्डितगन्तव्य विज्ञाः ।

आग्नीविपश्च तस्याहुः संगमं यस्य राजभिः ।
 वदुमित्राश्च राजानो वदुमित्रान्मथैव च ॥ २५
 तेभ्यः सर्वेभ्य एवाहुर्मयं गजोपजीविनाम् ।
 तथाऽस्य गजतो राजन्मूर्त्तीदागतं मयम् ॥ २६
 नैकान्तेनाममादो हि शययः कर्तुं महीपतां ।
 न तु प्रमादः कर्तव्यः कथंचिद्भक्तिमिच्छता ॥२७
 प्रमादात्स्वलते वृद्धिः स्वलतो नालि जीवितम् ।
 अग्निं दीप्तमित्रार्गद्वेद्राजानमुपशिक्षितः ॥ २८
 आग्नीविपमित्र वृद्धं मधुं प्राणधनेश्वरम् ।
 यत्रेतेपचरेन्नित्यं नादमस्मीति मानवः ॥ २९
 दुर्व्याहृताच्छुद्धमानो दुःस्थितादुग्नुष्ठितात् ।
 दुग्मदादुशुजिनादिद्विजाच्छापायितादपि ॥ ३०
 देवतेषु हि सर्वार्थान्पूर्याद्राजा प्रमादितः ।
 वैश्वानर इव शुद्धः समूलमपि निर्दहेत् ॥ ३१
 इति गजन्वयमः प्राह वतैव च तथैव तत् ।
 जय भूयान्पमेवार्यं फरिष्यामि पुनःपुनः ॥ ३२
 दद्यान्वस्मदिधोऽऽमात्यो वृद्धिमाहाय्यमापदि ।
 पायगम्येष मे गजसन्नाकायाभिर्गंहितः ॥ ३३
 न च मेऽथ भवान्गम्यो न च येषां भवान्प्रियः ।
 दिनादितांस्तु पृथगेषा मापगोधमनिर्भव ॥ ३४
 ये त्वादानपरा एव वसन्ति भवतो गृहे ।
 अशुनिसामा भूतानां तादृशमैऽभिर्गंहितम् ॥३५
 यो वा भवद्विनाशेन गन्धमिच्छन्त्यनन्तम् ।
 आन्तर्गभिर्नपाय गजन्विच्छति नान्यथा ॥३६
 गेषामदं भयाद्राजन्गमिष्याम्यन्यमाश्रमम् ।
 गेहि मे गंहितो पापः काके निपातिः प्रभो ॥३७
 एषना मम काकश्च गमिषो एवमाद्रनम् ।
 एषं ह्येकमया सर्वंसापोर्दीर्घं चभुवा ॥ ३८
 एतन्वयप्रवृत्तौ विभक्तिगन्तव्यताम् ।

काकेन चालिद्येनेमामतार्पमहमापगाम् ॥ ३९
 स्याण्यमरुष्टरुवतीं मिह्व्याप्रममाहुलाम् ।
 दुग्मदां दुग्प्रमदां गुहां हंसतीमिव ॥ ४०
 अग्निना ताममं दुर्गं नाभिगप्यं च गम्यते ।
 राजदुर्गानतरणे नौपायं पण्डिता विदुः ॥ ४१
 गहनं भवतो राज्यमन्धकारं तमोन्वितम् ।
 नेह विश्वमितुं शयं भवताऽपि वृत्तो मया ॥४२
 अतो नायं शुभो वागन्तुन्ये सदगती इह ।
 वधो वेषात् सुहृते दुष्टते न च संशयः ॥ ४३
 न्यायतो दुष्टते पातः सुहृते न कथंचन ।
 नेह युक्तं श्विं स्यात् जनेनरात्रजेदुधः ॥ ४४
 गीता नाम नदी गजन्वयो यस्यां निमज्जति ।
 तयोपमामिमां मन्ये वायुगं सर्वेषातिनीम् ॥ ४५
 मधुप्रपातो हि भवान्भोजनं विपमंयुतम् ।
 जगतामिव ते भागो वतैव न गतामिव ॥ ४६
 आग्नीविपः पण्डितः त्वप्यममि पायिष्ये ॥४७
 दुर्गतीर्थां घृष्टरहा कार्गं वाग्मंयुता ।
 नदी मधुपर्नीया यथा गर्जन्मथा भवान् ।
 श्वशुरगोमायुयुतो गजदंगममो एव ॥ ४८
 यथाऽऽश्विभ्य महाशुभं तथाः संशयते महान् ।
 नतमं संशुषोलेर गमनीन्य च यथेते ॥ ४९
 तेनैवोपेन्येनेनैव दासो दहति दास्यः ।
 गयोपमा धमान्नास्ते गवन्मान्यग्निप्रोषय ॥ ५०
 नया चैव दृष्टा गजन्वयता पण्डिताः ।
 भवन्तं पर्यव्याप विरागमनि भवान्वयम् ॥ ५१
 उषिं शुद्धमानेन प्रमादं पण्डिता ।
 अन्तःपरे इरागाग्निं वाग्मन्ना इराण्ये ।
 शीतं विजगममानेन गणः मादगर्गदिनः ॥ ५२
 पण्डितोन्विषो गजा पण्डितगन्तव्य विज्ञाः ।

कचिदेषां प्रियो राजा कचिद्राज्ञः प्रियाः प्रजाः ५३
विजिज्ञासुरिह प्राप्तस्तवाहं राजसत्तम ।
तस्य मे रोचते राजन्क्षुधितस्येव भोजनम् ॥ ५४
अमात्या मे न रोचन्ते वितृष्णस्य यथोदकम् ।
भवतोऽर्थकृदित्येवं मयि ते दोषमादधन् ।
विद्यते कारणं नान्यदिति मे नात्र संशयः ॥ ५५
न हि तेषामहं द्रोग्धा तत्तेषां द्रोहवद्गतम् ।
ओरिहं दुर्हदाद्भयं भयपृष्ठादिवोरगात् ॥ ५६
राजोवाच ।

भूयसा परिहारेण सत्कारेण च भूयसा ।
पूजितो ब्राह्मणश्रेष्ठ भूयो वस गृहे मम ॥ ५७
ये त्वां ब्राह्मण नेच्छन्ति ते न वत्स्यन्ति मे गृहे ।
भवतैव हि तज्ज्ञेयं यत्तदेषामनन्तरम् ॥ ५८
यथा स्वात्सृष्टतो दण्डो यथा च सुकृतं कृतम् ।
तथा समीक्ष्य भगवश्चेयसे विनियुङ्क्ष्व माम् ॥ ५९
मुनिरुवाच ।

अदर्शयन्मिमं दोषमेकैकं दुर्बलं कुरु ।
ततः कारणमाज्ञाय पुरुषंपुरुषं जहि ।
एकदोषा हि बहवो मृद्रीयुरपि कण्टकान् ॥ ६०
‘अर्थे सर्वं जगद्बद्धमर्थेनैव निबध्यते ।
अर्थे दूषो मनुष्याणां तस्मादर्थं विरोचय ॥ ६१
एकेनैकस्य दोषेण तद्विरुद्धं प्रचोदय ।
स तस्य दोषानुद्भाव्य तस्यार्थं ग्राहयिष्यति ॥ ६२

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि ब्रह्मीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

ब्रह्मीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरमिति मन्त्रादिलक्षणकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

सभासदः सहायाश्च सुहृदश्च विशांपते ।
परिच्छदास्तथाऽमात्याः कीदृशाः स्युः पितामह १
रोचते भवानिति श्रेयः ॥ ५४ ॥ भय भेतव्यम् । भयपृष्ठात्
पृष्ठभङ्गेन बोधितात् ॥ ५६ ॥ तेषामकस्मान् युगपच्च कथे
दोषमाह एकैति । सहताः कण्टकानपि मृद्रीयोः किमुत माद-
धान्मृदुनित्यर्थः ॥ ६० ॥ पितरि त्वदीये सस्थिते मृते ॥ ६८ ॥
विभ्रमेत् अनातोऽवात्तुद्धिं भवान्माकार्पात् ॥ ६९ ॥ नान्दी

सामपूर्वं च केषांचिद्भेदेन च परस्परम् ।
वैरं कारय भूपाल पश्चाद्दण्डं प्रचोदय ॥ ६३
द्विल्वेन च यथा द्विल्वमाकारं छाद्य युद्धिमान् ।
अशुद्धं सचिवं राजन्शुद्धेनैव नाशय ॥ ६४
मन्त्रभेदभयाद्राजंस्तसादेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६५
वयं तु ब्राह्मणा नाम मृदुदण्डाः कृपालवः ।
स्वस्ति चेच्छाम भवतः परेषां च यथाऽऽत्मनः ॥ ६६
राजन्नात्मानमाचक्षे संवन्धी भवतो ब्रह्म ।
मुनिः कालकवृक्षीय इत्येवमभिसंज्ञितः ।
पितुः सखा च भवतः संमतः सत्संगरः ॥ ६७
व्यापन्ने भवतो राज्ये राजन्पितरि संस्थिते ।
सर्वकामान्परित्यज्य तपस्तप्तं तदा मया ॥ ६८
स्नेहात्त्वां तु ब्रवीम्येतन्मा भूयो विभ्रमेदिति ॥ ६९
उभे दृष्ट्वा दुःखमुखे राज्यं प्राप्य यदृच्छया ।
राज्येनामात्यसंस्थेन कथं राजन्प्रमाद्यसि ॥ ७०
भीष्म उवाच ।
ततो राजकुले नान्दी संजज्ञे भूयसा पुनः ।
पुरोहितकुले चैव संप्राप्ते ब्राह्मणपैभे ॥ ७१
एकच्छत्रां महीं कृत्वा कौसल्याय यशस्विने ।
मुनिः कालकवृक्षीय ईजे क्रतुभिरुक्तमैः ॥ ७२
हितं तद्भ्रचनं श्रुत्वा कौसल्योऽप्यजयन्महीम् ।
तथा च कृतवान्राजा यथोक्तं तेन भारत ॥ ७३

भीष्म उवाच ।

हीनिपेवास्तथा दान्ताः सत्यार्जवसमन्विताः ।
शक्ताः कथयितुं सम्यक्ते तव स्युः सभासदः ॥ २
महल्लपटः । ततस्तस्मिन्मन्त्रिणि मृते सति ॥ ७१ ॥ कौ-
सल्याय कीतत्वार्थं ॥ ७२ ॥ ब्रह्मीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥
सभासदः व्यवहारनिर्णायकाः । सहायाः युद्धादायुषयो
गिनः । सुहृदो हितवर्तारः । परिच्छदाः सेनान्यादयः ॥ १ ॥
क्रमेणैषा लक्षणान्याह हीति । कथयितुं न्यायान्यायो मनुम्

अमान्याधानिद्रुग्ध प्रलब्धाथ बहुश्रुताः ।
 गुमंतुष्टाथ कान्तेय महोन्माहाथ कमसु ॥ ३
 मत्तान्माहायोद्विषंथाः सर्वान्वापन्तु भारत ॥ ४
 कृत्वाः पूजितो नित्यं न द्वि शक्तिं निगृहति ।
 प्रगन्मममममं वा पीडितं हतमेव वा ।
 आरतेयति भूमिष्टं नदं च धनुपालितम् ॥ ५
 कृत्वाः देशजाः प्राजा रूपयन्तो बहुश्रुताः ।
 प्रगन्माथानुरक्ताथ ते तव स्युः परिरुद्राः ॥ ६
 दौष्पृन्देयाथ लुब्धाथ नृगंमा निगपत्रपाः ।
 ते द्वां तान निषेधेषुर्वावदार्द्रकपाणयः ॥ ७
 कृत्वाः नृगालमंपन्नानिद्रितज्ञाननिद्रुगान् ।
 देशकान्तविधानज्ञानमवृत्तापेर्हितपिणः ।
 नित्यमर्थेषु सर्वेषु गजा कुर्यात् मधिपः ॥ ८
 अधमानार्थमन्कार्गमोर्गुरुषावर्तः प्रियः ।
 यानर्थमाजो मन्थयान्ते स्युः सुगमगिनः ॥ ९
 अमिश्रयुथा विद्रागः मद्रुचाथगिनवताः ।
 नत्वां नित्यार्थिनो जगुश्शुद्राः मत्वसादिनः ॥ १०
 अनायां ये न जानन्ति ममये मन्दचतनः ।
 गेभ्यः परितुगुप्सेया ये पापि ममवच्युगाः ॥ ११
 नैसमिन्नेद्रुगं हिन्वा म्सागेन्द्वन्यग्रहः ।
 मन्त्रैस्तौ पशुभिः श्रेयान्कामं गेन गन्तं त्यजेत् ॥ १२
 शेषयो मधानं पंतद्रिक्रमो मरु रथयो ।
 कीर्तिप्रधानो मथ म्गान्ममये मथ तिष्ठति ॥ १३
 गुमन्तान्जवेपथ नागरुपैः स्पर्धते च यः ।
 नथ कामात्प्रयात्रोपात्रोमाडाधममुग्गजेन ॥ १४
 भवानी मन्त्रावधनो जिगात्मा मानमंयुतः ।

न ते मन्त्रमहायः स्वात्मर्वात्म्यापरीक्षितः ॥ १५
 कृत्वाः कृतमंपन्नमितिशुद्धं आन्मवान् ।
 शूरः कृतज्ञः मत्यथ श्रेयमः पाथे लक्षणम् ॥ १६
 तस्त्वेवं वर्तमानस्य पुरुषस्य विज्ञानतः ।
 अमित्राः गंममीदृन्ति तथा मित्रीभवन्त्यपि ॥ १७
 अत ऊर्ध्वममात्मानां परिक्षेप गुणागुणम् ।
 मेयतात्मा कृतमधी भूतिकामथ भूमिपः ॥ १८
 मेयन्धिपुरुषं गार्हर्गमिजातैः स्यदंशजैः ।
 अहविरेत्यर्वाचारैः मरुगः सुपरीक्षितः ॥ १९
 योनाः श्रोतामथा मौढ्यामर्थेवाप्यनदंकृताः ।
 कर्तव्या भूतिकामेन पुरुषेण पृथुता ॥ २०
 एषां वेनपिती बुद्धिः महतिर्धय शोभना ।
 तेजो धैर्य क्षमा शान्तमनुगमः स्थितिर्दृतिः ॥ २१
 परीक्ष्य च गुणाधितं प्राटमासान्पुंशमन ।
 पशोपथाप्यनीनाथ कुर्याद्राजाश्रेयसाग्निः ॥ २२
 पराश्रयचतान्वाग्मप्रतिपतिविश्रादत्त ।
 कृत्वाः नित्यमंपन्नानिद्रितज्ञाननिद्रुगान् ॥ २३
 देशकान्तविधानज्ञानमवृत्तापेर्हितपिणः ।
 नित्यमर्थेषु सर्वेषु गतन्वृत्तिं मधिपः ॥ २४
 हीननेत्रोभिमंग्रष्टो नैर ज्ञातु म्परमपि ।
 अरथं जनपत्येन मरेरुमेगु मंशयम् ॥ २५
 एषमन्त्रयुगो मर्षा कल्प्याणाभितनोऽभ्युत ।
 धर्माधैकामयंयुक्तो नायं मर्षे परीक्षितुम् ॥ २६
 गर्भाननिजज्ञोऽपि वानमन्तु पशुधुतः ।
 अनायक इषापशुभुंशुंशुंयं कमसु ॥ २७
 यो वाऽप्यगिरिगंस्ततो बुद्धिमानावतामनः ।

अमान्याधानिद्रुग्ध प्रलब्धाथ बहुश्रुताः ।
 गुमंतुष्टाथ कान्तेय महोन्माहाथ कमसु ॥ ३
 मत्तान्माहायोद्विषंथाः सर्वान्वापन्तु भारत ॥ ४
 कृत्वाः पूजितो नित्यं न द्वि शक्तिं निगृहति ।
 प्रगन्मममममं वा पीडितं हतमेव वा ।
 आरतेयति भूमिष्टं नदं च धनुपालितम् ॥ ५
 कृत्वाः देशजाः प्राजा रूपयन्तो बहुश्रुताः ।
 प्रगन्माथानुरक्ताथ ते तव स्युः परिरुद्राः ॥ ६
 दौष्पृन्देयाथ लुब्धाथ नृगंमा निगपत्रपाः ।
 ते द्वां तान निषेधेषुर्वावदार्द्रकपाणयः ॥ ७
 कृत्वाः नृगालमंपन्नानिद्रितज्ञाननिद्रुगान् ।
 देशकान्तविधानज्ञानमवृत्तापेर्हितपिणः ।
 नित्यमर्थेषु सर्वेषु गजा कुर्यात् मधिपः ॥ ८
 अधमानार्थमन्कार्गमोर्गुरुषावर्तः प्रियः ।
 यानर्थमाजो मन्थयान्ते स्युः सुगमगिनः ॥ ९
 अमिश्रयुथा विद्रागः मद्रुचाथगिनवताः ।
 नत्वां नित्यार्थिनो जगुश्शुद्राः मत्वसादिनः ॥ १०
 अनायां ये न जानन्ति ममये मन्दचतनः ।
 गेभ्यः परितुगुप्सेया ये पापि ममवच्युगाः ॥ ११
 नैसमिन्नेद्रुगं हिन्वा म्सागेन्द्वन्यग्रहः ।
 मन्त्रैस्तौ पशुभिः श्रेयान्कामं गेन गन्तं त्यजेत् ॥ १२
 शेषयो मधानं पंतद्रिक्रमो मरु रथयो ।
 कीर्तिप्रधानो मथ म्गान्ममये मथ तिष्ठति ॥ १३
 गुमन्तान्जवेपथ नागरुपैः स्पर्धते च यः ।
 नथ कामात्प्रयात्रोपात्रोमाडाधममुग्गजेन ॥ १४
 भवानी मन्त्रावधनो जिगात्मा मानमंयुतः ।

अमान्याधानिद्रुग्ध प्रलब्धाथ बहुश्रुताः ।
 गुमंतुष्टाथ कान्तेय महोन्माहाथ कमसु ॥ ३
 मत्तान्माहायोद्विषंथाः सर्वान्वापन्तु भारत ॥ ४
 कृत्वाः पूजितो नित्यं न द्वि शक्तिं निगृहति ।
 प्रगन्मममममं वा पीडितं हतमेव वा ।
 आरतेयति भूमिष्टं नदं च धनुपालितम् ॥ ५
 कृत्वाः देशजाः प्राजा रूपयन्तो बहुश्रुताः ।
 प्रगन्माथानुरक्ताथ ते तव स्युः परिरुद्राः ॥ ६
 दौष्पृन्देयाथ लुब्धाथ नृगंमा निगपत्रपाः ।
 ते द्वां तान निषेधेषुर्वावदार्द्रकपाणयः ॥ ७
 कृत्वाः नृगालमंपन्नानिद्रितज्ञाननिद्रुगान् ।
 देशकान्तविधानज्ञानमवृत्तापेर्हितपिणः ।
 नित्यमर्थेषु सर्वेषु गजा कुर्यात् मधिपः ॥ ८
 अधमानार्थमन्कार्गमोर्गुरुषावर्तः प्रियः ।
 यानर्थमाजो मन्थयान्ते स्युः सुगमगिनः ॥ ९
 अमिश्रयुथा विद्रागः मद्रुचाथगिनवताः ।
 नत्वां नित्यार्थिनो जगुश्शुद्राः मत्वसादिनः ॥ १०
 अनायां ये न जानन्ति ममये मन्दचतनः ।
 गेभ्यः परितुगुप्सेया ये पापि ममवच्युगाः ॥ ११
 नैसमिन्नेद्रुगं हिन्वा म्सागेन्द्वन्यग्रहः ।
 मन्त्रैस्तौ पशुभिः श्रेयान्कामं गेन गन्तं त्यजेत् ॥ १२
 शेषयो मधानं पंतद्रिक्रमो मरु रथयो ।
 कीर्तिप्रधानो मथ म्गान्ममये मथ तिष्ठति ॥ १३
 गुमन्तान्जवेपथ नागरुपैः स्पर्धते च यः ।
 नथ कामात्प्रयात्रोपात्रोमाडाधममुग्गजेन ॥ १४
 भवानी मन्त्रावधनो जिगात्मा मानमंयुतः ।

उपायज्ञोऽपि नालं स कर्म प्रापयितुं चिरम् ॥ २८
 केवलात्पुनरादानात्कर्मणो नोपपद्यते ।
 परामर्शो विशेषाणामश्रुतस्येह दुर्मतेः ॥ २९
 मन्त्रिण्यनुरक्ते तु विश्वासो नोपपद्यते ।
 तस्मादनुरक्ताय नैव मन्त्रं प्रकाशयेत् ॥ ३०
 व्यथयेद्धि स राजानं मन्त्रिभिः सहितोऽनृजुः ।
 मारुतोपहितच्छिद्रैः प्रविश्यागिरिव हुमम् ॥ ३१
 संकुद्भ्रशैकदा स्वामी स्थानाच्चैवापकर्षति ।
 वाचा क्षिपति संरब्धः पुनः पश्चात्प्रसीदति ॥ ३२
 तानितान्यनुरक्तेन शक्यानि हि तितिक्षितुम् ।
 मन्त्रिणां च भवेत्क्रोधो विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ ३३
 यस्तु संहरते तानि भर्तुः म्रियचिकीर्षया ।
 समानमुखदुःखं तं पृच्छेदर्थेपु मानवम् ॥ ३४
 अनृजुस्त्वनुरक्तोऽपि संपन्नश्चेत्तर्गुणैः ।
 राज्ञः प्रज्ञानयुक्तोऽपि न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३५
 योऽमित्रैः सह संबद्धो न परान्नहुमन्यते ।
 असुहृचाद्यशो ज्ञेयो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३६
 अविद्वानशुचिः स्तब्धः शत्रुसेवी विकत्थनः ।
 असुहृत्क्रोधनो लुब्धो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३७
 आगन्तुश्चानुरक्तोऽपि काममस्तु बहुश्रुतः ।
 सत्कृतः संविभक्तो वा न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३८
 विधर्मतो विप्रकृतः पिता यस्याभवत्पुरा ।
 सत्कृतः स्थापितः सोऽपि न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३९
 यः स्वल्पेनापि कार्येण सुहृदाक्षारितो भवेत् ।
 पुनरन्यैर्गुणैर्युक्तो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४०
 कृतमज्ञश्च मेधावी बुधो जानपदः शुचिः ।
 सर्वकर्मसु यः शुद्धः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४१
 ज्ञानविज्ञानसंपन्नः प्रकृतिज्ञः परात्मनोः ।
 सुहृदात्मसमो राज्ञः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४२

सत्यवाक्शीलसंपन्नो गम्भीरः सत्रपो मृदुः ।
 पितृपैतामहो यः स्यात्स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४३
 संतुष्टः संमतः सद्भिः शौटीरो द्वेष्यपापकः ।
 मन्त्रवित्कालविच्छरः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४४
 सर्वलोकमिमं शक्तः सान्त्वेन कुरुते वशम् ।
 तस्मै मन्त्रः प्रयोक्तव्यो दण्डमाधित्सता नृप ॥ ४५
 पौरजानपदा यस्मिन्विश्वासं धर्मतो गताः ।
 योद्वा नयविपश्चिच्च स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ४६
 तस्मात्सर्वैर्गुणैरेतैरुपपन्नाः सुपूजिताः ।
 मन्त्रिणः प्रकृतिज्ञाः स्युरुयवरा महदीप्सवः ॥ ४७
 स्वासु प्रकृतिषु छिद्रं लक्ष्येरन्परस्य च ।
 मन्त्रिणां मन्त्रमूलं हि राज्ञो राष्ट्रं विवर्धते ॥ ४८
 नास्य छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेषु परमन्विधात् ।
 गृहेत्कर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विरमात्मनः ॥ ४९
 मन्त्रग्राहा हि राज्यस्य मन्त्रिणो ये मनीषिणः ।
 मन्त्रसंहननो राजा मन्त्राङ्गानीतरे जनाः ॥ ५०
 राज्यं प्रणिधिमूलं हि मन्त्रसारं प्रचक्षते ।
 स्वामिनं त्वनुवर्तते वृत्त्यर्थमिह मन्त्रिणः ॥ ५१
 संविनीयमदक्रोधो मानमीर्ष्यां च निर्वृताः ।
 नित्यं पञ्चोपधातीतैर्मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥ ५२
 तेषां त्रयाणां त्रिविधं विमर्शं
 विबुध्य चित्तं विनिवेश्य तत्र ।
 खनिश्चयं तं परनिश्चयं च
 निदर्शयेदुत्तरमन्त्रकाले ॥ ५३
 धर्मार्थकामज्ञसुपेय पृच्छे-
 युक्तो गुरुं ब्राह्मणमुत्तरार्थम् ।
 निष्ठा कृता तेन यदा सहः स्या-
 चं मन्त्रमार्गं प्रणयेदसक्तः ॥ ५४

प्रापयितुं समापयितुम् ॥ २८ ॥ आरम्भशरोऽपि मूर्खः कर्मणः
 फलविशेषात् हातु न शक्नोतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ अनुरकलक्षणमाह
 त्रिभिः संकुद्भ्र इत्यादिभिः ॥ ३२ ॥ आगन्तुन्तनः । सोऽप्य-
 विश्वास इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ विधर्मतोऽन्यायेन ॥ ३९ ॥ आधा-
 रितो धनप्रदमेन रिक्तः कृतः ॥ ४० ॥ जानपदः स्वदेशजः
 ॥ ४१ ॥ परस्य शत्रोः आरामनथ प्रकृतीः स्वाम्यमात्या-

दिका जामातीति प्रकृतिज्ञः ॥ ४२ ॥ गम्भीरो मन्त्रगोपनय-
 मर्थः ॥ ४३ ॥ शौटीरः प्रगल्भः । द्वेष्यचक्षेयं पापं यस्य स
 द्वेष्यपापकः ॥ ४४ ॥ आधित्सता आधातुमिच्छता ॥ ४५ ॥
 पद्यानामभावे त्रयो वा कार्या इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ विवरं छिद्रम्
 ॥ ४९ ॥ मन्त्रसंहननो मन्त्रकवचः ॥ ५० ॥ उपधाः छलावि ।
 तानि पय ॥ ५२ ॥

पूजयेद्दामिकान् राजा निगृह्णीयादधामिकान् ।
 नियुञ्ज्याच्च प्रयत्नेन सर्ववर्णान्स्वकर्मसु ॥ १८
 बाह्यमाभ्यन्तरं चैव पौरजानपदं तथा ।
 चारैः सुविदितं कृत्वा ततः कर्म प्रयोजयेत् ॥ १९
 चरान्मन्त्रं च कोशं च दण्डं चैव विशेषतः ।
 अनुतिष्ठेत्स्वयं राजा सर्वं ह्यत्र प्रतिष्ठितम् ॥ २०
 उदासीनारिमित्राणां सर्वमेव चिकीर्षितम् ।
 पुरे जनपदे चैव ज्ञातव्यं चारचक्षुषा ॥ २१
 ततस्तेषां विधातव्यं सर्वमेवाप्रमादतः ।
 भक्तान्पूजयता नित्यं द्विपतश्च निगृह्णता ॥ २२
 यष्टव्यं क्रतुभिर्नित्यं दातव्यं चाप्यपीडया ।
 प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं धर्मवाधकम् ॥ २३
 कृपणानाथवृद्धानां विधवानां च योपिताम् ।
 योगक्षेमं च वृत्तिं च नित्यमेव प्रकल्पयेत् ॥ २४
 आश्रमेषु यथाकालं चैलभाजनभोजनम् ।
 सदैवोपहरेद्राजा सत्कृत्याभ्यर्च्य मान्य च ॥ २५
 आत्मानं सर्वकार्याणि तापसे राष्ट्रमेव च ।

निवेदयेत्प्रयत्नेन तिष्ठेत्प्रहृष्ट सर्वदा ॥ २६
 'ते कस्यांचिदवस्थायां शरणं शरणाधिने ।
 राज्ञे दद्मुर्यथाकामं तापसाः संशितव्रताः ॥' २७
 सर्वार्थत्यागिनं राजा कुले जातं बहुश्रुतम् ।
 पूजयेत्तादृशं दृष्ट्वा शयनासनभोजनैः ॥ २८
 तस्मिन्कुर्वीत विश्वासं राजा कस्यांचिदापि ।
 तापसेषु हि विश्वासमपि कुर्वन्ति दस्ववः ॥ २९
 तस्मिन्निधीनादधीत पुनः प्रत्याददीत च ।
 न चाप्यभीक्ष्णं सेवेत भृशं वा प्रतिपूजयेत् ॥ ३०
 अन्यः कार्यः खराष्ट्रेषु परराष्ट्रेषु चापरः ।
 अटवीषु परः कार्यः सामन्तनगरेष्वपि ॥ ३१
 तेषु सत्कारमानाभ्यां संविभागांश्च कारयेत् ।
 परराष्ट्राटवीक्षेपु यथा स्वविषये तथा ॥ ३२
 ते कस्यांचिदवस्थायां शरणं शरणाधिने ।
 राज्ञे दद्मुर्यथाकामं तापसाः संशितव्रताः ॥ ३३
 एष ते लक्षणोद्देशः संक्षेपेण प्रकीर्तितः ।
 यादृशे नगरे राजा स्वयमावस्तुमर्हति ॥ ३४

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

सप्तशतीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति राष्ट्रगुप्तिप्रकारादिकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 राष्ट्रगुप्तिं च मे राजन् राष्ट्रस्यैव तु संग्रहम् ।
 सम्यग्जिज्ञासमानाय प्रवृद्धि भरतर्षभ ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 राष्ट्रगुप्तिं च ते सम्यग्राष्ट्रस्यैव तु संग्रहम् ।
 हन्त सर्वं प्रवक्ष्यामि तत्त्वमेकमनाः शृणु ॥ २
 ग्रामस्थाधिपतिः कार्यो दशग्रामपतिस्तथा ।
 विंशतित्रिंशतीशं च महत्सस्य च कारयेत् ॥ ३
 ग्रामेयान्ग्रामदोषार्थं ग्रामिकः प्रतिभावयेत् ।

तानाचक्षीत दक्षिणे दक्षिको विशिने पुनः ॥ ४
 विंशाधिपस्तु तत्सर्वं वृत्तं जानपदे जने ।
 ग्रामाणां शतपालाय सर्वमेव निवेदयेत् ॥ ५
 यानि ग्राम्याणि भोज्यानि ग्रामिकस्तान्युपाश्रियात्
 दशपस्तेन भर्तव्यस्तेनापि द्विगुणाधिपः ॥ ६
 ग्रामं ग्रामशताध्यक्षो भोक्तुमर्हति सत्कृतः ।
 महान्तं भरतश्रेष्ठ सुस्मृतिं जनसंकुलम् ।
 तत्र धनेकपायत्तं राज्ञो भवति भारत ॥ ७
 शास्त्रानगरमर्दस्तु सहस्रपतिरुत्तमः ।

अनुतिष्ठेदालोक्ये ॥ २० ॥ विधातव्यं प्रीतिर्नैवम् ॥ २२ ॥
 तापसे तापस्त्रिभवे ॥ २६ ॥ विभागं नाधिर्कुर्वन्ति दस्वव इति
 क. थ. पाठः ॥ २९ ॥ निधीन् धनमाश्रयति । अग्नीषु न
 गेभः । दग्मूः तापुधने तापस्त्रिभवेः न प्रीतिर्नैव

॥ ३० ॥ अन्यस्मात्पुनः कार्यः गदितेन संपादनीयः ॥ ३१ ॥
 तेषु सप्तगुणान्येषु तापसेषु ॥ ३२ ॥ षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥
 दशप्राशस्त्याया परः । द्विगुणायाः शतसंख्यायाम् इति पाठः
 ॥ ३ ॥

धान्यद्वैतव्यभोगेन भोक्तुं राष्ट्रीयसंगतः ॥ ८
 तेषां मंत्राप्रकृत्यं स्वाहाप्रकृत्यं च तेषु यत् ।
 धर्मतः मन्त्रिवः कथिन्नचन्पश्येदतन्द्रितः ॥ ९
 नगरेनगरं वा स्वादेकः मन्त्रार्थचिन्तकः ।
 उर्ध्वः स्थाने घोर्म्यो नक्षत्राणामिव ग्रहः ॥ १०
 भवेन्म तान्परिश्रामेत्सर्वानिव ममामदः ।
 तेषां पृतिं परिणयेत्कथिद्राष्ट्रेषु तवरः ॥ ११
 त्रिधांगतः पापकामाः परम्यादायिनः शठाः ।
 रक्षाभ्यधिकृता नाम तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १२
 विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ।
 योगक्षेमं च मंत्रेश्वर्य वणिजां कारयेत्कजन ॥ १३
 उन्पत्तिं दानवृत्तिं च शिल्पं संश्लेष्य चागच्छन् ।
 शिल्पं प्रति करानेनं शिल्पिनः प्रति कारयेत् ॥ १४
 उच्चारयकरन्यायाः पूर्णगतां युधिष्ठिर ।
 यथापथा न मीदिरंमथा गुर्यान्महीपतिः ॥ १५
 फलं कर्म च मंत्रेश्वर्य ततः सर्वं प्रकल्पयेत् ।
 फलं कर्म च निर्हेतु न कथिन्गंभ्रतनेन ॥ १६
 यथा राजा च कला च स्वातां कर्मणि भागिनी ।
 मंत्रेश्वर्य तु तथा राज्ञा प्रणेयाः नतनं कराः ॥ १७
 नोन्विदादानमनो मूलं परेषां चापि नृपत्वा ।
 ईहाद्रागणि संकल्प राजा संश्रुतद्वयनः ॥ १८
 प्रदिपन्ति परिग्ल्यातं राजानमविग्नादिनम् ।
 मशिल्य कृतः धेरो संश्रुतो लभते धियम् ॥ १९
 यन्तारम्भेन टोन्गुष्यं राष्ट्रमधीनवृदिना ।
 भूतो यन्तो ज्ञानवन्तः पीडां गतति भारत ॥ २०
 न कर्म कृते यन्तो भूतं दूषो युधिष्ठिर ।
 राष्ट्रमप्यतिदुर्गं हि न कर्म कृते भवत ॥ २१
 यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिग्लन्त्ययं नृपः ।
 गीतामृपर्वीरन्म नमते मुनहरन्तम् ॥ २२

आपदर्थं च निचयात्राजानो हि विचिन्वते ।
 राष्ट्रं च कोशभूतं स्थान्कोशो वेदमगतमथा ॥ २३
 पौत्रजानपदान्मन्त्रान्मन्थितोपाश्रितान्मथा ।
 यथाशक्तयनुरुप्येत सर्वान्मन्वपयनानपि ॥ २४
 वासं जनं मेदयित्वा भोक्तव्यो मध्यमः सुगम् ।
 एवं नास्त्र प्रकृष्यन्ति जनाः सुखितदुःखिताः ॥ २५
 प्रागेव तु धनादानमनुभाष्य ततः पुनः ।
 मन्त्रिपत्य स्वविषये मयं राष्ट्रं प्रदर्शयेत् ॥ २६
 इयमापन्ममुपपन्ना परचक्रमयं महन् ।
 अपि चान्ताय कल्पन्ते वेषो गिव फलागमाः ॥ २७
 अर्यो मे मनुन्थाय बहुभिदम्भुभिः मह ।
 इदमात्मवधार्य राष्ट्रमिच्छन्ति बाधितुम् ॥ २८
 अस्यामापदि घोरायां मंत्रांम दारुणे मये ।
 परिग्राणाय भवतः प्रार्थयिष्ये धनानि वः ॥ २९
 मनिदाग्यं च भवतां सर्वं चाहं भवधये ।
 नाग्यः मनिदाम्बन्ति यद्दोगुष्येन्नादिनः ॥ ३०
 कल्पप्रमादिनः कृन्वा सर्वो यो विनशतिनि ।
 शरीरपुत्रदागर्थमर्थगंगय इष्यन्ते ॥ ३१
 नन्दामि वः ममानेन पुयात्तामिव शोदये ।
 यथाज्ञकयुषगृह्णाति राष्ट्रमार्पीटया च वः ॥ ३२
 आपन्तो निसोद्व्यं भातिः गंगर्गहि ।
 न वः प्रियतरं कार्यं भनं कम्पापिदापदि ॥ ३३
 इति याचा मगृम्या अरुन्वाया शोपचारया ।
 मरुन्मानिन्वरग्येपौगमाथाय काठरिन् ॥ ३४
 प्रपारं भून्मभरन्ं स्वयं मंत्रानयो मयम् ।
 योगक्षेमं च मंत्रेश्वर्य गोमिनः कारयेत्कजम् ॥ ३५
 उपधिना दि नश्येपुर्गोमिनोऽन्वरागिनः ।
 गम्वाग्नेषु रिगोने मृदुर्षु ममापयन् ॥ ३६
 मान्दवन्ते रथयं दानमरुन्वा पात्समीरजानः ।

शान्तिपर्वे १२ अध्यायः ८७ ।
 १. धान्यद्वैतव्यभोगेन भोक्तुं राष्ट्रीयसंगतः ॥ ८
 २. तेषां मंत्राप्रकृत्यं स्वाहाप्रकृत्यं च तेषु यत् ।
 ३. धर्मतः मन्त्रिवः कथिन्नचन्पश्येदतन्द्रितः ॥ ९
 ४. नगरेनगरं वा स्वादेकः मन्त्रार्थचिन्तकः ।
 ५. उर्ध्वः स्थाने घोर्म्यो नक्षत्राणामिव ग्रहः ॥ १०
 ६. भवेन्म तान्परिश्रामेत्सर्वानिव ममामदः ।
 ७. तेषां पृतिं परिणयेत्कथिद्राष्ट्रेषु तवरः ॥ ११
 ८. त्रिधांगतः पापकामाः परम्यादायिनः शठाः ।
 ९. रक्षाभ्यधिकृता नाम तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १२
 १०. विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ।
 ११. योगक्षेमं च मंत्रेश्वर्य वणिजां कारयेत्कजन ॥ १३
 १२. उन्पत्तिं दानवृत्तिं च शिल्पं संश्लेष्य चागच्छन् ।
 १३. शिल्पं प्रति करानेनं शिल्पिनः प्रति कारयेत् ॥ १४
 १४. उच्चारयकरन्यायाः पूर्णगतां युधिष्ठिर ।
 १५. यथापथा न मीदिरंमथा गुर्यान्महीपतिः ॥ १५
 १६. फलं कर्म च मंत्रेश्वर्य ततः सर्वं प्रकल्पयेत् ।
 १७. फलं कर्म च निर्हेतु न कथिन्गंभ्रतनेन ॥ १६
 १८. यथा राजा च कला च स्वातां कर्मणि भागिनी ।
 १९. मंत्रेश्वर्य तु तथा राज्ञा प्रणेयाः नतनं कराः ॥ १७
 २०. नोन्विदादानमनो मूलं परेषां चापि नृपत्वा ।
 २१. ईहाद्रागणि संकल्प राजा संश्रुतद्वयनः ॥ १८
 २२. प्रदिपन्ति परिग्ल्यातं राजानमविग्नादिनम् ।
 २३. मशिल्य कृतः धेरो संश्रुतो लभते धियम् ॥ १९
 २४. यन्तारम्भेन टोन्गुष्यं राष्ट्रमधीनवृदिना ।
 २५. भूतो यन्तो ज्ञानवन्तः पीडां गतति भारत ॥ २०
 २६. न कर्म कृते यन्तो भूतं दूषो युधिष्ठिर ।
 २७. राष्ट्रमप्यतिदुर्गं हि न कर्म कृते भवत ॥ २१
 २८. यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिग्लन्त्ययं नृपः ।
 २९. गीतामृपर्वीरन्म नमते मुनहरन्तम् ॥ २२

गोमिनां पार्थ कर्तव्यः संविभागः प्रियाणि च ३७
अजस्रसुपयोक्तव्यं फलं गोमिषु भारत ।
प्रभावयन्ति राष्ट्रं च व्यवहारं कृपिं तथा ॥ ३८
तस्माद्गोमिषु यत्नेन प्रीतिं कुर्याद्विचक्षणः ।

द्यावानप्रमत्तश्च करान्संप्रणयन्मृदून् ॥ ३९
सर्वत्र क्षेमचरणं सुलभं नाम गोमिषु ।
न ह्यतः सदृशं किंचिद्द्वनमस्ति युधिष्ठिर ॥ ४०

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि ससाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति प्रजाभ्यः करग्रहणादिप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
यदा राजा समर्थोऽपि कोशार्थी स्यान्महामते ।
कथं प्रवर्तेत करस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
यथादेशं यथाकालं यथाबुद्धिं यथानलम् ।
अनुशिष्यात्प्रजा राजा धर्मार्थी तद्धिते रतः ॥ २
यथा तासां च मन्येत श्रेय आत्मन एव च ।
तथा धर्माणि सर्वाणि राजा राष्ट्रेषु वर्तयेत् ॥ ३
मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमराक्ष प्रपातयेत् ।
वत्सापेक्षी दुहेक्ष्वस्तनांश्च न विकुटयेत् ॥ ४
जलौकावतिपेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिपः ।
व्याघ्रीव च हरेत्पुत्रान्संदशेन्न च पीडयेत् ॥ ५
यथा शल्यकवानासुः पदं धूनयते सदा ।
अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबेत् ॥ ६
अल्पेनाल्पेन देयेन वर्धमानं प्रदापयेत् ।
ततो भूयस्ततो भूयः क्रमवृद्धिं समाचरेत् ॥ ७
दमयन्निव दम्यानि शश्वद्भारं विवर्धयेत् ।
मृदुपूर्वं प्रयत्नेन पाशानभ्यवहारयेत् ॥ ८
सकृत्पाशावकीर्णास्ते न भविष्यन्ति दुर्दमाः ।

उचितेनैव भोक्तव्यास्ते भविष्यन्त्ययत्नतः ॥ ९
तस्मात्सर्वसमारम्भो दुर्लभः पुरुषं प्रति ।
यथा मुख्यान्सान्त्वयित्वा भोक्तव्या इतरे जनाः ॥ १०
ततस्तान्भेदयित्वा तु परस्परविवक्षितान् ।
शुद्धीत सान्त्वयंश्चैव यथासुखमयत्नतः ॥ ११
न चास्थाने न चाकाले करांस्तेभ्यो निपातयेत् ।
आनुपूर्व्येण सान्त्वेन यथाकालं यथाविधि ॥ १२
उपायान्प्रब्रवीन्मेतान्न मे माया विवक्षिता ।
अनुपायेन दमयन्प्रकोपयति वाजिनः ॥ १३
पानागारनिवेशाश्च वैश्याः प्रापणिकास्तथा ।
कुशीलवाः सक्तिवा ये चान्ये केचिदीदृशाः ॥ १४
नियम्याः सर्वे एवैते ये राष्ट्रसोपघातकाः ।
एते राष्ट्रेऽभितिष्ठन्तो बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ १५
न केनचिद्वाचितव्यः कश्चित्किंचिदनापदि ।
इति व्यवस्था भूतानां पुरस्तान्मनुना कृता ॥ १६
सर्वे तथाऽनुजीवेयुर्न कुर्युः कर्म चेदिह ।
सर्वे एव इमे लोका न भवेयुरसंशयम् ॥ १७
प्रभुनियमने राजा य एतान्न नियच्छति ।
भुङ्क्ते स तस्य पापस्य चतुर्भागमिति श्रुतिः ॥ १८

भ्रमरा इव पादगमिति झ. पाठः ॥ ४ ॥ शल्यकवास्ती-
क्ष्णतुष्ट आरुविशेषः । तद्दि निद्रितस्य मधुस्यस्य पादतलस्य
मांसमतीक्ष्णैर्भयोपायेन भक्षयति । यथा विलेपकः कर्णमापु-
पादत्वच यथेति ड. घ. पाठः ॥ ६ ॥ दम्यानि परस्परवृत्तानि
यथा मधेण दमयेत्तद्राजरा अपीत्याह दमयन्प्रियेति । अभ्यव-
हारविशेषश्च ॥ ८ ॥ सकृत्स्य. पाशावकीर्णः सन्तो नभवि-
ष्यन्ति सरिष्यन्ति । यतो दुर्दमा अत उचितेन क्रमेण ते
भोक्तव्या दम्याः प्रजाः । अतस्तासावकीर्णास्तं भविष्यन्तीति

दुर्दमाः । इति ड घ. पाठः ॥ ९ ॥ पुरश्च प्रतीत्यस्य प्रतिपु-
रश्चित्तपः ॥ १० ॥ ततो मुख्यद्वारा तानितरान् विवक्षि-
तान्बोद्धिमिथान् । ततस्तान्भो जयित्वा परस्परविवर्जितान् । इति
घ. द. पाठः ॥ ११ ॥ मधुसाला. सदसद्वाराः पुष्टयः ।
पुलितेन दीलेन वाग्निं गच्छन्ति धर्मं हिंसन्ति वा पुशील-
वा विद्राः । कित्वा सूत्रकाराश्च निप्राज्ञ इत्याह पानेति ॥ १४ ॥
भद्रिकाः कल्याण ॥ १५ ॥ यावन्तव्यः दत्तयुग्ं परं मेति
शेषः ॥ १६ ॥ अनुजीवेयुः अनुवरेयुः । अन्यथा दोषमाह नेति ॥ १७ ॥

भोक्ता तस्य तु पापस्य मुकृतस्य यथावथा ।
 नियन्तव्याः मद्रा राजा पापा ये स्युर्नगधिप ॥ १९
 कृतपापस्त्वर्मा राजा य एताश्च नियच्छति ।
 तथा कृतस्य धर्मस्य चतुर्भागमुपाश्रुते ॥ २०
 व्यानान्येतानि संयम्य प्रमदो भूतिनाशनः ।
 कामं प्रसक्तः पुरुषः किमकार्यं विवर्जयेत् ॥ २१
 मद्यमांसिपरस्वानि तथा दारधनानि च ।
 आहरेद्रागवयश्चगन्धवा शार्यं प्रदर्शयेत् ॥ २२
 आपद्येव तु याचन्ते येषां नास्ति परिग्रहः ।
 दानव्यं धर्मतस्तेभ्यस्त्वबुक्रोशाद्भयाच्च तु ॥ २३
 मा ते राष्ट्रं याचनका भवेद्युर्मा च दस्यवः ।
 उपादानार एषेते नेते भूतस्य भाषकाः ॥ २४
 ये भूतान्यनुगृह्णन्ति कथयन्ति च ये प्रजाः ।
 नेते राष्ट्रेषु वर्तन्तां मा भूतानां प्रवाषकाः ॥ २५
 दृष्टव्याम्बो च महाराज धनादानप्रयोजकाः ।

प्रयोगं कारयेथास्ते यथा दस्युः कर्गस्तथा ॥ २६
 कृपिगोरक्ष्यवाणिज्यं यगान्यर्त्तिकचिदीदृशम् ।
 पुरुषः कारयेत्कर्म बहुभिः कमभेदतः ॥ २७
 नरश्चेत्कृपिगोरक्ष्यं वाणिज्यं चाप्यनुष्ठितः ।
 मंत्राय लभते किञ्चित्तेन राजा त्रिगयते ॥ २८
 धनिनः पूजयेन्नित्यं पानाच्छादनभोजनैः ।
 यत्कव्याधानुगृह्णात्वं प्रजाः सह मयेति वै ॥ २९
 अद्भमेतन्महद्भाग्ये पनिनो नाम भाग्य ।
 काहृदं सर्वभूतानां धनम्यो नात्र मंत्रायः ॥ ३०
 प्राज्ञः शूरो धनव्यथ मामी धार्मिक एव च ।
 तपस्वी मत्ववादी च बुद्धिमांथापि स्याति ॥ ३१
 तन्मात्सर्येषु भूतेषु प्रीतिमान्मभय पाथिव ।
 मत्वमाजैरमक्रोधमानृशंसं च पालय ॥ ३२
 एवं दण्डं च कोशं च मित्रं भूमिं च लप्स्यसि ।
 मत्वार्जयपणे राजन्मित्रकोशयलान्वितः ॥ ३३

॥ इति भीमस्मृत्याम्बारे शान्तिपर्वणि राजधर्मवर्णि अष्टमीतिनमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

एकाननयनिनमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

भीमं न पुजिर्हसति राजसीतिरुपमम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
 पनस्पतीन्मन्त्रकलाश्च चिन्तयुर्विपयं तर ।
 माध्रजानां मूलफलं धर्ममाहर्मुनीपिणः ॥ १
 माध्रजोभ्योऽतिरिक्तः च भुङ्गागपितरं जनाः ।
 न माध्रजोपरगोपेन हरेदन्वः कथंचन ॥ २
 विनभेष्याममतिष्ठेद्राग्न्याया वृषिकर्मिलः ।
 पत्किञ्चन्याय वृषिः स्यान्मदात्म्य नगधिप ॥ ३
 ग शेषोपनिर्वर्तेत वाप्यो माध्रजसंगति ।
 कस्मिदिदानीं मयांशमपं लोकः कस्मिदि ॥ ४
 भयंशयं निर्वर्तेत न शेषश्चलन्तः परम् ।
 पूरे वीर्यं वक्तव्यमप्यवन्तिव शाधयम् ॥ ५

आहुरेजजना मन्त्रश्च पितृन्परभाष्यहम् ।
 निगम्यथ भवेन्नोभोगृह्या च तदा पतेन ॥ ६
 वृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं लोकानामिह जीरनम् ।
 ऊर्ध्वं पितृ पर्या विद्या मा भूजान्भारपण्य ॥ ७
 गम्यां प्रवचमानायां ये स्पृशन्त्यपिचिन्तितः ।
 ह्यनरन्मदुपापेह मया छपमपाकृत ॥ ८
 दनुजस्य मया मथ मज्ज्य वसुभिन्नेव ।
 सुष्यन्त ममो पीयो भूया वीर्यनन्दन ॥ ९
 मंत्रैश्चान्धो राजा ग राजा गजगणमः ।
 ये कश्चिन्नात्र सधुनि ममो नास्ति कथन ॥ १०
 मदेव राजा मोक्षन्वं परंनोकापुषिर्हृत् ।

एतन्मन्त्रं विदुः कश्चिदपि ॥ १ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

एतन्मन्त्रं विदुः कश्चिदपि ॥ १ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

तस्माद्धेतोहिं भुञ्जीत मनुष्यानेव मानवः ॥ ११
 आन्तरेभ्यः परान्क्षन्परेभ्यः पुनरान्तरान् ।
 परान्परेभ्यः स्वान्क्षेभ्यः सर्वान्पालय नित्यदा १२
 आत्मानं सर्वतो रक्षन्राजन्क्षस्व मेदिनीम् ।
 आत्ममूलमिदं सर्वमाहुर्वै विदुषो जनाः ॥ १३
 किं छिद्रं कोनु सद्भो मे किंवाऽस्त्यविनिपातितम् ।
 कुतो मामाश्रयेदोष इति नित्यं विचिन्तयेत् ॥ १४
 अतीतदिवसे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः ।
 गुप्तैश्चारैरनुमतेः पृथिवीमनुसारयेत् ॥ १५
 जानीत यदि मे वृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः ।
 कच्चिद्रोचेजनपदे कच्चिद्राप्रे च मे यशः ॥ १६
 धर्मज्ञानां धृतिमतां संग्रामेष्वपलायिनाम् ।
 राष्ट्रे तु येऽनुजीवन्ति ये तु राज्ञोऽनुजीविनः ॥ १७
 अमात्यानां च सर्वेषां मध्यस्थानां च सर्वशः ।
 ये च त्वाऽभिप्रशंसंसेयुर्निन्देयुरथवा पुनः ॥ १८
 सर्वान्मुपरिणीतांस्तान्कारयेथा युधिष्ठिर ।
 एकान्तेन हि सर्वेषां न शक्यं तात रोचिषुम् ।
 मित्रामित्रमथो मध्यं सर्वभूतेषु भारत ॥ १९
 युधिष्ठिर उवाच ।

तुल्यबाहुबलानां च तुल्यानां च गुणैरपि ।
 कथं स्यादधिकः कश्चित्स च भुञ्जीत मानवान् २०
 भीष्म उवाच ।
 यच्चरा ह्यचरानयुरदंघ्रान्दंघ्रिणस्तथा ।
 आशीविपा इव क्रुद्धा भुजङ्गान्भुजगा इव ॥ २१
 एतेभ्यश्चाम्रमत्तः स्यात्सदा शत्रोर्युधिष्ठिर ।
 भारुण्डसदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमादतः ॥ २२
 कश्चित्ते वणिजो राष्ट्रे नोद्विजन्ति करार्दिताः ।
 क्रीणन्तो बहुनाऽल्पेन कान्तारकृतविश्रमाः ॥ २३
 कश्चित्कृपिकरा राष्ट्रं न जहत्यतिपीडिताः ।
 ये बहन्ति धुरं राज्ञां ते भरन्तीतरानपि ॥ २४
 'आलंसेन हृतः पादः पादः पापण्डमाश्रितः ।
 राजानं सेवते पादः पादः कृपियुपाश्रितः ॥ २५
 एकपादं त्रयः पादा भक्षयन्ति दिनेदिने ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पादं रक्ष युधिष्ठिर ॥' २६
 इतो दत्तेन जीवन्ति देवाः पितृगणास्तथा ।
 मानुषोरगरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ॥ २७
 एषा ते राष्ट्रवृत्तिश्च राज्ञां गुप्तिश्च भारत ।
 प्रोक्तोद्दिश्यैतमेवार्थं भूयो वक्ष्यामि पाण्डव ॥ २८

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति उच्यमान्धातृसंवादादनुवादः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
 यानद्गिराः क्षत्रधर्मानुचर्यो ब्रह्मवित्तमः ।
 मान्धात्रे यौवनाश्रय प्रीतिमानभ्यभापत ॥ १
 स यथाऽनुशशासनमुचर्यो ब्रह्मवित्तमः ।
 तचेऽहं संश्रवक्ष्यामि निखिलेन युधिष्ठिर ॥ २
 उचर्य उवाच ।
 धर्मीय राजा भवति न कामकरणाय तु ।
 मान्धातरभिजानीहि राजा लोकस्य रक्षिता ॥ ३

मनुष्याधारमिति चार्थः ॥ ११ ॥ विदुषो विद्वंसः ॥ १२ ॥
 एतो व्यगमन्त्येति शेषः ॥ १४ ॥ मुपरिणीतान् सत्त्वान् ॥
 १५ ॥ पलायनेव दुर्बलं भुञ्जीत तुल्याणु भारमान रसेच्छ-

राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते ।
 स चेद्धर्मं चरति नरकायैव गच्छति ॥ ४
 धर्मं तिष्ठन्ति भूतानि धर्मो राजनि तिष्ठति ।
 तं राजा साधु यः शास्ति स राजा श्रियमश्नुते ॥ ५
 राजापराधान्मान्धातर्लक्ष्मीवान्पाप उच्यते ।
 देवाश्च गृह्णां गच्छन्ति धर्मो नास्तीति चोच्यते ॥ ६
 अधर्मे वर्तमानानामर्धसिद्धिः प्रदृश्यते ।
 तदेव मद्बलं लोकः सर्वैः समनुवर्तते ॥ ७

एन च त भुञ्जीते युत्तरमाह यदिरादिना ॥ २१ ॥ भारुण्डः
 एतः ॥ २२ ॥ एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

अक्रिः आक्रिः ॥ १ ॥

उच्छिद्यते धर्मवृत्तमधर्मो वर्तते महान् ।
 भयमाहुर्दिवारात्रं यदा पापो न वार्यते ॥ ८
 इदं मम इदं नेति साधूनां तात धर्मतः ।
 न च व्यवस्था भवति यदा पापो न वार्यते ॥ ९
 नैव भार्या न पश्यो न क्षेत्रं न निवेशनम् ।
 संदृश्येत मनुष्याणां यदा पापबलं भवेत् ॥ १०
 देवाः पूजां न जानन्ति न स्वर्धां पितरस्त्रदा ।
 न पूज्यन्ते क्षतिकथो यदा पापो न वार्यते ॥ ११
 न वेदानधिगच्छन्ति व्रतयन्तो द्विजातयः ।
 न यत्रांमन्यन्ते विप्रा यदा पापो न वार्यते ॥ १२
 यस्यानामिव मत्त्वानां मनो भवति विदलम् ।
 मनुष्याणां महाराज यदा पापो न वार्यते ॥ १३
 उर्मां लोकावभिमेष्य राजानमखजंमथा ।
 मुनयोऽथ महद्भूतमयं धर्मो भविष्यति ॥ १४
 यस्मिन्धर्मो विराजेत तं गजानं प्रचक्षते ।
 यस्मिन्विलीयते धर्मसं देवा इषलं विदुः ॥ १५
 शूरो हि भगवान्धर्मो यस्मिन् कुर्वते लयम् ।
 इषलं नं विदुर्देवान्मात्स्यैर्म न लोपयेत् ॥ १६
 धर्मं वर्धन्ति वर्धन्ति मरुभूतानि मयंदा ।
 गस्मिन्मनि हीयन्ते गन्माद्धर्मं विवर्धयेत् ॥ १७
 धनानि सौमि धर्मो हि धान्यादिति निधयः ।
 मानवानां मनुष्येन्द्र गमीमान्पुत्रः स्मृतः ॥ १८
 प्रमत्तार्थं हि भूतानां धमेः मृष्टः मयंक्षरा ।
 गन्मान्धर्मवर्धयेद्धर्मं प्रजानुग्रहवाग्वात् ॥ १९
 गन्मादि गजदादित् धमः भेष्टतरः स्मृतः ।
 न गजा यः प्रजाः प्राप्ति मापुहृन्पुत्रधर्म ॥ २०
 कामक्रोधाग्नानारन्ध्र धर्ममेरानुपातयेत् ।
 धमेः भेषक्खगनो रात्रां मग्नमचन ॥ २१
 धमेः माल्नी सोमिगन्मान्पुत्रवर्धयेत्दा ।
 मत्त्वानां च मान्धातः कृपां कामानममगी ॥ २२

तेषां वक्रामकरणाद्राजः संजायते भयम् ।
 मित्राणि न च वर्धन्ते तथाऽमित्राभयन्त्यपि ॥ २३
 ब्राह्मणानां सदाभ्यन्वाल्पादौरोर्चनिर्वलिः ।
 अधास्ताच्छरीरपाक्रामयाऽस्मिन्नासीत्प्रतापिनी ॥ २४
 तत्सलमादपाक्रम्य साऽगच्छत्पाकशामनम् ।
 अथ सोऽन्वतपत्यथाच्छिद्यं दृष्ट्वा पुण्डरी ॥ २५
 एतत्कलममूषाया अभिमानस्य चाभिभो ।
 तस्माद्बुध्यम्य मान्धातर्मा त्वां जयात्प्रतापिनी ॥ २६
 दर्पोनाम धियः पुत्रो जेऽधर्मादिति धुनिः ।
 तेन देवागुरा राजश्रीताः मुग्रहयोऽन्ययम् ॥ २७
 राजर्षयश्च बहुयमथा बुध्यम्य पार्थिव ।
 राजा भवति सं जित्वादागन्नेन पगजितः ॥ २८
 स यथा दर्पेणहितमधर्मं नानुमेवते ।
 तथा वर्तम्य मान्धातधिरं चन्म्यातुमिच्छति ॥ २९
 मत्तान्प्रमत्तार्थो गच्छाद्दुन्मत्तार्थं विशेषतः ।
 निन्दितापामदाचामाहुर्हदां चापि मेवनात् ॥ ३०
 निरुहीतादमात्याष सौम्यधैर्यं विशेषतः ।
 परेताद्विपमाहुर्गोद्धमिनोऽभ्यान्मगीष्टपात् ॥ ३१
 एताभ्योऽनित्ययुक्तः स्ताप्रक्तं पर्यां च पत्रयेत् ।
 अत्याद्यां चाभिमानं च दम्भं क्रोधां च वर्धयेत् ॥ ३२
 अविज्ञानाय च शीघ्रं ह्येषामु मीर्षायां च ।
 परमायां चन्वायु नाचंमभूतं नृप ॥ ३३
 पुन्दरु पावर्ध्यानि जपन्ते पश्येत्खगन ।
 अतुर्मांसोऽरुहीनाथ म्बुलजिता विप्रेतमः ॥ ३४
 एते चान्ये च जपन्ते यदा गजा प्रमाद्यति ।
 गन्माद्राजा सिधेपेन र्विगेव्यं प्रजादिये ॥ ३५
 धियम्य प्रमत्तम टोषः संजायते मदान् ।
 अधर्माः मन्दाधर्मे प्रजासंख्यकाः ॥ ३६
 अर्धमि सिपते शीतं शीते शीतं न सिपते ।
 अर्धमिगिर्दृष्टिश्च स्याधिभार्यासिधेयजताः ॥ ३७

मत्त्वानां च मान्धातः कृपां कामानममगी ॥ २२
 मत्त्वानां च मान्धातः कृपां कामानममगी ॥ २२
 मत्त्वानां च मान्धातः कृपां कामानममगी ॥ २२

मत्त्वानां च मान्धातः कृपां कामानममगी ॥ २२
 मत्त्वानां च मान्धातः कृपां कामानममगी ॥ २२
 मत्त्वानां च मान्धातः कृपां कामानममगी ॥ २२

नक्षत्राप्युपतिष्ठन्ति ग्रहा घोरास्तथागते ।
उत्पाताश्चात्र दृश्यन्ते बहवो राजनाशनाः ॥ ३८
अरक्षितात्मा यो राजा प्रजाश्चापि न रक्षति ।
प्रजाश्च तस्य क्षीयन्ते ततः सोऽनु विनश्यति ३९

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

भीष्मेण बुधिष्ठिरं प्रति उच्यमान्यातृसंवादानुवादः ॥ १ ॥

उच्यथ उवाच ।
कालवर्षी च पर्जन्यो धर्मचारी च पार्थिवः ।
संपद्यदेवा भवति सा विभक्तिं सुखं प्रजाः ॥ १
यो न जानाति निर्हेतुं वस्त्राणां रजको मलम् ।
रत्नानि वा शोधयितुं यथा नास्ति तथैव सः ॥ २
एवमेतद्विज्ञेन्द्राणां क्षत्रियाणां विशां तथा ।
शूद्रश्चतुर्थो वर्णानां नानाकर्मस्वस्थितः ॥ ३
कर्म शूद्रे कृषिर्वश्ये दण्डनीतिश्च राजनि ।
ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं चापि द्विजातिषु ॥ ४
तेषां यः क्षत्रियो वेद पात्राणामिव शोधनम् ।
शीलदोषान्विनिर्हेतुं स पिता स प्रजापतिः ॥ ५
कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्च भरतर्षभ ।
राजवृत्तानि सर्वाणि राजैव युगमुच्यते ॥ ६
चातुर्वर्ण्यं तथा वेदाश्चातुराश्रम्यमेव च ।
सर्वमेतत्प्रमुह्येत यदा राजा प्रमाद्यति ॥ ७
अग्नित्रेता त्रयी विद्या यज्ञाश्च सहदक्षिणाः ।
सर्व एव प्रमुह्यन्ते यदा राजा प्रमाद्यति ॥ ८
राजैव कर्ता भूतानां राजैव च विनाशकः ।
धर्मात्मा यः स कर्ता स्यादधर्मात्मा विनाशकः ॥ ९
राज्ञो भार्याश्च पुत्राश्च वान्धवाः सुहृदस्तथा ।
समेत्य सर्वे शोचन्ति यदा राजा प्रमाद्यति ॥ १०
हस्तिनोऽश्वाश्च गावश्चाप्युष्ट्राश्चतरगर्दभाः ।

अधर्मवृत्ते नृपतौ सर्वे सीदन्ति जन्तवः ॥ ११
[दुर्वलार्थं बलं सृष्टं धात्रा मान्वातरुच्यते ।
अबलं तु महद्भूतं यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १२
यश्च भूतं संभजते ये च भूतास्तदन्वयाः ।
अधर्मस्थे हि नृपतौ सर्वे शोचन्ति पार्थिव ॥] १३
दुर्वलस्य च यच्चक्षुर्मुनेराशीविपस्य च ।
अविपहृतमं मन्ये मा स दुर्वलमासदः ॥ १४
दुर्वलांस्तात मन्येथा नित्यमेवाविमानितान् ।
मा त्वां दुर्वलचक्षुषि प्रदहेयुः सवान्धवम् ॥ १५
न हि दुर्वलदग्धस्य कुले किञ्चित्प्ररोहति ।
आमूलं निर्दहन्त्येव मा स दुर्वलमासदः ॥ १६
अबलं वै बलाच्छ्रेयो यच्चातिबलवद्बलम् ।
बलस्याबलदग्धस्य न किञ्चिदवशिष्यते ॥ १७
विमानितो हतः क्लिष्टस्त्रातारं चेन्न विन्दति ।
अमानुषकृतसत्र दण्डो हन्ति नराधिपम् ॥ १८
मा स तात बलस्थस्त्वं भुञ्जीथा दुर्वलं जनम् ।
मा त्वां दुर्वलचक्षुषि दहन्त्वग्निरिवाश्रयम् ॥ १९
यानि मिथ्याभिज्ञस्तानां पतन्त्यश्रुणि रोदताम् ।
तानि पुत्रान्पशुन्मन्ति तेषां मिथ्याभिज्ञसिनां २०
यदि नात्मानि पुत्रेषु न चेत्यात्रेषु नमृषु ।
न हि पापं कृतं कर्म सद्यः फलति गौरिव ॥ २१
यत्राबलो बध्यमानस्त्रातारं नाधिगच्छति ।

नक्षत्रानि भूमिभेदादयः ॥ ३८ ॥ एकस्य धने द्वावाददाते
आरिउय गृहीतः ॥ ४० ॥ नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

द्विजादीनां मध्ये यः बधिन्ष्ट्रे वा नानाकर्मस्वस्थितः
कर्मस्युतो मूः एवं रजगुण्य दस्यः ॥ ३ ॥ अग्नित्रेता द-

दिप्रयम् ॥ ८ ॥ अबलस्य पालनान्दृष्टुमप्यपालनाय मह-
त्पापमित्यर्थः ॥ १२ ॥ भूतं दुर्वलं नैवजन्तेऽप्रादिना गेयते ।
तदन्वयाः क्षत्रुसंबन्धिपतः ॥ १३ ॥ यदि आत्मनि कर्म पापं
न फलति तर्हि पुत्रान्पशु फलति मृषु मयः फलशीलार्थः ॥ १९ ॥

महान्द्वेषकृतमत्र दण्डः पतति दारुणः ॥ २२
 युक्ता यदा जानपदा मिक्षन्ते ब्राह्मणा इव ।
 अमीक्षन् मिक्षुरूपेण राजानं भ्रन्ति तादृशाः ॥ २३
 राजो यदा जनपदे बहो राजपूरुषाः ।
 अनयेनोपवर्तन्ते तद्राजः क्लिब्यपं महत् ॥ २४
 यदा युक्त्या नयेदर्थान्कामादर्थयज्ञेन वा ।
 कृपणं चाच्यमानानां तद्राजो वंशमं महत् ॥ २५
 महान्वृक्षो जायते वर्धते च
 तं चैव भूतानि ममाश्रयन्ति ।
 यदा वृक्षश्छिद्यते द्रवते च
 तदाश्रया जनिसेता भवन्ति ॥ २६
 यदा राष्ट्रे धर्ममय्यं चरन्ति
 संस्कारं वा राजगुणं सुराणाः ।
 तदाधर्मधरिणो धर्ममोहा-
 र्णं जयान्गुहृतं दुष्टृतं च ॥ २७
 यत्र पापा प्रायमानाश्चरन्ति
 सर्वां क्लिबिन्दन्ते तत्र राजः ।
 यत्र राजा शास्त्रि नराश्च शक्त्या
 न नद्राज्यं वर्धते भूमिपत्य ॥ २८
 वंशामान्यान्मानयित्वा यथा हि
 मन्त्रे च गूढे च नृपोऽनुपुङ्गवान् ।
 विवर्धते तस्य राष्ट्रं नृपस्य
 यदे महीं प्राप्स्यसि तां विराय ॥ २९
 अथापि मुहूर्तं कर्म पापं चैव मुमादिताम् ।
 गर्भीश्च पूरयन् राजा धर्मं प्राप्नोत्यनुगमम् ॥ ३०
 संविभगस्य पदा भूदे नचान्यानामन्यते ।
 निहन्ति सन्तिनं रक्षं स राजो धर्मे उच्यते ॥ ३१
 शायो हि यदा सर्वं पापा कल्पेन कमेता ।
 पूरयति न मृष्येत स राजो धर्मे उच्यते ॥ ३२

संविभगस्य यदा भूदे नृपतिर्दुर्वलाद्भगान् ।
 नदा भवन्ति बलिनः स राजो धर्म उच्यते ॥ ३३
 यदा रक्षति गराणि यदा दम्यूनपोहति ।
 यदा जयति मंग्रामं स राजो धर्मे उच्यते ॥ ३४
 पापमाचरतो यत्र कर्मणा व्याहतेन वा ।
 मियस्यापि न मृष्येत स राजो धर्मे उच्यते ॥ ३५
 यदा मागणिकान् राजा पुत्रजनपरिरक्षति ।
 मिनत्ति न च मयादां स राजो धर्मे उच्यते ॥ ३६
 यदा तदक्षिण्यैर्मर्षजते श्रद्धया जन्वितः ।
 कामदेषाय नादत्स्य स राजो धर्मे उच्यते ॥ ३७
 कृपणाना यष्टदानां यदाऽप्यु परिमाज्जेति ।
 हर्षं गंजनयच्छृणां स राजो धर्मे उच्यते ॥ ३८
 विवर्धयति मित्राणि तया प्रीक्षाणि कर्षति ।
 गंपूजयति माधुंश्च स राजो धर्मे उच्यते ॥ ३९
 मत्वं पालयति प्रीत्या नित्यं भूमिं प्रयच्छति ।
 पूजयेदनिधीनृत्वान्म राजो धर्मे उच्यते ॥ ४०
 निग्रहानुग्रहौ चोर्भा यत्र गतां प्रतिष्ठिता ।
 अर्मितोके परं चैव राजा स मासुते फलम् ॥ ४१
 यमो राजा धार्मिजाणां मान्यातः परमेधरः ।
 संयच्छन्वमवन्त्यापानसंयच्छन्तु पावरुः ॥ ४२
 ऋग्विस्वसुगोविताचासोन्मन्त्रान्मन्त्रान्यमस्य च ।
 यदा सम्यक्प्रगृह्णाति स राजो धर्मे उच्यते ॥ ४३
 यमो यच्छति भूतानि मयांश्विजातिपताः ।
 तथा गताऽनुजन्तं पत्न्या विधिस्तत्रजाः ॥ ४४
 गदशांसेन राजा हि सर्वेषोवर्मीषां ।
 स पश्यति च सं धर्मं स धर्मेः पूरयते ॥ ४५
 अस्मादेन मित्रेषाः धर्मा वृद्धि र्ति मयि च ।
 भूतानां कृपाविताया माचरमात्स्यं स मरुता ॥ ४६
 शंकरः सर्वभूतानां दाने च मया च वाट ।

यदा राजा जनपदा मिक्षन्ते ब्राह्मणा इव । अमीक्षन् मिक्षुरूपेण राजानं भ्रन्ति तादृशाः ॥ २३

यदा राजा जनपदे बहो राजपूरुषाः । अनयेनोपवर्तन्ते तद्राजः क्लिब्यपं महत् ॥ २४

रक्षितात्मा च यो राजा रक्ष्यान्यथानुरक्षति ।
 प्रजाश्च तस्य वर्धन्ते सुखं च महदश्नुते ॥ २०
 ये केचिद्भूमिपतयः सर्वास्तानन्ववेक्षयेत् ।
 सुहृद्भिरनभिख्यातैस्तेन राजा न रिप्यते ॥ २१
 अपकृत्य बलस्थस्य दूरस्थोऽस्मीति नाश्रसेत् ।
 श्येनाभिपतनैरेते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥ २२
 दृढमूलस्त्वदुष्टात्मा विदित्वा बलमात्मनः ।
 अवलानभियुञ्जीत न तु ये बलवचराः ॥ २३
 विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजा धर्मेण पालयेत् ।
 आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्मपरायणः ॥ २४
 मरणान्तमिदं सर्वं नेह किञ्चिदनामयम् ।
 तस्माद्धर्मे स्थितो राजा प्रजाधर्मेण पालयेत् ॥ २५
 रक्षाधिकरणं युद्धं तथा धर्मानुशासनम् ।
 मन्त्रचिन्ता सुखं काले प्रश्नभिर्वर्धते मही ॥ २६
 एतानि यस्य गुणानि स राजा राजसत्तम ।
 सततं वर्तमानोऽत्र राजा भुङ्क्ते महीमिमाम् ॥ २७
 नैतान्येकेन शक्यानि सातत्येनानुवीक्षितुम् ।
 एतेष्वामान्प्रतिष्ठाप्य राजा भुङ्क्ते चिरं महीम् ॥ २८
 दातारं संविभक्तारं मार्दवोपगतं शुचिम् ।
 असंत्यक्तमनुप्यं च तं जनाः कुर्यते नृपम् ॥ २९
 यस्तु नैःश्रेयसं श्रुत्वा ज्ञानं तत्प्रतिपद्यते ।
 आत्मनो मतमूत्सृज्य तं लोकोऽनुविधीयते ॥ ३०
 योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिश्रुत्वात्न मृष्यते ।

शृणोति प्रतिकूलानि सर्वदा विमना इव ॥ ३१
 अग्राम्यचरितां वृत्तिं यो न सेवेत नित्यदा ।
 जितानामजितानां च क्षत्रधर्मादपैति सः ॥ ३२
 [निगृहीतादमात्याच्च स्त्रीभ्यश्चैव विशेषतः ।
 पर्वताद्विपमाहुर्गाद्धस्तिनोऽश्वात्सरीसृपात् ।
 एतेभ्यो नित्ययुक्तः सन्क्षेदात्मानमेव तु ॥] ३३
 मुख्यानमात्यान्यो हित्वा निहीनान्कुरुते प्रियान् ।
 स वै व्यसनमासाद्य साधुमार्गं न विन्दति ॥ ३४
 यः कल्याणगुणाञ्ज्जातीन्पद्मेपान्नो भुञ्जति ।
 अदृढात्मा दृढक्रोधः नांस्त्यर्थो वसतेऽन्तिके ॥ ३५
 अथ यो गुणसंपन्नान्दृढयस्य प्रियानपि ।
 प्रियेण कुरुते वश्याश्चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३६
 नाकाले प्रणयेदर्थान्नाप्रिये जातु संज्वरेत् ।
 प्रिये नातिभृशं तुष्येद्युञ्जीतारोग्यकर्मणि ॥ ३७
 के वाऽनुरक्ता राजानः के भयात्समुपाश्रिताः ।
 मध्यस्थदोषाः के चैषामिति नित्यं विचिन्तयेत् ॥ ३८
 न जातु बलवान्भूत्वा दुर्बले विश्वसेत्कचित् ।
 भारुण्डसदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥ ३९
 अपि सर्वगुणैर्युक्तं भर्तारं प्रियवादिनम् ।
 अभिदृष्ट्वाति पापात्मानं तस्माद्विश्वसेजनान् ॥ ४०
 एतद्राजोपनिषदं ययातिः साह नाहुषः ।
 मनुष्यविषये युक्तो हन्ति शत्रून्सवासवान् ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

भीष्मेण शुचिद्विरं प्रति वसुभनसे वामदेवोऽपराजधर्मकथनम् ॥ १ ॥

वामदेव उवाच ।
 अपुद्गेनैव विजयं वर्धयेद्रमुधाधिपः ।
 जयन्माहुर्विजयं युद्धेन च नराधिप ॥ १
 कथं लिप्संत मूले नातिदृढे सति ।

अनभिद्वयातेः श्वेतां परेषां चाधिरितिः ॥ २१ ॥
 १६ । सुरां सुराप्रदानम् ॥ २६ ॥ असाति
 १७ ॥ अग्राम्यैर्दुष्टिमितिः । शक्तिं लाभो-

न हि दुर्बलमूलस्य राज्ञो लाभो विवर्धते ॥ २
 यस्य स्फीतो जनपदः संपन्नमियराजकः ।
 संतुष्टः पुष्टसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ३
 यस्य योधाः सुसंतुष्टाः सनुरक्ताः सुपूजिताः ।
 पापम् ॥ २३ ॥ राजोपनिषदं राज्ञो रदस्यविषाम् ॥ ४१ ॥
 त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥
 नारीरटे भनत्रिरटे ॥ २ ॥

अन्पेनापि म दण्डेन महीं जयति पार्थिवः ॥ ४
 'दण्डो हि बलवान्यत्र तत्र माम प्रयुज्यते ।
 प्रदानं मामपूर्वं च भद्रमूलं प्रशस्यते ॥ ५
 प्रयाणां विकलं कर्म यदा पश्येत् भूमिपः ।
 रन्ध्रं ज्ञान्वा ततो दण्डं प्रयुञ्जीताविचारम्यन् ॥ ६
 अभिभूतो यदा शत्रुः शत्रुभिर्वलवर्षरः ।
 उपेक्षा तत्र कर्तव्या वधयता बलिनां बलम् ॥ ७
 दूर्बलो हि महीपालो यदा भवति भारत ।
 उपेक्षा तत्र कर्तव्या चतुर्णामविरोधिनी ।
 उपायः पञ्चमः सोऽपि सर्वेषां बलवत्तरः ॥ ८
 मार्गेषु च गीतानां श्लोकानां फोमलाधिप ।
 विज्ञाय तन्वं तन्वन्न तन्वतस्मन्करिष्यति ॥ ९
 यदि रक्षःपिशाचेन हन्यते यत्र दृश्यन्निवृ ।
 उपेक्षा तत्र कर्तव्या वान्यतां बलिनां बलम् ॥ १०
 दूर्बलोऽपि महीपालः शत्रूणां शत्रुमुदरेण ।
 पादलग्नं क्रम्येन कण्ठकेनैव कण्ठरम् ॥ ११
 शत्रूनां मचिरानां च स्नेह्यानां च महीपते ।
 एष उक्त उपायानामुपेक्षा बलवत्तरम् ॥ १२
 अश्मना नाशयेद्गोष्ठं लोहेनाशमानमेव तु ।
 विन्वानि वा पर्विन्विस्मर्त्तुं चान्द्रग्राहयेत् १३
 दागानां च मत्प्रानामेतदेव हि कारयेत् ।
 पण्डालस्नेहज्जानीनां दण्डेनैव निराणाम् ।
 शत्रूनां दूर्बिर्निभ पूरुमूर्त्तं ममाचरेत् ॥ १४
 मन्व्याः शत्रूणां मचिराम्नाश्च ब्राह्मणादयः ।
 उपायः पञ्चमः माध्याधतुर्वर्गविरोधिनः ॥ १५

पौरजानपदा यस्य स्वनुरक्ता अपीडिताः ।
 राष्ट्रकर्मरुगं ह्येते राष्ट्रस्य च विरोधिनः ॥ १६
 दूर्बिनीता विनीताश्च सर्वे माध्याः प्रयत्नतः ।
 चण्डालस्नेहज्जान्याश्च पापण्ड्याश्च विकर्मिणः ।
 बलिनश्चाश्रमार्थव तथा गायकनर्तकाः ॥ १७
 पौरजानपदा यस्य भूतेषु च दयालवः ।
 मथना धान्यवन्तश्च दृढमूलः स पार्थिवः ॥ १८
 प्रतापकालमधिकं यदा मन्येत् चात्मनः ।
 तदा लिप्येत् मेधावी परभूमिधनान्युत ॥ १९
 भोगेषूदयमानस्य भूतेषु च दयावतः ।
 वर्धते त्वरमाणस्य विषयो रक्षितात्मनः ॥ २०
 तक्षेद्दान्मानमेवं स वने परशुना यथा ।
 यः सम्पन्नवर्तमानेषु स्त्रेषु मिथ्या प्रवर्तते ॥ २१
 नैव दिपन्नो हीयन्ते गमो नित्यमनिगतः ।
 श्रोत्रं निहन्तुं यो वेद तस्य द्वेषा न विघ्ने ॥ २२
 यदायजनविद्विष्टं कर्म तन्नाशयेद्गुह्यः ।
 यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रानानं नियोजयेत् ॥ २३
 नैव मन्येत्पौरजानानि नाश्मना परिणश्यते ।
 कृत्यशेषेण यो राजा सुरासन्युषुभूषति ॥ २४
 इदं दृष्टं मनुष्येषु वर्गेन यो महीपतिः ।
 उभो मोक्षो विनिवृत्त्य विज्ञेयं संभविष्ये ॥ २५
 भीष्म उवाच ।
 इत्युक्तो पामदेवेन सर्वं गच्छतासुहृषः ।
 तथा दूर्बस्त्वमप्येतां लोकान्नेतान संश्रयः ॥ २६

॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

पञ्चमपत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

श्रीकृष्ण उवाच ॥ १ ॥

दुर्धरि उवाच ।
 यथा सो विद्विर्गच्छति धर्मिनः धर्मिणं वृषि ।
 यथाश्च विद्वेत् धर्मो ह्येते दूरो महीरि मे ॥ १

भीष्म उवाच ।
 ममहातोऽमरासो वा गच्छतासुहृषः ।
 दूरादहं सो महीरि विद्विष्यामि च यः मया ॥ २

१ यथा सो विद्विर्गच्छति धर्मिनः धर्मिणं वृषि । यथाश्च विद्वेत् धर्मो ह्येते दूरो महीरि मे ॥ १ ।
 २ ममहातोऽमरासो वा गच्छतासुहृषः । दूरादहं सो महीरि विद्विष्यामि च यः मया ॥ २ ।

नक्षत्राण्युपतिष्ठन्ति ग्रहा घोरास्तथागते ।
उत्पाताश्चात्र दृश्यन्ते बहवो राजनाशनाः ॥ ३८
अरक्षितात्मा यो राजा प्रजाश्चापि न रक्षति ।
प्रजाश्च तस्य क्षीयन्ते ततः सोऽनु विनश्यति ३९

द्रावाददाते द्वेकस्य द्वयोः सुचहवोऽपरे ।
कुमार्यः संप्रलुप्यन्ते तदाहुर्नृपदूषणम् ॥ ४०
ममैतदिति नैतच्च मनुष्येष्ववतिष्ठति ।
त्यक्त्वा धर्मं यदा राजा प्रमादमनुतिष्ठति ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति उच्यमान्धातृसंवादानुवादः ॥ १ ॥

उच्यथ उवाच ।

कालवर्षी च पर्जन्यो धर्मचारी च पार्थिवः ।
संपद्यदेपा भवति सा विभक्तिं सुखं प्रजाः ॥ १
यो न जानाति निर्हेतुं वस्त्राणां रजको मलम् ।
रत्नानि वा शोधयितुं यथा नास्ति तथैव सः ॥ २
एवमेतद्विजेन्द्राणां क्षत्रियाणां विशां तथा ।
शूद्रश्चतुर्थो वर्णानां नानाकर्मस्ववस्थितः ॥ ३
कर्म शूद्रे कृपिवंश्ये दण्डनीतिश्च राजनि ।
ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं चापि द्विजातिषु ॥ ४
तेषां यः क्षत्रियो वेद पात्राणामिव शोधनम् ।
शीलदोषान्विनिर्हेतुं स पिता स प्रजापतिः ॥ ५
कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्च भरतर्षभ ।
राजवृत्तानि सर्वाणि राजैव युगमुच्यते ॥ ६
चातुर्वर्ण्यं तथा वेदाश्चातुराश्रम्यमेव च ।
सर्वमेतत्प्रमुद्येत यदा राजा प्रमाद्यति ॥ ७
अग्नित्रेता त्रयी विद्या यज्ञाश्च सहदक्षिणाः ।
सर्व एव प्रमुद्यन्ते यदा राजा प्रमाद्यति ॥ ८
राजैव कर्ता भूतानां राजैव च विनाशकः ।
धर्मात्मा यः स कर्ता स्यादधर्मात्मा त्रिनाशकः ॥ ९
राज्ञो भार्याश्च पुत्राश्च बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
समेत्य सर्वे शोचन्ति यदा राजा प्रमाद्यति ॥ १०
हस्तिनोऽश्वश्च गावश्चाप्युप्राश्वतरगर्दभाः ।

अधर्मवृत्ते नृपतौ सर्वे सीदन्ति जन्तवः ॥ ११
[दुर्वलार्थं बलं सृष्टं धात्रा मान्धातरुच्यते ।
अबलं तु महद्भूतं यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १२
यश्च भूतं संभजते ये च भूतास्तदन्वयाः ।
अधर्मस्यै हि नृपतौ सर्वे शोचन्ति पार्थिव ॥] १३
दुर्वलस्य च यच्चक्षुर्मुनेराशीविपस्य च ।
अविपद्यतमं मन्ये मा स दुर्वलमासदः ॥ १४
दुर्वलांस्तात मन्येथा नित्यमेवाविमानितान् ।
मा त्वां दुर्वलचक्षुषि प्रदेहेयुः सवान्धवम् ॥ १५
न हि दुर्वलदग्धस्य कुले किञ्चित्प्ररोहति ।
आमूलं निर्देहन्येव मा स दुर्वलमासदः ॥ १६
अबलं वै बलाच्छ्रेयो यच्चातिबलवद्बलम् ।
बलस्याबलदग्धस्य न किञ्चिदवशिष्यते ॥ १७
विमानितो हतः क्षिप्रस्त्रातारं चेन्न विन्दति ।
अमानुपकृतस्तत्र दण्डो हन्ति नराधिपम् ॥ १८
मा स तात बलस्थस्त्वं भुञ्जीथा दुर्वलं जनम् ।
मा त्वां दुर्वलचक्षुषि देहन्त्वधिरिवाशयम् ॥ १९
यानि मिथ्याभिज्ञस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदताम् ।
तानि पुत्रान्पशन्मन्ति तेषां मिथ्याभिज्ञसिनां २०
यदि नात्मनि पुत्रेषु न चैतौत्रेषु नम्रुषु ।
न हि पापं कृतं कर्म सद्यः फलति गौरिव ॥ २१
यत्राबलो बध्यमानस्त्रातारं नाधिगच्छति ।

गदाप्रानि धूमकेलादयः ॥ ३८ ॥ एकस्य धर्मं द्वावाददाते
आन्तिष्ठय शूद्रिनः ॥ ४० ॥ नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

द्विजादीनां मध्ये यः कश्चित्पुत्रो वा नानाधर्मैस्ववस्थितः
राजधर्मेषु नो मृतः एवं रजतनुय इत्यर्थः ॥ ३ ॥ अग्नित्रेता च-

द्विजयम् ॥ ८ ॥ अबलस्य पालनान्दत्तुष्वमपानानाम् मह-
त्पापमित्यर्थः ॥ १२ ॥ भू- दुर्वलं संभजतेऽप्यारोना मेरते ।
तदन्वयाः दातृसंघनिधनः ॥ १३ ॥ यदि आत्मनि न च पापं
न फलति तर्हि पुत्रादिषु फलति ननु गद्यः फलन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

मदान्द्वकृतसत्र दग्धः पतति दारुणः ॥ २२
युक्ता यदा जानपदा मिशन्ते ज्ञातृणा इव ।
अभोर्त्वाभिक्षुरूपेण गजानं शनक्ति तादृशाः ॥ २३
राज्ञो यदा जनपदे बहवो राजपुत्र्याः ।
अनेनेनोपवर्तन्ते तद्राजः किल्विपं महत् ॥ २४
यदा युक्ता नयेदर्शनामादुर्ध्ववेद्येन वा ।
कृपेण यायमानानां तद्राज्ञो वैशर्म महत् ॥ २५
महात्सुधो जायते वर्षते च
ते पर भूतानि ममाश्रयन्ति ।
यदा शुभमिच्छते दयते च
तदाश्रया अनेकेषा भवन्ति ॥ २६
यदा राष्ट्रं धर्ममयं चरन्ति
संस्कारं वा राजगुणं सुवाणाः ।
वैशार्यमेशरिणां धर्ममोहा-
कृपं जपान्मुकुतं दृष्टुतं च ॥ २७
पर पाशा क्षापमानाश्चरन्ति
मयां क्रान्तिर्यन्दते तत्र राज्ञः ।
पर राज्ञा शान्तिं नराजं शक्या
न नराज्यं वर्षते भूमिपस्य ॥ २८
सोमान्त्वान्मानविन्वा यथा हि
सुरे च सुदं च नृपांस्तुषु उपात् ।
तिरिपते तत्र राष्ट्रं नृपस्य
सुरे नदीं चाप्यग्निदां निराय ॥ २९
ब्रह्मते सुरते कर्मे वाप्यं चैव सुमापिनाम् ।
कर्मैव पूरन्मत्वा धर्मं मात्रोत्पन्नमनुम ॥ ३०
सोनाय यदा सुदं तचान्वानवमन्वते ।
शिल्पि रन्तिं र्धने म राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३१
कस्ते हि यदा सुरे वाचा कथयेन कर्मणा ।
शिल्पि न मृन्वते म राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३२

संविमज्य यदा भुङ्गे नृपतिर्दुर्वलाभरात् ।
तदा भवन्ति बलिनः स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३३
यदा रक्षति राष्ट्रानि यदा दस्यूनपोहति ।
यदा जयति संग्रामे स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३४
पापमाचरतो यत्र कर्मणा व्याहृतेन वा ।
मिथस्त्रापि न मृन्वते स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३५
यदा सागणिकान्नाजा पुत्रवत्परिरक्षति ।
मिनत्ति न च मर्षादां स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३६
यदासदक्षिणैर्नैर्नयते श्रद्धयाश्रितः ।
कामद्रेपवावनादत्य स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३७
कृपणानाथशुद्धानां यदाऽप्यु परिमावति ।
हर्षं संजनयन्तुणां स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३८
विवर्धयति मित्राणि तथाऽर्जीथापि कर्षति ।
संपूजयति सायुश्च स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३९
सत्यं पालयति श्रीत्या नित्यं भूमिं प्रयच्छति ।
पूजयेदतिथीन्भूत्वान् स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ४०
निग्रहानुग्रहौ चोभौ यत्र स्थानां प्रतिष्ठितौ ।
अभिष्टौके परे चैव राजा म मायुने कर्म ॥ ४१
यसो राजा धार्मिकाणां मान्धातः परमेधरः ।
संपन्थममन्त्रापानमंयन्त्यु पावकः ॥ ४२
श्रुत्विस्सुगोहितानायास्मिन्तृत्वानुमत्य च ।
यदा मन्त्रप्रवृत्तानि म राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ४३
यसो बन्धति भूतानि मर्षान्पेडाविनेतः ।
तथा गतास्तु कर्मन् कन्तस्या विधिप्रवृत्ताः ॥ ४४
मदमाधेन राजा हि शार्धेशोरधीयते ।
न कस्यति धर्म धर्म म धर्मः पुत्रानम ॥ ४५
अयनादेन तिरोपाः धर्मां दुष्टि धां मयिम् ।
भूतानां कपराविजगता माचरन्तान् धर्मदराः ॥ ४६
संहरः सर्वभूतानां दाने च मन्त्रा च वाह ।

मदान्द्वकृतसत्र दग्धः पतति दारुणः ॥ २२
युक्ता यदा जानपदा मिशन्ते ज्ञातृणा इव ।
अभोर्त्वाभिक्षुरूपेण गजानं शनक्ति तादृशाः ॥ २३
राज्ञो यदा जनपदे बहवो राजपुत्र्याः ।
अनेनेनोपवर्तन्ते तद्राजः किल्विपं महत् ॥ २४
यदा युक्ता नयेदर्शनामादुर्ध्ववेद्येन वा ।
कृपेण यायमानानां तद्राज्ञो वैशर्म महत् ॥ २५
महात्सुधो जायते वर्षते च
ते पर भूतानि ममाश्रयन्ति ।
यदा शुभमिच्छते दयते च
तदाश्रया अनेकेषा भवन्ति ॥ २६
यदा राष्ट्रं धर्ममयं चरन्ति
संस्कारं वा राजगुणं सुवाणाः ।
वैशार्यमेशरिणां धर्ममोहा-
कृपं जपान्मुकुतं दृष्टुतं च ॥ २७
पर पाशा क्षापमानाश्चरन्ति
मयां क्रान्तिर्यन्दते तत्र राज्ञः ।
पर राज्ञा शान्तिं नराजं शक्या
न नराज्यं वर्षते भूमिपस्य ॥ २८
सोमान्त्वान्मानविन्वा यथा हि
सुरे च सुदं च नृपांस्तुषु उपात् ।
तिरिपते तत्र राष्ट्रं नृपस्य
सुरे नदीं चाप्यग्निदां निराय ॥ २९
ब्रह्मते सुरते कर्मे वाप्यं चैव सुमापिनाम् ।
कर्मैव पूरन्मत्वा धर्मं मात्रोत्पन्नमनुम ॥ ३०
सोनाय यदा सुदं तचान्वानवमन्वते ।
शिल्पि रन्तिं र्धने म राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३१
कस्ते हि यदा सुरे वाचा कथयेन कर्मणा ।
शिल्पि न मृन्वते म राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३२

नक्षत्राण्युपतिष्ठन्ति ग्रहा घोरास्तथागते ।
 उत्पाताश्चात्र दृश्यन्ते बहवो राजनाशनाः ॥ ३८
 अरक्षितात्मा यो राजा प्रजाश्चापि न रक्षति ।
 प्रजाश्च तस्य क्षीयन्ते ततः सोऽजु विनश्यति ३९

द्वावाददाते ह्येकस्य द्वयोः सुबहवोऽपरे ।
 कुमार्यः संभ्रुप्यन्ते तदाहुर्नृपदूषणम् ॥ ४०
 ममैतदिति नैतच्च मनुष्येष्ववतिष्ठति ।
 त्यक्त्वा धर्मं यदा राजा प्रमादमनुतिष्ठति ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति उच्यमान्वातुसंवादानुवादः ॥ १ ॥

उच्यथ उवाच ।
 कालवर्षी च पर्जन्यो धर्मचारी च पार्थिवः ।
 संपद्यदेपा भवति सा विभक्तिं सुखं प्रजाः ॥ १
 यो न जानाति निर्हेतुं वस्त्राणां रजको मलम् ।
 रत्नानि वा शोधयितुं यथा नास्ति तथैव सः ॥ २
 एवमेतद्विजेन्द्राणां क्षत्रियाणां विशां तथा ।
 शूद्रश्चतुर्थो वर्णानां नानाकर्मस्त्वस्थितः ॥ ३
 कर्म शूद्रे कृषिर्वश्ये दण्डनीतिश्च राजनि ।
 ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं चापि द्विजातिषु ॥ ४
 तेषां यः क्षत्रियो वेद पात्राणामिव शोधनम् ।
 शीलदोषान्विनिर्हेतुं स पिता स प्रजापतिः ॥ ५
 कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्च भरतर्षभ ।
 राजवृत्तानि सर्वाणि राजैव युगमुच्यते ॥ ६
 चातुर्वर्ण्यं तथा वेदाश्चातुराश्रम्यमेव च ।
 सर्वमेतत्प्रमुह्येत यदा राजा प्रमाद्यति ॥ ७
 अभिप्रेता त्रयी विद्या यज्ञाश्च सहदक्षिणाः ।
 सर्व एव प्रमुह्यन्ते यदा राजा प्रमाद्यति ॥ ८
 राजैव कर्ता भूतानां राजैव च विनाशकः ।
 धर्मात्मा यः स कर्ता स्यादधर्मात्मा विनाशकः ॥ ९
 राज्ञो भार्याश्च पुत्राश्च बान्धवाः सुहृदस्तथा ।
 समेत्य सर्वं शोचन्ति यदा राजा प्रमाद्यति ॥ १०
 हस्तिनोऽध्याश्च गावश्चाप्युग्राश्चतरगर्दभाः ।

अधर्मवृत्ते नृपतौ सर्वे सीदन्ति जन्तवः ॥ ११
 [दुर्बलार्थे बलं सृष्टं धात्रा मान्धातरुच्यते ।
 अवलं तु महद्भूतं यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १२
 यश्च भूतं संभजते ये च भूतास्तदन्वयाः ।
 अधर्मस्यै हि नृपतौ सर्वे शोचन्ति पार्थिव ॥ १३
 दुर्बलस्य च यच्चक्षुर्मुनेराशीविपस्य च ।
 अविपह्यतमं मन्ये मा स दुर्बलमासदः ॥ १४
 दुर्बलांस्तात् मन्येथा नित्यमेवाविमानितान् ।
 मा त्वां दुर्बलचक्षुषि प्रदेहेयुः सवान्धवम् ॥ १५
 न हि दुर्बलदग्धस्य कुले किञ्चित्प्ररोहति ।
 आमूलं निर्दहन्त्येव मा स दुर्बलमासदः ॥ १६
 अवलं वै बलाच्छ्रेयो यचातिबलवद्बलम् ।
 बलस्यावलदग्धस्य न किञ्चिदवशिष्यते ॥ १७
 विमानितो हतः क्रिष्टस्त्रातारं चेन्न विन्दति ।
 अमानुपकृतस्तत्र दण्डो हन्ति नराधिपम् ॥ १८
 मा स तात् बलस्यस्त्वं भुञ्जीथा दुर्बलं जनम् ।
 मा त्वां दुर्बलचक्षुषि दहन्त्वमिरिवाशयम् ॥ १९
 यानि मिथ्याभिज्ञस्तानां पतन्त्यश्रुणि रोदताम् ।
 तानि पुत्रान्पशून्त्रान्ति तेषां मिथ्याभिज्ञंसिनां २०
 यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्येषु नमृषु ।
 न हि पापं कृतं कर्म सद्यः फलति गौरिव ॥ २१
 यत्राबलो बध्यमानस्त्रातारं नाधिगच्छति ।

नक्षत्रानि धूम्रपेलादयः ॥ ३८ ॥ एकस्य धनं द्वावाददाते
 आश्लिष्ट्य धर्मतः ॥ ४० ॥ नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

द्विजार्थनां मध्ये यः कश्चिच्छूद्रे वा नागाकर्मस्त्वस्थितः
 नक्षत्रेषु गो मूत्रः एवं रजस्तुल्यं दलार्थः ॥ ३ ॥ अभिप्रेता व-

द्विजयम् ॥ ८ ॥ अवलस्य पालनामहरतुष्यनपालनाय मर-
 त्यागमित्यर्थः ॥ १२ ॥ भूतं दुर्बलं संगमत्रेऽप्रादिना मेवते ।
 तदन्वयाः दानुष्येवनिधनः ॥ १३ ॥ यदि आत्मनि कृतं पाप
 न फलति तर्हि पुत्रादिषु फलति ननु गायः कल्पीत्यर्थः ॥ २१ ॥

महान्द्रवस्तत्र दण्डः पतति दास्यः ॥ २२
 युक्ता यदा जानपदा भिक्षन्ते ब्राह्मणा इव ।
 अर्माक्ष्णं भिक्षुरूपेण गजानं भन्ति तादृशाः ॥ २३
 राज्ञो यदा जनपदे बहवो राजपूरुषाः ।
 अनयोनीपवर्तन्ते तद्राजः किल्बिषं महत् ॥ २४
 यदा युक्त्या नयैर्दर्शनकामादर्धयज्ञेन वा ।
 कृपणं याचमानानां तद्राजो बन्धगं महत् ॥ २५
 महान्बुधो जायते वर्धते च
 तं चैव भूतानि ममाश्रयन्ति ।
 यदा वृक्षश्छिद्यते दृश्यते च
 तदाश्रया अनिकेता मरन्ति ॥ २६
 यदा राष्ट्रं धर्ममय्यं चरन्ति
 संस्कारं वा गजगुणं सुवाणाः ।
 तथाधर्मधारितो धर्ममोहा-
 पूर्णं जहान्मुहुतं दुष्कृतं च ॥ २७
 यत्र पापा शायमानाशरन्ति
 मर्मां क्रान्तिर्विन्दते तत्र राज्ञः ।
 यत्र राजा शान्तिं नराग्र शक्या
 न तद्रान्यं वर्धते भूमिपत्यम् ॥ २८
 यथामान्यान्मानयिन्वा यथा हि
 मृत्युं च मृदे च नृपोऽनुपुडरात् ।
 विरभो नरा राष्ट्रं नृपस्य
 सुदे मर्हां चाप्यग्लितां विगम ॥ २९
 अत्रापि मुहतां कर्म वारं चैव मुनापिताम् ।
 गर्माध्वं पूरन्वाजा धर्मं क्षाप्रान्यनुपगमम् ॥ ३०
 संविनस्य यदा सुदे नपान्यानरमन्त्ये ।
 निरिन्ति चरितं एतं स राज्ञो धर्मं उच्यते ॥ ३१
 राज्ञो हि यदा सर्वं पापां वापेन कर्मणा ।
 पूरन्वापि न मृष्येयं स राज्ञो धर्मं उच्यते ॥ ३२

मंसिमन्य यदा भुद्रे नृपतिर्दुर्वेलाजरात् ।
 तदा मरन्ति बलिनः स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३३
 यदा श्धति गद्राणि यदा दस्युनपोहति ।
 यदा जयति संग्रामे स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३४
 पापमाचरतो यत्र कर्मणा व्याहृतेन वा ।
 मियस्वापि न मृष्येत स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३५
 यदा मारणिकान्नाजा पुत्रवन्परिरक्षति ।
 भिनत्ति न च मयादां स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३६
 यदासुद्रक्षिण्यैर्नृपजते श्रद्धयाऽन्वितः ।
 कामदंष्ट्रापनादहत्य स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३७
 कृपणानावपृष्टानां यदाऽप्यु परिमार्जति ।
 हर्षं संजनयन्नृणां स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३८
 विरर्धयति मित्राणि तथाऽर्नीथापि कर्षति ।
 संपूजयति माधुंश्च स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३९
 मत्वं पालयति प्रीत्या नित्यं भूमिं प्रयच्छति ।
 पूजयेदतिथीन्मृत्यान्म गतो धर्म उच्यते ॥ ४०
 निप्रदानुप्रदो पोभो यत्र गातां मणिर्हिता ।
 अस्मिंदोके परं चैव राजा स प्राप्तुं फलम् ॥ ४१
 यमो राजा धार्मिकानां मान्यातः परमेश्वरः ।
 संयन्त्यन्मयवन्नापानगंस्यन्मु पावतः ॥ ४२
 क्रन्तिरपुगेहिताचापान्मिन्मृत्यान्ममन्य च ।
 यदा मन्मरप्रगृह्णाति स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ४३
 यमो यच्छति भूतानि मयाप्येसाविरिजेतः ।
 तथा गजानुवर्तन्त्यं पलन्ता विधिस्त्रजाः ॥ ४४
 महत्साधेन राजा हि सर्वधरोपरमायो ।
 स पश्यति च स धर्मं स धर्मः पूर्यते ॥ ४५
 अमनादेन शिरोधाः धर्मां दुष्टि धृति मनिम् ।
 भूतानां नृपतिराणां शास्त्रमापु च मरेदा ॥ ४६
 संग्रहः सर्वभूतानां दानं च माता च पात ।

महान्द्रवस्तत्र दण्डः पतति दास्यः ॥ २२
 युक्ता यदा जानपदा भिक्षन्ते ब्राह्मणा इव ।
 अर्माक्ष्णं भिक्षुरूपेण गजानं भन्ति तादृशाः ॥ २३
 राज्ञो यदा जनपदे बहवो राजपूरुषाः ।
 अनयोनीपवर्तन्ते तद्राजः किल्बिषं महत् ॥ २४
 यदा युक्त्या नयैर्दर्शनकामादर्धयज्ञेन वा ।
 कृपणं याचमानानां तद्राजो बन्धगं महत् ॥ २५
 महान्बुधो जायते वर्धते च
 तं चैव भूतानि ममाश्रयन्ति ।
 यदा वृक्षश्छिद्यते दृश्यते च
 तदाश्रया अनिकेता मरन्ति ॥ २६
 यदा राष्ट्रं धर्ममय्यं चरन्ति
 संस्कारं वा गजगुणं सुवाणाः ।
 तथाधर्मधारितो धर्ममोहा-
 पूर्णं जहान्मुहुतं दुष्कृतं च ॥ २७
 यत्र पापा शायमानाशरन्ति
 मर्मां क्रान्तिर्विन्दते तत्र राज्ञः ।
 यत्र राजा शान्तिं नराग्र शक्या
 न तद्रान्यं वर्धते भूमिपत्यम् ॥ २८
 यथामान्यान्मानयिन्वा यथा हि
 मृत्युं च मृदे च नृपोऽनुपुडरात् ।
 विरभो नरा राष्ट्रं नृपस्य
 सुदे मर्हां चाप्यग्लितां विगम ॥ २९
 अत्रापि मुहतां कर्म वारं चैव मुनापिताम् ।
 गर्माध्वं पूरन्वाजा धर्मं क्षाप्रान्यनुपगमम् ॥ ३०
 संविनस्य यदा सुदे नपान्यानरमन्त्ये ।
 निरिन्ति चरितं एतं स राज्ञो धर्मं उच्यते ॥ ३१
 राज्ञो हि यदा सर्वं पापां वापेन कर्मणा ।
 पूरन्वापि न मृष्येयं स राज्ञो धर्मं उच्यते ॥ ३२

पौरजानपदाश्चैव गोप्तव्याः स्वप्रजा यथा ॥ ४७
 न जात्वदक्षो नृपतिः प्रजाः शक्नोति रक्षितुम् ।
 भारो हि गुमहांस्तात राज्यं नाम सुदुर्वहम् ॥ ४८
 तदण्डविनृपः प्राज्ञः शूरः शक्नोति रक्षितुम् ।
 न हि शक्यमदण्डेन क्लीबेनावुद्धिनाऽपि वा ॥ ४९
 अभिरूपैः कुले जातैर्दक्षैर्भक्तैर्वहुश्रुतैः ।
 सर्वं बुद्ध्या परीक्षेथास्तापसाश्रमिणामपि ॥ ५०
 अतस्त्वं सर्वभूतानां धर्मं वेत्स्यसि वै परम् ।
 स्वदेशे परदेशे वा न ते धर्मो विनश्यति ॥ ५१
 धर्मचार्यं च कामे च धर्म एवोत्तरो भवेत् ।
 असिंहोके परे चैव धर्मात्मा सुखमेधते ॥ ५२
 त्यजन्ति दारान्पुत्रांश्च मनुष्याः परिपूजिताः ।
 संग्रहश्चैव भूतानां दानं च मधुरा च वाक् ॥ ५३
 अप्रमादश्च शौचं च राज्ञो भूतिकरं महत् ।

एतेभ्यश्चैव मान्धातः सततं मा प्रमादिधाः ॥ ५४
 अग्रमचो भवेद्राजा छिद्रदर्शी परात्मनोः ।
 नास्य छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेषु परमन्वियात् ॥ ५५
 एतद्धृतं वासवस्य यमस्य वरुणस्य च ।
 राजर्षीणां च सर्वेषां तत्त्वमप्यनुपालय ॥ ५६
 तत्कुरुष्व महाराज वृत्तं राजपिसेवितम् ।
 आतिष्ठ दिव्यं पन्थानमहाय पुरुषर्षभ ॥ ५७
 धर्मवृत्तं हि राजानं प्रेत्य चेह च भारत ।
 देवर्षिपितृगन्धर्वाः कीर्तयन्ति महौजसः ॥ ५८
 भीष्म उवाच ।
 स एवमुक्तो मान्धाता तेनोचप्येन भारत ।
 कृतवानविशङ्कश्च एकः प्राप च मेदिनीम् ॥ ५९
 भवानपि तथा सम्यङ्मान्धातेव महीपते ।
 धर्मं कृत्वा महीं रक्ष स्वर्गं स्थानमवाप्स्यसि ॥ ६०

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति वामदेवसुमनरसंवादानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं धर्मं स्थातुमिच्छन् राजा वर्तेत भारत ।
 पृच्छामि त्वां कुरुश्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 गीतं दृष्टयित्त्वेन वामदेवेन धीमता ॥ २
 राजा वसुमना नाम कौसल्यो बलवाञ्छुचिः ।
 महर्षिं परिपन्नञ्च वामदेवं तपस्विनम् ॥ ३
 धर्मार्थसहितैर्वीक्यैर्भगवन्ननुशाधि माम् ।
 येन वृत्तेन वै तिष्ठन्न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ ४
 तमत्रवीद्वामदेवस्तेजस्वी तपतां वरः ।
 हेमवर्णं सुखासीनं ययातिमिव नाहुपम् ॥ ५
 वामदेव उवाच ।
 धर्ममेवानुवर्तस्व न धर्माद्विद्यते परम् ।

धर्मं स्थिता हि राजानो जयन्ति पृथिवीमिमाम् ॥ ६
 अर्थसिद्धेः परं धर्मं मन्यते यो महीपतिः ।
 वृद्ध्यां च कुरुते बुद्धिं स धर्मेण विराजते ॥ ७
 अधर्मदर्शी यो राजा बलादेव प्रवर्तते ।
 क्षिप्रमेवापयातोऽस्मादुभौ प्रथममध्यमौ ॥ ८
 असत्पापिष्ठसन्निवो बध्यो लोकस्य धर्महा ।
 सहैव परिवारेण क्षिप्रमेवावसीदति ॥ ९
 अर्थानामननुष्ठाता कामचारी विकथनः ।
 अपि सर्वां महीं लब्ध्वा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १०
 अथाददानः कल्याणमनस्युजितेन्द्रियः ।
 वर्धते मतिमान् राजा स्रोतोभिरिव सागरः ॥ ११
 न पूर्णोऽस्मीति मन्येत धर्मतः कामतोऽर्थतः ।
 बुद्धितो मन्त्रतथापि सततं वसुधाधिप ॥ १२
 एतेष्वेव हि सर्वेषु लोकयात्रा प्रतिष्ठिता ।

अभिरूपैरसाह्यैः सदेति क्षेपः ॥ ५० ॥ प्रमादिधाः प्रमायेधाः
 ॥ ५४ ॥ एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

उभौ धर्मार्थौ ॥ ८ ॥ असन्तो दुष्टाः ॥ ९ ॥ एतेषु धर्मा-
 दिषु ॥ १३ ॥ द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

एतानि शूर्पवृद्धभते ययः कीर्ति श्रियं प्रजाः ॥ १३
 एवं यो धर्मसंरम्भी धर्मार्यपरिचिन्तकः ।
 अर्थान्परीक्षयारभते स ध्रुवं महद्भुजे ॥ १४
 अदाता हानमिहेहो दण्डेनावर्तयन्प्रजाः ।
 माहमप्रकृती राजा क्षिममेव विनश्यति ॥ १५
 अथ पापं कृतं बुद्ध्या न च पश्यत्यबुद्धिमान् ।
 अकीर्त्वाऽभिसामायुक्तो भूयो नरकमश्नुते ॥ १६

ततो न याचितुर्दातुः शुक्रस्य रसवेदिनः ।
 व्यसनं स्वमित्रोत्पन्ने विजिघांसन्ति मानवाः ॥ १७
 यस्य नास्ति गुरुधर्मं न चान्वयानपि पृच्छति ।
 मुग्धतन्प्रोऽर्थलाभेषु न चिरं गुरुरमश्नुते ॥ १८
 गुरुमधानो धर्मेषु स्वयमर्थानवेक्षिता ।
 धर्ममधानो लाभेषु न चिरं गुरुरमश्नुते ॥ १९

॥ इति धीमन्महाभागे ज्ञानिपर्वणि राजधर्मपर्वणि द्विजवनितमोऽध्यायः ॥ ०३ ॥

त्रिजवनितमोऽध्यायः ॥ ०३ ॥

भीष्मस्य युधिष्ठिरप्रति वामदेवमुमनस्यंवादानुवादः ॥ १ ॥

वामदेव उवाच ।
 यथाधर्मं प्रणयते द्रुपदेले बलवचरः ।
 तां वृत्तिमुपजीवन्ति ये भवन्ति तदन्यथाः ॥ १
 राजानमनुवर्तन्ते तं पापाभिप्रवर्तकम् ।
 अतिनीतमनुष्यं तन्धिष्णं राष्ट्रं विनश्यति ॥ २
 बहूचामुपजीवन्ति प्रकृतिम्व्यस्य मानसाः ।
 गदेव विपमम्व्यस्य मज्जनोऽपि न मृष्यते ॥ ३
 माहममकृतिर्वैभ्र किंचिद्दृश्यमाणानरेषु ।
 अदायलक्षणो राजा क्षिममेव विनश्यति ॥ ४
 गदूपाचरिणां युधि शश्रियो नादुवर्तते ।
 विज्ञानानाजिज्ञानां च क्षयधर्मोदरपति मः ॥ ५
 दिशन्तं कृत्वात्पानं गृह्णन्स्य नृपतिं स्थे ।
 सो न मानयते द्रेषान्धप्रप्रमोदरपति मः ॥ ६
 गच्छः शान्तमुमुगो राजा पृथोपागमापदि ।
 निषो मरति भूतानां न च शिभश्चनेधिषः ॥ ७
 अधिपे यत्र वृत्तिं भूयन्मय निवे पंगु ।
 अधिपेण विषः स ग्रापोऽधिपे विषनापोम् ॥ ८
 वृत्तारार्दं परिदोम्कृत्वातिवममाधिपः ।
 न वामाथ स गंगमनाम द्रेषादोम्कृत्वात् ॥ ९
 अधिपदेव पंगे न च गन्धं न्यजेदुषः ।

दमं धर्मं च शीलं च क्षत्रधर्मं प्रजाहितम् ॥ १०
 नापत्रपेन प्रश्रेणु नाभिमाविगिरं गृजेत् ।
 न त्वरेत न चाम्येतथा गंगृहते परः ॥ ११
 मिये नातिभृशं हृष्येदप्रिये न च गंगरेत् ।
 न तप्येदर्थेकृत्त्रेषु मजाहितमनुमनसु ॥ १२
 यः प्रियं कृत्वा नित्यं गुणतो वसुधाधिपः ।
 तस्य कर्माणि मिद्वान्ति न च गन्तव्यते धिया ॥ १३
 निवृत्तं प्रतिहृत्केभ्यो परेमानमनुप्रिये ।
 भक्तं मजेन नृपतिर्मादं वृषं गलामिद ॥ १४
 अप्रसीतोन्द्रियप्राप्तमत्सन्नानुगतं युधिम् ।
 शक्तं परासुरक्तं च पृथुपान्मदति कर्मणि ॥ १५
 श्रेयसो लक्ष्यं धनद्विक्रमो यत्र ह्यपते ।
 कीर्तिप्रपातो यत्र शान्तमये यत्र तिष्ठति ।
 गमधोनुत्पन्नपम न च स्वर्षेन यम गैः ॥ १६
 गुरुमेतमुत्तमं यो योऽनुगमति भूमिदम् ।
 मनुष्येणनमणं त्रिपुञ्जादुत्तरनेनि ॥ १७
 मृतमन्दिपराः सुखमनापयसिं गच्छन् ।
 अनर्तापारुषं हिंसं दुर्बुद्धिमवदुभुषन् ॥ १८
 नन्दोपाणं मद्यमं प्लवर्गावृत्तयागम् ।
 वापे मरति गृह्णतो रीचते वृत्तानां धिया ॥ १९

१३ इति धीमन्महाभागे ज्ञानिपर्वणि राजधर्मपर्वणि द्विजवनितमोऽध्यायः ॥ ०३ ॥
 १४ इति धीमन्महाभागे ज्ञानिपर्वणि राजधर्मपर्वणि द्विजवनितमोऽध्यायः ॥ ०३ ॥
 १५ इति धीमन्महाभागे ज्ञानिपर्वणि राजधर्मपर्वणि द्विजवनितमोऽध्यायः ॥ ०३ ॥
 १६ इति धीमन्महाभागे ज्ञानिपर्वणि राजधर्मपर्वणि द्विजवनितमोऽध्यायः ॥ ०३ ॥
 १७ इति धीमन्महाभागे ज्ञानिपर्वणि राजधर्मपर्वणि द्विजवनितमोऽध्यायः ॥ ०३ ॥
 १८ इति धीमन्महाभागे ज्ञानिपर्वणि राजधर्मपर्वणि द्विजवनितमोऽध्यायः ॥ ०३ ॥
 १९ इति धीमन्महाभागे ज्ञानिपर्वणि राजधर्मपर्वणि द्विजवनितमोऽध्यायः ॥ ०३ ॥

रक्षितात्मा च यो राजा रक्ष्यान्यश्चानुरक्षति ।
 प्रजाश्च तस्य वर्धन्ते सुखं च महदश्रुते ॥ २०
 ये केचिद्भूमिपतयः सर्वोस्तानन्वेषक्षयेत् ।
 सुहृद्भिरनभिर्यातैस्तेन राजा न रिप्यते ॥ २१
 अपकृत्य बलस्यस्य दूरस्थोऽस्मीति नाशयेत् ।
 श्येनाभिपतनैरेते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥ २२
 दृढमूलस्त्वदुष्टात्मा विदित्वा बलमात्मनः ।
 अवलानभियुञ्जीत न तु ये बलवचराः ॥ २३
 विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजा धर्मेण पालयेत् ।
 आह्वये निधनं कुर्याद्राजा धर्मपरायणः ॥ २४
 मरणान्तमिदं सर्वं नेह किञ्चिदनामयम् ।
 तस्माद्धर्मे स्थितो राजा प्रजा धर्मेण पालयेत् ॥ २५
 रक्षाधिकरणं युद्धं तथा धर्मानुशासनम् ।
 मन्त्रचिन्ता सुखं काले पञ्चभिर्वर्धते मही ॥ २६
 एतानि यस्य गुप्तानि स राजा राजसत्तम ।
 सततं वर्तमानोऽत्र राजा भुङ्क्ते महीमिमाम् ॥ २७
 नैतान्येकेन शक्यानि सातत्येनानुवीक्षितुम् ।
 एतेष्वाप्तान्प्रतिष्ठाप्य राजा भुङ्क्ते चिरं महीम् ॥ २८
 दातारं संविभक्तारं मार्दवोपगतं शुचिम् ।
 असंलक्तमनुप्यं च तं जनाः कुर्वते नृपम् ॥ २९
 यस्तु नैःश्रेयसं श्रुत्वा ज्ञानं तत्प्रतिपद्यते ।
 आत्मनो मतमुत्सृज्य तं लोकोऽनुविधीयते ॥ ३०
 योऽर्थकामस्य वचनं प्रातिकूल्यान्न मृष्यते ।

शृणोति प्रतिकूलानि सर्वदा विमना इव ॥ ३१
 अग्राम्यचरितां वृत्तिं यो न सेवेत नित्यदा ।
 जितानामजितानां च क्षत्रधर्मादपैति सः ॥ ३२
 [निगृहीतादमात्याच स्त्रीभ्यश्चैव विशेषतः ।
 पर्वताद्रिपमाहुर्गाद्वस्तिनोऽध्वात्सरीसृपात् ।
 एतेभ्यो नित्ययुक्तः सन्क्षेदात्मानमेव तु ॥] ३३
 मुख्यानमात्यान्यो हित्वा निहीनान्कुरुते प्रियान् ।
 स वै व्यसनमासाद्य साधुमार्गं न विन्दति ॥ ३४
 यः कल्याणगुणाञ्जातीन्पद्मेपात्रो बुभूषति ।
 अदृढात्मा दृढक्रोधः नास्यार्थो वसतेऽन्तिके ॥ ३५
 अथ यो गुणसंपन्नान्दृढयस्य प्रियानपि ।
 प्रियेण कुरुते वश्याश्चिरं यथासि तिष्ठति ॥ ३६
 नाकाले प्रणयेदर्थात्प्राप्तिये जातु संज्वरेत् ।
 प्रिये नातिभृशं तुष्येद्युञ्जीतारोग्यकर्मणि ॥ ३७
 के वाऽनुरक्ता राजानः के भयात्समुपाश्रिताः ।
 मध्यस्थदोषाः के चैषामिति नित्यं विचिन्तयेत् ॥ ३८
 न जातु बलवान्भूत्वा दुर्बले विश्वसेत्कचिद् ।
 भारुण्डसदृशा ह्येते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥ ३९
 अपि सर्वगुणैर्युक्तं भर्तारं प्रियवादिनम् ।
 अभिद्रुहति पापात्मानं तस्माद्विश्वसेजानान् ॥ ४०
 एतद्राजोपनिषदं ययातिः साह नाहुषः ।
 मनुष्यविषयं युक्तो हन्ति शत्रून्सवासवान् ॥ ४१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

भीष्मेण बुध्दिर्ग्रन्थि वसुमनसे वामदेवोक्तराजधर्मकथनम् ॥ १ ॥

वामदेव उवाच ।
 अयुद्धेनैव विजयं वर्धयेद्बुधाधिपः ।
 जघन्यमाहुर्विजयं युद्धेन च नराधिप ॥ १
 न चाप्यलब्धं लिप्सेत मूले नातिदृढे सति ।

सुहृद्भिरारैः । अनभिव्यतैः श्लेषा परेषां चाविदितैः ॥ २१ ॥
 रथाधिकरणं दुर्घादि । सुखं सुखप्रदानम् ॥ २६ ॥ गुप्तानि
 सुरक्षितानि ॥ २७ ॥ अग्राम्यैर्बुद्धिमद्भिः । वृत्तिं लाभो-

न हि दुर्बलमूलस्य राज्ञो लाभो विवर्धते ॥ २
 यस्य स्फीतो जनपदः संपन्नमियराजकः ।
 संतुष्टः पुष्टसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ३
 यस्य योधाः सुसंतुष्टाः सनुरक्ताः सुपूजिताः ।

पायम् ॥ ३२ ॥ राजोपनिषदं राज्ञां रहस्यविवाम् ॥ ४१ ॥
 त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥
 नातिदृढे अनतिदृढे ॥ २ ॥

अन्येनापि स दण्डेन महीं जयति पार्थिवः ॥ ४
 'दण्डो हि बलवान्यत्र तत्र साम प्रयुज्यते ।
 प्रदानं सामपूर्वं च भेदमूलं प्रदासते ॥ ५
 प्रवाणां विफलं कर्म यदा पश्येत् भूमिपः ।
 रन्ध्रं ज्ञात्वा ततो दण्डं प्रयुञ्जीताविचारयन् ॥ ६
 अभिभूतो यदा शत्रुः शत्रुभिर्वलवत्तरैः ।
 उपेक्षा तत्र कर्तव्या यद्यथा बलिनां बलम् ॥ ७
 दूर्बलो हि महीपालो यदा भवति भारत ।
 उपेक्षा तत्र कर्तव्या चतुर्णामविरोधिनी ।
 उपायः पञ्चमः सोऽपि सर्वेषां बलवत्तरः ॥ ८
 मार्गवेषण च गीतानां श्लोकानां कोमलाधिप ।
 विज्ञाय तत्त्वं तन्वस्य तन्वतन्मत्करिष्यति ॥ ९
 यदि रुधःपिशाचेन हन्यते यत्रकुत्रचिन् ।
 उपेक्षा तत्र कर्तव्या वान्यथा बलिनां बलम् ॥ १०
 दूर्बलोऽपि महीपालः शत्रुणां शत्रुमुदरेण् ।
 पादद्वयं कर्मभेन फण्डकेनैव फण्डकम् ॥ ११
 शठानां मचिरानां च म्लेच्छानां च महीपते ।
 गण उक्त उपायानामुपेक्षा बलवत्तरः ॥ १२
 अन्मना नाशयेद्दोहं लोहनाम्भानमेव तु ।
 विन्वाभि वा परं विन्वस्मिन्म्लेच्छान्प्रमादयेत् ॥ १३
 दामानां च मत्मानामितदेव हि फण्डेण् ।
 पञ्चालम्लेच्छजातीनां दण्डेनैव निवारणम् ।
 शठानां दूर्बिर्नानिध दूर्बमूक्तं गमाचरेण् ॥ १४
 अन्व्याः शठाम् मचिराम्नाथाम्प्राज्ञादादयः ।
 उपायः पञ्चमिः माध्याधतुरेणोऽविरोधिनः ॥ १५

पौरजानपदा यस्य स्रुतुरक्ता अपीडिताः ।
 राष्ट्रकर्मकरा खेते राष्ट्रस्य च विरोधिनः ॥ १६
 दुर्विनीता विनीताथ सर्वे साध्याः प्रयत्नतः ।
 चण्डालम्लेच्छजात्याश्च पापण्ठाश्च विकर्मिणः ।
 बलिनश्चाथमार्थेव तथा गायकनर्तकाः ॥ १७
 पौरजानपदा यस्य भूतेषु च दयालयः ।
 सधना धान्यवन्तश्च हृदमूलः स पार्थिवः ॥ १८
 प्रतापकालमधिकं यदा मन्येत चारमनः ।
 तदा लिप्येत मेघापी पद्भूमिपनान्युत ॥ १९
 भोगेषुदयमानस्य भूतेषु च दयावतः ।
 वर्धते त्वरमाणस्य विषयो रक्षितात्मनः ॥ २०
 तद्येदान्मानमेवं स वने परशुना यथा ।
 यः नम्यन्वर्तमानेषु श्वेषु मिथ्या प्रवर्तते ॥ २१
 नैव द्विषन्तो हीयन्ते गजो नित्यमनिगतः ।
 क्रापं निदन्तु यो वेद तस्य देहा न विपते ॥ २२
 यदायजनविशिष्टं कर्म तत्राचगेदुभयः ।
 पञ्चत्याणमभिध्यायेत्प्रान्मानं नियोजयेत् ॥ २३
 नैवमन्येऽप्रजानन्ति नान्मना परिगम्यते ।
 कृत्यशेषेण यो राजा मुग्धान्यनुबभूषति ॥ २४
 इदं वृषं मनुष्येषु वर्गेण यो महीपतिः ।
 उमां लोकां विनिवित्य विजये मंभनिष्ठे ॥ २५
 भीष्म उवाच ।
 श्रुत्वातो वामदेवेन सर्वं गृह्यतास्तुतः ।
 तथा दूर्बम्वमन्येनो लोकां जेजान मंभयः ॥ २६

॥ इति श्रीमद्भागवतस्य तृतीयस्कन्धस्य अष्टमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

पञ्चमपनिगमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

शुभिरिह उवाच ।
 यथ सो विजिगीषति धर्मिनः धर्मियं सुधि ।
 कर्मणो विजये धर्मो तेषां ह्यसौ महीरि मे ॥ १
 यथा सो विजिगीषति धर्मिनः धर्मियं सुधि ।
 कर्मणो विजये धर्मो तेषां ह्यसौ महीरि मे ॥ १

भीष्म उवाच ।
 गमहासोऽस्तस्यो वा राष्ट्रमागम्य सुधिरः ।
 सुचारुं वा गजेति गीतान्वाभि च यः राजा ॥ २
 गमहासोऽस्तस्यो वा राष्ट्रमागम्य सुधिरः ।
 सुचारुं वा गजेति गीतान्वाभि च यः राजा ॥ २

यथा सो विजिगीषति धर्मिनः धर्मियं सुधि । कर्मणो विजये धर्मो तेषां ह्यसौ महीरि मे ॥ १

मम धर्मबलिं दत्तं किंवा मां प्रतिपत्स्यथ ।
ते चोक्तमागतं तत्र घृणीयुः कुशलं भवेत् ॥ ३
ते चेदक्षत्रियाः सन्तो विरुद्धेरन्कथंचन ।
सर्वोपायैर्नियन्तव्या विकर्मस्था नराधिप ॥ ४
अशस्त्रं क्षत्रियं मत्वा शस्त्रं गृह्णात्यथापरः ।
त्राणायाप्यसमर्थं तं मन्यमानमतीव च ॥ ५
युधिष्ठिर उवाच ।

अथ यः क्षत्रियो राजा क्षत्रियं प्रत्युपाव्रजेत् ।
कथं संप्रतियोद्धव्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६
भीष्म उवाच ।

नासन्नह्यो नाकवचो योद्धव्यः क्षत्रियो रणे ।
एक एकेन भाव्यश्च विस्त्रजेति क्षिपामि च ॥ ७
स चेत्सन्नद्ध आगच्छेत्सन्नद्धव्यं ततो भवेत् ।
स चेत्ससैन्य आगच्छेत्ससैन्यस्तमथाह्वयेत् ॥ ८
स चेन्निकृत्या युध्येत निकृत्या प्रतियोधयेत् ।
अथ चेद्धर्मतो युध्येद्धर्मणैव निवारयेत् ॥ ९
नाश्वेन रथिनं यायादुदियाद्रथिनं रथी ।
व्यसने न महर्तव्यं न भीताय जिताय च ॥ १०
नेपुलिंशो न कर्णी स्यादसतामेतदायुधम् ।
यथार्थमेव योद्धव्यं न क्रुद्धयेत् जिवांसतः ॥ ११
'नास्त्येकस्य गजो युद्धे गजश्चैकस्य विद्यते ।
न पदातिर्गजं युध्येन्न गजेन पदातिनम् ॥ १२
हस्तिना योधयेन्नागं कदाचिच्छिक्षितो ह्यः ।
दिव्यास्त्रवलसंपन्नः कामं युध्येत सर्वदा ।
नागे भूमौ समे चैव रथेनाश्वेन वा पुनः ॥ १३
रामरावणयोर्बुद्धे हरयो वै पदातयः ।
लक्ष्मणश्च महाभागस्तथा राजन्विभीषणः ॥ १४

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

पणवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरमिति राजधर्मकथनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
नाधर्मेण महीं जेतुं लिप्सेत जगतीपतिः ।

त्राणायाप्यसमर्थं तं मन्यमान क्षत्रियमराजं शास्त्र-
पतेर्हीनोऽपि चात्र युष्मति ॥ ५ ॥ लिप्तो विपदिग्धः । कर्णो

रावणस्यान्तकाले च रथेनैन्द्रेण राघवः ।
निजघान दुराचारं रावणं पापकारिणम् ॥ १५
दिव्यास्त्रवलसंपन्ने सर्वमेतद्विधीयते ।
देवासुरेषु सर्वेषु दृष्टमेतत्पुरातनैः ॥ १६
[साधूनां तु यदा भेदात्साधुश्चेद्भवसनी भवेत्]
निष्प्राणो नाभिहन्तव्यो नानपत्यः कथंचन ।
मप्रशस्त्रो विपन्नश्च कृच्चज्यो हतवाहनः ॥ १७
चिकित्स्यः स्यात्सविपये प्राप्यो वा स्वगृहे भवेत् ।
निर्गणश्च स मोक्तव्य एष धर्मः सनातनः ॥ १८
तस्माद्धर्मेण योद्धव्यमिति स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
सत्सु नित्यः सतां धर्मस्तमास्थाय न नाशयेत् ॥ १९
यो वै जयत्यधर्मेण क्षत्रियो धर्मसंगरः ।
आत्मानमात्मना हन्ति पापो निकृतिजीवनः ॥ २०
कर्म चैतदसाधूनां साधून्त्योऽसाधुना जयेत् ।
धर्मेण निधनं श्रेयो न जयः पापकर्मणा ॥ २१
नाधर्मश्चरितो राजन्सद्यः फलति गौरिव ।
मूलानि च प्रशाखाश्च दहन्समाधिगच्छति ॥ २२
पापेन कर्मणा विचं लब्ध्वा पापः प्रहृष्यति ।
स वर्धमानस्तेनैव पापः पापे प्रसजति ॥ २३
न धर्मोऽस्तीति मनवानः शुचीनवहसन्निव ।
अश्रद्धधानश्च भवेद्दिनाशमुपगच्छति ।
स बद्धो वारुणैः पाशैरमर्त्यैरवमन्यते ॥ २४
महादृतिरिवाध्मातः स्वकृतैर्नैव वर्धते ।
ततः समूलो ह्रियते नदीकूलादिव द्रुमः ॥ २५
अथैनमभिनिन्दन्ति भिन्नं कुम्भमिवाशमनि ।
तस्माद्धर्मेण विजयं कौशं लिप्सेत भूमिपः ॥ २६

अधर्मविजयं लब्ध्वा को नु मन्येत भूमिपः ॥ १
अधर्मयुक्तो विजयो ह्यधुवोऽस्वर्ग्य एव च ।

ऋतुः प्रतीपकण्टकः ॥ ११ ॥ महादृतिर्महाधर्मोऽनाः । आ
ध्मातो वायुना पूरितः ॥ २५ ॥ पञ्चनव तितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

पातयत्येव राजानं महीं च भरतर्षभ ॥ २
 विशीर्णकवचं चैव तत्रास्मीति च वादिनम् ।
 कृताञ्जलिं न्यस्तशयं गृहीत्वा न विहिंसयेत् ॥३
 घलेन विजितो यत्र न तं युष्येत भूमिपः ।
 संवन्मरं विप्रणयेचन्माज्ञातः पुनर्भवेत् ॥ ४
 नावीनमेवत्सरात्कन्या प्रष्टव्या विक्रमाहता ।
 एवमेव धनं सर्वं यद्यान्यत्सहसा हतम् ॥ ५
 न तु यध्ये धनं तिष्ठेत्पिषेयुर्ग्रीक्षणाः पयः ।
 युञ्जीरन्पुनरुद्धः धन्त्वयं वा पुनर्भवेत् ॥ ६
 रामा राजैव योद्धव्यस्तथा धर्मो विधीयते ।
 नान्यो राजानमन्यसेदराजन्यः कर्षचन ॥ ७
 अनीकयोः संहतयोर्दीयाद्वाद्यणोऽन्तरा ।
 शान्तिमिच्छन्नुभयतो न योद्धव्यं तदा भवेत् ॥८
 मर्यादां शान्तीं भिन्नाद्वाद्यणं योऽभिलहयेत् ।
 अथ चेलह्वयेदेव मर्यादां धात्रियमुद्यः ।
 अग्रहोपपन्नदूर्ध्वं सादनादेयश्च संमदि ॥ ९
 यस्तु धर्मविलोपेन मर्यादाभेदनेन च ।
 तां हृत्तिं नातुयतेन विजिगीषुमेहीपतिः ॥ १०
 धर्मलज्जादि विजयाद्दामः कोऽन्यधिको भवेत् ॥
 महता न्याय्यभूतानि क्षिप्तमेव प्रमादयेत् ।
 गान्धेन भोगदानेन न रामां परमां नयः ॥१२
 सुख्यमाना धर्मोपेन श्रगष्टादमितापिताः ।
 मदिधान्यवृषापीगन्धर्वमर्नापप्रतीक्षिणः ॥ १३

अभिधोपग्रहं चासु ते कुपुः क्षिप्रमापदि ।
 संतुष्टाः सर्वतो राजन्राजप्यमनकाक्षिणः ॥ १४
 नाभिधो विनिकर्तव्यो नाभिच्छेपः कर्षचन ।
 जीवितं क्षप्यतिच्छिन्नः मन्त्रजदेकदा नरः ॥ १५
 अन्पेनापि च संयुक्तस्तुप्यते नापगाधितः ।
 शुद्धं जीवितमेवापि तादृशो बहुमन्यते ॥ १६
 यस्य स्त्रीतो जनपदः संपन्नः त्रियराजकः ।
 संतुष्टमृत्वमचिचो दृष्टमूलः स पाथिवः ॥ १७
 श्रुत्विवपुरोहिताचार्या ये चान्ये श्रुतमगमाः ।
 पूजार्हाः पूजिता यस्य स पथ लोकीवदन्त्ये ॥१८
 एतेनैव च वृत्तेन महीं प्राप गुरोचमः ।
 अन्येऽपि चैव विजयं विजिगीषन्ति पाथिवाः ॥१९
 भूमिवर्जं धनं राजा जित्वा राजन्महाह्वये ।
 अपि चाश्रमधीः श्रमदाज्ञहार प्रतर्दनः ॥ २०
 अभिहोत्राभिदोषं च हविर्मांजनमेव च ।
 आजहार दिवोदामन्तो विप्रकृतोऽभवत् ॥ २१
 मराजकानि ग्राष्टानि नामागो दधिर्णां दृष्टी ।
 अन्यत्र श्रोत्रियमन्त्राश्च तापगाधीश्च भारत ॥ २२
 उगायचानि विद्यानि धर्मज्ञानां मुषिष्टि ।
 आमन्त्राणां पुत्राणानां मरुगन्धर्वगणानि ॥ २३
 मरुविद्यागिरेकेन जपमिच्छन्मेहीपतिः ।
 न मायया न दम्भेन य इच्छेद्भविमान्मनः ॥२४

॥ इति श्रीमद्भारतस्य शान्तिपर्वस्य अष्टमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

भक्तनपतिजमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

भक्तनपतिजमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

पुषिष्टि उवाच ।
 धर्मधर्मादि पार्यादाश्च धर्मोऽभि नराधिप ।
 विप्रोऽप्युवाच ॥ इति शान्तिपर्वस्य अष्टमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

भक्ताने च मुदे च राजा इति मराजकम् ॥ १
 अथ वा कर्मणा केन मोक्षोऽप्यसि साधितः ।
 इति शान्तिपर्वस्य अष्टमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

विद्वज्जिज्ञासमानाय प्रवृद्धि भरतर्षभ ॥ २	प्रतिरूपं जनाः कुर्युर्न च तद्वर्तते तथा ॥ १
भीष्म उवाच ।	यदि ते कृतमाज्ञाय नमस्कुर्युः सदैव तम् ।
नियग्रहेण च पापानां साधूनां संग्रहेण च ।	युक्तं न्याय्यं च कुर्युस्ते न च तद्वर्तते तथा ॥ १
यज्ञैर्दानैश्च राजानो भवन्ति शुचयोऽमलाः ॥ ३	पुरुषाणां समानानां दृश्यते महदन्तरम् ।
उपरुन्धन्ति राजानो भूतानि विजयार्थिनः ।	संग्रामेऽनीकवेलायामुत्कृष्टेषु पतत्सु च ॥ १
त एव विजयं प्राप्य वर्धयन्ति पुनः प्रजाः ॥ ४	पतत्यभिमुखं शूरः परान्भीरुः पलायते ।
अपविध्यन्ति पापानि दानयज्ञतपोवलेः ।	आस्थाय स्वर्ग्यमध्वानं सहायान्निपमे त्यजन् ॥ १
अनुग्रहेण भूतानां पुण्यमपां विवर्धते ॥ ५	मा स तांस्तादृशांस्तात जनित्वाऽधर्मपुरुषान् ॥ १
यथैव क्षेत्रनिर्याता निर्यातं क्षेत्रमेव च ।	ये सहायान्णो हित्वा स्वस्तिमन्तो गृहान्पुः ।
हिनस्ति धान्यकक्षं च न च धान्यं विनश्यति ॥ ६	अस्वस्ति तेभ्यः कुर्यन्ति देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ १
एवं शस्त्राणि मुञ्चन्तो भ्रन्ति वध्याननेकधा ।	त्यागेन यः सहायानां स्वान्प्राणांश्चातुमिच्छति ।
तस्यैषा निष्कृतिर्दृष्टा भूतानां भावनं पुनः ॥ ७	तं हन्युः काष्ठलोहैर्वा दहेयुर्वा कटाग्रिना ।
यो भूतानि सदाऽनर्थद्वधात्केशाश्च रक्षति । *	पशुवन्मारयेयुर्वा क्षत्रिया ये स्युरीदृशाः ॥ २
दस्युभ्यः प्राणदानात्स धनदः सुखदो विराट् ॥ ८	अधर्मः क्षत्रियस्यैव यच्छय्यामरणं भवेत् ।
स सर्वयज्ञैरीजानो राजाऽथाभयदक्षिणैः ।	विसृज्यश्चेप्सापितानि कृपणं परिदेवयन् ॥ २३
अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतीन्द्रसलोकताम् ॥ ९	अविक्षतेन देहेन प्रलयं योऽधिगच्छति ।
ब्राह्मणार्थं समुत्पन्ने योऽभिनिष्पत्य युध्यति ।	क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः ॥ २०
आत्मानं यूपमुत्सृज्य स यज्ञोऽनन्तदक्षिणः ॥ १०	न गृहे मरणं तात क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
अभीतो विकिरञ्चवृन्प्रतिगृह्य शरांस्तथा ।	शौण्डीराणामशौण्डीर्यमधर्मं कृपणं च तत् ॥ २
न तस्मान्निदृशां श्रेयो भुवि पश्यन्ति किञ्चन ॥ ११	इदं कृच्छ्रमहो दुःखं पापीय इति निष्टनन् ।
तस्य शस्त्राणि यावन्ति त्वचं भिन्दन्ति संयुगे ।	प्रतिध्वस्तमुखः पूतिरमात्मानमुशोचयन् ॥ २
तोर्वर्तः सोऽश्रुते लोकान्सर्वकामदुहोऽक्षयान् १२	अरोगाणां स्पृहयते मुहुर्मृत्युमपीच्छति ।
यदस्य रुधिरं गात्रादाहवे संग्रवर्तते ।	वीरो दप्तो मनस्वी च नेदृशं मृत्युमर्हति ॥ २१
सह तेनैव स्रावेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १३	रणेषु कद्रवं कृत्वा सहद्विः प्रुर्त्तः पूजितः ।
यानि दुःखानि सहते प्राणानामतिपातने ।	
न तपोऽस्ति ततो भय इति धर्मिके विदुः ॥ १४	

सर्वोपायं ग्णमुग्रमानिष्टंस्त्वक्तजीवितः ।
प्रामोतीन्द्रस्य मालोत्स्यं शूरः शृष्टमदर्शयन् ॥ ३१

यत्रयत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवारितः ।
अक्षयांद्धमते लोकान्यदि देयं न मेतेते ॥ ३२

॥ इति श्रीमद्भागवतस्य शान्तिपर्वणि यज्ञधर्मपर्वणि समनयनितमोऽध्याय ॥ ९७ ॥

अष्टनयनितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

भीष्मोऽयं युधिष्ठिरमपि सुदेवस्य सुदेवं देवगणेऽप्राप्तिप्रतिपादकेन्द्राम्परीयमवादानुवाद् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
के लोका युध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनाम् ।
भवन्ति निघनं प्राप्य तन्मे श्रद्धिं पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहृन्तीममिनिहासं पुरातनम् ।
अम्यगीपस्य संसादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ २
अम्यगीयो हि नामागः स्यर्गं गन्वा सुदुर्लभम् ।
ददर्श सुग्लोरुस्यं शक्रेण सचिरेः मठ ॥ ३
गर्भेनेत्रोमयं दिव्यं विमानरगमास्थितम् ।
उपयुपगमिन्वन्तं स्थानं मेनापतिं शुभम् ॥ ४
स हृष्टोपसि गम्यन्तं मेनापतिमुदारधीः ।
'शुभमानमनुग्रामं सुदेवं नाम नामतः ।'
क्रीदं च्छ्वा सुदेवस्य विनिहतः माह पाण्डवम् ॥ ५
अम्यगीप उवाच ।

शासकानां मर्हा हृन्त्यामनुग्राम्य पथाविधि ।
पातुराण्यं यथाशास्यं प्रवृत्तो धर्मसाम्यया ॥ ६
प्रक्षयंतेन पौण्ड्र सुवर्षाण्येन मेवया ।
वेदानधीत्य धर्मोऽस राजशास्यं च केवदम् ॥ ७
अतिर्धानस्रवानेन विपुंश्च स्वधना गथा ।
द्वारान्प्रोत्पादयतीधामिदंशन्त्येतेऽनुग्रहः ॥ ८
धत्रधमे विरोधो भूता पथाशास्यं यथाविधि ।
उदाधमानः पूतनां त्रयामि युधि पाण्डव ॥ ९
देवगण सुदेवोऽयं स्वमे मेनापतिः पुग ।
अर्थापोषः सदाशक्तस्तो गोऽयं कन्मार्त्तसि मादा ।
विश्वानं मर्दसदाशक्तान्तिरो मोऽने शिर्षि ॥ १०
अमेन कृत्विद्वेषेऽनेनं नाति विःकापनः ।

तपिता विधिसन्धक मोऽयं कन्मादनीत्य माम् ११
मेधर्ममीदृशं प्रातः गर्भदेवः सुदुर्लभम् ।
इन्द्र उवाच ।
'यदेनेन हृतं कर्म प्रन्वक्षं ते मर्हापते ।
पुग पालयतः गम्यस्त्वृथिर्था धर्मनो नृप ॥ १२
शत्रोर्ने निजिताः सर्वे ये तत्राहितकारिणः ।
संयमो नियमर्धय सुवमथ महापलः ॥ १३
गधमा दुर्जया लोके प्रयन्ते युद्धदुर्मदाः ।
पुत्रान्ते शतशूद्रस्य गधमस्य मर्हापतेः ॥ १४
तथा तन्मिन्शुमे शान्ते तर यतं विनन्वतः ।
अभमेधं महापायं देवानां हितवाम्यया ॥ १५
तस्य ते गन्तु विमार्थमागता गधनागस्यः ।
चोटीजतपरीसार्गं गधगानां महापयम् ।
परिश्रुय तवः सर्गाः प्रजा चर्द्धाहानान् ॥ १६
सिद्धास प्रजाः सर्गाः सर्वे च तत्र मेनिजाः ।
निगहाम्नु यथार्थान्मुदेवः गन्वनापतः ॥ १७
गत्रामान्यरयः भूता निगमः सर्वेऽनेम् ।
भुत्रा मेनां यपो भूयः सोपथं वगुपाधिनः ॥ १८
मर्भेनेनसमापूनः सुदेवः प्रेगिगान्तया ।
गधमानां यथाशास्यं दूरीतानां नगधिप ॥ १९
नातिरा गधधीं मेनां पूनगापननं गत्र ।
चर्द्धामोषमहृत्सा च न शासकानमिष्यो ॥ २०
सुदेवश्राव्यः भुत्रा चन्वाननरगेश्वर ।
संवापथ म मे देवं स्य चर्द्धाहृत्साः प्रजाः ॥ २१
जयति स महापायं गधमानां महापयम् ।
इन्द्रा युधिष्ठिरसामस्य सुदेवो वारिर्नरिः ॥ २२
नेप प्रजा सन्वेदुवति मेर्द्धा मुगार्गः ।

नाम्वरीपः कलामेकामेपां क्षपयितुं क्षमः ।
 दिव्यास्त्रबलभूयिष्ठः किमहं पुनरीदृशः ॥ २३
 ततः सेनां पुनः सर्वां प्रेषयामास पार्थिव ।
 यत्र त्वं सचिवैः सर्वैर्मन्त्रिभिः सोपधैरुप ॥ २४
 ततो रुद्रं महादेवं प्रपन्नो जगतः पतिम् ।
 श्मशाननिलयं देवं तुष्टाव हृषभध्वजम् ॥ २५
 स्तुत्वा शस्त्रं समादाय स्वशिरश्छेतुमुद्यतः ॥ २६
 कारुण्यादेवदेवेन गृहीतस्तस्य दक्षिणः ।
 स पाणिः सह शस्त्रेण दृष्ट्वा चेदमुवाच ह ॥ २७
 किमिदं साहसं पुत्रं कर्तुकामो वदस्व मे ।
 स उवाच महादेवं शिरसा त्ववनीं गतः ॥ २८
 भगवन्वाहिनीमेनां राक्षसानां सुरेश्वर ।
 अशक्तोऽहं रणे जेतुं तस्मान्प्रक्ष्यामि जीवितम् ।
 गतिर्भव महादेव ममार्तस्य जगत्पते ॥ २९
 नागन्तव्यमजित्वा च मामाहं जगतीपतिः ।
 अम्बरीपो महादेव क्षारितः सचिवैः सह ॥ ३०
 तमुवाच महादेवः सुदेवं पतितं क्षितौ ।
 अधोमुखं महात्मानं सत्वानां हितकाम्यया ॥ ३१
 धनुर्वेदं समाहूय सगणं सहविग्रहम् ।
 रथनागाश्चकलिलं दिव्यास्त्रसमलंकृतम् ॥ ३२
 रथं च सुमहामागं येन तन्निपुरं हतम् ।
 धनुः पिनाकं खड्गं च रौद्रमस्त्रं च शंकरः ।
 निजघानानुरान्सर्वान्येन देवस्त्रियम्बकः ॥ ३३
 उवाच च महादेवः सुदेवं वाहिनीपतिम् ।
 रथादस्मात्सुदेव त्वं दुर्जयः स सुरासुरैः ॥ ३४
 मायया मोहितो भूमौ न पदं कर्तुमर्हसि ।
 रथस्यस्त्रिदशान्सर्वाञ्जैष्यसि त्वं सदानवान् ॥ ३५
 राक्षसाश्च पिशाचाश्च न शक्ता द्रष्टुमीदृशम् ।
 रथं सूर्यसहस्राभं किमु योद्धुं त्वया सह ॥ ३६
 स जित्वा राक्षसान्सर्वान्कृत्वा बन्दीविमोक्षणम् ।
 घातयित्वा च तान्सर्वान्वाहुयुद्धे त्वयं हतः ।
 वियमं प्राप्य भूपाल वियमश्च निपातितः ॥ ३७
 यधान्योऽक्षत्रियोऽपि युष्यते नरस्तस्याप्यय च यज्ञोऽस्ति
 ॥ ३८ ॥ पीताः क्षारपातीयेन संभाविताः ॥ ४३ ॥ स्फुः
 यागीशेपरणविशेषः ॥ ४५ ॥ शैक्यायसमयैः सर्वलोहमयैः ।

तस्य विक्रमतत्तात सुदेवस्य वभूव ह ।
 संग्रामयज्ञः सुमहान्यश्चान्यो युष्यते नरः ॥ ३८
 सन्नद्धो दीक्षितः सर्वो योधः प्राप्य चमूमुखम् ।
 युद्धयज्ञाधिकारस्थो भवतीति विनिश्चयः ॥ ३९
 अम्बरीप उवाच ।
 कानि यज्ञे हवींष्यसिन्किमाज्यं का च दक्षिणा ।
 ऋत्विजश्चात्र के मोक्तास्तन्मे ब्रूहि शतक्रतो ॥ ४०
 इन्द्र उवाच ।
 ऋत्विजः कुञ्जरास्तत्र वाजिनोऽध्वर्यवस्तथा ।
 हवींषि परमांसानि रुधिरं त्वाज्यमुच्यते ॥ ४१
 शृगालगृध्रकाकोलाः सदस्यास्तत्र पत्रिणः ।
 आज्यशेषं पिबन्त्येते हविः प्राश्रन्ति चाध्वरे ॥ ४२
 प्रासतोमंसघाताः खड्गशक्तिपरश्चथाः ।
 ज्वलन्तो निशिताः पीताः सुचस्तस्याथ सत्रिणः
 चापवेगायतस्तीक्ष्णः परकायावभेदनः ।
 ऋजुः सुनिशितः पीतः सायकश्च लुबो महान् ४४
 द्वीपिचर्मवनिद्वश्च नागदन्तकृतत्सरुः ।
 हस्तिहस्तहरः खड्गः स्फुर्यो भवेत्तस्य संयुगे ॥ ४५
 ज्वलितैर्निशितैः प्रासशक्त्युष्टिसपरश्चथैः ।
 शैक्यायसमयैस्तीक्ष्णैरभिघातो भवेद्रसु ॥ ४
 [सङ्घवासमयविस्तीर्णमभिजातोद्भवं बहु ।]
 आवेधाद्यच्च रुधिरं संग्रामे स्रवते भुवि ।
 साऽस्य पूर्णाहुतिर्होत्रैः समृद्धा सर्वकामयुक् ॥ ४१
 छिन्धि भिन्धीति यः शब्दः श्रूयते वाहिनीमुखे
 सामानि सामगास्तस्य गायन्ति यमंसादने ॥ ४८
 हविर्धानं तु तस्याहुः परेणं वाहिनीमुखम् ॥ ४९
 कुञ्जराणां हयानां च वर्मिणां च समुचयः ।
 अग्निः श्येनचितो नाम यज्ञे तस्य विधीयते ॥ ५०
 उत्तिष्ठते कवन्धोऽत्र सहस्रे पतिते तु यः ।
 स यूपस्तस्य शूरस्य खादिरोऽष्टाश्रिरुच्यते ॥ ५१
 इडोपहृताः क्रोशन्ति कुञ्जरास्त्वङ्गुशरिताः ।
 ज्याघुष्टतलतालेन वपट्कारेण पार्थिव ॥ ५२
 वसु यत्किञ्चिच्चित्रं ब्रह्मम् ॥ ४६ ॥ हविर्धानं हविषः रणान-
 गस्थलम् ॥ ४९ ॥

उद्गाता तत्र संग्रामे त्रिमामा दुन्दुभिर्नृप ।
 ब्रह्मस्य त्रियमाणे तु स्वस्त्वा मुद्दे त्रियां तनुम् ।
 आत्मानं युषमुच्छ्रित्य स यज्ञोऽनन्तदक्षिणः ॥५३
 मर्तुरर्थे च यः शूरो निष्क्रामेद्वाहिनीमुखात् ।
 न भवाद्रिनिवर्तत तस्य लोका यथा मम ॥ ५४
 शीपिचमोहृतैः सङ्घैर्वीरुभिः परिषोषमैः ।
 यस्य वेदिरूपस्तीर्णा तस्य लोका यथा मम ॥ ५५
 यन्तु नापेक्षते कंचिन्सहायं विपमे म्यितः ।
 विगाद्य वाहिनीमध्यं तस्य लोका यथा मम ॥ ५६
 यस्य शोणितगंधट्टा भेरीमण्डककञ्जपा ।
 वीगाम्यिशक्रेण दुर्गा मांसशोणितरुदमा ॥ ५७
 अमिचमोहृषा घोरा केशशवलश्राद्धला ।
 अभनागर्ग्यधैव संछिन्नैः कृतसंक्रमा ॥ ५८
 पताकाध्वजवानीना हतवाहनवाग्णा ।
 शोणितोदकसंपूर्णा दुस्तरा पार्श्वनिर्गः ॥ ५९
 हतनागमदानक्रा परलोखहाऽश्विना ।
 क्राष्टिगद्गमहामीना शूभ्रकञ्जवल्लरा ॥ ६०
 पुष्पादानुचरिणा भीष्मणां कम्भन्दावहा ।
 नदी योधय्य संग्रामे तदन्त्यानशुभं नृप ॥ ६१
 वेदियेभ्य न्यमित्राणां निगोमिव्यवकीर्षिते ।
 अभ्रम्कन्धर्गजगन्धेभ्यस्य लोका यथा मम ॥ ६२
 परी शालाहृता यग्न पर्यां वाहिनीमुगम् ।
 हरिर्षानं म्यादिन्त्यान्तादग्नाहूर्मनीदिणः ॥ ६३
 गदस्या दक्षिणा योषा आग्नीध्रयोषां दिशम् ।
 शत्रुमेवा कल्पयन् गयेन्दोकानदृगः ॥ ६४
 यग्न मूषपयो द्यूहं भान्यातागमप्रलः ।

गास्य वेदिसदा यज्ञेनित्वं व्युहासयोऽप्रयः ॥ ६५
 यस्तु योधः परापृचः मंत्रतो हन्त्यते परैः ।
 अमतिष्ठः स नरकं याति नास्त्वत्र संशयः ॥ ६६
 यस्य शोणितवेगेन वेदिः स्थालं परिप्लुता ।
 केशमांसाद्यिमं पूर्णा म गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ६७
 यस्तु सेनापतिं हन्त्या तद्यानमधिरोहति ।
 स विष्णुविक्रमकामी बृहस्पतिममः भसुः ॥ ६८
 नायकं तत्कुमारं वा यो वा साचत्र पूजितः ।
 जीवग्रहं प्रयुहति तस्य लोका यथा मम ॥ ६९
 आहवे तु हतं शूरं न शोनेत कथंचन ।
 अशोन्वो हि हतः शूरः मृगलोकं महीयते ॥ ७०
 न द्रष्टं नोदकं तस्य न ग्नानं नाप्यशौचकम् ।
 हतस्य कर्तुमिच्छन्ति तस्य लोकाश्चमृष्य मे ॥ ७१
 यगन्परः गहम्याणि शू्रमायोपने हतम् ।
 न्यग्मापानि धायन्ति मम मनी भवेदिति ॥ ७२
 एतत्तपथ पुष्यं च धमेधैर मनाननः ।
 चत्वारधाश्रमानस्य यो मुद्दे न पलायते ॥ ७३
 शृद्धवालां न हन्त्यान् न च गी नैर शृष्टनः ।
 तृणपूर्णमुग्धैव तरानीनि च यो वेदेत् ॥ ७४
 अहं शूरं पत्वं पाकैः महाकायं शिरोपनम् ।
 दूरायां च नमुधिं शतमायं च शम्बरम् ॥ ७५
 रिप्रनिर्गि च देतेपं हनोः दूपाथ मयेयः ।
 नहादं च निहन्त्याजी वनो देवाधिगोऽभवम् ॥ ७६
 हन्तेगच्छप्रयथनं निगम्य मतिपूय्य च ।
 योषानामागमनः सिद्धिमन्वरीयोऽनितप्रदान ७७

॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

सकान्तदागतमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

अथैतं सुविदितं च तद्वदन्तं तद्वदन्तं तद्वदन्तं तद्वदन्तं तद्वदन्तं तद्वदन्तं तद्वदन्तं तद्वदन्तं

भीष्म उवाच ।
 अजापुत्राहर्षात्मविक्रितायं दुराजस्य ।

१०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥

द्वारद्वेनो वेदितय संशयं सच यत्तुः ॥ १
 यज्ञोर्वर्षी संशयं जस्यो निर्विधाधिरः ।

१०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥

नाम्बरीपः कलामेकामेपां क्षपयितुं क्षमः ।
 दिव्यास्त्रवलभूयिष्ठः किमहं पुनरीदृशः ॥ २३
 ततः सेनां पुनः सर्वां प्रेषयामास पार्थिव ।
 यत्र त्वं सचिवैः सर्वैर्मन्त्रिभिः सोपधैर्नृप ॥ २४
 ततो रुद्रं महादेवं प्रपन्नो जगतः पतिम् ।
 स्मशाननिलयं देवं तुष्टाव टपभध्वजम् ॥ २५
 स्तुत्वा शस्त्रं समादाय स्वशिरश्छेतुमुद्यतः ॥ २६
 कारुण्याद्देवदेवेन गृहीतस्तस्य दक्षिणः ।
 स पाणिः सह शस्त्रेण दृष्ट्वा चेदमुवाच ह ॥ २७
 किमिदं साहसं पुत्र कर्तुकामो वदस्व मे ।
 स उवाच महादेवं शिरसा त्ववनीं गतः ॥ २८
 भगवन्वाहिनीमेनां राक्षसानां सुरेश्वर ।
 अशक्तोऽहं रणे जेतुं तस्मात्क्षयामि जीवितम् ।
 गतिर्भव महादेव ममार्तस्व जगत्पते ॥ २९
 नागन्तव्यमजित्वा च मामाहं जगतीपतिः ।
 अम्बरीपो महादेव क्षारितः सचिवैः सह ॥ ३०
 तमुवाच महादेवः सुदेवं पतितं क्षितौ ।
 अधोमुखं महात्मानं सत्वानां हितकाम्यया ॥ ३१
 धनुर्वेदं समाहूय सगणं सहविग्रहम् ।
 रथनागाश्वकलिलं दिव्यास्त्रसमलंकृतम् ॥ ३२
 रथं च सुमहाभागं येन तन्निपुरं हतम् ।
 धनुः पिनाकं खड्गं च रौद्रमस्त्रं च शंकरः ।
 निजधानामुरान्सर्वान्येन देवस्त्रियम्बकः ॥ ३३
 उवाच च महादेवः सुदेवं वाहिनीपतिम् ।
 रथादस्मात्सुदेव त्वं दुर्जयः स सुरासुरैः ॥ ३४
 मायया मोहितो भूमौ न पदं कर्तुमर्हसि ।
 रथस्यस्त्रिदशान्सर्वोऽङ्गेष्यसि त्वं सदानवान् ॥ ३५
 राक्षसाश्च पिशाचांश्च न शक्ता द्रष्टुमीदृशम् ।
 रथं मूर्धसहस्राभं किमु योद्धुं त्वया सह ॥ ३६
 स जित्वा राक्षसान्सर्वान्कृत्वा बन्दीविमोक्षणम् ।
 घातयित्वा च तान्सर्वान्वाहुयुद्धे त्वयं हतः ।
 वियमं प्राप्य भूपाल वियमश्च निपातितः ॥ ३७

यथान्योऽक्षनिधोऽपि गुप्यते नरस्त्रसाप्य च यज्ञोऽस्ति
 ॥ ३८ ॥ पीताः क्षारपानीयेन सभाविताः ॥ ३९ ॥ स्तभ्यः
 यागीयोवकरणशेषः ॥ ४० ॥ शैक्यावसमर्थः सर्वलोदमर्थः ।

तस्य विक्रमतस्तात सुदेवस्य वभूव ह ।
 संग्रामयज्ञः सुमहान्यश्चान्यो युध्यते नरः ॥ ३८
 सबद्धो दीक्षितः सर्वो योधः प्राप्य चमूमुखम् ।
 युद्धयज्ञाधिकारस्थो भवतीति विनिश्चयः ॥ ३९
 अम्बरीप उवाच ।
 कानि यज्ञे हवींष्यस्मिन्किमाज्यं का च दक्षिणा ।
 ऋत्विजश्चात्र के प्रोक्तास्तन्मे ब्रूहि शतक्रतो ॥ ४०
 इन्द्र उवाच ।
 ऋत्विजः कुञ्जरास्तत्र वाजिनोऽध्वर्यवस्तथा ।
 हवींषि परमांसानि रुधिरं त्वाज्यमुच्यते ॥ ४१
 शृगालगृध्रकाकोलाः सदस्यास्तत्र पत्रिणः ।
 आज्यशेषं पिवन्त्येते हविः प्राश्नन्ति चाध्वरे ॥ ४२
 प्रासतोमरसंघाताः खड्गशक्तिपरश्वथाः ।
 ज्वलन्तो निशिताः पीताः सुचस्तस्त्राथ सत्रिणः
 चापवेगायतस्तीक्ष्णः परकायावभेदनः ।
 ऋजुः सुनिशितः पीतः सायकश्च सुवो महान् ४४
 द्वीपिचर्मोवनद्धश्च नागदन्तकृतत्सरुः ।
 हस्तिहस्तहरः खड्गः स्फयो भवेत्तस्य संयुगे ॥ ४५
 ज्वलितैर्निशितैः प्रासशक्त्यृष्टिसपरश्वथैः ।
 शैवयायसमयैस्तीक्ष्णैरभिघातो भवेद्भुजु ॥ ४६
 [सङ्घवासमयविस्तीर्णमभिजातोद्भवं बहु ।]
 आविधाद्यच्च रुधिरं संग्रामे स्रवते भुवि ।
 साऽस्य पूर्णाहुतिर्होत्रैः समृद्धा सर्वकामधुक् ॥ ४७
 छिन्धि भिन्धीति यः शब्दः श्रूयते वाहिनीमुखे
 सामानि सामगास्तस्य गायन्ति यमसादनं ॥ ४८
 हविर्धानं तु तस्याहुः परेषां वाहिनीमुखम् ॥ ४९
 कुञ्जराणां हयानां च वर्मिणां च समुच्चयः ।
 अग्निः श्येनचितो नाम यज्ञे तस्य विधीयते ॥ ५०
 उच्छिष्टे कचन्धोऽत्र सहस्रे पतिते तु यः ।
 स यूपस्तस्य शूरस्य खादिरोऽष्टाश्रिरुच्यते ॥ ५१
 इडोपहृताः क्रोशन्ति कुञ्जरास्त्वहुशेरिताः ।
 ज्याघुष्टतलतालेन वपट्कारेण पार्थिव ॥ ५२

वसु यत्किञ्चिदग्निं ब्रूयम् ॥ ५६ ॥ हविर्धानं हविः स्थाप-
 नस्यलम् ॥ ५९ ॥

शतपीतानि शस्त्राणि मन्नाहाः पीतलोहकाः ।
 नानारञ्जनरक्ताः स्युः पताकाः केतवश्च ह ॥ ८
 ऋष्टयस्तोमराः सद्गा निशिताश्च परधयाः ।
 फलकान्यथ चर्माणि प्रतिफलान्यनेकदाः ॥ ९
 अभिनीतानि शस्त्राणि योधाश्च कृतनिश्रयाः ।
 चैत्रे वा मार्गशीर्षे वा मेनायोगः प्रशस्यते ॥ १०
 परुमस्या हि पृथिवी भवत्यम्युमती तदा ।
 नैवातिशीतो नात्युष्णः कालो भवति भारत ॥ ११
 तन्मात्तदा योजयेत् परेषां व्यमनेऽथवा ।
 एते हि योगाः मेनायाः प्रशस्ताः परवाधने ॥ १२
 जलवांस्त्रुणवान्मार्गः ममो गम्यः प्रशस्यते ।
 चारुः सुविदिताभ्यामः कुशलैर्वनगोचरः ॥ १३
 न धरण्यानि शस्यन्ते गन्तुं शृगणैरिव ।
 तन्मात्मेनासु तानेव योजयन्ति जवाधिनः ॥ १४
 [अप्रतः पुरुषानीकं शक्तं चापि कुलोद्भवम् ।]
 आसामन्तोषवान्मार्गः पर्याकाशः प्रशस्यते ॥ १५
 पंगुपामपमर्षाणां प्रतिपातस्तथा भवेत् ।
 आकाशं हि वनाभ्यामे मन्यन्ते गुणवचरम् ॥ १६
 वदुभिर्गुणजातैश्च य युद्धवृत्तला जनाः ।
 [उपन्यासो भवेत्तत्र वन्दानां नातिदूरतः ॥] १७
 उपन्यासोऽपमर्षाणां पदातीनां च गहनम् ।
 हतशत्रुवर्तीपातमापदर्शं परावणम् ॥ १८
 मर्षान्निष्ठानः कृत्वा युष्पेयुश्चला इव ।
 अनेन विधिना शत्रुजिगीषेतापि दर्जयान् ॥ १९
 पतो वाप्येवः सूर्यो वज्रः मोमम्लो जयः ।
 पूर्वैर्वै ज्ञाप्य ष्णां मन्त्रिषां सुभिष्टि ॥ २०
 भवद्दामानुदकाममर्षादामनोऽष्टकाम् ।
 अथभूमिं समंशन्ति ये युद्धवृत्तला जनाः ॥ २१
 गन्ता निम्दत्ताराणां स्थभूमिः सनुस्तो ।
 नीषद्गन्ता मत्तारुणा मोदका दक्षिणोपिनाम् ॥ २२
 वद्गुणो मत्तारुणा वेन्दुश्चक्रिमृत्ता ।

पदातीनां क्षमा भूमिः पर्वतोपवनानि च ॥ २३
 पदातिवहुला सेना दृढा भवति भारत ।
 रथाध्वजहुला सेना मुदिनेषु प्रशस्यते ॥ २४
 पदातिनागवहुला प्राष्ट्रकाले प्रशस्यते ।
 गुणानेतान्मर्मस्थाय देशकाला मयोजयेत् ॥ २५
 एवं मंचिन्त्य यो याति तिथिनक्षत्रपूजितः ।
 विजयं लभते नित्यं मेनां मम्यप्रयोजनम् ॥ २६
 प्रयुष्मांस्तृपिताश्रान्तान्मर्षाणांशामिषातयैत् ।
 मोधे प्रयाणे चलने पानभोजनकालयोः ।
 अतिक्षिप्तान्व्यतिक्षिप्तात्रिहितान्प्रतनुकृतान् ॥ २७
 अस्मिन्धान्कृतारम्भानुपन्यामान्प्रतापितान् ।
 बहिश्चरानुपन्यामान्कृतवैभानुमारुगिणः ॥ २८
 पारम्पर्योगते द्वारे ये केचिदनुवर्तिनः ।
 परिचर्यापरोद्धारो ये च केचन वन्निनः ॥ २९
 अनीकं ये विभिदन्ति भियं मन्थापयन्ति च ।
 गमानाशनपानान्मे कार्या द्विगुणवेतनाः ॥ ३०
 'जातिगोत्रं च विनाय कर्म चानुचमं शुभम् ।
 ममानदेहरक्षार्थं कार्या द्विगुणवेतनाः ।
 त्रिगुणं चतुर्गुणं चैव येनने तेषु कारयेत् ॥' ३१
 दशाधिपतयः कार्याः दशाधिपतवन्तथा ।
 गतः महर्षाधिपतिं कृषीच्छ्रमगन्त्रितम् ॥ ३२
 यथा मन्व्यान्मन्त्रिणां चकन्त्याः मंग्रामांते ।
 यथा जपार्थं मंग्रामे न जपाम परम्परम् ॥ ३३
 इहैव मे निवर्तन्त्यां ये च केचन भाग्यः ।
 न पानेवसुः प्रदरं कृषीणांस्तुष्टे गति ॥ ३४
 [न मन्त्रिणां वदं कर्षं वा कृषीदत्ताः ॥]
 आत्मानं च शरदं च पादपन्दन्ति मंग्रामे ॥ ३५
 अर्षेतातो वषोर्जातिग्वजय वतावने ।
 अमनोमाश्रुता वापः दूषयन् वतावतः ॥ ३६
 मन्त्रिणमोहदन्तम् न्यममवांशुषम् च ।
 'दिरा वतावतामव मत्तारुणांशुषम्' ।

योधानुद्धर्षयामास तन्निवोध युधिष्ठिर ॥ २
जनको मैथिलो राजा महात्मा सर्वतत्त्ववित् ।
योधानां दर्शयामास स्वर्गं नरकमेव च ॥ ३
अभीरूणामिमे लोका भास्वन्तो हन्त पश्यत ।
पूर्णां गन्धर्वकन्याभिः सर्वकामदुहोऽक्षयाः ॥ ४
इमे पलायमानानां नरकाः प्रत्युपस्थिताः ।
अकीर्तिः शाश्वती चैव यतितव्यमनन्तरम् ॥ ५
तान्दृष्ट्वाऽरीन्विजयत भूत्वा संत्यागपुद्गयः ।
नरकस्याप्रतिष्ठस्य मा भूत वशवर्तिनः ॥ ६
त्यागमूलं हि शूराणां स्वर्गद्वारमनुत्तमम् ।
इत्युक्तास्ते नृपतिना योधाः परपुरंजय ॥ ७
अजयन्त रणे शत्रून्हर्षयन्तो नरेश्वरम् ।
तस्मात्प्रकृतात्मना नित्यं स्थातव्यं रणमूर्धनि ॥ ८
गजानां रथिनो मध्ये रथानामनुसादिनः ।
सादिनामन्तरे स्थाप्यं पादात्तमपि दंशितम् ॥ ९
य एवं व्यूहते राजा स नित्यं जयते रिपून् ।
तस्मादेतद्विधातव्यं नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ १०
स्वर्गे सुकृतमिच्छन्तः सुयुद्धेनातिमन्धवः ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति शुद्धकरणप्रकारादिकथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
यथा जयार्थिनः सेनां नयन्ति भरतर्षभ ।
ईषद्वर्मं प्रपीड्यापि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
सन्त्येव हि स्थिता धर्म उपपत्त्या तथा परे ।
साध्वाचारतया केचिन्नैवौपयिकादापि ॥ २
उपायधर्मान्बन्ध्यानि संसिद्धानर्थसिद्धये ।
निर्मर्षादा दस्यवस्तु भवन्ति परिपन्थिनः ॥ ३

दर्शयामास योगबलेन ॥ ३ ॥ पतितव्यमनन्तरमिति ड. व
पाठः ॥ ५ ॥ गजानां मध्ये रथिनः स्थाप्याः ॥ ९ ॥ माल-
सुगारयेऽप्रातिद्रवयेत् परावृत्तिभवात् ॥ १२ ॥ तदेवाह पुनरिति
१३ ॥ एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

क्षोभयेयुरनीकानि सागरं मकरा यथा ॥ ११
हर्षयेयुर्विपण्णांश्च व्यवस्थाप्य परस्परम् ।
तेषां च भूमिं रक्षेयुर्भक्षान्नात्यनुसारयेत् ॥ १२
पुनरावर्तमानानां निराशानां च जीधिते ।
वेगः सुदुःसहो राजंस्तस्मान्नात्यनुसारयेत् ॥ १३
न हि प्रहर्तुमिच्छन्ति शूराः प्रद्रवतो भयात् ।
तस्मात्पलायमानानां कुर्यान्नात्यनुसारणम् ॥ १४
चरणामचरा ह्यन्नमदंप्रा दंष्ट्रिणामपि ।
अपाणयः पाणिमतामन्नं शूरस्य कातराः ॥ १५
समानपृष्ठोदरपाणिपादाः
पश्चाच्छरं भीरवोऽनुव्रजन्ति ।
अतो भयार्ताः प्रणिपत्य भूयः
कृत्वाञ्जलीनुपतिष्ठन्ति शूरान् ॥ १६
शूरबाहुषु लोकोऽयं लम्बते पुत्रवत्सदा ।
तस्मात्सर्वेषु लोकेषु शूरः संमानमर्हति ॥ १७
न हि शौर्यात्परं किञ्चिन्निषु लोकेषु विद्यते ।
शूरः सर्वं पालयति सर्वं शूरे प्रतिष्ठितम् ॥ १८

तेषां प्रतिविद्यातार्थं प्रवक्ष्याम्यथ नैगमम् ।
कार्याणां संप्रसिद्धयर्थं तानुपायान्निबोध मे ॥ ४
उभे प्रज्ञे वेदितव्ये ऋज्वी वक्रा च भारत ।
जानन्वक्रां न सेवेत प्रतिवाधेत चागताम् ॥ ५
अमित्रा एव राजानं भेदेनोपचरन्त्युत ।
तां राजा निकृतिं जानन्वयाऽमित्रान्प्रवाधते ॥ ६
गजानां पार्थ वर्माणि गोवृषाजगराणि च ।
शल्यकण्टकलोहानि तनुत्राणि मतानि च ॥ ७

नैगम वेदोक्तनुपायम् ॥ ४ ॥ वक्रां वक्रयण नाशयेत्
॥ ५ ॥ अमित्रानिव ता निकृतिं प्रवाधते पाधेत ॥ ६ ॥
गजानां वर्माणि बाणघातत्राणानि । गवादीनां शल्या-
दीनि ॥ ७ ॥

श्रातपीतानि शस्त्राणि मन्नाहाः पीतलोहकाः ।
 नानारजनरक्ताः स्युः पताकाः केतवश्च ह ॥ ८
 श्रष्टयस्तोमराः सूङ्गा निशिताथ परश्वथाः ।
 फलकान्वय चर्माणि प्रतिक्ल्पान्वयनेकद्वयः ॥ ९
 अभिनीतानि शस्त्राणि योधाथ कृतनिश्वयाः ।
 चैत्रं वा मार्गशीर्षं वा सेनायोगः प्रशस्यते ॥ १०
 परुमसा हि पृथिवी भरत्वम्बुमती तदा ।
 नैरातिशीतो नात्युष्णः कालो भवति भारत ॥ ११
 उन्मात्तदा योजयेत् परेषां व्यमनेऽथवा ।
 एते हि योगाः सेनायाः प्रशस्ताः परवाधने ॥ १२
 जलसांस्तुणवान्मार्गः समो गम्यः प्रशस्यते ।
 पारः सुनिदिताभ्यामः शुशर्लेर्नगोरैः ॥ १३
 न दग्ण्यानि शस्यन्ते गन्तुं मृगगणैरिव ।
 गन्मात्मेनागु तानेव योजयन्ति जयार्थिनः ॥ १४
 [अप्रतः पुर्यानीकं शक्तं चापि शुलोद्भयम् ।]
 आरामान्नायवान्मार्गः पर्याकाशः प्रशस्यते ॥ १५
 परंपामपमर्षाणां प्रतिघातमथा भवेत् ।
 आराधुं हि वनाभ्यामे मन्यन्ते गुणपचारम् ॥ १६
 षट्भिर्गुणैर्जातैश्च ये युद्धवृत्तला जनाः ।
 [उपन्यासो भवेत्तत्र यलानां नातिदूरतः ॥] १७
 उपन्यासोऽप्यगर्षाणां पदातीनां च गृहनम् ।
 हनश्चुभनीपात्मापदर्थं परायणम् ॥ १८
 गमांश्चिद्वनः तृत्वा युष्पेपुग्वत्ता इव ।
 अनेन विधिना शशुत्रिगीर्षेणापि दुर्जेयान् ॥ १९
 यतो वायुवेगः सूर्यो यतः सोममनो जयः ।
 पूर्वैर्ब्रुं जयाप एषां मन्त्रिषोऽपि सुधिष्ठिर ॥ २०
 अश्वत्थामानुजपानमर्षाणामलोष्टकात् ।
 अथभूमिं नशंमनि ये युद्धवृत्तला जनाः ॥ २१
 गमा निग्दवाकाशा ग्पभूमिः नदग्गते ।
 तीव्रदुमा महावज्रा मोदका इन्विषोधिनाम् ॥ २२
 बहुदुमा महावज्रा वेदुर्ब्रुनिगृह्णात् ।

पदातीनां धमा भूमिः पर्वतोपरनानि च ॥ २३
 पदातिवहुला सेना दृढा भवति भारत ।
 रथाश्वबहुला सेना मुदिनेषु प्रशस्यते ॥ २४
 पदातिनागवहुला प्राष्टरकाले प्रशस्यते ।
 गुणानेतान्नमंयाय देशकालो भवोजयेत् ॥ २५
 एवं मंचिन्त्य यो याति तिथिनक्षत्रशुजितः ।
 निजयं लभते नित्यं सेनां गम्यप्रयोजयन् ॥ २६
 प्रसुप्तान्मुपिताञ्चान्तान्कर्णीघ्नाभिघातयेत् ।
 मोक्षे प्रयाणे चलने पानमोजनकालयोः ।
 अतिक्षिप्तान्व्यतिक्षिप्तान्निहतान्प्रतनुकृतान् ॥ २७
 अविस्तान्वान्तराम्भानुपन्यागात्प्रतापितान् ।
 बहिश्चरानुपन्यागान्तराभ्यानुगारिणः ॥ २८
 पारम्पर्यागते द्वारे ये केचिदनुसन्निनः ।
 परिचर्यापरोद्गमे ये च केचन वन्निनः ॥ २९
 अनीकं ये विभिदन्ति मिश्रं मंयापयन्ति च ।
 गमानाश्रनपानान्ते कार्या द्विगुणवेतनाः ॥ ३०
 'जातिगोत्रं च पिताय कर्म चानुचरं शुभम् ।
 ममानदेहरक्षार्थं कार्या द्विगुणवेतनाः ।
 द्विगुणं चतुर्गुणं चैव वेतनं तेषु कार्यम् ॥' ३१
 दद्याधिपतयः कार्याः शनाधिपायमथा ।
 ताः महमाधिपति कृपांश्चमगन्त्रितम् ॥ ३२
 यथा सुव्यान्नत्रिपाल्य यत्तप्याः मंग्रामहे ।
 यथा जयार्थं मंग्रानं न जहाम परम्परम् ॥ ३३
 इदं ते निषांनो यं च केचन भाग्यः ।
 न पानेषुः प्रदं कृपांश्चाप्नुमुद्रं गति ॥ ३४
 [न मन्त्रिषोऽपि मद्रं कथं वा वृर्षांश्चान्ताः ॥]
 आमानं च मारुधं पपान्यन्दन्ति मंग्रुमे ॥ ३५
 अर्षेनातो कपोर्जातिविस्रथं पनापते ।
 अननोशाश्रुगा वापः सुमन्य पनापतः ॥ ३६
 अत्रिषमोष्टदन्त्यन्न न्यममरांशुधाम्य च ।
 'दिव्या पनापमानम गतापानान्नामंग्रंय' ।

अथवा... इति...
 इति... इति...
 इति... इति...
 इति... इति...
 इति... इति...
 इति... इति...
 इति... इति...

अथवा... इति...
 इति... इति...
 इति... इति...
 इति... इति...
 इति... इति...
 इति... इति...
 इति... इति...

अमित्रैवरुद्धस्य द्विपतामस्तु नः सदा ॥ ३७
 मनुष्यापसदा ह्येते ये भवन्ति पराञ्चुखाः ।
 राशिवर्धनमात्रास्ते नैव ते मेल्य नो इह ॥ ३८
 अमित्रा हृष्टमनसः प्रत्युद्यान्ति पलायिनम् ।
 जयिनस्तु नरास्तात-मङ्गलैर्वन्दनेन च ॥ ३९
 यस्य स व्यसने राजन्नुमोदन्ति शत्रवः ।
 तदसह्यतरं दुःखं मन्यन्ते मरणादपि ॥ ४०
 श्रियं जानीत धर्मस्य मूलं सर्वसुखस्य च ।
 या भीरूणां पराख्यातिः शूरस्तामधिगच्छति ॥ ४१
 ते वयं स्वर्गमिच्छन्तः संग्रामे त्यक्तजीविताः ।
 जयन्तो वध्यमाना वा प्राप्नुयाम च सद्गतम् ॥ ४२
 एवं संशप्तशपथाः समभित्यक्तजीविताः ।
 अमित्रवाहिनीं वीराः प्रतिगाहन्त्यभीरवः ॥ ४३
 अग्रतः पुरुषाऽनीकमसिचर्मवतां भवेत् ।
 घृष्टतः शकटानीकं कलत्रं मध्यतस्तथा ॥ ४४

पैरपां प्रतिघातार्थं पदातीनां च गृहनम् ।
 अपि तस्मिन्पुरे दृष्ट्वा भवेयुर्यं पुरोगमाः ॥ ४५
 ये पुरस्तादभिमताः सत्ववन्तो मनस्विनः ।
 ते पूर्वमभिवर्तेरश्रैतानेवतरे जनाः ॥ ४६
 अपि चोद्द्वेषणं कार्यं भीरूणामपि यत्नतः ।
 स्कन्धदर्शनमात्रांस्तु तिष्ठेयुर्वा समीपतः ॥ ४७
 संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून् ।
 सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह ॥ ४८
 संप्रयुक्ते निरुष्टे वा सत्यं वा यदि वाऽनृतम् ।
 प्रगृह्य वाहन्क्रोशेत हन्त भङ्गाः परे इति ॥ ४९
 आगतं मे मित्रवलं प्रहरध्वमभीतवत् ।
 सत्ववन्तो निधावेयुः कुर्वन्तो भैरवान्त्वान् ॥ ५०
 श्वेडाः किलकिलाशब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः ।
 भेरीमृदङ्गपणवान्नादयेयुश्च जर्जरान् ॥ ५१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरप्रति बोधलक्षणविकथनम् ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

किंशीलाः किंसमुत्थानाः कथंरूपाश्च भारत ।
 किंसन्नाहाः कथंशस्त्रा जनाः स्युः संयुगे नृपाः ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 यथाचरितमेवात्र शस्त्रं पत्रं विधीयते ।
 आचाराद्वीह पुरुषस्तथा कर्मसु वर्तते ॥ २
 गान्धाराः सिन्धुसौवीरा नखरप्रासयोधिनः ।
 अभीरवः सुवलिनस्तद्वलं सर्वपारगम् ॥ ३
 सर्वशस्त्रेषु कुशलाः सत्ववन्तो ह्युशीनराः ।
 प्राच्या मातङ्गयुद्धेषु कुशलाः कूटयोधिनः ॥ ४
 तथा यवनकाम्भोजा मधुरामभितश्च ये ।

एतेऽश्वयुद्धकुशला दाक्षिणात्याऽसिचर्मिणः ।
 सर्वत्र शूरा जायन्ते महासत्त्वा महाबलाः ॥ ५
 आवन्तिका महाशूराश्चतुरङ्गे च मालवाः ।
 एकोऽपि हि सहस्रस्य तिष्ठत्यभिमुखो रणे ॥ ६
 प्रायो देशाः समुद्रिष्टा लक्षणानि तु मे शृणु ॥ ७
 सिंहशार्दूलवाङ्मैत्राः सिंहशार्दूलगामिनः ।
 पारावतकुलिङ्गाक्षाः सर्वे शूराः प्रमाथिनः ॥ ८
 मृगस्वरा द्वीपिनेत्रा ऋषभाक्षास्तथा परे ।
 प्रमाथिनश्च मन्द्राश्च क्रोधनाः किङ्किणीस्वनाः ॥ ९
 मेघस्वनाः क्रूरमुखाः केचिच्च कलनिस्वनाः ।
 जिह्वनासाग्रजिह्वाश्च दूरगा दूरपातिनः ॥ १०

मात्रार्थं वा तिष्ठेयुः ॥ ४७ ॥ संहतान्योन्यं क्लिष्टान् स्वान्तरं
 सह योधयेत्तेनापतिः ॥ ४८ ॥ शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

आचरितं कुलदेशाचारगतम् । पत्रं वाहनम् ॥ २ ॥
 दाक्षिणात्या अतिचर्मिण इति च्छेदः ॥ ५ ॥ कुलिङ्गाक्षाः कु-
 लिङ्गः सर्पः ॥ ८ ॥ जिह्वनाः सासुज्जाधेति य. पाठः ॥ १० ॥

नोऽस्मत्संबन्धिनां द्विपतां पुरुषस्य द्रव्यनाशादिकमस्ति
 पूर्वैण सह द्वयोः संबन्धः ॥ ३७ ॥ राशिवर्धनस्यैवाचरीरं वा
 तस्य वर्धनाः । वृथाजन्मल इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ पलायिन जयिनः
 प्रत्युद्यान्ति यत्तदसह्यतरमित्यलप्यते ॥ ३९ ॥ पुरुषा पुरुषा-
 णाम् । विभक्तिभेदोप आर्षः ॥ ४४ ॥ स्कन्धः समूहः । समूह-

निडालकृन्नाः सन्धाक्षान्तनुकेशान्तनुत्वचः ।
 श्रीवाधपलचिन्नाथ ते भवन्ति दृगमदाः ॥ ११
 गौग निमीलिताः फेचिन्मृदुमहृतयमथा ।
 तुद्रगतिनिर्घोषान्ते नमः पागपिष्णवः ॥ १२
 गुमंहताः मतनवो व्यूडोरस्काः गुमंन्विताः ।
 मथादितेषु कुप्यन्ति हृष्यन्ति कलहेषु च ॥ १३
 गर्भार्गधा निमृष्टाधाः पिद्वाधा भुकृटीमुग्धाः ।
 नटुलाक्षान्मथा चैव सर्वे श्रगम्ननुत्सजः ॥ १४
 जिवाधाः मललाटाथ निर्मायहनवोऽव्यथाः ।
 वक्रबाहुकुलीमरथाः कृशा धमनिमंतताः ॥ १५
 प्रविशन्ति च वेगेन मांपरये सुपस्थिने ।

वारणा इव ममन्तामे भवन्ति दृगमदाः ॥ १६
 दीप्तस्फुटितकेशान्ताः स्थूलपाधेहनुमुग्धाः ।
 उन्नतांगाः पृथुप्रीया विकटाः स्थूलपिण्डिकाः १७
 उदन्धा इव सुप्रीया विनताविहगा इव ।
 पिण्डशीर्षातिवक्राथ पृषदंशमुखामथा ॥ १८
 उग्रस्वग मन्पुमन्तो युद्धेष्यागमगाणिः ।
 अधमेजाऽप्रलिप्ताथ घोम गैत्रप्रदर्शनाः ॥ १९
 त्यक्तान्मानः सर्वे एते उदग्रा हानिरतिनः ।
 पुगस्कार्पाः मदा गन्धे हन्यन्ते भान्ति चापि तो ॥२०
 अधार्मिका भिन्नवृथाः नान्वेनेषां परामवः ।
 एवमेव प्रदप्यन्ते रात्रोऽप्येते धर्माङ्गदाः ॥ २१

॥ इति श्रीमद्महाभारते शान्तिपर्वेति राजभर्मरथेति पृष्ठाधिकनवमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

द्व्यधिकशान्तनमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

भारतेन पृथिविपति संभावा जयविद्यात् राजनीतेषु कथनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 जयिन्याः कानि रूपाणि भवन्ति भगवर्षम ।
 श्वनायाः प्रशन्तानि तानि चेज्यामि वेदितुम् ॥१
 भीष्म उवाच ।
 जयिन्या यानि रूपाणि भवन्ति भगवर्षम ।
 श्वनायाः प्रशन्तानि तानि कथयामि सर्वशः ॥ २
 देव पूरं महर्षिने भानुषे पादचोदिने ।
 गर्दिशीयोऽनुपश्यन्ति शान्तरीषेण चक्षुषा ॥ ३
 प्रापथिपरिषिं पात्र उपशोमांथ गडिदः ।
 महत्यानि च कूर्पन्ति शमयन्त्यदिगतानि च ॥ ४
 उदीर्षमनयो घोषा पादशानि च भाग्य ।
 पत्तं भवन्ति मेनायां भुवं गम्या जयो भवेत् ॥ ५
 १०१३ वासरो यानि कर्षेन्द्रभर्षि च ।
 १०१४ इति मेपाथ तथाऽर्जुन्यन्त समसः ॥ ६
 गोमाधरभानु रोमकला शूबाथ सर्वशः ।
 उदीर्षेत्तेज मेतं तथा विदित्नुभवा ॥ ७

प्रमथमाः पारकथोर्गमिः
 प्रदधिपावर्तशिगो विभूमः ।
 पुण्या गन्धाधाहृतीनां भवन्ति
 जयस्येत्प्रारिणो रूपमाहः ॥ ८
 गर्भार्गशब्दाथ महाम्पनाथ
 गहाथ भेषथ नदन्ति यत्र ।
 पुपुन्वरधामनीषा भवन्ति
 जयस्येत्प्रारिणो रूपमाहः ॥ ९
 एषा मृगाः शृष्टो पामनथ
 संनस्थिगार्तां च गमिष्यतां च ।
 त्रिषांगतां दधिजाः विदिमाह-
 ये नृशान्ते मतिथयन्ति ॥ १०
 माहन्वगन्धाज्जहृता वदन्ति
 हंगाः श्रीषाः शत्रवथाथ पाताः ।
 एषा घोषाः गन्वरान्तो भवन्ति
 उपस्येत्प्रारिणो रूपमाहः ॥ ११

१०१३ वासरो यानि कर्षेन्द्रभर्षि च ।
 १०१४ इति मेपाथ तथाऽर्जुन्यन्त समसः ॥ ६
 गोमाधरभानु रोमकला शूबाथ सर्वशः ।
 उदीर्षेत्तेज मेतं तथा विदित्नुभवा ॥ ७

१०१३ वासरो यानि कर्षेन्द्रभर्षि च ।
 १०१४ इति मेपाथ तथाऽर्जुन्यन्त समसः ॥ ६
 गोमाधरभानु रोमकला शूबाथ सर्वशः ।
 उदीर्षेत्तेज मेतं तथा विदित्नुभवा ॥ ७

शस्त्रैर्यज्ञैः कर्तव्यैः केतुभिश्च
 सुभानुभिर्मुखवर्णैश्च यूनाम् ।
 आजिष्मती दुष्पतिवीक्षणीया
 येषां चमूस्तेऽभिभवन्ति शत्रून् ॥ १२
 शुश्रूषवश्चानभिमानिनश्च
 परस्परं सौहृदमाश्रिताश्च ।
 येषां योधाः शौर्यमनुष्ठिताश्च
 जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ १३
 शब्दाः स्पर्शास्तथा गन्धा विचरन्ति मनःप्रियाः ।
 धैर्यं चाविशते योधान्त्रिजयस्य सुखं च तत् ॥ १४
 शब्दो वामः प्रस्थितस्य दक्षिणः प्रविविक्षतः ।
 पश्चात्संतापयत्यर्थं पुरस्ताच्च निपेधति ॥ १५
 संहत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां युधिष्ठिर ।
 सान्नेयं वर्तयेः पूर्वं प्रपतेथास्ततो युधि ॥ १६
 जघन्य एष विजयो-यद्युद्धे सामभाषणम् ।
 यादृच्छिको युधि जयो देवेनेति विचारणम् ॥ १७
 आपगेव महावेगा व्रस्ता इव महामृगाः ।
 दुर्निवार्यतमा चैव प्रभद्रा महती चमूः ॥ १८
 भद्रा इत्येव भज्यन्ते विद्वांसोऽपि न कारणम् ।
 उदारसारा महती रुरुसंघोपमा चमूः ॥ १९
 परस्परज्ञाः संहृष्टास्त्यक्तगणाः सुनिश्चिताः ।
 अपि पञ्चशतं शूरा निघ्नन्ति परवाहिनीम् ॥ २०
 अपि वा पञ्चपदसप्तसंहिताः कृतनिश्चयाः ।
 कुलीनाः पूजिताः सम्यग्विजयन्तीह शत्रवाचरुः १
 सन्निपातो न मन्तव्यः शक्ये सति कथंचन ।
 सान्त्वभेदप्रदानानां युद्धमुत्तरमुच्यते ॥ २२
 संसर्पेण हि सेनाया भयं भीरुन्प्रचाधते ।
 वज्रादिव प्रज्वलितादियं स्वित्क्षपयिष्यति ॥ २३
 अभिप्रयातां समितिं ज्ञात्वा ये प्रतियान्त्यथ ।
 तेषां स्यन्दन्ति गात्राणि योधानां विपयस्य चो ॥ २४

विपयो व्यथते राजन्सर्वैः सस्याणुजङ्गमः ।
 अस्त्रप्रतापतप्तानां मज्जाः सीदन्ति देहिनाम् ॥ २५
 तेषां सान्त्वं शूरमिश्रं प्रणेत्व्यं पुनःपुनः ।
 संपीड्यमाना हि परैर्योगमायान्ति सर्वतः ॥ २६
 आन्तराणां च भेदार्थं चरानभ्यवचारयेत् ।
 यश्च तस्मात्परो राजा तेन संधिः प्रशस्यते ॥ २७
 न हि तस्यान्यथा पीडां शक्या कर्तुं तथाविधा ।
 यथा सार्धमभिप्रेण सर्वतः प्रतिवाधनम् ॥ २८
 क्षमा वै साधुमायाति न ह्यज्ञापून्क्षमा सदा ।
 क्षमायाश्चाक्षमायाश्च पार्थं विद्धि प्रयोजनम् ॥ २९
 विजित्य क्षममाणस्य यशो राज्ञो विवर्धते ।
 महापराधे ह्यप्यस्मिन्निश्चसन्त्यपि शत्रवः ॥ ३०
 मन्यन्ते कर्षयित्वा तु क्षमा साध्वीति शाम्बराः ।
 असंतप्तं तु यदारु प्रत्येति प्रकृतिं पुनः ॥ ३१
 नैतत्प्रशंसन्त्याचार्या न चैतत्साधु दर्शनम् ।
 अक्रोधेनाविनाशेन नियन्तव्याः स्वपुत्रवत् ॥ ३२
 द्वेष्यो भवति भूतानामुग्रो राजा युधिष्ठिर ।
 मृदुमप्यवमन्यन्ते तस्माद्भयभागमवेत् ॥ ३३
 प्रहरिष्यन्त्रियं ब्रूयात्प्रहरन्पि भारत ।
 प्रहृत्य च प्रियं ब्रूयाच्छोचन्निव रुदन्निव ॥ ३४
 न मे प्रिया ये स हताः संप्रहृष्टाः परेऽपि च ।
 न च कथनमेवाभ्यमुच्यमानं पुनःपुनः ॥ ३५
 अहो जीवितमाकाङ्क्षेनेदृशो वधमर्हति ।
 सुदुर्लभाः सुपुरुषाः संग्रामेष्वपलायिनः ॥ ३६
 कृतं ममाप्रियं तेन येनायं निहतो मृधे ।
 इति वाचा वदन्हन्द्वन्पूजयेत् रहोगतः ॥ ३७
 हन्द्वणां च हतानां च पूजां कुर्याद्यथार्थतः ।
 क्रोशेद्ब्राह्मं प्रगृह्णापि चिकीर्षन्नसंग्रहम् ॥ ३८
 एवं सर्वास्ववस्त्रासु सान्त्वपूर्वं समाचरेत् ।
 प्रियो भवति भूतानां धर्मज्ञो वीतभीरुषु ॥ ३९

शब्दः काकश्रेति श्रेयः ॥ १५ ॥ सन्निपातो युद्धम्
 ॥ २२ ॥ समितिं युद्धम् । स्यन्दन्ति लिखन्ति ॥ २४ ॥ वि-
 तस्य देशः ॥ २५ ॥ योष संनिधम् ॥ २६ ॥ आन्तराणा
 प्रत्युपा-नानाम् । तस्माच्छत्रोः परः श्रेष्ठसेन सन्धि च
 नाम् । विभ- ॥ ३५ ॥ क्षमा वै साधुमायानां नहि साधु सदा क्षमा-

इति व. ध. पाठः ॥ २९ ॥ अस्मिन्क्षमावति ॥ ३० ॥
 असेताप्य ऋजुकृतं वंशादि पुनर्वैकीभवत्यतः शत्रुं संतुष्य
 क्षमां कुर्यादिति शम्बरस्य दैवस्य मतम् ॥ ३१ ॥
 स्वमतमाह नैतदिति ॥ ३२ ॥

विश्रामं चात्र गच्छन्ति सर्वभूतानि भारत । तस्माद्दिशामयेद्राजा सर्वभूतान्यमायया ।
 विश्वतः श्रवयते मोक्षं यथाकालं समुत्थितः ॥४० सर्वतः परिरक्षेद्यो महीं मोक्षमिच्छति ॥ ४१
 ॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजपर्वमंत्रेण ऋषिकृष्णतमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति ज्ञानुजयोरापादिप्रतिपादकेन्द्रगृहस्वनिर्मयादानुपादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं सृष्टौ कथं तीक्ष्णे महापक्षे च भारत ।
 अरौ वर्तते नृपतिमन्त्रे घृष्टि पितामह ॥
 भीष्म उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।
 वृहस्पतेश्च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥
 वृहस्पतिं देवपतिरभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
 उपसंगम्य पथञ्च वामपः परवीरहा ॥
 अहितेषु कथं ब्रह्मन्प्रवर्तयमतन्द्रितः ।
 अगमृच्छिद्य चरितानाप्रियञ्चेयमुपायतः ॥
 मेनपोऽप्येतिपक्षे च जयः साधारणो भवेत् ।
 किं कुर्याणं न मां जयाञ्जलिना श्रीः प्रतापिनी ॥५॥
 गोो धर्मार्थकामानां कुशलः प्रतिभानवान् ।
 राजधर्मसिद्धान्तः प्रवृत्तश्च सुन्दरम् ॥
 न जानु कलहनेऽप्येतिप्रयन्तुमपकारिणः ।
 पदगंगेरितं वेगपदमार्गं पदधमा ॥
 न शत्रुरिंशतः फार्यो पथमन्तामिच्छाहता ॥
 त्रौषं मयं च हरे च निपम्य स्वपमानमनि ।
 भूमिप्रमुषणं च विश्वम्पदविषमम् ॥
 विषमेषु पदमिच्छं नानिषं विविदापणं ।
 विषमेषु पदमिच्छं नानिषं विविदापणं ॥ १०
 यथा वैश्विषो पुनोः शिवानां गदगदः ।
 गान्धिवान्पुनोः वदन्नापापुनो मदीपतिः ।
 वयं पौरनसेऽप्युद्विहन्त्यास सुन्दर ॥ ११

न नित्यं परिभूयार्गीन्सुरं स्वपिति वागव ।
 जागर्त्येव हि दृष्टात्मा मंरुं जगिग्वोत्थितः ॥१२॥
 न मन्निपातः कर्तव्यः मामान्ये रिजये मति ।
 विश्वास्वेषोपगन्तव्यो वधे कृत्वा रिपुः प्रभो ॥१३॥
 मंत्रधार्यं महामाल्यैर्मन्त्रमिन्द्रिर्महान्मभिः ।
 उपेक्ष्यमाणो विद्यातो हृदयेनापगाजितः ।
 अथास्य प्रहरेत्कालं विषेविचलितो यदा ॥ १४
 दष्टं च दूषयेदस्य पुरुषं गह्वकारिभिः ॥ १५
 आदिमध्यापमानान्मान्मन्त्र्यं च विचारयेत् ।
 पलानि दूषयेदस्य जानमेव प्रमापनः ॥ १६
 मेदोऽप्यप्रदानेन संशुद्धेदोपथमया ।
 न त्वेव मनु मंगमं गन्तयेद्गिभिः मह ॥ १७
 दीपिकात्तमर्षाभेन निद्राया एव शयनः ।
 कालहाही च युक्तः मनुष्याणां दर्शयते ॥ १८
 तथा विषं च पत्न्यं यथा रिग्मभामानुजान् ।
 न मघोऽग्नीनिहन्त्यास दृष्टव्यो रिजयो भुवः ।
 भुपः शन्यं पश्यति नरं च कृते प्रानम् ॥ १९
 प्राणं च महरेत्याने न च मंगलेते पुनः ।
 हन्तुमानस्य देवेन्द्रं पुण्ड्रं गिहृत्प्रति ॥ २०
 यं हि कानोऽप्यगिरामं पुण्ड्रं कालराक्षिणम् ।
 दुर्जनः स पुनमेव कालः एव विर्षावेना ॥२१॥
 अजितं जनसेदेव संशुद्धग्यातुंमन्तम् ।
 कालेन साधयेत्कृत्यमशानो न हि संशयेत् ॥२२॥
 विशाप कामं त्रौषं च कथाऽऽकारमेव च ।

विषमेषु पदमिच्छं नानिषं विविदापणं ॥ १०
 यथा वैश्विषो पुनोः शिवानां गदगदः ।
 गान्धिवान्पुनोः वदन्नापापुनो मदीपतिः ।
 वयं पौरनसेऽप्युद्विहन्त्यास सुन्दर ॥ ११

विषमेषु पदमिच्छं नानिषं विविदापणं ॥ १०
 यथा वैश्विषो पुनोः शिवानां गदगदः ।
 गान्धिवान्पुनोः वदन्नापापुनो मदीपतिः ।
 वयं पौरनसेऽप्युद्विहन्त्यास सुन्दर ॥ ११

युक्तो विवरमन्विच्छेदहितानां सदा नृपः ॥ २३
 मार्दवं दण्ड आलस्यं प्रमादश्च सुरोत्तम ।
 मायाः सुविहिताः शक्र शातयन्त्यविचक्षणम् २४
 निहस्यैतानि चत्वारि मायां प्रतिविधाथ च ।
 ततः शक्नोति शत्रूणां प्रहर्तुमविचारयन् ॥ २५
 यदेवैतेन शक्येत गुह्यं कर्तुं तदाऽऽचरेत् ।
 यच्छन्ति सचिवा गुह्यं मिथो विश्रावयन्त्यपि ॥ २६
 अशक्यमिति कृत्वा वा ततोऽन्यैः संविदं चरेत् ।
 ब्रह्मदण्डमदृष्टेषु दृष्टेषु चतुरङ्गिणीम् ॥ २७
 मेदं च प्रथमं विद्यात्पूर्णां दण्डं तथैव च ।
 काले प्रयोजयेद्राजा तस्मिंस्तस्मिंस्तदातदा ॥ २८
 प्रणिपातं च गच्छेत काले शत्रोर्वलीयसः ।
 युक्तोऽस्य वधमन्विच्छेदप्रमत्तः प्रमाद्यतः ॥ २९
 प्रणिपातेन दानेन वाचा मधुरया युवन् ।
 अमित्रमुपसेवेत न च जातु विशङ्कयेत् ॥ ३०
 स्थानानि शङ्कितानां च नित्यमेव विवर्जयेत् ।
 न च तेष्वश्वसेद्राजा जाग्रतीह निराकृताः ॥ ३१
 न ह्यतो दुष्करं कर्म किञ्चिदस्ति सुरोत्तम ।
 यथा विविधवृत्तानामैश्वर्यममराधिप ॥ ३२
 तथा विविधशीलानामपि संभ्रं उच्यते ।
 प्रयतेद्योगमास्थाय मित्रामित्रानुधारयन् ॥ ३३
 मृदुमप्यवमन्यन्ते तीक्ष्णादुद्विजते जनः ।
 मातीक्ष्णो मा मृदुर्भूस्त्वं तीक्ष्णो भव मृदुर्भव ॥ ३४
 यथा वपे वेगवति सर्वतः संस्रुतीदके ।
 नित्यं विचरणाद्वाधस्तथा राज्यं प्रमाद्यतः ॥ ३५
 न बहूनुपरुष्येत यौगपद्येन शात्रवान् ।

चत्वारि मार्दवादीनि ॥ २५ ॥ यच्छन्ति निरुद्धन्ति ॥ २६ ॥
 अदृष्टेषु दृष्टेषु प्रमदण्डं पुरोहितद्वारमभिचारं प्रयुज्यात् ॥ दृष्टे
 प्रत्यक्षरात्री चतुरङ्गिणीमपि प्रयुज्यात् ॥ २७ ॥ विविधवृत्तानां
 अशिराणां ॥ ३२ ॥ येनवति पूरे तस्मिं वपे तदे विचरणाद्दि-
 दारणाद्वाध इति योजनीयं ॥ ३५ ॥ पडङ्गिणी रपतुरगमातः
 पदाति दौलवर्तिनपथवती ॥ ३८ ॥ विश्रव्य प्रकटीभूय ।
 दस्युनां दस्युः ॥ ३९ ॥ बलवति दक्षीणं राम न प्रशस्यते किं
 सर्दि दण्डोपायेन च रहस्यदण्डः । अतएव दशमुप मार्दवं पापं-
 मितकं न कार्यम् । नापि यादृक् सदा कार्यम् । अथस्यानि-
 यत्त्वान् । यात्रायां हि सम्मानं पातः । संस्काराणां विप-

साञ्जा दानेन भेदेन दण्डेन च पुरंदर ॥ ३६
 एकैकमेपां निष्पिष्य शिष्टेषु निपुणं चरेत् ।
 न तु शक्तोऽपि मेधावी सर्वानेवाचरेद्बुधः ॥ ३७
 यदा स्थान्महती सेना हयनागरथाकुला ।
 पदातियन्त्रबहुला अनुरक्ता पडङ्गिणी ॥ ३८
 यदा बहुविधां वृद्धिं मन्येत प्रतिषोभतः ।
 तदा विवृत्य महरेदस्युनामविचारयन् ॥ ३९
 न साम दण्डोपनिपत्प्रशस्यते
 न मार्दवं शत्रुषु यात्रिकं सदा ।
 न सस्यधातो न च संस्कारक्रिया
 न चापि भूयः प्रकृतेर्विचारणा ॥ ४०
 मायाविभेदानुपसर्जनानि
 वाचं तथैव प्रथमं प्रयोगात् ।
 आसैर्मनुष्यैरुपचारयेत्
 पुरेषु राष्ट्रेषु च संप्रयुक्तान् ॥ ४१
 पुराऽपि चैताननुसृत्य भूमिपाः
 पुरेषु भोगानखिलाज्जयन्ति ।
 पुरेषु नीतिं विहितां यथाविधि
 प्रयोजयन्तो बलवृत्रमृदन ॥ ४२
 प्रदाय गूढानि वमूनि नाम
 प्रच्छिद्य भोगानपहाय च स्वान् ।
 दुष्टाः स्वदोषैरिति कीर्तयित्वा
 पुरेषु राष्ट्रेषु च योजयन्ति ॥ ४३
 तथैव चान्येऽपि शास्त्रवेदिभिः
 खलंकृतैः शास्त्रविधानलिङ्गितैः ।
 सुशिक्षितैर्माप्यकथाविशारदैः
 परेषु कृत्यामुपधारयेच्च ॥ ४४

दिना जलादीनां नाशनम् । भूयः पुन पुनः प्रवृत्तैः राक्षसि-
 धायां विचाराणां तन्मात्रपटुपूरैरो दण्डेण धेयानिलधः
 ॥ ४० ॥ मायाविभेदानुपसर्जनानि माया प्रयुज्यते । तत उप-
 सार्जनानि परस्परमितरेषां शत्रूणामुत्थापनादीनि ॥ ४१ ॥
 एतान् शत्रुपुरुषेषु तत्तत्स्थानेषु अनुसृत्य भोगान्मदीयान्
 जयन्ति । नीतिं पुरेषु स्वयिषु ॥ ४२ ॥ अनुगारणेभ्यः प्रदा-
 येति । एते न ममामाला दुष्टा मां लयन्ता राजानतरं प्रवि-
 गता इति द्योःसुगान्कीर्तयित्वा परेषां पुरेषु राष्ट्रेषु च तान्को-
 जयन्ति ॥ ४३ ॥ शत्रुनामिदं शत्रूणां सुगुणविणी देवताम्
 ॥ ४४ ॥

इन्द्र उवाच ।
 कानि लिङ्गानि दृष्टस्य भवन्ति द्विजमत्तम् ।
 कथं दुष्टं विजानीयादनेनृष्टो ब्रवीहि मे ॥ ४५
 बृहस्पतिस्त्वाच ।
 परोक्षमगुणानाह मद्रूपानभ्यगृयति ।
 पर्या कीर्त्यमानेषु तूर्ण्यमान्ने पगद्युगः ॥ ४६
 तूर्ण्यभावेऽपि वित्तयं न चेद्भवति कारणम् ।
 विश्रामं चोष्टमदंशं शिरसश्च भ्रुकम्पनम् ॥ ४७
 करोत्यभीक्ष्णं संश्लष्टममंश्लष्टश्च भापते ।
 श्रुष्टवद्विक्रुते दृष्ट्वा वा नाभिभापते ॥ ४८
 पृथगेत्य ममभ्राति नेदमथ यथाविधि ।
 श्रामने श्रयने याने भासा लक्ष्या विश्रपतः ॥ ४९

आतिर्गते प्रिये प्रीतिरेतावन्मित्रलक्षणम् ।
 विपरीतं तु बोद्धव्यमरिलक्षणमेव तत् ॥ ५०
 एतान्येव यथोक्तानि बुध्येथाग्निदशाधिप ।
 पुरुषाणां प्रदृष्टानां स्वभावो बलवत्तरः ॥ ५१
 इति दृष्टस्य विज्ञानमुक्तं ते गुग्मत्तम् ।
 निशाम्य शाश्वतचार्यं यथावदनेनृगः ॥ ५२
 भीष्म उवाच ।
 म तद्वनः शत्रुनिषर्हणे स्त-
 मथा चकाराधितथं बृहस्पतेः ।
 चत्वार काले विजयाय चाग्निहा
 वसं च शत्रून्तनयन्पुरंदरः ॥ ५३

॥ इति भीष्महाभारते शान्तिपर्वणि शत्रुभयपर्वणि अष्टविंशत्यध्याये ॥ १०३ ॥

शत्रुरभिक्रान्तनमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

भीष्मोऽपि बुधिद्विरिति शीतलपञ्चकद्वृषीपर्वणाराधुवाचः ॥ १ ॥

बुधिद्विर उवाच ।
 धार्मिकोऽर्थानमंत्राप्य राजामात्यैः प्रयाधितः ।
 स्युतः कोशाद्य दृष्ट्वाद्य गुग्ममिच्छन्त्ययं चरेत् ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 अयायं धेमदशीय इतिहासोऽनुगीयते ।
 गोपेऽं मंत्रप्रक्षयामि यन्निषेध बुधिद्विर ॥ २
 धामदशीं नृपमुनो मत्र धीनयनः पृग ।
 मुनिं कालकृषीयमात्रगामेति नः भुवम् ॥
 धीं पन्थ्यानुगंमृद्य कृष्णामापदमारिणः ॥ ३
 नरेषु भार्गी वृष्ण इदमानः पुनःपुनः ।
 निरुत्तरा माद्विभो गायं प्रदक्षिं कर्तुमर्हति ॥ ४
 अथय मर्यादस्यादन्वय परमंभवत् ॥
 इन्द्रादन्वयं चापागणन्मनापारं गगम ॥ ५
 यथाधिना यानिचरयत् मानमेनेरेण वा ।

पद्भ्युतः कृतप्रज्ञानरदिधः शरणं भवेत् ॥ ६
 निर्विद्य हि नरः कर्माभिपस्य गुग्ममेधते ।
 त्वरन्वा प्रीतिं च शोकं च लज्जा बुद्धिमयं वपु ॥ ७
 गुग्ममर्थाभ्रयं येषामनुगोचामि गानहम् ।
 मम हर्षाः सुबहवो नशः मजगता इव ॥ ८
 दृष्टं च कुर्वन्ति महतोऽर्थान्त्वन्नि मे ।
 ययं त्वेतान्यग्निमुग्मगोऽपि न प्रभुमः ॥ ९
 इमामरन्त्यां मंत्रान्ते दानमार्गे धिया चतुषु ।
 यदन्वयगुग्ममर्हाह गृह्यद्वन्नुनाधि माम् ॥ १०
 कीमन्त्येनरमुग्मन्तु गार्हपत्येन भीमता ।
 मुनिः कालकृषीयः मन्वुसाय मरापुतिः ॥ ११
 युग्मादेव ते बुद्धिर्गिं कालो रिजाननः ।
 अनिन्त्यं गार्मैरुदरं च मम धामि वत् ॥ १२
 यन्निर्विद्यन्त्ययं प्रीतिं यदं नार्मीति विदि वत् ॥

१ ॥ इति भीष्महाभारते शान्तिपर्वणि शत्रुभयपर्वणि अष्टविंशत्यध्याये ॥ १०४ ॥

एवं न व्यथते प्राज्ञः कृच्छ्रामप्यापदं गतः ॥ १३
 यद्धि भूतं भविष्यच्च ध्रुवं तन्न भविष्यति ।
 एवं विदितवेद्यस्त्वमनर्थेभ्यः प्रमोक्ष्यसे ॥ १४
 ये च पूर्वसमारम्भा ये च पूर्वतरे परे ।
 सर्वे नास्तीति ते चैव तज्ज्ञात्वा को नु संज्वरेत् ॥ १५
 भूत्वा च न भवत्येतद्भूत्वा च भविष्यति ।
 शोकेन ह्यस्ति सामर्थ्यं शोचेत स कथं नरः ॥ १६
 कनु तेऽद्य पिता राजन्कनु तेऽद्य पितामहः ।
 न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वां पश्यन्ति तेऽपि वा ॥ १७
 आत्मनोऽध्रुवतां पश्यंस्तांस्त्वं किमनुशोचसि ।
 बुद्ध्या चैवानुबुद्ध्यस्व ध्रुवं हि न च विद्यते ॥ १८
 अहं च त्वं च नृपते सुहृदः शत्रवश्च ते ।
 अवश्यं नभविष्यामः सर्वं च नभविष्यति ॥ १९
 ये तु विंशतिवर्षा वै त्रिंशद्द्विषांश्च मानवाः ।
 अर्वाणोऽपि हि ते सर्वे मरिष्यन्ति शरच्छतात् ॥ २०
 अपि चेन्महतो विचान्न प्रमुच्येत पूरुषः ।
 नैतन्ममेति तन्मत्वा कुर्वीत प्रियमात्मनः ॥ २१
 अनागतं यन्न ममेति विद्या-
 दतिक्रान्तं यन्न ममेति विद्यात् ।
 दिष्टं बलीय इति मन्यमाना-
 स्ते पण्डितास्तत्सतां वृत्तिमाहुः ॥ २२
 अनाह्वयश्चापि जीवन्ति राज्यं चत्स्वजुशासते ।
 बुद्धिपौरुषसंपन्नास्त्वया तुल्याधिका जनाः ॥ २३
 न च त्वमिव शोचन्ति तस्माच्चमपि मा शुचः ।
 किं न त्वं तर्नरैः श्रेयांस्तुल्यो वा बुद्धिपौरुषः ॥ २४
 राजोवाच ।
 पादच्छिकं सर्वमासीत्तद्राज्यमिति चिन्तये ।
 त्रियते सर्वमेवेदं कालेन महता द्विज ॥ २५
 तस्वयं त्रियमाणस्य स्रोतसेव तपोधन ।
 फलमेतत्प्रपश्यामि यथालब्धेन वर्तयन् ॥ २६
 मुनिरुवाच ।

तन्निर्ममत्वम् ॥ २३ ॥ वारच्छिकमयत्रादागतम् ॥ २५ ॥
 एतच्छिकोदाहृत्य कने यथावच्छेन वर्तयन् जीवन्मपि पश्यामि ।
 वारच्छिकस्य नाशनं जावनात्रेऽपि शोभते न नश्यतीत्यर्थं
 ॥ २६ ॥ न गृह्यते तन्न संतुष्यति ॥ ३० ॥ अन्यत्र दार्था ।

अनागतमतीतं च याथातथ्यविनिश्चयात् ।
 नानुशोचेत कौसल्य सर्वार्थेषु तथा भव ॥ २७
 अवाप्यान्कामयन्नार्थान्नानवाप्यान्कदाचन ।
 प्रत्युत्पन्नाननुभवन्मा शुचस्त्वमनागतात् ॥ २८
 यथालब्धोपपन्नार्थैस्तथा कौसल्य रंश्यसे ।
 कचिच्छुद्धस्वभावेन श्रिया हीनो न शोचसि ॥ २९
 पुरस्ताद्गतपूर्वत्वाद्दीनभोग्यो हि दुर्मतिः ।
 धातारं गृहते नित्यं लब्धार्थश्च न मृष्यते ॥ ३०
 अनर्हानपि चैवान्यान्मन्यते श्रीमतो जनान् ।
 एतस्मात्कारणादेतद्दुःखं भूयोऽनुवर्तते ॥ ३१
 ईर्ष्याभिमानसंपन्ना राजन्पूरुषमानिनः ।
 कचिच्चं न तथा प्राज्ञ मत्सरी कोसलाधिप ॥ ३२
 सहस्र श्रियमन्येषां यद्यपि त्वयि नास्ति सा ।
 अन्यत्रापि सतीं लक्ष्मीं कुशला भुञ्जते नराः ।
 अभिनिष्यन्दते देही श्रीभूतश्च द्विपञ्चनात् ॥ ३
 श्रियं च पुत्रपौत्रं च मनुष्या धर्मचारिणः ।
 त्यागधर्मविदो धीराः स्वयमेव त्वजन्त्युत ॥ ३
 'त्यक्तं स्वार्थंशुभे वंशे शुभेन भरतेन च ।
 नानारत्नसमाकीर्णं राज्यं स्फीतमिति श्रुतम् ॥ ३
 तथाऽन्यैर्भूमिपालैश्च त्यक्तं राज्यं महोदयम् ।
 त्यक्त्वा राज्यानि ते सर्वे वने वन्यफलाशिनः ।
 गताश्च तपस्तः पारं दुःखस्थान्तं च भूमिपाः ॥ ३
 बहुसंकुसुकं दृष्ट्वा विधित्सासाधनेन च ।
 तथान्ये संत्यजन्त्येव मत्वा परमदुर्लभम् ॥ ३५
 त्वं पुनः प्राज्ञरूपः सन्कृपणं परितप्यसे ।
 अकाम्यान्कामयानोऽर्थान्पराधीनानुपद्रवान् ३८
 तां बुद्धिमनुविज्ञाय त्वमेवैवान्परित्यज ।
 अनर्थोऽर्थरूपेण हार्थान्नानर्थरूपिणः ॥ ३८
 अर्थार्थैव हि केषांचिद्भननाशा भवन्त्युत ।
 अनित्यं तत्सुरं मत्वा श्रियमन्ये न लिप्सते ॥ ४०
 रममाणः श्रिया कश्चिन्नान्यच्छ्रेयोऽभिमन्यते ।

बुद्ध्या निर्ममताः । अभिनिष्यन्दते प्रसवति ॥ ३१ ॥ भिति
 त्या क्रियाणामनुपद्रवस्तेन साधनेन च संतुष्टमिति ॥ ३५
 उपद्रवान्प्रियान् ॥ ३८ ॥ अर्थरूपेण भागमानाः ॥ ३९ ॥
 भाव्योदाहरण अर्थार्थेति ॥ ४० ॥ द्वितीयस्रोदारण रमणः

तथा तस्यैहमानस्य मंग्रमोऽपि विनश्यति ॥ ४१
 कृन्त्राद्दृग्धमभिप्रेतं यथा कामस्य नश्यति ।
 तदा निर्विद्यते मौज्यात्परिमप्रक्रमो नरः ॥ ४२
 'अनित्यां तां श्रियं मत्वा श्रियं वा कः परीष्यति ॥'
 धर्मभेदेऽभिपद्यन्ते कल्याणाभिजना नराः ।
 परत्र सुरामिच्छन्तो निर्विद्येयुश्च लौकिकान् ॥ ४३
 जीवितं मन्त्यजन्त्येके धनलोभपरा नराः
 न जीवितार्थं मन्यन्ते पुरुषा हि धनारणे ॥ ४४
 पश्य चैषां कृपणतां पश्य चैषामनुद्धिताम् ।
 अधुने जीविते मोहादर्थवृष्णासुषाश्रिताः ॥ ४५
 मंचये च विनाशान्ते मरणान्ते च जीविते ।
 मंचये च वियोगान्ते कोनु निमणयेन्मनः ॥ ४६
 धनं वा पुरुषो गजन्पुरुषं वा पुनर्धनम् ।
 अत्रयं प्रजहात्येव तद्धिदान्कोनु मंचयेत् ॥ ४७
 'अन्यत्रोपनता शापन्पुरुषं तोषयन्पुत्र ।
 तेन शान्तिं न लभते नादभेयेति कारणान् ॥ ४८
 अन्येषामपि नश्यन्ति मुहदश्च धनानि च ।
 पश्य पृथ्वा मनुष्याणां तुन्यामापदमात्मनः ।

नियन्त यच्च मंचन्त इन्द्रियाणि मनस्तथा ॥ ५०
 प्रतिषेद्धा न चाप्येषु दुर्बलेष्वहितेषु च ॥ ५१
 प्राप्तिगृहेषु भागेषु व्यपकृष्टेष्वभंगे ।
 प्रजानन्मो प्रिक्रान्तस्त्वदिधो नानुशोचति ॥ ५२
 अल्पमिच्छन्नचलो मृदुर्दानः सुमंथितः ।
 ब्रह्मचर्योपपन्नश्च नृदिधो नैव मुच्यते ॥ ५३
 न त्वेव जान्मीं कापानीं वृत्तिमेषितुमर्हसि ।
 नृपंगमवृत्तिं पाषिष्ठान् दुःशां कापुरुषोचिताम् ॥ ५४
 अपि मृत्कलाहागे गम्यन्तो महावने ।
 वाग्यतः संगृहीतात्मा मयेभूतदयान्वितः ॥ ५५
 मद्यं पण्डितस्मैतदीपाद्भनेन हस्मिना ।
 यदेको गमतेऽप्ये यथाप्यन्येन तुष्यति ॥ ५६
 महाहृदः संशुभित आत्मनैव प्रसीदति ।
 'एवं नरः स्यात्स्मनैव कृतमतः प्रसीदति ॥ ५७
 एतदेवं गतग्राहं सुरं पश्यामि केनम् ।
 अंगभेरे श्रियो गजन्नीनर गचिवादिभिः ।
 देवे प्रतिनिविष्टे च किं श्रेयो मन्यते भवान् ॥ ५८

॥ इति श्रीमद्महाभारते शान्तिपर्वेति गजन्पर्वेति षष्ठ्याः अष्टमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

पञ्चाधिकशततन्मोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

श्रीमतेन सुविदितं विदितं शान्तिं तत्त्वतोऽपि तत्त्वतः कथं नारद उवाच ॥ १ ॥

सुनिश्चयः ।
 १ यथ श्रेयसायं किंचिद्विधिपान्नाति पश्यति ।
 प्रीत्यर्थं तु ते नीतिं गन्तव्यं प्रतिपश्ये ॥ १
 २ नां श्रेयसायं गनुष्यातुं कर्म परं कश्चिप्यति ।
 इत्यु सर्वमशेषेन यथा कश्चिदपि गच्छतः ॥ २
 ३ आपश्चिप्यति श्रेयसं मरुतोऽधानराप्स्यति ।
 गच्छे वा गच्छन्मथं वा मरुतीं वा पुनः भिषन् ॥ ३
 ४ यदेतद्रोपते गच्छन्नुत्तरे हि मरुतिं ते ॥ ४
 शशोराय ।

सर्वानु भगवत्प्रीतिमभिपन्नोऽभ्यर्षादि मो ।
 अमोष एव मेऽप्यास्तु नृत्वा मह समागतः ॥ ५
 सुनिश्चयः ।
 दिग्वा मानं च दम्भे च श्रेयं हर्षं मथं तथा ।
 प्रत्यभिधानि मन्त्रं प्रतिपद्यन् वृत्ताश्रितः ।
 गन्तव्येन श्रेयसेन कमेता श्वाकपाय ॥ ५
 दातुमर्हसि मे दिशं परैरः गन्तव्यदिशः ।
 प्रमाणं सर्वभूतेषु महर्षे च कश्चिप्यति ॥ ६
 श्रुः महात्मानोऽप्यादीः श्रेयसेऽप्यमनाः श्रेयसाय ।

१ यथ श्रेयसायं किंचिद्विधिपान्नाति पश्यति ।
 २ नां श्रेयसायं गनुष्यातुं कर्म परं कश्चिप्यति ।
 ३ आपश्चिप्यति श्रेयसं मरुतोऽधानराप्स्यति ।
 ४ यदेतद्रोपते गच्छन्नुत्तरे हि मरुतिं ते ॥ ४

५ यथा श्रेयसायं किंचिद्विधिपान्नाति पश्यति ।
 ६ यथा श्रेयसायं किंचिद्विधिपान्नाति पश्यति ।

वर्तमानः स्वशास्त्रे वै संयतात्मा जितेन्द्रियः ।
 अभ्युद्धरति चात्मानं प्रसादयति च प्रजाः ॥ ७
 तेनैव त्वं धृतिमता श्रीमता चापि सत्कृतः ।
 प्रमाणं सर्वभूतेषु गत्वा च ग्रहणं महत् ॥ ८
 ततः सुहृद्वलं लब्ध्वा मन्त्रयित्वा सुमन्त्रितम् ।
 सान्त्वेन भेदयित्वाऽरीन्बिल्वं बिल्वेन शतय ।
 परैर्वा संविदं कृत्वा बलमप्यस्य घातय ॥ ९
 अलभ्या ये शुभा भावाः स्त्रियश्चाच्छादनानि च ।
 शय्यासनानि यानानि महार्हाणि गृहाणि च ॥ १०
 पक्षिणो मृगजातानि रसगन्धाः फलानि च ।
 तेष्वेव सज्जयेथास्त्वं यथा नश्येत्स्वयं परः ॥ ११
 यद्येवं प्रतिपेद्भव्यो यद्युपेक्षणमर्हति ।
 'सदैव राजशार्दूल विदुषा हितमिच्छता ।'
 न जातु विद्वतः कार्यः शत्रुः सुनयमिच्छता ॥ १२
 वसस्व पुरमा मित्रं विपये मित्रसंमतः ।
 भजस्व श्वेतकाकीयैर्मित्रधर्ममनर्थकैः ॥ १३
 आरम्भांश्चास्य महतो दुष्करान्संभयोजय ।
 नदीबन्धविभेदांश्च बलवद्विविरोध्यताम् ॥ १४
 उद्यानानि महार्हाणि शयनान्यासनानि च ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति कालकवृक्षीयनिदेशेन कौसल्यस्य पुत्रा राज्यप्राप्त्यादिकथनम् ॥ १ ॥

राजोवाच ।

न निकृत्वा न दम्भेन ब्रह्मन्निच्छामि जीवितुम् ।
 नाधर्मयुक्तानिच्छेयमर्थान्मुमहतोऽप्यहम् ॥ १
 पुरस्तादेव भगवन्मयैतदपवज्जितम् ।
 येन पापं न शङ्कत यद्वा कृत्स्नं हितं भवेत् ॥ २
 आनृशंसेन धर्मेण लोके ह्यसिद्धिजीविषुः ।

स्वशास्त्रे नीतिशास्त्रे ॥ ७ ॥ मह्यं आदरम् ॥ ८ ॥ श्वेत
 राक्षसीयैः आ न एतद्वा वाक्पथं तेषामिये धर्माः । क्रमेण
 निश्च जगत्कलभयचक्रिनलापरेऽत्रित्तवाति तैः उपायैः मित्र-
 धर्मे भजन् ॥ श्वेत इत्यश्रीमाहोक्षेति पररूपम् । एतो मय-
 ॥ ११ ॥ नदीपथ विरोधादिनि श्व. पाठः । तत्र आरम्भान्नि

प्रीतिभोगमुखेनैव कौशमस्य विरोचय ॥ १५
 यज्ञदाने प्रशंसासौ ब्राह्मणाननुवर्तय ।
 ते त्वा प्रियं करिष्यन्ति तच्छेत्सन्ति वृका इव ॥ १६
 असंशयं पुण्यशीलः प्राप्नोति परमां गतिम् ।
 त्रिविष्टपे पुण्यतमं स्थानं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥ १७
 कोशक्षये त्वमित्राणां वशं कौसल्य गच्छति ।
 उभयत्र प्रयुक्तस्य धर्मे चाधर्म एव च ॥ १८
 फलार्थमूलमुच्छिद्यत्तेन नन्दन्ति शत्रवः ।
 न चासौ मानुषं कर्म दैवमस्योपवर्णय ॥ १९
 असंशयं दैवपरः क्षिप्रमेव विनश्यति ।
 याजयेनं विश्वजिता सर्वस्वेन वियुज्यताम् ॥ २०
 ततो गच्छत्यसिद्धार्थः पीडयानो महाजनम् ।
 त्यागधर्मविदं पुण्यं कंचिदस्योपवर्णय ॥ २१
 अपि त्यागं बुभूषेत कच्चिद्गच्छेदनामयम् ।
 सिद्धेनौपधियोगेन सर्वशत्रुविनाशिना ।
 गजानश्चान्मनुष्यांश्च कृतकैरुपघातय ॥ २२
 एते चान्ये च बहवो दम्भयोगाः सुचिन्तिताः ।
 शक्या विपहता कर्तुं न ह्येवेन नृपात्मज ॥ २३

नाहमेतदलं कर्तुं नैतन्मन्युपपद्यते ॥

मुनिरुवाच ।

उपपन्नस्त्वमेतेन यथा क्षत्रिय भावसे ।
 भकृत्या ह्युपपन्नोऽसि बुद्ध्या चाद्भुतदर्शनः ॥ ४
 उभयोरेव साह्यार्थं यतिष्ये तव तस्य च ।
 संश्लेषं वा करिष्यामि द्वाधत्तं ह्यनपायिनम् ॥ ५

रोषाथ महानदीपट्टमरानिलम् ॥ १४ ॥ धर्माधर्माभ्यां
 कोशक्षये सति ॥ १८ ॥ फलस्य मर्मादेः अर्थेश्च जयार-
 मूलकारणं कोशाः ॥ १९ ॥ पनाधिरशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥
 तस्य विदेहस्य ॥ ५ ॥

त्वाद्यर्थं हि कुले जातमनुग्रहं बहुश्रुतम् ।
 अमात्यं को न कुर्यात् राज्यप्रणयकोविदम् ॥ ६
 यस्त्वं प्रव्राजितो राज्याभ्यगमनं चोत्तमं गतः ।
 आनुग्रहंसेन वृत्तेन क्षत्रियेच्छामि जीवितुम् ॥ ७
 आगन्ता महदहं तात वंदेहः मत्संगराः ।
 अथाहं तं नियोक्ष्यामि तन्करिष्यत्यमंग्रयम् ॥८
 भीष्म उवाच ।
 वत आहूय वंदेहं भुनिर्वचनमवर्षीत् ।
 अयं राजकुले जातो विदिताभ्यन्तरो मम ॥ ९
 आदर्श इव शुद्धात्मा शारदधन्द्रमा यथा ।
 नाभिन्यस्यामि वृत्तिनं मवेतो मे परीक्षितः ॥१०
 तेन ते संधिरेवास्तु विद्यमानिन्यथा मयि ।
 न राज्यमनमात्सेन शस्यं शान्तुममिब्रहन् ॥ ११
 अमात्यः शुद्ध एव स्यादुद्धिमंपन्न एव वा ।
 तन्नाशेव भयं गतः पश्य राज्यस्य योजनम् ॥ १२
 धर्मान्मनां क्वचिद्भोके नान्यानि गतिरीदृशी ।
 तदा न राजपुत्रोऽयं गतां मार्गमनुष्ठिनः ।
 जमंगृहीतस्त्वेवैव न्वया धर्मपुरोगमः ॥ १३
 मंगेव्यमानः शश्रुत्से गृह्णायान्महतां गणान् ॥ १४
 यत्परं प्रतिगुह्यते नरकं क्षत्रियस्य तत् ।
 त्रिंशत्सालानां युद्धे पितृपतामहं पदे ॥ १५
 पापि मनिगुह्येया विजिगीषुर्मेने मितः ।
 नृश्रेष्ठ निषोषान्मे पदे पुरु दिने मितः ॥ १६
 तं मं धर्ममेतद्व्य दिव्या लोममगां प्रयम् ।

न च कामान्न च द्रोहात्म्यधर्मं हातुमर्हसि ॥ १७
 नैव नित्यं जयस्तात नैव नित्यं पराजयः ।
 तस्माज्जयथ भोक्तव्यो भोक्तव्यथ पराजयः ॥ १८
 आत्मन्यपि च मंदध्यायुर्मां जयपराजयो ।
 निःशेषकारिणां तात निःशेषकरणाद्भयम् ॥ १९
 इत्युक्तः प्रत्युवाचेद्द्रं वचनं ब्राह्मणर्षभम् ।
 प्रतिपूज्याभिमरुहृत्य पूजार्हमनुमान्य च ॥ २०
 यथा मृषान्महाप्राज्ञो यथा मृषान्महाश्रुतः ।
 श्रेयस्कामो यथा मृषादुभयोरेव तन्धामम् ॥ २१
 यदादूनमनुतोऽस्मि करिष्यामि च तन्धर ।
 एतदि परमं श्रेयो न मेऽप्यास्ति विचाग्णा ॥ २२
 ततः कौमन्यमाहूय मैथिलो पारयमवर्षीत् ।
 धर्मतो बुद्धितर्धरं पदेन च जितं मया ॥ २३
 अहं न्वया चात्मगुणैर्जितः पाथिवगत्तम ।
 आन्मानमनवद्याय जितपद्मनां भवान् ॥ २४
 नारमन्वामि ते बुद्धिं नारमन्ये च पाण्डवम् ।
 नारमन्ये जयार्माणि जितपद्मनां भवान् ॥ २५
 यथावन्पूजितो राजन्गृहं गन्तामि मे गृहान् ।
 ततः मंपूज्य नां रिशं विशर्मां जग्मतुर्गृहान् ॥ २६
 पदेहन्त्यथ कौमन्यं प्रवेश्य गृहमजगता ।
 पाषाण्यमपूपर्हन्तं पूजार्हं मन्वपूजयन् ॥ २७
 ददौ दूहितं पार्थं स्वानि विरिणसि च ।
 एव गतां परो धर्मः गर्भो जयपराजयो ॥ २८

मध्यमस्य च तुष्टयर्थं यथा स्येयं विवर्धता ॥ ४	विनीतांश्च प्रगृह्णन्तो विवर्धन्ते गणोत्तमाः ॥ १८
क्षीणग्रहणवृत्तिश्च यथा धर्मं प्रकीर्तितम् ।	चारमन्त्रविधानेषु क्रोशसंनिचयेषु च ।
लघुनाऽद्देशरूपेण ग्रन्थयोगेन भारत ॥ ५	नित्ययुक्ता महाबाहो वर्धन्ते सर्वतो गणाः ॥ १९
विजिगीषोस्तथा वृत्तशुक्तं चैव तथैव ते ।	प्राजांश्चागन्महोत्सवाहान्कर्मसु स्थिरपरिपूर्वान् ।
गणानां वृत्तिमिच्छामि श्रोतुं मतिमतां पर ॥ ६	मानयन्तः सदा युक्ता विवर्धन्ते गणा नृप ॥ २०
यथा गणाः प्रवर्धन्ते न भियन्ते च भारत ।	द्रव्यवन्तश्च शूराश्च शस्त्रज्ञाः शास्त्रपारगाः ।
अरिंश्च विजिगीषन्ते सुहृदः प्राप्नुवन्ति च ॥ ७	कृच्छ्रास्वापत्सु संमूढान्गणाः संतारयन्ति ते ॥ २१
भेदमूलो विनाशो हि गणानाम्युपलक्ष्ये ।	क्रोधो भेदो भयं दण्डः कर्षणं निग्रहो वधः ।
मन्त्रसंवरणं दुःखं घह्णामिति मे मतिः ॥ ८	नयत्यग्विशं सद्यो गणान्भरतमत्तम ॥ २२
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं निगिलेन परंतप ।	तस्मान्मानयितव्यास्ते गणमुखाः प्रधानतः ।
यथा च ते न भिद्येरस्तच्च मे वद भारत ॥ ९	लोकयात्रा समायत्ता भूयसी तेषु पार्थिव ॥ २३
भीष्म उवाच ।	मन्त्रगुप्तिः प्रधानेषु चारश्चामित्रकरीण ।
गणानां च कुलानां च राज्ञां भरतसत्तम ।	न गणाः कृत्स्नशो मन्त्रं श्रोतुमर्हन्ति भारत ॥ २४
वैरसंदीपनावेतो लोभामर्षां नराधिप ॥ १०	गणमुख्यैस्तु संभूय कार्यं गणहितं मिथः ॥ २५
लोभमेक्रो हि वृणुते ततोऽमर्षमनन्तरम् ।	पृथग्गणस्य भिन्नस्य विततस्य ततोऽन्यथा ।
ततो ह्यमर्षसंयुक्तावन्योन्यजनिताश्रयो ॥ ११	अर्थाः प्रत्यवसीदन्ति तथाऽनर्था भवन्ति च ॥ २६
चारमन्त्रबलादानैः सामदानविभेदनैः ।	तेषामन्योन्यभिन्नानां स्वशक्तिमनुतिष्ठताम् ।
क्षयव्ययभयोपायैः प्रकर्षन्तीतरेतरम् ॥ १२	निग्रहः पण्डितैः कार्यः क्षिप्रमेव प्रधानतः ॥ २७
तत्रादानेन भियन्ते गणाः संघातवृत्तयः ।	कुलेषु कलहा जाताः कुलवृद्धैरुपेक्षिताः ।
भिन्ना विमनसः सर्वे गच्छन्त्यरिविशं भयात् ॥ १३	गोत्रस्य नाशं कुर्वन्ति गणभेदस्य कारकम् ॥ २८
भेदे गणा विनश्युहिं भिन्नास्तु सुजयाः परैः ।	आभ्यन्तरं भयं रक्ष्यमसारं बाह्यतो भयम् ।
तस्मात्संघातयोगेन प्रयत्नेरगणाः सदा ॥ १४	आभ्यन्तरं भयं राजन्सद्यो मूलानि कृन्तन्ति ॥ २९
अर्थाश्चैवाधिगम्यन्ते संघातवलपरूपैः ।	अकसात्क्रोधमोहाभ्यां लोभाद्वाऽपि स्वभावजात् ।
बाह्याश्च मैत्रीं कुर्वन्ति तेषु संघातवृत्तिषु ॥ १५	अन्योन्यं नाभिभाषन्ते तत्पराभवलक्षणम् ॥ ३०
ज्ञानवृद्धाः प्रशंसन्ति शूश्रूयन्तः परस्परम् ।	जात्या च सदृशाः सर्वे कुलेन सदृशास्तथा ।
विनिवृत्ताभिंसंधानाः सुरसुभेदन्ति सर्वशः ॥ १६	न चोद्योगेन बुद्ध्या वा रूपद्रव्येण वा पुनः ॥ ३१
धर्मिष्ठान्व्यपहारांश्च स्थापयन्तश्च शास्त्रतः ।	भेदाच्चैव प्रदानाच्च नाम्यन्ते रिपुभिर्गणाः ।
यथावत्प्रतिपश्यन्तो विवर्धन्ते गणोत्तमाः ॥ १७	तस्मात्संघातमेवाहुर्गणानां शरणं महत् ॥ ३२
पुत्रान्भ्रातृभ्रिगृह्णन्तो विनयन्तश्च तान्सदा ।	

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि सहाषिकशततमोऽध्याय ॥ १०७ ॥

क्षीणस्य ग्रहणं वृत्तिर्जीविका च । लघुना सुमेन । भादे
 चारमेगोपदेशात्मकेन ॥ ५ ॥ गणानां शूरजनलोभानाम्
 ॥ ६ ॥ एषो राजा लोभं वृणुते । गणस्तदाऽस्मभ्य न ददाती-

त्यमर्थं वृणुते ॥ ११ ॥ इतरेतरं गणा राजानश्च प्रकथितं
 ॥ १२ ॥ संघातयोगेनैकमलप्रयोगेण ॥ १४ ॥ सहाषिक
 शततमोऽध्याय ॥ १०७ ॥

अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

भीष्मस्य युधिष्ठिरं प्रति मातृविभृगुत्सदिमानुषयं नमः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 महानयं धर्मपथो बहुश्राव्य भारत ।
 किंस्त्रिदशैश्च धर्माणामनुष्ठेयतमं मतम् ॥ १
 किं कार्यं सर्वभूतानां गरीयो भवतो मतम् ।
 यथाऽहं परमं धर्ममिह च प्रेत्य चाप्नुयाम् ॥ २
 भीष्म उवाच ।
 मानापियोगुंरूपां च पूजा बहुमता मम ।
 अथ यन्ममो लोकान्यश्रुत्वा महदश्रुते ॥
 यद्वदेते द्युजानीयुः कर्म तात गृप्सुविताः ।
 धर्मं धर्मविरुद्धं वा तत्कर्मण्यं युधिष्ठिर ॥ ४
 न तैरन्यनुजानो धर्ममन्यं समाचरेन् ।
 यं मे तेऽन्यनुजानीयुः न धर्म इति निश्चयः ॥ ५
 एत एव प्रयो लोका एत एवाश्रमारायः ।
 एत एव प्रयो वेदा एत एव प्रयोऽग्रयः ॥ ६
 पिता ये मातृपत्न्योऽग्निमानोऽग्निदक्षयः स्मृतः ।
 गुरुगृहवर्नीयन्तु माऽग्निप्रेता गर्गीयनी ॥ ७
 निष्प्रमात्तद्वेषेषु श्रीक्षीकानपि जेष्यमि ।
 त्रिदशैश्च निरमं लोकं मातृहत्या गणापम् ॥ ८
 कश्चलोकं गुरोरेष्या नियमेन तस्मिन्नि ।
 प्रत्येतेषु यन्मम त्रिषु लोकेषु भाग ॥ ९
 अथः प्राप्स्यमि भद्रं मे धर्मं च सुमहात्मम् ।
 तैस्ताननिदर्ष्याभास्यं नान्यधीमा न दूषये ॥ १०
 नित्यं परिशरं धेनुं मुहुत्तनुषमम् ।
 शीर्षिं युष्मं यतो लोकान्प्राप्यते न्यं जनापि ११
 यत्तं यन्नास्तीति लोकं परितो वप आस्ताः ।
 अनास्तास्तु वारिणे गवांस्रमास्ताः कृपाः ॥ १२
 न स्यात् न परे मोक्षे न सन्नास्य भाग ।
 अनास्ता निज्यमेव वारिणे गुरवरायः ॥ १३
 न सास्तिश्च यो लोकं कश्चिदप्य प्रजायते ।

यगान्यदपि कल्याणं पारश्रं समुदाहृतम् ॥ १४
 तेभ्य एव हि यन्मवै कृत्यं यद्विभृगुत्सम्यहम् ।
 तदासीन्मे शतगुणं सहस्रगुणमेव च ।
 तस्मान्मे संप्रकाशन्ते त्रयो लोका युधिष्ठिर ॥ १५
 दर्शय तु मदाऽऽचार्यः श्रोत्रियानधित्विष्टति ।
 दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान्पिता दश ॥ १६
 पितृन्दश तु मातृका मया वा पृथिवीमपि ।
 गुरुत्वेनाभिभवति नान्नि मातृममो गुरुः ॥ १७
 गुरुर्गरीयान्पितृतो मातृतोऽपि मे मतिः ।
 उमा हि मातापितरो जन्मन्वंषोपयुग्मवतः ॥ १८
 शरीरमेतौ सृजनः पिता माता च भारत ।
 आचार्येष्टिष्ठा वा जातिः सा मन्मगजगमसा ॥ १९
 अवध्या हि मदा भागा पिता पाप्पुष्वचरिष्ठा ॥ २०
 न ग दूष्यति तन्कृत्या न च ते दूषयन्ति नम् ।
 धर्माय यन्मानानां त्रिदशैः महर्षिभिः ॥ २१
 य आशुषोत्वविगयेन कर्मणा
 कृतं सुवप्रमृतं संप्रयच्छन् ।
 तं मन्वंषाः विवरं मातरं च
 गर्भं न द्रुयेच्छ्रममस्य जानन ॥ २२
 विद्यां धुगत ये सुतेः सादृश्यन्ते
 मनुष्यपत्न्या मनसा कर्मणा वा ।
 गतां पापं धुनहन्त्याविष्टिष्टं
 नान्यमोन्वः पापहृदिभि लोके ।
 यत्तं मे गुरुनिर्मांसनीया-
 सधैरं गतां गुरुषोऽन्यधर्मीयाः ॥ २३
 गस्तापूतविद्ययाथ गंविभगवथाथ कसलः ।
 गुरोःशरिरेण्यत्साम् गुरुत्वं धर्मेनित्यया ॥ २४
 येन भीष्मन्ति विद्यमानेन भीमः प्रजापतिः ।
 भीष्मन्ति जननी येन पृथिवी येन पृथिव्या ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच । महानयं धर्मपथो बहुश्राव्य भारत । किंस्त्रिदशैश्च धर्माणामनुष्ठेयतमं मतम् ॥ १ ॥ किं कार्यं सर्वभूतानां गरीयो भवतो मतम् । यथाऽहं परमं धर्ममिह च प्रेत्य चाप्नुयाम् ॥ २ ॥ भीष्म उवाच । मानापियोगुंरूपां च पूजा बहुमता मम । अथ यन्ममो लोकान्यश्रुत्वा महदश्रुते ॥ ३ ॥ यद्वदेते द्युजानीयुः कर्म तात गृप्सुविताः । धर्मं धर्मविरुद्धं वा तत्कर्मण्यं युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ न तैरन्यनुजानो धर्ममन्यं समाचरेन् । यं मे तेऽन्यनुजानीयुः न धर्म इति निश्चयः ॥ ५ ॥ एत एव प्रयो लोका एत एवाश्रमारायः । एत एव प्रयो वेदा एत एव प्रयोऽग्रयः ॥ ६ ॥ पिता ये मातृपत्न्योऽग्निमानोऽग्निदक्षयः स्मृतः । गुरुगृहवर्नीयन्तु माऽग्निप्रेता गर्गीयनी ॥ ७ ॥ निष्प्रमात्तद्वेषेषु श्रीक्षीकानपि जेष्यमि । त्रिदशैश्च निरमं लोकं मातृहत्या गणापम् ॥ ८ ॥ कश्चलोकं गुरोरेष्या नियमेन तस्मिन्नि । प्रत्येतेषु यन्मम त्रिषु लोकेषु भाग ॥ ९ ॥ अथः प्राप्स्यमि भद्रं मे धर्मं च सुमहात्मम् । तैस्ताननिदर्ष्याभास्यं नान्यधीमा न दूषये ॥ १० ॥ नित्यं परिशरं धेनुं मुहुत्तनुषमम् । शीर्षिं युष्मं यतो लोकान्प्राप्यते न्यं जनापि ११ यत्तं यन्नास्तीति लोकं परितो वप आस्ताः । अनास्तास्तु वारिणे गवांस्रमास्ताः कृपाः ॥ १२ ॥ न स्यात् न परे मोक्षे न सन्नास्य भाग । अनास्ता निज्यमेव वारिणे गुरवरायः ॥ १३ ॥ न सास्तिश्च यो लोकं कश्चिदप्य प्रजायते ।

येन प्रीणात्सुपाध्यायस्तेन स्याद्ब्रह्म पूजितम् ।
 मातृतः पितृतश्चैव तस्मात्पूज्यतमो गुरुः ॥ २६
 ऋषयश्च हि देवाश्च प्रीयन्ते पितृभिः सह ।
 पूज्यमानेषु गुरुषु तस्मात्पूज्यतमो गुरुः ॥ २७
 केनचिन्न च वृत्तेन ह्यवज्ञेयो गुरुर्भवेत् ।
 न च माता न च पिता तादृशो यादृशो गुरुः ॥ २८
 न तेऽवमानमर्हन्ति न तेषां दूषयेत्कृतम् ।
 गुरूणामेव सत्कारं विदुर्देवाः सहस्रिभिः ॥ २९
 उपाध्यायं पितरं मातरं च
 ये विदुह्यन्ते मनसा कर्मणा वा ।
 तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं
 तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके ॥ ३०

भृतो भर्तारं यो न विभितिं पुत्रः
 स्वयोनिजः पितरं मातरं च ।
 तस्य पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं
 तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके ॥ ३१
 मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य पिशुनस्य च ।
 चतुर्णामपि चैतेषां निष्कृतिं नानुशुभम् ॥ ३२
 एतत्सर्वं मनुनिर्देशदृष्टं
 यत्कर्तव्यं पुरुषेणेह किञ्चित् ।
 एतच्छ्रेयो नान्यदस्माद्विशिष्टं
 सर्वान्धमाननुसृत्यैतदुक्तम् ॥ ३३

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति सत्यानृतविवेचनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं धर्मे स्थातुमिच्छन्नरो वर्तेत भारत ।
 तत्त्वं जिज्ञासमानाय प्रवृहि भरतर्षभ ॥ १
 सत्यं चैवानृतं चोभे लोकानादृश्य तिष्ठतः ।
 तयोः किमाचरेद्राजन्पुरुषो धर्मनिश्चितः ॥ २
 किंस्वित्सत्यं किमनृतं किंस्विद्रम्यं सनातनम् ।
 कस्मिन्काले वदेत्सत्यं कस्मिन्वाऽप्यनृतं वदेत् ॥ ३
 भीष्म उवाच ।
 सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम् ।
 यत्तु लोके सुदुर्ज्ञेयं तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ ४
 भवेत्सत्यं न वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
 यत्रानृतं भवेत्सत्यं सत्यं वाऽप्यनृतं भवेत् ॥ ५

तादृशो वर्धते पापो यत्र सत्यमनिश्चितम् ।
 सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित् ॥ ६
 अप्यनार्योऽकृतप्रज्ञः पुरुषोऽप्यतिदारुणः ।
 सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यं बलाकोऽन्धवधादिव ॥ ७
 किमाश्चर्यं च यन्मूढो धर्मकामोऽप्यधर्मवित् ।
 सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यं गङ्गायामिव कौशिकः ॥ ८
 तादृशोऽयमनुप्रश्नो यत्र धर्मः सुदुर्विदः ।
 दुष्करं चापि संख्यातुं तर्केणात्र व्यवसति ॥ ९
 प्रमचार्याय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् ।
 यः ख्यात्रभवसंपुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥ १०
 'अहिंसा सत्यमक्रोधस्तपो दानं दमो मतिः ।
 अनमूयाऽप्यसामर्थ्यमनीर्ष्या शीलमेव च ॥ ११

श्रीप्रस्य गुरुपातिनः इति शः पाठः ॥ ३२ ॥ अनुसृत्यैकी-
 कृत्य । एतत्कारभूतम् ॥ ३२ ॥ अष्टाधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १०८ ॥

तारदाः सत्यानृतयोस्तत्त्वमजानन् । तादृशो षप्यते बाल
 इति शः पाठः ॥ १ ॥ अन्धस्य प्राणवधुषुः सत्प्रतिवधायो-
 यत्तस्य यथाह्यन्तरे व्याधो हितस्य भावोऽपि स्वयं जगामेति
 कर्षणवैकल्यानुपेयाः ॥ ७ ॥ गृहः कर्षणवैकः सत्यवादी

बोरेभ्यः सत्यवचनाभिमानित्वात्तन्मार्गमुपदिश्य कार्पटिकान्पाति-
 तवान् । अर्शो धर्मवित्प्रत्ययः । कौशिक उद्वेगो गङ्गातीरे राह-
 यदाः तर्पिण्या स्थापितान्यश्नानि भित्त्वा महत्पुण्यं प्राप ।
 तद्भेदने तु शीशुवियार्णां तर्पणां पृथ्वा तावो योऽनन्त-
 रं भवेत् । सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यं इति शः पाठः ॥ ८ ॥
 अत्र धर्मवैकल्ये । न्यन्यस्मि निश्चिनोति ॥ ९ ॥ प्रमथोऽप्य-
 दयः ॥ १० ॥

एष धर्मः कुम्भेष्ट कथितं परमेष्ठिना ।
 ब्रह्मणा देवदेवेन अयं चैव मनातनः ॥ १२
 अग्निन्धर्मं स्थितो राजश्रोत्रो भद्राणि पश्यति ।
 श्रौतो वधात्मको धर्म अहिंसापरमार्थिकः ॥ १३
 पारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मेण विभृताः प्रजाः ।
 यः स्याद्धारणमयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥ १४
 अहिंसाधीय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् ।
 यः स्यादाहिंसायुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥ १५
 श्रुतिं धर्मं वदन्त्यन्ये मानान्याहुः परं जनाः ।
 न च तं स्वभ्यग्यामो न हि सर्वे विधीयते ॥ १६
 येऽन्यायेन निर्हाणन्तो धनमिच्छन्ति कर्हिचित् ।
 तेभ्यस्तु न तदाग्नयेयं स धर्म इति निश्चयः ॥ १७
 अहजनेन चेन्मोक्षो नावहजेत्कथंचन ।
 अवश्यं कृजितव्यं वा शङ्गेन्याऽप्यहजनात् ॥ १८
 येष्वन्ये वाऽप्यनृतं कृषुः कुर्यादेव विचारणम् ।
 श्रेयस्मन्नानृतं वक्तुं गत्वादिनि विचारणम् ॥ १९
 अध्यापो वषं गजन्कुर्यादेवात्रिचारयत्न ।
 अनुष्यान्नुग्रये दीपं श्रेयस्मन्नानृतं भवेत् ॥ २०
 । स्तनः गत गेपन्धान्मुच्यते उपभाद्रपि ।
 श्रेयस्मन्नानृतं वक्तुं गत्वादिनि हि धारणा ॥ २१
 १. पापः गत गेपन्धान्मुच्यते उपभाद्रपि ।
 । च गेभ्यो धनं दद्यात्पर्ययं गति कथंचन ।
 । गोपेभ्यो हि धने दत्ते दानागमोपै रौडेयत् ॥ २२
 । तज्जातिपरोपेधेन धनमादातुमिच्छतः ।
 । स्वर्गमनिश्चयार्थं गृह्णुः माधिनः इति ।

अनुस्ता तत्र तद्वाच्यं सर्वं तेऽनृतवादिनः ॥ १२
 प्राणालये विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
 अर्थस्य रक्षणार्थाय परेषां धर्मकारणान् ॥ २४
 परेषां गिद्धिमाकाङ्क्ष च स्याद्धर्मभिक्षुकः ।
 प्रतिश्रुत्व न दातव्यं श्वः कायस्तु पन्थान्कृतः ॥ २५
 यः कथिद्धर्ममयान्प्रत्युतो धर्मजीवनः ।
 दण्डेनैव स हन्तव्यस्तं पन्थानं समाश्रितः ॥ २६
 च्युतः सदैव धर्मभ्यो धनयान्धर्ममाश्रितः ।
 कथं स्वधर्ममुन्मत्स्य तमिच्छेद्दुपजीवितुम् ॥ २७
 सर्वोपायनिवन्तव्यः पापो निहृतिजीवनः ।
 धनमित्येव पापानां सर्वोपायिह निधयः ॥ २८
 अविवाया द्यमंभोज्या निहृत्या निर्गमं गताः ।
 च्युता देवमनुष्येभ्यो यथा प्रेतात्मथैव ते ।
 [निर्यज्ञामपमा हीना मास्य तैः गत मंगमः ॥] २९
 धनादानाहुः गतं जीविता धिरनयोत्तमम् ।
 इदं ते गेचनां धर्म इति वाच्यं प्रयत्नः ॥ ३०
 न कथिद्धमि पापानां धर्म इत्येव निधयः ।
 तच्चारिषं च यो हन्यात् स पापेन लिप्यते ॥ ३१
 स्मरुमणा हनं हन्ति हत एष स हन्यते ।
 तेभ्यु यः ममयं कथिद्धमि हतपुटिषु ॥ ३२
 यथा काकासर्पेण स्या गर्भोपधिर्जीवनः ।
 ऊर्ध्वं देहात्सोधान्ते भवन्त्येतासु सोनिषु ॥ ३३
 यन्मिन्धया परेति यो मनुष्य-
 शक्तिमथा परित्यज्यं स धर्मः ।
 मायानागं मायया माधितव्यः
 मायापापः मायानेराभ्युपयः ॥ ३४

६ इति श्रीमद्भागवतस्य दशमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

द्विजाधिकदातव्यमोऽप्यायः ॥ ११० ॥

मिथयेव कुर्वित्तिरिति दुर्गादिनामोऽप्यायः ॥ १ ॥

विशिति उपाय ।

विशयमानेषु भूषणु संविशितैः रूपरूपद ।

विशयमानेषु भूषणु संविशितैः रूपरूपद ।
 विशयमानेषु भूषणु संविशितैः रूपरूपद ।
 विशयमानेषु भूषणु संविशितैः रूपरूपद ।
 विशयमानेषु भूषणु संविशितैः रूपरूपद ।
 विशयमानेषु भूषणु संविशितैः रूपरूपद ।

विशयमानेषु भूषणु संविशितैः रूपरूपद ।
 विशयमानेषु भूषणु संविशितैः रूपरूपद ।
 विशयमानेषु भूषणु संविशितैः रूपरूपद ।
 विशयमानेषु भूषणु संविशितैः रूपरूपद ।
 विशयमानेषु भूषणु संविशितैः रूपरूपद ।

येन श्रीणात्सुपाध्यायस्तेन स्याद्ब्रह्म पूजितम् ।
 मातृतः पितृतश्चैव तस्मात्पूज्यतमो गुरुः ॥ २६
 ऋषयश्च हि देवाश्च प्रीयन्ते पितृभिः सह ।
 पूज्यमानेषु गुरुषु तस्मात्पूज्यतमो गुरुः ॥ २७
 केनचिन्न च वृत्तेन ह्यवज्ञेयो गुरुर्भवेत् ।
 न च माता न च पिता तादृशो यादृशो गुरुः ॥ २८
 न तेऽवमानमर्हन्ति न तेषां दूषयेत्कृतम् ।
 गुरुणामेव सत्कारं विदुर्देवाः सहर्षिभिः ॥ २९
 उपाध्यायं पितरं मातरं च
 ये विदुर्ब्रह्मन्ते मनसा कर्मणा वा ।
 तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं
 तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके ॥ ३०

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति सत्यानृतविवेचनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं धर्मं स्थातुमिच्छन्नरो वर्तेत भारत ।
 तत्त्वं जिज्ञासमानाय ब्रह्महि भरतर्षभ ॥ १
 सत्यं चैवानृतं चोभे लोकानाद्यत् त्विष्टतः ।
 तयोः किमाचरेद्राजन्पुरुषो धर्मनिश्चितः ॥ २
 किंस्वित्सत्यं किमनृतं किंस्विद्वर्त्म्यं सनातनम् ।
 कस्मिन्काले वदेत्सत्यं कस्मिन्वाऽप्यनृतं वदेत् ॥ ३
 भीष्म उवाच ।
 सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परम् ।
 यत्तु लोके सुदुर्ज्ञेयं तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ ४
 भवेत्सत्यं न वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
 यत्रानृतं भवेत्सत्यं सत्यं वाऽप्यनृतं भवेत् ॥ ५

तादृशो वर्धते पापो यत्र सत्यमनिश्चितम् ।
 सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित् ॥
 अप्यनार्योऽकृतमज्ञः पुरुषोऽप्यतिदारुणः ।
 सुमहत्प्रायुयात्पुण्यं बलाकोऽन्धवधादिव ॥ १
 किमाश्चर्यं च यन्मूढो धर्मकामोऽप्यधर्मवित् ।
 सुमहत्प्रायुयात्पुण्यं गङ्गायामिव कौशिकः ॥ २
 तादृशोऽप्यमनुमथो यत्र धर्मः सुदुर्विदः ।
 दुष्करं चापि संख्यातुं तर्केणात्र व्यवस्यति ॥ ३
 प्रभवार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् ।
 यः स्थातप्रभवसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥ ४
 'अहिंसा सत्यमक्रोधस्तपो दानं दमो मतिः ।
 अनसूयाऽप्यसामर्थ्यमनीर्ष्या शीलमेव च ॥ १ ॥

श्रीमन्नस्य गुरुपातिनः इति श्र. पाठः ॥ ३३ ॥ अनुसृत्येकी-
 कृत्य । एतत्कारभूतम् ॥ ३३ ॥ अष्टाधिकशततमोऽध्यायः
 ॥ १०८ ॥

तादृशः सत्यानृतयोस्तत्त्वमजानन् । तादृशो वप्यते बाल
 इति श्र. पाठः ॥ ६ ॥ अन्धस्य प्राणबहुपः सर्वप्राणिवधायो-
 यतस्य यथादृष्टानो व्याधो हिंस्रस्वभावोऽपि स्वयं जगामेति
 कर्मपर्वकथनसंधेया ॥ १० ॥ १०९ ॥ अष्टाधिकशततमोऽध्यायः

चोरेभ्यः सत्यवचनाभिमानिलान्मार्गमुपदिश्य कार्पटिकान्घाति
 तवान् । अस्मि धर्मविवेकलभः । कौशिक उवाचो गङ्गातीरे सह
 वसः सर्पिण्या स्थापितान्यण्डानि भित्त्वा महत्पुण्य प्राप
 तद्भेदे तु तीक्ष्णविपागा सर्पाणां वृज्या तयो लोकना
 समवेत् । सुमहत्प्रायुयात्वाप इति ऊ. य. द पाठः ॥ ८
 अत्र धर्मलक्षणे । व्यवस्यति विधिनोति ॥ ९ ॥ प्रभवोऽ-

एष धर्मः कुरुश्रेष्ठ कथितं परमेष्ठिना ।
 ब्रह्मणा देवदेवेन अयं चैव मनातनः ॥ १२
 अग्निधर्मं स्थितौ राजन्नगो भद्राणि पश्यति ।
 श्रोतो वधात्मको धर्म अहिंसापरमार्थिकः ॥ १३
 धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मेण विपृताः प्रजाः ।
 यः स्वादागणमयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥ १४
 अहिंसाधीय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम् ।
 यः स्वादाहिंसायुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥ १५
 युतिं धर्मं वदन्त्यन्ये मानान्याहुः परं जनाः ।
 न च नं स्वल्पमृषामो न हि सर्वं विधीयते ॥ १६
 येऽन्यायेन तिर्हिर्षन्तो धनमिच्छन्ति कर्हिचित् ।
 तेभ्यस्तु न तदाग्नयेयं स धर्म इति निश्चयः ॥ १७
 अहजनेन चन्मोक्षो नावहजेत्कथंचन ।
 अरण्यं कृजितव्यं वा शङ्गेन्याऽप्यहजनात् ॥ १८
 येऽन्ये पाऽप्यनृतं कुर्युः कुर्यादेव विचारणम् ।
 श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं मत्स्यादिति विचारितम् ॥ १९
 अधयापो यथं गजन्तृर्पादेवाविचारयन् ।
 त्रुष्याऽनुश्रेयं दोषं श्रेयस्तत्रानृतं भवेत् ॥ २०
 न मनः महं संपन्धान्मुच्यते शपथादपि ।
 श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं मत्स्यादिति हि धारणा ॥ २१
 यः पापैः महं संपन्धान्मुच्यते शपथादपि ।
 न स तेभ्यो धनं दद्यान्नस्यं सति कथंचन ।
 पापेभ्यो हि धनं दत्तं दातात्मवि पीडयेत् ॥ २२
 गज्जगिषेपरोधेन धनमादातुमिच्छतः ।
 मत्स्यमंत्रविरस्यथं सह्युः साधिनः इवित् ।

अनुवृत्त्वा तत्र तद्वाच्यं सर्वं तेऽनृतवादिनः ॥ २३
 प्राणात्यये विवाहे च चकृष्वमनृतं भवेत् ।
 अर्थस्य रक्षणाधीय परेषां धर्मकारणात् ॥ २४
 परेषां गिद्धिमाकाङ्क्षन् च म्याद्धर्ममिधुक्तः ।
 प्रतिशुत्य न दातव्यं श्वः कार्यस्तु यत्नान्कृतः ॥ २५
 यः कथिद्धर्ममवाप्नुव्युतो धर्मजीवनः ।
 दण्डेनैव स हन्तव्यस्तं पन्थानं समाश्रितः ॥ २६
 न्युनः सर्वेषु धर्मेषु धनवान्यधर्ममाश्रितः ।
 कथं स्वधर्ममुत्सृज्य तमिच्छेदुपजीवितुम् ॥ २७
 सर्वोपायैर्नियन्तव्यः पापो निहृतिजीवनः ।
 धनमित्येव पापानां सर्वेषामिह निश्चयः ॥ २८
 अविवाया एतमंमोज्या निकृत्वा निग्यं गताः ।
 न्युना देवमनुष्येभ्यो यथा प्रेतान्मर्षय मे ।
 [निर्येष्वात्मपमा हीना मा स्म तेः मह मंगमः ॥] २९
 धनादानाहुःगतं जीवितं धिरनयोजनम् ।
 इदं ते श्रेयतां धर्म इति वाच्यं प्रयत्नतः ॥ ३०
 न कथिद्धमि पापानां धर्म इत्येव निश्चयः ।
 तथाविधं च यो हन्यान्न स पापेन लिप्यते ॥ ३१
 मरुर्मणा हनं हन्ति हन् एव स हन्त्यते ।
 तेषु यः ममयं कथिद्धर्ताति हन्तुदिषु ॥ ३२
 यथा कतकामर्थे स्या गर्भरोषधिजीवनः ।
 ऊर्ध्वं देहविमोक्षान्ते भवन्त्येवागु योनिषु ॥ ३३
 यस्मिन्वधा वनेति यो मनुष्य-
 म्बन्धिभधा वनेत्यर्थं स धर्मः ।
 मायापापं मायया बाधितव्यः
 मायापापः मायुनराण्युपयः ॥ ३४

॥ इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

द्विजाधिकारदातव्यमोऽप्यायः ॥ ११० ॥

धर्मोऽयं सुविदितोऽपि दुर्गतिरस्मिन्मायवधवत् ॥ ३ ॥

सुविदितोऽपि ।

॥ इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥
 ॥ इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥
 ॥ इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

द्विजाधिकारदातव्यमोऽप्यायः ।

॥ इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥
 ॥ इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥
 ॥ इति श्रीमद्भागवते शान्तिपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

दुर्गाण्यतितरेयेन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 आश्रमेषु यथोक्तेषु यथोक्तं ये द्विजातयः ।
 वर्तन्ते संयतात्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २
 ये दम्भान्नाचरन्ति स्य येषां वृत्तिश्च संयता ।
 विषयांश्च निगृह्णन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३
 प्रत्याहुर्नोच्यमाना ये न हिंसन्ति च हिंसिताः ।
 प्रयच्छन्ति न याचन्ते दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ४
 वासयन्त्यतिथीन्नित्यं नित्यं ये चानसूयकाः ।
 नित्यं स्वाध्यायशीलाश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ५
 मातापित्रोश्च ये वृत्तिं वर्तन्ते धर्मकोविदाः ।
 वर्जयन्ति दिवास्वप्नं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ६
 ये वा पापं न कुर्वन्ति कर्मणा मनसा गिरा ।
 निक्षिप्तदण्डा भूतेषु दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ७
 ये न लोभाच्चयन्त्यर्थान् राजानो रजसाऽन्विताः ।
 विषयान्परिरक्षन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ८
 स्वेषु दारेषु वर्तन्ते न्यायलब्धेषु तावृता ।
 अभिहोत्रपराः सन्तो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ९
 आहवेषु च ये शूरास्त्वक्त्वा मृत्युकृतं भयम् ।
 धर्मेण जयमिच्छन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १०
 ये वदन्तीह सत्यानि प्राणत्यागेऽप्युपस्थिते ।
 प्रमाणभूता भूतानां दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ११
 कर्माण्यकुत्सनाथानि येषां वाचश्च मनुताः ।
 येषामर्थ्याश्च साध्वर्था दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १२

परश्रिया न तप्यन्ति ये सन्तः पुरुषर्षभाः ।
 ग्राम्यादन्नाग्निवृत्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १७
 सर्वान्देवान्मस्यन्ति सर्वधर्माश्च भृष्यते ।
 ये श्रद्धाणाः शान्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १८
 ये न मानित्वमिच्छन्ति मानयन्ति च ये परान् ।
 मान्यमानान्मस्यन्ति दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ १९
 ये च श्राद्धानि कुर्वन्ति तिथ्यांतिथ्यां प्रजायिनः ।
 सुविशुद्धेन मनसा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २०
 ये क्रोधं संनियच्छन्ति क्रुद्धान्संशमयन्ति च ।
 न च रूप्यन्ति भृत्यानां दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २१
 मधु मांसं स्त्रियो नित्यं वर्जयन्तीह मानवाः ।
 जन्मप्रभृति मद्यं च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २२
 यात्रार्थं भोजनं येषां संतानार्थं च मैथुनम् ।
 वाक् सत्यवचनार्थं च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २३
 ईश्वरं सर्वभूतानां जगतः प्रमवाप्ययम् ।
 भक्ता नारायणं देवं दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २४
 य एष पद्मरक्ताक्षः पीतवासा महाशुभ्रजः ।
 सुहृद्वाता च मित्रं च संबन्धी च तथा ॥ २५ ॥
 य इमान्सकलौल्लोकांश्चर्मवत्परिवेष्टयेत् ।
 इच्छन्प्रभुरचिन्त्यात्मा गोविन्दः पुरुषोत्तमः ॥ २६ ॥
 स्थितः प्रियहिते नित्यं स एष पुरुषोत्तमः ।
 राजस्तय यदुश्रेष्ठो वैकुण्ठः पुरुषर्षभः ॥ २७ ॥
 य एनं संश्रयन्तीह भक्त्या नारायणं हरिम् ।
 ते तरन्तीह दुर्गाणि न चात्रास्ति विचारणा ॥ २८ ॥
 'अस्मिन्नपितकर्मणः सर्वभावेन भारत ।

दुर्गावितरणं ये च पठन्ति श्रावयन्ति च ।
कथयन्ति च विभक्त्या दुर्गाप्यवितरन्ति ते ॥ ३३

इति कृत्वममुद्देशः कीर्तितमे मयाऽन्य ।
तरते येन दुर्गाणि परमेह च मानवः ॥ ३४

॥ इति श्रीकर्ममहाभारते शान्तिपर्वणि राजपर्वर्षिनि दुर्गाधिरमपनमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

एकादशाधिकज्ञानतमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

अस्मिन्नुपनिषिद्धं प्रति परीक्षयाः सौम्यासौम्यप्यनिर्घोरमप्यधनताप्रतिपादकस्यासौम्यासुपरिचयतमम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
असौम्याः सौम्यस्वपेण सौम्याधामौम्यरूपिणः ।
गाह्यज्ञानपुण्यान्नात कथं त्रियामहे वयम् ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्राप्युद्गाह्यन्तीममिनिदामं पुरातनम् ।
व्याजगोमायुसंसादं तं निरोध युधिष्ठिर ॥ २
पुत्रिकायां पुत्रि पुत्रा श्रीमत्यां पौत्रिके नृपः ।
परिहासपरः कृते बभूव पुण्याधमः ॥ ३
न न्यायुषि परिक्षीणं जगामानीषिन्तां गनिम् ।
गोमायुत्रं च संभ्रामो दूषितः पूरुक्रमणा ॥ ४
संभ्रम्य पूरुजातिं स्यां निरंते परमं गतः ।
न भक्षयति सांगानि परंपहृत्तान्यपि ॥ ५
सर्तिस्यः सर्वभूतेषु गन्धसाह मुद्वटवतः ।
चकार च यथाकालमाहारं पतिलः फलैः ॥ ६
'पनांशारः कदाचिद्य निवमप्रतमानपि ।
कदाचिद्दृष्टेनापि वनेमस्य तु यश्चितः ॥ ७
भगवाने गन्ध पारागो गोमायोः संभ्रमोऽभवत् ।
जन्मभूम्यनुगोधाच नास्यं वा मरुगेनयत् ॥ ८
नगरं शौचनमृग्यन्तान्मे सर्वं महत्तानयः ।
पातयन्ति स्त गो मुदि वचनैः पथसोम्यैः ॥ ९
पराविरुद्धेने संष्टे शौचं तस्मिन्पुनित्पति ।
इतं विस्तीर्यविभक्तं यदा त्वं विस्तीर्यस्यतः ॥ १०
सौम्यासौ भगवन्नासिभेभ्यः दास्यामहे वयम् ।
इह सौम्यं पतितान् पति सुभं महर्षिभ्यो ॥ ११
इति उवाच वयः भद्रा वा चतुराश्च मनादिभिः ।

मधुरैः प्रथितैर्वार्यैर्हेतुमस्मिन्निष्टुरैः ॥ १२
अप्रमाणा ममृगिभं शूलितः क्रियते कृतम् ।
प्रार्थयामि च तन्कर्म येन निर्मायिते ययः ॥ १३
भगवाने यदि मे वायः ममाधिभं निशाम्यताम् ।
आत्मा फलति कर्माणि नाश्रमो धर्मलक्षणम् ॥ १४
आश्रमे यो द्विजं हन्यादानं दद्यादनाश्रमं ।
किंतु तन्पातकं न स्यात्तदा दानं कृथा भवेत् ॥ १५
भयान्तः स्याथलोभेन केरलं भक्षणं ग्नाः ।
अनुपन्थेषु मे दोषाम्नात्र पश्यन्ति मोहिनाः ॥ १६
अप्रत्ययकृतां गयामर्थपनयदूषिताम् ।
इह चासुर चानिटां तन्नाहूचिं न रोचये ॥ १७
नं शुचिं पण्डितं मन्याशार्दूलः स्यात्परिक्रमः ।
कृत्वाऽऽत्ममदुर्गीं पूजां मानिव्येऽस्यस्ययम् १८
शार्दूल उवाच ।
सौम्यं विज्ञानस्यज्जं गच्छ यात्रां मया सह ।
वियन्तासौम्यिता मोगाः परिदासौध पुष्पलाः १९
सौम्या इति कथं स्यात्ता भयान्तं श्रावयामहे ।
सूदूरं प्रजापि त्वं श्रेयधाधिपमिष्यसि ॥ २०
भीष्म उवाच ।
तथा संसृज्य तदास्यं सृणुन्त्या महान्मनः ।
गोमायुः प्रथितं पारथं यन्नापं विविदानयः ॥ २१
मदस्यं सुमगजिनयत्र यास्यं महन्तरं ।
पत्न्यदायान्मृगयसे धर्माधिदुःखान्पुत्राणि ॥ २२
न शक्यं हनमान्तेन महत्प्रमनुनागितुम् ।
दुष्टान्तेन वा र्षिर् शौम्यपिपत्थिना ॥ २३

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

सहायानुरक्तांश्च नयज्ञानुपसंहितान् ।
 परस्परमसंतुष्टान्विजिगीषून्लोलुपान् ॥ २४
 अनतीतोपदान्प्राज्ञान्हिते युक्तान्मनस्विनः ।
 पूजयेथा महाभाग यथा भ्रातृन्यथा पितृन् ॥ २५
 न त्वेव मम संतोषाद्रोचतेऽन्यन्मृगाधिप ।
 न कामये सुखान्भोगानैश्वर्यं वा त्वदाश्रयम् ॥ २६
 न योक्ष्यति हि मे शीलं तव भृत्यैः पुरातनैः ।
 ते त्वां विभेदयिष्यन्ति दुःखशीला मदन्तरे ॥ २७
 संश्रयः श्लाघनीयस्त्वमन्येषामपि भास्यताम् ।
 कृतात्मा सुमहाभागः पापकेव्यप्यदारुणः ॥ २८
 दीर्घदर्शा महोत्साहः स्पूललक्षो महाबलः ।
 कृते चाभोवकर्ताऽसि भाग्येश्वर समलंकृतः ॥ २९
 किंतु खेनासि संतुष्टो दुःखा वृत्तिरनुष्ठिता ।
 सेवायां चापि नाभिन्नः स्वच्छन्देन वनेचरः ॥ ३०
 प्राज्ञोपकोशदोषाश्च सर्वे संश्रयवासिनाम् ।
 वनचर्या तु निःसङ्गा निर्भया निरवग्रहा ॥ ३१
 श्रेयसं द्वियज्ञाणस्य यत्तिष्ठति भयं हृदि ।
 न तत्तिष्ठति तुष्टानां विदुषां मलकलाशिनाम् ॥ ३२
 पानीयं वा निरायासं स्वादन्नं वा गुणोत्तमम् ।
 विचार्य खलु पश्यामि तत्सुखं यत्र निर्दृष्टिः ॥ ३३
 अपराधैर्न तावन्तो भृत्याः क्षिप्त्वा नराधिपैः ।
 उपघातैर्यथा भृत्या दूषिता निघ्नन् गताः ॥ ३४
 यदि वा तन्मया कार्यं मृगेन्द्र यदि मन्यसे ।
 समर्थं कृतमिच्छामि वर्तितव्यं यथाविधि ॥ ३५
 मदीया माननीयास्ते श्रोतव्यं च हितं वचः ।
 कल्पिता या च मे वृत्तिः सा भवेत्त्वयि सुखिना ३६
 न मन्त्रणीयमन्यैस्ते सन्निवैः सह कर्हिचित् ।
 नीतिमन्तः परीप्सन्तो वृथा ब्रूयुः परे मयि ॥ ३७
 एक एकेन संगम्य रहो ब्रूयां हितं वचः ।
 न च ते ज्ञातिकार्येषु प्रष्टव्योऽसि हिताहिते ॥ ३८
 मया संमन्य वक्ष्याच न हिंसाः सचिवास्त्वया ।

न त्वेव मम संतोषादिति ट. ड. य. द. पाठः ॥ २६ ॥
 योक्ष्यति योग प्राप्सति । दुःखशीला भविष्यति ॥ २७ ॥
 स्पूललक्षो बहुवचः ॥ २९ ॥ उपकोशो निन्दा तथा दोषा उ-
 त्प्रेषण इति मन्त्रेण तत्सुखं सुखं स्वर्गं

मदीयानां च कुपितो मा त्वं दण्डं निपातये ॥ ३९ ॥
 भीष्म उवाच ।

एवमस्त्विति तेनासौ मृगेन्द्रेणामिपुजितः ।
 प्राप्तवान्मत्तिसाचिव्यं गोमायुर्व्याघ्रचौदितः ॥ ४०
 तं तथा सत्कृतं दृष्ट्वा युज्यमानं च कर्मसु ।
 प्राद्विपन्कृतसंवाताः पूर्वभृत्या मुहुर्मुहुः ॥ ४१
 भिन्नबुद्ध्या च गोमायुं सान्त्वयित्वा प्रवेश्य च ।
 दोषेषु समयात्रेतुमिच्छन्त्यशुभबुद्धयः ॥ ४२
 अन्यथा ह्युपिताः पूर्वं परद्रव्यापहारिणः ।
 अशक्ताः किञ्चिदाहर्तुं द्रव्यं गोमायुपन्नितः ॥ ४३
 व्युत्थानं चात्र काङ्क्षद्भिः कथाभिः प्रतिलोभ्यते ।
 धनेन महता चैव बुद्धिरस्य विलोभ्यते ॥ ४४
 न चापि स महाप्राज्ञस्तस्माद्द्वैर्वाचचाल ह ।
 अथास्य समयं कृत्वा विनाशाय स्वित्ताः परे ॥ ४५
 ईप्सितं तु मृगेन्द्रस्य मांसं यत्तत्र संस्कृतम् ।
 अपनीय स्वयं तद्वि तैर्न्यस्तं तस्य वेश्मनि ॥ ४६
 यदर्थं चाप्यपहृतं येन तच्चैव मन्त्रितम् ।
 तस्य तद्विदितं सर्वं कारणार्थं तत्र ॥ ४७
 समयोऽयं तान्तेषां न्ययमुपगच्छता ।

नोपघातस्त्वया कार्या राजन्मैत्रीमिहेच्छता ।
 'इति तस्य च मन्त्रस्य स्थित्यर्थं तदुपेक्षितम् ॥' ४८
 [क्षुधितस्य मृगेन्द्रस्य भोक्तुमभ्युत्थितस्य च]
 भोजने चोपहर्तव्ये तन्मांसं नह्यदस्यत ।
 मृगराजेन चाज्ञप्तं मृग्यतां चोर इत्युत ॥ ४९
 कृतकेश्वापि तन्मांसं मृगेन्द्राय निवेदितम् ।
 सचिवेनापनीतं ते विदुषा प्राज्ञमानिना ॥ ५०
 सरोपस्त्वथ शार्दूलः श्रुत्वा गोमायुचापलम् ।
 बभूवामपितो राजा वधं चास्य व्यरोचयत् ॥ ५१
 छिद्रं तु तस्य तद्दृष्ट्वा प्रोचुस्ते पूर्वमन्त्रिणः ।
 सर्वेषामेव सोऽस्माकं वृत्तिमङ्गं भवतीति ।
 निश्चित्यैवं पुनस्तस्य ते तत्कर्मण्यवर्तयन् ॥ ५२

पश्यामि । निर्दृष्टिः सुस्थितिर्गति वा ॥ ३३ ॥ क्षिप्याः कृतदण्डः
 ॥ ३४ ॥ तस्य गोमायोर्वेश्मनि ॥ ४६ ॥ तस्य गोमायोः । कारणार्थं
 स्वस्य वन्धविच्छेदो भवति हि हेतोर्विलयः ॥ ४७ ॥ परीप्स-
 तस्य इति ट. ड. पाठः ॥ ५१ ॥

इदं तस्मैदृश्यं कर्म किं तेन न कृतं भवेत् ।
 श्रुतश्च ग्यामिना पूर्वं यादृशो नैव तादृशः ॥५३
 वात्स्रांशंपैव धर्मिष्ठः स्वभावेन तु दारुणः ।
 धर्मस्तथा दयं पापो वृथाचारपरिग्रहः ॥ ५४
 कार्थीर्यं भोजनाद्येषु व्रतेषु कृतव्याश्रमम् ।
 यदि त्रिप्रत्ययो घेष तदिदं दर्शयाम ते ॥ ५५
 तन्नामं नैश्च गोमायोस्तत्क्षणदाशु दौकितम् ॥५६
 भांगापनयनं श्रुत्वा व्याघ्रनेपां च तद्वचः ।
 आत्मापयामाम तदा गोमायुर्व्यथतामिति ॥ ५७
 गोमायोर्यमनं श्रुत्वा शार्दूलजननी ततः ।
 मृगराजं हितमोक्षयः संशोधयितुमागमत् ॥ ५८
 पुत्रं नतप्रया प्रायं कपटारन्मसंयुतम् ।
 फलं गंधर्षजदोषैर्दुष्पेताशुचिभिः शुचिः ॥ ५९
 नोन्निद्रं महनं कथितप्रक्रिया वरकारिका ।
 पुत्रेणपि द्वि युक्तस्य दोष एव निपात्यते ॥ ६०
 [मुनेरपि यनम्यम्य भ्यानि कर्माणि कुर्वतः ।
 उन्पाद्यन्ते व्रयः पथा मित्रोदासीनशत्रवः] ६१
 लुप्यानां शुचयो द्वेष्याः कानगणां तरम्विनः ।
 मृगाणां पण्डिता द्वेष्या दृष्टिणां महाघनाः ।
 अधार्मिन्नाणां धर्मिष्ठा विरुपाणां मुरुपिणः ॥६२
 पदसां पण्डिता मृगां लुब्धा मागोपजीविनः ।
 आहृद्दोषमदोषान्म दृढम्पनिप्रनेरपि ॥ ६३
 मुन्यन्ते ते हृद्दं भागं पदघापहतं तर ।
 नन्दोः शीघ्रमानं न मायु गात्रद्विषीयताम् ॥६४
 अगन्ताः गन्तमंतायाः गन्त्याधामन्वदर्शनाः ।
 इत्यन्ते विविधा नारायण्यु मुक्ते परीक्षणम् ॥६५
 मन्वदुष्पतेः प्येव गपोता ह्यन्वरादिव ।
 न गीतानि गन्तव्योऽपि गपोते न कृतायनः ॥६६
 गन्तव्यन्वदुष्पतेः प्येव गपोते न कृतायनः ॥६६
 पश्यात्वा प्राणवधप्राप्तं पश्यान्प्राणवधेन ॥ ६७

न दुष्करमिदं पुत्रं यत्प्रभुर्वातयेत्परम् ।
 श्लाघनीया यशस्या च लोके प्रभवतां क्षमा ॥६८
 स्थापितोऽयं त्वया पुत्र सामन्तेष्वपि विश्रुतः ।
 दुःखेनासाद्यते पात्रं धार्यतामेप ते सुहृत् ॥ ६९
 दूषितं परदोषिणिं गृहीते योऽन्यथा शुचिम् ।
 सयं संदूषितामात्यः क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ७०
 एतस्मादरिसंघाताद्गोमायोः कश्चिदागतः ।
 धर्मात्मा तेन चाख्यतां यथैतत्कपटं कृतम् ॥७१
 ततो विज्ञातचारित्रः सत्कृत्य स विमोक्षितः ।
 परिष्वक्तश्च सस्नेहं मृगेन्द्रेण पुनःपुनः ॥ ७२
 अनुज्ञाय मृगेन्द्रे तु गोमायुर्नोतिशास्त्रिवृत् ।
 तेनामर्षेण संतप्तः प्रायमासितुमैच्छत् ॥ ७३
 गोमायुं तु स शार्दूलः स्नेहात्प्रसूतलोचनः ।
 न्यवारयत्स धर्मिष्ठं पूजया प्रतिपूजयन् ॥ ७४
 तं स गोमायुरालोक्य स्नेहादागतसंभ्रमः ।
 वभापे प्रणतो वास्यं वाष्पगद्गदया गिरा ॥ ७५
 पूजितोऽहं त्वया पूर्वं पथाशिव विमानितः ।
 परंपामास्पदं नीतो वस्तुं नार्हाम्यहं त्वयि ॥७६
 अगतुष्टाश्रुताः स्थानान्मान्नात्यत्यवरोपिताः ।
 सयं चोपडुता भृत्या ये चाप्युपहिताः परैः ॥७७
 पर्निधीनाथ लुब्धाश्च क्रुद्धा भीताः प्रतारिताः ।
 हतस्या मानिनो ये च त्यक्तोपात्ता महोत्सवः ॥७८
 गंलालिताश्च ये केचिश्चमनोपप्रतीक्षिणः ।
 अन्तहिताः मोपहृतास्ते सर्वेऽपरमाघनाः ॥ ७९
 अवमानेन युक्तस्य व्यापितस्य च मे पुनः ।
 कथं यास्यमि विश्वाभमहमेप्यामि वा कथम् ॥८०
 ममर्थे इति मंगूय म्यापयित्वा परीक्षितः ।
 कृतं च ममयं भिन्त्वा त्वयाऽहमवमानितः ॥ ८१
 प्रथमे चः ममाख्यातः शीलवानिति संमदि ।
 न वाच्यं तस्य त्रेगुण्यं प्रतिज्ञां परिरक्षता ॥ ८२

पश्यात्वा प्राणवधप्राप्तं पश्यान्प्राणवधेन ॥ ६७
 पश्यात्वा प्राणवधप्राप्तं पश्यान्प्राणवधेन ॥ ६७
 पश्यात्वा प्राणवधप्राप्तं पश्यान्प्राणवधेन ॥ ६७

॥ ६८ ॥ गोमायोऽयं ॥ ७१ ॥ प्राय मरणाद्युपवेतन
 कश्चिदुपवेतनम् ॥ ७१ ॥ वाष्प गद्गद इत्यादि
 ॥ ७२ ॥ पुनः पुनः ॥ ७३ ॥ अन्तहिताः अवमानेन
 ॥ ७४ ॥ प्रतिपूजयन् ॥ ७५ ॥ अन्तहिताः अवमानेन

एवं चात्रमतस्येह विश्वासं मे न यास्यति ।
 त्वयि चापेतविश्वासे ममोद्देशो भविष्यति ॥ ८३
 शङ्कितस्त्वमहं भीतः परे च्छिद्रानुसारिणः ।
 अस्मिन्धात्रैव दुस्तोपाः कर्म चेतद्बहुञ्चलम् ॥ ८४
 दुःखेन श्लिष्यते भिन्नं श्लिष्टं दुःखेन भिद्यते ।
 भिन्नश्लिष्टे तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्धते ॥ ८५
 कश्चित्च हिते भर्तुर्दृश्यते न परात्मनः ।
 कार्यापेक्षा हि वर्तते भावस्मिन्धाः सुदुर्लभाः ॥ ८६
 सुदुःखं पुरुषज्ञानं चित्तं क्षेपां चलाचलम् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति अलसताया अनर्षहेतुत्वात्पक्षोपचरिताभिधानम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 किं पार्थिवेन कर्तव्यं किंच कृत्वा सुखी भवेत् ।
 तन्ममाक्षय तच्चेन सर्वधर्ममृतां वर ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि शृणु कार्यैकनिश्चयम् ।
 यथा राज्ञेह कर्तव्यं यच्च कृत्वा सुखी भवेत् ॥ २
 नचैवं वर्तितव्यं स यथेदमनुशुश्रुम् ।
 उप्रस्य तु महद्भूतं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ३
 जातिस्मरो महानुप्रः प्रजापतिकुलोद्भवः ।
 तपः सुमहदातिष्ठदरण्ये संशितव्रतः ॥ ४
 तपसस्तस्य चान्तेऽथ प्रीतिमानभवद्विशुः ।
 वरेण च्छन्दयामास ततश्चैनं पितामहः ॥ ५
 उप्र उवाच ।
 भगवंस्त्वत्प्रसादान्मे दीर्घा ग्रीवा भवेदियम् ।
 योजनानां शतं साग्रमिच्छेयं चरितुं विभो ॥ ६
 एवमस्विति चोक्तः स वरदेन महात्मना ।
 प्रातिलभ्य वरं श्रेष्ठं ययानुप्रः स्वकं वनम् ॥ ७
 स चकार तदाऽऽलसं वरदानात्सुदुर्मतिः ।

छिद्रानुसारिणः इति श. पाठः ॥ ८४ ॥ पुरुषज्ञानं सुदु ख दुर्लभ
 यत् एषा वृषभा चित्तं चलाचलमस्थिरं गम्यते ज्ञापते सु-
 रपज्ञान इर्षयमित्यर्थ. ॥ ८५ ॥ प्रकिया महीकरणं युद्देश्यव

समर्थो चाप्यशङ्को वा शतेष्वेकोऽधिगम्यते ॥ ८७
 अकसात्प्रकिया नृणामकसाचापकर्षणम् ।
 शुभाशुभे महत्त्वं च प्रहर्तुं बुद्धिलाषवम् ॥ ८८
 भीष्म उवाच ।
 एवंविधं सान्त्वयुक्त्वा धर्मकामार्थहेतुमत् ।
 प्रसादयित्वा राजानं गोमायुर्वनमभ्यगात् ॥ ८९
 अगृह्णानुनयं तस्य मृगेन्द्रस्य च बुद्धिमान् ।
 गोमायुः प्रायमासीनस्त्यक्त्वा देहं दिवं ययौ ॥ ९०

न चञ्चरितुं गन्तुं दुरात्मा कालमोहितः ॥ ८
 स कदाचित्प्रसार्थेयं तां ग्रीवां शतयोजनाम् ।
 चचार श्रान्तहृदयो वातश्रगात्ततो महान् ॥ ९
 स गुहायां शिरोग्रीवां निधाय पशुरात्मनः ।
 आस्ते वर्षमथाभ्यागात्सुमहत्प्रावयज्जगत् ॥ १०
 अथ शीतपरीताङ्गो जम्बुकः क्षुच्छमान्वितः ।
 सदारस्तां गुहामाशु प्रविवेश जलादितः ॥ ११
 स दृष्ट्वा मांसजीवी तु सुभृशं क्षुच्छमान्वितः ।
 अभक्षयत्ततो ग्रीवामुप्रस्य भरतर्षभ ॥ १२
 यदा त्वबुध्यतात्मानं भक्ष्यमाणं स वै पशुः ।
 तदा संकोचने यत्नमकरोद्बुद्धदुःखितः ॥ १३
 यावद्दुर्ध्वमधश्चैव ग्रीवां संक्षिपते पशुः ।
 तावच्चेन सदारेणं जम्बुकेन स भक्षितः ॥ १४
 स हत्वा भक्षयित्वा च तमुग्रं जम्बुकस्तदा ।
 विगते वातवर्षे तु निश्चकाम गुहोदरात् ॥ १५
 एवं दुर्वृद्धिना प्राप्तमुप्रेण निधनं तदा ।
 आलस्यस्य क्रमात्पश्य महान्तं दोषमागतम् ॥ १६

दुच्छलमेव हेतुः ॥ ८८ ॥ प्रसादयित्वा प्रसाद्य ॥ ८९ ॥ अशु-
 क्तश्लिला ॥ ९० ॥ एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥
 नरितुं भक्षितुम् ॥ ८ ॥

त्वमप्येवंविधं द्विन्वा योगेन नियतेन्द्रियः ।
वर्तस्य वृद्धिमूलं तु मित्रयं मसुव्रवीत् ॥ १७
युद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि ब्राह्मध्वानि भाग्न ।
तानि जहाजघन्यानि भागप्रत्यवगणि च ॥ १८
गन्वं तिष्ठति दक्षस्य मंसूरीतेन्द्रियस्य च ।
[जातेस्य वृद्धिमूलं हि मित्रयं मसुव्रवीत्] ।
मुमं मयं श्रुतवतः सुमहायस्य चानघ ॥ १९

'अमहायवतो यथा न तिष्ठन्ति कदाचन ।'
पराधितयमहायस्य तिष्ठन्तीह युधिष्ठिर ।
महाययुक्तेन मही कृत्वा शरया प्रशामितुम् ॥२०
इदं हि मन्त्रिः कथितं विधितः
पुग महन्द्रप्रतिमपभारः ।
मयाऽपि चोक्तं तत्र शान्तरुषा
त्वमप्रमत्तः प्रचगम्य राजन् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजपर्वपर्यन्ते द्वादशपरिध्यात्तमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

भीमसेन युधिष्ठिरमनि वन्द्यस्त्वनुवकीचरने विनयसौभाग्यतायां दृष्टान्तकथा गच्छित्वावसंयत्तानुवादः ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
राजा राज्यमनुप्राप्य दृषीलो भगवर्षभ ।
अभिरम्बानिष्टद्वस्य कथं तिष्ठेद्गोधनः ॥ १
भीष्म उवाच ।
अप्राप्युदाहर्त्तनीमपिनिशायं पुरातनम् ।
गग्निं चैव मंसरे नागम्य च भाग्न ॥ २
सुगग्निन्दयः शशुन्यागारः गग्निं पतिः ।
पमस्य गग्निः मंसः मंसयं जातमानमनः ॥ ३
गागर उवाच ।
गमूलशायान्यध्यामि निहतान्कापि नो द्रुमान् ।
युष्नाभिर्गिह पूनीभिरन्यान्निग्र न पेगमान् ॥ ४
अन्वजापभात्यनागे वेषयः कृत्स्नश्च यः ।
अस्रयथा वा नार्नीतः किंच वा तेन यः हतम् ॥ ५
गददं भोऽनुमिच्छामि मर्यामानं यो मत्तम् ।
पथा पेनानि पृन्तानि द्विन्वा नापात्रि वेषयः ॥ ६
यत्र माह नदी महा शस्यसुगमस्यैवम् ।
सैवमहादक्षः पौर सागरं गग्निं पतिम् ॥ ७

महोवाच ।
तिष्ठन्त्येते यथास्थानं नगा वैरुनिरेवनाः ।
ननम्यजन्ति तन्स्थानं प्रातिलोम्बाच वेतसः ॥ ८
वेतसो वेगमायान्तं दृष्ट्वा नमति नापरे ।
य च वेगे क्षतिप्रान्ते स्थानमापयते पुनः ॥ ९
कालजः समयप्रथ महावश्यश्च नो द्रुमः ।
अनुलोमशुचिरमन्वप्लेन स्यां नैति पौगः ॥ १०
भाग्नोऽक्रवेगेन ये नमन्त्युभमग्निं य ।
सौपथ्यः पादया युन्मा न मे पान्ति वगभरम् ११
भीष्म उवाच ।
यो हि प्रयोर्बिहृदस्य मनोर्ननाधिनाजने ।
पूर्व न गहने पेमं धिप्रमेव विनशाति ॥ १२
सागमारं वलं पविनास्यतो दिवशश्च यः ।
जानन्निवर्षति नातो न य पाति वगभरम् ॥ १३
एवमेव वदा विशन्मन्त्रो विदुः वाम् ॥
संभवेर्दृष्टी युधिमेव प्रजान्ताधत्सु ॥ १४

॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

१. 'महाययुक्तेन मही कृत्वा शरया प्रशामितुम्' ॥२०
२. 'अमहायवतो यथा न तिष्ठन्ति कदाचन' ॥ २१
३. 'अप्राप्युदाहर्त्तनीमपिनिशायं पुरातनम्' ॥ २
४. 'अन्वजापभात्यनागे वेषयः कृत्स्नश्च यः' ॥ ४
५. 'अस्रयथा वा नार्नीतः किंच वा तेन यः हतम्' ॥ ५
६. 'पथा पेनानि पृन्तानि द्विन्वा नापात्रि वेषयः' ॥ ६
७. 'सैवमहादक्षः पौर सागरं गग्निं पतिम्' ॥ ७
८. 'तिष्ठन्त्येते यथास्थानं नगा वैरुनिरेवनाः' ॥ ८
९. 'वेतसो वेगमायान्तं दृष्ट्वा नमति नापरे' ॥ ९
१०. 'कालजः समयप्रथ महावश्यश्च नो द्रुमः' ॥ १०
११. 'भाग्नोऽक्रवेगेन ये नमन्त्युभमग्निं य' ॥ ११
१२. 'यो हि प्रयोर्बिहृदस्य मनोर्ननाधिनाजने' ॥ १२
१३. 'सागमारं वलं पविनास्यतो दिवशश्च यः' ॥ १३
१४. 'एवमेव वदा विशन्मन्त्रो विदुः वाम्' ॥ १४

चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति सभायां दुष्टदुर्भाषणे तत्तितिक्षाया गुणत्वप्रतिपादनम् ॥ १. ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 विद्वान्मूढप्रगल्भेन मृदुस्तीक्ष्णेन भारत ।
 आक्रुश्यमानः सदसि कथं कुर्यादरिंदम ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 श्रूयतां पृथिवीपाल यथैऽपौर्योऽव्रगम्यते ।
 सदा सचेताः सहते नरस्येहाल्पचेतसः ॥ २
 आक्रुश्य दूष्यमाणश्च सुकृतं तस्यं विन्दति ।
 दुष्कृतं चात्मनो मयीं तस्मिन्नेव प्रमार्जति ॥ ३
 गर्हितं तमुपेक्षेत वाश्यमानमिवातुरम् ।
 लोके विद्वेषभापन्नो निष्फलं प्रतिपद्यते ॥ ४
 इति संश्लाघते नित्यं तेन पापेन कर्मणा ।
 इदमुक्तो मया कश्चित्सर्वतो जनसंसदि ।
 स तत्र व्रीडितः शुष्को मृतकल्पोऽवतिष्ठते ॥ ५
 श्लाघन्नश्लाघनीयेन कर्मणा निरपत्रपः ।
 उपेक्षितव्यो दान्तेन तादृशः पुरुपाधमः ॥ ६
 यद्यद्भूयादल्पमतिस्तत्तदस्य सहेतदा ॥ ७
 प्रकृत्या हि प्रशंसन्वा निन्दन्वा किं करिष्यति ।
 वने काक इवायुद्धिर्वाश्यमानो निरर्थकम् ॥ ८
 यदि वाग्भिः प्रयोगः स्वात्मयोज्यः पापकर्मणा ।
 वागेवायौ भवेत्तस्य न ह्येवायौ जिघांसतः ॥ ९
 निपेकं वै परस्वासावाचष्टे वृत्तचेष्टया ।
 मयूर इव कौपीनं नृत्यं संदर्शयन्निव ॥ १०
 यस्यावाच्यं न लोकेऽस्मिन्नाकार्यं चापि किंचन ।
 वाचं तेन न संदध्याच्छुचिः संश्लिष्टकर्मणा ॥ ११
 प्रत्यक्षं गुणवादी यः परोक्षं तु विनिन्दकः ।

स मानवः श्रवणलोकै नष्टलोकपरायणः ॥ १२
 तादृग्दिनशतं चापि यद्दाति जुहोति च ।
 परोक्षेणापवादेन तं नाशयति तत्क्षणात् ॥ १३
 तस्मात्प्राज्ञो नरः सद्यस्तादृशं पापचेतसम् ।
 वर्जयेन्मतिमान्वर्ज्यं सारमेयामिषं यथा ॥ १४
 परिवादं बुवाणो हि दुरात्मा वै महाजने ।
 प्रकाशयति दोषान्स्नान्तर्पः फणमिवोन्नतम् ॥ १५
 तं स्वकर्माणि कुर्वाणं प्रतिकर्तुं य इच्छति ।
 भसकूट इवायुद्धिः खरो रजसि मज्जति ॥ १६
 मनुष्यसालावृकमप्रशान्तं
 जनापवादे सततं निविष्टम् ।
 मातङ्गमुन्मत्तमिवोन्नतदन्तं
 त्यजेत तं श्वानमिघातिरौद्रम् ॥ १७
 अनार्यजुष्टे पथि वर्तमानं
 दमादपेतं विनयोच्च पापम् ।
 अरिघ्नतं नित्यमभूतिकामं
 धिगस्तु तं पापमतिं मनुष्यम् ॥ १८
 प्रत्युच्यमानस्त्वथ भूय एव
 निशान्य माभूस्त्वमथार्थरूपः ।
 उच्यस्य नीचेन हि संप्रयोगं
 विगर्हयन्ति स्थिरबुद्धयो ये ॥ १९
 क्रुद्धो दशेद्राजपि च ताडयेद्वा
 स पांसुभिर्वा विकिरितुर्पवा ।
 विष्टुल्य दन्तांश्च विभीषयेद्वा
 मिदं हि मूढे कुपिते नृशंसे ॥ २०

मृदुध्याती प्रग-गन्ध तेन ॥ १ ॥ सहते दुरकम् ॥ २ ॥
 मयीं तितिपु. ॥ ३ ॥ पारयमान रटन्ताम् ॥ ४ ॥
 यथा वाचा हतो न हन्यते एव वाचा युक्ति न दुष्कृतीत्यर्थः
 ॥ ५ ॥ स एव यदनुक्षेपेन त्रिपदा चेटया वागादिव्यापारेण च
 त्रिनेत्रे निपेकं यन्मातारि रेत सेह परस्य परेण विनुरत्येभ
 टामित्याचष्टे व्यक्तः कथयति । संवीनं गुणप्रदेण संदर्शयन्निव
 शूलं उच्येन्नपूरो यथा स्थापते सम्यग्दृष्ट्यानीति मन्वते ननु
 मन् गुण श्लोकाः परदन्तीति प्रवते एवं यतोपि मया स महा-
 ननुकगभायां दुष्टदुर्भाषण इति श्लाघते नरतेन मया माउरिपः

राष्ट्रीभियते मर्षयेति न प्रपते इत्यर्थः ॥ १० ॥ मयूर इव
 कालीन इति य. द. पाठः । राष्ट्रियजनमना इति द. घ. द. पाठः
 ॥ ११ ॥ ताण्डुमान् ॥ १३ ॥ सारमेयामिषं जुनेमातासु
 ॥ १४ ॥ दोषान् जारजलादीन् ॥ १५ ॥ भस्मरूढे भस्मराशी
 यर इवायुद्धिः रजसि दुये निमग्नति ॥ १६ ॥ सालावृक-
 श्वाभेनेव मनुष्यत्वेन लोके दृष्टीतमित्यर्थः ॥ १७ ॥ बुद्धी-
 दशापेन हि ताडयेद्वा इति द. पाठः । तत्र दशापेन घेट्याह-
 त्रियकेन पाणिमेत्यर्थः । इदं सर्वं बुविनमूढे उद्धमेन ॥ २० ॥
 चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

विगर्हणां नाऽपि दुःखतमना कृतां
सहेत यः मंगदि दुर्जनानाम् ।

पटेदिदं चापि निदर्शनं मदा
न वाञ्छयं म लभति किञ्चिदप्रियम् ॥ २१

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्यणि राजसर्गपर्यणि चतुर्विंशत्यधिकोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

भीष्मेन सुधिष्ठिरमत्रि राज्ञां महापयसादनस्यायश्चकगादिमत्रिपादनम् ॥ १ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।
 पिनामह महाभावा संशयो मे महानयम् ।
 गच्छेच्चव्यस्त्वया राजन्भवान्कुरुकरो हि नः ॥ १
 पुत्रप्राणामयं तात दुष्टानां दुःखनमाम् ।
 कथितो वारयमंचाग्मनो विज्ञापयामि ते ॥ २
 यदितं राज्यतपस्य कुलन्व च सुयोदयम् ।
 आयत्वां च तदान्वे च धेमशुद्धिकरं च तन् ॥ ३
 पुत्रप्राणामिगमं च राष्ट्रशुद्धिकरं च यत् ।
 अन्नपाने शरीरे च हितं यत्तद्वीहि मे ॥ ४
 अभिपिक्तो हि सो राजा राज्यस्यो मिप्रमंशृतः ।
 मनुदन्वामुपेतो वा न कथं रक्षयेन्नजाः ॥ ५
 सो धमन्प्रहरतिः श्रेहगगचन्नाकृतः ।
 इन्द्रियाणामनीशान्वाद्मज्जनवुभयकः ॥ ६
 तत्र नृत्या विमुग्धां चान्ति शरं कुन्दोदनाः ।
 न च भृत्यवर्तमानः स राजा मंप्रयुज्यते ॥ ७
 एतन्ने चिन्तयानस्य राजपमोन्द्रिपानिशम् ।
 पृथग्निगतो गुडा भवान्शान्तिमुमहति ॥ ८
 नागिना पुत्रव्याज न्वं नः कुन्दहिते स्वः ।
 धना धरिं महाप्राप्तो सो नः शंसां मरुदा ॥ ९
 स्वयः कुन्दहितं पावयं भुक्त्वा राज्यरिगोदयम् ।
 भृशुग्नाय्ययस्यैव नृमः सप्यतामहं सुखम् ॥ १०
 कीदृशाः मत्पितरस्य भृत्याः मरुगुनान्विताः ।

कीदृशः किं कुर्तव्यं महा यात्रा विधीयते ॥ ११
 न मेको भृत्यरहितो राजा भवति रक्षिता ।
 राज्यं चेदं जनः सर्वान्कुलीनः प्रदायति ॥ १२
 भीष्म उवाच ।
 न च प्रदास्युं राज्यं हि शत्रुसमेतेन भारत ॥ १३
 अमहायता तात नैराश्याः केचिद्व्यूत ।
 लब्धुं लब्धा यपि मदा रक्षितुं भगवाम् ॥ १४
 यस्य भृत्यजनः सर्वो ज्ञानविज्ञानकोविदः ।
 हितैर्षी कुलजः शिष्यः स राज्यरत्नमभुवे ॥ १५
 मन्त्रिषो गम्य कुलजा अमहायाः महोचिताः ।
 नृपतेर्मतिमाप्सन्ते मन्त्रयज्ञानकोविदाः ॥ १६
 अनागतविधानागः कालज्ञानविधागदाः ।
 अनिदानामशोचन्तः स राज्यरत्नमभुवे ॥ १७
 मन्दः सगुणा यत्र महापाः नियहायिनः ।
 अर्थचिन्तापराः मन्थाः स राज्यरत्नमभुवे ॥ १८
 यन् नागो जनपदः मन्त्रिर्हागः मदा ।
 प्रभुशुः मन्त्रभाटवर्गो स राजा राज्यनामरेत् ॥ १९
 सोऽनोऽश्वत्थं नम्य सोऽनोऽद्विर्गमः ।
 अग्निमुद्दिध पुरेभ धारिते स नृपोगमः ॥ २०
 सोऽनागममहोर्षगमिः मंप्रयत्नः ।
 पायभृशुगुर्षेभ वान्पयानं युर्वा मरेत् ॥ २१
 स्वरहाय नगो यत्र भवेत्तोदयः ।
 स्वयो महानिगमः स धमेरत्ननाइ नृपः ॥ २२

युधिष्ठिर उवाच ।
 पिनामह महाभावा संशयो मे महानयम् ।
 गच्छेच्चव्यस्त्वया राजन्भवान्कुरुकरो हि नः ॥ १
 पुत्रप्राणामयं तात दुष्टानां दुःखनमाम् ।
 कथितो वारयमंचाग्मनो विज्ञापयामि ते ॥ २
 यदितं राज्यतपस्य कुलन्व च सुयोदयम् ।
 आयत्वां च तदान्वे च धेमशुद्धिकरं च तन् ॥ ३
 पुत्रप्राणामिगमं च राष्ट्रशुद्धिकरं च यत् ।
 अन्नपाने शरीरे च हितं यत्तद्वीहि मे ॥ ४
 अभिपिक्तो हि सो राजा राज्यस्यो मिप्रमंशृतः ।
 मनुदन्वामुपेतो वा न कथं रक्षयेन्नजाः ॥ ५
 सो धमन्प्रहरतिः श्रेहगगचन्नाकृतः ।
 इन्द्रियाणामनीशान्वाद्मज्जनवुभयकः ॥ ६
 तत्र नृत्या विमुग्धां चान्ति शरं कुन्दोदनाः ।
 न च भृत्यवर्तमानः स राजा मंप्रयुज्यते ॥ ७
 एतन्ने चिन्तयानस्य राजपमोन्द्रिपानिशम् ।
 पृथग्निगतो गुडा भवान्शान्तिमुमहति ॥ ८
 नागिना पुत्रव्याज न्वं नः कुन्दहिते स्वः ।
 धना धरिं महाप्राप्तो सो नः शंसां मरुदा ॥ ९
 स्वयः कुन्दहितं पावयं भुक्त्वा राज्यरिगोदयम् ।
 भृशुग्नाय्ययस्यैव नृमः सप्यतामहं सुखम् ॥ १०
 कीदृशाः मत्पितरस्य भृत्याः मरुगुनान्विताः ।

कीदृशः किं कुर्तव्यं महा यात्रा विधीयते ॥ ११
 न मेको भृत्यरहितो राजा भवति रक्षिता ।
 राज्यं चेदं जनः सर्वान्कुलीनः प्रदायति ॥ १२
 भीष्म उवाच ।
 न च प्रदास्युं राज्यं हि शत्रुसमेतेन भारत ॥ १३
 अमहायता तात नैराश्याः केचिद्व्यूत ।
 लब्धुं लब्धा यपि मदा रक्षितुं भगवाम् ॥ १४
 यस्य भृत्यजनः सर्वो ज्ञानविज्ञानकोविदः ।
 हितैर्षी कुलजः शिष्यः स राज्यरत्नमभुवे ॥ १५
 मन्त्रिषो गम्य कुलजा अमहायाः महोचिताः ।
 नृपतेर्मतिमाप्सन्ते मन्त्रयज्ञानकोविदाः ॥ १६
 अनागतविधानागः कालज्ञानविधागदाः ।
 अनिदानामशोचन्तः स राज्यरत्नमभुवे ॥ १७
 मन्दः सगुणा यत्र महापाः नियहायिनः ।
 अर्थचिन्तापराः मन्थाः स राज्यरत्नमभुवे ॥ १८
 यन् नागो जनपदः मन्त्रिर्हागः मदा ।
 प्रभुशुः मन्त्रभाटवर्गो स राजा राज्यनामरेत् ॥ १९
 सोऽनोऽश्वत्थं नम्य सोऽनोऽद्विर्गमः ।
 अग्निमुद्दिध पुरेभ धारिते स नृपोगमः ॥ २०
 सोऽनागममहोर्षगमिः मंप्रयत्नः ।
 पायभृशुगुर्षेभ वान्पयानं युर्वा मरेत् ॥ २१
 स्वरहाय नगो यत्र भवेत्तोदयः ।
 स्वयो महानिगमः स धमेरत्ननाइ नृपः ॥ २२

स तु श्वा व्याघ्रतां प्राप्य बलवान्पिग्निताशनः ॥२३
न मूलकलभोगेषु स्पृहामप्यकरोच्छदा ।

यथा मृगपतिर्नित्यं मकाहति वनैकसः ।
तथैव स महाराज व्याघ्रः सममवच्छदा ॥ २४

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि राजपर्वपर्वणि षोडशधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

मुनिपरेण व्याघ्रीकृतस्य स्त्रीपशुनो गजानस्ये मति गन्धमापयन्म् ॥ १ ॥ पुनः विहास्ये विदीकृतस्य तस्मै शरमा-
जये शारभाक्षरणम् ॥ २ ॥ कुहमायेनामत्रिपायोऽस्य पुनः श्वमापययन्म् ॥ ३ ॥

भीष्म उवाच ।
व्याघ्रधोऽत्रमूलस्यस्त्रमः शुभो हर्तुर्मूर्धः ।
नागशशागतमुदृशं मर्चो मेघ इवोत्थितः ॥ १
प्रभियस्वरटः प्रांशुः पर्षा वितनहृम्भकः ।
शुषिपाणो महाकायो मेघगर्भ्मीरग्निस्यनः ॥ २
तं दृष्ट्वा कुञ्जरं मनमायान्तं बलगवितम् ।
व्याघ्रो हन्मिभयाप्रन्मन्मूर्ध्नि शरणं यया ॥ ३
ततोऽन्यन्कुञ्जरस्यं व्याघ्रं तस्मैपिगमनः ।
महामेघोपमं दृष्ट्वा स भीतो क्षमवद्भजः ॥ ४
ननः कमलपण्डानि महर्कीगहनानि च ।
निरुत्तमुदायुक्तः पश्चेशुषिभूषितः ॥ ५
द्वानिहृममापयस हन्मिनः संसुगं तदा ।
हन्मन्सोऽत्रम्वस्य फालोऽन्यन्वदिवानिगम् ॥ ६
तथाजगाम तं देशं केर्मा केमगाण्यः ।
गिरिन्दरजो भीमः विहो नागहृन्मन्कः ॥ ७
तं दृष्ट्वा सिंहमायान्तं नामः सिंहमयादितः ।
स्त्रीं शरममापेद वेपमानो मयातुरः ॥ ८
स गतः विहगां नीतो गजेन्द्रो मुनिना तदा ।
तं च नागजयसिंहं तुन्वजातिगमनपात्र ॥ ९
दृष्ट्वा च गोऽन्यन्विहो वन्द्यो सिंहसाराचनः ।
न शोधमेऽन्यान्विहस्मन्निभैर गुर्मा वने ॥ १०
न शान्ते क्षुद्रपञ्चभस्पावनागनीराः ।
स्वरत्नन तदा व्रजा जीरिशाकादिजम्पा ॥११
दशाधिकशतपैनेन सर्वेनागिर्विरिगवः ।
दशान्धुज्जाहासो नानागणसम्पन्नः ॥ १२
मुदायुः संवचनः शरमो वनयोधरः ।

तं विहं हन्तुमागन्धुमेन्मल नियमने ॥ १३
'तं दृष्ट्वा शरमं यान्तं सिंहः परमयान्वितः ।
श्रुपि शरणमापेद वेपमानः कृताञ्जलिः ॥' १४
तं मुनिः शरमं चक्रे बल्योत्कटमरिंदम ।
ततः स शरमो वन्द्यो मुनेः शरममग्रतः ।
दृष्ट्वा बलिनमन्मृगं हुनं मंत्राद्रवदनम् ॥ १५
स एवं शरमस्याने न्यन्तो पं मुनिना तदा ।
मुनेः पार्थगवो नित्यं शरमः सुगमावसान् ॥ १६
ततः शरममंत्रणाः सस्यं मृगगणा वनात् ।
दिशः मंत्राद्रवध्राजन्मयाजीवितकाक्षिणः ॥ १७
शरमोऽप्यनिमंष्टो नित्यं प्राणिवशे सः ।
फलमृताशनं यतु नैऋत्य पिडिगाशनः ॥ १८
गतः क्षुद्रनमाचागे बलेन च गमन्निगः ।
दृष्य तं मुनिं हन्तुमहगजः कृत्वान्ययः ॥ १९
'विन्वयामास च तदा शरमः शानपूर्वकः ॥२०
अन्व प्रभारान्गंवातो शान्वायेनैर केन्दम् ।
शरमन्तं मुदृन्वापं सर्वभूतनपंचरम् ॥ २१
अन्येऽन्यद भद्रप्रणाः सन्नि गन्ता भयादित्ताः ।
मुनिमाधित्तर जीरन्तो मृगाः पडिजानानाथा ॥२२
गोतामिर् बदादिष्य शरमन्तं प्रवन्द्यति ।
सर्वगणोपनं शोकं वन्दे मय प्रविष्टिन्म् ॥ २३
पडिजानमन्वपं दृष्ट्वात्तद्विद्वान्मर्षं वन्दम् ॥ २४
पारदन्वस्य संभ्रितः काण्यं तु गमाधितः ।
न ददाति वन्दं कुहः मन्वग्गान्मन्व ह्यगवित् ॥२५
शारदेननं विदं शपिन्वाति च शीमवः ।
मन्तो मया शरमनिह हनिपाताम संश्रयः ॥२६

विहो नागहृन्मन्कः ॥ ७
शरमो वनयोधरः ।

ततस्तेन तपःशक्त्या विदितो ज्ञानचक्षुषा ।
 विज्ञाय च मुनिः प्राज्ञस्ततः शापं प्रयुक्तवान् ॥ २७ ॥
 'अहमग्निप्रभो नाम मुनिर्भृगुकुलान्वयः ।
 मनसा निर्देह्यं च जगत्संधारयामि च ॥ २८ ॥
 मम वश्यं जगत्सर्वं देवा यच्च चराचरम् ।
 सन्ति देवाश्च ये भीताः स्वधर्मं न त्यजन्ति ये ।
 स्वधर्माच्चलितान्सर्वान्वाङ्मात्रेणापि निर्देहे ॥ २९ ॥
 किमङ्ग त्वं मया नीतः शरभत्वमनामयम् ।
 शूरः स सर्वभूतेषु हीनश्चाशुचिरैव च ॥' ३० ॥

था त्वं द्वीपित्वमापन्नो द्वीपी व्याघ्रत्वमागतः ।
 व्याघ्रान्नागो मदयदुर्नागः सिंहत्वमागतः ॥ ३१ ॥
 सिंहस्त्वं बलमापन्नो भूयः शरभतां गतः ।
 मया स्नेहपरीतेन विष्टष्टो न कुलान्वयः ॥ ३२ ॥
 यस्मादेवमपापं मां पाप हिंसितुमिच्छसि ।
 तस्मात्स्वयोनिमापन्नः पुनः श्वानो भविष्यसि ॥ ३३ ॥
 ततो मुनिजनद्वेष्टा दुष्टात्मा प्राकृतोऽयुधः ।
 ऋषिणा शरभः शस्तस्तद्वृषं पुनरात्मवान् ॥ ३४ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवतम् अष्टादशोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

भीष्मणेन सुधिष्ठिरं प्रति सन्निवादिगुणवर्णनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

स श्वा प्रकृतिमापन्नः परं दैन्यमुपागमत् ।
 ऋषिणा हंकृतः पापस्तपोबन्धविष्कृतः ॥ १ ॥
 एवं राज्ञा मतिमता विदित्वा शीलशौचताम् ।
 आर्जवं प्रकृतिं सत्त्वं श्रुतं वृत्तं कुलं दमम् ॥ २ ॥
 अनुक्रोशं बलं वीर्यं प्रभावं प्रशन्नं क्षमाम् ।
 भृत्या ये मन्त्रिणो योग्यास्तत्र स्थाप्याः सुरक्षिताः ३ ॥
 नापरीक्ष्य महीपालः प्रकर्तुं सृत्यमर्हति ।
 अकुलीननराकीर्णो न राजा सुखमेधते ॥ ४ ॥
 कुलजः प्राकृतो राजस्तत्कुलीनतया सदा ।
 न पापे कुरुते बुद्धिं निन्द्यमानोऽप्यनागसि ॥ ५ ॥
 अकुलीनस्तु पुरुषः प्राकृतः साधुसंक्षयात् ।
 दुर्लभैश्चर्यतां प्राप्नोति निन्दितः शत्रुतां व्रजेत् ॥ ६ ॥
 'काकः श्वानोऽकुलीनश्च विडालः सर्प एव च ।
 अकुलीना च या नारी तुल्यास्ते परिकीर्तिताः ॥ ७ ॥
 लोकपालाः सदोद्दिष्टाः पश्यन्त्यकुलजान्यथा ।
 नारी वा पुरुषं वाऽथ शीलं तत्रापि कारणम् ॥ ८ ॥

दुष्कुलीना च या स्त्री स्यादुष्कुलीनश्च यः पुमान् ।
 अहिंसाशीलसंयोगाद्धर्मश्चाऽऽकुलतां व्रजेत् ॥ ९ ॥
 धर्मं प्रति महाराज श्लोकानाह बृहस्पतिः ।
 शृणु सर्वान्महीपाल हृदि तांश्च करिष्यसि ॥ १० ॥
 असितं सितकर्माणं यथा दान्तं तपस्विनम् ।
 वृत्तस्यमपि चण्डालं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
 यदि घातयते कश्चित्पापसत्त्वं प्रजाहितः ।
 सर्वसत्त्वहितार्थाय न तेनासौ विहितकः ॥ ११ ॥
 द्वीपिनं शरभं सिंहं व्याघ्रं कुञ्जरमेव च ।
 महिषं च बराहं च सूकरं श्वानपन्नान् ॥ १२ ॥
 गौब्राह्मणहितार्थाय बालस्त्रीरक्षणाय च ।
 वृद्धातुरपरित्राणे यो हिनस्ति स धर्मवित् ॥ १३ ॥
 ब्राह्मणः पापकर्मा च म्लेच्छो वा धार्मिकः शुचिः ।
 श्रेयास्तत्र भवेन्म्लेच्छो ब्राह्मणः पापकृत्तमः ॥ १४ ॥
 दुष्कुलीनः कुलीनो वा यः कश्चिच्छीलवान्नरः ।
 प्रकृतिं तस्य विज्ञाय स्थिरां वा यदि वाऽस्थिराम् १५ ॥
 शीलं वाऽनुत्तमं कर्म कुर्याद्राजा समाहितः ।

मदपदः प्रबहन्मदः ॥ ३१ ॥ विष्टष्टो विधिनेन रूपेण त्वं
 यष्टः । न तु त्वं कुलान्वयः । तेन तेन कुलेनान्वयः संबन्धे
 यस्य स कुलान्वयस्यादशस्त्व न भवति ॥ ३२ ॥ श्वैव त्वं हि
 भविष्यसि इति श. पाठः ॥ ३३ ॥ रासदशाधिकशततमोऽ-

ध्यायः ॥ ११७ ॥

अकुलीनस्तु निन्दामात्रेण शत्रुतां व्रजेत् । साधुसंक्षयादिति
 श. पाठः ॥ ६ ॥

निपुञ्जीत महीपालो दुर्वृत्तं पापकर्मसु ॥ १७
 वृलीनं शिवितं प्राज्ञं धानविज्ञानकोविदम् ।
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं सहिष्णुं देशज्ञं तथा ॥ १८
 कृतज्ञं बलवन्तं च धान्तं दान्तं जितेन्द्रियम् ।
 अलुब्धं लब्धसंतुष्टं श्यामिमित्रयुभूपकम् ॥ १९
 मन्त्रिषु देशकालज्ञं सर्वमंग्रहणे रतम् ।
 मन्त्रकृतं युक्तवचनं हितैषिणमतन्द्रितम् ॥ २०
 युक्ताचारं स्वविषये मन्थिविग्रहकोविदम् ।
 ज्ञानं त्रिवर्गविचारं पाण्डुजानपदप्रियम् ॥ २१
 येनाप्युद्धनतत्त्वज्ञं बलहर्षणकोविदम् ।
 इन्द्रिताकारतत्त्वज्ञं याशायेनाविशारदम् ॥ २२
 हस्तिशिक्षाधतत्त्वज्ञमहंकारविषयवित्तम् ।
 प्रगन्मं दक्षिणं दान्तं बलिनं युक्तमश्रिणम् ॥ २३
 पौंशं पौंशजनकीर्णं गुणैषं गुणदग्धनम् ।
 नायकं नीतिवृत्तज्ञं गुणैः पाँद्रिः समन्वितम् ॥ २४
 अमन्त्रं मन्थितं शस्त्रं मृदुवादिनेभ्यः च ।
 भीमं शूरं महाद्विं च देशकालोपपादकम् ॥ २५
 मन्त्रिषु यः प्रकृते न पौनःपुन्यन्विते ।
 मन्त्र निर्मायिते गन्धं ज्योन्वता श्रुतपतेरिव ॥ २६
 एतैरेव गुणैर्गुणैः राजा शास्त्रविशादः ।
 पृष्टव्यो धर्मपरमः मन्त्रापालनगणरः ॥ २७
 धर्मैः स्वैः सुविः कृतैः कृतैः पूज्यैः सारत्वि ।
 सुभूषुः धनवाग्धोना उदापोहविशादः ॥ २८
 मेधावी धारणापुको यथान्यायोपसादकः ।
 दान्तः मन्त्रा निषामन्त्री धनानांथ विपश्ये ॥ २९
 नानिष्पेता सर्वकारी धदातुः सुगदग्धनः ।
 भावेभ्यः प्रदो नित्यनामानाम्बो नये ग्गः ॥ ३०
 नारवादी ननिष्पेता नर्वाकपनकागः ।
 ह्ये धर्मवर्गोपानां यथा भूत्वजनविकः ॥ ३१
 मन्त्रोपदेशोऽप्यन्यः प्रमदरतनः मन्त्रा ।

श्राता भूत्वजनापेक्षी न क्रोधी गुणहामनाः ॥ ३२
 युक्तदण्डो न निर्दण्डो धर्मकार्यानुग्रामनः ।
 चारनेवः प्रजावेक्षी धर्मार्थकृद्गलः मदा ॥ ३३
 राजा गुणज्ञताकीर्ण एष्टव्यस्तारदो भवेत् ।
 यो धार्थव मनुष्येन्द्र सर्वगुणगणेश्रुताः ॥ ३४
 अन्वेष्टव्याः सुपुरुषाः महाया गन्ध्याग्ये ।
 न विमानयितव्यान्ते राजा शृद्धिमभीषणा ॥ ३५
 योषाः गमरशाण्टीगः कृतज्ञाः शास्त्रसोविदाः ।
 धर्मशास्त्रममायुक्ताः पदाविजनमंश्रुताः ॥ ३६
 अर्थमानविशुद्धाश्च स्वयंपर्याविशादः ।
 इष्टव्यवृत्तज्ञा यस्य तस्यैव नृपतेर्मही ॥ ३७
 'श्रातीनामनवज्ञानं भूत्वेष्वद्यत्ता तथा ।
 नैपुणं चार्थवर्षासु यस्मैते तस्य मा मही ॥ ३८
 आलसं चैव निद्रा च व्यमनान्वनिहामता ।
 यस्तैवानि न विद्यन्ते तस्यैव सुचिरं मही ॥ ३९
 शृद्धमेवी महोन्माहो यथानां चैव गथिता ।
 धर्मचर्याः मदा यम्य तस्यैव सुचिरं मही ॥ ४०
 नीतिवर्गोपुगणं नित्यमुपधानमेव च ।
 विष्णुमाननपज्ञानं तस्यैव सुचिरं मही ॥ ४१
 उन्धानं चैव देवं च गयोर्नानानामेव च ॥
 मनुना वर्णितं पूर्वं यथैव मनु गदेष हि ॥ ४२
 उन्धानं हि नरेन्द्रानां पृष्टपतिगमात्ता ।
 नपानवविधानाः मदा भा वृष्ट ॥ ४३
 शृद्धोऽपि शृद्धोऽपि यः सुददानुपकारवान् ।
 विद्वान्निष्ठ भूत्वानां न गन्ध्याग्यनभवे ॥ ४४
 सर्वमंग्रहणे पुनो नृते भवति यः मन्त्रा ।
 उपधानशीलो मन्त्रागः मन्त्रा शास्त्रमदनः ॥ ४५
 मन्त्रा यथाधनार्थेन विसर्गदेवः मन्त्रा ।
 मन्त्रोपदेशोऽप्यन्यः प्रमदरतनः मन्त्रा ॥ ४६

इति श्रीमद्भगवद्गीतासहिते श्रीमद्महाभारते शान्तिपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ३१८

मन्त्रोपदेशोऽप्यन्यः प्रमदरतनः मन्त्रा ॥ ३१
 मन्त्रोपदेशोऽप्यन्यः प्रमदरतनः मन्त्रा ॥ ३१
 मन्त्रोपदेशोऽप्यन्यः प्रमदरतनः मन्त्रा ॥ ३१

रक्षणं सर्वभूतानामिति धात्रं परं मतम् ।
 - तथा यः रक्षणं कुर्यात्तथा शृणु महीपते ॥ ३
 यथा वहीणि चित्राणि विभक्तिं भुजगाश्रुतः ।
 तथा बहुविधं राजा रूपं कुर्यात् धर्मयित् ॥ ४
 तंश्चयं जिह्वत्वमादानं सत्यमार्जवमेव च ।
 मध्यस्थः सत्वमातिष्ठन्तथा वै सुरसृज्यति ॥ ५
 यस्मिन्नेवं यथैव स्वात्तद्वर्णं रूपमादिशेत् ।
 पशुरूपस्य राज्ञो हि मूर्खोऽप्यथो न गीदति ॥६
 नित्यं रक्षितमन्त्रः स्वाद्यथा मूकः शरन्धरी ।
 शश्याद्यगगतः श्रीमान्भवेन्न्यायविनाशदः ॥ ७
 आयुष्यतेषु युक्तः स्वात्तत्प्रम्वरणेष्विव ।
 ईश्याद्वर्षोदकानीव दिज्ञान्मिद्वान्ममाश्रयेत् ।
 आन्मार्थं हि सदा राजा कुर्याद्धर्मध्वजोत्तमम् ॥८
 नित्यमुद्यतदण्डः स्वादाचारे चाप्रमादवान् ।
 लोकं चापव्ययोः पृष्ठा पृष्ठाक्षमिवाव्रजेत् ॥ ९
 आपातान्मात्मगुण्येषु भौमानि चरणैः किरन् ।
 ज्ञानपद्मः परिस्पन्दन्नेधैर्द्वन्द्वान्यमान्मनः ॥ १०
 शोषान्निवृणुयाच्छयोः परपक्षांश्च मुदयेत् ।
 कान्नेष्विव पुष्पाणि घटिर्गन्धान्गमान्चरेत् ॥ ११
 उज्ज्वलानाश्रयेन्महालाश्रेन्द्रानचलोऽपमान् ।
 भवेन्न्यायामिव शान्तिं गुणैः शरणाश्रयेत् ॥ १२

प्रावृषीवासितप्रीयो मायेत निशि निर्जने ।
 मायूरेण गुणेनेव रसीभिररक्षितशरेत् ॥ १३
 न जयाद्य तनुव्राणं रक्षेदान्मानमात्मना ।
 चारभूमिष्विव तनान्पाशांश्च परिवर्जयेत् ॥ १४
 प्रणयेद्वाऽपि तां भूमिं प्रणयेद्ब्रह्मणे पुनः ।
 'एवं मयूरधर्मेण यतयन्मतनं नरः ।'
 हन्यान्कुद्धानतिविषान्नाजिह्वमनयोऽहिताः ॥१५
 नामृयेवावगतापि मन्त्रिरामाद्विरामयेत् ।
 सदा धर्मिममं कामं प्रशुभं कृतमाचरेत् ।
 गर्वतथाददेन्नरां वनद्वं गदनेष्विव ॥ १६
 एवं मयूरवद्राजा मृगज्यं परिपालयेत् ।
 आत्मवृद्धिकरीं नीतिं विदधीत विचक्षणः ॥ १७
 आन्मगंयमनं वृद्धा परवृद्धा विचारणम् ।
 वृद्धा चान्मगुणभामिगेन्याग्रनिदर्शनम् ॥ १८
 परं विश्वाययेन्मासा मशक्तिं चोपलक्षयेत् ।
 आन्मनः परिमथेन वृद्धिं वृद्धा विचारयेत् ॥१९
 मान्मययोगमतिः प्रातः कार्याकार्यप्रयोजकः ।
 निगूढबुद्धेर्धीग्म यत्कल्पे वक्ष्यते तथा ॥ २०
 मंनिगूढां कथां प्राप्ते यदि वृद्धां पृहस्पतिः ।
 ममारमेष्यते तमे कृष्णापयनिरोदके ॥ २१
 अनुवृद्धाति मत्स्यानि मरान्ये महीचरिः ।

मद्वियोगेन सुश्रोणि विमुक्ता धर्मसेतुना ॥ ४
 नागभार्योवाच ।
 शिष्याणां गुरुशुश्रूषा विप्राणां वेदधारणम् ।
 भृत्यानां स्वामिवचनं राज्ञो लोकानुपालनम् ॥५
 सर्वभूतपरित्राणं क्षत्रधर्म इहोच्यते ।
 वैश्यानां यज्ञसंघट्टिरातिथेयसमन्विता ॥ ६
 विप्रक्षत्रियवैश्यानां शुश्रूषा शूद्रकर्म तत् ।
 गृहस्थधर्मो नागेन्द्र सर्वभूतहितैपिता ॥ ७
 नियताहारता नित्यं व्रतचर्या यथाक्रमम् ।
 धर्मो हि धर्मसंबन्धादिन्द्रियाणां विशेषतः ॥ ८
 अहं कस्य कुतो वाऽपि कः को मे ह भवेदिति ।
 प्रयोजनमतिनित्यमेवं मोक्षाश्रमे वसेत् ॥ ९
 पतिव्रतात्वं भार्यायाः परमो धर्म उच्यते ।

तवोपदेशान्नागेन्द्र तच्च तच्चेन वेदि वै ॥ १०
 साऽहं धर्मं विजानन्ती धर्मनित्ये त्वयि स्थिते ।
 सत्पथं कथमुत्सृज्य यास्यामि विपथं पथः ॥ ११
 देवतानां महाभाग धर्मचर्या न हीयते ।
 अतिथीनां च सत्कारे नित्यमुक्ताऽस्म्यतन्द्रिता ॥
 सप्ताष्टदिवसास्त्वद्य विप्रस्येहागतस्य वै ।
 तच्च कार्यं न मे रूपाति दर्शनं तव काङ्क्षते १३
 गोमत्यास्त्वेष पुलिने त्वद्दर्शनसमुत्सुकः ।
 आसीनो वर्तयन्ब्रह्म ब्राह्मणः संशितव्रतः ॥ १४
 अहं त्वनेन नागेन्द्र सत्यपूर्वं समाहिता ।
 प्रस्थाप्यो मत्सकाशं स संप्राप्तो भुजगोत्तमः ॥१५
 एतच्छ्रुत्वा महाप्राज्ञ तत्र गन्तुं त्वमर्हसि ।
 दातुमर्हसि वा तस्य दर्शनं दर्शनश्रवः ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि एकोनसत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३६९ ॥

ससत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७० ॥

प्राह्मणसंदेशश्रवणरष्टेन नागेन पत्नीसुवाक्येन रोपलागपूर्वकं प्राह्मणंप्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥

नाग उवाच ।
 अथ ब्राह्मणरूपेण कं तं समनुपश्यसि ।
 मानुषं केवलं विप्रं देवं वाऽथ शुचिसिते ॥ १
 को हि मां मानुषः शक्तो द्रष्टुकाको यशस्विनि ।
 संदर्शनरुचिर्वाक्यमाज्ञापुर्वं व्रदिष्यति ॥ २
 सुरासुरगणानां च देवर्षीणां च मामिनि ।
 ननु नागा महावीर्याः सौरभेयास्तरस्विनः ॥ ३
 वन्दनीयाश्च वरदा व्रयमप्यनुयायिनः ।
 मनुष्याणां विशेषेण नावेक्ष्या इति मे मतिः ॥४

नागभार्योवाच ।
 आर्जवेन विजानामि नासौ देवोऽनिलाशन ।
 एकं तस्मिन्विजानामि भक्तिमानतिरोपण ॥ ५
 स हि कार्यान्तराकाङ्क्षी जलेप्सुः स्तोकको यथा ।
 वर्षं वर्षप्रियः पक्षी दर्शनं तव काङ्क्षते ॥ ६
 हित्वा त्वद्दर्शनं किंचिद्विभ्रं न प्रतिपालयेत् ।
 तुल्योप्यभिजने जातो न कश्चित्पशुपासते ॥ ७
 तद्रूपं सहजं त्यक्त्वा त्वमेनं द्रष्टुमर्हसि ।
 आशाच्छेदेन तस्याद्य नात्मानं दग्धुमर्हसि ॥ ८

अकृतायेन धर्मसेतुना ॥ ४ ॥ विप्राणां वेदपालनमिति ट. पाठः ॥ ५ ॥ सर्वेषामेव वर्णानामातिथेयसमन्वितेति ट. पाठः ॥ ६ ॥ धर्मसंबन्धादिन्द्रियाणां विशेषत इति ट. पाठः ॥ ८ ॥ मे माप्रति । रूपाति कथयति ॥ १३ ॥ वर्तयन् आवर्तयन् । व्रत वेदम् ॥ १४ ॥ दर्शनश्रवः हे सत्यं । दर्शनं दर्शनाधिनि इति ट. पाठः ॥ १६ ॥ जनसप्तस्यधिनत्रिंशत्तमो-

ऽध्यायः ॥ ३६९ ॥

कथं लमनुपश्यसीति ट. पाठ ॥ १ ॥ सौरभेया दिग्-गन्धवहा ॥ ३ ॥ स्तोकक. चातकः ॥ ६ ॥ लद्दर्शनं विनाश कोपि विप्रो माभूदित्यर्थः । अतिथिं त्यक्त्वा न कश्चित्सङ्के-आखे द्दर्शनं । नहि त्वा दैवत किंचिद्वितीय प्रतिपाद्येदिति ट. पाठः ॥ ७ ॥

आशया क्षमिपदानामकृत्वाऽशुभमार्जनम् ।
 राजा वा राजपुत्री वा श्रृणुहर्ष्येय युज्यते ॥ ९
 मौने ज्ञानफलावाप्तिर्दानेन च यशो महत् ।
 वाग्मित्तं सत्यवाक्येन परत्र च महीयते ॥ १०
 भूमदानेन च गतिं लभत्याश्रमसंभिताम् ।
 न्याग्यस्वार्थस्य संप्राप्तिं कृत्वा फलमुपाश्रुते ॥ ११
 अभिमेतामसंश्लिष्टां कृत्वा चात्मद्विंतां क्रियाम् ।
 न याति निरयं कश्चिदिति धर्मविदो विदुः ॥ १२
 नाग उवाच ।
 अभिभार्जने मानो मे जातिदोषेण वै महान् ।
 रोपः संकल्पजः साध्वि दग्धो पागप्रिना त्वया १३
 न च रोपाद्दहं साध्वि पश्येयमधिकं तमः ।
 तस्य यत्कन्यतां याति विशेषेण भुजङ्गमाः ॥ १४

रोपस्य हि वशं भत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् ।
 तथा शक्रप्रतिस्पर्धी हतो रामेण संयुगे ॥ १५
 अन्तःपुरगतं वत्सं श्रुत्वा रामेण निर्हृतम् ।
 धर्षणारोपसंवित्राः कार्तवीर्यमुता हताः ॥ १६
 जामदग्न्येन रामेण महत्सूनुयनोपमः ।
 संयुगे निहतो रोपात्कार्तवीर्यो महाबलः ॥ १७
 तदेष तपसां शत्रुः श्रेयसां विनिपातकः ।
 निगृहीतो मया रोपः श्रुत्वैवं बचनं तव ॥ १८
 आत्मानं च विशेषेण प्रयंगाम्पनपापिनि ।
 यस्यमेत्वं विशालाग्नि भाषां गुणगमान्विता ॥ १९
 एष तत्रैव गन्धामि यत्र निष्ठस्यसां द्विजः ।
 सर्वथा चोक्तवान्वाक्यं न कृतार्थः प्रयास्तानि ॥ २०

॥ इति श्रीमन्महाभारते ज्ञानिपर्वणि मोक्षधर्मणि छन्दोविधिप्रसंगमोक्षध्यायः ॥ ३७० ॥

एकससत्यधिकत्रिंशत्तन्मोक्षध्यायः ॥ ३७१ ॥

नागमाह्वयः संख्याः ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
 स पद्मगपतिस्रश्च प्रययां प्राद्वपं प्रति ।
 तमेव मनसा ध्यायन्नाथैषणां विचारयन् ॥ १
 तमविभ्रम्य नामन्द्री मविमान्य नरेश्वर ।
 प्रोवाच माधुरं वारयं महत्त्वा धमेरन्मदः ॥ २
 भोभो धाम्पाभिमार्पे न्वां न रोपं कर्तुमहंगि ।
 इह न्यमभिमेप्राप्तः कस्तार्थे किं प्रयोजनम् ॥ ३
 आभिमुग्धादभ्रिदम्य स्वैदागृह्यामि मे द्विज ।
 विरिक्तं गोमर्त्यावं कं पा न्ं पर्षुपागमे ॥ ४
 प्राद्वप उवाच ।
 धर्माणं दि मां विदि नागं श्रुत्वा निरागतम् ।

पद्मनाभं द्विजश्रेष्ठ तय मे कार्यमादितम् ॥ ५
 तस्य पादमगाग्निधेयं धुत्वानामि तं मनम् ।
 मज्जनायं मनीषामि पञ्चन्यमिच करिकः ॥ ६
 तस्य पादमगाग्निधेयं मन्त्रिकाग्निमादितम् ।
 आरतयामि तद्भद्र योमपुक्तो निगमयः ॥ ७
 नाग उवाच ।
 अहो कन्यायान्मृगयन् माधुः मत्तनयमनः ।
 अतान्पयन् मराभाग एवं मरेत्त पश्यति ॥ ८
 अहं न नागो विद्वेत् कथा मां विद्वेत्त मरात् ।
 आचारय कर्णार्थं किं कर्णानि विद्वं तव ॥ ९
 मयन् मज्जनादग्निं मंवायं श्रुत्वा नवम् ।

शुभं वि शुभं विदुः ॥ १ ॥ इति एकससत्यधिकत्रिंशत्तन्मोक्षध्यायः ॥ ३७१ ॥

एकससत्यधिकत्रिंशत्तन्मोक्षध्यायः ॥ ३७१ ॥

अतस्त्वां स्वयमेवाहं द्रष्टुमभ्यागतो द्विज ॥ १०
 संग्राह्यं भवानद्य कृतार्थः प्रतियास्यति ।
 विस्रब्धो मां द्विजश्रेष्ठं विषये योक्तुमर्हसि ॥ ११
 वयं हि भवता सर्वे गुणक्रीता विशेषतः ।
 यस्त्वमात्महितं त्यक्त्वा मामेवेहानुरुध्यसे ॥ १२
 ब्राह्मण उवाच ।
 आगतोऽहं महाभाग तव दर्शनलालसः ।

कंचिदर्थमनर्थज्ञः प्रष्टुकामो भुजंगम ॥ १३
 अहमात्मानमात्मस्थो मार्गमाणोऽऽत्मनो गतिम् ।
 वासाधिर्न महाप्रज्ञं चलच्चित्तमुपासि ह ॥ १४
 प्रकाशितस्त्वं स गुणैर्यशोगर्भगभक्तिभिः ।
 शशाङ्ककरसंस्पर्शैर्हृद्यैरात्मप्रकाशितैः ॥ १५
 तस्य मे प्रश्नमुत्पन्नं छिन्धि त्वमनिलाशन ।
 पश्चात्कार्यं वदिष्यामि श्रोतुमर्हति तद्भवान् ॥ १६

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि एकसप्तत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७१ ॥

द्विसप्तत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७२ ॥

आश्चर्यकथनं प्राथितेन नागेन सूर्यमण्डले तत्सुख्यतेज्ञोत्तरप्रवेशदर्शनकथनम् ॥ १ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

विवस्वतो गच्छति पर्येषण

बोहुं भवांस्तं रथमेकचक्रम् ।

आश्चर्यभूतं यदि तत्र किञ्चि-

दृष्टं त्वं पार्श्वसितुमर्हसि त्वम् ॥ १

नाग उवाच ।

आश्चर्याणामनेकानां प्रतिष्ठा भगवाञ्चरिभिः ।

यतो भूताः प्रवर्तन्ते सर्वे त्रैलोक्यसंभृताः ॥ २

यस्य रश्मिसहस्रेषु शरत्प्रखिव विहंगमाः ।

वसन्त्याश्रित्य मुनयः संसिद्धा दैवतैः सह ॥ ३

यतो वायुर्विनिःसृत्य मूर्ध्वरश्म्याश्रितो महान् ।

पिञ्जम्बल्यम्बरे तत्र किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ४

विभज्य तं तु विप्रपे मजानां हितकाम्यया ।

तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ५

यस्य मण्डलमध्यस्थो महात्मा परमत्विपा ।

दीप्तः समीक्षितेऽलोकान्किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ६

शुक्रो नामासितः पादो यश्च वारिधरोऽम्बरे ।

आनर्थं भाषानिष्ठः । वयिदर्थं हि सत्येति ट. कट

॥ १३ ॥ आनर्थ्यमयप्रकाशितिरिति ट. पाठः ॥ १५ ॥

एष्टमत्तपिचमिधसतमोऽध्यायः ॥ ३७१ ॥

विष्णुत्तमरे लोचमिति ट. पाठः ॥ ४ ॥ त. वा. पु. वि-

वा. विष्णुत्तमरे लोचमिति ट. पाठः ॥ ५ ॥

तोयं सृजति वर्षासु किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ७

योऽष्टमासांस्तु शुचिना किरणेनोक्षितं पयः ।

प्रत्यादत्ते पुनः काले किमाश्चर्यमतः परम् ॥ ८

यस्य तेजोविशेषेषु स्वयमात्मा प्रतिष्ठितः ।

यतो वीजं यही चेरं धार्यते सचराचरम् ॥ ९

यत्र देवो महाबाहुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः ।

अनादिनिधनो विप्र किमाश्चर्यमतः परम् ॥ १०

आश्चर्याणामिवाश्चर्यमिदमेकं तु मे शृणु ।

विमले यन्मया दृष्टमम्बरे सूर्यसंश्रयात् ॥ ११

पुरा मध्याह्नसमये लोकांस्तपति भास्करे ।

प्रत्यादित्यमतीकाशः सर्वतः समदृश्यत ॥ १२

स लोकान्तेजसा सर्वान्स्वभासा निर्विभासयन् ।

आदित्याभिष्टुरोऽभ्येति गगनं पाटयन्निव ॥ १३

हुताहुतिरिव ज्योतिर्व्याप्य तेजोमरीचिभिः ।

अनिर्देश्येन रूपेण द्वितीय इव भास्करः ॥ १४

तस्याभिगमनमाप्तो हस्ता दत्तो विवस्वतः ।

तेनापि दक्षिणो हस्तो दत्तः प्रत्यर्चिताधिना १५

योमी ॥ ६ ॥ पाददत्त पादोऽप्यय. नीतमेपत्तेणान्यप्यमेव

वर्षनीचयं ॥ ७ ॥ वतः सूर्योर. वीज औपयम् ॥ ९ ॥

प्रकारिचमनीकात्. आदित्यान्तारदृश्यतेमरुः । गमदत्त

दत्तः ॥ १२ ॥ दत्तः प्रत्यर्चनाधिनेति ट. पाठः ॥ १५ ॥

ततो भित्तव गगनं प्रविष्टो रश्मिमण्डलम् ।
 एकीभूतं च तत्तेजः क्षणेनादित्यतां गतम् ॥१६॥
 मैत्र नः संशयो जातस्तयोलेजःसमागमे ।

अनयोः को भवेत्सूर्यो रथस्यो योऽयमांगतः १७
 ते वयं जातमंदेहाः पर्यष्ट्यामहे रश्मिम् ।
 क एष दिवमाक्रम्य गतः सूर्य इवापरः ॥ १८

॥ इति धीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७२ ॥

त्रिसप्तत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७३ ॥

नागेन प्राण्यंमनि सूर्येण स्वर्गनि तद्विम्बप्रविष्टेजस इन्द्रवृषिमुनिस्वस्त्यवकथनकथनम् ॥ १ ॥

सूर्य उवाच ।
 नैष देवोऽनिलसखो नासुरो न च पद्मगः ।
 उच्छृष्टचित्रते सिद्धो मुनिरेष दिवं गतः ॥ १ ॥
 एष मूलफलाहारः शीर्णपर्णाग्रनमथा ।
 अन्मद्यो वायुमद्यम आगीद्विमः समाहितः ॥ २ ॥
 भवधानेन विभेण गंधिताभिरभिष्टुतः ।
 स्वर्गद्वारं कृतोषोगो येनासां विदिवं गतः ॥ ३ ॥

अगंगतिरनाकाङ्क्षी नित्यमुच्छृष्टशिलाग्रनः ।
 सर्वाभूतहिते युक्त एष विप्रो ह्युजंगमाः ॥ ४ ॥
 न हि देवा न गन्धर्वा नासुरा न च पद्मगाः ।
 प्रभवन्नाह भूतानां प्राप्तानामुत्तमां गतिम् ॥ ५ ॥
 एतदेवंविधं दृष्टमाश्रयं तत्र मे द्विज ।
 संगिद्धो मानुषः कामं योगी गिद्धगतिं गतः ।
 सूर्येण महितो ब्रह्मन्पृथिवीं परिवर्तते ॥ ६ ॥

॥ इति धीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७३ ॥

पानुःसप्तत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७४ ॥

मादनेन मागामघनपूर्वकगिरिदेशंमनि मन्वसःनम् ॥ १ ॥

मादनेन उवाच ।
 आश्रये नाश्र मंद्रेष्टं सुर्यानांनि भुजङ्गम् ।
 अन्वधोपगमैरचरिषेः पुन्यान् पामि दंशितः ॥१॥
 मनि नेऽस्तु गमिष्यामि मागो ह्युजंगमगम ।
 मर्यादां चोनि भवता मंत्रेचनियोर्जनः ॥ २ ॥
 नाग उवाच ।
 अनुसन्ता इहते काये वेदान्तीं प्रणितो भवान् ।
 उर्ष्यां द्विज पन्थाये मदर्थं ममिदागतः ॥ ३ ॥
 उषानुके कृते काये मानानकच द्विजंम ।
 मया मन्वभ्यनुशास्यो मागसि युजम् ॥ ४ ॥

न हि मां फलं दृष्ट्वा त्वरन्ता प्रणयसानिह ।
 गन्तुमर्हसि विप्रो वृधमूलगतो यथा ॥ ५ ॥
 स्वयि पाहं द्विजधेष्ट मवान्मयि न मंजयः ।
 नोक्तोऽयं भवान् मयिः का विन्ना मयि मेऽनप ॥६॥
 मादनेन उवाच ।
 एषमेतन्मदानाम सिदिनाम्नभुजङ्गम् ।
 नागिनिनाम्नया देवाः मरिधैर मथाकथम् ॥७॥
 म एव मं म एसाहं सोऽयं म तु मर्यादां च ।
 अहं मर्यादां भूतानि मरिं मय मयाः म ॥ ८ ॥
 आसीत्तु मे मागिदो मंमयः पुन्यमंमये ।

॥ इति धीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७४ ॥

सोहमुच्छ्रवतं साधो चरिष्याम्यर्थसाधनम् ॥ ९ ॥ आमन्त्रयामि भद्रं ते कृतार्थोऽसि भुजङ्गम् ।
 एष मे निश्चयः साधो कृतं कारणमुत्तमम् ।

॥ इति श्रीमन्महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७४ ॥

पञ्चसप्तत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७५ ॥

भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रत्युच्छ्रव्युपायानोपदेशपरम्पराक्रमकथनपूर्वकमुच्छ्रव्युत्तिद्राहणस्य च न प्रवेशकथनम् ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।
 स चामन्त्रयोरगश्रेष्ठं ब्राह्मणः कृतनिश्चयः ।
 दीक्षाकाङ्क्षी तदा राजंश्चयवनं भार्गवं श्रितः ॥ १ ॥
 स तेन कृतसत्कारो धर्ममेवाधितस्थिवान् ।
 तथैव च कथामेतां राजन्कथितवांस्तदा ॥ २ ॥
 भार्गवेषाणि राजेन्द्र जनकस्य निवेशने ।
 कथं पा कथिता पुण्या नारदाय महात्मने ॥ ३ ॥
 नारदेनापि राजेन्द्र देवेन्द्रस्य निवेशने ।
 कथिता भरतश्रेष्ठ पृष्टेनाह्निष्टकर्मणा ॥ ४ ॥
 देवराजेन च पुरा कथितैषा कथा शुभा ।
 समस्तेभ्यः प्रशस्तेभ्यो विभेभ्यो वसुधाधिप ॥ ५ ॥

यदा च मम रामेण युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
 वसुभिश्च तदा राजन्कथेयं कथिता मम ॥
 पृच्छमानाय तत्त्वेन मया चैवोत्तमा तव ।
 कथेयं कथिता पुण्या धर्म्या धर्मभृतांवरः ॥
 तदेव परमो धर्मो यन्मां पृच्छसि भारत ।
 आसीद्दीरो ह्यनाकाङ्क्षी धर्मार्थकरणे नृप ॥
 स च किल कृतनिश्चयो द्विजो
 भुजगपतिप्रतिदेशितात्मकृत्यः ।
 यमनियमसहो वनान्तरं
 परिगणितोच्छ्रियशिलाशनः प्रविष्टः ॥

॥ इति श्रीमन्महाभारते शतसाहसिकायां संहितायां वैयासिक्यां शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि उच्छ्रव्युपायैर्नियं
 पञ्चसप्तत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७५ ॥

समाप्तं च मोक्षधर्मपर्व ॥ ३ ॥ शान्तिपर्व च समाप्तम् ॥ १२ ॥

अस्यानन्तरमनुशासनपर्व भविष्यति
 तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

वंशंपायन उवाच ।

शरत्ल्पे महात्मानं शयानमपराजितम् ।
 युधिष्ठिर उपागम्य प्रणिपत्येदमब्रवीत् ॥

मयाप्यनुतेऽज्ञानपेि ट. पाठः ॥ ७ ॥ यमा अहिंसादयः ।
 निवृत्तः शैवोद्वेगः । वगन्तरं पनमस्य प्रविष्टः । उच्छ्रः
 वन्द्य अदानं कथिशापयेनं शितम् । परिगणित परिमितम्-

कृष्टशिलाजितमभ्रमधन् । कनिपत्युक्तमुच्छ्ररतेगति प्रा
 दोयः । यमनियमसमाहितो वनान्तमिति ट. पाठः ॥
 पञ्चसप्तत्यधिकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७५ ॥

इदं शान्तिपर्वं कुंभ' ग्रन्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च मुद्रय्यां
 निर्णय' प्रारम्भमुद्रायन्त्रे मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३० सन १९०८.